

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

HETEDIK KÖTET.

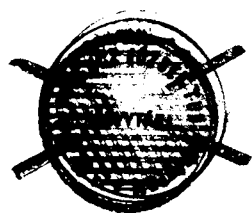
1898. ÉVFOLYAM.

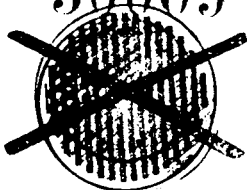
BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1898.

50009

Hornyánszky Viktor es. és kir. udv. könyvnyomdája Budapest.

TARTALOM.

ELSŐ SZÁM.

	Lap
A büntettes anthropológiája a művészetben és irodalomban (I.)	
— <i>Várnai Sándortól</i>	1
Az ország függetlensége. (I.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézától</i> . . .	17
A felsőbb analysis alapelveinek kritikai története Keplertől Lan-	
grange-ig. (I.) — <i>Dr. Horváth Józseftől</i>	31
A nyelvek állami szabályozása. (I.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i> . . .	52
A lélektani kutatás mai feladata; módszerei és eszközei. —	
<i>Parádi Kálmántól</i>	66
Üti jegyzetek az államtan és culturpolitika köréből. (I.) —	
<i>Schwarcz Gyulától</i>	80
Plinius és a görög képirás története. (I.) <i>Ifj. Mitrovics Gyulától</i>	96
Apáczai Cseri János mint paedagogus. (V.) — <i>Stromp Lászlótól</i>	109
IRODALOM: <i>Dr. Ludwig Stein</i> : A socialis kérdés bölcészeti	
megvilágításban. <i>Joób Lajos</i> . — Eszrevételek Alexan-	
der Bernát úr bírálatára. <i>Posch Jenő</i> . — Felelet.	
<i>Alexander Bernát</i> . — Megjegyzések „Az indus evan-	
geliumra“. <i>Balogh Elemér</i>	139

MÁSODIK SZÁM.

A büntettes anthropológiája a művészetben és irodalomban. (II.)	
— <i>Várnai Sándortól</i>	169
Az ország függetlensége. (II.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézától</i> . . .	187
A felsőbb analysis alapelveinek kritikai története Keplertől Lan-	
grange-ig. (II.) — <i>Dr. Horváth Józseftől</i>	196
A nyelvek állami szabályozása. (II.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	219
Üti jegyzetek az államtan és culturpolitika köréből. (II.) —	
<i>Schwarcz Gyulától</i>	244
Plinius és a görög képirás története. (II.) — <i>Ifj. Mitrovics</i>	
<i>Gyulától</i>	261
IRODALOM: Überweg bölcészettörténetének legújabb kötete. <i>Dr.</i>	
<i>Szlávik Mátyás</i> . — <i>Dr. Alois Höfler</i> : Psychologie.	
<i>Dr. Lechner László</i> . — <i>Fr. Carstanjen und O. Krebs</i> :	
<i>Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie</i> .	
— <i>Wilhelm Wundt</i> : Philosophische Studien. <i>Pauler</i>	
<i>Ákos</i> . — <i>Dr. Ernst Mach</i> : Die Principien der Wärme-	
lehre. <i>Dr. Horváth József</i> . — <i>Heinrich von Treitschke</i> :	
Politik. <i>Dr. B. A.</i>	283

HARMADIK SZÁM.

	Lap
A közös ügyek elmélete. (I.) — <i>Várnai Sándortól</i>	313
A biológiai elv jelentősége az aesthetikában. — <i>Dr. Pauler Ákostól</i>	337
A felsőbb analysis alapelveinek kritikai története Keplertől Langrange-ig. (II.) — <i>Dr. Horváth Józseftől</i>	351
Plinius és a görög képirás története. (III.) — <i>Ifj. Mitrovics Gyulától</i>	365
Kant vallástana. (I.) — <i>Stromp Lászlótól</i>	393
A socialismus mint politikai és gazdasági szervezet. — <i>Várnai Sándortól</i>	408
IRODALOM: <i>Dr. Ernst Mach: Die Principien der Wärmelehre. Dr. Horváth József. — Friedrich Jodl: Lehrbuch der Psychologie. Dr. Székely György. — H. Ebbinghaus und A. König: Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane. — Wilhelm Wundt: Philosophische Studien</i>	434

NEGYEDIK SZÁM.

Bluntschli és az államtudomány. — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	457
Plinius és a görög képirás története. (IV.) — <i>Ifj. Mitrovics Gyulától</i>	482
A felsőbb analysis alapelveinek kritikai története Keplertől Langrange-ig. (IV.) — <i>Dr. Horváth Józseftől</i>	508
Kant vallástana. (II.) — <i>Stromp Lászlótól</i>	532
Az analogia az inductio szolgálatában. — <i>Dr. Sárffy Aladártól</i>	544
A közös ügyek elmélete. (II.) — <i>Várnai Sándortól</i>	559
IRODALOM: <i>Corpus juris Hungarici. V. — Bismarck social-politikája. Dr. Buday József. — A kisebbségek joga. V. S. — Zeitschrift für Psychologie und Physiologie. Székely György. — Az osztrák szükségjog és a 14. §. Várnai Sándor</i>	572

A BÜNTETTES ANTHROPOLOGIÁJA A MŰVÉSZETBEN ÉS IRODALOMBAN.

— Első közlemény. —

A tudományos eszmék és igazságok lassú megalakulásában a költői és művészeti intuitio szerepét nyomozva, nem egyszer tapasztalhatjuk, hogy a költő és művész, ki a köztudatból meríti szellemi kincseit, tényeket szolgáltat kutatásaink egész rendszeréhez, melyekhez az elmélet embere csak hosszas és fáradságos bevezetés után jut el. A bölcselkedés és az állampolitika a nemzetgazdaságtan és a jogtudomány nem egy axiomája, sőt a természettudományoknak is nem egy igazsága, a rendszerező elme munkáját megelőzve talált praegnans és ösztönszerű kifejezésre a költői és művészi génusz alkotásaiban. Az a modern tudományos irány is, mely a bűnös és büntettes természetét, egymáshoz való viszonyát a természettudományi elvek alapján kutatva, egy nagy reformnak készíti elő az utat a társadalom önvédelme szervezésében, jogosultságának egyik fontos igazolását keresi az emberi lélek azon oldalának tanulmányozásában, mely a művészi inspiratio közvetlenségében öltött századok folyamán alakot.

Ez a tárgya a kiváló olasz tudós, Enrico Ferri egy művének, mely a pisai egyetemen tartott előadásai resuméját adva, a büntettes azon típusának irodalmi és művészeti ábrázolásairól szól, a melyet ő és Lombroso állítottak fel és konstruáltak szorosan biologiaalapon.

Már Charcot fölismeri vélte, mint tudjuk, a histeriás, vagy histerio-epileptikus betegek stigmáit és jellegző

pose-ait a nagy mesterek nyomorékjaiban és belpoklosaiban, minő például Rafael Transfigurációjának ifjú belpoklosnője. Lombroso is számos közmondást idéz, mint százados tapasztalatok kifejezéseit, az emberi arcz physionomiájára vonatkozólag, s Ferri siet is megerősíteni, hogy e közmondások megfelelnek a büntető anthropologia adatainak.

Általában azonban a decoratív művészetek ritkán foglalkoznak a bűn és a büntettes érzékitésével, legalább sokkal ritkábban, mint a regény vagy a dráma. A mi csak természetes is, mert a leíró művészetek egyedül képesek a lelki állapotok egész sorozatát, a bűn eszméjének egész evolúcióját, a megfontolás és előkészület különböző psychologiai momentumait elének tární, míg a szobrászat és festészet anyaga, mely a pillanatnyi kifejezéshez van kötve, a bűn aesthetikai ábrázolására kevésbbé alkalmas. Mindamellet a múzeumok erre is mutatnak példát. Ott van a Louvre-ban Proudhon festménye: a gyilkos, a mint a boszszúzó igazság üldözi, s a brüsseli Wiertz-múzeumban egy genialis, bár hóhortos művész különös genre-je, az öngyilkosok és lenyakazottak egész tanulmánysorozata.

Mindezekhez pár év előtt egy fiatal anthropologista. Lefort, „A büntettesek typusa a tudósok és művészek nyomán“ (1892) czimmel egy monographiát adott közre, 109 arcképpel, mely kiegészíti e nemben Mayornak Rómában (1885) megjelent „Caesarok monographiáját“. Utóbbi megfigyelte a Caesaroknál a szemek és az orr töve közti távolság abnormis arányát s abban látja a büntettes typusának jellemző tulajdonságát.

Íme, hogy írja le őket: „Caligula: roppant és asymmetrikus állkapcsok. Csészés fülek, fonák arcz, sardonikus és kegyetlen kinyomat. A felső ajk egyik oldalról fölhúzva mint egy harapásra kész vadállaté. (Megjegyezzük, hogy már Darwin jelezte, mint az atavismus vonását, a kutya-fejek fölhúzott felső ajkát, s Ferri ezt állítólag több gyilkosnál is tapasztalta).

„Nero mellszobra a florenczi Ufficiákban: Téveteg kifejezés, a nagy szájszögletek mélyek és alákonnyulók. Semmi asymmetria. A fülek könnyedén csészések. A tekintet vad; roppant, monstruosus állkapocs.“

Több tipikus vonást nyújt Lefort könyve az olasz, flamand, spanyol és francia iskola festészeti remekei nyomán. Főltaláljuk ezekben a tipikus büntettes vad és visszataszító physionomiáját, nagy, idomtalan fejét, asymmetrikus arcát, kicsiny és gonosz szemeit, roppant és szögletes állkapczáit, alacsony, ellapuló homlokát, kiugró szemöldiveit és pofacsontjait, hegyes füleit (a darwini czimpát), dús és sörtes hajzatát, ritkás vagy hiányzó szakállát. Ilyen alakokat mutatnak Kain és Ábel, Judith és Hollofernes legendája, a kisdedek legyilkolása, Krisztus megfeszítettése, az első keresztények vértanúságai, az utolsó ítélet a pisai Campo Santo Orgagnájától a sixtusi kápolna Michel Angelójáig.

Goya, a XVIII. századbéli spanyol festő képei gyakran ábrázolnak rablókat és útonállókat, vasgyűrűvel nyakuk körül, mely az elítéltet borzasztó módon fojtogatja. A kivégzés ezen módja ma is érvényben van Spanyolországban, hol századok óta helyettesíti a francia nyaktílót s az amerikaiak villamos székét. Egy kivégzett haramja itt is alacsony homlokkal, kiálló szemgödörökkel van jellemezve. Szemvonalai majdnem függőlegesen esnek alá, orra egyenes, nyomott, álla erősen kifejtett s az alsó állkapczába futó. Szóval tökéletesen a Ferri és Lombroso által construált büntettes typus.

Hasonlóan a XVIII. századbéli Proudhonnak az igazságszolgáltatás allegoriáját jelképező festményén, s egy másik, a Louvreban látható, már fentebb említett képén, melyen a művész a gyilkost következőleg festi. Feje nagy és árnyékban áll, csupán a kezében tartott fáklya fényétől világítva, hajzata zilált. Arcza rövid és széles, homloka alacsony, szemei kissé kancsalok, orra vastag, nyomott és balra csavarodó, ajkai duzzadtak, állkapcsai, különösen az alsók, erősek, az állon néhány pemet szőr.

Állítása támogatására Ferri hivatkozik még Vernet egy képére, mely pápai dragonyosok és rablók összecsapását mutatja, Gericault Kivégzettjének fejére, mely méltán vált híressé a fentebbi anomáliák hű visszaadásával. Továbbá, Ary Scheffer híres Judás-csókjára, mely ékesszóló contrastját mutatja Jézus Krisztus nemesen derült, kissé álmodozó phy-

sionomájának és az áruló arcának. Utóbbinak hegyes vonásaiban, sötét tekintetében, alattomos kifejezésében azonban Ferri inkább a cselszövő csaló, semmint az erőszakos gyilkos típusát látja.

E század első felében a már említett belga Wiertz aprólékos pontossággal igyekezett vászonra tenni egy rabló portrait-ját és néhány lenyakazott fejét, melyeknek utolsó gondolatait kívánta föltüntetni. Ezekből Lombroso reprodukált többet „A büntető anthropologia legújabb fölfedezései és alkalmazásai“ című s a „Lángelméről“ írott művében (hetedik kiadás). Végre újabban olasz művészek is kezdtek foglalkozni a degeneráltakkal; így a velencei Rotta „fegyenczei“ bilincseire vert gályarabok hosszú sorát mutatják, különböző kifejezésű, de ugyanazon típusra valló physiognomiákkal. Egy más képen pedig az elmebetegekről ad megdöbbentő igazságú studiumot, különböző lelki betegségeket eláruló testtartásaikkal. Mindezek az iskolák — következteti Ferri — a büntettes típusának egy empirice elvont képét teremtték meg, melynek lényegesebb ismertető jegyeit ezekben látja: igen széles arcz, általában kicsiny, néha oxycephal koponyaalkat mellett, vagy hátsó részén erősen kifejezett koponyával (occipitalis brachicephalia). A homlok alacsony, lapos, S-alakú szemöldöktől határolva. A szemek disszimmetrikusok, kiugrók és kerekék, a tekintet merev, kemény vagy üveges. Az orczák duzzadtak, roppant pofacsontokkal, s az orr töve ellapuló, ragadozómadárszerűen hajló és oldalra csavarodó. Prognath-állkapcsok, vastag, kifelé forduló ajkak, erős és szögletes áll egészítik ki e jelleget, a melyhez még idomtalan hegyes fülek járulnak, szögletes vagy tapadó czimpákkal, dús hajzat és szakálltalan áll.

Említettük, hogy a képzőművészeteknél gazdagabb anyagot szolgáltat a drámai és regényirodalom a büntettes egy abstract természeti ideálja megszerkesztésére, a milyennek azt Lombroso és Ferri képzelik. Tudvalevő tény, hogy előkelő büntető jogászok, mint Ortolan, Carrarai stb. vontak le büntető theoriákat Dante Divina-Comoediájából. A nagy olasz költő a Pokol tizenegyedik éneke 32—66-ik versében egész büntető-rendszert állít fel s abból a megdönthetlen alaptól indul ki, hogy kétfajta

büntett létezik: a csalárd vagy intellectualis és az indulat-szerű.

Egész a görög tragédiáig nyomozza Ferri az anthropológiai elmélet irodalmi bizonyítékait, s egész pontosan megkülönböztetni véli azokban a büntettes három típusát: a született, tébolyult és indulati büntettest, melyek közül csak ez utóbbival tartja összeférőnek a lelkimardosás és az öngyilkosság pszichológiai momentumait.

Medea szerinte elmebeteg büntettes, kit a féltékenységgé tesz dühöngővé, megöli Korinthusban vetélytársnőjét. Kreissát, mérgezett köpenynyel, azután hogy megbosszúlja magát Jasonon, saját gyermekeit szúrja le, mielőtt Athénbe távozna.

Viszont Phedra például indulati büntettes. Beleszeret mostoha fiába, Hyppolitba, elrágalmazza őt férje előtt s halálát okozza. De azután kétségbeesésében felakasztja magát ő is.

Minden idők három leggenialisabban megszerkesztett büntettes-típusának tartja Ferri a shakspere-i drámák Macbethjét — mint született büntettest, Hamletjét — a bűnös téboly jellemzésére, és Othellóját — az indulati büntettes ábrázolásában.

Macbeth ugyanis Shakspere tragédiájában már születésétől fogva psychikai vagy álcázott epilepsisnek van alávetve, a mi a rettentő neurosis legkevésbé észrevehető formája, az, a hol csak pillanatnyi és gyakran észrevehetetlen öntudatlanság áll be, mintegy psychikai aequivalense gyanánt azon izomrángásoknak, melyekre mindenki gondol, ha epilepsiáról beszélnek.

„Ne mozduljatok — így szól lady Macbeth a királyi amphytrion különös magaviselete által meglepett vendégekhez — ne mozduljatok, nemes barátim! Uram gyakran van ily állapotban, ifjúsága óta. A roham alig tart egy pillanattig s aztán újra magához tér.“

És mint a görög tragikusok, Shakspere is kora veleszületett hajlamait, azt a benső dispositiót, melynek a büntettes kalandos élete háromnegyedrészen öntudatlan megnyilatkozása, mintegy symbolum által fejezi ki. A boszorkányok jelenete és jövődöléseik a sors végzését vagy a régiek oraculumait helyettesítik.

Alig ülte meg Macbeth Duncant, föllép véres törrel kezében s elbeszéli mindazt feleségének, a mit a gyilkosság előtt és után érzett.

Sokan, köztük a híres olasz színművész, Tommaso Salvini is, ezt a hatalmas jelenetet természetellenesnek találták, mert — úgy mondják — a büntettes első gondja eltakarni bűnét. Nem így vélekedik Ferri, a ki nem ok nélkül mutat rá arra, hogy a gyilkos elővigyázatlan önmagát terhelése, különösen a gyilkosság után, bármily valószínűtlennek tetszik is a normális ember előtt, a büntető pszichologia egyik legmegdönthetlenebb adata. Oly bámulatosan igaz, mint bizonyos felhős szürkületek, melyeket a nyugvó nap különböző színekkel csikoz ki, s melyeket ha a művész reproducálna, valószínűtleneknek mondanánk. Rousseau szavai kell hogy itt előttünk lebegjenek: „Nagy éleslátás szükséges ahhoz, hogy észrevegyük azt, a mi rendszerint környezetünk“.

Másfelől tény, hogy lady Macbethet hidegebb, érzéketlenebb kegyetlenségűnek festi Shakspeare, mint férjét. Ám a büntető anthropologia is azt tanítja, hogy ha az asszonyok kevesebb büntetést követnek is el, de viszont, leszámítva a szenvedélyes felindulásban elkövetett bűncselekményeket, kegyetlenebbek, megátalkodottabbak a recidivában, kevésbé hajlandók a megbánásra, mint a férfiak.

Állítólagos nagyobb érzékenységük is merő hamis föltevése a közönséges psychologianak. Sőt Lombroso, Sergi és Ottolenghi kísérletileg mutatták ki, hogy érzékenységek csekélyebb fokú a férfiakénál, s Ottolenghi kutatásai azt is földerítették, hogy ellenére a látszatnak, a gyermek érzékenysége csekélyebb a felnőtténél. Ezen tény magyarázatul azt hozza fel Ferri, hogy az asszynynál az anyaság nagy, csodálatos functiója, a faj fentartásának szüksége az éltet adót kisebb mérvű egyéni fejlettségre kárhoztatja, s biologiailag physionomiája, hangja, csekélyebb izomereje, lélektanilag pedig az értelmi synthesisre való csekélyebb képessége és impulsivitása tekintetében a serdülő és a felderült közé sorozza.

Viszont — folytatja Ferri — a psycho-pathologiai symptomák képe Hamletnél is a lehető legtökéletesebb. Ott van

először is hallucinálása, mikor apja árnyékát véli látni és hallani, a mi a lelkibetegség döntő bizonyítéka. Továbbá téboly-szinlelése, a melyet a tájékozatlanok szeszélynek vagy költői expediensnek tartanak, holott az bámulatosan megfelel a pozitív tudomány adatainak. Mert hiába mondja a józanész, hogy ha szinleli az örültséget, jele, hogy nem igazán örült; ellenkezőleg, ez a szinlelés igen gyakori az elmebetegeknél.

És Hamlet egyike azoknak a lucidus tébolyodottaknak, a kik időről-időre öntudatával bírnak betegségöknek. Ő is beszél a magáéről Opheliához írt levelében, s miután ledöfte Poloniust, felkiált: „Nem Hamlet ölte meg őt, hanem tébolya“.

Az elmekórnak ez a neve azoknál, a kiket Magnan franczia iskolája magasabbrendű degeneráltaknak nevez, megkülönböztetésül az alsóbbrendű degeneráltaktól, melyeknek a bárgyúk és idioták, majd mindig az akarat paralysisével jár (abulia), a mely a neurasthenia és psychosthemia folytán képtelenné válik egy eszmét tetté váltani. Hamletnél, tudjuk, az abulia a kételgés tébolyában nyilvánul. Már pedig bizonyos az is, hogy az elmebetegek igen gyakran éles okoskodóknak bizonyulnak s az őrzöngés néha egy fegyvelmezetlen agyban is genialis inspirációkat szül.

Hamlet a württembergi egyetemről tér vissza. Tehát képzett fő és Shakspere belátta mély intuitiójával, hogy örültsége nem foszthatja meg őt a helyes gondolkozástól, sem a magasröptű eszméktől. Innen származnak elmélkedései Yorik koponyája felett, s az imádkozó király felett, a kit nem akar imája közben sujtani, nehogy az égbe küldje. Innen az a stratagemája is, hogy a büntett elárulását csikarja ki a színházi jelenetben, s végül híres monologja a lét és nemlét kérdéséről. De már például Polonius oktan és absurd megölése, a maga érthetetlenségében és céltalanságában, maga is elegendő volna, hogy tanúságot tegyen Hamlet beteges impulsivitásáról. Az is mély intuitio Shakspere-nél, hogy a mit Othellónál természetesnek tart — az öngyilkosságot — az indulati büntettes ezen specifikus visszahatását az indulatroham gerjedelme után — azt Shakspere sem Hamletnél, sem Macbethnél nem találta helyénvalónak.

A megkísérlett vagy végrehajtott öngyilkosság ugyanis az indulati büntettesnél rögtönös reakciója a lélektani krízis következtében elfojtott, de jogait a bűnös tett végső idegfeszülése után bekövetkezett önvád folyamán parancsolólag újra visszakövetelő erkölcsi érzésnek. Érezte Shakspere a büntető pszichológiának ezt az igazságát. „Othello nincs többé!” — kiált fel a mór abban a pillanatban, midőn megölni készül önmagát, hogy megszabaduljon s megbosszulja drága áldozatát.

Jago ellenben érdekes typusa a bűnös suggestio hatásának, a melynek Sighele egészkönyvet szentelt a „Bűnös párok” czime alatt, melyben tanulmányozta a büntett ezen formájának jellemző nyilvánulását a delinquenseknél, valamint azt a befolyást, melyet egy erélyes és pervers egyén gyakorol pszichologiailag gyöngébb társára, hogy őt bűnre vagy ketős öngyilkosságra csábítsa.

Íme Shakspere is biztos kézzel kapja ki a gonosztevők életének egyik legrejtettebb igazságát. Bemutatja a gyilkolás eszméjét, a gonoszság elvetett magvát, a mint egyik ember a másik lelkébe ülteti át. Látjuk, mint sarjadzik ki és nő nagyra, míg végre a rögeszme impulsív erejére kap s erőszakos actusba tör ki, a melynek eredete voltakép idegen a tett elkövetője lelkétől. Ez pedig, alig szabadul fel a gyilkos roham explosiója folytán a lidércznyomás alól, az erkölcsi érzet kérlelhetlen visszahatása öngyilkosságra sodorja.

Méltán következteti ezekből Ferri, hogy a gyilkosságot nyomon követő öngyilkosság főfontosságú symptoma a büntető pszichologia szempontjából. Erre is helyezi a súlyt Ferri Othello egész criminalitása megítélésénél, ellenkezően Graf-fal, a ki azt erősíti, hogy Othello természetes hajlamánál fogva nem is féltékeny; ha azzá lesz, csak azon alárendeltségi viszony folytán lesz azzá, melyet ő, a mór és a katona érez a velencei lagunák bájos és filigrán gyermekével szemben. S ép azért, mert egy hozzá hasonló hős erkölcsi életében mindig egyszerű, azért nem bírál és nem kételkedik, hanem vakon hisz Jago durva fogásainak és könnyen a végletekig engedi magát ragadtatni. Hozzáteszi Graf, hogy Hamlet az ő helyében — a mi valószínű is — ura tudott volna maradni magának.

Ferri ebben nem leli elégséges magyarázatát Desdemona meggyilkolásának. Graf okoskodását, egész az arra való utalásig, hogy a szánalom felvillanása egy pillanattig habozóvá teszi a gyilkost imádottja gyönyörű teste előtt, syllogistice helyesnek tartja, de mindez — úgymond — csak felületes és leíró psychologia a valóban genetikus psychologia helyett.

A nagy brit szellemóriástól kezdődőleg le egész napjainkig a drámairodalom túlnyomólag az indulati büntettes alakját választotta ábrázolása tárgyául. Annýira, hogy ezen áramlat hatása alatt sok ideig a köztudat is ennek a típusnak speciális és kevésbé ellenszenves vonásával szokta felruházni a delinquenseket, a milyenek a bünfurdalás, a javulást utáni vágy. Sőt a spiritualista morál formalismusa is mindent elkövetett, hogy az igazsággal homlokegyenest ellenkező ezen tanokat tukmálja fel a büntetőjog classikai iskolájára.

Egész az anthropologiai tudományok újabb irányzatai érvényesüléséig a dráma úgyszólván csak az indulatok és szenvedélyek büntetteseit s olykor-olykor az alkalmi büntettest hozta színpadra. Ilyen alkotása Schiller „Haramjáinak“ Moor Károly, a ki a mellett Schiller ifjúsága forrongó, lázas korszakának, a franczia forradalmat megelőző zavaros időknek eszméit tükrözteti vissza. Érthető ebből, hogy a német költő haramjai a romantikus sovárgás oly lángjait élesztették fel, hogy Németország több helyein alakultak egész ifjúsági szövetkezetek, melyek czélul tűzték maguk elé, hogy az erdőkben éljenek, mint Schiller drámájának hőse s a „vétkes társadalom bíráiul és megtorlóíul“ tolják fel magukat.

Hőse lelki világát különben leghivatottabban magyarázza meg Schiller drámája előbeszédében: „Moor Károlyt — úgymond — az a fogalom hajtja a bűn útjára, a melyet ő magának saját nagyságáról alkotott. A benne lappangó hev sarkalja s az azzal járó veszélyek csábítják. Egyike ő azoknak az erős és emelkedett lelkeknek, kiket a természet arra szorít, hogy a nyert impulsiók szerint Brutusok vagy Catilinák legyenek. Szerencsétlen körülmények kényszerítik a rossz útra s csak akkor tér arról vissza, miután már ret-

tentő bűnöket követett el. Hamis képzetet alkotván magának a tetterőről és a hatalomról s a törvények felett álló erők bőségével áldva meg, szükségkép a társadalom ellenségévé kellett válnia“.

„A nagyság és tetterő lelkét átjáró álmaihoz benne a való élet lenézésének azon neme kellett hogy járuljon, a mely Don Quichotte-nek is eredetisége s a melyet egyszerűre vagyunk képesek szeretni és rettegni Moor Károlyban, mert az csodálatraméltó és mégis elítélendő.“

„Magától értetődik, hogy e szempontok nemcsak a haramjákra alkalmazhatók, épen úgy, a mint Cervantes sarcasmusai nem csupán a kóbor lovagokra vonatkoznak. Hogy a gyöngéd lelkeknek tessen, bizonyára kevésbbé híven kellett volna festenem a természetet. De mert a tűz éget s a víz megfojt, azért meg kell-e semmisítenünk a vizet és tüzet?“

Érdekes teoriát vet föl Ferri az északi irodalom criminal-anthropologiai irányzatai taglalásánál is, melynek triumviratusa Ibsen, Tolstoj és Dosztojevszki, világnézlete néhol valóban dantei vagy shakspere-i magaslatra emelkedik. Jelzi ebben a polgárosodás útjának irányát az egyenlítőtlől a sark felé, délről északra. Ugyanazt a folyamatot véli felismerni az irodalmi eszmék fejlődésénél is, mint az ethnikai psychologia más jelentkezési formáiban. Így ma a három nagy európai faj között a jelenkori civilisatiónak legerősebb lökést a német és angol-szász faj adott, holott a latin fajok hanyatló civilizatiót, a szláv faj pedig jövőbeli civilisatio csiráját jelentenek.

Ibsen drámái közt a „Kisértetek“ az, melyben legtisztábban tükröződnek vissza a modern tudományok pathologiai adatai — Ferri szerint. Ám itt is éles ellentétbe jő Nordauval, a ki Ibsent ha nem is valóságos tébolyodottnak, de legalább is mathoidnak tartja s kiemeli a sokat emlegetett norvég költő egotismusát, énjének túlságos érzetét, hypertrophiaját és az ezen anomaliával járó előítéleteket, minők az értelmi aristokrátiával való hivalgás, a tömeg megvetése, az anarchikus individualismus stb. De hogyha mindez a degenerescentia bizonyítékát szolgáltatja is csekélyebb jelentőségű egoistáknál, a symbolisták, dekadensek, satanistáknál mégis a művészi temperamentum specifikus jele, s föltaláljuk azt

Horatiustól kezdve, ki gyűlöli a profán tömeget, a „miso-vulgo“ Alfieriig mindenütt.

Miért? mert a művész értelmi és erkölcsi erőforrása az ő individualismusa — a degeneráltság pathológiai formáihoz többé-kevésbbé közelálló egotizmus, holott a tudósé, az ő solidaritásának érzete a physikai és társadalmi külvilággal. Csakhogy a tudomány emberének nincs mindig intellectualis bátorsága ezen kozmikai és emberi solidaritás-érzet végső logikai következményeit felismerni. Tisztán látnia kellene, hogy az egyén önmagában semmi, csak az élők collectivitásának egy töredéke, kinek öröklött szervi és psychikai alkotása az őseket támasztja fel.

Innen van az, hogy eltekintve is némely megbomlott agyvelejű ember viselkedésétől, a collectivitástól magát elszakítani igyekvő individualismus álláspontja absurd.

Az intellectualis aristokratia ábrándjai, ugy a közép-szerűség és a *profanum vulgus* lenézése az egyének természetének teljes félreértéséből származik. A collectivitás az egészséges és termékeny élet örök gyűjtő-medenczéje, melyből időről-időrekiemelkedik egy-egy kivételes lény. De minden visszatér oda: a hatalom, a gazdagság, a lángelme egyéni vagy családi monopoliuma magában hordja a *progressio autonegatióját*. Már Dante mondotta az erkölcsi nemességről, hogy ritkán terjed át a törzsokról az ágakra. Ha átterjed, néhány nemzedék alatt degeneráltságra, kimerültségre, idiotaságra, meddőségre, öngyilkosságra vezet. A faj, a collectivitás, ime az élet örökkévalósága. Az egyén (a ki különben maga is collectivitás, az egyetlen atom, az élet- és gondolatnélküli atom lévén a szó abszolút értelmében vett egyén) bizonyára bir saját személyes léttel a collectivitásban, de attól nem választható el.

Az egyén és a faj, az élő emberiség e két elválaszthatatlan tagból van összetéve. És ha a collectivitás tehetetlen, mikor hiányoznak a magasabb élet felé törekvő társadalmi aspirációk és közös szükségletek tudatát kifejező és összpontosító egyének, viszont a legtehetségesebb egyén, a legeredetibb művész sem nélkülözheti a tömeget. A collectivitásnak köszönheti azokat az erőket, melyek irányozzák, annak köszönheti inspirációit, dicsőségvágyát.

Ebben áll Ibsen individualismusának téves volta Ferri szerint, s ezért nincs igaza, hogy a „Nép ellenségében“ azt mondatja Stockman doktorral: „A világ legerősebb embere, a ki egyedül él“.

A nélkül, hogy az ibsenismus feltétlen hívei közé soroznók magunkat, szabadjon némileg megcorrigálnunk Ferri metaphysikai elmefuttatásait az individualistikus világnézet jogosulatlansága tárgyában, szemben azzal a collectiv világ-felfogással, melynek evangéliumát hirdeti a fentebbi sorokban. Valóban elég csak megfordítani a tételt, elég a kiindulási pontokat fölcserélni, hogy ugyanoly logikával az ellenkező következtetésekre jussunk, mint az olasz tudós. Mert nem beismeri-e Ferri is, hogy maga az egyén is collectivitás? Nem-e az egyénben tükröződik vissza a külvilág minden mozzanata s nem ő-e a központja a rajtunk kívüli létezésnek? Lényegében a kérdés nem egyéb, mint az antik pogány és a keresztény philosophia szellemének egész ellentétében való föltárása, a pantheismus és a mysticismus, gondolkodásunk e két sarka körüli százados bölceleti controversiák föltámasztása. De a mint a collectivitás egy hideg és élettelen abstractio marad csak, ha az individualistikus tartalom benne elenyészik, úgy az emberiségi eszme sem olvashatója soha magába a művészi énnel subjectiv megnyilatkozását, nem pótolhatja soha a subjectiv inspiratiót, a művészi egyéniség éltető elvét.

Ferri ellenben az ő sajátos doctrinair optimismusával bizonyos szempontból egyenesen szerencsének tartja azt is, hogy az új eszmék a tudományban és művészetben eleinte ürt támasztanak maguk körül, hála a környezet misoneismusának. Gondviselészerű törvényt lát ebben, mely biztosítja azok értékét.

Hedda Gabler-ben Ferri a bűnös és hysterikus neurosis remek rajzát mutatja elénk Habár férjénél van Hedda, bosszút akar állani első szeretőjén, ki elhagyta. Visszalöki őt a bűnbe s megsemmisíti egyik kéziratát, egy remek művet. A „Vadkacsa“ egy csalárd büntettest állít elénk, egyikét az üzletvilág azon mikrobáinak, melyek oly rendkívüli módon tenyésznek a századvég panamismusában. A „Társadalom oszlopai“, a „soi disant“ nagy politikusok képét nyújtják;

Ibsen őket neurotikusoknak és bűnösöknek festi egyszerre, a kik a parlamenti életben üzik ugyanazt, a mit az ősebbek az erdők sűrűjében üztek, rablótársaik közepette, csakhogy a politikusok kiélezett elméje, daczolva a lelkiismeret és a társadalmi ösztön fékével, intellectualis bűnösségre változtatta a hajdani, nyers izomerőn alapuló criminalitást.

A „Kisértetek“-kel Ferri csak felületesen foglalkozhatott, különben nem vezetné vissza Oswald paralysis progressiváját vérfertőző házasságból való születésére, a mi csak félreértés lehet, mert Oswald nem vérfertőzés gyümölcse, habár a dráma kétségkívül a bűn és téboly organikus leszármazását kívánja demonstrálni. Nosologiai szempontból Ferri nem tartja kifogástalannak Oswald súlyos baja diagnosistát, de megelégszik azzal, hogy Ibsen a tudományos teoriákból meríti lényeges és jellemző adatait. A mint Zola „Emberirtója“ népszerűsítette az alkoholismus pusztításainak ismeretét, úgy a „Kisértetek“ a degenerált-ság öröklő átruházásának tényét hirdetik, jóllehet itt-ott túlozva a biológiai törvény szigorúságát. Mert kiesapongó, degenerált atyának is lehet ép, egészséges fia, ha a fiú inkább hasonlít anyjához, vagy valamely ép, erős felmenőjéhez. S rendesen az öröklés váltakozva ruházódik át egyik nemről a másikra, úgy hogy, habár a gyermekek szülőik tulajdonságait egyesítik is magukban, a leányok inkább ütnek atyjokra és atyai nagyanyjokra, a fiúk pedig inkább anyjokra s anyai nagyatyjokra.

A művészet és a szépirodalomnak a tudomány keserű igazságai előtt való ezen meghódolását bizonyítja Tolsztoj is különösen „Kreutzer-sonátája“ hősében. Pozdnysev egyike azoknak az örök féltékeny férjeknek, kik házastársuk meggyilkolásával állnak bosszút a férfiúi egyéni tulajdonságaikon ejtett sérelemért s követik a vad törzsek morálját, melyeknél a házasságtörés büntetése éppen úgy halál, mint a lopásé. A könyv thesise, a nemi szerelem kiátkozása még a házasságban is, emlékeztet a skopeczik szektájára. A büntett körülményei azt látszanak jelezni, hogy indulati gyilkosságról van szó benne, de Pozdnysev oly hidegen, oly részletességgel beszél el, hogy hogyan szúrta le nejét, miután

vacsora közben lepte meg egy hegedűművésszel — a mint azt csak egy született büntettes tehetné. A tett végrehajtását követő ájulásszerű álom is inkább epileptikus vagy epileptoid gyilkosságra engedne következtetni, ha az egész gyilkosság egyáltalában hiven, természet után volna festve, a mit nem mondhatni el.

Valószínűbben és jobban rajzoltak a „Sötétség hatalma“ bűnösei. Az igazság mély intuitiójával állítja elénk Tolsztoj egy mérgezésre és gyermekgyilkosságra felbujtó öreg pórőnőben a vallásos érzés megférést a legperversebb bűnös hajlamokkal. Shakspearei erővel jellemzi Tolsztoj e műve bűnös asszonyait, a kik hidegebb kegyetlenséggel vétkeznek, mint a férfi, Nikita protagonista. Pedig ez is vadállati módon gyilkolja meg keresztleányától született törvénytelen fiát. Születése reggelén tiporja szét egy gerendával s azóta mindennap hallani véli csontjai ropogását teste súlya alatt.

Annisia, az ifjú majorosnő, a gazdag földműves, Péter második felesége majoros-cselédjével, Nikitával udvaroltat magának s kedvese anyja tanácsára lassú mérget ad be férjének. Özvegyiségre jutása után férjhez megy Nikitához, ehhez a falusi Don Juanhoz, a ki gyáván elhagyta az árva Marinkát, miután anyává tette. Házassága után pálinkaivásnak adja magát, kerülgeti a hitvesi fődél alatt saját keresztleányát, Akalint, s rábeszélve anyjától és feleségétől, a kik el akarnák fojtani a botrányt, hogy hozzáadhassák Akalint egy hozományleső jámbor paraszthoz, beleegyeznek, hogy megölje házasságtörésből született gyermekét.

Meg kell jegyeznünk, hogy Nikita egy nem teljesen anomális lény, ép úgy nevezhető tehát criminaloid-nak, mint a hogy a mathoid félbolond. De e részben teljesen összevág a tudomány adataival, úgy hogy a természet után ellesettnek hihetjük.

Dramájának Tolsztoj már ezimében is kifejezi a jelentőségét. A tudománnyal egybevágólag ki akarta mutatni, hogy a sötét és öntudatlan atmosphaera azon homályos világából, melyben annyian csenevésznek el, sarjadzik a bűnös érzelmek, gondolatok és tettek mérge. Ezek az érzelmek, ezek a gondolatok és tettek, fájdalom, nagy szerepet

játszanak az életben, különösen azoknál, a kik a physikai és erkölcsi nyomor emberietlen állapotának áldozatai.

Áttér azután Ferri Dosztojevszkyre, a kinél a művészi lélek mély és szigorú genialitása egy szelid, beteges, eszményektől lázas szív érzelmeivel párosul. Különösen a „Halottas ház emlékei“ szolgáltatnak valóságos tanulmányt a büntető psychologia köréből.

Dosztojevszky e műve, habár költői szempontból is kiváló, nem sok tért enged a phantasiának s ezért középen áll a regény és a tudományos munka közt. Formája, stylusa, az előadás széles és lassú folyama, a gyakori visszatérések, kitérések bizonyosságot szolgáltatnak az elbeszélő hűsége és őszintesége mellett. Közöséges büntettek miatt elítélt fegyenczek közé zárva, a nagy művész-gondolkozó lassan-lassan legyőzte magában a raffinált ember és idealista idegenkedését, leküzdötte társai bizalmatlanságát s így páratlan hűséggel és pontossággal festhette le különös környezetét. A ki valaha — mondja Ferri — elegendő psychologiai és psychopathologiai ismeretekkel fölfegyverkezve tanulmányozott elzárt bűnösöket, a Dosztojevszky könyvében mintegy ismerősöket fedezhet föl és láthat vizont.

Igaz, hogy az író ritkán tesz célzásokat a szibériai fegyenczek physiologiai és physionómiai tulajdonságaira, de rámutat borzasztó, visszataszító arcukra, roppant nagy és idomtalan fejökre. Másrészt pedig elbeszélésébe a psychologiai mozzanatoknak oly bőséget és változatosságát szötte bele, hogy a tudomány tényeivel megegyező művészi sejtés egy érdekes példáját kell benne látnunk.

Így kiemeli például az elítélteknek idegenkedését a folytonos és eredményes munkálkodástól. Ez az idegenkedés szorosan való. Mintegy atavistikus visszafejlődést kell abban látnunk a vadember psychikai szervezetére, vagy talán épen a degeneratív neurasthenia jelét. Egészen más lélektani symptomákat árul el ugyancsak Dosztojevszkynél egy indulati büntettes, a ki természetesen legkevésbé tér el a normalis typustól.

És így tovább az egész könyv tele van finom és mélyreható észleletekkel. Feltűnteti Dosztojevszky a büntetettek gyermekes és primitív előszeretétét a ríktó színű

ruhák iránt. Többször hangsúlyozza, hogy valóságos nagy gyermekek ők, aminthogy a büntető anthropologia is megjegyezte a büntettek tartós infantilismusát. Ép úgy nem kerüli el a nagy orosz író figyelmét a született büntetteknek bűntársaik elárulására való hajlama, brutalis erotismusa, szenvedélyes alkoholismusa s az a nyugodt álma, melyről Thompson, angol fegyházi orvos, ellentétben azokkal, a kik a delinquensek lelkifurdalásaiban hisznek, így nyilatkozott:

„Oly mélyen, oly nyugodtan láttam aludni ezeket a gyilkosokat, mint valami becsületes parasztokat, mint a teremtés legártatlanabb lényeit békés otthonukban“ (Psychology of criminals. 1871. 26. l.).

De halljuk magát Dosztojevszkyt a büntettek természetének jellemzésében, a mint őket közvetlen érintkezésében megismerni tanulta. „Ezek az emberek egy eszmével születnek, mely egész életükben üldözi őket öntudatlanul is egyszer egy-, másszor másfelől. Ha véletlenül egy tárgyra bukkantak, a mely vágyukat erősen feltüzeli, mitől sem riadnak vissza, hogy azt megkapják, még életük feláldozásától sem. Nem egyszer láttam meglepetve, hogy Petrov meglopott még akkor is, mikor lopásából semmi haszna sem lehetett, mint például mikor elvette bibliámat, és pedig daczára irántam való barátságának. Megtörtént az is olykor-olykor; ha valamit megkivánt, annak az övének kellett lennie. Olyan ember, mint ő, képes megölni egy embert, hogy 25 kopek ára pálinkát fizettessen magának, bár más körülmények közt százezer rubelnek sem nézett volna feléje. Még azon nap este, melyen ellopta bibliámat, megvallotta nekem vétktét, a nélkül, hogy a legcsekélyebb megbánást mutatta volna, közönyös hangon, mintha mindennapi dologról lett volna szó. Élénken sajnálva veszteségemet, megérdemelt szemrehányásokkal próbáltam elevenére tapintani. Nyugodtan, bosszúság nélkül hallgatott végig. Elismerete, hogy a biblia igen hasznos könyv, s őszintén sajnálta, hogy az enyém már nincs meg, de a világért sem érezett megbánást azon, hogy engem megfosztva, eladta.“

Várnai Sándor.

AZ ORSZÁG FÜGGETLENSÉGE.

— Első közlemény. —

I. A jelen alkalommal nem csupán Magyarország állami önállásáról, hanem mindarról kívánunk szólni, a mit a magyar közjogi felfogás, eltérőleg az általános államtan fogalmaitól, ezen fogalom alatt: „*az ország függetlensége*“, érteni szokott.

Hogy a most mondottak megérthetők legyenek, először a „*függetlenség*“ államjogi értelmével, azután azzal kell tisztába jönnünk, hogy mit kell a magyar közjogban az „*ország*“ szó jelentése alatt érteni.

A függetlenségnek államjogi értelme nem azonos e szónak politikai értelmével, mert míg az egyik meghatározható abszolút fogalom, addig a másik csak relatív jelentésű.

A politikai értelemben vett függetlenség ugyanis pusztán ténykérdés, t. i. annak a ténynek a kérdése: hogy valamely államnak beléleletében érvényesülnek-e és mily mérvben érvényesülnek idegen befolyások. S miután idegen befolyások kisebb-nagyobb mértékben minden állam beléleletében érvényesülnek, azt, vajjon egy állam politikai értelemben véve független-e vagy sem, csak az idegen befolyások kisebb vagy nagyobb mérve után, tehát relative lehet megítélni.

Az államjogi értelemben vett függetlenség azonban abszolút fogalom s nem egyéb, mint a más állam fensőbbiségétől való teljes mentesség, az állam akaratnyilvánítási szabadságának teljesége, azaz uralma önnön akaratára felett, a mit a német írók „*Competenz-Competenz*“-nek neveznek. Ez adja meg az államnak a fenséget, a souverainitást, azaz azon tulajdonságát, hogy másnak jogi hatalmától nem függ, jogilag senki által felelősségre nem vonható.

Ez azonban nem zárja ki azt, hogy az állam független tegyen akkor is, ha cselekvési szabadságának korlátlanlanságát saját akaratából korlátozza. A lényeges csak az, hogy ezen korlátozás ne legyen oly természetű, mely az által, hogy a korlátozás megszüntetésére irányuló akaratnak kijelenlését jogilag lehetetlenné teszi, az önjogú lét teljességét csönkítja meg.

Ha tehát valamely állam nélkül, hogy maga felett más államnak fensőbbtségét elismerné, azaz ha a paritas fentartása mellett bizonyos ügyekben csak a végrehajtó hatalom gyakorlását bizza más állammal közös szervekre, minthogy bármikor megszüntetheti az ebből folyó korlátozást, függetlenségét még fel nem adta; de ha alkotmányozó hatalmának egy részét ruházza más állammal — bár a paritas alapján — közös szervekre, vagy éppen más állam szerveire, lemond függetlenségéről, mert az ezen korlátozás megszüntetését kimondó akaratnyilvánításra nincsenek többé alkotmányszerű önálló szervei.

Épen így feladja függetlenségét az olyan állam is, a melyik más államnak, vagy a melyiknek fejedelme mint ilyen, más állam fejedelmének fensőbbtségét elismeri; bár némelykor az ily államok politikai értelemben azért mégis függetlenebbek maradnak, mint igen sok jogi értelemben független állam.

A szövetséges államnak tagállamai tehát, noha bizonyos ügyekre fcnn is tartják teljes cselekvési szabadságukat és ezekben mint souverainek rendelkeznek, nem független államok, valaminthoz azok a hűbéres államok sem. De az egymással államszövetségben álló államok függetlenek, valamint azok lehetnek az egy fejedelmi személy uralkodása alatt álló, úgynevezett unióban élő államok is.

II. A másik kérdés az „ország” szónak jelentése a magyar közjogban.

Hogy e szó ősi magyar eredetű, az kétségtelen. Már a legrégibb magyar nyelvemlékben, a halotti beszédben is előfordul: „odjun neki műnyhi *uruszágbele* utot”.

Az „ország” szónak régi alakja tehát „*uruszág*” volt, vagyis épen úgy az „úr” (dominus) és a „szág” képző összetétele, mint a „jó” és a „szág” képzőből lett a jószág szó is, mely képző mai nyelvünkben már csak ebben a két szóban használatos. Az ország szónak eredeti jelentése tehát mai nyelvünkön az uralom és uradalom szavakkal volna legjobban fedezhető,

vagyis hasonló jelentésű a latin „*regnum*“ szóval, mely a *rego* = *kormányoz*, *igazgat* igéből eredő *regno* = *uralkodik* igéből származik és így tulajdonképen szintén *uralmat*, vagyis magát az államhatalmat, még pedig classikus értelmében az egyeduralmi formában érvényesülő államhatalmat, a királyságot jelenti.

A magyar felfogás azonban — a mint ez törvényeink szövegéből is kitűnik — a *regnum*, az ország szó alatt — legalább Magyarország és kapcsolt részeire nézve — nem csupán az egyén, hanem inkább a nemzet uralmát és uradalmát értette, s ebből folyólag annak más értelmet is adott; a mi azon tévedésre is vezethet, mintha a magyar „ország“ szó a lengyel „orszak“ (olvasd orsák) szóból származnék, mely pedig kíséretet és gyülekezetet jelent.¹ Ezt azonban a halotti beszéd megczáfolja.

Regnum, illetőleg ország alatt a magyar közjogban nem a magyar királyságot, azaz a királyi hatalmat kell érteni, hanem első sorban a királyi hatalom alá tartozó területet; másodsorban az ezen területen lakó népesség összességét, mint az államhatalom részeseit, végre a területet és népet együtt a felette érvényesülő főhatalommal egyetemben, vagyis az államot magát szervezett egészében, más szavakkal a nemzet uralmát önmaga és a hatalma alá tartozó terület felett; de sohasem egyedül a királyi hatalmat, az állam többi hatalmi tényezői nélkül.

Így az állam egész területe, valamint a magyar államnak külön területi igazgatás alatt álló s bizonyos jogi különállással bíró idegen jellegű részei, mint Horvátország, Dalmátország, „*regnum*“-nak nevezetnek. Az ország rendei a „*regnicolae*“ = országlakók nevezete alatt foglaltatnak egybe; az országgyűlésre egybesereglett rendek pedig, tehát az államhatalomban részesülő nemzet „*totum corpus Regni*“ nevezete alatt fordul elő a Corpus Jurisban. Épen így a királyi szentesítést nélkülöző országgyűlési határozatok Werbőczy szerint „*decreta Regni*“ = az ország végzeményei néven nevezettek, valamint a nemzeti szabadságok is az „ország szabadságai“ néven említetnek. De előfordul a „*regnum*“

¹ A lengyel „orszak“ szó minden valószínűség szerint a magyarból származik, s hihetőleg Nagy Lajos és I. Ulászló királyok idejében honosodott ott meg „kiséret és gyülekezet“ értelemben. Ekkor ugyanis a királyt az ország nagyjai szokták volt kísérni, mire a lengyelek az „ország“ kifejezést hallván alkalmazni, ők a kíséretre és gyűlésre kezdték a szavat használni.

és újabban az „ország“ szó az állam fogalmának kifejezésére is; de nem fordul elő sehol a „*regia potestas*“ értelmében.

A „*sacra regni corona*“ — az ország szent koronája kifejezés használata s az ennek alapját képező államjogi tan — mely szerint minden nemes tagja szent koronának és így részese az államhatalomnak — szintén azt bizonyítja, hogy az ország maga az activ nemzet, mint államhatalmi tényező, a kinek elismerésén alapul a királyság intézménye, a kitől származik a király joga az uralkodásra; mert övé az államhatalom symboluma, a korona. s mert a nemzet teljes jogú tagjai a koronának nemesak alattvalói, hanem hatalmának részesei is.

Az ország szó fogalma tehát sokkal tágabb fogalom a magyar közjogban, mint akár az állam, akár az államterület, akár a nemzet fogalma, és így az „ország függetlensége“ is többet jelent, mint az állam önállóságát, függetlenségét.

III. Ennélfogva az ország függetlensége a magyar közjogban azt jelenti, hogy Magyarország — ide értve társországaikat is — független állam, mely semmi más népnek vagy államnak alávetve nincs, hogy a magyar király souverain fejedelem, ki más fejedelemnek fensőbbisége alatt nem áll, s hogy a magyar nemzet királyával szemben is szabad, azaz csakis oly törvények szerint kormányozható, a melyeknek alkotásához alkotmányszerűleg maga is hozzájárult.

Az ország függetlenségének most előadott meghatározása jut kifejezésre az erről szóló 1791. évi X. törvénycikkben is, és a történelem tanúsága szerint a magyar felfogás e három elemet. t. i. az államiséget, a fejedelem souverainitását és a nemzet szabadságát egybeolvasztotta és egymástól elválasztani sohasem tudta.

A mily féltékenyen őrizte a magyar nemzet szabadságát s ennek alapját, alkotmányát, épen oly féltékenyen őrizte állami önállóságát, fejedelmének souverainitását, koronájának szeplőtlen fényét is, és a fejedelmek jogainak idegen hatalom által való megcsorbitását épen úgy az ország szabadságainak megsértésével tekintette, mint a fejedelmi hatalomnak önkényes kiterjesztését.

IV. Az erőteljes függetlenségi érzületnek fényes bizonyossága az is, hogy a midőn a magyar törzsek őshonukat a hatalmasabb szomszéd népek ellen nem voltak képesek megvédeni, inkább elhagyták hazájokat s újnak keresésére indultak, semhogy idegen népek fensőbbiségét elismerjék.

És ezen erőteljes függetlenségi érzület végig vonul az egész Árpád-kor történelmében.

A midőn szent István a nyugati kereszténységhez csatlakozott, királyi czimének elismertetését és a királyság jelvényét, a koronát nem világi fejedelemtől, hanem a kereszténység egyházi fejétől, a pápától kérte, nehogy idegen hatalomnak országa felett főhübér-úri igényekre alapot szolgáltatasson.

A pápaság azon időben még nem volt az a világi hatalom, kivel szemben tartani lehetett volna attól, hogy azon alapon, mivel István országát szent Péter oltalmába ajánlotta, főhübérúri igényeket támaszt majd az országra.

A nemzet és királyai egyaránt vonakodtak elismerni idegen hatalom fensőbbtségét, s csak két esetet mutat föl a historia, a melyben magyar király trónjának biztosítása érdekében idegen fejedelem főhübéruraságát ismerte el. Az egyik Péter volt, a ki III. Henriknek, a másik Salamon, a ki IV. Henriknek ígérte oda hűbérként országát. De az ország nem fogadta őket kebelébe; az egyiket elűzte a nemzet, a másikat nem fogadta vissza.

Az Árpád-korban több irányban fenyegette veszély az ország függetlenségét. A világhatalomra törő pápaság, a német császárok és a byzanci császárok részéről. És noha több ízben, különösen a pápák részéről kisebb-nagyobb mértékben érvényesültek is idegen befolyások a magyar állami életben, az ország függetlenségét a nemzet királyaival meg tudta védeni.

IV. Béla a tatároktól feldúlt ország visszafoglalásánál nyujtandó segély fejében II. Frigyes császárnak tett ugyan hűbéri ajánlatot, de a császár mitsem tett az ország visszafoglalásáért¹ és így Béla sem maradt vele szemben lekötelve, a miért is a pápa 1245-ben őt a hűbérrel járó minden kötelezettség alól teljesen föloldotta.²

Mindazonáltal ez elégséges volt arra, hogy IV. László halálakor Habsburgi Rudolf Magyarországot 1290-ben augusztus 31-én Erfurtban kelt oklevelével német birodalmi hűbérként fiára Albert herczegre ruházza. De ezen igényének érvényesítésére sem a császár, sem a herczeg nem tettek lépéseket.

Sokkal nagyobb veszély fenyegette ezen időben az ország függetlenségét a pápák részéről. Azon alapon, hogy szent István

¹ Fejér: Cod. Dipl. IV. I. 227. l.

² U. o. IV. I. 374. l.

az országot szent Péter oltalmába ajánlotta, IV. Miklós már azt állította, hogy Magyarország az apostoli székhöz tartozik,¹ vagyis hogy pápai hűbér, s úgy ő, mint utódja, VIII. Bonifác, jogosítva érezték magukat az Árpád-ház kihaltával az országnak királyt nevezni.²

De az ország hevesen ellenszegült eme felfogásnak, s a Károlyt megválasztó országgyűlés erősen hangsúlyozta, hogy Károly nem a pápa által adott, hanem a nemzet által választott király, a kit az egyháznak, ha tetszik, csak megerősíteni van joga.³ A pápák tehát kénytelenek voltak lemondani arról, hogy Magyarországot hűberré tegyék, mint a hogy erről a német császárok is lemondtanak.

A mikor Mátyás 1477-ben mint Csehország királya és német birodalmi választófejedelem III. Frigyes császárnál a hódolati esküt letette, ezt azzal a záradékkal tette, hogy Magyarország a német birodalomnak alárendelve sohasem volt, és így Magyarországnak és királyának szabadsága ezután is épségben marad.⁴

Magyarország és királyai tehát az egész középkoron át megvédelmezték az ország függetlenségét, mint az ősök által reájok hagyott legszentebb örökséget, a nemzet pedig fokról-fokra több és több biztosítékkal vette körül szabadságát, fejlesztette alkotmányát.

V. A mohácsi vésztől kezdve azonban másoldalról fenyegette veszély az ország függetlenségét, és pedig nagyobb, mint eddig, mert most már nem hűbéri igények támasztatnak az ország ellenében — melyek az állami létet alig érintették volna — hanem maga az állami lét támadtatik meg.

Az ausztriai házból származó királyaink ugyanis arra törekedtek, hogy Magyarországot családi patrimoniummá, német kifejezéssel élve Leibeigenné tegyék, s ily módon többi tartományaiikkal egy birodalommmá, egy állammá olvaszszák egybe.

Patrimoniális államokban ugyanis az államalakulás felülről indul ki s a tartományúr magánhatalmából fejlődik ki az államhatalom, midőn az a rendek magánjogi jellegű jogait szűkebb és szűkebb térre szorítja, mígnem azokat teljesen absorbeálván, csak azáltal válik közhatalommmá, hogy abszolút hatalommá növekszik, melynek egyetlen korlátjául a fejedelmi család magánjogi termé-

¹ Theiner: Monum. I. 366., 370. l. — Cziráky: Hist. disq. 44. l.

² Fejér: Cod. Dipl. VIII./I. 121. l. — Cziráky i. m. 45. l.

³ Cziráky i. m. 201—202. l.

⁴ Fraknoi: A magyar nemzet tört. IV. 266. l.

szetű jogositványai szolgálnak, s ebben magánjogi jellege továbbra is szemlélhetővé válik. Minthogy pedig itt az államhatalom és a fejedelem magánhatalma egy és ugyanaz, vagyis mivel itt a fejedelem magánhatalma az egyedüli államhatalom; mihelyt ez a testületesleg szervezkedett rendek jogait háttérbe szorítja: az eddig egymástól különállott tartományok és országok között, melyek egy fejedelem hatalma alá kerültek, létre kell jönni az állami segítségnek, a mint ez az osztrák örökös tartományokra nézve, melyek a westphaliai békét (1648) megelőzőleg még nem egyesültek volt egy állammá, a westphaliai béke után csakugyan bekövetkezett s 1804-ben az ausztriai császárság megalapításával külsőleg is kifejezésre jutott.

Ha tehát az ausztriai házból származó királyainknak sikerül Magyarországot családi patrimoniummá tenni, megsemmisült volna az állami lét, mert a magyar királyi hatalom a többi tartományok felett érvényesülő tartományurassággal olvadt volna össze, és így a magyar királyság épen úgy puszta czímmé süllyedt volna alá, mint ez a cseh királysággal történt.

Királyainknak a fennebb említett célra irányított következetes politikájának azonban útjában állott az, hogy Magyarországon a rendek nem mint magánjogi alapon szervezkedett politikai testületek, hanem mint a nemzet politikai jogokkal bíró osztályai, az egyes nemesek pedig, mint a főhatalom és az ország területének részesei, állottak a királysággal szemben; másrésről pedig mint az államhatalom részesei, azzal a szent koronában olvadtak egybe. A míg tehát a magyar király egyrésről nem tartományúr, hanem egy nemzet fejedelme; addig másrésről a király közhatalmának korlátjául nem magánjogi igények, hanem egy nemzet jogai és szabadságai szolgáltak. Annak tehát, hogy Magyarország az ausztriai ház örökös tartományaival egy állammá olvadjon össze, útjában állott a nemzet szabadsága, az ország alkotmánya; mert addig, a míg ez fennáll, a magyar királyi hatalomnak a német tartományúri hatalommal való confusiója ki volt zárva.

Hogy tehát Magyarország állami léte megsemmisülhessen és az ország a jövőben létesítendő osztrák birodalomba beolvasztható legyen, első sorban a magyar királyság közjogi természetének kellett volna megváltoznia. Minthogy pedig a magyar királyság közjogi természete azon időbnn főképen a királyválasztásban és a koronázásban jutott kifejezésre, a magyar királyi hatalom

közjogi természetűe mindaddig nem volt átalakítható, a míg a királyválasztás — legalább formailag — fennáll s a míg a koronázás fontos alkotmányjogi jelentősége fenmarad.

Az ausztriai házból származó királyaink ennél fogva az egyseges osztrák birodalom megalapítására és az ország függetlenségének megdöntésére irányított következetes politikájok érvényesítése céljából legegyszerűbben is arra törekedtek, hogy a nemzet királyválasztási jogát kétségbevonják és megsemmisítsék, ily módon azután a koronázást közjogi jelentőségéből kivetkőztessék és Magyarországot más országaikkal egyenlően örökös tartományyá tévén, alkotmányától megfosztják s végre birodalmukba beolvasztják.

Az ország függetlenségének tehát ezen időtől fogva egyedüli biztosítója az alkotmány, s az ország függetlensége az alkotmány fenmaradásával, a nemzet szabadságával különösen ezen időtől fogva jut elváhatlan kapcsolatba. Mert a míg a Jagellók koráig a nemzeti politika zászlótartója és így a fő államfentartó tényező Magyarországon a királyság vala; a mohácsi vész után a nemzetnek jutott a szerep, az államiságot a királyság új, idegen államalkotási törekvései ellen fentartani.

A nemzet érezte, hogy a királyválasztás elvének fentartása sohasem volt még oly fontos az ország állami önállóságának fenmaradására, mint most, a mióta királyai idegen országoknak urai is; s a választás elvének megdöntésére irányított *actio* ellen oly erős ellenállást fejtett ki, hogy már II. Mátyás maga is elismerte, hogy a magyar trónra a nemzet választása alapján jutott.¹ Mihelyt azonban a viszonyok kedveznek a királyi család politikájának, a királyválasztási elv megdöntésére irányított törekvések ismét felújulnak, s I. Lipót magát az országgyűlést használja fel annak megsemmisítésére.

Az 1687. évi II. és III. törvényekben a nemzet le is mondott a szabad királyválasztás jogáról, de nem végképen, hanem csak felfüggesztette annak gyakorlatát és az örökösödést meghatározott ágakra szorította, kikötvén, hogy ezen ágaknak kihalása után a szabad királyválasztás visszaszáll a nemzetre. Ezenfelül az örökösödés elismerésének feltételül szabta a hitlevél

¹ Mátyásnak egy 1609-ben kelt oklevelében (Kovachich: Suppl. III. 363. l.) olvasható: *Dominum et Regem unanimi consensu electum fuisse*. V. ö. szerzőnek „A kir. méltóság” című művét, 161—164. l.

kiadását, a királyi eskü letételét és a koronázást, s ezzel az ország alkotmányának sértetlen fentartását.

A királyválasztás elvének a jövőre való ezen fentartása Magyarország souverainitásának a jövőre való biztosítását is magában foglalja, mert addig, a míg fennáll annak lehetősége, hogy Magyarország az öröklésre jogosított ágak kihalása után mást is választhat királyává, mint az osztrák örökös tartományok urát, az állam souverainitása kétségtelen s az egygyéolvadás jogilag ki van zárva. A koronázás pedig továbbra is megtartván közjogi jelentőségét, kifejezésre juttatta a magyar királyi méltóságnak az osztrák tartományuraságtól való különállását s ezzel az ország állami önállóságát is, és e mellett biztosította a nemzet szabadságának, az ország alkotmányának fenmaradását.

De alig hogy ki volt mondva az ausztriai ház elsőszülöttségi örökösödési joga, az osztrák örökös tartományok ura Magyarországot már is úgy tekintette, mint többi családi patrimoniumait, s egy nyolcz évig tartó szabadságháború kellett ahhoz, hogy a most már örökös magyar királyság közhatalmi jellege fentartassék s ezzel az osztrák tartományúri hatalomtól való különbözősége s az ország alkotmánya és állami különállása elismertessék.

VI. A midőn az ausztriai ház fiágának kihalása közeledett, a nemzet ismét lemondott a szabad királyválasztási jog igénybevételéről s a trónöröklési jogot az 1723. évi I. és II. törvény-cikk az ausztriai ház nőágára is kiterjesztette.

Ezen törvények azonban tovább mennek, mint az 1687. évi I. és II-ik törvény-cikk, mert nem csupán az ausztriai ház nőágára terjesztik ki a trónöröklést, hanem azt is kimondják, hogy ugyanazt illesse Magyarországon is a trónöröklés, a kit az örökös tartományokban, és hogy Magyarország és kapcsolt részei ezen országokkal és tartományokkal kölcsönösen és együtt, eloszt-hatatlanul és elválaszthatatlanul birtoklandók.

Igaz ugyan, hogy az 1723. évi trónöröklési törvények is csak felfüggesztik a királyválasztás elvét, de végleg azt fel nem adják; mert a meghatározott nőágak kihalása után a szabad királyválasztás visszaszáll a nemzetre és ekkor bekövetkezhetik azon eset, hogy nem az választatik magyar királylyá, a ki az osztrák örökös tartományok uralkodója. Hiszen a meghatározott nőágak kihalása estére a királyválasztás jogának fentartása csakis mint elvi fentartás állhat meg, mivel a *pragmatica sanctió*ban megállapított

fiáigival vegyes nőági örökösödés¹ mellett a trónra jogosított nőágrak kihalása be nem következhetőnek mondható. Igaz továbbá az is, hogy az 1723. évi I., II. és III. törvénycikkek a koronázás és az alkotmány fentartását épen úgy kikötik, mint az 1687. évi törvények. Mindazonáltal tekintettel arra, hogy azok tovább mennek az örökösödés megállapításánál, fölmerül a kérdés, vajjon az 1723. évi I. és II. t.-cikk ezen rendelkezései következtében, legalább ideiglenesen, feladata-e az ország függetlenségét, előállott-e ez által az osztrák főhercegi, cseh királyi stb. méltóságoknak a magyar királyi méltósággal való confusiója, vagy pedig Magyarország maradt-e továbbra is független állam és királya souverain fejedelem.

Erre a választ megadja az 1791. évi X. t.-cikk, mely a magyar legislatióban páratlanul álló praecisítással ekként szól az ország függetlenségéről:

„az ország karainak és rendjeinek előterjesztésére ő felsége is kegyesen elismerni méltóztatott, hogy — noha a felséges ausztriai ház női ágának Magyarországon és kapcsolt részeiben az 1723. évi I. és II. t.-cikk szerint megállapított trónöröklés ugyanazon fejedelmet illeti, a kit a többi Németországban és azon kívül fekvő, s a megállapított öröklési rend szerint elválaszthatlanul és eloszthatatlanul birtoklandó örökös országokban és tartományokban; Magyarország mindazonáltal a hozzá kapcsolt részeivel együtt szabad ország, és egész uralkodási formájára nézve (ide értve bármely kormányzásait) független, azaz semmi más népnek vagy országnak alávetve nincsen, hanem saját önállással és alkotmánynyal bír: ennél fogva törvényesen koronázott örökös királya által, tehát ő felsége és utódai, Magyarország királyai által saját törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára kormányozandó és országlandó, így kívánván ezt az 1715. évi III. és 1741. évi VIII. és XI. törvénycikkek.“

Ezen törvényben tehát nemcsak az állami függetlenség, hanem a királyi hatalom souverain különállása és a nemzeti szabadság alapja, az ország alkotmányos kormányformája is ki van mondva, s ezenfelül azon viszony, mely a *pragmatica sanctio*

¹ V. ö. szerzőnek „A királyi méltóság“ czimű művének 132. és 171--177. lapjait.

következtében Magyarország és az osztrák örökös tartományok között fennáll, szabatosan meg van határozva.

Kimondatott ugyanis, hogy Magyarország és az örökös tartományok között az egyedüli kapocs az uralkodó személyének a közössége; ki van továbbá mondva — és ezt a közös uralkodó-személy is elismeri — hogy Magyarország önálló állam, hogy koronás királya, mint ilyen souverain fejedelem és hogy az országot egyedül alkotmányának alapján s annak értelmében lehet kormányozni.

Hogy ez volt a magyar közjog álláspontja egészen 1867-ig, az iránt nincs kétség. És a jelen század első felében hozott törvények nemcsak semmi olyast nem tartalmaznak, a miből az 1891. évi X. t.-cz. értelmének megváltoztatására lehetne következtetni, hanem az 1848. évi törvények ezenfelül még az ország politikai önállóságát is a lehetőségig biztosítani törekedtek.

Azon körülmény, hogy Ferencz király letette a római császári czímet és 1804-ben az ausztriai császár czímét vette fel, az ország helyzetén mitsem változtatott; mert azon manifestumában, a melyben ezt tette, világosan kijelentette, hogy ez az ország jogállását és alkotmányát nem érinti.

VII. Az 1867. évi XII. t.-cz. azonban nevezetes változást létesített azon viszonyon, mely eddig Magyarország és Ausztria között fennállott. Ezen törvényben ugyanis egyes ügyek, mint a külügy, a hadügy s az e kettőre vonatkozó pénzügy, Ausztriával közöseknek jelentettek ki, sőt azoknak elintézése is közös organumokra bízott. Ezenfelül még úgy ezen, mint más későbbi törvényeinkben egyes nagyfontosságú közügyekre nézve kimondatott, hogy ezek, ha nem is közös organumok által, hanem Magyarország és Ausztria közös egyetértésével lesznek elintézendők.

Ennélfogva úgy látszik, mintha Magyarország bizonyos ügyekre nézve lemondott volna az államhatalom gyakorlásáról, s azoknak intézését egy, az országot is magában foglaló államra, egy hatalmát az országra is kiterjesztő magasabb államhatalomra ruházta volna.

Azáltal ugyanis, hogy Magyarország külügyeit és hadügyeit, valamint az e kettőre vonatkozó pénzügyeket közös szervek intézik, kik nem a magyar országgyűlésnek, hanem a magyar országgyűlés és az osztrák birodalmi tanács által kiküldött bizottságoknak, a delegatióknak felelősek; továbbá azáltal, hogy a közös

ministerek nem magyar honpolgárok is lehetnek; végre azáltal, hogy egyes fejedelmi felségjogok Ausztriára és Magyarországra nézve együttesen, egy kormányzati actussal gyakoroltatnak; Magyarországnak bizonyos ügyeibe nem magyarok is befolyást nyernek és a magyar királyi méltóság mellett egy. a két állam területére egyaránt kiterjedő közös fejedelmi hatalom is érvényesülni látszik, a mi a magyar királynak s ezzel a magyar államnak souverainitását csorbítaná, a magyar nemzetnek szabadságát pedig csonkítaná.

Ez azonban csak abban az esetben volna így, ha a *pragmatica sancti*óból kifolyólag közös ügyekül elismert ügyeknek közös organumok által való elintézése (a mi még nem folyik a *pragmatica sancti*óból) oly alakban mondatott volna ki, hogy azon változtatni, vagyis oly törvényt hozni, mely ezt megváltoztassa és a közös ügyeknek más módon való elintézését állapítsa meg, nem állana többé Magyarországnak módjában, nem csupán a magyar állam főszerveinek egyező akaratától függne.

Ez pedig akkor történt volna, hogyha a közös ügyeknek közös organumok által való elintézését kimondó törvény nem Magyarországnak külön törvénye, hanem Ausztriával közös törvénye volna, melyet vagy együttesen alkottak volna, vagy ha külön alkottak is, de az egyenlő szöveggel együttes szentesítést nyert volna.

Ily módon ugyanis létesült volna egy közös főhatalom, közös törvényhozással és közös fejedelmi hatalomkörrel, melylyel szemben Magyarország alárendelt helyzetbe kerül; keletkezett volna egy fejedelmi hatalom, melynek viselője ugyanazon személy ugyan, mint a ki Magyarország királya, de a melynek a magyar király alá van vetve.

Az 1867. évi XII. t.-cz. azonban, valamint az ehhez alkalmazkodó egyéb közösügyes törvények, Magyarországnak önálló törvényhozási alkotásai, melyeket a magyar országgyűlés állapított meg és a magyar király szentesített. És pedig a XII., XIV., XV. és XVI. t.-czikkeket egy királyi végzeményben a koronázásról és királylyá avatásról szóló I-ső és a királyi hitlevelet és koronázási esküt törvénybe iktató II. és más, az ország alkotmányát érintő vagy módosító, valamint egyéb belső ügyekre vonatkozó törvényei, melyek ép úgy, a mint létesültek, t. i. a nemze, és a király egyetértő akaratával, bármikor meg is változtathatók.

Igaz, hogy van Ausztriának is az 1867. évi XII. t.-czikkhez hasonló rendelkezéseket tartalmazó törvénye: az 1867. évi decz. 21-iki törvény; de ez a magyar törvénytől nemcsak felfogására és rendelkezéseinek részleteire sok tekintetből különböző, hanem jogforrása is idegen és Magyarországra egyáltalában nem kötelező.

De nemcsak ezen körülmény zárja ki az ország függetlenségének feladatát, hanem kizárják azt ezen törvénynek rendelkezései, az általa alkotott intézmények természete is.

Az 1867. évi kiegészítés ugyanis sem közös fejedelmi hatalmat, sem közös törvényhozó szervet nem létesít, csupán érintkezési pontokat hoz létre arra nézve, hogy a magyar király és az ausztriai császár, a ki egy természeti személy, azon ügyekben, melyek a két állam közt a *pragmatica sancti*óból folyólag közösek, egy kormányzati actussal intézkedhessék, mindkét végrehajtó hatalmat ugyanazon szervekkel gyakorolhassa.

Ezért állítja fel a közös ministeriumot, mely a magyar királynak épen úgy segédszerve a kormányzatra, mint az ausztriai császárnak.

A törvényhozás azonban, mint mondtam, semmiben sem közös, mert a *delegatio* nem törvényhozó szerv, határozatai administratív természetűek, és még ott is, a hol a kiegészítés értelmében a törvények a két államra nézve egyetértő előleges megállapodás után hozandók, a magyar országgyűlés és a magyar király mint önálló törvényhozó factorok működnek.

A souverainitás tehát nem a két államot együtt, hanem Magyarországot is, Ausztriát is külön-külön illeti, s a két állam közt létrejött kapcsolat csak arra vonatkozik, hogy ezen két külön souverain államhatalom bizonyos meghatározott ügyekben együtt, egy közös célra és egyformán működjék.

De a közös ügyek a magyar kormány és a magyar országgyűlés befolyása alól elvonva nincsenek; mert a közös költségvetés tervezete a magyar ministerium egyetértésével állapítandó meg; továbbá, mert a külügyek is a magyar ministerium egyetértésével és befolyásával intézendők, a magyar országgyűlésen pedig mindezen ügyek, kivéve a *delegatio* által már megszavazott költségvetés összegét, mely többé vita tárgya nem lehet, tárgyalhatók s azokért a magyar ministerium is felelős.

Ezen kapcsolat tehát nem államjogi, hanem pusztán nemzetközi jellegű, mely államjogi jelentőséget csak azáltal nyer, hogy

addig, a míg ezen kapcsolat s az ügyek illetén elintézési módja fennáll, Magyarország alkotmányán a maga érdekében oly változtatásokat tett, melyeket különben nem tett volna.

A többi, Ausztriával egyetértőleg, de külön-külön szervek útján intézendő ügyekre vonatkozó törvények pedig tisztán nemzetközi egyezmények jellegével bírnak, melyek Magyarország függetlenségét és alkotmányát egyáltalában nem érintik.

Ezen törvények épen úgy, mint maga az 1867. évi XII. t.-cz., addig, a míg fennállanak, Magyarország cselekvési szabadságát nem csekély mértékben korlátozzák, ez tagadhatatlan; mert úgy azon ügyekben, a melyek közös szervek által intéztetnek, valamint azon ügyekben is, melyek a két állam külön szervei által, de közös egyetéréssel intézendők, Magyarország egy más állam meg egyezéséhez van kötve. Ez azonban nem szolgálhatna alapul azon téves tanokra és fogalmakra, melyek Magyarország jogi függetlensége, souverainitása tekintetében úgy a külföldön, mint magában az országban, sőt a parlamentben is el vannak terjedve. Hiszen külön fejedelmek országlása alatt álló államok közt is jöhetne létre oly szoros szövetségi viszony, mint a minő Magyarország és Ausztria közt fennáll és senkinek sem jutna eszébe ezen államok souverainitását kétségbevonni s a szövetségben nem államszövetséget, hanem szövetséges államot keresni.

A téves tanok alapja a közös ügyekre vonatkozó törvényekben a szükséges praecisítás-nak a magyar államjogi terminologia akkori fejletlensége következtében sok tekintetben észlelhető hiánya és az osztrák közjognak a magyar állami souverainitásával ellenkező felfogása, a melyekről épen azért nem lesz fölösleges néhány szót szólani.

Dr. Ferdinandy Géza.

A FELSŐBB ANALYSIS ALAPELVEINEK KRITIKAI TÖRTÉNETE KEPLERTŐL LANGRANGE-IG.

Az emberi ismeretek fejlődésének történetében alig van eredményekben gazdagabb és tanulságosabb időszak a XVII. és XVIII. századnál. E kétszáz év munkájának gyümölcse az emberi ész három kiváló, az ismeretek továbbfejlődésére és rendszerezésére mérhetlen fontosságú alkotása: az ismerettan, az infinitesimalis számítás és az általános mechanika.

De nem csupán az elért korszakalkotó eredmény, hanem emlékezetessé és tanulságossá teszi ez epochát a benne mindvégig uralkodó szellem, mely a tudományos munkásságot jellemzi s melynek a siker kivívásában igen jelentékeny része van. Értem az egységre, az általánosságra törekvést minden téren s ennek természetes következményeként a tudományok és philosophia folytonos érintkezését a fejlődő ismeretágak jótékony egymásrahatását.

Galilei, a dynamikával együtt a modern természetphilosophia megalapítója: szorosan philosophiai, így különösen logikai és ismerettani kérdésekben is figyelemreméltó nézeteknek ad kifejezést. Bacon, az újkori philosophia egyik alapítója, a természetismeret főmódszerének philosophiai elvvé emelése által szerez magának halhatatlan érdemet; míg Keplert, a ki a bolygók mozgásának törvényeihez szigorú inductio útján jut el, e vizsgálataiban a világ-harmoniának metaphysikai eszméje vezeti. Ugyancsak Kepler Cavalierivel együtt az első felfedezője az infinitesimalis számításnak és pedig a határozott integrálok tanának, melyet a forgási testek köbtartalmának kiszámítására, azonkívül az égitestek mozgását okozó erőnek (melyet ő sarkias természetűnek tételez fel, a delejes vonzás- és taszításhoz hasonlóan) meghatározására alkal-

maz. Descartesnak, a philosophia másik újjáteremtőjének mindent átölelő tekintete új és fontos szempontokkal gazdagítja az ismereteknek mindegyik ágát. A mechanika és physika terén egyaránt kiváló philosophus a még csak csirájában levő infinitesimalis számításnak hatalmas lendületet ad az analitika-geometria feltalálása s ezzel kapcsolatban az analitikai függvény fogalmának kiképzése útján, s egyúttal az érintő problémájának felvetésével s annak az algebrai görbéknél ma is használatos megoldásával az infinitesimalis számítás másik ágának, a differentialis számításnak veti meg alapjait. E két utóbbi fölfedezés dicsőségében vele osztozó, sőt részben őt is túlszárnyaló Fermat szintén általános képzettsége, gondolkodásának logikai fegyelmezettsége által tűnik ki. Ha még megemlékezünk Hobbesról, a ki a philosophia és geometria rendszerét egységes elv, a folytonos mozgás elve szerint igyekszik megalkotni, a nélkül azonban, hogy a materialismus világnézetéhez csatlakoznék: előttünk áll az újkori tudomány és philosophia kezdetének az ismeretek egységét kifejező képe, a mely egység, vagy legalább az erre törekvés nem szűnik meg egész a XVIII. század végeig.

A philosophia főtörekvését ez idő alatt állandóan az képezi, hogy a matematikai és mechanikai tudományok módszerének alkalmazásával s részben eredményeinek felhasználásával tegyen azokhoz hasonló biztosságra szert, vagy állapítsa meg annak feltételeit; viszont a matematika és mechanika az egyetemesség, az általánosozás fölemelkedés s az alapelvekig lehatolás útján igyekeznek magasabb, philosophiai értéket nyerni. Az egységre törekvést munkáikban és egyéniségökben is legteljesebben Newton és Leibnitz képviselik. Miként a modern philosophia, mathesis és természettudomány megteremtői, ők is egyazon kor vezéralakjai. Munkáik csaknem egyidőben jelennek meg s mindegyiket a fölfedezések egész sorozata s a természet és az emberi értelem rejtélyeibe hatolásnak addig el nem ért foka jellemzi; bár Newtonnál inkább a gondolatok mélységét, szabotosságát és bensőbb egységét, Leibnitznél meg azok nagyobb általánosságát és sokoldalúságát csodáljuk. Méltóan fejezik be e nevezetes korszakot Kant és Lagrange, amaz a philosophiában folyton nagyobb figyelemben részesülő ismerettani vizsgálatok betetőzője, emez a felsőbb analysis és az elméleti mechanika tökélyre vivője. Mindkettőnél constatalható még az exact tudományok és a philosophia kölesönös, üdvös hatása. Kant

az ismeret biztosságának feltételeit a matematikában és a tiszta természettudományban keresi s az a priori synthetikai ítéletek alkalmazásában találja meg, mihez képest minden igaz tudományos, így a metaphysikai ismeret lehetőségét is ily ítéletek képzésétől teszi függővé. De egyúttal a „Metaphysische Anfangsgrunde der Naturwissenschaft (1786) és „Vom Übergange von den Metaphysischen Anfangsgründen der Naturwissenschaft zur Physik“ munkáival gazdagon téríti vissza az exact tudományoknak a tőlük nyert belátást. A róla és Laplaceról nevezett hypothesis, úgyszintén a hőnek az utóbbi (be nem fejezett) műben közölt mozgási elmélete meg kétségtelenül tanuskodnak a szaktudomány terén is nagy conceptiókra képesített és a tudás egészét felölelő szelleme mellett. Lagrange-nál viszont philosophiai előképzettségének köszönhetjük azt a világos belátást, azt a tiszta és következetes gondolkozásmódot, mely classikus munkáit minden ízükben jellemzi, s melyre tekintettel méltán nevezhetnénk Lagrange analitikai műveit a folytonos változás philosophiájának.

Azonban tagadhatlan, hogy a nagy korszak végén és egy új korszak kezdetén álló két kiváló szellem egyúttal jelzi azt a szakadást, mely az eddig egységesen haladó ismeret folyamát mind több-több ágra osztja szét és egymástól mindinkább távolodó medrekbe tereli. Az ex professo philosophusnak és a szakudósának tipikus vonásai — halványan bár — felismerhetők úgy Kantnál, a ki a tudományokat önmagukért kevésbé cultiválja, mint Lagrange-nál, a ki philosophiai szellemben ugyan, de csaknem kizárólag tudományos kérdésekkel foglalkozik. Az exact tudományokkal magát azonosnak hirdető materialismus elleni küzdelem; a philosophiának Kant után pusztá speculatióvá fajulásával a valóságnak a tiszta Énből, a természet, a lét tiszta fogalmából levezetése, mely Kant criticismusának szellemével merőben ellenkezik ugyan, de ismerettani alapelvből, hogy t. i. az ismeret lényeges és biztos elemeinek forrása a saját Énünk: egész természetesen következett; másfelől meg a szakismereteknek kellő egység nélkül a legkülönbözőbb tereken folyton növekedése teljessé teszi a szakadást s az ismereteknek ebből folyó decentralisatiója századunk nagyobb felének jellemző sajátja. Találkozunk ugyan ez idő alatt is egyesítési kísérletekkel s látunk a maguk területén is százfelé elágazott szaktudományokban egyetemes elveket megszületni, így a fejlődés, az energia-megmaradás elveit:

azonban éppen az mutatja századunk első felének philosophiátlan és tudománytalan jellegét legjobban, hogy ez elvek s a philosophia terén is a tiszta speculációnak nem hódoló elméletek csak nehezen, hosszú küzdelem után tudnak maguknak érvényt szerezni.

Századunk utolsó három-négy évtizedében constatálható csupán a kedvező fordulat, mely a kizárólagos szaktudomány s az önmagának ellenmondó szakphilosophia szűkkörű, korlátozott álláspontján felülemelkedve, ismét az ismereteknek egységesítésére s kölesönös együttthatásukban kiképzésére és rendszerezésére törekszik. Ez az egyedül egészséges, az ismeretvágyat egyedül kielégíteni hivatott s a történet tanúsága szerint valódi, értékes eredményre egyedül vezető szellem nyilvánul a legutolsó évtizedekben a tudományok részéről az elvek szorgos vizsgálatában s azok ismerettani eredetének s egymással való összefüggéseknek kutatásában. Ez a philosophia részéről is abban az érdeklődésben, melyet újabban az e nemű kérdések iránt tanusít, s abban a készségben, melylyel az alapvetés nehéz munkájával fáradó tudománynak közreműködését felajánlja.

Természetes azonban, hogy az annyi időn át külön utakat követett s egészen függetlenül fejlődő philosophia és tudományok nem egykönnyen egyesíthetők szerves egésszé. A szaktudományok alszakainak óriásilag megnövekedett számával és dimenzióival szemben, úgy látszik, nagyon nehéz, sőt szinte lehetetlen oly általános nézponatot, elvet vagy felfogást találni, a melyből mindannyi áttekinthető s valódi egységeknek alapja fölfedezhető legyen. Avagy csak a matematikai tudományok összességét, beláthatatlan anyagával, a laikusra nézve érthetetlen és nem is teljesen egységes jegnyelvével miként lehetne mindenkire hozzáférhetővé tenni? Hát a mechanikának, az astronomiának, a physikának, a chemiának különböző ágai, a természetrajz óriási anyaga, így maga az állattan, két emberéletnek elég munkát adó 150,000 speciesével: az élettan, a philosophiai számos rész tudományok, nem egyenkint és együtt az egységre, az összefoglaló ismeretre törekvés hiú voltát demonstrálják-e?

Kétségtelenül, ha az óriás halmaz részismeret egyúttal minden ízében lényeges ismeret is lenne, s ha magában a természetben és az ismeret tárgyaiban ép oly kevéssé uralkodnék törvény és egység, a mily kevéssé található az a rólok felállított szakismeretekben! Csakhogy, ha az egyes ismeretköröket szo-

rosabb vizsgálat alá vesszük, a kétségtelenül lényeges és fontos elemek mellett sokkal tömegesebbnek s nem ritkán nagyobb figyelemben is részesítettnek találjuk a kevésbé vagy egyáltalán nem lényeges elemeket. Úgy hogy nem túlozunk, ha kimondjuk, miszerint a szaktudományok kilencztizedrésze vagy egységesíthető, de még nem egyesített ismereteket, vagy pedig a „való“ ismeretere nemcsak nem lényeges, sőt káros és téves speculációkat tartalmaz. Egész méltán nevezi csupán az értéktelen anyag összehalmozására, vagy ily szellemű feldolgozására fordított s emellett még a legtöbbször igen is fáradságos munkát egy matematikai író: ¹ une véritable perte de force vive intellectuelle-nek s a philosophiának és szaktudományoknak legelső közös feladata mindenestre a figyelemnek és a tudományos munkásságnak a lényegesekre irányítása, a mi természetesen mindenekelőtt feltételezi a lényegesnek ismeretét s a mennyire ez lehetséges, pontos megállapítását.

¹ Méray: Leçons nouvelles sur l'analyse infinitésimale, Paris 1894. I. Principes généraux. Préface p. XIII. Jellemző voltánál fogva közlöm itt Méraynak a felsőbb analysis legnehezebb és legnagyobb terjedelemben tárgyalatni szokott részleteire vonatkozó véleményét. Miután előbb a Laplace-féle egyenlet fellépéséről s ennek nagy előszeretettel való tárgyalásáról szól a monogén függvények kapcsán, így folytatja: „on se livre à des recherches épisodiques sur le *Principe de Dirichlet*, le *Problème intérieur ou extérieur*, la *Représentation conforme*, . . . à des digressions sur les fonctions continues, discontinues, *intégrables*, *non intégrables*“, s erre nézve megjegyzi. „Malgré leur aridité, les considérations de ce genre occupent maintenant une place plus ou moins étendue dans la plupart des Ouvrages classiques“. Majd a szövegben pár sorral alább: „Les fonctions discontinues, sans dérivées, non intégrables, etc., ne se rencontrent que dans des *dissertations métaphysiques*; il est donc bien inutile de s'inquiéter d'elles“. Mihez a következő több tekintetben is figyelemreméltó jegyzetet olvashatjuk. „Les travaux qui ont ces fonctions pour objectif se trouvent voués ainsi à une stérilité absolue, en dépit de tout le talent qui y a été dépensé. C'est une véritable perte de force vive intellectuelle; comme la caducité générale des principes traditionnels de l'Analyse infinitésimale pour une bonne part, on doit l'imputer aux définitions factices des dérivées et des intégrales définies, auxquelles on s'attache toujours avec la même persistance. En Analyse pure cependant, cela bien entendu en dehors des premiers développements de ces définitions voulues, il est très rare qu'une dérivée se rencontre comme limite d'un rapport, une intégral définie comme limite d'une somme . . . Tout cela frapperait les yeux, si seulement on voulait bien les diriger sur ce point.“

S hogy e nehéz munkát — ha eredményt akarunk elérni — a felsőbb analysis alapelveinek tisztázásával kell kezdenünk, s hogy ez úgy a tudományok összességére, mint a philosophia tudományos alapon továbbfejlesztésére mily alapvető fontosságú: elég arra utalnunk, miszerint alig van ma tudomány, mely a felsőbb analysis segélyét igénybe ne venné; egyes tudományok meg egyszerűen alkalmazott analysisnek tekinthetők. A geometriáról, kinematikáról és az astronomiáról, mint a felsőbb analysis legclassikusabb alkalmazásairól nem is szólva: a physika összes ágainak elméleti része lényegében általában a differentialis s különösen a partialis differentialis egyenletek tana. És épen a partialis differentialis egyenletek azok, melyek az általános függvénytan egyik munkását, Du Bois-Reymond Pált a felsőbb analysis alapfogalmainak tüzetesebb vizsgálatára vezetik s ennek eredményeként annak felismerésére, hogy az e téren szinte legyőzhetlennek látszó nehézségek nem matematikai, hanem ismeretani természetűek.¹ S hogy az egyes ismeretágakban az alapvető tapasztalatoknak differentialis egyenletek által való kifejezése mily nagy jelentőségű a természeti törvények szabatos megállapítására² és azok összefüggésének feltalálására, elég a fény legújabb: elektromagnetikus elméletére hivatkoznom, melynek alapját annak a felismerése képezi, hogy a transversalis elastikus hullámok differential egyenletei ugyanazon alakúak, mint az elektromagnetikus hatás terjedési törvényének alapegyenletei.³ S miután — mondja

¹ Paul *Du Bois-Reymond*: Die Allgemeine Functionentheorie. I. Th. Metaphisik und Theorie der mathematischer Grundbegriffe: Grösse, Grenze, Argument und Function. Tübingen, 1882. p. 2.

² B. *Riemann*: Partielle differentialgleichungen und deren Anwendung auf physikalische Fragen. 2-te Aufl. Braunschweig, 1876. p. 1—4.

³ Az alakra nézve teljesen egyező egyenletek azonossága a bennök előforduló egy-egy állandónak egyenlőségétől függ. Ez állandó az elektromagnetismus differential-egyenleteiben az elektromagnetikus, az optika alapegyenleteiben a fény-hullámok terjedési sebessége. A fény terjedési sebessége különböző kísérleti meghatározások (Fizeau, Foucault) és megfigyelések (Römer O., Bradley) útján ismeretes. Az elektromagnetikus hullámok terjedési sebességét pedig Maxwell (és számos más physikus) indirekt úton határozza meg, kimutatva, hogy ez a sebesség egyenlő az elektromagnetikai és elektrostatikai elektromos egységeknek (a levegőre vonatkoztatott) viszonzyszámával, melyet számos kísérlet eredményeként (L. erre nézve: *Wiedemann* Gusztáv:

Hertz — ezeket az egyenleteket egyszer megtaláltuk, nem látszik czélszerűnek, hogy azokat az aether elektrikus és magnetikus szerkezetére és a működő erők lényegére vonatkozó sejtésekből (Vermuthungen) vezessük le, a mint ez történeti előállásuknak megfelel. Sokkal eredményre vezetőbb az aether szerkezetére vonatkozó további felvételekben ez egyenletekből indulni ki.¹

A folytonosság és az energia megmaradás egyetemes elvének alkalmazása a chemiát, ezen a legutóbbi időkig a matematikai tárgyalásra legkevésbé alkalmasnak látszó tudományt is hozzáférhetővé tette a felsőbb analysis számára. Ugyanis itt:

$$dE \equiv \partial dS - p dV + \Pi_1 dM_1 + \Pi_2 dM_2 + \dots + \Pi_n dM_n$$

fejezi ki az egyidejű *végeetlen* kis változások között fennálló vonatkozást, vagyis adja a chemiai folyamatokra vonatkozólag az energiaváltozás differentiális egyenletét.² E e formulában a saját-energia (Eigenenergie), S a mechanikai hőelméletben is nagy jelentőségű entropia, V a test térfogata, ∂ temperaturája, p a chem. folyamat alatt uralkodó külső nyomás, $M_1 \dots M_n$ a testnek más testekkel való anyagcseréjében részt vevő alkatelemek tömegei, végül $\Pi_1, \Pi_2 \dots \Pi_n$ az egyes alkatelemekhez tartozó ún. n. chemiai intensitások. Az elemi életnek *Le Dantec* által adott egyenlete [$a + Q = \lambda a + R(\Pi)$] integrálegyenlet: egymást folyto-

Die Lehre von der Elektrizität 3. Aufl. Braunschweig, 1885. IV. B. p. 990—1006.) középértékben 300,000 km.-nek találtak másodpercenként, vagyis elég jól egyezőnek a fény terjedési sebességével. J. Clerk Maxwell: Lehrbuch der Electricität und des Magnetismus (Uebersetzt v. Dr. B. Weinstein). Berlin, 1883. II. p. 541—543. A direkt kísérleti bizonyítást a genialis Hertz adta, kimutatván egyúttal a sugárzó hő és fény (visszaverődési, törési stb.) törvényeinek az elektromagnetikus sugárzás törvényével egyező voltát. *H. Hertz*: Ueber Strahlen elektrischer Kraft. 13. Dec. 1888. Sitzungsberichte der Akademie zu Berlin, 50. p. 1297. V. ö. *H. Hertz*: Mechanik, 1894. p. XV—XVIII. Helmholtz: Die elektromagnetische Theorie des Lichtes. Leipzig, 1883 p. 1—6. és P. Volkmann, Vorlesungen über die Theorie des Lichtes. Leipzig, 1891. p. 7—30. — *H. Helmholtz*: Elektromagnetische Theorie des Lichts 1897. p. 1—16 stb.

¹ *H. Hertz*: Göttinger Nachrichten 1890. p. 111. Gesammelte Werke. II., p. 214. Lásd még *Ostwald*: Die Überwindung des wissenschaftlichen Materialismus. 1895. p. 18.

² *G. Helm*: Grundzüge der mathematischen Chemie. Energetik der chemischen Erscheinungen. Leipzig, 1894 p. 70.

nosan követő végetlen kis változások összegeződésének eredménye.¹
Fechner psychophysikai differenciálegyenlete :

$$dE = C \frac{dR}{R}$$

[E = érzet, R = inger, C = constans, tehát dE , dR az inger és érzet egyidejű momentán változása] az inger és érzetváltozás közt bizonyos határokon belül fennálló vonatkozást a Weber-féle törvény értelmében a legegyszerűbben fejezi ki s nem az egyedüli értékes eredmény, melyet a psychologia a felsőbb analysis alkalmazásának köszönhet.

Ha nem is kifogástalan, de rendkívül érdekes alkalmazása a differentialis egyenletek egyik tulajdonságának — a mely szerint t. i. bizonyos differentialis egyenletek az általános megoldáson kívül ú. n. singularis megoldást is adnak — az a kísérlet, melylyel *de Saint Venant* és *Cournot*, különösen pedig *Boussinesq* a determinismus egyik, az energia-megmaradásra² támaszkodó érvét megerősíteni igyekeznek. Ez érv szerint ugyanis a psychologiai változásokkal egyidejű physiologiai változások erő- vagy energia-változásokat tételzenek fel, a melyek csakis physikai és ennél fogva szükségszerű és nem szabad okokból eredhetnek. *Boussinesq* ezzel szemben kimutatni igyekszik, hogy a dinamika egyenleteinek singularis megoldásai bizonyos „irányzó képesség: pouvoir directeur“ hatását megengedik a nélkül, hogy ez physikai energia teremtésével vagy megsemmisülésével járna. A lélek szabadakaratú ténykedése most már — *Descartes* felfogásának egészen megfele-

¹ *F. Le Dantec* : Théorie nouvelle de la vie. Paris, 1896. p. 107–108. L'équation (II) représente le résultat total d'un ensemble de phénomènes successifs . . . Ce n'est donc que petit à petit que toutes les substances capables de réagir se trouvent avoir réagi : il ne peut y avoir que des réactions partielles successives. Mais le résultat de ces réactions partielles successives est précisément le phénomène d'assimilation. Ce phénomène est traduit par l'équation (II) que l'on peut appeler l'équation de la vie élémentaire.

² Egyébként hogy a physikai törvények általában a szerves, különösen pedig a lelki világra mennyiben tartják meg érvényüket, érdekesen fejtegeti *Carrière* : Das Wachstum der Energie in der geistigen und organischen Welt, München, 1892. értekezésében. P. o. : „In der Natur gilt die Erhaltung der Energie, im Geiste aber die Steigerung und das Wachstum der Energie, und dies ist ein Unterschied des Geistes von der Natur“. pag. 13. — L. még *H. Hertz* : Mechanik, p. 165. stb.

lően — ép ez irányzóképeség működésében állana. Boussinesq szerint: Un être animé serait par conséquent celui dont les équations de mouvement admettraient des intégrales singulières, provoquant, à des intervalles très rapprochés ou même d'une manière continue, par l'indétermination qu'elles feraient naître, l'intervention d'un *principe directeur* spécial. Ce principe directeur, bien différent du principe vital des anciennes écoles, n'aurait à son service aucune force mécanique qui lui permît de lutter contre celles qu'il trouverait dans le monde; il profiterait seulement de leur insuffisance, dans les cas singuliers considérés ici, pour influencer sur la suite des phénomènes. Inconscient au début de l'existence individuelle, et même toujours en ce qui concerne la vie végétative, mais d'autant plus docile à une loi supérieure ou extra-physique qui nous est encore inconnue, il réaliserait à sa manière, dans chaque animal et dans chaque plant, un type spécifique héréditairement transmis, en employant à cet effet des matériaux communs empruntés au milieu minéral ou à d'autres organismes. Parvenu ensuite, chez l'homme et les animaux supérieurs, à un degré assez avancé de développement, et après avoir acquis des organes suffisamment délicats, c'est-à-dire un système nerveux, il deviendrait sensible à certains rapports de ces organes avec le reste de son corps et avec le monde extérieur, s'éveillerait sous leur choc mutuel, et apprendrait dès lors à diriger sciemment la force physique pour la faire servir à l'accomplissement de desseins prémédités. (Conciliation du véritable déterminisme mécanique avec l'existence de la vie et la liberté morale, par M. J. Boussinesq, membre de l'Académie des Sciences, avec préface de M. Paul Janet. pag. 40.)

Ha tehát a mechanikai világnézet ideáljától, Du Bois-Reymond Emilnek ismert felolvasása¹ útján híressé vált Laplace-féle világformulától² eltekintünk is: a felsőbb analysis alkalmazásának

¹ Über die Grenzen des Naturerkennens. 6. Aufl. Leipzig, 184. p. 13–14.

² E világformulára nézve egyébként megjegyezzük, hogy az alappjól szolgáló differential-egyenletek minden egyes atomnak a többiekhez való erővonatkozásait fejezvé ki: az atomokkal együtt végtelen számúak lennének. Ha már a felsőbb analysis három atomnak, mint megannyi erőközpontnak differential-egyenletét — a három test híres problémáját — általánosan megoldani képtelen, mindenesetre merész

körét szinte határtalannak kell tekintenünk.¹ Már csak ezért sem lehet a philosophia közönbös az exact tudás e hatalmas eszközüének alapjai, elvei és módszere iránt, a melyek azonkívül tisztán logikai szempontból is elsőrendű érdekekkel bírnak.

Az alapfogalmak és elvek megismerése, valamint alkalmazásuk logikai feltételeinek megállapítása s ezzel kapcsolatban a lényegeseeknek a lényegtelenül megkülönböztetése pedig leghelyesebben és legalaposabban azok fokozatos előállásának és fejlődésének nyomon kísérése útján történhetik. A mai analysis megértése XVII. és XVIII. századbeli történetének ismerete nélkül alig lehető. Jelzései, melyek az általok symbolizált fogalmak és műveletek interpretálására — mint látni fogjuk — lényeges befolyással voltak, Leibnitztól erednek. A félszázad óta csaknem feltétlenül uralkodó „határok módszere“ Newton szellemi tulajdona, a ki annak alkalmazásával a végtelen kicsiny logikailag

gondolat a differentialis egyenletek végtelen számát venni combinációba. A mechanikai világformula s általában a mechanikai világnézet egy más természeti képtelenségét *Ostwald* a mechanika egyenleteinek abban a közös tulajdonságában látja, a mely szerint az idő jegyének változtatását (vagyis úgy a multa, mint a jövőre vonatkoztatást) megengedik. „Úgy hogy az elméleti szempontból tökéletes folyamatok lefolyása ép úgy történhetik visszafelé, mint előre. Ennélfogva egy teljesen mechanikai világban nem lehetne a mi világfelfogásunk értelmében vett multról vagy jövőről beszélni: ebben a világban a fa ismét csemetévé és maggá, a pillangó hernyóvá, az agg ifjúvá változhatnak. Annak a ténynek, hogy ez nem történhetik, a mechanikai világnézetben nincs magyarázata és a mechanika egyenleteinek említett sajátosságánál fogva nem is lehet. A valóságban adott természeti jelenségeknek meg nem fordítható volta ennélfogva kétségtelenül bizonyítja, hogy vannak a természetben folyamatok, melyeket mechanikai egyenletekkel leírni nem lehet, a mivel a tudományos materialismus fölött az ítélet ki van mondva.“ *Die Überwindung d. w. M.*, p. 21.

¹ Igen helyesen mondja Wundt (*Logik*, II. Bd. 1. Abth., p. 249), hogy a felsőbb analysis alkalmazásának köre addig terjed, a meddig meghatározott törvények szerint végbemenő folytonos változásokkal találkozunk. És vajjon nem a folytonosan egymásra következő külső és belső változások problémájának megoldása képezi-e a philosophia ősrégi s ma is elsőrendű feladatát? S vajjon úgy a tapasztalatilag adott változó jelenségekből azok törvényeinek vagy törvényének fölkeresése, mint megfordítva a megtalált vagy ismertnek vélt törvényekből a változás mikéntjének és folyamatának az összes jelenségekre megállapítása történhetik-e másként, mint a változás logikájának: a felsőbb analysisnek igénybevételével?

képtelen fogalmát akarja a felsőbb analysisből kiküszöbölni.¹ Az ő műveiben találkozunk a felsőbb analysis leghatalmasabb segédeszközének, a végtelen soroknak első alkalmazásával is, mely Lagrangenál — e tudományágnak sokak szerint ma is legclassikusabb képviselőjénél² — mint a differential számítás valódi alapja jelenik meg.³ Ugyanez idő alatt folyik a különböző philosophiai irányzatok által nagy mértékben befolyásolt vita az alapelvek valódi jelentéséről, úgy hogy elmondhatjuk, miszerint a jelzett korszak kritikai története mindazon kérdések tárgyalását felöleli, a melyek úgy magára a felsőbb analysis rendszerére, mint a természetismeret szempontjából fontos alkalmazásaira nagyobb jelentőségűek.

Mielőtt azonban a XVII. század első analystáival: Kepler és Cavalierivel foglalkoznánk, két középkori íróval kell röviden

¹ „Volui ostendere, quod in methodo fluxionum non opus sit figuras infinite parvas in Geometriam introducere“ és „Quantitates mathematicas non ut ex partibus quam minimis constantes sed ut motu continuo descriptas hic desidero“. Tractatus de quadratura curvarum. Introductio. A Newton által alkalmazott határmódszer lényegét a momentumok viszonyának határértékekkel: a véges fluxiók viszonyával helyettesítése képezi. Ezen felfogásnak egészen megfelel az infinitesimalis módszer következő meghatározása: L'Arithmétique et l'Algèbre comportent quatre opérations fondamentales: addition, soustraction, multiplication et division. On peut en concevoir une cinquième, consistant à remplacer une quantité variable par sa limite. C'est l'introduction de cette nouvelle opération qui caractérise le Calcul infinitésimal. C. Jordan: Cours d'Analyse. Paris, 1893—96. I., p. 15.

² „Nun ist Lagrange nicht blos der bis jetzt umfassendste Repräsentant der gesamten modernen Mathematik, bei welchem sich diese Wissenschaft in der universellsten und rationellsten Weise durchgearbeitet findet. sondern er ist auch derjenige, der moralisch am meisten in Frage kommt, weil er den meisten Wahrheitssinn und die wenigsten Vorurtheile, ja von den gemeinen Vorurtheilen . . . gar keine hatte.“ Dühring: Neue Grundmittel etc., p. 58. Wundt: Logik. II. 1., p. 240—243. Méray: Leçons nouvelles. I. Préface, p. XIV—XV.

³ „Dans un Mémoire imprimé parmi ceux de l'Académie de Berlin en 1772 . . . j'avancai que la théorie du développement des fonctions en série continuait les vrais principes du Calcul différentiel.“ Théorie des Fonctions analytiques, 1813., p. 5. (Introduction). Méray a határok módszerével szemben Lagrange álláspontjára helyezkedve, az infinitesimalis analysist következőleg definiálja: L'Analyse infinitésimale (est) la science des propriétés générales que confère aux fonctions leur propriété fondamentale d'être en fait toutes et toujours représentables par des séries entières. Leçons nouv., p. 2., 108.

megismerkednünk, a kiknél az infinitesimális számítás alapfogalmait: végtelen kicsiny, végtelen nagy, folytonos változás, határ stb. philosophiai állásponton látjuk tárgyalatni és pedig oly módon, mely a legnagyobb figyelemre méltán tarthat számot. E két író a philosophia és logika történetéből is ismert Bradwardinus és Oresme.

Bradwardinus (Thomas de Bradwardina 1290—1349) több fontos matematikai irat szerzője.¹ Tárgyunk szempontjából kiváló érdekű egy kéziratban maradt műve: *Tractatus de continuo*, melyben a folytonosság, végtelen kicsiny, végtelen nagy s ezeknek egymáshoz való viszonya vannak definiálva és tárgyalva.

A folytonosság meghatározását Aristotelessel teljesen egyezően a következőleg adja: *continuum est quantum cujus partes ad invicem copulantur*. A folytonos nagyságnak két neme van: *continuum permanens*, a melynél a részek együtt maradnak (vonal, lap, test): és *continuum successivum* (idő, mozgás), melynél a részek mint időközökhöz tartozók vagyis mint korábbi és későbbi követik egymást. A folytonos és discret mennyiségeknek egymástól megkülönböztetése végett vezetí most már be az *indivisibile* fogalmát, mely a felsőbb analysis történetében Cavalierinél jelentékeny szerepet játszik s melynek alkalmazásával igyekszik megczáfolni az atomismus alaptételét, a mely szerint a folytonos nagyságok oszthatlan részekből (*athomus*) lennének összetéve.

Indivisibile alatt érti Bradwardinus azt, a mi tovább nem osztható: *Indivisibile est quod nunquam dividi potest*. A téri nagyságoknak, közelebről a vonalnak oszthatlan eleme a pont s csupán helyet, de nem valamelyes vonalrészt is jelöl: *Punctus est indivisibile situatum*. Az időnek oszthatlan eleme az időhatár vagy időpont (pillanat?): *Instans est certus athomus temporis*, a mely tehát a legkisebb időtartamtól is, mint időrésztől lényegesen különbözik. Az *indivisibile* ilyen meghatározása mellett

¹ *Arithmetica speculativa*, *De proportionibus velocitatum*, *Geometria speculativa*, *Tractatus de quadratura circuli*, melyek 1495 után nyomtatásban is megjelentek. A *Geometria speculativa* 3-ik, a *proportiokról* szóló részében találkozunk először az *irrationalis* szóval, habár valószínű, hogy ez, mint a görög *αλογος*-nak fordítása, régebb eredetű. L. *M. Cantor*: *Geschichte der Mathematik*. Leipzig, 1892. II., p. 102—109.

már világos, hogy az a nagysággal, melyhez tartozik, semmi számviszonyban nincs s abból vagy azokból a folytonos mennyiséget reconstruálni soha nem lehet. Nullum continuum ex indivisibilibus infinitis integrari vel componi. Ellenben a folytonos osztás útján nyert bármily kis részekből (infinite parvum) az integrálás mindig lehetséges.

E lehetőség kimutatása s illetve szabatosabb meghatározása céljából vezeti be Bradwardinus a végetlen nagy fogalmát. És pedig teljesen megfelelőleg az indivisibile ($= 0$) és a mérhetlen kicsiny között jelzett lényeges különbségnek: határtalan vagy végetlen nagynak (quantum cathetice infinitum) nevezi az abszolút értelemben vett végetlent; mérhetlen nagynak (quantum sincathetice infinitum) a relativ legnagyobbat, mely nagyobb ugyan bármely felvett nagyságnál, de ettől csakis nagysága által különbözik.¹

A mint most már nem lehet különbséget tenni az indivisibilék között nagyság tekintetében (Nullum indivisibile maius alio esse) ép úgy nincs több egy végetlennél és pedig egyszerűen azért, mert sem az indivisibile (az őt tartalmazó folytonos mennyiséghez való vonatkozásában) sem a végetlen nem tartozik a nagyság közönséges fogalma alá.² Ellenben a mérhetlen kicsiny és a mérhetlen nagy egymásnak olykép felelnek meg, hogy azok segítségével, azaz a mérhetlen kicsinyből a mérhetlen nagygyal való szorzás útján, a folytonos mennyiség, melynek a mérhetlen kicsinyek részei, mindig előállítható: Omne continuum componitur ex infinitis continuis eiusdem speciei, et habet athoma propria infinita. Hogy ez a helyes tétel arra az esetre is kiterjesztessék,

¹ Infinitum cathetice et simpliciter est quantum sine fine. Infinitum sinkathetice est secundum quid est quantum finitum et finitum maius isto et finitum maius isto maiori et sic sine fine ultimo terminante, et hoc est quantum et non tamen contra maius. *M. Cantor*: Geschiedte der Math. II. p. 108., a honnét vannak a többi idézetek is véve.

² Mint érdekes megegyezést, közlöm itt *Freycinet*-nek művéből (Essais sur la philosophie des sciences. 1896. Paris.) a következő pár mondatot: On ne saurait trop le répéter: l'infiniment ou l'indefiniment petit n'est jamais nul. p. 75. Le continu et l'infini sont deux idées qui s'excluent. Par delà le continu il y a un moment unique où le fini nous échappe; la grandeur change d'état, si l'on peut se permettre cette métaphore empruntée à la Physique. p. 48. s még több helyen (p. 62.)

a mikor nem „*partes eiusdem speciei*”-vel, hanem indivisibilékkal van dolgunk, az ellen Bradwardinus határozottan tiltakozik s ennek legpraegnansabbul az által ad kifejezést, hogy igaz tudománynak csak azt ismeri el, mely e tévedéstől teljesen ment: *Omnes scientias veras esse, ubi non supponitur continuum ex indivisibilibus componi.* (Ellentétben az atomismussal, mely épen az anyag indivisibiléből akarja a létezőket konstruálni).

Röviden összefoglalva tehát: Bradwardinus nézete szerint minden folytonos nagyság tetszésszerűen kis részekre osztható, de a nélkül, hogy az által megszűnnék a véges continuummal való egyneműsége s az ily mérhetlen kis részekből a véges continuum a mérhetlen nagyság igénybevételével mindig szerkeszthető. Egy véges vonal, terület vagy testrész tehát úgy tekinthető, mint mérhetlen (és nem végetlen!) nagy számmal levő mérhetlen kis részek összesége. A vele egynemű (s a folytonos fogalma szerint egymással összefüggő) részeken kívül egyúttal minden folytonos nagyság végetlen (*cathetice infinitum*) számú indivisibilét tartalmaz, mint p. o. az egyenes legkisebb része is végetlen sok pontot, a sík legcsekélyebb része is végetlen sok vonalat stb. Ámde ez indivisibilék, habár hozzá tartoznak is a végetlen nagysághoz, soha ilyenné nem egyesülhetnek, összeségükben ilyent nem alkothatnak, még akkor sem, ha nem mérhetlenszerű, hanem végetlenszerű vétének is: *Omnia continua habere athoma infinita sed ex atomis non componi.*

Bradwardinus e nézeteinek jelentőségét lehetetlen félreismerni, mert bennök ép azokat a fogalmakat látjuk elég éles fel fogással szétbontoztatni, a melyek az infinitesimalis számításnál első rendű szerepet játszanak. A végetlen és mérhetlen fogalmai, a mérhetlen számú tagokból álló véges értékű összeg (határozott integrál) bevezetése, a folytonos és discret mennyiség éles megkülönböztetése s a kettő összemérhetlen voltának kiemelése kétségtelenül arra mutatnak, hogy Bradwardinus egész jelentőségében felfogta e fogalmak teljes határozottságának szükségét, a minek hiánya később oly sok félreértésnek s tévedésnek lett szülőjévé. S bizonyára csak fokozza Bradwardinus iránti elismerésünket az a tény, hogy a felsőbb analysis logikájával foglalkozó jelenkori philosophusok és matematikusok ép azon különbségtételek útján akarják a századokon át fennállott tévedéseket és ellenmondásokat kiküszöbölni, a melyekkel Brad-

wardinusnál e tudományág kiképzése előtt több mint 300 évvel találkozunk.¹

Míg Bradwardinus korának legkiválóbb angol matematika s a fogalmak ép azon szabatos meghatározása és éles megkülönböztetése által tűnik ki, mely a felsőbb analysis angol felfedezőit és művelőit jellemzi: addig egy más, de tudományunk és

¹ L. G. Cantor: Grundlagen einer allgemeinen Mannigfaltigkeitslehre alapvető értekezését. a ki az infinitum (Br.-nál sincathetice inf.) és transfinitum (Br.-nál cathetice inf.) terminusokat először alkalmazta a kétfajta (úgy kiesiny, mint nagy) végetlen jelölésére. Továbbá Wundt: Logik, II. 1., p. 150—153. Du Bois-Reymond id. művének (Allg. Functionentheorie) több helyén s Dini Ulisses: Fondamenti per la teoria delle funzioni di variabili reali. Pisa, 1878. Az utóbbi ironál olvashatjuk, Bradwardinus megkülönböztetésének teljesen megfelelően: „il dire in modo assoluto che una quantità y è zero o *infinito* (Bradwardinus indivisibiléje és cathetice infinituma) . . . non è lo stesso che dire che essa *diviene infinitesima o infinita* (Br. infinite parvum-a és sincathetice infinituma), p. 31., 32. De a legfelölőbb, csaknem szó szerinti a meg egyezés Dühringnél (Neue Grundmittel etc.): „Es sei zunächst an einen doppelten Gegensatz erinnert, den man bisher (?) nicht gekannt hat. Man war zwar stets genöthigt gewesen, Null und das Unendlichkleine zu unterscheiden: aber man hat im Unendlichgrossen nichts Entsprechendes von einander getrennt, ja nicht einen entfernten Begriff davon gehabt, dass eine solche Unterscheidung überhaupt möglich, geschweige das sie unumgänglich wäre (p. 61.). Hiezu fehlt als Grundlage noch eine klar sondernde Vorstellung von dem Unterschiede des Unbeschränktgrossen und der kurzweg Unbegrenzten. Beide sind durch eine ähnliche Kluft von einander geschieden, wie das Unbeschränktkeine von der Null . . . . Es ist nämlich die Unbegrenztheit einer Linie nicht eine Grösse derselben, sondern sie ist im Gegentheil die Abwesenheit jeglicher Grössenbestimmung. Auf diese Weise entspricht der Null auf der einen Seite, auf der andern das gröszenlos Unbegrenzte (p. 88.). Der Fall des Unbeschränktgrossen unterscheidet sich von dem des Unbegrenzten dadurch, dass die Möglichkeit nicht als an sich gegeben figurirt, sondern nur auf unsere Thätigkeit bezogen wird. Ueberdies ist letztere Möglichkeit immer als eine von einer andern abhängig gesetzte vorgestellt, so dass von der unbeschränkten Verkleinerung und deren Grad die unbeschränkte Vergrößerung und deren jedesmal correspondirende Stufe abhängt (p. 89.). Természetes, hogy Dühringnek egyáltalán nincs igaza abban, mintha — még Br.-tól eltekintve is — ő lett volna az első, a ki a jelzett megkülönböztetés alapvető fontosságát felismerte, mert hisz az idézett írónál ez a megkülönböztetés már előbb megtalálható. De a töle idézett helyek legalkalmasabbak arra, hogy Br. fogalmi megkülönböztetések jelentőségét feltüntessék.

a philosophia történetére is fontos irányban a francia Oresme (Nicole, 1323—1382) érdemel első helyen említést, mint előfutárja a XVII. század nagy francia matematikusainak: Descartes és Fermat-nak.

Miként Bradwardinus, úgy Oresme is nemcsak matematikus, hanem philosophus s mindkettő tárgyunk szempontjából fontos matematikai nézeteinek alapját és forrását philosophiai világnézetükben találjuk meg. Bradwardinusnál az indivisibilék tana lényegében a folytonossági elmélet apológiája s az atomelmélet czáfolata. Oresme Duns Scotus értelmében a formáknak a természeti jelenségekben észrevétel útján felismerhető változását s e változásnak (intensio et remissio formarum) mérhető voltát vitatja. A formák változásának mérésére alkalmas módszer kiképzése s ez úton a változásban uralkodó törvény fölfedezése képezi Oresme feladatát, melyet két — egy többször nyomtatásban is megjelent (1482 óta) és egy kéziratban maradt — munkájában igyekszik megoldani.

Hogy e művek a későbbi matematikusokra még nagyobb befolyással voltak, mint Oresme kortársaira, s hogy azok a matematika történetében kiváló jelentőségűek: kétségtelenné teszi az a körülmény, miszerint a *Tractatus de latitudinibus formarum*, Oresme e tárgyról írt első munkája (1361 körül) rövid időközökben négy kiadásban megjelent, t. i. 1482, 1486, 1505, 1515-ben. A mi száz évvel a szerző halála után és egy matematikai tárgyalású munkánál ritka esemény számba megy. Ugyane tárgyyal még részletesebben foglalkozik Oresme kéziratban maradt: „*Tractatus de Uniformitate et difformitate intensionum*“ című művében, a mi mutatja, hogy az ezekben tárgyalt kérdéseket nagyfontosságúaknak tartotta.

Mindkét munkának, különösen pedig az utóbbinak célját — mint már említettük — a változó természeti jelenségekben a formának felismerése s összehasonlításuk és törvényeik megállapítása végett a formák változásainak pontos kifejezése képezte. És épen abban áll Oresme műveinek nagy jelentősége, hogy a formák változásának feltüntetésére oly módszert alkalmaz, mely az elemző mértant mintegy csírájában magában foglalja, s mely a jelenségek változásainak feltüntetésére — mint graphikai ábrázolás — ma is általános használatnak örvend s egyúttal a folytonos változás igen fontos fogalmát szemléltetően tárja elő.

A változásnak két eleme van, melyek egymással szoros kapcsolatban állanak: az idő és a vizsgált jelenség intenzitása. Ezek mindegyikét — mint egy dimenziójú folytonos változókat — egy-egy egyenes vonal képviselheti és pedig oly képen, hogy az egyes vonalak hosszának változását arányosnak vesszük az idő és az intenzitás p. o. a hőfok, vagy sebesség változásával. És pedig úgy a szerkesztés egyszerűsége, mint az idő egyarányos változása megkívánja, hogy az egyik változást t. i. az időt egyenletesnek vegyük s a másik változó értékének növekedését vagy fogyását e szerint — tehát egyenlő időközökre — határozzuk meg. Ha most már az időt képviselő egyenesre az egyes időpontokban merőlegesseket állítunk s ezekre azok talppontjától számítottan a vizsgált jelenségnek vagy állapotnak számokban (hosszakban) kifejezett s az illető időponthoz tartozó mértékeit felrakjuk: az így nyert pontok folytonos vonallá köttetvén össze a változás keresett képét szolgáltatják.

Az időt képviselő egyenest (a mai abszcissát) *longitudo*-nak, az erre merőleges egyeneseket *latitúdók*-nak (a mai ordinata) nevezi, a melyek a forma meghatározására lényegesek; innét a mű címe is: De latitudinibus formarum. A latitúdóknak, vagyis a mérés alá vett jelenségek számértékének változása, tehát két egymásután következő latitúdó különbsége: *excessus graduum*, a mennyiben t. i. a latitúdónak egyes helyéhez tartozó értékét *certus gradus* (t. i. latitudinis)-nak, az intenzitás teljes hiányát pedig *non gradus*-nak nevezi. Negatív gradusról természetesen szó sincs, a mi maga után vonja, hogy a változás alatt tapasztalt vagy várható legcsekélyebb intenzitást (p. o. alacsony hőfokot, kellett *O*-nak, vagy a vizsgálat természete és tartama szerint esetleg *O*-nál nagyobbak venni. Végül *figura* alatt azt az idomot s illetve területet érti Oresme, melyet két latitúdó, az ezek talppontjait összekötő egyenes vagyis a határ-latitúdókhoz tartozó longitudók különbsége s a latitúdók végpontjait összekötő változás-vonala határoznak meg s illetve zárnak be.

Ezek előrebocsátása után már minden kifejezésében érthető lesz előttünk, mit akar mondani Oresme, midőn művét azért írja meg: Quia formarum latitudines multipliciter variantur et multiplicitas difficillime discernitur nisi ad figuras geometricas consideratio referatur. (Tractatus de uniformitate et difformitate intensionum. Curtze, Oresme II. 92. Id. Cantor G. d. M. p. 118.)

Ez a *consideratio* pedig arra tanít meg bennünket, hogy az *intensio*, vagyis a geometriai képben a *latitudo* vagy változatlan, vagy változó: *uniformis eiusdem gradus per totum* és *difformis per oppositum*. *Uniformitas* esetében a *figura* derékszögű négyszög (specialis esetben, a mikor non gradussal van dolgunk, egy egyenes vonal t. i. az idő vonala), *difformitas* esetében pedig valamely más zárt idom. A *difformitas* ismét vagy folytonos: *latitudo secundum se totam difformis*, vagy helyenkint megszakított: *latitudo secundum partem difformis*, a mely megszakításokat a *longitudo*-val párhuzamos egyenes részek jelzik. A folytonos *difformitas* ismét más-más törvény szerint jöhet létre. Lehet egyenletesen változó: *uniformiter difformis* és egyenlőtlenül változó: *difformiter difformis*; úgy hogy az első esetben a *latitudók* végpontjai a *longitudókhoz* szög alatt hajló egyenesen, az utóbbi esetben pedig görbe vonalon fekszenek. Sőt Oresme beszél még *uniformiter difformiter difformis* változásról is, a mikor a változás nem egyenletes ugyan (tehát: *difformiter difformis*), hanem igenis egyenletes az *excessus graduum* változása, vagyis a *latitudo-különbségek* növekedése vagy fogyása.

Legjobban megmagyarázza e terminusok értelmét a következő példa, melyet részben Oresme is használ az *uniformiter difformiter difformitas* megvilágítására. Az:

$$1, 1, 1, ... 1,$$

és általában az egyenlő számok sorozata, mivel az *excessus graduum* itt állandóan 0: *uniformis eiusdem gradus per totum*.

Az egymásra következő egész számok sorozata:

$$0, 1, 2, ... n,$$

a hol az *excessus graduum* mindig = 1, de a *latitudók* különbözők: *uniformiter difformis*.

$$\text{Az: } 1, 2, 4, 7, 11, 16, 22, 29, 37, 46, 56, 67, 79$$

(Oresme példája) *difformiter difformis*, mivel a *graduum excessus*

$$1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12$$

nem állandó. De ugyanez a sor *uniformiter difformiter difformis*, a mennyiben az *excessus graduum* sorozata *uniformiter difformis*.

Miután így a jelenségekben levő formákat és pedig változásaikban, geometriai alakok által kifejezte s illetve az erre vezető módszert leírta, felállítja a mű alaptételét, a mely szerint maguknak a formáknak összehasonlítása történik, hogy t. i. *a formák között ugyanaz a viszony áll fenn, mint a meglevő alakok (figura) között.* E tétel értelmében tehát a vizsgálódás középpontjává a *figura* lesz, vagyis az az idom, mely a terület- és térfogatszámításnál s általában a határozott integráloknál főszerepet játszik. A figura ez előtérbe állítása teszi — annak származási módján kívül — Oresme módszerét kiválóan fontossá.

A felsőbb analysis szempontjából nem kevésbé figyelemre-méltó az a tétel, melyet a változásnak bizonyos helyen való természeteről felállít, mivel ebben a később oly nagy szerepet játszott maximum-minimum problema egyik alakjával találkozunk.

Ha ugyanis a formát kifejező geometriai alak egyik határa a longitudo, másik határa pedig (a félkörnél kisebb) körív, vagyis a figura-körmetszet: akkor a latitudók (melyeknek kezdő- és végértéke $0 = \text{non gradus}$) a körív középpontjáig növekednek, ettől kezdve pedig fogynak. „Egy ily alaknál a növekedés és fogyás sebességének változása a legmagasabb pontnál a legesekélyebb, ellenben a növekedésnek s illetve fogyásnak legnagyobb sebessége az alak kezdetén és végén következik be.“ (Cantor: Gesch. d. M. II. 1., p. 119.) E tétel, ha nem is vehető egyenértékűnek a mai analysis e tételével: maximum és minimum esetében a latitudo-nak a longitudo szerint vett differentiál-hányadosa eltűnik, mégis kétségtelenül igen előnyös véleményt támaszt Oresme iránt, a ki, ha talán nem határozott tudatában az általa érintett tétel fontosságának, de mindenesetre oly módszernek következetes használata útján jutott ez eredményhez, mely 300 évvel utána és pedig ugyanazon tétellel szoros összefüggésben a differentiál-számítás kiképzésére vezetett.

A tudományok későbbi, fejlettebb állapotában a korább elért eredmények értékének megítélésénél rendszerint két túlságtól kell óvakodnunk. Az egyik ez eredményeknek kevésre becslése, mely rendesen a történeti fejlődés iránt kevés érzékkel bíróknál szokott előfordulni; a másik pedig azok túlbecslése, a mi meg inkább a historikusokkal szokott megessni. Azt hiszem, hogy Oresme megítélésében mindkét túlságot elkerüljük, ha nem fog-

laljuk ugyan le számára sem az *analytica geometria*, sem a maximum-minimum-tétel fölfedezésének dicsőségét, sőt az utóbbira nézve elfogadjuk, hogy annak felállításához igen könnyen az egyenlő távolokban következő latitudók egyszerű összemérése útján juthatott; másfelől azonban feltétlenül elismerjük, hogy méltó követők a megvetett alapon és a mindenesetre korlátolt módszer általánosításával úgy az *analytica geometriát*, mint a felsőbb analysisist egész természetesen kifejleszthették volna. S azt sem lehet tagadni, hogy Oresme munkái mindkét tudományág előállítására valószínűleg közvetlenül is, de közvetve mindenesetre befolyással voltak.

Hízen Descartes derékszögű koordinátái, úgyszintén Newton fluensei szakasztott másai az Oresme-féle longitudók- és latitudók-nak s a változás kisebb vagy nagyobb sebességével, e sebességekre vonatkozó megkülönböztetésekkel Oresme-nél teljesen az új analysis és fluxio-elmélet módjára találkozunk. A kifejtett módszer szerint meghatározott pontoknak, vagyis a latitudók végpontjainak összekötő vonalai pedig a folytonos változás lényeges elemét szolgáltatván: ugyancsak modern fogalmat látunk anticipálva oly korban, a mikor hasonló tárgyalásmód iránt alig birt érzékkel valaki. Azt sem lehet véleményünk megalkotásánál figyelmen kívül hagynunk, hogy Oresme-nek ez irányú munkásságában elődei alig voltak, mert az ó-kor matematikusai által használt segédvonalak egészen más természetűek, mint Oresme-nek a származtatás útján nyert idomtól, s illetve görbe (vagy egyenes) vonaltól független longitudói és latitudói, a melyek és segélyökkel a vonalak szerkesztése is egészen megfelelnek az *analytica geometria* derékszögű koordinátáinak. Igaz ugyan, hogy a *Tractatus de Uniformitate* etc.-ben előző e nembeli munkákra látszik utalni, a midőn írja: Cum ymaginacionem veterum vel meam de uniformitate et difformitate intensionum ordinare incepissem, occurrerunt mihi quaedam alia que huic proposito interieci (Curtze: Oresme III., p. 12.); csakhogy p. o. az, a mit mint némi tekintetben hasonlót, *Suicet*-nél találhatni, oly kevés, hogy ezt akár *Suicet*-től (a mi nem valószínű, mivel *Suicet* Oresme-nek kortársa, bár nála idősebb volt), akár egy vagy több *Suicet*-vel közösen használt forrásból vette, egyáltalán nem kisebbíti a szerényen „*quaedam alia*“-nak nevezett saját alkotás értékét. Különösen ha látjuk, miszerint Oresme egyéb téren is oly eredményeket

mutatott fel,¹ hogy ugyancsak századok tellettek el, míg az elejtett fonal ismét méltó utódok kezébe kerül, a kik a reájok maradt értékes örökséget méltányolni és öregbíteni tudták.

(Foly. követ.)

¹ Oresme kiválóságát bizonyítja az is, hogy művei egy részét — az akkor általános szokástól eltérően — anyanyelvén, francziául írta és pedig úgy ezek, mint latin nyelvű munkái stílus tekintetében első helyen állanak (a mit p. o. Bradwardinusról egyáltalán nem lehet mondani), s a francia tudományos terminologia megállapítására (a csillagászat és földrajz terén is) elhatározó befolyást gyakoroltak. Ugyancsak nála találkozunk először tört-hatványkitevőkkel, úgyszintén az ezekre vonatkozó műveleti szabályokkal, mivel kapcsolatban az *irrationalis* szó — melynek valószínűleg első használatát Bradwardinusról megjegyeztük — a tört-exponensű viszony jelzésére szolgál, úgy hogy e később és ma is általános használatú technicus terminust Oresme ha talán nem önállóan képezte is, de annak általános elfogadására mindenesetre nagy hatással volt. — *Cantor* : *Gesch. d. M.* p. 116—125.

Dr. Horváth József.

A NYELVEK ÁLLAMI SZABÁLYOZÁSA.

— Első közlemény. —

I.

Az ember országló, nemzeti életének alapeszméi tekintében az emberi fejlődés egész folyama alatt nem mutat fel oly nevezetes különbséget, mint a mai modern szabadsági és jogállam megalakulására vezető nagy eszméket felszínre hozott mult század egyfelől, a jelen másfelől felmutatnak. A XVIII. század utolsó szakának eszménye az ember, a maga általánosságában; folyásának korábbi szakaiban még ennek az általános emberinek, az emberi érték és méltóságnak kivételek nélküli, feltétlen elismerésére sem emelkedik. A XIX. század eszméinek szülötte az ember, a maga mindenkori különösségében, állami életének sajátosságában, nemzeti különyszerű mivoltában. A mult század a világpolgárok, a jelen a nemzetek százada és bármily ellentétes e két eszme, az utóbbi mégis az előbbiből fejlett ki szükségszerűleg, természetesen. A nemzeti eszme, mai nagy államalkotó erejével, jelentőségével a franczia forradalom általános szabadsági eszméi útján állt elő; a szabad nemzeti fejlődés az „ember és állampolgár jogai“-ban találta meg garantiáinak forrását.

Szinte felesleges rámutatni ama körülményre, hogy a nemzeti erőt, tényezőt, a nemzetet, mint sajátos jellegű, szellemű emberegészet, mennyire nem látta még a mult század egész folyama, a „nagy gondolkodók“ eme százada. A legnagyobb gondolkodók: Montesquieu, Rousseau és Voltaire egyértelműleg negligálják. A korszakos fejleményeket hozó franczia reformeszmék behatása nyomán Olasz- és Németországban is elterjed az emberiség kultusza. Már pedig az emberiségnek nincsen hazája. A német

költő-fejedelmek: Goethe és Schiller egyaránt az egész emberiségért lelkesülnek. „Mindenki föltétlenül emberi akart lenni — írja az előbbi — nem törődünk sem hirlappal, sem újságokkal, a mi feladatunk az volt, hogy az embert ismerni tanuljuk“. — „Én úgy írok, mint világpolgár“ — mondja az utóbbi 1784-ben. Hazámat korán elvesztettem, hogy felcseréljem azt az egész széles világgal. Németek! ne igyekezzetek egy nemzetet alkotni, elégedetek meg azzal, hogy emberek vagytok“. Lessing sem restelkedett bevallani, hogy fogalma sincsen arról, mi legyen az a hazaszeretet. Ausztriában, hol a legkülönbözőbb népeket a dynastikus kapocs tartja egybe, II. Józsefnek a nemzeti egyediségre semmi tekintettel nem levő, egyenlősítő politikája ismeretes. Felfogását legjobban jellemzik ama szavai, melyeket 1770-ben Pepini grófhoz intézett, mondván: „Nagyon fájlalnék, ha ön bennem az embert nem becsülné; ez a legmagasabb cím mindannyi közt, melyet nekem adhatnak“. Valóban ő, ki dicsekedve említé fel, hogy mióta trónra lépett és viseli a világ első koronáját, a bölcsészetet tévé a birodalom törvényhozójává s annak logikai alkalmazásától Ausztriának átalakulását várta, csak az embert ismerte, távol minden nemzeti vonatkozástól. E felfogás előtt a nemzeti jelleg csak valami külső, esetleges és a felvilágosottság áramlata, melynek középpontja volt, szükségképen az általános emberi, a világpolgárság eszméjéhez vezet, mely híveinek meggyőződése szerint az embert sokkal magasabb polezon láttatja, mint a nemzeti szűk keretei között. Ez az általános emberiségi, emberbaráti irányzat a hazafiassal szemben található fel az egykorú magyar publicistikai írók egyik-másikának művében is.

De jól jövendőlte meg Mirabeau már 1790-ben, hogy „előbb vagy utóbb ellenállhatlan hatása lesz annak az erős nemzetnek, mely huszonnégyszáz milliónyi lelket számlál, kik ugyanazon nyelvet beszélnek s a társadalom szerkezetét a szabadság és jog tiszta fogalmaihoz vezetik vissza, melyek az emberi szívre ellenállhatatlan varázshatást gyakorolván, a világ minden részében terjesztökre és proselytákra találnak“. Azok a népek, melyekhez elhatott a nagy forradalom eszmeáramlata, nemcsak a szabadság és függetlenség vágyával lettek telve, nemcsak az ember és polgár jogainak érvényesítését kezdék keresni, de a történeti fejlemények folyamán, a francia világuralmi törekvések visszahatásaként, csakhamar megérték a nemzeteknek, mint önálló alanyoknak, jelen-

tőségét, a nemzeti tényező értékét. Még a nagy világhódító, Napoleon, lehetőknek gondolja egész Európa népeit egyetlen világbirodalomban egyesíteni. A világbirodalomra (*empire du monde*) való törekvését maga megvallja 1815-ben B. Constant-nak. Valamennyi európai állam egy birodalmat képezett volna, melynek székhelye természetesen Páris, melynek pénz-, érték- és súlyrendszere, törvénykönyve egy. Még bukása után se vonakodott ezt jósolni, hogy előbb-utóbb az lesz a világ képe: egyik oldalon az uralkodók és udvarok, a másik oldalon a népek, minden nemzeti különbség háttérbeszorultával. De ugyanakkor, midőn ő a nemzetit teljesen megsemmisítő világtervek megvalósítására tör, már kezd születni a nemzeti érzés, már dereng az új, hatalmas eszme hajnala.

Franciaország maga, ámbár még a nemesek és a roturier-k osztályára tagozódva társadalmában, nemzeti volt már a Constituante idejében. A forradalom egész ereje — mondja Sorel — annak nemzeti jellegéből származott. Ugyanilyen jelleget öltött, ilyen erőt merített mint eszmei forradalom is a többi nemzeteknél. Ez eszmék hatása első sorban a nemzeti nyelv kultuszában kezd a németeknél kidomborodni. E hazafias fellendülés főleg az 1813. évhez fűződik, czélja az idegen uralom lerázása és egyben a nemzeti egység létrehozatala. Herder, Lessing (a ki csak vallja magát kozmopolitának, valóban azonban az idegen uralom lerázására többlet tett irataival, mint bárki), Körner, Schlegel, Schiller, Börne, Heine a nemzeti nyelv és irodalom nagy harcosai. Schiller maga még 1789-ben azt írja barátjának: Körnernek: „A haza érdeke csak éretlen népek előtt lehet fontos, a világ ifjúsága előtt. Szegényes, kicsinyes eszmény az: egy nemzetnek írni; bölcsészeti szellemnek ez a határ elviselhetetlen“. És pár év múlva, 1793-ban már ezt írja ugyanannak: „A hazaszeretet nagyon élénken támadt fel bennem“. Munkájukat folytatják 1830-tól kezdve az „ifjú Németország“ hívei. Mindannyiuk közül hatalmasan hangzanak ki a Fichte beszédei nemzetéhez, ki annyira megy, hogy az egész emberiség jövődjét a német nép sorsához köti, ha az elvész, tönkre megy az emberiség feltartóztatlanul. Hazánkban is már a 90-es évek szellemi mozgalmával kapcsolatban kezd kipattanni a nemzeti érzés. Megnyilatkozására nem egyedül József germanizáló törekvései vezettek; hozzájárult ahhoz a József-féle világpolgári irány, melyre egész kormány-

zati rendszerét alapítá, s mely egyenesen kihívta a nemzeti eszme feléledését. Ez a nemzeti eszme azután a jelen század későbbi folyamán diadalmasan tevő meg körútját egész Európában, egymásután híván életre a nemzeti államokat. A nemzetek, melyek előbb ahhoz voltak szokva, hogy uralkodóik személyes politikájának, egymás közti versenyégeinek legyenek eszközei, most már az egymás közti küzdelemre, versenyésre tértek át és nemzet meg nemzet közt természetesen sokkal hevesebb lett a küzdelem. Így alakult át az alapjában vilámpolgáriás irányzatú XVIII. századból Európa a nemzeti érzületet, erőt mindenenk fölé helyező jelen század Európájává, melynek meghasonlásai, forrongó, megoldatlan nagy kérdései mind a nemzeti eszmével kapcsolatosak.

Kétségtelen, hogy a nemzeti eszme hatalmas ereje nélkül az államfejlődés semmi esetre se lehetne mai fokán, talán még folyton a középkorias hagyományok sötét köntösébe burkolóznék. Hatalmas erejét nem is fogja elveszíteni a belátható időkből, hiába látják némelyek napját máris alkonyulóban, hiába jósolják az újabb felszínre jutott vilámpolgáriás doktrinák eljövendő győzelmével kimulását. Ahhoz, hogy megszűnjék uralkodó lenni, egy oly eszmének kellene felváltani, mely nálánál meg nagyobb erővel képes elfoglalni, magával radagni az ember egész lényét; nagyobb fokban képes magához lánczolni az egyén összes váramozzásait, jövő reményeit, boldogsági kilátásait, miután az ember, a történelmi fejlődés nyújtotta tapasztalás szerint is, ilyen egyetemes, fensőbb összekötő eszmék nélkül egyáltalán el nem lehet. És ily szerepre a vallás eszméje mellett csakugyan azok a tulzó szabadsági és igazságossági eszmék látszanak alkalmasaknak, melyekkel a létfenntartás, a kenyér kérdése kapcsolatos. A nemzeti sajátságoságokat megsemmisíteni akaró, a külön népeknek, mint önálló, önrendelkező alanyoknak szükségességét tagadó ezen eszmék mégsem fognak egyhamar a nemzeti eszmével győzedelmesen megküzdhétni. — Másrészt azonban az is bizonyos, hogy az újabb nemzeti államalakulások, nem ugyan a nemzeti tényezőnek szertelen előtérbehelyezése, hanem főleg az elmélet azon tanítása, mely az emberiség összes, sajátos jellegű egyénesoortjainak, minden népek jogot akart tulajdonítani a külön nemzeti létezésre, nagyban elősegíté azon, a nemzetek egy részét forrongásban tartó kérdések kitörését, melyek összegét nemzetiségi kérdés alatt ismerjük. A veszélyes, magában véve tarthatatlan tannak

szerzője Mancini, ki a turini egyetemen 1851-ben tartott e tárgyú előadásával igyekezett nemzetét a nemzeti egység kivívására fellelkesíteni. E tévtan, karöltve a történeti tapasztalattal, hogy épen a legújabb időkben az erős nemzeti érzés, összetartás az európai népek családjában különben számot alig tevő, az önálló nemzeti létet értékes, az egész emberi nem haladására jelentős tulajdonságokkal ki nem érdemlő kisebb népeket is képesekké tett önrendelkező nemzeti államok alakítására (Belgium, Görögország, Románia, Szerbia, Bulgária), felcsigázta ama népeknek, néptörzdeknek ábrándjait, melyek kiszorulva valamelyik velük rokon nemzeti állam keretéből, avagy önálló állami létre sehol sem jutva, tehát mindkét esetben valamely állami berendezéssel elhelyezkedett nép kebelében foglalva tért, az állami életet saját népi különszerűségük mérvadó figyelembevételével kívánják irányítani.

E jelenség nem egyszerűen a többtörzsi, többnépű állam kísérfje. Tisztán egy népű állam soha sem volt még a világ-történelemben. Mindazok az államok, melyeket ma kiváólóg nemzeti államokként szeretiink emlegetni (Francia-, Spanyol-, Olaszország) több nép egybeolvadásából, assimilációjából keletkeztek. A különböző törzsek egybeolvadása azonban korán bekövetkezett ez államokban és bretonok, provence-iak, gascon-ok, normand-ok, franc-comtoibeliek ép oly egységes nemzetté alakultak, mint a lombardok, piemontiak, veleneciek, nápolyiak. Mindezen államokban nem is lehet szó nemzetiségi kérdésről, az egy államban élő különböző népek versenygéséről. Utóbbi ott következett be, hol a hosszú történeti fejlődés se volt képes elhomályosítani az államban élő különböző népek közti népi különbségeket.

De Belgium példája mutatja, hogy még a többnépű államban sem szükségszerű fejlemény a népek harcza a hegemoniáért. Belgium ma még ép oly kevésbé ismer nemzetiségi kérdést, mint a svájci köztársaság. Oka e jelenségnek Belgium neutralitásán kívül az, hogy ott a nemzetiségek teljesen külön vannak választva területileg és a számszerű kisebbségben levő francia elem uralkodási képesség, politikai erények dolgában a nagyobb flamand elemet messze felülhaladja. Mindazokban az államokban azonban, melyekben egyik népnek sem sikerült az uralmat, a politikai vezetést tartósan magához radagnia, vagy ha ezt megtenni képes is volt valamelyikök, számbeli ereje szemben az összes többi

népekkel nincsen egyenlő arányban politikai nagy képességeihez, szükségszerűleg fel kelle merülni a népek nyílt vagy titkos harcának az uralom megszerzéséért vagy legalább a nagyobb politikai érvényesülésért az államéletben.

A nemzetiségek még mindig nem hajlandók belátni, hogy egyenlő politikai érvényesülést magának az államszervezetnek súlyos válságokba sodortatása, sőt egyenes megbontása nélkül nem lehet remélniük. Ha ugyanis van egy vezető nép az államban, akkor az e mellett helyetfoglaló többi népek társadalmilag és a politikai jogok gyakorlása tekintetében is szabadon érvényesülhetnek ugyan, de mint a nemzetszemély elemei a nemzeti személyiség jellege megalkotásánál a vezető nép által megszabott iránytól el nem térhetnek vagyis nem igényelhetik azt, hogy az államra vonatkozólag önálló cselekvőségük elismertessék, hogy az államot saját külön népi felfogásuk szerint alakítsák, s hogy az állam szervezetében, a nemzet cselekvékenységeiben az általuk követni kívánt külön irányok érvényesüljenek. Lehetetlen volna ez, mert az államban se többféle akarat, se ugyanazon tárgyra vonatkozólag többféle irányú cselekvőség el nem képzelhető. Ez csak egységes irányú lehet, egységes lévén az állam maga is. Ezért, ha a nemzetiségi egyenjogúság úgy értetik, hogy az egy államban levő népeknek az állam alapjellegének, színezetének alakítására egyenlő joga legyen, akkor már magában képtelenség, azt az állami egység merőben kizárja. És mert minden néppel össze van forrva a veleszületett törekvés, népi különszerűségét önálló egyéniségre emelkedés által érvényesíteni, ennek azonban az állami egység gondolata ellenszegül, a népek így felfogott uralmi kérdése megalégedésre sem a jelenben nem oldható meg, sem a jövőben nem kecsegtethet kilátás a megoldásra, sőt ádáz beltusák végtelen lánczolatával ijesztget némely államokban. Ha pedig az államban helyet fogalló népek közül egyik sem bírja a fölényt, vezérszerepel magának tartósan biztosítani, s ha el is ismertetik az, hogy az állam valamennyi népe önálló cselekvőképes személyekül szervezvén magát, mint ilyenek folyjanak be az állami akciókba, állami, tehát egységes cselekvőség elérhetése végett még ez esetben is el kell tűnni különbségeiknek, mert állami cselekvőség csak különböző erőik közös kihatója irányában jöhet létre.

A nemzetiségi állam népei ezt nem látják s ezért főleg

ott, hol egyikük se tudta magának a szuprematiát állandóan megszerezni, versengésük kiválólag a nemzetiség egyik leghatalmasabb támasza, emelője: nyelvük közéleti érvényesülése körül folyik. Tudják, hogy nyelvnek a nemzetek életében főszerepe van, mert mint a gondolkodás, a szellemvilág egységének kifejezője, egyúttal egyik legfőbb támogatója a nemzeti egységnek is. És itt nem a társadalom, az egyesületek, az egyház nyelvéről van szó, hanem a nyelv érvényesüléséről a nemzeti élet terén, tehát a törvényhozás, a kormányzat, közigazgatás és igazságszolgáltatás, valamint az állami oktatási intézetek nyelvéről, mely tekintetben természetadta, alapjoga egyik népnek sincsen; mérvadóvá az lesz, mely a külső nagyobb hatalmat, fölényt a többiekkel szemben erkölcsi kiválósággal, előbbrevalósággal párosítja. A többnépű állam előtt eként három út fog állni a nyelvek közéleti érvényesülésének szabályozása, a nyelvkérdés megoldása körül. Ugyanis az állam vagy csupán egy nyelvet ismer el, elnyomván vagy legalább nem vévén tekintetbe az államban levő összes többi nyelveket, sőt esetleg egyenesen tilalmakat állapítván meg az általa el nem ismert nyelv használata tekintetében (Oroszország); vagy a nyelvek közt bizonyos rangsort állapít meg, az egyik nyelvet államnyelvvé teszi, a többieknek pedig e mellett csak alárendelt jelentőség, jogosultság tulajdoníttatik; vagy végül a nyelvek közt teljes egyenjogúság uralkodik, az államban beszélt összes nyelvek a közéletben, a hivatalokban, bíróságoknál és iskolákban teljesen egyenlő mérvben érvényesülhetnek. Az elvileg és tételek törvényekben kimondott teljes egyenjogúság azonban a gyakorlatban jelentékenyen módosulást szenvedhet azáltal, hogy az államban beszélt nyelvek nem egyenlő kulturai fokon állanak, tehát a kifejtettebb nyelvnek természetes előnye lesz a kevésbbé kifejtettel szemben. A nyelvek teljes egyenjogúsága tehát csak ott lesz valóban keresztülvihető, hol azok egyenlő fejlettségi fokon vannak, vagy legalább nincs nagyobb különbség köztük e tekintetben. Ha van valami az állami életben, mely általános érvényű, minden államra egyaránt alkalmazható irányelvek felállítását nem tűri, sőt helyes rendezése csakis a mindenkori különös viszonyok figyelembevételével várható, úgy épen a nyelvek közéleti érvényesülésének kérdése ez. Annyi azonban kétségtelen, hogy az újabb időkben nemzetiségi jog gyanánt reklamált nyelvérvényesülés leple mögött legtöbbször a hatalomvágy, uralommegszerzés vagy

legalább abban nagyobb mérvben való részesedés komoly törekvése rejlik. Az anyanyelvről szólva, melynek érvényesülése kívánatik, mindenki érzi, hogy igyekezete épen e körül forog, hajlandó lévén az anyanyelvet minden körülmények közt, bármily hátramaradt, fejletlen legyen is az, minden más nyelv fölé helyezni. Ez a nemzeti eszme uralomra jutásának természetes következménye, mert míg a XVIII. században gyakorlati, czélszerűségi, közigazgatási vagy esetleg tudományos tekintetek voltak egyedül mérvadók arra nézve, hogy egy nyelv a közéletben, a hivatal, bíróság és iskola körében érvényesüljön és a nemzeti érdekek, szempontnak mindegyikére semmi befolyása sem volt, addig a jelen század folyamán, főleg az alsóbb osztályoknak az uralomban való részesítése következtében, a nyelv érvényesülése a nemzeti sajátosság, a nemzetiség, mint önálló, külön személyiség érvényesülésének tekintetik. A nehézség e kérdés kielégítő megoldására nézve onnan ered, hogy a kisebbség, legtöbb esetben szintén nemzetiségi féltékenykedésből, ugyanolyan kielégítésére törekszik nyelvi igényeinek, mint a többség; ez utóbbi pedig ezen egyforma kielégítésben egyenlőtlen előfeltételeknek erőszakos egyenlővételét látja, illetőleg a többségben levő nép számerejének megfelelő nagyobb igények kevésre becsülését. Ezért e kérdésben általános megelégedés soha, legfeljebb a béke biztosítása érhető el. Megelégedés legfeljebb csak ott, hol az államban élő különböző népek széthuzó tendenciát nem árulnak el, szertelen igényekkel az állam jellegének, színezetének önálló megadása tekintetében nem lépnek fel vagy az egyik nép nagyobb politikai képességénél, az államalakítás dolgábanani elsőbbségénél fogva annak természetes fölényét a többi nép megadással elismeri.

II.

Az európai államok társaságában manapság két állam dicsekedhetik a nemzetiségi béke szerencsésével; ezek Belgium és Svájc, melyek nemzetiségi viszonyainak szemügyrevétele mellőzhetlen e kérdés taglalásánál.

Ha Belgium és Svájc a nyelvek harcát mindeddig nem ismerik, ezen körülmény épen a fentérintettekben leli magyarázatát.

Belgium egyikétazon érdekes példának állítja elének, hogy egy nemzet külön nyelv nélkül foglal helyet az európai államok társaságában. Van belga nemzet és állam, de nincs belga nyelv, az ország területén két nyelv: a wallon fajnak megfelelő francia és a flamand uralkodván. Az 1831. február 25-iki alkotmány 23. cikke szerint „a Belgiumban szokásos nyelvek bármelyikének használata szabad (*facultatif*); használatának módozatai csak törvény által állapíthatók meg és csupán a közhivatalok ténykedésére, valamint a bírósági eljárásra vonatkozólag“. — A belga törvény tehát a nyelvek teljes egyenjogúsításának elvét fogadta el, a nélkül, hogy ez a gyakorlatban is ily mérvben bekövetkezett volna. Megjegyzendő mindezek előtt, hogy Belgiumban a két nyelv területe majdnem teljesen különválasztódik, a mennyiben a flamand az északi részekben, a wallon a déliekben van elhelyezkedve. A flamandok Antwerpen, Nyugoti- és Keleti Flandria, Limburg tartományokban és Brabant tartomány Brüsszel és Löwen arrondissement-jaiban, a wallonok pedig Hennegau, Lüttich, Luxemburg és Namur tartományokban laknak. Ez éles különválás mellett a két nép egybeolvadása a lehető leglassabban halad előre, alig észrevehető, mit az magyaráz meg, hogy mindegyik nyelvterület hason nyelvet beszélő néppel áll közvetlen összeköttetésben (a flamand a hollandival, a wallon a francziával). A 2-4 milliót kitevő francia nyelvű wallonokkal szemben 3 milliónyi flamand áll. Daczára tehát a flamandok számbeli túlnyomóságának, a törvényhozás mégis a kisebbség nyelvét, a francziát tette a közhatalmak nyelvévé úgy, hogy egész az 1873-ban bekövetkezett reformig a törvényhozás, közigazgatás, igazságszolgáltatás, közoktatás és a hadsereg kebelében, sőt még a megyei és községi igazgatásban is a számszerű kisebbségben levő wallonok nyelve, a francia uralkodott. A francia nyelv ezen kizárólagos uralmának okát az államalakításra a flamand elemnél sokkal alkalmassabb, politikai tekintetben előbbrevaló wallon elem fölényén kívül a flamand nemzeti érzület korábbi hanyatlásában, a flamand nyelv műveletlen, elhanyagolt voltában találjuk meg. A mint azonban a flamand nemzetiségi érzület a harminczas évek végén ébredni kezd, azonnal törekvések észlelhetők a flamand nyelv érvényesülésének kivívására is. A kérdés az 1861-iki felirati vita alkalmával jut közelebb a megoldáshoz, mely azonban csak 1873-ban következik be az igazságszolgáltatás és 1878-ban a közigaz-

gatás nyelvének meghatározása tekintetében. Az 1873. augusztus 17-iki törvény a flamand nyelvnek a flamand provinciákban és kerületekben engedélyesülést az igazságszolgáltatás életében. E szerint az eljárás és az ítélet nyelve is ezen flamand részeken a flamand, kivéve azt az esetet, ha a vádlott saját védelmére avagy a tanúk a francia nyelv használatát kívánják; a szakértők és a polgári eljárásban általában a felek szabadon választhatnak a francia vagy a flamand nyelv között; a mennyiben az eljárás a flamand nyelv lenne, a jegyzőkönyvek, tanúkihallgatások, szakértői vélemények államköltségen francia nyelvre fordítandók és ezen fordítások az ügyiratokhoz melléklendők; a hivatalok egymás közt mindenkor francia nyelven érintkeznek. A flamand tartományokban és Löwen arrondissement-ben az állami hivatalok, az 1878. május 22-iki törvény értelmében, kötelesek a községekkel és magánosokkal flamand nyelven érintkezni, kivéve ha ezek maguk is a francia nyelvet használják vagy ennek használatát követelik. A brüsszeli arrondissement-ben azonban (mely vegyes, flamand és vallon) az 1884. július 4-iki belügyministeri rendelet értelmében a flamand községek és magánfelek nem kívánhatnak flamand nyelvű iratokat. A nyilvános hirdetések vagy csak flamand, vagy flamand és francia nyelven adandók ki a flamand nyelvterületen. A felsőbb hatóságok nyelve azonban mindig a francia, mely ezből az alsóbb hatóságok flamand nyelvű iratai államköltségen francia nyelvre fordítva terjesztendők fel a felsőbb hatóságokhoz. A megyékben és községekben a nyelvkérdés azok autonómiájától függ.

A nyelvkérdés belga szabályozása tehát azon alapelveken nyugszik, hogy az államnyelv a francia, a tisztán flamand és vegyes nyelvterületeken az alsó hatóságoknál a flamand nyelvnek érvényesülés engedtetik, azonban a francia nyelv mindenütt érvényesül, ha ezt az autonóm testületek vagy a magánfelek kívánják. Daczára tehát a flamand nyelv részére több adott engedelményeknek a belga nemzet nyelvi tekintetben még folyton a számszerű kisebbségben levő francia nyelvű wallonelem uralma alatt áll. A nyelvek ügyének állami rendezése mindez ideig Belgiumban nem nyújt értékes tanúságok levonására alkalmas anyagot, legfeljebb annak illusztrálására alkot számbaveendő, egyéb államok nemzetiségi viszonyaira is mérvadó példát, hogy nem a számszerinti többség, hanem a politikai tekintetben való előbbre-

valóság dönt a népek fölényére nézve az államban. E mellett Belgium sajátos helyzete, neutrálitása is hozzájárul ahhoz, hogy a belga példából általános következtetéseket a nyelvek kérdésére nézve kevésbé vonhatunk. Annyit mindenesetre figyelembe kell vennünk a belga nyelvi viszonyokból, hogy abban a mértékben, a mint feléled a francia elem által elnyomott flamandok nemzeti-ségi érzülete, a mint mindinkább kidomborodik ama felfogás, hogy Belgium fönmaradása érdekében a flamand jellem érvényre-emelkedése sokkal kívánatosabb, mint a francia szellem felé hajló wallon elem supremátiája, azon mértékben válik mind erősebbé a flamand nyelv érvényesülésére irányuló mozgalom is. Belgium önállóságát mindenesetre inkább a francia oldalról jövő támadás fenyegeti, mint a flamand elemmel rokon Németalföld bekebelező irányzata. Alig szenved kétséget, hogy III. Napoleon már 1870-ben annektálta volna Belgiumot, ha a németek elleni háborújából győztesen kerül ki. E tekinteteknek figyelembevételére erősíti folyton a flamandok actióját, mely ugyan nem erőszako-san, nem terrorisztikus úton, de azért öntudatosan halad előre. És habár sem az alkotmány, sem az egyes törvények nem ismernek külön flamand és wallon nemzetiségeket, csupán nyelveket, habár eddig a nyelvkérdés nem idézett elő belső surlódásokat az államéletben, sőt — szerfelett jellemző tünet — az 1893 szeptember 7-én bekövetkezett alkotmánymódosítás alkalmával a nyelvek ügye még szóba sem került, kérdés, vajjon a flamand elem nemzeti-ségi érzetének mindinkább erősödő nyilvánulása, az állam fenmaradása szempontjából is a flamand faj erősödése szükségességének felismerése nem fogja-e a viszonyok képét magában Belgiumban is megváltoztatni és eddig oly békés, eseménytelen egymásmellett élését a két népelemnek a jövőben megszüntetni.

A másik európai állam, mely a nyelvek egyenjogúsításának alapján áll: Svájc szintén nem nyújt különösebben értékes tanúságokat a nyelvkérdésre nézve, a svájci köztársaság egészen sajátos viszonyainál fogva. Az 1874. május 29-iki revideált alkotmány 116. cikke szerint a három főnyelv: a német, a francia és az olasz a szövetségnek nemzeti nyelvei. A két milliót meghaladó németek, a 608.000 francia és 162.000 olasz nyelvű svájci állampolgár mellett a mintegy 40000-et kitevő rhätrománok nyelve, elenyésző kisebbséget képezvén, nem részesült

figyelemben. A főnyelvek ezen teljes egyenjogúsítása következtében a törvények, rendeletek s ezek tervezetei mindhárom nyelven szerkesztendők, a képviselők a szövetségi gyűlésben a három főnyelv bármelyikét használhatják. Az egyes kantonok azonban az autonómiájuk körébe eső ügyekben a hivatalos nyelvet maguk állapíthatják meg, így a kanton-törvények hivatalos szövege Bernben német, Freiburg-ban franczia. Sőt az alkotmányvélőileg kimondott egyenjogúság se vitetett keresztül következetesen a szövetségi ügyekben sem. Így a szövetség hivatalos közlönye, mely az összes szövetségi törvényeket és rendeleteket tartalmazza, csak német és franczia s nem egyszersmind olasz nyelven jelenik meg, daczára annak, hogy már az 1850. január 4-iki törvény rendeli a szövetség összes közérdekű törvényei, rendeletei és határozatainak a szövetség költségén mindhárom nemzeti nyelven való közzétételét. Az 1849. december 7-iki és 1850. július 9-iki rendi gyűlési és nemzetgyűlési ügyrendek szerint a három nemzeti nyelven tett indítványok a gyűléssel német és franczia nyelven közlendők; a jegyzőkönyvek is e két nyelven hitelesíttetnek. Maguk az olasz nyelvű kantonokból való képviselők is a német vagy franczia nyelvet használják, hogy általánosan megértsessenek; bizottsági jelentések, javaslatok és interpellációk csakis e két nyelven tételnek. A szövetségi tanács a törvényhozás két házával, a kantonokkal, valamint a szövetségi iroda (Bundeskanzlei) a magánfelekkel, még ha olasz nyelvűek volnának is, német vagy franczia nyelven érintkezik; a szövetségi organumok a tisztán olasz nyelvet használó testin-i kantonnal szemben a franczia nyelvvel élnek. Csak a szövetségi törvényeszek ítéletei adatnak ki mindhárom főnyelven.

Mindezekből kiviláglik, hogy a nyelvek alkotmánytörvényileg kimondott egyenjogúsága a svájci szövetség államéletében sem talál megfelelő gyakorlati megvalósítást; abban tényleg a két legnagyobb számarányú nép, a német és franczia nyelve uralkodik. Az olasz népelem a legújabb időkig szótlanul elfogadta e tényleges helyzetet, melyben nyelve, a fennálló törvényes intézkedések ellenére, kellő figyelembe nem vétetik. De épen a legutóbbi időkben nem hiányoztak jelenségek, melyek a svájci olaszság elégedetlenségéről tettek kétségbevonhatlan tanubizonyosságot; sőt a kiválólag olasz jellegű Tessin kantonban komoly zavargásokra vezetett a nemzetiségi érzület legkényesebb oldalá-

nak, a nyelvnek figyelmen kívül hagyása. Nagyobb jelentőségre az olasz nyelv érvényesülésének kérdése a svájci államban ennek daczára azért nem emelkedhetik, komolyabb nemzetiségi küzdelmek azért nem várhatók, mert az állam szövetségi természeténél fogva egyik népelemnek se képezheti célját a többieket kizáró fölénynek magához ragadása, az uralomnak egyedül a maga számára való biztosítása. Hogy azonban már magában a svájci szövetségben sem maradt egészen ismeretlen a háttérbe szorult népelem harca a túlsúlyban levőkkel szemben, ez épen az egy államban élő különböző népek versenyes irányzatának, a nemzetiségi áramlat mindenütt uralomrajutásának egyik jelentős bizonyítéka.

Komoly rázkodtatásokkal az államéletben, a nemzet létét is kockáztatható válságokkal a nyelvek érvényesülésének kérdése sem a Belgiuméhoz hasonló államviszonyok között, midőn ugyanis a nyelvterületek éles különválásánál fogva végső esetben az adminisztráció nyelvének kettéválasztásával lehet a nemzeti ségi bajokat orvosolni, sem a szövetségi alkatban, minő Svájc, nem fenyegethet. E veszély előállhat ott, hol az állami uralom több, mint két nép között oszlik meg, azonban vagy egyik se képes e népek közül, az összes többiekkel szembeni számszerű kisebbségénél fogva is, az uralmat magának biztosítani, vagy ha a fölény magához ragadására ugyan nemcsak számszerű ereje, de politikai kiválósága folytán is alkalmas, a többi népeknek főleg a történeti fejlemények által nagyra növesztett, az uralomban való osztozásra irányuló vágyával kell megküzdenie. Ez utóbbi körülményben találja magyarázatát hazai nemzetiségi viszonyaink s ezek közt főleg a nyelvek szabályozása kérdésének hosszas vajudása, a mennyiben ugyanis az alkotmányon kívüli időszak nemzetiségi bonyodalmi közt maga az alkotmányt hatályon kívül helyezett bécsi központi kormány igyekezett a nemzeti törekvések ellensúlyozására, a magyar faj gyöngítésére a hazai nemzetiségek igényeit felcsigázni; az előbb érintett viszonyokban rejlik oka az osztrák nemzetiségi viszonyok még folyton tartó ziláltságának, a nem hogy szűnőben levő, de folyton erősödő nemzetiségi küzdelmeknek, melyek a német és szláv elem közt újalt erővel törtek ki hosszas háborúskodás után épen az utóbbi években. A nyelvek harcának ügye valóban sehol se nyújt annyi tanuságot, mint épen hazánkban

és az osztrák államban. De míg nálunk legalább a népek nyílt harcza e kérdés körül befejezettnek tekinthető, addig Ausztria e küzdelemnek csak újabb, hevesebb szakát éli, melyben az egymással versengő népelemek kibékítésének reményével kecsegtető rendszabályok még a találgatás homályába vannak burkolózva.

Dr. Balogh Arthur.

A LÉLETANI KUTATÁS MAI FELADATA ; MÓDSZEREI ÉS ESZKÖZEI.

Lélektani tárgyalásaink rendén mindenekelőtt meg kell győződnünk arról, hogy öntudatos lelki életünk testünk sorsától függ, s viszont, hogy testünk bizonyos határok közt saját akaratunknak van alávetve. Erről a psychophysikai álláspontról aztán lehetetlen be nem látnunk a kölcsönös függés törvényszerűségét, mely az anyagi és a szellemi közt fennáll.

Kutatásaink közben követjük a fénysugárt, a hanghullámot, a hőrezgést az érzékszervekig és látjuk azokat az idegvégkészülékekre hatni, s innen tovább az agyvelői sejtekig kísérvük. Itt azonban elvesztjük nyomukat. Egy másik esetben látjuk a hang hullámait a beszélő szájüregéből kiindulni; látjuk annak tagjait mozogni s úgy találjuk, hogy mozgásait, izomösszehúzódások eszközlik, melyek mozgató idegek hatására keletkeznek; látjuk, hogy ezeket az idegeket is központi idegsejtek hozzák izgalomba. Itt ismét tudásunk határához érkeztünk. Az utat, mely minket az érző-idegek izgalmától a mozgató-idegek izgalmaig vezet, az idegsejtek bonyolódott hálózataiban megtaláljuk ugyan, de az itt közbűlő folyamat lényege előttünk ismeretlen.

Ha ebben az irányban a magunk és mások állapotaira figyelünk és ha azokat elemezzük, könnyen meggyőződhetünk arról, hogy minden concret lelki jelenségben tulajdonképen három mozzanat rejlik, ú. m.: 1. a physikai, vagyis a természeti erőnyilatkozatok hatása; 2. a physiologiai, vagyis akár egy érzékszerv, akár egy érző- vagy egy mozgató-idegpálya egész terjedelmében való belső izgalma; és 3. a psychikai, vagyis a lelki, illetőleg alanyi állapotváltozás mozzanata. A jelzett úton egy-szersmind nyomon kísérvük e három mozzanatnak egymásba

való átmenetelét és szakadatlan kapcsolatát is, azaz, nyomon kísérhetjük: miként lesz a physikai mozzanat physiologiaivá s ez psychikaivá és viszont. Csak a psychikai mozzanat lényegébe, mint alanyi állapotváltozásba, nem pillanthatunk bele közvetlenül. E végre öntudatunkhoz fordulunk magyarázatért.

A mit az anyag szemünknek elárulni nem akart, azt az öntudat tükrében találjuk meg, s noha csak képben, de mégis olyanban találjuk meg, mely ahhoz, a mit keresünk, törvényszerű vonatkozásban van. S ha most itt észleljük, miként váltja ki egyik képzet a másikat, miként kapcsolódik érzethez a képzet s ehhez az akarat, miként szövődnek az érzelmek és gondolatok egymásba: akkor az anyagi folyamatoknak megfelelő sorozatát leszünk kénytelenek fölvenni, melyek nemcsak egymást váltják ki s egymással fűződnek össze, hanem nyomon kísérik a tudatos lelki életnek egész mozgalmát a szerint a törvény szerint, melyet mi az élő anyag és a tudat közt létező működésbeli összefüggés törvényének mondunk. Ezt a törvényt így fejezhetjük ki: az, a mi egyik oldalról tekintve lelki jelenségnek látszik, nem egyéb, mint a physikai oldalról vett szerveknek, kiválóan az idegrendszernek a működése; vagy a mit mi bensőleg mint gondolatot, mint érzelmet és mint elhatározást találunk, annak megvan a testi világban, az agyvelő molecularis folyamataiban a maga repraesentációja. Egy és ugyanaz a tartalom szól hozzánk két különböző nyelven: ugyanaz, a mi a külső testi világban él, kiterjed és különféle alakot ölt, bensőleg, mint gondolat, érzés és elhatározás nyilatkozik meg. Ez a psychophysikai parallelismus törvénye; főképviseelője Wundt és Bain.

Tényleg a physikai és psychikai jelenség-mozzanatok, mint elválaszthatatlan ikrek, együtt fejlődnek és egymást föltételezik. S ha mi lelki okokról és szellemi hajlamokról beszélünk, elvont értelemben veszünk és tekintjük az okokat és hajlamokat, melyek a valóságban mindig kétoldalúak, azaz, hatásaiak lelkiek és testiek egyaránt. Mikor p. o. azt állítjuk, hogy a lélek befolyást gyakorol a testre, tulajdonképen egy kétoldalú jelenséget állítottunk, melynek testi mozzanata befolyásolta a testet; így p. o. ha valamely bekövetkezendő szerencsétlenségtől való félelmünk megzavarja emésztésünket, nem a félelem elvontan vett érzelme az a tiszta lelki tényező, mely kárunkat okozza, hanem az agyvelőnek és az egész idegrendszernek sajátos izgalmaiban nyilvánuló kedély-

mozgalmunk az, mely emésztő szerveink működését megzavarja. Ha valami táplálék, vagy akárminő physikai hatás, a vér útján lecsöndesíti lelki felhevülésünket és vidám hangulatra gerjeszt: ebben az esetben a physikai tény nem közvetlenül okoz lelki változást, hanem előbb véráramot indít az agyvelőhöz és megváltoztatja az idegrezgések irányát és csak azután s a jelzett módon megváltozott agyvelő-tevékenységnek megfelelőleg keletkezik s jut kifejezésre a lelki állapot.

Ha tehát minden lelki tény egyszersmind physikai is, kérdésbe jöhet az, hogy nincs-e különbség a tiszta lelki és a tiszta physikai hatások, illetőleg tények közt? . . . Különbség van, még pedig igen jelentékeny, mit a következő példákban tudunk kimutatni. Valakit holmi étel, ital vagy valami hűsítő szellő jó hangulatba hoz és felüdít; ezt a hatást physikainak nevezzük, mely kiterjed a belekre, a bőrre s ezek útján az idegekre, tisztán physiologiai folyamatok láncolatában. Valaki egy kellemes hír hallatára, vagy egy hatásos színdarab, vagy nem remélt elismerés láttára örömmre gerjed; ezt a hatást psychikainak (lelkinek) mondjuk, mert gondolkodás, érzelem és tudat teszik mozzanatait a jelenségnek. jóllehet ezek magukra physikai alap nélkül nem nyilvánulhatnak. A tulajdonképeni physikai tény egy egyoldalú, tisztán tárgyilagos tény, ellenben a psychikai tény vagy jelenség mindig kétoldalú, a melynek egyik oldalát, illetőleg mozzanatát, mindig subjectiv elemek, ú. m. érzelmek és gondolatok teszik. Általában tiszta psychikai vagyis lelki mindaz, a mi a tudatban adva van; ellenben physikai az, a mit érzéseink okául térben és időben ismerünk fel. Mi magunk a psychikai tényeket csak úgy tudjuk elképzelni, ha mind a két oldalukra tekintünk, és az úgynevezett lelki vagyis psychikai hatások — örömdetes hírek, szép költemény, elragadó szónoklat — csak oly physikai alapra folyhatnak be, mely az illető hatások befogadására és kiváltására szervezve van.

Ebből logikailag nem az következik, hogy a lélek oka a testnek, sem nem az, hogy a test oka a léleknek, hanem annyi következik, hogy a lelkes test oka és alapja kétalakú jelenségeinek.

Erről az állásponttól egészen más módon világosodik meg a kérdés a test és a lélek egymáshoz való viszonyaira nézve.

A régiek által keresett lélek és test közötti viszony, vagyis a kétféle substantia közötti kapcsolat helyébe kétféle jelenség-

mozzanat vizsgálata lép, a melyek minden irányban oly állandó összeköttetést mutatnak, hogy tulajdonképen egyféle, de kétalakú jelenségnek kell mondanunk. Ezzel a lélektan feladata tüzetesebben határoztatik meg; tárgyává a tudattól kísért összes idegfolyamatok lesznek. Egyszersmind adva van a lélektan és az élettan közötti különbség is; az egyszerű idegfolyamatok az életbűvár, ellenben a kétalakúak a lélekbűvár körébe tartozván. Legfőlebb az olyan idegfolyamatok iránt merülhet fel némi kétség a hovátartozás szempontjából, a melyek az öntudat lassankint való elhomályosodása mellett automat mozgásokat létesítenek (hypnosis); vagy azok iránt, melyekben az automatismus tudatossá lesz (testi ügyességek). De épen ezek a legtanulságosabb jelenségek, mint-hogy a mellett, hogy a két tudománykör rokonságára vallanak, közös módszerek alkalmazását igénylik és lehetővé teszik.

Így állván a dolog, a lélek és tehetségei, a nagy entitas-ok és a kis entitas-ok eltűnnek, belső jelenségekről lehetvén már csak szó, melyek mint érzések és képzetek (psychikai ingerek) a physikai fejleményeket módosíthatják, sőt egészben és önállóan létre is hozhatják. Ily módon aztán a tudatbeli állapot nem üres abstractio többé, hanem physikai coincidenséhez kötött jelenség, mely a determinismus feltételei alatt áll. A lélektan pedig az élet törvényeivel és mechanismusával együtt és általuk lesz igazi tudománynya. Ez korántsem azt teszi, mit némelyek elég könnyelműen hangoztatnak, hogy a lélektan feloszlik az élettanban. Ellenkezőleg, csupán az a logikai követelmény megy vele teljesezésbe, hogy a felsőbb tudomány az alsóbbra támaszkodik. Nem fordul-e a modern physiologus is minduntalan a chemiához és a physikához tanácsért és segítségért? Nincs különben. — A mi az élettan és a physico-chemiai tudományok viszonyairól áll, az áll az élettan és a tudatbeli jelenségekről való tudomány viszonyairól is. És ha azt hoznák fel ellenvetésül, hogy az élet és a tudat közti átmenet megmagyarázatlan, arra csak azt jegyezhetnők meg, hogy az élettelen és az élő világ közti átmenet szintén megmagyarázatlan: mind a két esetben egyforma nehézséggel állunk szemben. S midőn ezt szívesen ismerjük el, épen kutatási módszereik közösségére való hivatkozással, jogosan kérdezhetjük is: miért jogosult bizonyos módszer egyik esetben, más hasonló esetben pedig nem? . . .

A régi lélektan kizárólagos módszere az önmegfigyelés és az okoskodás volt; az újabb lélektan az észlelést, a hol csak

lehet, bizonyos alapmértékkel, a kísérlettel párosítja. Ma már széltiben alkalmazza a lélekbúvár a természettudomány ismeretszerző módszerei közül a megegyezés, a különbözés, meg az egymást követő változások módszereit, a mint azokat Mill Stuart megállapította. S ezek alkalmazásánál a modern lélekbúvár mindig tényekből indul ki s nem előre kigondolt véleményekből. Kutatásának tárgya az ember lelki élete lévén, mindenekelőtt arra törekszik, hogy egyes lelki tényeket mentől pontosabban ismerjen meg. Ehhez, magától értetőleg, objectiv megfigyelés, észlelés kell. De ez az észlelés nem egykönnyen történhetik meg, különösen, ha ez az észlelőnek saját állapotaira vonatkozik. Mert az ember lelki tényeket saját magán csak akkor figyelhet meg, ha azok saját tudatában merülnek fel. Ámde maga a megfigyelés is lelki tevékenység, mely a megfigyelendő tevékenységekkel való viszonyosságánál fogva ezekre módosítólag és zavarólag hat. Ha én p. o. a harag kitörését saját magamon akarnám észlelni, hogy tisztába jöjjek e kedélymozgalom mozzanatai felől, abban a pillanatban elmúlnék a haragom s megfigyelése lehetetlenné válnék. Vagy, ha valamely képzetsorom lefolyása után puhatolóznám, képzeitem rendje kétségtelenül megakadna s egészen más irányba tereltetnék. Mindamellett mégis lehetséges, hogy észleljük, illetőleg nyomon kísérjük saját lelki életünk tényeit. Csak azon legyünk, hogy a megismerni szándékolt lelki tényt akkor észleljük és elemezzük, miután az már elmúlt és emlékezetünkbe vésődött. Ily módon sikerülhet p. o. a harag egyes mozzanatait, valamint egy gondolat sor egyes képzeteit emlékezetből rekonstruálni.

Egyébiránt, a megfigyelést zavaró hatások elhárítására szolgál a kísérlet. Kísérletileg szokás hatni az érzékszervekre, hogy tetszés szerint előidézzük és megváltoztassuk azokat a működéseiket, melyekkel lelki tünetmények együttjárnak. Ha valaki p. o. meg akarná tudni, miből ítéli meg az ember a hang irányát, vagyis azt, hogy honnan jön a hang? akkor annak egy körüskörül elzárt helyre kellene húzódnia, hogy a hang forrását ne lássa. Ha most különböző pontokról és egymásután esengettyűt szólaltatna meg valaki, azt észlelhetné magán az elrejtőzött egyén, miként a különböző hangirányoknak megfelelőleg, hogy jól hallhassa a hangot: fejét, nyakát, sőt egész testét más meg más helyzetbe kell hoznia, azaz, mozdulatokkal kell kísérnie a hangzást, mely mozdulatokat a fülére ható hanghullámok reflectorikus úton váltottak

ki a feje és különösen a nyaka meg a törzse izmaiban; hogy tehát izomfeszülési érzések képesítik őt a hang irányának megítélésére. Természetes, hogy e kísérlet ellenőrzésére egy második, tán éppen a csegetttyűt kezelő egyén is szükséges, a ki a kérdező és bíráló szerepét viszi, ha vajjon jól határozza-e meg az elzárkózott észlelő a hang irányait. A kísérlet jelentőségét és eszközeit alább bővebben fogom méltatni; itt csak azért kellett szóba hoznom, hogy kitűnjék szerepe az észlelést zavaró hatások elhárításában.

Már maga az észlelés is, ha igazán nyomon kíséri a tényeket, arra a meggyőződésre vezet, hogy a valóban átélt események mind összetettek és elemezhetők. Az elemezés (analysis) annál fogva egyik főfeladata a lélekbúvároknak. A tudományos lélekbúvár elemzéseit által tűnik ki és különbözik a gyakorlati emberismerőtől. S a mai lélektan az elemzést sokkal tökéletesebben gyakorolja, mint a régi, mert a hol csak lehet, kísérlettel párosítja s ellenőrzi azt, a mi által az oly tünetmennyeket is, melyeket a közfelfogás pillanatnyi tartamuk miatt egyszerűeknek ítél, bonyolalmasan összetetteknek találja. Álljon itt néhány példa. Hallom, hogy a mellékszobámban az óra üt. Abban a pillanatban, hogy az ütést hallom, azt is tudom, hogy óra üt, még pedig az ismeretes helyen, a mellékszobámban függő ingaóra. Ennyiben ez a lelki jelenség egyszerűnek látszik. Egy kis meggondolás azonban az ellenkezőről győz meg. Legelől hangot hallok. Ez ébreszti fel bennem az ingaóra képzetét, még pedig azért, mert gyakran tapasztaltam, miként hoz létre egy óra hasonló hangot; vagy, lélektanilag kifejezve, mert az óra képezte olynemű hang képzetével a tudatomban gyakran volt kapcsolatban. A ki órát ütni sohasem hallott, az ilyen ütés hallatára nem emlékezhetik órára. Hogy pedig az óra, mely üt, a mellékszobában van, azt onnét tudom, hogy a hang iránya eszembe juttatja az ismeretes mellékszoba képzetét s ezzel egyidejűleg a fal képzetét is, a melyen az óra függ. — Látnivaló, hogy a szóban levő jelenség sok elemi tünetből áll s egészben véve sokszoros, gyakran ismételt tapasztalás eredménye. — Hasonlóképen ki lehet mutatni, hogy p. o. a látottnak megérzése, a mint ez mibennünk a nyomtatott vagy az írott szóképek megpillantásakor létrejön, szintén egy igen bonyolalmas jelenség, melynek egyes tünetei a gyermekek olvasni-tanulása közben szembetűnőleg nyilvánulnak.

A lélektani elemzés pontos meghatározása érdekében, jó lesz, ha összehasonlítjuk a chemiai elemzéssel, tudván azt, hogy opposita juxta se posita magis elucescunt.

A vegyész az elemzés végett elébe tett testet nyugvó egésznek tekinti, a mely valószínűleg több-kevesebb elemből állt össze; bár jól tudja a vegyész is, hogy abszolút nyugalom nincs a természetben; tudja, hogy a nyugodni látszó testek oly parányok halmazai, melyek állandó mozgásban vannak. De ez a körülmény a vegyész elemzésénél számításba se jön. Feladata csak az: mely elemekből áll az elébe tett test? S ha ő ezeket az elemeket mind megtalálta s mennyiségileg meghatározta, azaz ha kimutatta, hogy a kérdéses testben ennyi meg annyi oxygen, ennyi meg annyi nitrogen, ennyi meg annyi szén foglaltatik: akkor ő megoldotta feladatát. Azt semmiesetre sem fogná tagadni, hogy az elemi parányok együttléte egyszersmind kölcsönös hatásra vall, de neki csupán az együttlét megállapítása volt a feladata. Az a kérdés, ha vajjon az elemzett test csakugyan a kimutatott elemek együttes hatása folytán állott-e elé: az elemző feladatát és munkásságát ezúttal nem illeti.

A lélekbúvár sohasem elemez testeket, hanem mindig csak jelenségeket, reá nézve nincs lét, hanem csak létesülés, nincs együttlét, hanem csak együttes hatás. Az elemek is, melyekből valamely jelenség kialakult, szintén csak tünetek, s épen ezek együttes közrehatásából származik az összetett jelenség. Ennélfogva minden lélektani elemzés eredménye nemcsak arról nyújt okultást, hogy mely elemekből áll valamely jelenség, hanem arról is, hogy miből keletkezik az, s ennél fogva a lelki élet elemző vizsgálata közvetlenül átviszen a származtató (geneticus) módszerbe.

Származtató módszerrel a lelki élet fokozatos fejlődése után nyomozunk s arra a kérdésre igyekszünk feleletet adni, hogy miként lesz az eleinte csak érezni tudó ember gondolkozó lénynyé? miből és hogyan keletkezik szellemi belvilágunk? Ezek elől a kérdések elől sehogysem térhetünk ki, ha komoly önismeretre törekszünk; s meg kell vallanom, hogy mentől bővebben foglalkoztam lélektannal, annál inkább győződtem meg róla, hogy valamely lélektani jelenséget le sem igen írhatunk, ha annak keletkezésével tisztában nem vagyunk. S erre nézve mindennekfelett bő aratással kínálkozik a gyermekek megfigyelése, a mint ezt

Preyer¹ és Perez² gyakorolták, a kik alábbjegyzett munkáikban tiszta és lelkiismeretes rajzát adták a lelki élet kifejlődésének.

A lelki élet, az én meggyőződéseim szerint, nem kezdődik külső tárgyak észrevételével, hanem a gyönyör és fájdalom homályos érzéseivel, s azzal az ösztönrel, mely a gyönyört okozó tüneményeket állandósítani, a fájdalmat okozókat pedig kerülni igyekszik. Ezekből alakulnak ki a különböző érzékek, a melyek tulajdonképen nem egyebek, mint a gyönyör és fájdalom különböző fajai, melyeket idővel, a tapasztalás rendén, külső tárgyakra vonatkoztattunk. Ennek a nyomozásához származtató módszer kell, a milyennel a modern lélektan már igen szép eredményekhez jutott, főleg azóta, hogy Spencer Herbert és Darwin Károly kiderítették, hogy az egyes szervek működései magának a szervezetnek fentartása és szaporodása érdekében történnek; hogy tehát az emberi öntudat minden jelensége, egész szellemi életünk is elősegíti önfentartásunkat, s erre nélkülözhetetlen. A nevezett bűvároknak eme fejlődéstani elvein épült fel a biológiai tudomány, melyről már tudjuk, hogy az élet törvényeit és feltételeit nyomonza s állapítja meg, a mint azok a növények, az állatok és az ember életében nyilvánulnak. Mi természetesebb tehát, mint az, hogy az ember lelki életét biológiai szempontokból is méltassuk és vizsgáljuk, hogy a mi gondolkozásunk, a mi érzésünk és a mi akaratunk minő viszonyban (összefüggésben) van mások egyéni életének a fentartásával, s minőben az emberiség közéletének a fentartásával és tökéletesedésével. És e biológiai szempont valóban nem egy alkalommal vetett már világosságot derengő félhomályban lappangott lelki jelenségek okviszonyaira. Különösen saját szellemünk ismerő ereje, mely máskülönben egészen elszigeteltnek látszik lelki életünk többi irányaitól, közelebb jut, e szempontból nézve, a másirányú tünetekhez és beléolvad lelki életünk teljességébe. Az egyszeri embernek kétségtelenül sokat kellett fáradsnia, hogy környezetében magát tájékozhassa. Meg kellett ismernie a növényeket és az állatokat, melyek környezetében éltek; meg kellett ismerkednie a természet tüneményeivel is, mert csak bizonyos ismeretek által juthatott el oda,

¹ W. Preyer: Die Seele des Kindes. Beobachtungen über die geistige Entwicklung des Menschen. Leipzig. 1882.

² B. Perez. Les trois premières années, de l'enfant. Paris, 1888.

hogy a természet segítő eszközeit felhasználhatta, a fenyegető veszélyt mindenütt kikerülhette, azaz, hogy helytállhatott a létért való szakadatlan küzdelemben. Hiszen, az igazság után való törekvés tényleg ma sem egyéb, mint a természeterőkkel való állandó küzdelem, s minél gazdagabbá lesz az élet a műveltség terjedése következtében, annál inkább meg kell az embernek feszíteni szellemét, hogy új módokat találjon ki, melyek az egyre súlyosbodó megélhetés feltételeit kielégítsék és betöltsék. Ezen az úton sorakozik az ismeret a legfontosabb életfeltételek közé s a megszerzésére ugyanaz az ösztön hajt, mely a gyermekeket táplálkozásra bírja. S valamint a gyermek minden tárgyat a szájába vesz, mert tápláléknak gondolja, s ezáltal a kezdetleges kísérletezés által a birtokába eső tárgyakat rendre megismeri: úgy tanulta meg az ember hasonló tapogatódzás folytán, mely sok áldozatába került, hogy a mérges növényeket részint elkerülje, részint gyógyszerül használja, az állatokat leigazza s megszelídítse, a tengereket áthajózza, a hegyeket megmászja és a folyóvizet átidalja.

Biológiai szempontból az ember kedélyvilága is behatóbb magyarázat tárgya lön, miután tisztába hozott, hogy az ártalmas dolgok fájdalmat, az életnek kedvezők pedig gyönyört okoznak. Fájdalmat, a dolog természete szerint, csak az éberszt bennünk, a mit ártalmasnak tartunk, s ha ítéletünkben tévedünk, lakolnunk kell érte, a miből ismét az ismeret s az életfentartás közötti szoros összefüggés tűnik elé. Újabb időben a lélek-búvárok több gondot fordítanak a kedélyvilág lélektanára, mint a régiek. kik annak méltatását egészen a költőkre bízták. Így hivatkozhatunk Lehmann¹ és Ziegler² újabb dolgozataira, a kik alapos kísérleti vizsgálataik által sok újat derítettek ki; nemkülönben utalhatunk a régibb Horwicz „Psychologische Analysen“ című könyvére is, mely a kedélyérzelem alapvető jelentőségét legelőször ismerte föl.

A legfontosabb és legértékesebb újítás a lélektan terén a tulajdonképeni kísérlet (experimentum) alkalmazása volt. Ennek alkalmazási módjairól tiszta képet adni nem könnyű dolog: ezenfelül, tapasztalásból tudom, tömérdek előítélet, ellenszenv és két-

¹ Die Hauptgesetze des Gefühlslebens. von A. Lehmann. Leipzig, 1892.

² Das Gefühl, von Th. Ziegler. Stuttgart, 1893.

kedés a rationalis bölcselekők részéről útját állja szélesebb körben való elterjedésének. Mindamellett helyesnek és eredményesnek bizonyult már is tudományos körökben a kísérleti módszer, s még inkább annak fog bizonyulni, ha arravalósága általánosan elismertetik.

A kísérleti módszer végelemzésben az okság törvényére támaszkodik, melynélfogva a kísérletező lélekbúvár vagy meghatározza a hatásokat okaik által, p. o. az érzést az inger által, vagy az okokat hatásai által, p. o. a belső állapotokat a mozgások által, melyekben azok megnyilatkoznak. Ehhez azonban megkívántatik, hogy az oksági összeköttetésben álló mozzanattár egyike a tudaton kívül létezzék, mint physikai eset, melyet kísérlet alá venni lehessen. E föltétel nélkül nem alkalmazható a kísérleti módszer. Mert valamint a physikus nem foszthat meg valamely testet minden melegétől, hogy észlelhesse, mi változást okoz a meleg az illető testben, hanem közvetett úton, azáltal igyekszik a meleg hatását megismerni, hogy tetszés szerint majd csökkenti, majd növeli magát a meleget és e közben a beálló szemléleti változásokat vizsgálja: épen úgy nem lehetséges a szellemi tevékenység egyik-másik formáját elnyomnunk, majd ismét mesterzégesen létrehoznunk, hogy természetét és hatását megismerjük: de mennyiségi változást okozhatunk benne physikai coincidensének közbejötte által. Ezen az úton nem a tudat jelenségeit vizsgáljuk, hanem változásait, jobban mondva, közvetve vizsgáljuk a lelki fejleményeket a közvetlenül megvizsgált physikai változások nyomán.

A mióta a kísérletezés a lélektan terén is gyakorlatban van, azóta tömérdek oly jelenség elemzése is sikerült, a melyeknek összetett voltára azelőtt gondolni is alig mertünk. Ezt néhány példával akarom bizonyítani.

Mindnyájan tudjuk, hogy látásunkat, illetőleg, szemünket a beható tárgyakra szegezhetjük. Tapasztalásból azt is tudjuk, hogy rá kell szegezni szemünket azokra a tárgyakra, melyeket pontosan és tisztán akarunk meglátni. A figyelem s a szegzés (fixatio) ezekben az esetekben rendesen egynek vétetik, s maga a jelenség is egészen egyszerűnek látszik. A lélektani kísérlet azonban kimutatta, hogy figyelem és szegzés egészen különböző tevékenységek, melyek elválaszthatók egymástól. Az ember ugyanis képes a szemét egy pontra jól szegezni s emellett figyelmét látókörének

más részére is kiterjeszteni. Mert a szegzést a szem-mozgató izmok eszközlik, melyek a szemgolyót a fényinger reflectorikus hatásaira addig s úgy forgatják, hogy a tárgy képe az ideghártya legérzékenyebb helyére, az úgynevezett sárga foltra esik. Ha már most p. o. valaki arról akar meggyőződni, hogy az ideghártya környezeti részei mennyire érzékenyek a színek iránt, akkor annak a látott kép egy pontjára kell szegeznie szemét s e mellett figyelmét a színes korongokra kell fordítania, melyeket a kísérletező a látókörön keresztül von. Én egy ilyen kísérletnél egy zöld korongot, a mint először feltűnt látókörömben, egészen fehérnek láttam.

Wundt Vilmosnak s utána számos lélektani kísérletezőnek kutatásaiból tudtuk meg, hogy az izmok feszülései érzéseket ébresztenek a tudatban, melyek mint izomfeszülési érzések az értelem tegegszerűbb műveleteiben: a tér és idő, a tapintás, hallás, látás, szaglás és ízlés szemléleteinek kialakulásában szerepelnek; megtudtuk, hogy minden érzéki inger nemcsak az illető érzékszerv idegelemére hat ki, hanem áttérjed reflectorikus módon az ingerelt érzékszervvel kapcsolatos izmokra is, tehát egyszerre kétnemű érzést támaszt, a melyeknek a tudatban való kapcsolódása (associatioja) folytán áll elő a szemlélet. Ha ujjunkat p. o. valamely tárgyon végighúzzuk, ujjizmaink feszülését érezzük; ez az izomfeszülés, illetőleg, a belőle származott érzések száma, mekkorasága s egymásután sorakozása szolgál alapul és mértékül a kiterjedés megítéléséhez, vagyis a tér szemléletéhez. A látás szemléleteinek keletkezésében is izomérzések szerepelnek, jelesen: a kiterjedés (széles, magas) megítélésénél, a szemgolyót mozgató egyenes és ferde szemizmok, a stereometrikus és perspectivikus (közel, távol) látásnál pedig ezek mellett a szem alkalmazkodó készülékében rejlő izmocskák működnek közre. Ugyanezt tapasztaljuk a hallásnál is, mit a fennebb fejtegetett kísérlet bizonyít. Általában arra, hogy az izomműködések erősen befolyásolják lelki életünket és hogy határozott szemléletek létrejövéséhez azok nélkülözhetlenek, a kísérleti módszerek alkalmazása vezetett rá.

A mi végül a kísérleti módszerek eszközeit illeti, ezekre nézve a Wundt-féle pszichológiai laboratórium, mely 1879 óta Lipcsében áll fenn, kifogyhatatlan és fáradhatatlan a leleményes készülékek elállításában és használatában. Ebben az intézetben már évek óta 25 kísérletező hely van berendezve s kellőleg föl-

szerelve. Wundt első assistense, dr. Külpe Oswald, ki maga is jőnevű kutató és író, minden tanév elején bevezető előadással avatja be az önálló kutatásra jelentkező s vállalkozó, physiológiát és rendszeres psychológiát már hallgatott kezdőket a kísérleti eszközök használatába és a módszeres eljárásokba. Ezek közül a készülékek közül egy bonyodalmas szerkezetű chronoscop-ról kívánok jelen alkalommal legelőbb megemlíkezni. Ezzel a készülékkel egy másodpercz ezredik részét pontosan meg lehet mérni. Szerkezete olyan, hogy egy óraművet tetszés szerint lehet elektromos árammal megindítani s megállítani, úgy, hogy a legelemibb lelki tünet időtartama általa megmérhető s meghatározható. Megjegyzendő, hogy az így nyert időtartam nem absolut, hanem csak relativ értéknek vétetik. Nem arról van itt tulajdonképen szó, hogy meddig tart valamely tünet, hanem csak arról: mely főtételek alatt hosszabbodik s melyek alatt rövidül a tünet lefolyása. Ily értelemben az időmérés hasznosnak bizonyult különféle tudatbeli tényekre vonatkozó kérdések tisztázásánál, milyenek p. o. a képzetek keletkezése, lefolyása s kapcsolása iránt, nemkülönben a milyenek a megismerés, elnevezés, különböztetés, ítézés stb. körül merülnek fel.

Figyelmünkre méltó továbbá a kymographion¹ nevű eszköz, mely a figyelemnek a légzési rhythmussal való összehasonlítására szolgál; nemkülönben a Mosso-féle sphygmomanometer,² mely a lelki hatások által okozott vérnyomásbeli változások mérésére használtatik; úgyszintén a Hipp-féle chronoscop,³ mely a tudatbeli tények létrejöveteléhez, p. o. két vagy több képzet társulásához megkívántató idő megmérésére szolgál és a Wundt-féle chronograph,⁴ melynek mirevalósága az első helyen nevezett készülékével megegyezik.

¹ Wundt. Philosophische Studien. IX. kötet.

² Binet et Vaschude: Influence des différents processus psychiques sur la pression du sang chez l'homme. (La semaine médicale, 1897. 2.)

Három hónap alatt tíz vizsgálatot végeztek sphygmomanometer segítségével. Kimutatták, hogy erős fájdalomban a vérnyomás 15 Hg. mm.-rel emelkedik. Fárasztó érzéki izgalmak és nehéz fejszámvetések 10 Hg. mm. emelkedést okoznak. Elénk beszélgetés alatt a vérnyomás 30 Hg. mm.-rel, erős kedélymozgalmak közben 35 Hg. mm.-rel, fárasztó izommunka alatt (p. o. egyik lábát kitartani), a lélegzet visszatartása nélkül, 35 mm.-rel emelkedik. A kísérleti idő maximuma négy percz volt.

³ Wundt: Philosophische Studien. IX. kötet.

⁴ Wundt: Philosophische Studien. IX. kötet.

A kísérletet s általában a kísérleti módszert kezdetben (1851) csak a legegyszerűbb lelki működésekre, az érzésekre s mozgásokra alkalmazták. Méréseket eszközöltek az erősség és gyorsaság szempontjából oly folyamatokról, mint hogy mennyi ideig tart, míg valami érzéki benyomás tudatossá lesz; mennyi ideig tart a reactio és mikor kezd a szervezet az érzéklésben kifáradni. Megállapították az inger határértékeit az összes érzék-szervekre nézve, úgy szintén az inger s érzés arányait is. Később elemzés alá kerültek az emlékezés, a megértés, a képzelem és a felindulás folyamataiban mutatkozó egyéni különbségek, nevezetesen a lelki munka bősége és gyorsasága. A bőség szempontjából: hány szót használ valaki egy gondolat kifejezésére, valamely tárgy leírására. Vannak emberek, a kik húsz sorban mondják el, a mit mások két sorban ki tudnak fejezni; némelyik embert meg kell állítani az írásban, oly bőven emlenek a gondolatai, mások alig tudnak leírni valamit. A gyorsaság szempontjából: mily hamar old meg valaki egy számvetést, mily gyorsan olvas, következtet vagy elbeszél. Az emlékezet és megértés intensitására nézve: hány szót tud valaki egy hallásra elmondani; melyik a legbonyolultabb mondat, melyet az illető még hamarosan meg tud érteni.

Utóbbi évek kísérleti kutatásai kiderítették, hogy mily nagy szerepet játszik életünkben a suggestio és mily sokan vannak, a kik nem menekülhetnek a suggerálás alól. Kísérleti eredmények bizonyítják, hogy a kornak, az egészségi állapotnak sőt még a foglalkozásnak is nagy befolyása van a sugallhatóságra (suggestibilitásra). Ily módon a csábíthatóság, hiszékenység, utánzás, hizelgősség, occultismus, mysticismus stb., mint a suggestibilitás kiváló sajátságai lőnek ismereteseek.

A kísérletezés azonban még magasabbra is halad. Megvizsgálja a képzetek természetét, Nagyszámú vizsgálattal bebizonyították, hogy mindegyikünk értelme bizonyos sajátos, egyéni forma határaiban mozog. Az egyik ember sok hasonlatot mond, a másik csak aényt emliti. Vannak, kiknél a hasonlatok mindig a hétköznapi élet eseményeiből kerülnek ki, mások zenei vagy irodalmi hasonlatokat mondanak. Az egyik rögtön a lényegre tér, a másik mindenféle mellékes tulajdonságokkal vesződik, az egyik tisztán lát, a másik nem tudja jól elkülöníteni a benyomásokat. Kísérletileg igazolható, ki tud nemcsak nézni, hanem

átni is, ki ragaszkodik a valósághoz és kinek van hajlandósága a képzelődésre.

Az ilyen lelki vizsgálat eredményeit sok helyen és sokféleképen lehet értékesíteni, főleg a nevelésben. Ha a nevelő ismerős a kísérleti lélektan módszereivel, egy kis kísérlettel tisztába hozhatja, hogy a gyermeknek éles szeme és józan esze van-e? mire van több hajlandósága: leírni, megfigyelni? mi erősebb benne? a képzelem-e, vagy inkább a valóság érzése? szelleme ábrándozó-e vagy száraz? gyors vagy lassú-e? meggondolt vagy könnyelmű-e? izgékony- vagy tompa-e? Mindezt a nevelőnek ép úgy tudnia kell, mint a hogy ismeri növendékének emlékező tehetségét. Óriási feladat vár tehát ezen a téren a nevelésre, és a társadalom jóvoltára érdekében valóban óhajtandó, hogy ebben az irányban minél szélesebb körökre terjeszsze ki a kutatást.

Parádi Kálmán.

ÚTI JEGYZETEK AZ ÁLLAMTAN ÉS CULTURPOLITIKA KÖRÉBŐL.¹

— Első közlemény. —

A jelen év nyarán — július második felében és augusztus elején — Párisban töltöttem néhány hetet. Pár nap múlva megérkezésem után elmentem az „*Institút*“-be, a melynek egyik termében éppen ekkor az „*Académie des sciences morales et politiques*“ tartotta ülését. Már többen elhaltak azon akadémikusok közül, a kiket személyesen ismerni szerencsém volt; az államformatan kiváló bűvára, *Hippolyte Passy* sem volt már életben, de azért mégis szíves fogadtatásra találtam: így többek közt *Rodolphe Darest*e részéről, a ki ép oly nagy tekintély az összehasonlító alkotmányjog terén, mint a görög reálphilológiában, lévén ő a „*La science du droit en Grèce*“ czimű nevezetes munkának és egyúttal *Platonra* vonatkozó, mélyen járó, forráskutatásokon alapuló, terjedelmes tanulmányok szerzője. A mi magát ez akadémia szóban forgó ülését illeti, nagyon meglepett engemet, hogy a tagok, daczára a nyári hőségnek, oly nagy számmal, majd csak hogy nem teljes számmal jelentek meg, a mi köztudomás szerint nem éppen minden európai culturnemzet akadémiajában szokott megtörténni. Kedvező benyomást tett rám az az élénk érdeklődés is, a melylyel az egyes előterjesztésekhez és előadásokhoz a tagok közül többen is hozzászóltak. És az eszmecsere, mely ekként kifejlődött, valóban tanulságos volt. Nem csekélyebb kérdést ölelt föl ezen eszmecsere, mint annak fejtegetését, hogy minő correctivumok behozatala által lehetne a már alkotmányjogi érvényéből örökre kiforgathatlan *általános szavazatjogot* akként

¹ Olvastatott a II. osztály 1897. deczember 7-iki ülésében.

szabályozni, hogy a közművelődési tényezők minél nagyobb befolyást nyerhessenek az alkotmányos életben a választók nagy tömegeire? Más szavakkal, hogy hogyan lehetne az értelmiség túlsúlyát biztosítani az *általános szavazatjog* alapján? Hát az eszmecsere, habár órákig eltartott, nem vetett ugyan pozitív eredményt a fölszínre; sem *M. Picot*, sem *M. Anatole Leroy Beau-lieu* nem bírták a *Benoist*-féle reformeszmék ötletéből az ő tudós ellenfeleiket meggyőzni; de azért mégis egy nevezetes tanulságot vonhattam le belőle a magam számára. Azt t. i., hogy a hírneves tudós akadémikusok szinte fáznak még az elméletben is minden oly javaslattól, a mely valamely szellemi minősítvénynek a behozatala által törekszik az általános szavazatjogot magasabb színvonalra emelni. Azt beismerték a vitatkozők kivétel nélkül, hogy az általános szavazatjognak törvényhozási megszervezésénél már az eddigi választási törvények megalkotói sem helyezkedtek, mert nem is helyezkedhettek a korlátot nem ismerő fogalom-cultus intransigens álláspontjára; hisz ha egyéb korlátot nem, legalább a nemet, az életkort, a feddhetlenséget és itt-ott még egyéb föltételeket is föllállítottak a választóképesség meghatározására; ámde midőn arról volt szó, hogy minő álláspontot foglaljanak el azok irányában, a kik csak azoknak akarják megadni a szavazatjogot, a kik *elemi tanfolyamot*, még pedig a *hazai alkotmányisme elemeit* is tanító elemi tanfolyamot végeztek: akkor már részint gyakorlatiatlannak, részint indokolhatatlannak, részint pedig teljesen fölöslegesnek jelentették ki ezen eszmét, sőt nem óhajtottak még csak annyira sem elmenni, hogy a választótól az *írni-olvasnitudás* is megköveteltessék.

Ugyan mi lehet ezen magatartásnak az oka a legmagasabb tudományos értelmiség ezen illustris testületében? E kérdést tettem föl magamnak: de csak akkor jöttem körülbelül a nyitjára, a midőn a „*Congrès international de sociologie*“ ezidei nagygyűlésén folyt eszmecsere részleteiről értesültem. *Garofalo* hírneves olasz tudós ugyanis e congressuson egy nagyobb mérvű értekezést olvasott föl, a melyben a választási rendszerek korszerű reformjával foglalkozván, oda coneludál, hogy a választási reform, s így maga a népképviselési rendszer is csak akkor válhat valóban korszerűvé és valóban egészségessé, ha — miként ő magát kifejezi — a nemzeti társadalom agyvelejének, vagyis az értelmiségnek biztosítjuk a határozott túlsúlyt a választók nagy

tömegei fölött. *Garofalo* ezt azáltal véli elérhetőnek, hogy a passiv választási jog, vagyis a választhatóság csak oly állampolgárokat illessen meg, a kik az értelmiségnek bizonyos kategóriába tartoznak.

— „Tehát a chinai rendszert, a mandarin-rendszert akarja behozni *Garofalo* úr most a XIX. század végével Európába? No hiszen csak ez kellene még!” — riad föl erre *M. Limousin* a maga beszédében, és a congressus, mely magában foglalja államtudósaink jó nagy részét és társadalmi tudósaink színe-javát föld-részünk összes culturállamaiból — ez a nagy congressus most olyan tapsviharba tör ki *M. Limousin* szavaira, hogy *Garofalóra* csak sajnálkozással tekintenek majdnem összes tudós kartársai. Hasonló visszahatás vett erőt az akadémia tudós, sőt legnagyobb-részt világhírű tagjain is.

De hát ez a kifogás — „mandarin-rendszer” — nemcsak nevetséges, de már régebb keletű is. Nem csekélyebb politikai író, mint *Alexis de Tocqueville* mondotta ki e hangzatos culturpolitikai blasphémiát a „*L'ancien régime et la révolution*” kritikai méltatásainak alkalmából, valamint egyéb alkalommal is.

Tocqueville gyönyörű munkát írt köztudomás szerint, az Egyesült-Államok demokráciájáról; e műve által halhatatlanná tette magát, a „*L'ancien régime et la Révolution*” czímű munkája által pedig népszerűvé. Nem csoda, hisz a III. Napoléon központosító rendszerét támadta meg ebben, épen III. Napoléon vaskezü uralmának éveiben. Az ő bölcs mondásai tehát majdnem megannyi axiómává lettek a magas értelmiség azon túlnyomó részének szemében, a mely a demokratikus állameszmét vallotta a maga alkotmánypolitikai programjának. Pedig közelebbről tekintve, *Tocqueville*, a született *vicomte*, mégsem volt lelkemélyében rokonszenvesen áthatva a demokratikus állameszme lényegétől. Ragyogólag tudott írni az amerikai demokráciáról; de az az alapvonása a modern demokráciának, a mely épen a legélesebben különbözteti meg ezt az államformát egyéb modern államformáktól — ez az alapvonás épen nem volt rokonszenves *Tocqueville* előtt. A modern demokrácia ezen alapvonása az, hogy az államban az intézmények föltétlenül szabad tért nyissanak arra, hogy egyéni képesség, egyéni érdem révén az állam társadalmának bármely tagja, tekintet nélkül születésére és vagyonfokára, szabadon emelkedhessék bármily magasra is úgy az állam, mint a társadalom hierarchiájának a

létráján. *Tocqueville* azonban nemcsak nem kel irodalmilag a modern demokratikus állameszme ezen alapvonásának védelmére; sőt, épen ellenkezőleg, határozottan ellenséges álláspontot foglal el azzal szemben. „Au milieu des ténèbres de l'avenir, on peut déjà découvrir trois vérités très claires. La première est que tous les hommes de nos jours sont entraînés par une force inconnue qu'on peut espérer régler et ralentir, mais non vaincre, qui tantôt les pousse doucement et tantôt les précipite vers la destruction de l'aristocratie; la seconde, que parmi toutes les sociétés du monde, celles qui auront toujours *le plus de peine* à échapper pendant longtemps au *gouvernement absolu* seront précisément ces sociétés où l'aristocratie n'est plus et ne peut plus être. — Les hommes n'y étant plus rattachés les uns aux autres par aucun *lien de caste, de classe, de corporation*, de famille n'y sont que trop enclins à ne se préoccuper que de leurs intérêts particuliers. — Dans ces sortes des sociétés, où rien *n'est fixe*, chacun se sent aiguillonné sans cesse par *la crainte de descendre et l'ardeur de monter*“ stb.¹ *Tocqueville* mind e helyei elárulják, hogy ő lelkemélyében még mindig a társadalom rendi tagoltságának valamelyes korszerűleg megfinomított rendszerét tartaná az önkormányzat alapján az ő valódi állameszményének; ő, a született vicomte, nyíltan jajveszékel a testületek — corporations — megszünte fölött és a modern demokratikus államban föltétlen érvényre emelkedett individualismust valódi szerencsétlenségnek tartja; a mióta a rendek és a korporációk megszűntek, olyan ez a modern demokratikus állam társadalma, mintha merő porszemekből, merő atomokból állana, a melyeket nem köt össze egymással semmiféle szerves összefüggés — így jajdul fel ő, a ki különben ugyancsak idézett művében az állampolgári egyenlőséget nem is tudja már-már elképzelni magának más alakban, mint az *egyenlőséget a szolgaságban* — Amerikára nézve a brutális tömeg uralma alatt nyögő szolgaságot értvén alatta — Franciaországra nézve pedig a III. Napoléon alatti szolgaságot. *Tocqueville*, ez az éleselmű, nemeslelkű, ragyogó tollú író, ha még élne, bizonyára mea culpát fogna mondani ma. Nemcsak azért, mert az Egyesült-Államokban nem következtek be azon sötét állapotok, a melyeket ő megjósol vala, de már csak azért is, mert a harmadik francia

¹ L'Ancien régime et la Révolution Avantpropos, p. VIII—XI.

köztársaság is eléggé bebizonyította már a maga culturális és anyagi fejlődésével egyiránt, miszerint igenis *összefér a jogegyenlőség a szabadsággal* — hogy a *Schweiz*nek bámulatraméltólag előrehaladó cantonait ne is hangsúlyozzam, a melyeket *Tocqueville* a maga elmélkedéseiben egészen figyelmen kívül hagyott.

Szóval *Aléxis de Tocqueville*-nél az ember még érti, hogy ő a chinai mandarin-rendszerre való hivatkozással igyekezett nevetségessé tenni azon reformeszmét, a mely szellemi minősítvények behozatala által törekedett magasabb színvonalra emelni az általános szavazatjogot; *Tocqueville*-nek nagyon fájt, hogy a demokratikus törvényhozások megszüntették az állampolgári társadalom rendi tagoltságát, a rendeket és a corporatiókat; *Tocqueville* még azon jártatta az eszét, hogy hogyan lehetne — nem visszaállítani a rendi előjogokat, mert ő sem akarta volna semmi áron, de hogy hogyan lehetne oly szervezetet létrehozni, a mely a testületek korszerű újjáélesztése által vezető szerepet fogna újból biztosítani a hagyományos befolyások tényezőinek úgy az államban, mint a társadalomban. Minthogy pedig *Tocqueville* nagyon is belátta, miszerint egyáltalán nem lenne többé szükség ily remediumra az általa is forrón óhajtott haladás érdekében, mihelyt a szellemi minősítvényekre fektetnék a súlyt a törvényhozások az állami, megyei és községi választásoknál: tehát, hogy az ő kedvencez eszméje háttérbe ne szoruljon, lelkének egész erejével támadólag lépett föl a szellemi minősítvények behozatala ellen. Megczáfolni persze nem bírta e reformeszmét komoly érvekkel; pedig a *John Stuart Mill* erre vonatkozó érvelésének főbb mozzanatait már az ő idejében is több oldalról hangoztatták Franciaországon is; miután pedig érvekkel e téren nem boldogult, tehát a gúnyhoz folyamodott, a chinai mandarin-vizsgákat emlegette és ezzel meglehetősen el is érte a célját.

Igen, de ha *Tocqueville* részéről tekintve az ő álláspontját, az ily taktika 40 évvel ezelőtt teljesen érthető volt is: ugyan hogy történhetik az meg Páris tudós köreiben a XIX. század végével, hogy a gondolkodók még ma is azonnal elejtik az európai cultura legvitalisabb érdekeit, mihelyt a szellemi minősítvények kérdéséről levén szó, föláll egy szónoklati taktikus és a chinai mandarin-vizsgákat kezdő emlegetni?

Hát nem vall ez valami nagyon alapos tudományos eljárásra, az igaz; de azért mégis szerfölött nagy erejét árulja el

az emberi gyengeségnek, különösen pedig a népszerűsége vadászó, vagy legalább magát a népszerűtlenség vádjától féltő önértetnek, hogy ne mondjam hiúságnak. „Ce n'est que le ridicule, qui tue !“ ez e részben, úgy látszik, még ma is az irányadó.

Hozzájárul ehhez azután még egy másik körülmény is, a mely még nagyobb nehézségeket támaszt a szellemi minősítvények kérdésében. Értem a *socialismust*, ezt a hatalmas áramlatot, a melynek nem állanak ugyan a zászlója alá nyílt sisakkal még ma sem Párisban az akadémia tagjai, de a melynek nagyon sok követelményeivel nem mernek ma már szembeszállni még a conservatív irányú tudósok sem. Mit? csak annak adjunk szavazati-jogot, a ki írni-olvasni tud és csak azt ruházzuk föl passív választói joggal, a ki az értelmiség valamelyik kategóriájába beletartozik? Ugyan mit csináljunk azután az írni-olvasni nem tudó munkások iszonyú nagy tömegeivel? Mit az ő meglehetően értelmes, józan, de alig tanult blouseos jelöltjeikkel? Ezt kérdezik maguktól még az oly tudósok is, a kik a nagy társadalmi kérdéstről levén szó, ma már maguk is megmosolyogják azon érveket, a melyekkel pár évtizeddel ezelőtt *Bastiat* egyszersmindenkorra vissza vélte verhetni a socialisták támadását az orthodox nemzetgazdasági tanok védelmében. És erre a kérdésre nem tudnak azután egyáltalán feleletet adni maguknak és épen ezért, mert erre megfelelni nem tudnak s kimagasló kortársunk, *Alfred Fouillée* bölcsészies fejtegetéseiből sem tudják megszerezni maguknak azt a szövétneket, a mely őket az útvesztőből kivezesse; tehát fölhagynak e téren minden kezdeményezéssel és merőben önvédelmi posztóba helyezkednek. Ezen önvédelmi posztóból azután még arra is érzik magukat indítatva, hogy egész merevséggel tiltakozzanak a szellemi minősítvények behozatala ellen, nehogy a nagy tömeg s ennek révén az úgynevezett közvélemény rájuk kiáltsa, hogy ők reactionáriusok!

Így magyarázom én, mélyen tisztelt akadémia! a szóbanforgó jelenséget, és hogy nem helytelenül fogtam föl a dolgot: ebben megerősít engem az a körülmény, miszerint a szellemi minősítvények nyugat-európai előbajnokai közül többen is így gondolkoznak. *Tocqueville*-ről szólottam fentebb: lehetetlen, hogy ez alkalommal azon tanulságot is föl ne említsem, a melyre engem párisi körülményeim további folyamatainkban vezettek. Egy párisi ismerősöm azt kérdezte tőlem, vajjon ismerem-e már *Aléxis de Tocque-*

ville összes műveinek azon újabb kiadását, a melyet az elhunyt nagy írónak az özvegye rendezett sajtó alá? S minthogy bevallottam, hogy ezen újabb kiadást még nem ismerem, arra figyelmeztetett, hogy Calmann Lévy-nél jelent meg ez újabb kiadás, részben már egy évtized előtt. Megszereztem magamnak és tíres óráimban még Párisban létem alatt figyelmesen átolvastam az egyik kötetet, még pedig éppen azt, a melyre fentebb hivatkoztam, t. i. a „*L'Ancien régime et la révolution*“-t. A mint olvasom, alig akarok hinni a tulajdon szemeimnek: minden lépten-nyomon sajtóhiba: de a kötethez nincs csatolva a sajtóhibák jegyzéke, a mely mégis némi eligazodást nyújthatna a szorgos tanulmányozónak. És azután minő sajtóhibák! Nemcsak hogy egyes betűk tévesen vannak nyomva; nemcsak hogy többhelyütt három-négy betű ki van ugorva a sorból, de olymódon, hogy még a szótagot sem lehet belőlük helyreállítani: hanem még az évszámok is oly hibásan vannak nyomtatva, hogy pl. 1788 helyett 1761 áll, a mi a legnagyobb zavart támaszthatja a tanulmányozóban és ugyanannyival inkább, minthogy — mint már említém — a sajtóhibák jegyzéke nincs semmiképen sem a kötethez csatolva.¹ Ha első kiadásról lenne szó, még érteném; de hogy történhetett az, hogy egy világhírű kiadó czég, mint Calmann Lévy, e nem tudom hányadik kiadásban, 1887-ben, ennyi fertelmes sajtóhibát hagyhatott benne a francziái olvasó emberiség megbotránkoztatására? Ezt kérdeztem én párisi ismerősömtől, midőn vele másodikban találkoztam. — Hjah! — felelő ő — nálunk a tudományos irodalom szellemi érdeke iránt nem igen érdeklődnek most már a legnagyobb kiadók sem; en débandade vagyunk e részben, mint vajmi sok egyébben. Amerikanizálódunk — tette hozzá keserű utóízzel. Vannak nagy számmal szorosan tudományos folyóirataink, de ezek kritikai megjegyzéseivel nem sokat törődnek a kiadók;

¹ Tocqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution*, Nouvelle Édition 1887 a 63. lapon: „En France la liberté municipale a survé à la féodalité“. Ugyan mi ez az „àuc“? Tocqueville özvegye, úgy látszik, hasztalan költött ezen „Nouvelle édition“-ra. Még csak sajtóhibajegyzék-hozzányomtatást is sajnált a sokszorosan milliómos kiadó, valószínűleg költségkimélés tekintetéből. A 71. lapon *dn*, e helyett: *du*; 137-iken *pubic*, e helyett: *public*; a 163-ikon *ette*, e helyett: „*cette*“; a 165-iken „*les chose civiles*“, e helyett: „*les choses civiles*“; a 171-iken „*contitution*“, e helyett: „*constitution*“ stb.

legfőbb azon félig tanult közlönyökre adnak valamit, a melyek ezer meg ezer példányban forognak közkézen.

Elszomorodva hallgattam párisi ismerősöm szavait és ugyanannyival inkább, mert pár évtized óta hasonló állapotok kaptak lábra Angliában is. Ott sincs meg már a szorosan tudományos irodalomnak az a fegyelmező ereje, mely oly nagy mértékben volt még meg a hatvanas években; az a tömérdek encyklopaedikus folyóirat, a mely azóta keletkezett az ú. n. tágabbkörű művelt nagy közönség számára, jórészt desorganizálta már a maga, vajmi gyakran felületes ismeretterjesztő czikkeivel az alapos tudományosság tekintélyét az értelmiség közép és alsóbb rétegeiben; a szorosan tudományos irodalom fegyelmezőleg ott sem képes többé komolyabb mérvekben hatni, csakis a tulajdonképeni tudósokra.

No de hát Angliában legalább még mindig szerfölötti szigorral ügyelnek a tudományos termelés külső formáira, pl. a sajtóhibákra a nagy kiadók és nyomdák egyiránt a leglelküismeretesebb figyelmet fordítják. Saját tapasztalatomból emlékszem azon nagy műgondra, a melylyel ott a nagyobb nyomdák a correkturákra és a revisiókra ügyelnek. A „Royal Society“ nyomdájában Taylor & Francsnél, a hol én az én angol művem a görögök geologiai nézeteiről nyomattam, két master of arts kezén megy keresztül egymásután minden revisio és csak ha már e két tudományos képzettségű javítnok az íven már egymásután, tehát egymást is ellenőrizve, végig ment, csakis ekkor kerül az ív a szerző kezébe.

A ki tudja, hogy a sajtóhibák mennyire fontosak minden komoly író szemében, az bizonyára egyesülni fog velem azon óhajtságban, hogy vajha minálunk is végrevalahára kellő apparatust hoznának be a mi nyomdáink, illetőleg kellő, tudományos képzettségű revisorokat az értelemzavaró vagy egyéb megütközést keltő sajtóhibák távoltartására! ¹

Párnap mulva az „Académie des Sciences morales et politiques“ ülése után meghalt ezen akadémiának egyik ép oly nagyérdemű, mint hírneves tagja, Vacherot.² Társadalmi bölcsész és

¹ Hisz velem is megesett, hogy pl. e helyett, hogy „kosmikus világnézet“, ezt nyomatták be, ismételt revisio után is, hogy „komikus világnézet“; e helyett pedig, hogy „Mysikarphen“, ezt hogy „Musikarpfen“ (!)

² Elég találón jellemzi őt Bluntschli-nak egyébként már több tekintetben elavult szaktörténelmi munkája is.

együttal a görögök szellemi világának buzgó bűvára, a szabad szó rettenthetetlen bajnoka még *III. Napoléon* vasmarkú uralma alatt is; a francia nemzet egyik kitűnősége, a „*Démocratie*” szerzője, a ki a nevét az *alexandriai* iskoláról írt művével is nevezetessé tette a tudományos világban. Ismerőseim megjegyezték, hogy harmadnap lesz a temetése. Ez annyit jelentett, hogy vegyek részt én is a végtisztességadásban. Kegyeletteltjes készséggel siettem a nagyhirű tudós temetésére. Szemem előtt lebegett az a sok zaklatás, melynek az elhunyt tudós *III. Napoléon* alatt eszméi, illetőleg kiméletet nem ismerő igazmondása miatt kitéve volt, de szemem előtt lebegett együttal az a rendkívüli népszerűség is, a mely *Vacherot*-t évtizedeken át környezte a francia társadalom részéről, és ugyan főleg azért, mert a hatalom üldözte őt az elnyomatás idejében. Az ily halottnak bizonyára fényes temetése lesz — gondolám magamban — mert hisz a francia nemzet s első sorban a párisi közönség nagyon meg tudja becsülni a tudomány jeleseit. Eszembe jutott *Bécs* is, mint hagyományos ellentéte e részben a francia metropolisnak. Szinte mintha csak újból hallottam volna a nagy physikusnak, *Boltzmann*nak dorgáló szavait, a ki ugyancsak lekorholta egyik előadása bevezetésekép az életvidor bécsi társadalmat azért, hogy nagynevű társának, *Loschmidt* egyetemi tanárnak és világhírű physikusnak, az atomelmélet regenerátorának a temetésén mindössze kilencz ember jelent meg az osztrák metropolis másfélmilliónyi lakosságából. Bizonyára másként lesz ez Párisban; itt megbecsülik a tudomány kitűnőségeit; hisz itt hagyományos szójárás szerint majd csakhogy nem annyira tartják az „*Institut*” tagjait, mint Franciaország tábornagyait! Ezek forogtak agyamban, midőn végre odaérek ahhoz a külvárosi templomhoz, a hol *Vacherot* fölött tartották a gyászoló isteni tiszteletet. És mit látok? A templom előtt, a vasrácson kívül ott álldógnak a halottas kocsik és vagy 25—30 zöldságaruló leánya a népnek, vagy ugyanannyi rikácsoló utcagyerek kíséretében; benn a templomban pedig föl van állítva a díszes ravatal, misézik némi kisserű segédlettel a pap és gyászoló közönségül ott áll a templom hajójában vagy 50 férfi és vagy 70 asszony! *Picot* emlékbeszéde alatt a templom ajtaja előtt azt kértem azután a szomszédomtól: de hát mi történhetett, hogy csak ennyi ember jelenik meg egy *Vacherot* temetésén? — „Hjah! — feleli a szomszédom — furcsa idöket élünk mi most itt Párisban. A tudomány cultusa kezd kimenni

a divatból a párisi közönségnél. Temetnének csak egy átutaztában itt Párisban elhalt muszka drámaíró, akár a harmadrangú írók sorából, tudom százezrével hömpölyögne a népáradat az utcákon!

Sajnos fordulat, gondolám magamban, de nem kevésbé találtam megütközésre méltónak, midőn másnap azt olvasom Franciaország legalaposabb, legtudománykedvelőbb, legtekintélyesebb napilapjában, a „*Le Temps*“-ben, hogy *Vacherot*-t, a nagy társadalmi bölcsészt és népszerű académiciént, „óriási részvét impozáns megnyilatkozása mellett kísérték örök nyugalomra!“ Tájékozatlanság, kellő értesülés hiánya hozta-e létre az ily stíli híradást, avagy egy kis culturpolitikai „*pieuse fraude*“ az illető tudósítók részéről? — nem vitatom; de tény, hogy a haladás barátai nem meríthetnek valami nagy vigaszt azon közhangulatból, mely jelenleg Párisban az értelmiség rétegeiben uralkodik. Méltán mondhatá párisi ismerősöm, hogy egy sajnálatraméltó lazaság — *laxité* — vett erőt az irodalmi életen, sőt az egész szellemi életen, a mióta a francia-orosz szövetség megtorlási eszméje folytonos lázban tartja a gloire-cultus nemzetének amúgy is eléggé hő vérét. Ezen laxitásnak tulajdonítja ő azon merénylet lehetőségét is, melyet egy különben nagyon érdemes francia irodalomtörténész, *Brunetière* követett el a tudomány ellen ezelőtt pár évvel a „*Revue des Deux Mondes*“ hasábjain, midőn azt hirdette, hogy a tudomány csődbe jutott, mert hát állítólag nem volt képes beváltani a tett ígéreteit.

Az igaz, ezelőtt pár évtized előtt alig lett volna ráutalva, még egy oly nagy természettudós sem, mint a világhírű chemikus, *Berthelot*, hogy czáfolatába bocsátkozzék a *Brunetière* tudománytalan blasphémiáinak; akkor még csak egyszerűleg kinevelték volna a *Brunetière* támadását, és ugyan nemcsak a tudósok, de azon nagyszámú sokoldalú tanultságú olvasók is, a kiket a francziák csak úgy neveznek, hogy „un homme très bien instruit“. Ámde szerintem ezen laxitás, ha csak legújabbán lett is olyannyira túlterjengővé, egy vagy más tekintetben, mégis korábbi keletű a francia-orosz szövetségnél. Hisz évtizedeken át tapasztaltuk már annakelőtte is, hogy a világ legtekintélyesebb és legelterjedtebb encyklopaedikus folyóirata, a „*Revue des Deux Mondes*“ nem tartja érdemesnek magában a szövegben, a fehér papíron közölni a tudományos és egyéb nevezetes irodalmi, legújabb keletű művek fölött írt kritiká-

kat, hanem a füzet színes borítékának belső oldalára számüzi azokat, a minek a következése azután, hogy, ha csak valaki a színes borítékkal együtt nem akarja a füzeteket bekötetni, hát akkor az összes irodalmi kritikák már a bekötés alkalmából egyszerűleg a papirkosárba kerülnek.

De hát ugyan mi ösztönözte évtizedeken át ily kicsinyes eljárásra a „*Revue des Deux Mondes*“-t, mely mint egy nagy részvénytársulat organuma milliókkal dolgozik?

Hát ennek az egykori főrésztvényes *M. Buloz* a megmondhatója. Ő nem engedte az irodalmi kritikákat magába a szövegbe fehér papirosra nyomtatni. Ez veszteség lenne a részvénytársulatra nézve: még pedig először már csak azért, mert 24 fehér oldalnak, azaz félhavonként egy-egy fehér oldalnak a nyomtatása már maga is pénzbe kerülne; de még inkább megérezné a részvénytársulat az ily eljárásnak a káros voltát, annál fogva, mert ebben az esetben elesnék félhavonként egy-egy fehéroldal a közgazdasági meg színházi reclamecikkek terméséből. És ez bizonyára érzékeny veszteség fogott lenni a részvénytársulatra nézve: mert hát közgazdasági reclamecikkkel vagy lehurrogatással, színházi reclamecikkkel vagy ledorongolással lehet ugyan jelentékeny eredményeket elérni, ha nem közvetlenül, hát közvetve anyagi vagy egyéb haszon tekintetében: de már tudományos irodalmi kritikával hogy milyen hasznot lehetne elérni, ezt *Buloz*, egy egyszerű nyomdászinasból milliómossá fejlődött tanulatlan, nagy szemlealapító teljességgel nem bírta magának elképzelni. Miután pedig *Buloz* a tanulatlan plutokratiai parvenu volt a főrésztvényes: az ő szava maradt döntő és így a „*Revue des Deux Mondes*“ is, a melybe pedig annyi sommitása dolgozott az akadémiának, évtizedenként botrányoztatta a gondolkodó magasabb értelmiséget Európáért a maga sajátos centime-kuczorgatásával.

Ijah! az bizony eléggé érzékeny átka még ma is a mi szellemi életünknek még a XIX. század végével is, hogy az irodalom, különösen pedig a tudományos irodalom annyira rászorul a kevésbbé tanult plutokraták kezei közt levő nagy tőke támogatására: a laxitás azonban csak oly változatoknál áll be, a melyeknél a szellemi munkások nem bírják a szellemi érdekeket a tanulatlan plutokraták korlátolt fölfogásával és kapzsiságával szemben eléggé biztosítani.

E nézetten volt az én párisi ismerősöm is, de franczia

létére hozzá tette azonnal, hogy hiszen Németországon is eléggé megérthetőleg mutatkozik a tanulatlan, vagy legalább nem kelőleg finom műveltségű tökepezések sikerteljes paczkázása a szellemi élet magasabb érdekeivel. És hogy mindjárt példát hozzon föl a németek e részbeni szellemi laxitására, azon tagadhatatlan tényre emlékeztetett, miszerint nem jutott eszébe, vagy pedig nem volt bátorsága egy nevesebb német írónak sem komolyan megróni azon gazdag kiadót, a ki midőn üzletét átvette, azzal vélt az olvasóközönségnek kedveskedhetni, hogy a saját világszerte elterjedt, régóta fönnálló encyklopaedikus folyóiratának az élére egész folióban lithographáltatta oda az ő becses arczképét, a portugalli király arczképét pedig meg egy elsőrangú tudós arczképét csak vizitkártya nagyságban oda relegálta a szöveg leghátulsó részébe a hirdetések közelébe. Ebben is volt némi igaz: ámde egészen más egy lapkiadó személyes hiúsága és megint más egy nagy nemzetközi szemle irodalmi intéző körének a meghátrálása a tanulatlan föreszvényes nevetségesen kapzsi taktikázása elől.

A chauvinismus ma is fönnáll a francziák tudományos életében, de csak bizonyos fokig. A mióta komolyabban foglalkoznak a német tudománnyal, vagyis a mióta komolyabban veszik a német nyelvtanulást már a középiskolákban, vagyis Sedan óta: a tudomány nem egy ágában ismerik el a németek tudományos felsőbbségét a francia tudósok. Ez különösen a classikus philológiáról áll, mint a mely téren a német szakírók tekintélye Franciaországon fölülmul minden képzelmet. Ez a változatosságot kedvelő, minden irányban föltartóztatlanul előretörekvő francia szellem ma már annyira meghódol a német philologiai orthodoxiának, hogy jobban ügyel egy francia tudós, a ki a görögökről ír, ezen német orthodoxok nyilatkozatainak még legapróbb árnyalataira is ma már mint akár valamely német gymnasiumi professor. Valóban nem retteg mitől sem annyira, mint attól, hogy rátalálja még majd valamely német philologiai folyóirat az ő munkájára sütni, hogy az haeretikus! Germania docet! ez a francia szaktudósok meggyőződése a philologia terén manapság; és ezen nem is igen lehet csodálkozni, miután a németek fölényét régóta elismerik már az angolok, hollandok, dánok, svédek, norvégok is, hogy ne említsem az olaszokat, a kik újabb időben keveset foglalkoznak görög dolgokkal, de annyival többet a rómaiakkal,

különösen pedig a római joggal, a német romanisták útmutatása szerint. Csodálkozunk csak a fölött lehet, hogy a francia tudományos világ csakis 1871. óta hódol ily föltétlenül a német philologiai orthodoxismusként, holott már a korábbi évtizedekben is eléggé ékes-szólo volt a *Didot* 700-nál több kötetre menő kiadásának tanuságtétele a németek philologiai közreműködésének nélkülözhetlensége mellett, a mennyiben annyi sok száz görög és római írónak a szövegét maga *Didot*, a párisi kiadó, illetőleg ennek szakértő irodalmi tanácsadói bizottsága is majdnem kizárólag német tudósok által recenseált, és commentált alakjában vette csupán föl világra-szólo gyűjteményébe. *Sainte Croix*, *Barthélemy Saint Hilaire*, *Matter*, *Filleul*, *Fustel de Coulanges*, *Exupère Caillemier*, *Wallon*, *Georges Perrot*, *Rodolphe Darest* és mások hoztak létre ugyan francia létökre is többé-kevésbé jelentékeny műveket, önálló fölfogás alapján is; ámde ezen férfiak még oly időben kezdtek az ő görög tanulmányaikat, a midőn még nem jártak oly föltétlenül a német orthodoxismus járszalagán Franciaországban a görög világot buvárló elmék. Hogy előnyére fog-e válni a tudománynak a jelenlegi áramlat? Ez más kérdés. Hogy a philologiai hagyományos fölfogás csak nyerhet általa: ez bizonyos, de hogy az egyoldalúság is mindinkább tért fog foglalni: ez nem kevésbé valószínű. Már is tettem e részben egy kis tapasztalatot egy bizonyos irányban. Egy francia hellenista szerfölött megütközött azon, hogy a nagy hírű angol assyriolog *Sayce* ugyancsak könyörtelenül hitetlenkedik a görögök hagyományos dicsőségének valódi történelmi értékére vonatkozólag. Csakis egy angol képes ilyes haeresisre! mondá az illető párisi tudós, a ki tántoríthatlan tanítványa a német szakkbeli orthodoxismusként. De hát a *Gobineau*, a ki nem angol, hanem ugyancsak francia, nem ugyanezt cselekedte az „*Histoire des Perses*“ című munkájában? Erre persze a jó úr nem tudott válaszolni egyebet, minthogy *Gobineau* több mint 30 év előtt írta meg a maga munkáját. Eszerint 30 év alatt oda vezetett volna a tudományos haladás, hogy most már kételkedni sem szabad a hagyományos orthodoxismus tantételeiben — Párisban. Németországon bizony mernek e részben is kételkedni, a mint ezt — hogy egyebet ne hozzak föl — *Delbrück*, *Welzhoffer* és részben *Beloch* esete is bizonyítja. — A *Montesquieu-cultus* is szóba került Párisban létem alatt, nem annyira azon legújabb kiadvány révén, mely *Montesquieu* posthumus műveit

foglalja magában, mint inkább *Albert Sorelnek* a „*Grands écrivains français*“ című gyűjteményben megjelent *Montesquieu* tanulmánya folytán. Úgy látszik maguk a francziák is röstellik, hogy *Montesquieu*nak kizárólag kéziratban hátrahagyott, és csak most egy késő családtag által közrebocsátott nagyobb mérvű úti jegyzeteiből nem igen lehet kiolvasni egyebet, mint holmi, itt-ott diplomatiái csevegéssel elegyített deipnosophistikus pletykát, meg a féle adatokat, hogy Rómában a bibornokok nagyon sovány asztalt tartanak, a mely alig kerül évenként egynek-egynek 2000 livrebe; de ránk magyarokra nézve is csak annyiban érdekesekek e hátrahagyott úti jegyzetek, a mennyiben kiderül azokból, hogy *Montesquieu* Magyarországon jártában, Pozsonyból ellátogatott Kőrmöcstre és Selmeczre is, sőt a kőrmöczi ásványvizből vitt is magával egypár palaczkkal haza, és azután analysálta is e vizet az ő dilettáns modorában; a mit szerencsétlen emlékü honfitársunk *Podhorszky* halála előtt kevéssel állított, hogy t. i. *Montesquieu*nek lettek volna oly még kiadatlan kéziratai is, a melyek a felől tanuskodnának, hogy *Montesquieu* közelebből tanulmányozta a magyar megyerendszert, ennek a késő rokon által kiadott kötetben semmi nyoma. Egyáltalán az tűnik ki e posthumus kiadásból, hogy azon út, melyet *Montesquieu* 1728-ban és 1729-ben Európa különböző államaiban tett, éppen nem nevezhető államtudományi tanulmányútnak, hanem inkább kéljútnak, mint ezt már egyebütt kifejtettem. Ez okból, mint már jeleztem, a francia tudósok nem fektetnek súlyt ez újabb kiadványra, hanem azzal vigasztalják magukat, hogy *Montesquieu* az *Albert Sorel* kritikai tanulmányának szemüvegén át is még mindig mint nagy alak bontakozik ki. Hát azt, hogy *Montesquieu* nagy író marad az idők végezeitig: ezt hozzáértő kritikus józan fővel kétségbe nem is vonhatja; az is kétségbevonhatlan, hogy *Montesquieu* óriási befolyást gyakorolt az utókorra az által, hogy megvilágította — ha nem is egészen alapos módon — a már akkor a parlamentarismus vizeiben evező angol alkotmányosságot, és ez által forrongásba hozta az alkotmánypolitikai eszméket az egész művelt szárazföldön, sőt sikerre is vezette bizonyos tekintetben ezen nagyjelentőségű áramlatot, elannyira, hogy még a véres szájú *Marat* is fölkiáltott a francia forradalmi alkotmányhozás viharai közben, hogy: „Ah! ha *Rousseau* és *Montesquieu* még ma élnének, úgy térden állva kellene most őket kérnünk, hogy adjanak ők alkotmányt a francia népnek!“

Igen, de az államtudomány szempontjából tekintve, első sorban nem erről van ma már szó, hanem arról, hogy vajjon *Montesquieu* mennyire tett alkotmánytörténelmi és összehasonlító alkotmányjogi tanulmányokat az ő főművének, a „*Sur l'Esprit des Lois*”-nak megalapozásához? E kérdésre igyekeztem én megfelelni az én *Montesquieu*-tanulmányaimban; ki is mutattam a német kritika elismerése szerint, hogy *Montesquieu* eltekintve az angol alkotmányosságtól, melyet szintén nem ismert meg rendszeres alapossággal, egyáltalán alig ismerte az európai államok újabb alkotmányjogi fejlődését, s hogy az ő alkotmánypolitikai fejtegetései, a mennyiben nem holmi ázsiai, afrikai, s amerikai utazók napi jegyzeteiből merített különlegességekben révedeznek, tulajdonkép csakis azon nagy anyaghalmazra vezethetők vissza, a melyet ő a saint-mauri benzés segítségével az ismertebb görög és római írók műveiből állított össze.

Ezen eredményeket *Albert Sorel* sem képes megczáfolni; nem is megy bele azok rendszeres, komoly czáfolgatásába, hanem azon igyekszik, hogy lehessen a *Montesquieu* főművének hiányosságait és gyarlóságait lehetőleg kedvező színbe öltöztetni, vagy a hol ez nem megy, hát legalább plausibilis mentségeket hozni föl a nagy szerző védelmére. A kiváló svéd publicista A. *Hedin* meg is rója ezért *Albert Sorel*t, sőt nevetségessé is teszi az ő kritikai taktikázását hozzám írt leveleiben. „Lorsqu'on voit un homme de la valeur de M. *Albert Sorel* épuiser toutes les ressources de l'éloge au lieu de dire la vérité sur les erreurs de fait, les contre-sens, les boutades, les obscurités et amphibonies qui fourmillent dans l'„*Esprit des Lois*“, je ne puis vraiment pas m'empêcher d'exécrer cette servitude sous le joug d'une renommée surfaite.”¹ *Hedin*nek ezen találó szavai, melyeket már egy korábbi alkalommal is fölhoztam, jutottak most Párisban is eszembe, midőn némelyek oly büszke nemzeti önérzettel utaltak *Albert Sorel* műfogásaira, a melyekkel ezen különben tagadhatlanul derék francia történetíró *Montesquieu* nimbusát bizonyos fokig épségben tartani igyekezik. Hangsúlyozom, hogy csak bizonyos fokig: mert *Albert Sorel* helylyel-közzel maga is beismeri, hogy bizony *Montesquieu* nem ismerte az európai

¹ Stockholm 14. június 1892.

államok alkotmánytörténelméből és államjogából kellő alapossággal mindazt, a mit magára vállalt szerzői szerepére való tekintetből okvetlenül ismernie kellett volna; sőt beismeri még azt is, hogy *Montesquieu* az ő ismereteit az angol alkotmányosságról nem annyira a helyszinén tett autoptikus tanulmányokból, mint inkább egy honfitársának, *Rapin de Thoyras*-nak már ekkor nyomtatásban megjelent munkájából merítette.

Schvarcz Gyula.

PLINIUS ÉS A GÖRÖG KÉPÍRÁS TÖRTÉNETE.

— Első közlemény. —

Az utóbbi évtizedek ásatásainak eredményei nagyon el-
kényeztették az archeologusokat. Ezért az ókori művészetek
történetének kutatói az irott forrásokat mai napság már kezdik
kevésre becsülni.

Hálátlan dolog volna tekintélyüket ebből a szempontból
védelmezni, mert hiszen a tények maguk is beszélnek. Tudjuk,
hogy Schliemann első útbaigazítója Homeros volt; Olympia romjai
közt ma is Pausanias a leghűbb kalauz. De nem is lehet túl-
ságos súlyt fektetni arra, hogy az archeologusok elméletben
annyira elhajoltak az ókori Baedekerektől, mert kutatásaik alkal-
mával vissza-visszatérnek a régi mesterekhez. Hogy pedig a fes-
tészet történetének régibb korszakairól csaknem semmit sem tud-
nánk nélkülök, annak bizonyítása épen szószaporítás volna.

Azért e tanulmány átolvasása után bárki is ítélhet a felett,
vajjon a tudomány szempontjából nem vétek volna-e megvetni
azokat az ismereteket, melyeket ilyen módon merítünk a kép-
írás első — görög — korszakáról? ¹

* * *

¹ Mivel a művészettörténet irodalmi kútfőinek kutatására most
rossz idők járnak, munkám apologiája gyanánt a fentieket szükségé-
seknek tartottam elmondani. A magyar olvasóközönség meglehetősen
távol áll ugyan különösen a művészettörténeti iskoláktól, de a jel-
szavak által azért könnyen félrevezetteti magát. Csak azt kell még
megjegyezmem, hogy dolgozatom irodalmi előtanulmány kíván lenni,
egy másik műhöz, mely a fönmaradt festészeti emlékeket tárgyalandja,
ha szerencsés lesznek az illető tényezők hozzájárulását kiérdemelni.

A görög festészet történetére nézve Plinius a főforrásunk. Encyclopaedikus nagy művének, mely „Naturalis Historia“ címet visel, XXXV. könyvében tárgyalja a görög képírás történetét. A festészetről szóló rövid s általánosságban tartott bevezetés után, a könyv elején az ásványi anyagokból készített festékekről beszél s részletesen megismertet még orvosi használhatóságukkal is. Ez az a kapocs, mely a képírásról szóló részt a nagy mű egészéhez hozzáköti. Festő anyagokról szólván, művészi rendeltetésüket is tárgyalja. Így ejti aztán sorát a nevezetesebb görög képíróknak, kikkel az 53. §-tól a 150-ikig foglalkozik.

Adatai között azonban nagyon bajos eligazodni. A szerkesztés lazasága, tárgyalásmódjának felületessége minden során meglátszik.

Plinius ugyanis, tudvalevőleg, maga nem volt a szó szoros értelmében kutató tudós. Úgy látszik, minden adatát a legjobb esetben is, másodkézből veszi, még azoknál a dolgoknál is, a melyeknek Rómában könnyen utána járhatott volna. Mindezek a tulajdonok korán fölhívták a philologusok figyelmét. A legmerészebbek azt állították, hogy mindenik részletnek megvan a maga fő forrásműve, melyből csaknem szószertint vette át az adatokat. Így *Brunn*¹ azt bizonyítja, hogy a művészettörténeti részekben Cornelius Nepos a főforrása. *Schreiber*² pedig Varronak egy elveszett teljes művészettörténetére gondol. *Brieger* nem fogadja el főforrásul sem Varrot, sem Nepost, hanem azt állítja: „Omnibus libri XXXV. locis, quibus de claris pictoribus Graecis indicatur, videtur Plinius Xenocratem et Antigonom securus esse.“³ *Ulrich* azonban már elfordul Brunn föltevésétől, a mennyiben azt mondja, hogy a XXXIII. könyvnél megváltozik excerptáló módszere s kezdi zavarni az írókat, noha a XXXV. könyvről szólva, megjegyzi, hogy „az idézetek a lajstrommal párhuzamosan mennek.“⁴ A mint

¹ „De auctorum indicibus Plinianis disputatio isagogica“. *Bonnae*. 1. l.

² Theodorus Schreiber: Quaestionum de artificum aetatibus in Plinii Naturalis Historiae libris velatis specimen. Lipsiae: MDCCCLXXII.

³ A. Brieger: Die fontibus librorum XXXIII. IV., V., VI., Nas. Hist. Pliniana, quatenus ad artem plasticam pertinent.“ Gryphiae. MDCCCLVII.

⁴ L. Ulrich: Quellenregister zu Plinius letzten Bücher. 1878: 13., 15. l.

látjuk, az idézett írók, a kik pedig ebben a kérdésben épen az alapvető munkát végezték, önmagukban is küzdenek az ellentétes nézetekkel. Említenek egy-egy írot Plinius főforrásául, azonban mégis kénytelenek bevallani, sőt erős érvekkel is bizonyítani, hogy szerzőnk művének egy és ugyanazon helyén is több író könyvét használta s azokból felváltva idézgetett. Azért azt hisszük, hogy *Furtwängler* fejezte ki leghelyesebben az igazságot, midőn azt mondta Pliniusról, hogy „ő egyszer lelkiismeretes, másszor felületes; egyszer szigorúan ragaszkodik forrásához, másszor szabadon elbánik velők. Azonban minden körülmények közt áll annyi, hogy Plinius egy rubrikák szerint rendezett kivonatgyűjtemény után dolgozott és nem úgy, a mint az én előzőim — úgymond *Furtwängler* — épen a legfontosabb kérdéseknél feltételezik, t. i. hogy egész fejezeteket írt ki egy és ugyanazon könyvből“.¹

Így állván a dolog, nem lehet csodálkoznunk Plinius rendszertelenségén. Némelyik képíróra vonatkozó adatai jegyzetei között nagyon felszaporodtak, azért ezekről a többiek rovására hosszasan beszél, másoknál meg hiába jegyzi meg, hogy kiváló festő, hiába méri össze őket a legelsőkkal, mégis igen gyakran nevek egyszerű fölemlítésével is megelégszik. Úgy látszik, adatai a szorgalmas olvasás közben csak mintegy véletlenül kerültek elő, s mikor elég jó halmazra felszaporodtak, akkor hozzákezdett nagy művének megírásához. Teljességre és kerekdedségre azonban a részletekben nem törekedett. A képírásról szóló részben legalább semmi esetre sem. Mint a régieknek általában, úgy neki is a különösségek, curiosumok és aprólékos dolgok iránt igen nagy érzéke volt. Hiszen tudjuk, hogy különösen a császárság korában Rómába a világ minden részéről összehordták a csudás-ságokat s a természet torzszülötteit. Ez a szellem Pliniust sem hagyta érintetlenül. A művészek életéből följegyez sok lényegtelen apróságot, mit ma már nagyon naivaknak találunk; kortársait azonban mindezek fölötté érdekelték. Nagy számmal sorolja föl az anecdotákat s mellőz nagyon lényeges dolgokat. Úgy látszik a technikai fejlődés menete érdekli leginkább, mert efféle kérdéseknél időz leghosszasabban s a technikai vívmányok nyerik meg

¹ *A. Furtwängler*: Plinius und seine Quellen über die bildenden Künste. 7. l.

főképen elismerését és csodálatát. Más szempontokkal nem igen törődik. Noha ő maga korának egyik legkiválóbb embere, ki a régi virágzóbb korok emlékét legjobban meg tudja becsülni és élvezetet talál bennük: sok helyt mégis korának hibáiba esik és csodálattal áll meg oly dolgok előtt, a melyek csak a modern rómaid bilincselhették le. A képírás technikai oldala iránti kiváló érzéke is az újabb idők emberét mutatja.

Adatai és tárgya felett egyáltalában nem uralkodik, azért rendszerről nála szó sem lehet. A technikai fejlődés főbb forrásaira vonatkozó adatokat éles szemmel észreveszi és élénk világításban tudja bemutatni, de aztán nincs is a kezében egyéb fonal, a mely a különböző korok és iskolák közt eligazítaná. Úgy látszik, mintha időrendben akarna haladni, a képírók közt chronologiai sorrendet tartva, de ez a sor több helyen megzavarodik. Néhol a festőket rangjuk szerint csoportosítja, s nagy mesterek után a kisebbekkel áll elő; néhol azonban a technika szerint sorolja őket fel. Így pl. a viasz-festőket külön csoportosítja, más helyen még a nőképírókat szedi együvé. Bár a chronologia látszik előtte a főszempontnak, az idő meghatározásában is, a mint majd látni fogjuk, igen gyakran téved s csaknem mindig felületes. Pliniusnak főhibája még az is, hogy kritika nélkül dolgozik. Tücsköt-bogarat összeszed, de sem azt nem nézi, kitől jön, sem azt, hogy mennyit ér. Ezért van, hogy forrásai közt a legcsekélyebb hitelű írók is feltalálhatók. Még azoknak sem néz utána, a melyekről személyes értesülést szereznie módjában állana. Így gyakran idéz Mucianusból is, a ki pedig nem nagyon érdemes a hitelre.

Az iskolát, a melyhez valamely festő tartozott, szerzőnk nagyon kevésszer határozza meg. A hol iskoláról beszél, az is egy alkalommal csak zavarra ad okot. Egyedül csak a sykioni iskolát különbözteti meg határozottan s mestereit külön csoportban tárgyalja; különösen Pausaniásnak emeli ki sykioni voltát. Az iskolák szerint szigorúbb felosztástól való tartózkodásának hihetőleg az lehetett az oka, hogy a közvélemény sem osztályozta őket így a mai fogalmak szerint. A görögök közt levő élénk szellemi összeköttetés az egyes festőcsoportok műfogásait mindjárt közös kincsé tette. A festők is jöttek-mentek városról-városra s mindenütt otthon, görög földön érezték magukat. Különösen eleinte, nem lévén valami erős társadalmi állásuk, még ez

sem köthette őket szorosan egyazon körhöz és vidékhez. Mentek oda, a hol munkát kaptak s műveiken túladhattak. Azonban a sykioni iskola a többi művész-fészkek közül kiemelkedett, ezért vonzotta magához az embereket s megvoltak saját hagyományai. Ez megadta létjogosultságát a közvélemény és Plinius előtt is.

A mi feladatunk már most ezeknek a rendszertelenül elszórt adatoknak egyes korok és kiemelkedő egyéniségek körüli csoportosítása, hogy így hozzájáruljunk Plinius műve történeti értékének is megállapításához.

Még csak azt jegyezzük meg, hogy a szövegkritikai és philológiai kutatás nem célunk. Ellenkezőleg, e tudományok eredményeire csak támaszkodunk, amennyiben azokat fejtegetéseinkben alapul vesszük.

I.

Az első elfogadható adatok és Polygnotos.

Plinius a képírás fejlődésének történetét ab ovo akarván bemutatni, miután pozitív adatok és ismeretek rendelkezésére nem állottak volt, régi emberek s különösen a krónikások szokásaként, mesékkel állott elő. Ezek a mesék bizonyára éltek a klaszikus népek köztudatában, de ma már semmi tudományos értékük nincs. S elég róluk annyit megjegyeznünk, hogy jobbára a szobrászatról szóló adomák mintájára találta ki azokat az élénk görög képzetet.

Ezeknek felsorolása után szerzőnk említ egynéhány olyan adatot, melyeknek valóságát legnagyobb részben épen olyan nehéz lenne bizonyítani, mint megczáfolni. Azt az elégtételt azonban buzgó krónikásunknak bizvást megadhatjuk, hogy a képírás első kísérleteinek folyton tökéletesedő sorát, fokról-fokra haladva, igen plausibilisen adja elő. Ez adatok közül különösen is ki kell emelnünk az *Eumarosról* szólókat, azért, mert *Böttiger*¹ bizonyos összevetésekkel igyekszik virágzási korát is megállapítani, és mert Plinius azt az érdekes adatot közli róla, hogy a nő és férfi alakját ő különböztette meg elsőben. A mint tudjuk, a szobrászat történetében is ez volt az első lépés a

¹ Ideen zur Archaeologie der Malerei. Erster Theil. 1811.

tökéletesedés felé. Tanítványáról *Kimón*-ról pedig azt írja szerzőnk, hogy a festészetben a *καταγλαφυ*-val — mit obliqua imagoval ad vissza latinul — ő kísérletezett először. Mi azt hisszük, hogy itt afféle prophil képről lehet szó, a melyen már a szem és arcz is csak oldalnézetből volt látható s az arcz egyik fele elfedte a másikat s a rajta levő szemet. Ha ezt az értelmezést fogadjuk el, akkor látjuk a képírás fejlődését a szobrászatával teljesen egyezőnek. Itt őrizte meg Plinius az első portraitistának, *Paianiosnak* nevét is, ki, állítólag, „marathoni csataképén“ a két tábor vezéreinek felismerhető arczképeit is megfestette.

Azonban a görög képírás első korszakában Polygnotos-szal érte el fejlődésének legmagasabb fokát. Ő utána már a gyors és öntudatos fejlődés ideje következik.

Polygnotos a történelmi kritika megállapodása szerint kortársa Pheidiasnak és festő testvérének és korának legkiválóbb képíró egyénisége annyira, hogy Aristoteles ő tőle számítja az igazi képírás történetét. És mégis Plinius a jelentéktlenebb Panainos után említi fel.¹ Ennek az okát bajos volna megtalálnunk. Szerzőnk szűkszavúsága, a „posthoc“ etc. féle bizonytalan kifejezések olyat sejtetnek, mintha Polygnotosról kevés bizonyosat tudna, mintha forrásai itt felmondának a szolgálatot. De ezt lehetetlen elhinnünk, mikor Pausanias csak a Delphiben levő képeiről a X. könyvnek két fejezetében beszél (25—31.).

Pliniusnak ismernie kellett a Polygnotos pályáját még részleteiben is. De úgy látszik, neki nem volt elég aesthetikai műveltsége ahhoz, hogy Polygnotos művészetét kellően méltányolni tudja. Polygnotos ugyanis nem annyira technikai vívmányaival tűnt ki, habár ezen a téren is megvannak a maga érdemei, mint inkább műveinek ethikai tartalmával, nemes idealismusával, szóval művészi tevékenységének egészével. Szerzőnk nem igen tudta megtalálni annak a nagy becsülésnek az okát, a melylyel a görög világ nagy képírója iránt viseltetett; előtte érthetetlen volt Aristoteles ítélete. Tény, hogy röviden átsiklik felette. Fejtegetésünk mellett erősen bizonyít, hogy művészetének kizárólag csak technikai kiválóságát említi fel. Ezenkívül még

¹ Alii quoque post hos clari fuere anno LXXXX Olympiadem, sicut Polygnotus Thasius. Nat. Hist. XXXVI. 58.

festményeinek bár hiányos felsorolásával termékenységet és ezáltal kortársainak és munkaadóinak nagyrabecsülését ismeri el.

Azonban bármily szűkszavúan és felületesen ismerteti is Polygnotos működését, mégis több olyan fontos adatot közönhetünk neki, a melyek az ő technikájára általánosságban nagyon jellemzők, s a melyek Plinius följegyzése nélkül előttünk ismeretlenek maradtak volna.

Szerzőnk Polygnotos életkorának pontosabb meghatározásával sem sokat törí az eszét. A mint láttuk, már csak annyit mond, hogy a 90. olymp. előtt élt (XXXV. 58.). Pedig nem lett volna nehéz kissé pontosabbnak lennie, még akkor sem, ha a Polygnotos életének nevezetesebb mozzanatairól az évszámok már akkor is ismeretlenek lettek volna, mert íme, következtetésekből, a mi korunk is megállapíthatta, a 90. olymp. előtti időkre téve azt.

Tovább menve a Plinius adatainak vizsgálásában, *Harpokratesz* és *Hesychos*-szal egyértelműleg *thasosi* származásúnak mondja,¹ atyját nem említi (XXXV. 58.). Azonban ő tőle tudjuk, hogy szobrászattal is foglalkozott (XXXIV. 85.), mivel azonban mások ezt nem említik, ezen a téren csak műkedvelő lehetett. Egyéb-ként munkáit Plinius olyan hiányosan sorolja föl, hogy ezért ez a helye, mint forrásmunka el is veszíti becsét. Itt csak egy pár szavának van értéke. melyekkel egy a Pompeius csarnokában levő függőképét (tabula) említi fel. Ezt egyedül ő ismeri az ókori írók között s pedig úgy látszik, hogy itt, mint szemtanu beszél. *Oehmichen* is azt gyanítja, hogy ez a pár szó a saját betoldása.² De szavai is elárulják a közvetetlen szemlélt. A delphii és a poikitebeli képek felett röviden átsiklik. Ez utóbbiaknál csak azt jegyzi meg, hogy egy részüket Mikon pénzért festette. Tehát hangsúlyozza, hogy Mikon pénzért dolgozott, akkor, mikor Polygnotos ingyen.³ Ez a szembeállítás mutatja, hogy Plinius mennyire a felszínen mozog, a külsőségek mennyire érdeklik a többiek rovására. De azért ilyen természetű előadásmód-

¹ L. Overbeck. Die antiken Schriftquellen z. G. d. b. Künste bei den Griechen. Leipzig 1042—3.

² G. Oehmichen Plinianischen Studien zur geogr. und kunsth. Literatur. Erlangen. 1880. i. m. 137. l.

³ . . . pinxit . . et Athenis porticum quod Poicile vocatur gratuito cum partem eius Micon mercede pingeret. Nat. Hist. XXXV. 59.

jának egy, a képzőművészet társadalmi szerepét rendkívül jellemző adatot köszönhetünk. Nevezetesen itt említi azt is, hogy Polygnotos, mivel ingyen festett, tiszteletből ingenellátást kapott. Íme a képzőművészet küzdelme a társadalmi elismertetésért! A művészek, hogy megbecsüljék, anyagi áldozatokkal kell tetéznie művészi ajándékát.

De ezek mellett aztán milyen fontos kérdéseket mellőz! Szükszavúsága miatt ma már az egyes festmények tárgyát, sőt mesterét sem tudjuk mindig biztosan. Ezek közül az elsőnek, mely az athenieknek a lacedaemoniakkal Argolisban Oenoénéli vívott harcát ábrázolja, szerzőjéről egyáltalában semmit sem tudunk. A másodiknak Mikon a mestere és a Theseustól vezetett athenieknek az amazonok elleni csatája képezi a tárgyát. A harmadikat, Trója bevételét, *Plutarchos* (Cimon 4.) tanubizonysága szerint, Polygnotos maga készítette, míg a negyediknél, a marathoni csatánál, ismét teljes a bizonytalanság. *Pausanias* (I. 21. 2.) Panainosnak tulajdonítja. Plinius is állítja (XXXV. 57.), hogy Panainos megfestette a marathoni csatát: de bajos megállapítani, hogy épen ez a kép-e az? Plinius legalább nem említi, hogy Panainos segített volna Polygnosotnak a stoa poikile kidíszítésénél. Mások, mint *Aelianus Claudius* (Nat. Annu VII. 38.) és *Arrianus* (Anab. VII. 13. 10.) Mikon mellett tanuskodnak. Az igazság ma már kideríthetetlen. Az a körülmény, hogy Aelianns az előrehaladottabb keresztyén századokban élt, s így messzebb esett ezektől a dolgoktól és az élő hagyományoktól: mindenesetre gyöngíti az utóbbi részen levők állítását.

Fontos azt tudnunk, hogy milyen volt ezeknek a műveknek technikája? A régészek legkiválóbbjai foglalkoztak ezzel a kérdéssel; számos adatból azt következtethetjük, hogy ezek a festmények függő képek voltak. *Synesius* a festményeitől megfosztott stoa poikilét egy későbbi korból írja le és ez a leírás, meg Pliniusnak egy pár helye is ezt látszanak bizonyítani.² Így

¹ L. *Aristophanes* Lysistrate-jának 678. sorát és *Arrianus Flavius* Anabasisa VII. 13. 10. *Arrianus* nyilván mondja, hogy Mikon festette, noha a szövegbe romlás útján bejutott *προς ἡμίονος*-ból csak correctio útján olvashatjuk ki a Mikon nevét. (L. Overbeck 206. l.) Ellenben *Aristophanes*-nél a vének kara csak példálózik Mikon lóhátas amazonjaival.

² L. *Synes.* Epist. 135. és 54. *Overbeck* 1057. és *Brunn* Gesch. d. gr. Künster II. Aufl. Stuttgart. II. 42. l.

a következők is: „nulla gloria artificium est, nisi qui tabulas pinxere“ (XXXV. 118.) és „huius est tabula in porticu Pompei“ (u. o. 59.). Ezek azt bizonyítják, hogy a függőképeket tartották elsőrangúnak, sőt egyedül olyannak, a melynek művészi becsé van. A falképeket már a diszítőművészetek alsóbbrendű csoportjába sorozták. Épen azért, ha ezek már a Polygnotos korára is állanak, akkor lehetetlen, hogy épen legjelentékenyebb művészi vállalatánál alkalmazta volna a kevesebbre becsült műfajt. Annyit ennél a kérdésnél is teljes bizonyossággal megállapíthatunk, hogy Polygnotos függő- és falképeket egyaránt festett. Határozottan fal-festményről szól Plinius következő helye (Pausias): pinxit et ipse penicillo parietes Thespis, cum reficerentur quondam a Polygnoto picti (XXXVI. 123.); ellenben tábla- vagy függőképéről beszél a XXXV. könyv 59. §-ában: „Huius est tabula in porticu Pompei“. Ugyanennek a könyvnek 122. pontjában pedig az első viaszfestők közt említi nevét.

Hogy Polygnotos a képírásnak technikai oldalával is mennyit törődött, azt, mint már az eddigiekből is láttuk, épen Pliniusból tudjuk meg. Az ő munkájából olvashatjuk azt is, hogy a színezésre milyen sok gondot fordított, és hogy ezen a téren neki épen vívmányai is vannak.

A XXXIII. k. 160. mondja, hogy a sárga földet Mikonnal együtt ő kezdte alkalmazni.¹

A XXXV. 42. szerint ugyancsak Mikonnal együtt a talán indicoba játszó fekete szint állította elő az égetett szőlőmagból.² Bármily keveset feltételezünk is a képírásnak e korbeli fejlettségéről; bármily mereveknek gondoljuk is a színeket, laposaknak a formákat, szögletesnek és élesnek a rajzot, kezdetlegesnek a fény és árny keverését: mégis azt hisszük, hogy épen a sil és a szőlőmag szeméből előállított fekete festék által művészetében ilyen irányban is mutatott haladást és fokozatos fejlődést a valószínű utánzás felé. Ezért aligha méltányos Brunn Polygnotos-szal

¹ Sile pingere instituere primi Polygnotus et Micon Attico dumtaxat XXXIII. 160.

² Sunt qui ex vini faecem siccata excoquant, adfirmantque, si ex bono vino facta fuerit. Indici speciem id aeramentum praebere. Polygnotus et Micon celeberrimi pictores Athenius vinacum facere tryginon appellantes. Nat. Hist. XXXV. 42.

szemben, midőn ebben a tekintetben mindent megtagad tőle,¹ s a fenti idézett helyeket minden figyelmen kívül hagyja, s Polygnotosnak ilyen irányú törekvéséről és fejlődéséről egyáltalában meg sem emlékszik, holott más kérdéseknél minden mélyebb értelmű, sőt sokszor jelentéktlenebb kifejezésből is hosszás és nagyobb fontosságú következtetéseket hoz ki. Akármint vesszük is azonban a dolgot, a fenti hely mindenesetre jelent annyit, hogy Polygnotos a rendelkezésére álló, bizonyára szerény eszközöket, a Cicero (Brut. 18. 70.) tanúsága szerint mindössze négy szint, előzőihez képest fokozottabb mértékben igyekezett kihasználni.

Hogy a színezés változatosságával mennyire törődött, ugyan csak Pliniusnak egy helye mutatja: „Az asszonyok fejét különböző színű kendővel takarta be.”² A mint látszik a tarka „mithra”-nak ugyanaz a szerepe lehetett, mint a modern s különösen a renaissance képeken a gazdag draperiáknak. Ez nyilván mutatja, hogy Polygnotes mennyire törekedett a színhatás élénkítésére, a színek változatosságára.

Pliniusnak további két helye is tisztán a technikára vonatkozik. „Polygnotos volt az első, mondja szerzőnk, a ki az asszonyokat áttetsző ruhával festette.”³ Ezek a szavak a képírás fejlődésének egy újabb mozzanatát jelentik. De hogy méltányolhassuk a fejlődést, megérthessük a szavak igazi jelentőségét: a szobrászat, a vasa-festészet és a keleti és aegyptomi képírás fejlődési menetére kell egy rövid pillantást vetnünk. Ezekből láthatjuk, hogy az ábrázolás eleinte csak általános körvonalaiban felelt meg a valóságnak, épen úgy, mint a falra vetett árnyék a vetítő tárgynak. Belől csak egyes elszórt és merev vonalak igyekeztek jelezni a testrészek különállását vagy kidomborodását. A ruhák mereven szorították át a testet, az idomok domborodását teljesen eltakarták, nehéz kéreg gyanánt fedték el s csak itt-ott vetettek szögletes, meg feszülő ráncokat.

A valóság felé az első közeledés a ruházat megkönnyebbulése, vagyis inkább megvékonyodása volt. A nagy iparkodás miatt

¹ L. H. Brunn i. m. II. 31.

² „Capita eorum (sc. mulierum) mithris versicoloribus aperuit.” Nat. Hist. XXXV. 58.

³ Polygnotus primus mulieres translucida veste pinxit. Nat. Hist. XXXV. 58.

a keleti és aegyptomi képírás némely emlékein szinte fátyolszerűen vékonyná válik a ruha és azon a testnek nemcsak szögletes idomai, de még a színei is áttetszenek. A szobrászatban is a fejlődésnek bizonyos fokán az áttetsző lepel úgy nagyjában kezdi sejtetni a körvonalakat; a ránczok sem feszülnek meg már annyira és irányuk természetesebb lesz. De még mindig merevek és mesterkélték, egészen a mértani pontosságig.

Talán helyesen cselekszünk, mikor Polygnotos vívmányát a szobrászat és a keleti s aegyptomi képírás ilyen fajtájú termékeivel hozzuk párhuzamba. Polygnotos is láthatta a festett alakok merevségét, a ruházat keménységét és segíteni akart ezeken a bajokon. Gondolta, hogy ha a szövet megvékonyul, céljait eléri. Ezért, hogy a ruházaton a test idoma áttessék, színe átszűrődjék, finomította ecsetje járását s ehhez alkalmazta a színeket és az árnyékolást. A sárga sil használatáról s a különböző sötét színeknek tanulmányozásáról szóló értesüléseink legalább megengedik, hogy már beszélhessünk az árnyékolásnak is valamelyes kezdetlegesebb kísérletéről.

De azért többet sem kell gondolnunk annál, mint a mennyit Plinius szavaiból a művészettörténet tanulságai kiolvasni engednek. Okoskodásunkhoz támogatást, Polygnotos vívmányához párhuzamot, a képírás őskori emléken kívül még a képzőművészetek csúcsíves korának a végén, s különösen a germán népek festészetében találunk. A szövet ezeken a képeken sem illeszkedik még hozzá a testhez, vékonysága mellett is nehezen enged; inkább törik, mint hajlik; inkább csak a festékrétegek vékonysága engedi át a test színét; még nem simul s nem veszi fel az idomok alakját. Azt hiszem Pliniusnak a szavai is csak ennyit jelentenek.

„Ő kezdi az ajkakat felnyitni, a fogakat láttatni, az arcnak régi ridegségét megváltoztatni“¹. — mondja tovább szerzőnk. Íme a képírás újabb térfoglalása! Az eddig lezárva tartott ajkak fölnyitásával megelevenedik az arc s a kifejezésnek egy újabb eszközét nyeri meg. Azonban egy fentebbi észrevételünk bizonyítására is alkalmas ez a hely. Ugyanis a megnyitott ajkak közt a száj üregét kellett visszaadni. Itt is csak az árnyékolás egy újabb feladatával találkozott festőnk, a mélyítéshez szükséges sötét-

¹ „Institit os adaperire, dentes ostendere vultum ab antiquo rigore variare.“ Nat Hist. XXXV. 58.

feketével, a kicsillogó fogak fehér színe váltakozott. Ezek a kényes ellentétek, ezek az újabb és önként keresett problémák okvetlenül finomították eszközeit s a fény és árny törvényeinek ismeretére és alkalmazására való törekvésében elősegítették.

És itt elvégződik az a fonál, melyet Polygnotos művésztének tanulmányozásához Plinius a kezünkbe adott. Ismertetésünkben is látszik, hogy, bár egynéhány fontos adatot kapunk tőle, mégis mennyire kurtán elbánik vele. Pedig, ha hitelt adhatunk Aristoteles ítéletének, Polygnotos művészi érdemeit ezek a technikai vívmányok és műfogások egyáltalában nem meritik ki. Ő egyenesen Zeuxis-szel állítja szembe, mint *ῥητογράφος*-t és mint ilyet felibe emeli.¹ De Pausanias leírása is bizonyítja, hogy ő a képírás etikai problémáival is foglalkozott s magasztosabb és idealisabb céljainak megvalósítására törekedett. Hogy erről meggyőződjünk, elég az atheni propylaeum, a stoa poikile és a delphii szentély képeinek címeire, illetőleg tárgyaira gondolnunk.

Ifj. Mitrovics Gyula.

¹ Arist. Poét. 2., 6. és Polit. VIII. 5., 7. L. Overbeck-nél 1077—79. n. a.

APÁCZAI CSERI JÁNOS MINT PAEDAGOGUS.

— Ötödik közlemény.¹ —

III. Rész. Apáczai paedagogikai rendszere.

X. Szempont Apáczai méltatásához.

Apáczai terve — sajnos! — csak terv maradt. Szomorú idők nehezettek akkoriban a magyarra, Erdélyben úp úgy, mint Magyarországon, nem arravalók, hogy az iskolaügy fejlesztésére csak gondolni is lehetett volna. Az iskolák egymásután pusztultak, veszttek; a melyik megmaradt is, a legnagyobb zaklatásoknak volt kitéve. A Wesselényi-féle összeesküvésre elkövetkezett reactionarius üldözések, főleg a szomorú emlékű gyászévtized alatt — míg a papokat és tanítókat Magyarországon delegált judiciumok elé állították, hogy onnan száműzetésbe, börtönbe vagy gályákra küldjék — az iskolák jelentékeny része: Eperjes, Pozsony, Sopron, Besztercebánya, Bártfa, Körmöcz stb. részben jezsuita kezekbe kerültek, részben elpusztultak, hogy nagy részök többé föl sem támadhatott; az erdélyi fejedelemség alatt álló intézetek közül Gyulafehérvár a tatárok betörése óta rom, Várad egy évre rá török kézbe esik, Sárospatak pedig, II. Rákóczy György özvegyének, Báthory Zsófiának a római kath. hitre áttérése (1661) óta évtizedeken keresztül valóságos bujdosó életet él. Igaz ugyan, hogy néhány iskola, pl. Debreczen, Kolozsvár tartotta magát, sőt ez utóbbi collegium Apaffi Mihály fejedelem különös pártfogásával is dicsekedhetett; ámde nem akadt egy második Apáczai, ki a reformátor terveit vegrehajthatta volna.

Nagy embereket azonban nem szabad elért eredményeik szerint megítélni. Ez eredmények rendszerint különféle kedvező

¹ L. az „Athenaeum“ 1897. évi folyamát.

körülményektől függnék, s bizony, ha Comeniust is ez eredmények szempontjából ítélnök meg csak, nagyságán vajmi erőszakos sérelmet követnénk el. A művelődés országában az eszmék azok, a melyek maradandó sikerrel bírnak s a melyek a nagyságra minősítenek. S e szempontból, bármi kegyetlenül keresztülhúzott is egyik-másik nagy szellem tervein kora: életét eredménytelennek épen nem mondhatjuk, mert az eszméknek rendszerint van felátadásuk, s így — bárha csak később — sikerök, eredményök is. Ne azt nézzük tehát Apáczáinál sem, hogy mit volt képes, hanem hogy mit akart alkotni, s foglaljuk össze e szempontból mindazt, a mi az ő paedagogus jellemének és jelentőségének ki-domborításához szükséges.¹

1. *Apáczaei nevelés-eszménye.*

Az eszmény, mely a nevelésnél Apáczaei lelke előtt lebegett, egyetlen szóba foglalva: az ember, a szó legnemesebb, legkomolyabb értelmében. Embert valóban emberré csak a nevelés, az iskola tehet, különben miben sem különbözik az oktan állattól, s Apáczaei — mint láttuk — ismételve utalt az embernek e szellemi természetével adott méltóságára, de egyúttal ebből folyó köteletségére is: szakadatlan buzgalommal, törhetetlen szorgalommal haladni előre a tökéletesedés útján; birtokába jutni azon eszközöknek, a melyekkel Ádámban elvesztett emberméltóságunkat visszanyerhetjük; s így megszerezni azon egyetlen igazi nemességet, mely a lélek műveltségében gyökerezik. Mert nem az őseink által szerzett czímeres levél, nem külső díszjelek, nem az ősök hosszú sora tesz az embert nemessé; a nemesség valójában — erény; mint ilyen, nem öröklött, de kizárólagosan egyéni, szerzett tulajdon, mely szellemi természetünk érvényre juttatásán alapul, mire ismét az iskola képesít egyedül — a bölcsesség tanítása által. Ezért Apáczáinak lelkében az «ember» és az «iskola» ugyanazon értékű és jelentőségű fogalmak; mind a kettő elég

¹ A figyelmes olvasó e részben bizonyos dolgok ismételt fel-
említésével fog találkozni. Ez ismétlés azonban kikerülhető nem volt,
ha csak szerző az egész harmadik részt a másodikba bele nem dol-
gozza. Ámde akkor nem domborodik ki teljesen Apáczaei paedagogikai
rendszere. Minthogy pedig ez mindeddig egységesen feldolgozva nem
volt: tán az ismételt visszautalások természetes elnézésre fognak találni.

súlyos arra, hogy már magában komoly gondolkozóba ejtsen, egyúttal egymástól el nem különíthető: ember, iskola nélkül — képtelenség! S az eszköz, a melylyel az iskola az embert emberré neveli, láttuk, a bölcsesség. A bölcsesség, az a kulcs, mely a tudományok ismerete alapján feltárja előttünk a természet és kijelentés titkait; az a csodás kincs, a melynek szépségét és gazdagságát Apáczai gyulafehérvári beköszöntőjében, majd megkolozsvári megnyitójában oly ihletett hangon magasztalja. A bölcsesség, a mely nem izolál bennünket a természettől, sőt ezáltal is Istenhez vezet; de nem izolál az embervilágtól sem, sőt ellenkezőleg belehelyez ebbe, mint élő szövet élő organismusba, és élő összeköttetésbe, viszonyba hozva a letűnt idők nagy szellemeivel, eszméivel és gondolataival, képesít, hogy így a mult alapján megtermékenyítsük a jelent a jövő számára.¹ Az iskolának ezért nagy ethikai fontossága és jelentősége van, s láttuk, hogy azt Apáczai egyenesen — mint encyklopaediája ethico-sociológiai, erkölcs-társadalmi részének betetőző szakaszát, mint az emberi társadalmat fentartó jó dolgok legjavát tárgyalja, úgy jellemezve az iskolát, mint a családi, polgári és vallás-társadalmi élet egyetlen biztos alapját, mint a szülők, a haza és az Isten félelmének és szeretetének egyetlen biztos kútfejét.

A bölcsesség azonban nemcsak ideális, de gyakorlati élet-haszonnal is jár. Az szolgáltatja a fegyvereket az élet bajaival, gondjaival való megküzdésre, a lépcsőt a boldogulásra, jólétre; az azon erő, mely népeket fölemel, nagygyá, hatalmassá tesz. Az iskolának tehát különös nemzeti jelentősége is van, s valamely nép nagyságnak — Apáczai szerint — egyetlen biztos mértéke iskoláinak száma és jósága. Ezért buzog a lelkes ifjú már külföldi tartózkodása alkalmával a nemzeti iskola mellett; ezért küzd, e miatt száll perbe, ha kell, mindenkivel, a ki megérteni nem akarja; ennek felvirágoztatásáért való szakadatlan munkában és keserűséggel teljes küzdelemben áldozza fel ifjú életét: mert az ő hazájának élnie kell, az ő népének nagynak, boldognak kell lennie — a tudomány által! Ezért akarja ő, hogy mindenki iskolába járjon, s ezért sürgeti, hogy a nemzetnek mindenféle iskolái, egyetemei is legyenek. Ezért ébreszti nemzetét, hogy állítson

¹ V. ö. főleg a «De stud. sapientiae» beszédében, a mit a bölcsészet s a történet tárgyalásánál mondott.

iskolákat; ezért köti a fejedelmek lelkére, mint első és legszen-
tebb uralkodói kötelességet, az iskolaügy rendezését és pártfogását.

Nevelés eszménye tehát általában, igazán humanistikus, igazán keresztyén — az ember; de ő az embernek nevelésével, kiművelésével első sorban itt e darab földön, a melyet hazának neveznek, foglalkozik; ezen a véráztatta földön, a melynek népét a többi nemzetek között mint szintén az általános emberi cultura egyik hivatott hordozóját tekinti a melynek feladata a culturát a maga nemzeti individualitásának megfelelően szolgálni; a melynek lelki nyomora tüzes vasként égeti az ő lelkét, s a melynek boldogsága képezi szíve egyetlen édes vágyát.

És mindjárt e pont az, a hol Apáczai és Comenius között, már elvi szempontból is, érdekes párhuzam vonható. Comenius egy boldogtalan nemzet gyermeke, vallása miatt ezer meg ezer protestáns hitsorsosával együtt honában üldözött, majd honából kiűzött bujdosó, kinek mystikus lelkében a harminczéves háború borzalmai megérlelik a gondolatot, hogy ez a rettenetes kor bizonynyal a végítélet kezdete; az Antikrisztus azonban, ki most a híveket üldözi, pusztítja, el fog bukni: az Úr közeleg. Legkedvesebb tanáraitól így hallotta, prófétaelkü barátai később így bíztatták: nincs messze az idő, a midőn a vénülő világ újjá fog születni, s Krisztus megjelenvén, vele beáll amaz új menny és új föld, a megígért, a megálmodott, a vágyva-vágyott aranykor. E sajátságos chiliastikus álom, a mely azon kor oly sok nagy elméjét megszállta s a keresztyénség XVIII. századbeli történetének sajátságos zománczot ad, de megértésének is sokban nélkülözhetlen kulcsát képezi; ezen profetikus várakozás a kulcsa Comenius paedagogikájának, kit tehát egyenesen vallásos mystikája tesz theologusból «önkéntelen paedagogussá». — «Mindennemű okok, többi közt isteni tekintély igénylésével felleépő jósok biztosítása szerint is a most megkezdődött száműzetés, a hazának, az egyháznak eltiprására rövid ideig tartó; csakhamar be fog állani a hazába való visszatérés; s a virágzó anyagi és szellemi élet feldúlt helyén visszavarázsolni még a réginel is boldogabb életet: ez a kötelesség, melyet Isten még ezen fenmaradó rövid időben, mieelőtt fiát leküldi, munkásai vállára ró. S e czél elérésére nincs jobb út, mint az ifjúság nevelése» . . .¹ s e tudat

¹ *Kvacsala* id. Emlékezéséde 6-7.

alapján megszületik a nevezetes «Didaktika magna»; miután előbb, még ifjúkorában, Comenius is, akárcsak Apáczai, «egy encyklopaediaszerű művet kezd meg, mely egyháza, nemzete tagjainak nélkülözhetővé tegyen egész könyvtárt, s mely kezdeményeken azután vagy félszázadig ernyedetlenül dolgozott».¹ Ugyanez a cél szolgálatában áll nagy pansophikus törekvése, melynek feladata a tudományok összességének feldolgozása s iskolaszerű egyetemes oktatása által azt a nagy békekorszakot elkészíteni.² Értethető immár, hogy Comenius paedagogikájánál alapelve: az Isten félelme, mint minden bölcseségnek kezdete; feladata pedig a gyermekeket a bölcsőtől kezdve Isten keresésére, mindennekfelett való szeretetére, iránta való engedelmességre vezetni. Az iskolák ezért Comenius szerint is a humanitás tűzhelyei, a melyekben az emberek valóban emberekké lesznek, azaz — saját szavaival — «szellemileg bölcsökké, cselekedeteikben erényesekké s szívőkben kegyesekké».³ Csakhogy ezen iskolákat, az istenképességnek e műhelyeit, Comenius főleg ama chiliastikus álom varázseréjétől vezettetve, sürgeti. Elő kell készíteni a népet, hogy ama nagy napon tisztán, méltón megállhasson s amaz aranykornak boldog részesévé lehessen. Ezért az ő iskolája — bárha hiszi is, várja is nemzete feltámadását — valójában nem nemzeti iskola, az anyanyelvű iskolákat is ő első sorban nem a nemzeti öntudat, de az iskola sikere érdekében sürgette. Az ő végső ideálja az egész emberiségnek a tudomány útján egy nagy köztársassággá való összeolvasztása s ebben mintegy Isten országának előkészítése; ideális értelemben vett kosmopolita ő, ki várja a világ megújulását s ez új világgal szemben a jelen állapotokat — melyeknek változtát egyébként oly hosszú éveken át vajmi hasztalan remélte — csak mulóknak, átmenetieknek, eszközjelentőségűeknek tekinti.

Egészen más irányban halad Apáczai. Ideális célja — az ember, alapjában azonos a Comeniuséval; de mi más szemekkel látja ő a világot! Hazája ugyan szintén csapások alatt gör-

¹ *Kvacsala* id. Emlékbeszéde 4.

² U. o. 8. l. — Comenius jellemének ezen igen érdekes mystikochiliastikus vonására a paedagogusok nem fordítottak minddedig kellő gondot és figyelmet, pedig fölötte érdekes és megfigyelendő az. E mozzanat figyelmen kívül hagyásával hazai protestáns egyháztörténelmünk XVII. századbeli képét is sokban fogyatékosan s nem a kellő megvilágításban szemlélhetjük csak.

³ *Didactica Magna*, 4. f.

nyed, de ő hisz nemzete maradandó jövőjében; tudja, hogy a dermedtségből leszen feltámadás, s nemzetének e feltámadását, újjászületését munkálja ő lelkének egész odaadásával. Ha azért — a mi eszményüket nézi — Comenius a conceptióban emelkedettebb, egyetemesebb, ideálisabb, Apáczai viszont annyival reálisabb; ha amaz lerontja a nemzetek közötti korlátokat, ez meg tudatra emeli a nemzeti individualitást, s nemzetét mint ilyet helyezi be, az ő sajátos charismáival, az összemberiség szervezetén belül a többi cultur-nemzetek szerves közösségébe; s míg amazt chiliasztikus álmokba ringatja a korának borzalmi, hitsorsosainak leírhatlan szenvedései s az őt magát ért nehéz csapások benyomása által felzaklatott szláv mysticismusa: ezt a kedélynek hasonló beteges eltévelyedésétől megóvta, s még ha Comenius szenvedéstejeljes tapasztalatait éli is át, megóvta volna veszélyezett józan magyaros vérmérséke, az életet a maga gyakorlati valóságában megragadó érzéke. Az élet, a maga ezer követeléssel, pezsgésével, mozgalmaival, az, a mely az ő szemei előtt lebeg; az élet számára akarja ő a magyart emberré nevelni s ezáltal nemzetét életrevalóvá. Egy Széchenyiként küzd, fárad, korhol, gúnyolódik, ostoroz — a mint a szükség megköveteli — csakhogy népét felrázza, mert érzi lelkében, hogy hazájának még multja nincs, csak jövője van: ezt pedig csak az iskola hozza meg. Új világ ez, a melyet ő elénkbe tár; a melyben a reáliák ismeretéből merített «sapientia» képezi az épületanyagot, az e tárgyi ismereteket logikus rendbe foglaló nyelv «eloquentiája» az épülettervet s a «pietas» az oltalmazó, befejező tetőzetet; de a melynek a régi «sapiens atque eloquens pietas»-hoz, ennek iskolai külső formalismusához semmi köze. Sajnos, hogy történt kijelentése után — csak oly későn valósulhatott meg!

2. Apáczai iskolarendszere.

Az iskolarendszerre vonatkozólag Apáczai öt alkalommal nyilatkozik, és pedig: encyklopaediája előszavában, majd magának az encyklopaediának tárgyalása folyamán a X. főrészben, azután a gyulafehérvári beköszöntőben, úgy a Kolozsvárott tartott igazgatói megnyitóban, s végül a Barcsay Ákos fejedelemhez benyújtott egyetemtervezetében.

A mi magát ez iskolarendszert nézi, minden előtt con-

statáljuk, hogy az az évek folyamán bizonyos átalakuláson, fejlődésen ment át, a melynek folyamán a különböző tervek körvonalai, ha némi mértékben összefolynak is, de nem annyira, hogy végső fokon határozottan el ne különülnének. E fejlődés folyamán közelebből három fokozatot különböztethetünk meg s azért, mielőtt a rendszert magát véglegesen megállapítanók, vizsgáljuk közelebbről e fokozatokat.

Az első fejlődési fokozatot az encyklopaedia előszava s a gyulafehérvári beköszöntő beszéd képezi. Apáczai ekkor kétségtelenül a gyulafehérvári főiskola tényleges helyzetét tartotta szem előtt, s azt eszményének megfelelően, az anyanyelv, a dologi ismereteknek bevonása s a latin nyelvnek a görög, héber s arab nyelvekkel való kiegészítése alapján akarta reformálni, olyformán, hogy úgy a reáliák, valamint e négy nyelv mindjárt az előkészítő osztályokban taníttassanak s az anyanyelvű tanítás az alsó elemi osztályban egészen, a felső elemi osztályban pedig csakis ennek encyklopaedikus cursusán érvényesüljön. Ezen elemi képzéssel egy iskolai kör be volna fejezve — s innen most már szabadon léphet az ifjú bármelyik szakra, mert minden egyes felsőbb osztály itt. Apáczai terve szerint, mint láttuk, egy-egy külön szaktanfolyammá alakul át. Hogy mikép érti ez elkülönítést, arra vonatkozólag a magyarázattal adós marad: bizonyos dolog azonban, hogy befejezett, egy életpályára qualificáló studiumnak magára egyik osztályt sem tekinthette; hanem szabadjára hagyta az ifjúságnak, melyikkel akar előbb elkészülni, hogy aztán a többit folytathassa.¹ Első terve szerint tehát az iskola következőleg lett volna szervezendő: a) alsó tanfolyam, két osztályban, a két «collaborator» vezetése alatt; tananyaga az anyanyelven való írás, olvasás, biblia s káté oktatáson kívül a magyar encyklopaedia realis ismereteket nyújtó részei, ezen-

¹ Facultásokra itt nem gondolhatott, hiszen ekkor pl. a theológiát és just elkülönítette volna s viszont az elkülönített philosophiai tárgyakat egy facultás alá foglalta volna, valamint a medicinát is. De másrészt meg trivialis tantárgyak (grammatika, eloquentia, logika) e tervben nem foglalhattak volna helyet. Igaz, hogy az ifjú akár mindjárt a theologiai s jogi szakfolyamba átléphet, de ez nyilván tollhiba lesz, mert ez a szak Apáczai ekkori terve szerint a tanulmány vég-célját képezte, mint erről az encykl. X. részében közölt tanterv tanuskodik.

kívül a négy nyelv, valamennyi a már leírt¹ terjedelemben s módszer szerint, azon eltéréssel azonban, hogy míg az encyklopaedia előszava szerint a göröggel kezdené, a «de studio sapientiae» szerint már a latint állítja előtérbe; b) felső tanfolyam, négy parallel futó de egymást kiegészítő s a theológiával tetőződő (ötödik) osztályban; ezek: 1. eloquentia és historia; 2. logika és metaphysika; 3. matematika és astronomia; 4. physika és medicina; 5. theologia és juris prudentia.

Apáczai ezen első terve azonban rövid időn átalakuláson ment keresztül, s rendszere fejlődésének e második fokozatát az encyklopaedia paedagogikai része képviseli. A gyulafehérvári program, láttuk, nagy visszatetszést szült s Apáczainak csakhamar meg kellett győződnie, hogy kartársaihan munkatársak helyett titkos ellenfelekkel áll szemben. Sőt láttuk azt is, hogy midőn tervét egy későbbi értekezleten újból előhozta, avval teljesen magára hagyták. Valószínű, hogy terveinek nehézségéről maga is — már mint gyakorló tanár — főleg a mi a négy idegen nyelvet illeti, mihamar meggyőződött, bárha attól, mint kedvencz eszméjétől, megválni vajmi nehezen tudott.² De megtette mégis — s nem lehetetlen, hogy már ama imént említett őszi conferentián hajlandó volt a három nyelv elejtésére. de kartársainak, személyes okok miatt, többé semmiféle reform tőle nem kellett. Így érthető csak encyklopaediájának e helyén³ foglalt ama keserű kifakadása bizonyos «restek», «irigyek», «értetlenek» ellenében, a kik eszméjétől borzadnak s egyúttal azon kijelentése, hogy ám letesz hát a görög, héber s arab nyelvről, de a latin nyelv mellett s előtt azért megkívánja a realiákat, mert még ennyi reformból is csak hasznót tud remélni. Ez alapon osztályozza immár az iskolákat, ismét két főcsoportra: a) az anyanyelvű iskolára, mely lényegében az imént említett «alsó tanfolyamnak» felel meg, azon különbséggel, hogy a nyelvek közül csak a latin tanítását teszi kötelezőnek; b) az idegen nyelvű iskolára, a melynek öt osztálya azonban itt már nem parallel, de fokozatosan egymásból folyólag halad, egyéb-

¹ L. 1897. évf. 480., 483. s köv. l.

² Hogy e nyelvek tanítása nem volt akkor képtelen követelmény, tanúsítja Comenius Didactica Magna-ja (22. fejt.), a hol ez is az arab kivételével ugyanazon nyelveket mind megkívánja a latin iskoláktól.

³ Mely, mint említők, még csak a «de stud. sap.» után iratott.

ként tárgyak szerint teljesen az ugyancsak fentemlített «felső tanfolyam»-nak megfelelő beosztással, csupán a 6-ik osztályban (physica és medicina) az anthropológiával bővítve. Egy nevezetesebb mozzanata még az encyklopaedia e paedagogiai részének, hogy itt már egészen különálló «anyai scholákról» is beszél,¹ melyek alatt a mai értelemben vett népiskolákat érti s melyekben — minthogy a nép oktatására vannak szánva — idegen nyelv egyáltalán nem taníttatnék. Így tehát e második fokon már némileg új képpel találkozunk, a melyet kiegészít egy «akadémiának» a távolból integető képe, egyelőre még mint csak pium desiderium: «ha lábra állhatna!»²

Tudjuk, hogy az encyklopaedia ugyanazon évben hagyta el a sajtót, a melynek őszén II. Rákóczy György fejedelem a gyulafehérvári collegiumban azt az Apáczaira nézve olyan véges vizsgálatot tartotta, a melynek eredménye az lett, hogy ugyanazon tanév végével a collegiumtól megválni kénytelenült, A gyulafehérvári iskola tehát Basire szervező keze alatt maradt, ő pedig Kolozsvárott egyelőre gyenge eszközökkel, de erős akarral s igyekezettel megcsinálta a triviális iskolából a főiskolát, a melynek osztályait, nyilván a helyzet parancsoló kényszerére való tekintettel, szervezte, a mint lehetett. Maga átvette, mint «professor» az új theologiai osztály vezetését; Porcsalmi maradt philosophusnak; az ifjabb erők pedig a többi triviális, illetőleg elemi osztályokat látták el, úgy hogy e szervezet nagyjában az encyklopaedia fentemlített paedagogikai részében foglalt rendszernek felelt meg s attól csak annyiban tért el, hogy a két elemi s a theologiai tanfolyam közé eső osztályok elnevezése a hagyományos szavakkal történt. Az Apáczai kolozsvári igazgatói beszéde mögött álló iskolai háttérnél, melyet a helyzettel való okos megalkuvás létesített, sokkal fontosabb azonban magának a beszédnek iskolarendszere, a melyben a nép- vagy anyanyelvű iskola már teljesen elkülönül s önállóvá lesz; hasonlóan a felső fokon is kifejezésre jut az óhajtás, egyelőre azonban minden közelebbi terv megrajzolása nélkül, hogy az oktatást a facultás-szerűen berendezendő egyetem fejezze be. Míg II. Rákóczy György

¹ L. 1897. évf. 486., 487. l. Még ott is, a hol latin iskola van, megkívánja ennek külön felállítását és pedig «ne abban a házban, a melyben a Deákstanulók vagynak».

² Encykl. 267. l.

volt a trónon, ezen terve, kegyvesztett volta miatt, jó kilátással épen nem kecsegtethette, de azért ott zsi bongott az folyton az elméjében, el is készült vele mihamar, mert alig hogy Barcsay Ákos 1658-ban kormányra jut, már benyújtja ennek tervezetét s ezzel iskolareformjára reáteszi a koronát.

Ezen végső kifejlődési ponton Apáczai iskolarendszere a következő, kolozsvári igazgatói beszédében is már kiemelt besztást, illetőleg fokozatokat mutatja:

- a) alsófokú, nép- vagy anyanyelvű iskolák = scholae «in-fima» — «vulgarae» — «vernaculae»;
- b) középiskolák = scholae «intermediae» — «triviales»;
- c) felső iskolák = scholae «supremae»; ezeknek tulajdonképeni egysége az egyetem = «universitas», «akadémia».

Az elemi vagy népiskolát Apáczai általánosan kötelezőnek gondolja. Kolozsvári igazgatói beszédében egyenesen kijelenti, hogy az emberi társadalomban méltán csak az foglalhat helyet, a ki, mibelyt az anyatejtől megválílik, mindjárt az engedelmesség tejéhez szokik, a mi csak az iskola útján történhetik meg; s láttuk, mint mutatott ugyanott a betű csodás mysteriumára, a mely az embert tér és idő korlátain felül emeli, mily fájó szívvel panaszojja fel, hogy egész falvak iskola hiánya miatt vakok módjára élnek, s hivatkozva a reformátorok példájára, mint költögeti, ösztökéli elfásult nemzetét, hogy lássa meg gyermekei nagy nyomorúságát, melybe a tudatlanság miatt süllyedtek, a veszedelmet, mely őt is a miatt fenyegeti, s állítson haladéktalanul népiskolákat. Még előbb az encyklopaedia paedagogikus részében meg egyenesen kifejezi, hogy a mely községben ilyen iskola nincs, onnan nemcsak a tudomány, de Isten országa is távol van, s egyenesen a «hazájokat igazán szerető s keresztyén» fejedelmeknek teszi kötelességévé ilyen «anyai scholáknak» a felállítását, aminthogy más alkalommal meg nem habozik kijelenteni, hogy «a tudományoknak előmozdítását nem egyébűnnek, hanem a főrendektől kell minékünk várunk», vagyis hogy az iskolaügy gyökeres megoldását a nemzeti törvényhozás ügyének tekinti. Ezen anyanyelvű népiskoláknak tárgyai lesznek mindazon tárgyak, a melyek — eltekintve a latin és egyéb nyelvektől — a közép- vagy trivialis tanfolyamot megelőzik. Tehát írás, olvasás, biblia és káté anyanyelven, valamint az encyklopaediából a reáliák, geographia, természetrajz, történet, mennyiségtan,

erkölcs- és alkotmánytan (kötelességek a család- és államban) — a főelvekben röviden összefoglalva. Hogy hány évig járjanak az iskolába a gyermekek, nem határozza meg; természetes azonban, hogy hosszabb időt, valószínűleg 5—6 évet gondolt.¹

A középiskola lényegében megfelelt a triviális iskoláknak, tananyagát tehát a humaniórák képezték (grammatika, retorika, logika), de nemcsak ezek. A latin nyelv és ékesszólást Apáczai kétségkívül szükségesnek tartotta s rá oly nagy súlyt fektetett, hogy ez iskolában már a társalgás nyelvül is a latint tette;² de célnak azt egy pillanatra sem tekintette, mint akkoriban a paedagogusok általában. Sőt nem habozik kijelenteni, hogy a ki egyebet nem tanult, mint szépen, logikusan latinul beszélni, az mitsem tud; hogy az eloquentia reális tartalom nélkül üres fecsegés: az eloquens, logikus beszéd tehát nem cél, hanem csak eszköz, melylyel tárgyi ismereteinknek formát adni képesek vagyunk; a cél, melynek maga a nyelvtanítás is kell, hogy alá legyen vetve, éppen ilyen réalismeretek szerzése. Ezért tanítja ő maga Virgil Georgiconját, mert az «nemcsak poesis, de physika és astronomia» is, ezért Cicero «De officiis» című munkáját, mert ez gyakorlati életbölcsességre vezet; ezért sürgeti, hogy a «puszta csömört okozó» — nausea — retorika és logika mellé helyezzük a középiskolában «ama kellemes réalismereteket» — jucundas illas artes — mint: történet, mathesis, physika, geographia, természetrajz stb. . . . szóval, hogy a nyelvtanítást mindig

¹ Az elemi iskola képe Apáczainál ily világosan nincs körvonalozva. A «de summa schol. nec.» s az Encykl. paedagogikai részeiben kifejtett kívánalmak között a reáliák nem szerepelnek. Ámde a «De stud. sapientiae» iskolarendszere, a melyben az alsóbb osztályok közül a második collaborator által vezetett első osztály s az első collaborator által vezetett második osztály első folyama (l. 1897. évf. 636., 637. l.) a humaniórákat megelőző tananyagot ölelik fel, gondolom, az elemi vagy népiskolák a szövegben rajzolt képének felvételére feljogosít.

² L. 1897. évf. 637. l. — Nem áll tehát *Felméri* azon állítása, melyet a «De summa schol. neces.» latin kiadásának előszavában mond (4. l.), t. i. hogy Apáczai törekvése az lett volna, hogy «scholae liberentur a vinculis scholasticismi, neque tantum logica, rhetorica et grammatica doceantur, sed et res jucundae, sicut physica, mathesis, historia, geographia, astronomia. et quidem sermone hungarico». A magyar nyelv Apáczai iskolarendszerében csakis az elemi oktatás fokozatán érvényesül; a középiskola s ebben a reáliák tanítása is, nála ép úgy mint Comeniusnál, latin nyelvű. Hasonlóan az egyetem is. E pontban Apáczai életírói általában igen könnyen hívók.

tárgyi ismeretekkel kell összekötni, aminthogy mindez elveket már gyulafehérvári beszédében oly élénken és határozottan körvonalozta. S valóban látjuk is, hogy tananyagcsoportosításában az eloquentia mellé, mint ennek anyagát, odasorozza a történetet s első sorban éppen a hazai történetet és jogot; az arithmetika mellé, mely magában is reális ismeret, a geometriát és astronomiát; a physika mellé, melyen a mai természetrajz és természettan összességét érti, az anthropológiát és medicinát stb. Apáczai középiskolája tehát humanistikus intézet, mint megannyi korabeli trivialis iskola, melyeknek szerinte is bővíben volt a nemzet; de a humanismus otthonává nem azáltal lesz, hogy az országból Latiumot csinál, hanem hogy a nyelvismeretek mellett a tárgyi ismeretekre is megtanít, s így nemcsak a széppel, de a jóval, igazzal és haszonnal is megismertet. Volt tehát neki oka a «futót is sarkantyúzni»: ¹ az ő középiskolája egy reformiskola, melyet még csak századunk valósított meg. Nincs okunk felvenni, hogy Apáczai Verulami Baconnal közelebbről ismerős lett volna, de realismusában, mely a tiszta nyelvi és logikai formalismus ellen oly hangos riadót fűj, már a Bacon-féle eszméknek mintegy öntudatlan diadalát szemléljük; azon eszméknek, a melyek a Baconnal ismerős Comeniusban, ennek realismusában teljes tudatossággal érvényesültek. Bizonyos, hogy Apáczainál e tekintetben a németalföldi iskolákban szerzett tapasztalatok befolyása érvényesült.

A mi végül az egyetemet illeti, az lényegében nem új gondolat, hiszen már a középkori egyetemek is az Apáczai által tervezett facultások szerint voltak szervezve, mely rendszer a protestans egyetemekre is átöröklődött. De új és nagy gondolat az, a mely Apáczai lelkében megfogant s melyet Beöthy Zsolt oly classikus rövidséggel jellemzett: «Magyar egyetem, mint a magyar tudomány forrása; magyar tudomány, mint a magyar műveltség forrása.» ² Tehát az egyetemi oktatást azon okból sürgeti, mert a tudományok buzgó s fáradhatlan művelése nélkül nemzet, ország boldog nem lehet, mert — miként láttuk — a mi a testnek a szem, az egy nemzetnek az «akadémia» s a mi az emberben az értelem, az egy országban a tudós férfiak egyeteme.

¹ L. 1897. évf. 649. l.

² Nem ugyan nyelvi, de nemzeti szempontból!

Egységes, alapjától legtetejéig szervesen tagolt nemzeti oktatás: íme Apáczai iskolarendszerének kidomborodó lényege!

Azt hiszem, felesleges különösen rámutatnom, mily különbség van ezen Apáczai által tervezett iskolarendszer s a hazánkban akkor szerte divott iskolák között,¹ mely utóbbiak az anyanyelv s dologi ismeretek iránt vajmi kevés, vagy épen semmi érzéket sem mutatnak; a nép nagy tömegének szükségleteiről a legfelsőbb oktatás szükségérzetéről pedig sehol semmi szó. Egyetemnek, Mátyás király híres terve óta semmi nyoma. Létezett ugyan e korban a Pázmány által 1635-ben alapított nagyszombati ú. n. «egyetem», de ezt, minthogy sem jogi sem orvosi facultással nem bírt, maga a pápa vonakodott az egyetemek kiváltságaival felruházni,² nem is volt az valójában semmivel sem magasabb színvonalon szervezve, mint pl. a Bethlen-féle gyulafehérvári collegium, melynek egyébként már csak az alapítványai is amazét fölülmúlták.³ Apáczai tehát valóban oly eszmét pendített itt meg, a mely ha megvalósulhat — hazánk hatalmas lendülettel emelkedett volna a művelt nemzetek színvonala felé.

S ha az iskolarendszerét a Comenius «Didaktika magna»-jában körvonalozott tervezettel összevetjük, a kettő között itt is bizonyos rokonságot tapasztalunk. Tudjuk, hogy Comenius, a nép műveltség igényeire való tekintettel négyféle iskolát különböztet meg, t. i. az édes anya iskoláját — «schola materna», minőnek minden családban; továbbá az anyanyelvű iskolát — «sch. vernacula», minőnek minden faluban; azután a latin iskolát — «gymnasium», minőnek minden városban; s végül az egyetemet — «universitás», minőnek minden országban lenni kell: ám — eltekintve a legelső fokozattól, a családtól, a mely különben is nem annyira didaktikai, mint inkább nevelési szempontból játszik szerepet, s melynek paedagogiai jelentőségét Apáczai egyébként teljesen méltányolta — a többi három fokon mindkét paedagogusnak tendenciája ugyanaz, és pedig az anyanyelvű vagy népiskola által kielégíteni a nép legszélesebb s legáltalánosabb rétegének culturigényeit, a latin iskola által biztosítani a középosztály műveltségét s egyúttal előkészíteni az egyetemekre, s

¹ L. fentebb I. rész II. fejezet.

² Fraknoi: Pázmány Péter, III. köt. 162. l.

³ V. ö. Molnár A. i. m. 582. l.

ezek a tudományok szakszerű művelésének mindenki számára hozzá férhető országos otthont teremteni. Elismerjük, hogy Comenius didaktikai rendszerének a részletekig menő finom kifejtésében magasan Apáczai fölött áll, sőt hogy a mai ú. n. tudós társaságoknak vagy tudományos akadémiáknak összejtjét képező «schola scholarum» vagy «Collegium didacticum» V. Baco alapján való hangsúlyozása által korát s vele együtt kortársát, Apáczait is messze megelőzte: mindez eltérő vonások azonban csak annál világosabban utalnak arra, hogy Apáczait Comeniustól itt se hozzuk függésbe, míg azonos eszméik viszont csak szellemük rokonságáról tesznek bizonyosságot, melylyel ugyanazon munkamezőn, de egymástól teljesen függetlenül, ugyanazon időben, ugyanazonos célok megvalósítására törekedtek. Kvaacsala, midőn Comenius Didactica Magna-ját jellemezve kiemeli,¹ hogy «a nagyszabású irat közvetlenül azon hazafias érzelemből ered, a mely a haza visszanyerésének kilátására repeső örömben tör ki», hogy ezért e mű megszerkesztésében szerzője «mint hazafi és paedagogus érzelmeinek egész bensőségével s erejével s erkölcsi jellemével szinte páratlanul áll»: minden szavában Apáczaira is talál. S ha ugyane történést tovább hangsúlyozva emeli ki, hogy «az egységes nemzeti iskolai ügy eszméje, — mely az oktatásviszonyokat tervszerűen mind magasabb fejlődési fokra felvezetni van hivatva, hogy a nép az idegenek uralmától megszabaduljon — úgy célja, mint tartalma szerint modern gondolat s a nagy férfit, mint a nemzetiségi eszme előhírnökét mutatja be két évszázaddal az eszme felvirágzása előtt»: úgy e dicsőségben osztozik az ő nagy hőisével a mi Apáczainak is, kinek egész iskolareformja éppen abban az ő mélységes hazaszeretetében s az egységes nemzeti szellem jelentőségének megértésében és érvényre juttatásában bírja alapját. Ez összehasonlítást egyébként a két paedagogus között még a következő szakaszok is hivatva lesznek néhány vonással kiegészíteni.

3. *Apáczai didaktikai alapelvei.*

Apáczai művének tárgyalása közben szórványosan találkoztunk már azon elvekkel, a melyeket ő az oktatás sikerének biztosítása érdekében megvalósítandóknak tart; ez alkalommal

¹ Comenius 145—146. l.

feladatunk azokat összefüggő rendszerbe foglalni, hogy helyét és jelentőségét nemcsak a hazai, de az általános paedagogika mezéjén is annál biztosabban megállapíthassuk és méltathassuk.

E szempontból a kulcsot legcélszerűbben azon álláspontban kell keresnünk, a melyet ő korának a nyelvoktatás formalismusa által meghatározott természetellenes didaktikájával szemben elfoglalt, s a melynek lényege: *a természetesség*. Az embert természetének s a természetnek megfelelően kell oktatni. A puszta nyelvi és épen idegen nyelvi oktatás — mely különben is csak az emlékezet mechanizmusát fejleszti, de az ítélőképesség rovására, s a mely nem veszi kellő figyelembe a gyermek természetes fejlődését sem — ezen elvnek egyenes felforgatása. Miként az az iskolákban általában embert, úgy a magyar iskolákban magyar embert kell nevelni, azon eszközök felhasználásával, a melyeket az oktatásnak a hazai föld s a fejlődő gyermek természete önkényt nyújt, s nem idegenből vett alkalmatlan eszközök reakényszerítésével, a melyek őt csak valójából kiforgatni s haladását megakasztani, vagy legalább is késleltetni alkalmasak. Igaz ugyan, hogy a természetesség e kívánalmát Apáczai nem fejti ki elméletileg, mint ezt pl. Comenius az ő Didactica Magna-jában oly finom elmélettel és melegséggel megcselekedte — aminthogy Apáczai nyomátalan az ő didaktikai elveit külön rendszerbe nem foglalta, kora halála miatt nem is foglalhatta; de ott lüktet az minden gondolatában, s minden sorában, s mint üde, egészséges vér táplálja az egész iskolaszervezetet s az oktatásnak egész rendszerét. Összes didaktikai elvei ezen egyetlen alapelvnek, a természetesség követelményének szükségszerű kifolyásai.

Ezen elvek között első helyen áll *az anyanyelvnek*, mint az alapvető oktatás eszközének követelménye. Voltak ugyan kísérletek Apáczai előtt is, a melyek az anyanyelvnek az alsófokú oktatásban való érvényesítését célozták, és épen Keresztúri Gyulafehérvárt volt az, a ki ez irányban erőlyes kezdeményezésképen szerepelt; de azért az ő iskolája is valójában latin iskola volt, az anyanyelv, mint kizárólagos didaktikai eszköz, még csak Apáczai által lett a legnagyobb határozottsággal hangsúlyozva s érvényre juttatva. Hogy ez elvet az egész iskolarendszeren következetesen még ő sem vitte keresztül, azon, kora szempontjából, épen nincs csodálni való. Ámde már maga az a tény, hogy az elemi iskolákban ezt kizárólagos oktatásalapul vette s úgy, a

vallás-, mint a réalismeretek közlésére annak használatát követte, sőt a latin nyelvet innen egyenesen kiküszöbölte, oly mélyreható reform volt, a mely korában — kivéve az egy Comeniust, ki az anyanyelvű iskolát ugyancsak csupán anyanyelvűnek szervezte — páratlanul áll. Úttörés volt ez, a mely ha jó végre jut, folytatásképen a felsőbb iskolák nyelvi reformját is maga után vonni volt hivatva.

Ugyancsak a természetesség elvén alapul továbbá a *realiák-előtérbe állítása*. Természetes fejlődése az ismeretnek, hogy érzéki tapasztalatokon kezd s innen emelkedik fel lassan, fokozatosan az általános, elvont fogalmakhoz, szabályhoz. Kezdjük hát a gyermeknél a réalismeretekkel, melyek az ő gondolkozását a képzelet, emlékezet és tapasztalat fokozatán át önálló ítéletre képesítik s gondolkozásuknak tárgyat, ismeretüknek tartalmat szolgáltatnak; s látjuk, hogy Apáczai legelőször is encyklopaediájának reális ismereteket nyújtó részeivel akarja a tanuló ifjúságot foglalkoztatni, csak úgy a nyelvekkel; s legnagyobb szerencsétlenségnek tartja, hogy a tanítványokat a nyelvtannal gyötörjük agyon «ante omnino omnino rerum cognitionem».

A reáliák tanításának követelményével azouban a legbensőbb, legszorosabb összefüggésben áll — a *szemléltetés*. S e tekintetben Apáczai, Comeniussal együtt, valóban itthon jóval megelőzte korát. Ugyanakkor, a midőn Comenius «Orbis pictus»-át Patakon kiadja s ajánlatára Rákóczy Zsigmond a pataki főiskola számára Amsterdamból nagy költséggel meghozatja a földrajz reformátorának, Mercatornak atlaszát: Apáczai még külföldön való tartózkodása idején, tehát nyilván a holland iskolákban szerzett tapasztalat alapján, encyklopaediája előszavában, a földrajz tanításához, mint hasznos szemléltető eszközt, a térképeket és földgömböt megkivánja; tehát nemcsak új tantárgyat, de annak eddig ismeretlen methodussal és eszközökkel való tanítását is követeli. S ezt bizonynyal a természettudományi tárgyakra is kiterjeszteni óhajtja, aminthogy az egyetemen is a természettudományi szakhoz egy botanikus kert felállítását sürgeti.

Az előbbi elvvel karöltve jár Apáczai azon további követelménye, hogy a különböző tantárgyak nem az elmélet, de az *élet szempontjából* és érdekében taníttassanak. Midőn encyklopaediájának használati módjáról beszél, siet mindjárt előre hangsúlyozni, a különféle tárgyaknak az életre való hasznát, s miként

maga a tárgyaknak illetén az életre alkalmazott kezelését igéri,¹ úgy lelkére kőti a tanároknak is általában, hogy a természet-tudományoknak «hasznokat e világi életre megmutogassák», azért «az emberről szóló tanban a medicinát is megmagyarázzák».² Mert jól látja, hogy népét az anyagiakban is boldoggá, a külföldtől függetlenné tenni csakis a tudományok képesek, melyek azért mindig az életre alkalmazandók.

Épen ezért *a nyelvtanítás is mindig tárgyi ismeretközléssel* legyen egybekötve. Ő maga, mint láttuk, ezért tanította oly előszeretettel pl. Virgil Georgiconját, a melyet melegen ajánl is; ezért csatolja a retorikához a történetet s követeli az ékes-szólás tanárától, hogy «profiteállyon nekik historiákat, mennél szebb ékesen szólással tudja», sőt a többi nyelvekben is — úgy-mond — «az volna a fő gondja, hogy a nyelvekkel együtt a nyelvekben foglaltatott tudományokat is tanulják»... A Comenius Januáját ugyane cél gondolata teremtette meg.

A nyelvtanításnál egyébként a természetesség szigorúan követeli azt is, hogy *nyelvet és nem nyelvtant* kell tanítani. Ez a pont főleg az, a hol kora latin iskoláit a legélesebben ostromozza. Nem vonja ő kétségbe a nyelvek tanításának jogosultságát, ellenkezőleg nélkülözhetlennek tartja azt, sőt, ha rajta áll, mint láttuk, a latin nyelv mellé még a sapientialis nyelveket is tanította volna, hiszen ezek a «bölcsesség» hordozói. Láttuk is, mily lelkesen tudja e nyelveket ajánlani.³ Ámde épen mert oly mélyen érzi a nyelveknek a művelődésre való nagy jelentőségét: annál kiméletlenebb azon hagyományos formalismussal szemben, a mely a formákra, a nyelvtanra, a szabályokra fekteti a fősúlyt, ezekkel gyötri a megcsömörlésig a szegény tanulót, a kinek pedig magára a nyelvre van szüksége s nem a grammatikának elvont szabályaira, a melyeket Cicero sem tudott volna tökéletesen s a melyeknek az életre semmi de semmi haszna! Meg van róla győződve, hogy azon idő alatt, míg a gyermekeket a grammatikával gyötrik, az egész magyar encyklopaediára könnyebben megtaníthatnák. S ha visszatekintünk épen a nyelvtanítás szempontjából kifejtett methodologiai utasításaira, látjuk, hogy értette

¹ «*as ad usum vitae humanae transferendo.*» Enc. Praef. 23. l.

² Enc., 364. l.

³ De Stud. sap.

is a módját, mint kelljen a tanítványokat egy idegen nyelv mysteriumába könnyű szerrel bevezetni.

Úgy a nyelvek, valamint a reáliák oktatásánál igen fontos elv továbbá, a *közelebbről távolabbira, könnyebből nehezebbre, concrétből elvontra való fokozatos átmenet*. Ezen elvre Apáczaink kiváló gondot fordít, s láttuk, hogy már encyklopaediája tanítási módszerének megrajzolásánál kiemeli, hogy a viláért sem kezdené azt az I. részt képező ismeretelmélettel, hanem valamely «könnyebben felfogható dolgokat tartalmazó szakasszal» pl. a földrajzzal,¹ természetesen szemléltetőleg s az életre alkalmazva, s így menne aztán fokozatosan fel a mind nehezebb szakaszokon át. Hasonló elv vezeti a nyelvek tanításánál is, a hol — hogy példakép a neki oly kedves görög nyelvre utaljunk — «nem bajolna sokat a nyelvtannal», hanem, miután a legszükségesebb paradigmákra megtanította volna tanítványait, rögtön «librum elegantiorum ex Novo Testamento, eumque historicum primo, tum dogmaticum» tehát egy jobb irányú, de könnyebb történeti könyvet venne elő s csak aztán fokozatosan menne át a nehezebb s elvontabb, mert dogmatikus tartalmú könyvekre. Hát az bizonyos, hogy az újszöv. iratok között a történeti könyvek, vagyis az evangeliumok vannak a legkönnyebb nyelven írva s köztük legtisztább épen az Apáczaik által legelsőnek kiszemelt Lukács írása; tárgyilag is e történeti könyvek állnak a gyermek kedélyvilágához a legközelebb s itt is főleg Lukács, avval a gyermekdeden naiv szép előtörténettel, a melylyel Jézus születésének körülményeit mintegy isteni glóriába foglalja. Apáczaik tehát nemcsak a görög nyelvnek finom megítélésében, de a nyelv tanításának módszeres keresztülvitelében is egészséges elvet követ — s ez alapon megy át aztán a nehezebb nyelvű classikus görög irodalomra, itt is a történeti írókon kezdve, fel a bölcsészekig. S hasonló utat követne aztán a latin, héber s arab nyelvek tanításánál is.

Mindenben azonban kiváló gondot óhajt fordítani arra, hogy csak a fődolgok emléktessenek, azok is csak kellő megértés alapján «nehogy az emlékelés túltengése az ítélő tehetség

¹ «Quam (encyklopaediam) non a principio legendam juberem, sed caput vel sectionem, in quo de rebus, captu facilioribus, puta ad Geographiam . . . pertinentibus agitur.» Enc. praef. 23., 24. l.

kárára s rovására történjék». A gyermek ne tanuljon egyáltalán semmit, a míg meg nem értette teljesen, könyv nélkül. Az *emlékelést tehát mindig a megértés előzze meg* — s az maga sohase legyen túlságos, betűszerű.

Ez okból sürgeti a már megértett dolgok gyakori rendszeres *isméllését*, valamint a megértés szempontjából azon Fortius-tól átvett elvnek szemelőtt tartását, hogy «*nem sokat, de soká,*» mit Comenius így fejez ki: «*non multa, sed multum*». Kívánja tehát az egy tárgyba, kérdésbe való elmélyedést, annak *rövid, szabatos, világos összefoglalását*, óvva egyazon időben különféle össze nem függő dolgok összekeverésétől, a mi csak a tanítvány megzavarására alkalmas.

Ám azért más oldalról megköveteli, hogy a különféle tárgyaknak s a különféle tudományoknak és ismereteknek *egymásra-vonatkoztatása* az oktatásban kellő mértékben érvényesüljön. Írást s olvasást ezért Apáczai, épúgy mint Keresztúri s Comenius, egymástól el nem különíti, ellenkezőleg egyszerre tanítja s taníttatja, a physikához oda csatolja a medicinát, a theológiához az egyházkormányzat s alkotmánytant s egyházjogot, az eloquentiához a történetet stb; sőt tovább megy, a mennyiben az összes tudományokat, természet s kijelentés tudományait egyrészt, másrészt pedig a nyelvtudományokat, realiákat egyrészt s másrészt a humaniorákat, mint egy magasabb egységes organismusnak élő s éltető, egymásközt is a legbensőbb kölcsönhatásban, életközösségben lévő szerveit fogja fel s értékesíti, a mint ez encyclopaedikus irányzatából közvetlenül folyt és a mint ennek az organismusnak képét gyulafehérvári beköszöntőjében oly igazi virtuositással meg is rajzolta.

Mint a kijelentés tudománya, a «sapientia» körét képező tudományok közé tartozik — láttuk — a theologia is, a melylyel Apáczai mint theologus, különös gonddal foglalkozik. S e téren, didaktikai szempontból, előkelő magaslaton áll az ő hermeneutikája, a melyben a *nyelvészet-történeti* (grammatico-historiai) *írásmagyarázat* elvét érvényesíti, oly elvet tehát, mely még tulajdonképen csak a mult század végén, Ernestivel jutott teljesen érvényre.¹ Apáczai ezen a modern theologiai tudományosság által írásmagyarázati sarktételül elfogadott elvszabálynak egyik igen

¹ «Institutio interpretis Novi Testamenti». 1761.

érdemes és méltó előharczosa. Büszkén vallja, hogy a theologia sas, a melynek egyik szárnya a philosophia — és pedig, miként láttuk, a dubitatio philosophiája — a mely már magában rejti a történet-kritikai momentumot; a másik pedig a philologia, s hogy nyelvészeti érzéke mily finom, arra ráutaltunk. Elismeri az újszövetségi görögségnek héberes színezetét, a nélkül, hogy az ú. n. hebraisták rationalistikus szélsőségébe tévedne s evvel azok közé áll, a kik — távol minden dogmatismustól — az újszövetségi görög nyelv történeti felfogását készítik elő; a héber nyelvnél pedig mélyreható tekintettel felismeri, mily szükséges annak helyes megértéséhez a syr, chald, talmudi s arab nyelvjárás ismerete is, vagyis azt is történeti fejlődése s összefüggése szerint méltatja. Igaz, tárgyilag még a történeti írásmagyarázatot nem követeli, de itt is, a midőn a theológiának s főleg az írásmagyarázatnak segédeszközeit az encyklopaedikus tudományokban látja, már belefoglalja a történetet is s óhajtja az exegesisben a történeti érdeknek érvényesülését is. A mit még közelebb-ről igazol az, hogy a korában annyira elhomályosult igazi reformációi s csak a jelen kor tudományos prot. theológiája által teljes mértékben tudatra emelt elvet, mely különbséget tesz a szentírásban a «scriptura» és a «verbum», vagyis az emberi, történeti — s az örök, isteni mozzanatok között, ő a legszilárdabbul hangsúlyozza; a miből önkénytelenül következik, hogy az inspiratio elmélete helyesen csakis a szentírás tartalmára, az «igére» szoríttatván, annak «scripturája», vagyis betűje, a mely emberileg, történetileg, különféle kor- s írói egyéni viszonyok s állapotok közrehatása alatt jött létre, a történeti kritikának tárgyául kiszolgáltassék. Apáczai tehát e tekintetben korának valóban igen előkelő theologusa.

De bármily theologus is, sőt épen mert ilyen theologus. igen mély didaktikai elv nála az is, hogy az iskolában ne theologiát, tanformát, de *vallást tanítsunk*. A hol encyklopaediája methodusáról beszél, először is — úgymond — tanítványait anyanyelvükön a bibliai történetek s egyes hasznos prófétai helyek ismeretébe vezetné be, ezeket is mind «az életre alkalmazva». A kátéhoz, melyet egyháza törvényhozásilag kötelezőnek mondott ki s a mely Alsted iskolájában — mint láttuk¹ — az egész

¹ L. 1897. évf. 271., 272.

középiskolai vallásoktatás folytonos anyagát képezte, Apáczai már az elemi iskolában az ó-testamentomi «szép históriák» mellett különösen a rómaiakhoz írott levélnek megfelelő szakaszait akarja tanítani, bizonynyal, mert e levél az, a mely, mint a hit által való megigazulás elvének classikus apologiája a legalkalmasabbnak mutatkozott a keresztyén hit sarkalatos igazságainak a gyermekek tudatába való bevésésére. Súlyt fektet arra is, hogy a gyermekek énekelni, buzgón imádkozni tudjanak; is hogy a templomba járás is épületükre legyen, a hallott praedicatióból kikérdezi, kioktatja őket. Egyszóval vallásos életet óhajt kelteni a gyermekekben, s nem rideg tant nyújtani nekik megemészthetlen lelki eledelül. Másrészt azonban szívós érzelme van az egyház iránt is. Tudja, hogy az Isten országa megvalósulásának edénye s azért fentartja közte s az iskola közt való közösséget s szerves összefüggést, az által, hogy a vallástanítást egyenesen a *lelkipásztorok kötelességévé* teszi, a mi által annak kellő tudományos s gyakorlati készséggel s érzékkel való kezelését biztosítja.

S végül nagy szép gondolata az, hogy az oktatás *necsak általános, de ingyenes* is legyen. A dolog természetében rejlik, hogy az általános iskola-kötelezettség csakis az elemi iskolákra volt általa is alkalmazható, itt azonban, bárha nem is követelményként, de óhajképen elég világosan kifejezte lelke gondolatát. Az oktatás ingyenességét viszont a legfensőbb fokon, az egyetemen követeli, a mint ezt kolozsvári igazgatói beszédében világosan ki is fejezte; a Barcsay fejedelemhez benyújtott tervezetben pedig tandíjról egyáltalán említést sem tesz, csak bizonyos beíratási s vizsgadíjakról; itt is azonban a rang és vagyonskülönbséget szem előtt tartja. Igen valószínű, hogy azon ténynek, hogy ő első sorban az egyetemen kívánta az ingyenességet, alapja az elmaradt magyar felsőbb tudományosságban volt, a melyet ő minden áron mihamar fellendíteni iparkodott, mint a melytől nemzete megújhodását várta: de ha látjuk, hogyan igyekszik a tanuló ifjúság számára ingyennéllátásra alapokat teremteni, mint köti lelkére nemzetének, fejedelmének a rendeknek a népiskoláknak mindenütt való felállítását, nincs okunk felvenni, hogy amaz ingyenességet nem szorította volna csak a

¹ L. fentebb 1897. évf. 649. l. 1. j.

felsőbb oktatásra, de ha módját és fedezetét látja, azt bizonyára a többi — s elsősorban a népiskolákra is kiterjeszti vala.

Visszatekintve pedig mind az elősorolt elvekre, különösen a mi a természetesség, szemléletesség, anyanyelv, nyelvtanítás, oktatásbeli fokozatosság, emlékelés és értelem gyakorlása, a gyakorlatiasság, a reáliák stb. követelményét illeti — azt hiszem, a szakértőt elegendő egyszerűen Comenius didaktikájára utalnom, hogy a két paedagogus feltűnő szellemi rokonságát igazoljam. Ha mindezeknek alapjául Comenius az «omnes omnia omnino doceantur» elvét állítja oda, hát Apáczai ebben sem áll mögötte, ő is mindenkit, mindenképen, mindenre meg akar tanítani, mert a «bölcsesség» minden ismeretnek birásában áll s arra mindenkinek emberméltósága s boldogsága miatt általában szüksége van.

4. *Methodikai elvek és fegyelem.*

A dolog természeténél fogva a didaktikai elvek képezvén alapját a módszernek, ennek szabályai bizonyos mértékben már azokban bennfoglaltatnak és azoktól csak mint elvtől a kivitel különbözik. Minthogy pedig a módszeres tanítás elválaszthatlan a neveléstől, különben célját tévesztette: azért, de meg Apáczai felfogásából folyólag is a módszeres oktatás s ezzel összefüggő iskolai nevelés (fegyelem, általános értelemben) elveit itt együttesen tárgyaljuk le.

E tekintetben ismét a legjobb kiindulópontul szolgál Apáczainak iskolafogalma. Az iskola szerinte, min láttuk,¹ tanítók s tanulók szerves közössége, melynek feladata, hogy benne amazok ezeket az élet számára hasznos és szükséges ismeretekre oktassák. Tehát nem két külön rend, de két külön szerv áll itt egymással szemben, egymást társasággá egészítve ki. Élő közösség az, a melyet Apáczai az iskolában tanítók s tanulók között létesíteni óhajtott s ez alapon határozza meg azon kellékeket is, a melyeket úgy a tanítóval, mint a tanulóval szemben felállít.

Közelebbről a tanító; Apáczai szerint első sorban is legyen igazán tanító. Első és főkélléke azért, hogy pályájára hivatás-érzet vezesse s ne a megélhetés önző érdeke; hogy legyen abban kitartó, hű, és ne tekintse azt csak átutazó állomásnak, vala-

¹ L. 1897. évf. 648—649. l.

mely magasabb javadalmazású papi pályára vezető lépcsőnek; vessen számot pályája esetleges töviseivel! ne keresse a tömeg kegyét, s ha ez elfordul tőle, ne csüggedjen el, de törhetlenül haladjon megaláztatások s nyomorúságok között az erény felé: egyszóval éljen pusztán hivatásának, isteni megbízatásának. E mellett a tanítótól Apáczai tudományos készültséget, példányszerű erkölcsi életet, szeplőtlen jellemet is követel; különösen hangsúlyozza, hogy legyen tanítványainak igazán szerető atyja, ki róluk még imáiban sem feledkezik meg; legyen meg benne a törekvés magát tanítványaival megszerettetni, a kellő tapintat, erély, ügyesség, erkölcsi nevelésükre: szóval legyen nevelő a szó teljes értelmében. Apáczai tehát az egész oktatás ügyét a tanító személyétől, paedagogusi jellemétől teszi függővé; sikerének kulcsát pedig a szeretetbe helyezi, melylyel a tanító állása, hivatása s tanítványai iránt viseltetik: az iskolát így igazán családdá alakítja át, melyben a családfő a tanító, melyben nem dresszúra, de élő közlés, nem parancs, de személyről személyre való élő hatás az ismeretekbe való bevezetés mellett igaz emberi jellem képzése az uralkodó törvények. Mind olyan elvek, melyektől modern iskoláinknak is összes sikere és eredménye függ.

A tanulókkal szemben a kik itt természetesen még mint csak készülő emberek szerepelnek, Apáczai kívánalmai inkább methodologikus jelleműek s arra irányulnak, hogy a tanulóiban az iskola és a tudományok őszinte szeretetét felköltsék. Semmitől sem undorodik úgy, mint a szellemi proletariattól s arra törekszik, hogy az iskolát és a nemzetet ettől a mételetől megóvja. Mily mély fájdalom, az, a melylyel Kolozsvárott, mint igazgató, azokról beszél, kiket nem a tudományok szeretete vezet az iskolába, de a testi munka elől való menekülés; s mily büszke öröm az, melylyel ugyanekkor azokat a tanulókat dicséri, a kik igazán hívek »Minerva zászlajához» ... Mint kér ezektől ő, tanítójuk, vezetőjük, bocsánatot, hogy rossz társaik miatt a tanuló ifjúságot — mint ilyet — korholni volt kénytelen s mint szólítja fel végül valamennyit, hogy siessenek ők is a maguk részéről segíteni az iskola baján, az által, hogy a műzák csarnokába a tudományok őszinte szeretetéből járuljanak. Mind arra alkalmas intés, hogy az iskolát az ifjú számára is ne robotos házzá, de édes otthonná tegye, hol lakoznia gyönyörű-

ség, hová vágyva siet, mert tudja, hogy szeretet fogadja, szeretet vezet s mindvégig szeretet kíséri.

Valóban egy kis szellemi köztársaság, a melynek egyetlen alaptörvénye a szeretet, tanító részéről hivatás s tanítvány, — tanítvány részéről tudomány s tanító iránt, és mely végig húzódik az iskolák megannyi fokozatán, hogy mindenütt emberek által embereket neveljen.

Azon erkölcsi alapok mellett azonban, melyekre Apáczai az iskolát építi, gondoskodik a tanítás és tanulás helyes módszeréről is: s e tekintetben úgy a tanítóknak mint a tanulóknak igen életrevaló utasításokat ad.

A tanítótól mindenelőtt megköveteli, hogy legyen meg benne a képesség, tanítványai külön s különféle egyéniségeihez alkalmazkodni s a kellő methodikai ügyesség, azoknak a tudományokban való oktatására. Ez utóbbi célból követeli a rövidséget s világosságot; az éber figyelmet, hogy a mellékes dolgoktól magát távol tartva, mindig csak a lényegre tartsa szem előtt, a türelmet, hogy egy dolgot addig meg ne unjon, míg tanítványai teljesen meg nem értették; az ügyességet, hogy tanítványai éberségét lankadni ne engedje, de őket szórakoztatni is képes legyen; az élénkséget, melyet tanítványaink folytonos kikérdezése és «disputáltatása» (természetesen ez csak a felsőbb osztályokban) által bennök is felkölt; a gondot, hogy tanítványainak a pihenésre is kellő időt juttasson s általán a tanításban azon aprólékos figyelmet, a melylyel az egyes tárgyakat tanítványai számára könnyűvé, kellemessé s hasznossá tudja tenni. Sőt még az iskolán túl is kiterjeszti figyelmét s miként maga teszi,¹ úgy megkívánja a tanítótól is, hogy tanítványait az iskolából az életbe jó tanácsokkal bocsássa el és figyelmeztetve őket, mit és mennyit kell még tanulniok, nekik ebben is útbaigazítást adjon.

Másrészt mily szépek, mélyek, szeretetteljesek azon intései, a melyekei a tanulás tekintetében az ifjúságnak ad. Csak gondoljunk vissza azon kis könyvre, melyben Fortius alapján,² Comeniuszal együtt s egy időben, a tanulásban elcsüggedt ifjút kitarásra, szorgalomra buzdítja, megmutatva az eszközöket is, melyek őt bizton célhoz vezetik. Per aspera ad astra! mert «ha a tanulás gyökerei keserűek is, de gyümölcsei édesek». Mint utal

¹ Enc. praeft.

² L. 1897. évf. 486. s köv. l.

a tapasztalatra, mely az iskolában szerzett ismereteket kiegészíteni, megtermékenyíteni van hivatva, mint lelkesíti őket az amazonok s Demokritos példájával arra, hogy összes testi, lelki erejüket a bölcsesség megszerzésére fordítják. E tekintetben igen érdekes, midőn Fortiussal a «tanítva tanulás» s «tanulva tanítás» elvét sürgeti, a melylyel nemcsak a tanulmányok mellett való megmaradást, de egyúttal az azokba való komoly elmélyedést czélozza, a mint hogy maga is — mint láttuk — azok közül valónak vallotta magát, a kik ily módon igyekeznek előre haladni s maguknak és másoknak szolgálni.¹

A tanításban a *szakrendszert* állítja előtérbe. Erre vonatkozólag elegendő iskolaszervezetére utalnunk. A tanítótól megkivánja a sokratesi társalgó, segítő módszer alkalmazását, melylyel adva van az *inductio*, s melyet kiegészít a felismert igazságok rövid, világos, szabatos összefoglalása s ismételtetése; a tanulótól pedig az *önképzést*, melyre nézve Fortius alapján az írás, hallás, olvasás, elmélkedés s tanításban adja meg — mint láttuk — az eszközöket. E mellett — bárha csak mellékesen is — kiterjed figyelme a *test gondozására* is. Ajánlja a mozgást, játékot, de csak oly mértékben, hogy a tanulmányok rovására ne történjék; utal a test egészségének fentartó eszközeire, igaz, nem a paedagogikában, de az encyklopaedia anthropologiai részében s figyelme — mint láttuk — kiterjed még a kisded nevelésére is. Különösen nagy súlyt fektet a *testnek erkölcsi tisztaságára*, s azon kilencz főakadály között, melyek az ifjúnak a bölcsesség útján való haladásában útját állják, első helyen említi «a bűnnek mocskát» és a «szennyességét».

Kötelességtudás, hivatásérzet az alap, a melyen tanító és tanuló egyaránt hivatásuknak megfelelőhetnek. Ezért a tanító legyen a tanuló szemei előtt örökös élő *példa*, kit bizalommal és örömmel követ s kinek hivatás és munkaszerezetéből merít maga is erőt és tanúságot. Másrészt meg a tanító utaljon is *példákra*, a mint Apáczai maga is — láttuk — ez eszközt tanítványai önrzetének és elhatározásának felköltése s nemesítése érdekében bőven s ügyesen tudja használni.

Ily ethikai alapokon nyugvó s ethikai rugók által mozgott iskolatársadalomban a *fegyelem* vajmi kevés szabályra szorít-

¹ L. 1897. évf. 278. l.

kozik. A tanítónak feladata a népiskolában, hogy «gyengédekhez idő fenytékben tartsa a gyermekeket és ha lehet, édesgesse inkább, mint fenyegetse és verje»; ha bűnt, kihágást tapasztal, «az erkölcseleneket megfeddje, de módjával való fenytéssel, s a vétekre való alkalmatosságot elhárítsa». Egyáltalán a fegyelmezésnek is alapja legyen a szeretet, a melynek nemcsak a büntetésben kell megnyilatkoznia, de odatörekedni, hogy a bűnre való hajlamot, alkalmat paedagogikai tapintattal megelőzze. Akár csak Luthert hallanók, a ki a vessző mellé odahelyezi az édes almát is; avagy Comeniust, a kinek iskolafegyelme ezen főparancsolatban összpontosul: «mindenkor derű és melegség, gyakorta eső s szél, ritkán villám és mennydörgés»...

5. Összefoglalás.

Az eddig elmondottak kellőleg igazolják, hogy Apáczai a Bacon s Ratich nyomában fellépett azon paedagogikai reformátorok közül való, a kik a XVI—XVII. század nyelvi formalismusának rab-ságába süllyedt iskolaügyet, a reáliák, az anyanyelv s az encyklopaedikus műveltség hangoztatása alapján, tehetetlen állapotából, meddőségéből kisegíteni s a modern paedagogia alapjait megvetni voltak hivatva. Láttuk ugyan, hogy Apáczai sem Bacon sem Ratich elveivel ismerős nem volt, legalább közvetlen kapcsolópont közte és közöttük ki nem mutatható; ámde másrészt láttuk azt is, hogy ezeknek és a nyomukban megindult paedagogikai újítóknak hatását akkoriban nemcsak a külföldi, de honi iskoláink is érezték, s hogy Apáczai olyan viszonyok között élt és fejlődött, a melyek alkalmasak voltak arra, hogy lángra gyújtva genialitása szövétnekét, a hazai iskolaügynek igazi reformátorává váljék, bárha egyelőre gyakorlati eredmény nélkül is. Nagy szellemeknek épen az a titka, hogy megértik teljesen a kor kívánalmait s azoknak classikus kifejezést tudnak adni. Reformátorok nem pattannak ki Minervaként Jupiter fejéből, hanem mintegy gyűjtő lencsái ők azon sok különféle világosságsugárnak, melyek az őket megelőző előreformátorok szellemeiből áradtak ki. Ilyen értelemben ők a múlt és a jövő között, igazi határoszlopokat képeznek, melyeken fel van írva, mennyi volt az út, a mely eddig vezetett s mennyi, a mely egy újabb határoszlopig terjed. Gondolom ez azon helyes kulcs, a mely úgy Comeniusnak, mint Apáczainak, a XVII. szá-

zad e két nagy egykorú paedagogikai reformátorának helyes történeti méltatásához eljuttat: a kiket már az eddigi tárgyalások folyamán is többször, úgy szellemirányuk rokonsága, mint törekvéseik feltűnő hasonlatossága szempontjából annyival is inkább egymásmellé állítottunk, mert erre működésük egykorúsága nemcsak feljogosít, hanem egyenesen kényszerít.

E pontnál kissé még meg kell állapodnunk.

Hogy Apáczai Comeniust, — ki éppen akkor reformálta a sárospataki főiskolát, midőn ő Gyulafehérvárott paedagogikai reformeszméivel első ízben fellépett — a Jánua alapján részben ismerte, azt az eddigiek után,¹ azt hiszem többé tagadni nem lehet. Ámde sehol semmi nyom, a mely arra utalna, hogy Apáczai a maga nevelési eszméit s szabályait csak bármi kis mértékben Comeniustól vette volna, tehát hogy őt, mint ezt pl. Kiss Áron,² Lubrich,³ avagy P. Szathmári Károly⁴ cselekszik, bármi tekintetben is Comeniustól hozzuk függésbe, ellenkezőleg történetileg akkor járunk el helyesen, ha mind a két alakot az eddigi paedagogikai fejlődés s aze által teremtettkorhelyzet talajáról igyekszünk individuális fejlődöttségében megérteni. Hogy a két annyira határozott individualitás egészen különböző utakon, egymástól teljesen függetlenül, egymással sohasem érintkezve, nyilván tán egymás viszonyairól⁵ vagy tán éppen létéről⁶ kölcsönösen mi közelebbit sem tudva — fejlődése folyamán mégis oly feltűnően hasonló eredményre jut, azon éppen nincs csodálni való. Egyrészt, mert mindkettő egy azon kornak gyermeke, s így ugyanazonos benyomások alatt áll; másrészt mert individuális arraivalóságukban is egyező emberek között psychologiaiilag éppen feltételezve van azoknak olykor feltűnő rokonsága. S ha Kvacsa, ez az alapos és mély Comeniuskutató hasonlóan alkalmat vehet vala magának Apáczai egyéniségével s szellemével is behatóbban megismerni, bizonynyal feltartja továbbra is azon ítéletét, hogy a két

¹ L. 1897. évf. 273. l.

² I. m. 97. l.

³ I. m. 635. l.

⁴ I. m. 48. l.

⁵ Ez áll Apáczai, Comeniussal szemben, kinek élete viszonyait sárospataki működésén kívül közelebbről alig ismerte.

⁶ Ez meg Comeniusról Apáczaival szemben, kiről egyáltalán tudomással nem bírt.

paedagogust egymással közelebbi viszonyba hozni egyáltalán nem lehet, de másrészt el fogja ismerni, hogy Apáczai és Comenius között nemcsak «az anyanyelv» sürgetésében van «némi rokonság».¹

De ha így Apáczait Comeniustól, benső rokonságuk daczára, teljesen függetlenítjük is; óvakodni fogunk azon másik végtettől, a melybe Neményi esik, ki nem elégszik meg az egyszerű «tiltakozással» azoknak felfogása ellen, a kik úgy tüntetik fel Apáczait «mint Comenius követőjét»: hanem «bebizonyítani» vállalkozik azt, hogy «azokat az elveket, a melyekre nézve véleményeik egyeznek, Apáczai jóval Comenius előtt hirdette», hogy «Apáczai a Comeniuséval egyező elveinek keresztülvitelében több consequentiát, nagyobb energiát fejtett ki, és az áttörhetlen nehézségek és a mostoha viszonyok daczára, a melyek között élt, nagyobb és szebb eredményeket mutatott fel a hazai közoktatásügy terén, mint a fejedelmi kegytől körülsugárzott Comenius», sőt azt állítja, hogy Apáczai munkájának «egy lapján több és nagyobb szabású nevelési és methodikai eszméket találunk letéve, mint Comenius összes munkáiban». Persze a hangzatos tételeknek részben megígért bizonyítása vajmi felette összezugorodik s lényegében e hangzatos pontban culminál, hogy «amaz egyszerű s minden elfogadható alapot nélkülöző, sőt a tényekbe homlokegyenest ütköző feltevessel szemben az argumentumok hosszú során át kimutathatnám (!) nagyon csekély pszichológiai apparátussal, hogy a nemzeti iskolát és az anyanyelvi oktatás eszméjét Comenius kölcsönözte Apáczaitól s nem megfordítva», sőt hogy «a többi egyező elveivel is megelőzte Comeniust, azonkívül pedig, különösen didaktikai elvei között egész halmaza, gazilag kincsbányája van a legbecsesebb és legéletrevalóbb utasításoknak, olyan, melyeket Comenius nem is ismer s munkáiban fel sem hoz»: ² de hát itt csak épen az a baj, hogy mind e «bizonyíték» maga is még nagyon is bebizonyításra szoruló hypothesis. Hát hiszen őrizzük, védjük a magunkét körömszakadtáig, legyünk büszkék arra, a ki a mienk: de azért

¹ Fél század stb. 180—181. l.

² I. m. 66., 67., 45., 68., 69. l. Ha N. olvasta Comenius Didactica Magna-ját: nem tudjuk felfogni, hogy komoly tudományos igényű munkában miképen írhat így! Vagy ha olvasta: ugyan mit mondjunk ehhez?!...

igazságtalanoknak, túlzóknak, és éppen a tudományban, lennünk nem szabad! Ignotos fallit, notis est derisui. Ha Neményi fúradtságot vesz magának Comenius nagyszabású írataiba csak egy kissé mélyebb pillantást vetni, avagy, ha legalább Kvacsala kitűnő Comeniusát, avagy bármely jobb Comenius életrajzot átlapoz, bizonynyal maga fog sietni rectificálni azt, a mit hazafias lángolásában, sajnos azonban, egyenesen munkája tudományos megbízhatóságának s komolyságának rovására, oly hangosan kiáltott. Persze az ily álláspontról aztán vajmi érthetők — eltekintve a művében szórványosan előforduló reflexióktól egyes későbbi nagyobb paedagogusokra¹ — az ilyen hangos ítéletek is: «általában elmondhatjuk, hogy a mit harmadfélszázad óta a nevelés, didaktika és methodika terén a nevelés-történelem legkiválóbb alakjai létrehoztak, mind annak csiráit megtaláljuk Apáczai műveiben, és ha művei tanulmányozása után Fenelon, Seiler, Rochov, Franke, Basedow, Felbiger stb. műveit olvassuk, úgy érezzük, mintha azokban csak Apáczai nevelési s tanítási elveit találunk bővebben kifejtve és részletezve».² Eltekintve minden egyéb részletezéstől, ezen tétel egy alaphibában szenved, abban t. i., hogy elfelejtette kutatás tárgyává tenni s megállapítani, hogy hát Apáczaiiban meg kiknek elvei gyűltek össze mintegy gyűjtő lencsébe s tálaltak általa bővebb kifejtést?³ S vajjon

¹ I. m. 29., 44., 47. l. stb.

² I. m. 70. l.

³ Nem tekintve azon befolyást, a melynek Apáczai, fejlődése alatt, alá volt vetve, s a melynek mozzanataira a lehetőség szerint rámutatni e tanulmány egyik fő feladata volt (I. fentebb III—IV. f.); nem tekintve Fortiust, a kinek Apáczaitól átegyénített gondolataira Neményi mint A. specialitásaira építi különben is okoskodásait: itt különösen csak egy adatot hozok még fel. Apáczai encyklopaediájának azon részét, melyben a tanítóról s a tanítás módjáról beszél (360. l.) úgy tünteti fel Neményi, mint a mely néhány sorban együtt és összefoglalva feltaláljuk a tanítás és nevelés mindazon örökbecsű eszközeit, melyeket évszázadokkal később a neveléstörténelem leghivatottabb, legkimagaslóbb alakjai szétszórva, itt-ott felállítottak és szerencsésebb viszonyok között részben a gyakorlatba is átvitték, Apáczai elveit pedig *ő kivüle senki sem értette, sem nem érvényesítette* . . . stb. (I. m. 47. l.) Épen ezen elvek közül, mint különösen kiválót, N. a szabályt emeli ki, hogy a tanító «magát a különféle elmékhez jól alkalmaztassa». (I. m. 45. l.) Hát ezt A. 1654 vagy 55-ben írta, s ha elolvassuk az 1646. évi szatmárnémetii zsinat 94. kánonát, a mely az iskolatanítóról szól, ott többek közt *épen ezen* szabályt is megtaláljuk, a gyer-

ugyanazon ítélet, a melyet Apáczairól mond, nem mondható-e el, legalább is ép oly joggal Comeniusról is? . . . Neményi azon megjegyzése pedig, hogy Comenius, bárha hirdette is az anyanyelv jogosultságát, de valójában a latin nyelv apostola, a melyet universális, világnyelvvé akar emelni, a miből az következnek, hogy hát minden nemzet adja föl önállóságát, nemzeti jellegét:¹ két igen egyszerű tény által dől meg. Az egyik — a mit nem tudom biztosan észrevett-e Neményi — az, hogy bizony Apáczai maga is, mint láttuk, a tudományosság nyelvének első sorban a latint tekintette, azt a közép és felső oktatásban kizárólagos alapul is vette, s ha úgy a Comenius nagy eszméje, a tudós társaság eszébe jut, aligha annak nyelvél is a magyart ajánlja vala; a másik pedig, hogy — mint azt egyébként N. is tudja — Comenius, midőn Sárospatakról 1654-ben elbucszott, ezt hagyta ott örökségül: «Magyar nemzetem, törekedjél, hogy legyenek magyar könyveid. Gazdagítsd hazádat jó és bölcs, saját nyelveden írt könyvekkel! Abból tanítsd az ifjúságot; abba tedd le nyelvednek kincseit! Óh magyarjaim, ne vágyjatok idegen iskolák és könyvek után, hanem szerezzetek magatoknak hazátokban gazdag aratást!» . . . Hát ez a szózat nemcsak azért érdekes és tanulságos, mert morva ember intézi a magyar nemzethez; de azért is, mert mutatja, hogy ő is az egyes nemzeteket az egész emberiség nagy organismusát alkotó önálló, egyenértékű, egyenlően isteni hivatással bíró s egyenlően nemzeti kulturára jogosított szerveiket fogta fel, s ha őket a tudományban egygyé is akarta forrasztani, de anyanyelvükből kivetkőztetni éppen nem volt szándékában.

Molnár Aladár,² kinek Apáczairól vajmi kevés beszélni

mekek ítélő tehetségének túlemlékeltetéssel való megrontása ellen való figyelmeztetés s az atyai szeretet stb. paed. elveinek ajánlása mellett. Gelei K. István, ki e zsinaton elnökölt, tudjuk A. jóltevője volt. Ő küldte ki a fiatal theológust, két évvel e zsinat után külföldre. Hát ha azt az elvet, mely a tanítót a tanítvány egyéniségéhez való alkalmazkodásra inti, A. éppen a nagy püspöktől hallotta, a ki — tudjuk — előbb a gyulafehérvári collegiumnak volt buzgó tanára? Lehetetlen ez? S ha magától is jött rá A., egészen új volt-e az, a melyet nem volt ki megértsen; s századoknak kellett lefolyni, míg az emberiség azt felfogni képessé vált? ! . . . Így ugyan nem lehet történetet írni!

¹ I. m. 68—69. l.

² I. m. 117. l.

valója van, Comeniusról úgy emlékezik meg, mint ki «a humanista oktatást reformálni éppen a reálismereteknek a gymnasiumba bizonyos mértékben behozatalával, a nemzeti elemnek, különösen az anyanyelven oktatásnak felvételével, és az elvont memorizáltatás helyett, a hol lehet, a szemléltetve tanítással, végre az anyanyelven képzéssel kezdendő külön elemi iskola megteremtésével» akarta. Láttuk, ugyanezt akarta Apáczai is teljesen! «Évekig köztünk élt és működött — folytatja Comeniusról Molnár — és midőn tőlünk eltávozott, majdnem mint Mátyás király olasz tudósai, úgy kivitte tőlünk minden tudományát . . . iránya a hazai szellemben nem fejlesztetett» . . . Ám nagyon elszomorító, hogy egy olyan komoly tendenciájú munkában, mint a Molnáré, egy Apáczai, a mi magyar Comeniusunk így a háttérben kénytelen maradni. Fájlaljuk az idegennék távoztát s észre se vesszük, hogy midőn Sárospatakról Comenius bucsúzott: Gyulafehérvárott ott élt, hatott, küzdött, tervelt s remélt egy fiatal magyar tanár, testében a halál mérgével, hiszen egész élete aszkórban való lassú haldoklás volt; de lelkében eget ostromló vágygyal, hazája iránt szinte fanatikus szerelemmel, a tudományoknak csodálatos, szinte vakbuzgó imádatával. Alig rövid hat évet működik itthon s életének sebesen lobogó szövétneke kialszik, hogy utána hosszú ideig kiáltó sötétség maradjon, mely emlékét is elhomályosítsa . . . Sírját kő nem jelöli, azt sem tudjuk, a kolozsvári temető, melyik elhagyott, szögletében pihennek áldott hamvai. Ám ha sírhalmához nem zárándokolhatunk, ha reá virágot nem hinthetünk is: ma érezzük immár, csak tekintsünk végig iskoláinkon, hogy eszméi győzedelme lett az ő örökké maradandó emlékjele!

Stromp László.

I R O D A L O M.

A sociális kérdés bölcészeti megvilágításban.

(*Die Sociale Frage im Lichte der Philosophie.* Vorlesungen über Socialphilosophie und ihre Geschichte. Von Dr. Ludwig Stern, ord. Professor der Philosophie an der Universität Bern. — Stuttgart. Verlag von Ferdinand Enke, 1897. 791 lap.)

I.

Stein Lajos, tanár a berni egyetemen, a sociális kérdést a bölcészet elveinél világítja meg negyvenegy felolvasásában, melyeket hallgatóinak tartott s azután, úgy látszik, bővítve kiadott. Ez a könyv érdekes ránk magyarokra azért is, mert szerzője Magyarországon született és a külföldi tudományosságban jelentékeny befolyásra vitte. Több év óta két Berlinben megjelenő bölcészeti folyóiratnak, az „Archiv für systematische Philosophie“ és az „Archiv für die Geschichte der Philosophie“ szerkesztője. Zeller Eduard, Wundt és Windelband segédszerkesztői minőségben működnek a folyóiratok mellett. E folyóiratok olykor angol, francia és olasz tudósoktól, angol, francia és olasz nyelven értekezéseket közölnek. Stein különben maga is számos bölcészeti értekezést írt németül, különösen egy terjedelmes munkát a stoikus bölcészetről; sőt néhány évvel ezelőtt magyar nyelven írott bölcészeti munkát küldött be akadémiaiunkhoz.

Steinnak most előttük fekvő munkája igen terjedelmes, nemcsak külső térfogatánál fogva, közel 800 lapra terjedvén, de terjedelmes tartalmánál fogva is, a mennyiben többet nyújt czíménél, nem csupán az ú. n. sociális kérdést helyezvén bölcészeti megvilágításba, de a társadalmi eszmék történeti fejlődését és a társadalom jövő fejlődése irányát is felölelvén.

Szerző, nézetem szerint is, abban a helyes véleményben van, hogy az állami socialismus mai nap már mélyebb gyökeret vert, mintsem sokan gondolni hajandók lennének. Sociális vonásokat öltöttek a társadalmi szövetezettek, a politikai élet, a vallás, a tudomány, a művészet és a költészet. De ezek mellett is úgy találja szerző, hogy csak a jelenkor bölcsélete nem bocsátkozott érintkezésbe a socialismussal. Ezt azonban csak a bölcsészet némely irányáról mondhatni; általánosságban e socialismus talán éppen a bölcsészet terén hallatja legmerészebb hangjait. Ezt legesattanósabban szerzőnek terjedelmes irodalmi kivonatai bizonyítják és ezt tagadni annyi lenne, mint a társadalmi bölcsészet leghatalmasabb és legtúlzóbb képviselőit Marx-ig és iskolájáig egy merész tollvonással kizárni a bölcsélet teréről. Helyeselhető szerzőnek az a nézete, hogy a bölcsészetnek foglalkoznia kell a socialismussal, de nézetem szerint nem oly értelemben, mintha neki kellene a tárgyat, mint valami előtte újat, kezébe vennie, hanem foglalkoznia kell vele, hogy túlzásait megvalósítható mérvökre vonja le és hogy elveit általános ethikai álláspontra emelje. És itt közeledem szerző álláspontjához. A socialismus bölcsészete tárgyalásának nem lehet az a czélja, hogy a sociális eszméket egyszerűen letagadja, hanem azt kell belőlük elfogadnia, a mi erkölcsi indoklottsággal bír. Az általános társadalom-erkölcsi felfogást oda kell idomítani, hogy a korunkban túlzásig kifejtett individualismust s az ennek révén képződő korlátlan tökehalmozódást mérsékelni és enyhíteni kell, de nem kizárólag a legelénkebben zúgolódó negyedik rend, a proletár munkásosztály érdekében, hanem valamennyi társadalmi osztályok érdekében, úgy hogy az érvényre emelkedő általános társadalmi érzék segítségével a vagyonszerzés mindenfelé egyenletesen történjék és hogy az egyéniség legmagasabb erkölcsi képzése útján bizonyos magasabb társadalmi felfogás jusson érvényre. Ha jól fogom fel szerző okoskodásának lényegét, ennek földerítése képezi könyvének czélját; földeríti pedig oly módon, hogy a socialismus nyomait a történet fonalán a legújabb időkig felkutatja és azután, könyvének harmadik szakaszában, a társadalmi bölcsészet rendszerének alapvonalai ezíme alatt, megjelöli a társadalom jövőndő reformjának elveit. Csakhogy ez az irányzat nem jut mindvégig következetes kifejezésre, a mennyiben a tárgyalási módnak terjengő, gyakran elmfuttatásszerű, sokszor szónokias és gyakori kitéréseket tartalmazó mivoltánál fogva, a vezéreszme gyakran elvész. Ezek miatt mondhatni, hogy a könyv terjedelme, egyik-másik előnye daczára, a kitűzött feladatnak inkább hátrányára szolgál, mint előnyére. Szerző könyve elején arra utal, hogy felolvasásait nagyszámú, különböző képzettségű és készségségű hallgatóknak tartotta,

azért kellett magyarázó modort alkalmaznia, sok helyütt eltérnie a tárgytól, sőt szónokias hanghoz folyamodnia. De, nézetem szerint, ezzel szerző csak részben bírja magát kimenteni. Nagy készültségre valló anyagot hord össze, tárgyat minél kimerítőbben magyarázza, de gyakran elveszti szeme elől a főeszméket, melyek őt a sociális kérdés tisztázása szempontjából vezérlik. Az összehordott anyag kétségen kívül igen becses, úgy hogy a könyv forrásmunkának is használható, de szerző az anyagot nem igen dolgozza fel, hanem bőséges idézetekkel (gyakran csak a szerzők nevét és munkáik címét említve) inkább csak tekintélyes tömeggé halmozza fel.

Föltétlenül oszthatni szerzőnek azt a nézetét, hogy a bölcsészeti feladata a sociális eszmék tisztázásához hozzájárulni. Oszthatni, de csak némi fentartással, azt a nézetét is, hogy a sociologia, mint önálló tudomány, kiválólag bölcsészeti tudomány, nemcsak, hanem bizonyos tekintetben új tudomány is. Igen, bölcsészeti tudomány abból a szempontból, hogy elveit a társadalmi tényekből levont okoskodás révén kell megállapítani; de alkalmazásában főképen gyakorlati tudományyá válik és az államtudományok közé sorozandó. Ily felfogásban hasonlít a nemzetgazdaság tudományához, melyet fejlődésének története is reá reáemlékeztet. Új pedig a sociologia abban az értelemben, hogy nemcsak structurájának vezérlő alapelveit kell még csak ezentúl megállapítani és kifejteni, de térfogatát és eszmekörét is szorosan körül kell határolni. Szerző ennek alapvető fejtegetésébe nem bocsátkozik belé, hanem a főbb nemzetek különféle társadalmi viszonyaira utalva és irodalmi jelenségeiket felsorolva, csak azt a tételt állítja fel, hogy van angol, francia, olasz, orosz és német sociologia. Más szavakkal, a társadalmi viszonyok minden népnél saját szükségleteik szerint külön-külön alakultak, a nélkül, hogy valami általános érvényű nemzetközi sociologia fejlődött volna ki. Szerzőnek hézagos fejtegetéséből is megérthető, hogy azt, a mi eddig a sociologia terén történt, ő is csupán anyagnak tekinti. A jövőendő feladata lesz szorosabban körülhatárolni a sociologia tárgyat, hogy el ne tévedjen a szomszédos területekben, milyenek: a morál, a jog, a közgazdaság, a politika, az ethnographia, az anthropologia és a történelem. A sociologia mai nap körülbelől ott áll, a hol Schmith Ádám idejében, sőt még sokáig utána a nemzetgazdaság tudománya állott, a mikor ez túlságosan széles mederben folyt le és sok, azóta elterelt idegen anyagot vitt hullámaiban.

II.

Szerző a szociális kérdés felfogásánál hármas szempontból indul ki; nevezetesen vizsgálja minden emberi közösségnek eredetét, azután a szociális szervezetek fejlődésének ügyfolyamatát, végül a szociális problémák mostani állapotát. Ehhez képest könyvét három szakaszra osztja: az első szakaszban a közösségi és a társasági életnek ősformáiról szól; a másodikban a társadalmi bölcsészet történetének vázlatát adja; a harmadik szakaszban egy társadalmi bölcsészet rendszerének alapvonalait rajzolja meg.

Az első szakaszban szerző a szociális együttélés formáit kétfélékre osztja: még pedig állandó (stabilis) formákra, ezek: család, tulajdon, különösen földtulajdon, a társadalom különböző fokozatai és az állam, -- és változó (labilis) formákra, ezek: a nyelv, a jog, a vallás, továbbá a technika, művészet, morál és bölcsészet. A kétféle formák megkülönböztető ismérveit abban találja, hogy az állandó formáknak tárgya főképen a physiologiai szükségletek oldaláról szemlélt ember, míg a változó formák az embert inkább pszichikai oldaláról nézik. Az előbbiek, szerző szerint, emberöltőkre átmenő állandósággal bírnak, az utóbbiak természetöknél fogva ingadozók és folytonosan folyásban vannak. Én ezt a megkülönböztetést csak nagyjában találom elfogadhatónak. Az állandó és változó közti megkülönböztetés meglehetősen önkényes, minthogy az állandóknak mondott formákban is a változó elem képezi a létalapot, viszont a változóknak mondott formákban a változó elem állandósulásra törekszik. Az állandó formák épen úgy az ember pszichikai szükségleteinek kielégítésére is szolgálnak, mint a hogy a változó formák az embert physiologiai oldaláról is szemlélik. Ha megkülönböztetés egyáltalában szükséges, a szociális együttélés állandó formáinak azokat lehetne nevezni, melyek tételes elvekben megállapított szervezetben kerülnek kifejezésre; ellenben változó formáknak azokat, melyeknek a köztudat, a közérzék ad egyöntetű szervezetet, de melyeknek elveit csak az abstractio révén lehet megállapítani. Ez okokból szerzőnek csoportosítását sem tehetem magamévá. Hogy például csak egyet említek, állam és vallás ugyanegy felfogás alá esnek. Az államról és a vallásról való fogalmak egyaránt változók és szakadatlan folyásban vannak; ellenben egy bizonyos államról és egy bizonyos vallásfelekezetről szóló alapelvek törvények érvényével bírnak, vagyis oly állandók, a mint azt emberi intézményekről egyáltalában elvárhatni, Ugyanezt mondhatni az emberi együttélésnek minden formájáról, még a nyelvről, a jogról és a művészetről is. A nyelv — a jog — és a műérzék az általános tudatban élnek, az ember fejlettségi fokához képest

folyton változnak, — ámbár a gyakorlati szükséglethez képest mindig határozott formákban jutnak kifejezésre: a nyelv a grammatikában, a művészet megállapított, elméletében, a jog a törvényes tételekben. Sőt a morál és a bölesészet is, ámbár valamennyi formák közt legváltozóbbnak látszanak, lényegökben ugyanoly állandó elemekkel bírnak, mint a többi együttélési formák, csak hogy eszeibb lényegöknél fogva általánosságban csupán homályos ösztönként hatnak és csak kevesen bírják abstractio útján tudatos kifejezésre emelni. Különben morál és bölesészet talán nem is sorolhatók az emberi együttélés külön formái közé, minthogy valamennyi formáknak éltető elemét, legmagasabb indokolását képezik, úgy hogy az az együttélési forma, melyet az erkölcsi és a böleseleti mozzanat nem támogat, voltaképpen létjogosultsággal sem bír. Ha az emberi együttélés formáit való lényegökben szemléljük, arra kell jutnunk, hogy mindegyike bir állandó, mindegyike változó elemmel. Az állandó elem, a gyakorlati szükséglethez képest, törvényes elvekben jut határozott kifejezésre, az elvont eszme mellett csak mellékes dolog lévén az, hogy mindenik együttélési formának más-más a törvényhozó közege; ellenben a folyton működő változó elem, a köztudat fejlődése szerint szakadatlanul módosítaná az állandó szervezetet. Az állandó elem biztosítja az együttélési formák szilárdságát s ez által a viszonyok tartósságát; ellenben a változó elem folytonossága szakadatlan hullámzást eredményez s ez által a fejlődést biztosítja és a haladást teszi lehetővé.

Az okoskodás ez ösvényén haladva nem is járunk messzire szerző alap gondolatától, mely szerint a társadalmi kérdések fejtegetésénél a természetudományoktól az inductiv módszert kell átvenni, kiválólag a gyakorlatban alkalmazandó elvek megállapításáról lévén szó. Ennek a gyakorlati bölesészetnek elemei egyrészt a fejlődés elve, az immanens teleologia szellemében, másrészt az ok- és okozati összefüggésnek (causalitas) felismerése; de mind a kettő együttes alkalmazásában nélkülözhetlen kiegészítésül a folytonosság tételét kívánják meg. Az ily módon megalkotott gyakorlati bölesészet, a mennyiben köztudattá emelkedik, a természetes fejlődést, az átmenetszerű és folytonos haladást biztosítja s megóvjá az emberiséget az erőszakos válságoktól.

Könyve első szakaszában szerzőnk több felolvasásában tervszerűleg a közösségnek és a társadalmi életnek ősfarmait vizsgálja, a mint azok természetes fejlődés útján a családban, a tulajdonban, a társaságban, majd az államban, a nyelvben, a jogban és a vallásban jutottak kifejezésre. Minden formák ősi eredetét chaoszi homály födi; igen természetes, mert történeti följegyzések hiányoznak az ősalapotról. A mit Müller Miksa a

vallás eredetéről mondott, az áll a többi társas formákról is: a legrégebb szokások megfigyelése és leírása révén sohasem lesz lehetséges az intézmények utolsó kezdetét tudományos biztonsággal megállapítani. Azért szerző a társas formák fejlődésének kifejtésében, mint egyedül helyest, a psychogenetikus módszert követi. Ennek nyomán úgy találja, hogy a propagálási ösztön, melynek szempontjából az őskor nemi communismusa czéltalannak bizonyult, mindinkább kifejtette a sexualis kiválasztást, egészen a tiszta monogamiáig; az éhségi érzet, melynek kielégítésére a táplálékszerzés ősi módja tartósan nem volt elégséges, a tulajdon fogalmát érlelte meg; az életföntartási ösztön és az együttlét háborítatlanságának szükségérzete szilárd szervezetet létesített a védelem szempontjából s a különféle társas tagolatokban, legfőbb fokon az állam intézményében jutott kifejezésre; az lsten hatása által bennünk ébresztett indulat (talán: a mindenség felfoghatlansága és megmérhetlensége által az emberben fölébresztett törpeségi érzet) szolgál a vallásos érzület magyarázatául.

A psychogenetikusmódszer nézőpontja alá helyezi szerző a nyelven, a jogon és a valláson kívül azokat a formákat is, melyeket kiválóképen változó sociális functióknak tart. ezek: morál, tudomány, művészet, stratégia és találmányok technikája. Ezeket szerző természetesen nem sorolja az emberi együttélés ősfomái közé, a minthogy az emberi szellemiségnek magas fejlettségi fokát tételezik fel. Csakhogy ugyancsak a psychogenetikus következtetés módszerében bátran állíthatni, hogy ezek a magasabb társadalmi functiók ébrényszerűleg már az emberiség őállapotában megvoltak. Valamint a kifejlett nyelv nem egyéb, mint az ősemler első dadogásából kifejlett és legmagasabb tökélyre emelkedett szervezet; valamint a legélesebb eszü jogrendszer nem egyéb, mint az ősemlerek első enyém-tied fogalmának fejleménye; valamint a legtisztább monotheismus nem egyéb, mint az ősemlerek legnyersebb hálványimadásának eszmei tisztasággá szürödött képzeménye: úgy a legkifejlettebb tudomány a legkezdetlegesebb gyakorlati ismeretnek, a legnagyobb tökélyre vitt művészet a legkezdetlegesebb cifrázási kísérletnek, a stratégia a legősibb védelmi eszköznek, a hevenyében letört fatuskónak, és a találmányok technikája a legelőször alkalmazott, bár legdurvább házieszköznek szinte végtelen egymásutánban következő folytatása. A morált nem sorolom az együttélés formái közé; mert oly föltétlen elemnek tartom, mely, habár felfogása időnkint változhatik, minden társas formát egyaránt keresztülhat.

III.

Szerző könyvének, második szakaszában a társadalmi bölcsészeti vázlatát adja. Ez a legterjedelmesebb szakasz; az egész könyvnek majdnem a felét foglalja el. Vázolja benne a szociális eszmék fejlődését és irodalmukat, a tudatos szellem legelső szociál-bölcsészeti mozgólódásaitól kezdve a legújabb időkig. Terjedelmesen értekezik az eszményi Platóról és köztársaságáról; reá eszmei ellenfeléről, a reális Aristotelesről és politikájáról. Kimerítőn tárgyalja a stoikusok, az epikureusok és az új-platonikusok elméleteit. Majd foglalkozik az őskereszténységgel és ennek a szociális kérdéshez való viszonyával. E fejezetben helyesen arra utal, hogy az őskereszténység szervezetének egyöntetűsége és vagyonközössége nem volt szociális intézmény a fogalomnak mostani értelmében, a minthogy az ősi keresztények irányzata nem is volt társadalmi, hanem vallásos. Az őskereszténység a szegények vallása volt és az első keresztényeket benső tömörülésre az uralkodó társadalmi rétegek nyomása kényszerítette. Jézusnak célja nem volt új gazdasági rendezkedést létesíteni, nem is volt célja communista községi szervezetet alkotni. Tana ugyan roppant társadalmi forradalmat létesített, de vallásos irányú volt: Isten királyságának megvalósítása a földön. Benső községi szervezetet és vagyoni közösséget az első keresztények számára a közös szegénység, a kölcsönös támogatás szükségének érzete és az üldözések közös veszélye teremtettt. Mihelyt a kereszténység a felsőbb rétegekben elhatott, fejedelmi udvarokban és koronás főkre is elterjedt, sőt a római püspökökben látható világi főt és általában az egyház világra szóló szilárd szervezetet kapott: a keresztényen vallásnak kezdetleges vonásai és látszólag szociális sajátságai el-elűnödöztek. A keresztény vallás abszolút formájú szervezetté vált és szerzőnk a középkor társadalmi bölcsészeti vázolásánál helyesen jegyzi meg, hogy a héberek theocratikus látköre egy évezredre isteni államot eredményezett. A középkor társadalmi szelleme csak negatív kapcsolatban áll a szociális kérdéssel, a mennyiben az, a mit mai napság szociálisnak nevezni, teljesen hiányzott belőle. A középkor homályát a renaissance korának derűje követte. Ez egyaránt hatott irodalomra, művészetre, bölcsészetre, tudományra és politikára. A renaissance korszaka az emberi egyéniséget fedezte föl. Legkiválóbb szociális tette az volt, hogy a feudális állam összerokadását idézte elő és mind a római királyságnak, mind az egyháznak egyeduralmát szétrombolta. De ez a korszak is idegen volt a társadalombölcsészeti problémákra, a mennyiben irodalma is az államot, nem a társadalmat tette vizsgáldásai tárgyává. E korszakot követik az

államregények szociális bölcsezetökkel; érdekes epizódot képeznek a társadalmi tudomány történetében, kezdődnek Morus Tamás Utópiájával és végső nyulványaikban napjainkig terjednek, az amerikai Bellamy regényeiig. Az államregények tudományos becsé csekély, de van társadalombölcsezeti, vagy szabatosabban kifejezve, van lélektani jelentőségök az emberiség fejlődése történetében, a mennyiben arra mutatnak, hogy a tényleges viszonyokkal elégtelen emberi szellem, túlhelyezkedve a bonczoló ész működésén, gyakran a kedély mozzanataitól ösztökélve a képzelőtehetség segítségével az emberiség helyzete megjavításának eszméjével foglalkozik. A hová a bonczoló elme elhatni nem bír, ott kezdődik a kedély érzékeny világa és a képzelem korlátlan birodalma.

Szerzőnk azután a fejlődő nemzetgazdasággal és a felsarjadzó socialismussal foglalkozik. Behatón tárgyalja Smith Ádámnak rendszerét; innen átlép a szociális eszmék forrongó terére, a francia forradalomra és a communismusra. Tárgyalja a tudományos socialismus kezdetét és Saint Simonnak, valamint iskolájának tevékenységét, később a Fourierismust, majd Blancnak a munka szervezésén alapuló rendszerét, Proudhon szociális szkepticismusát, a németek tudományos socialismusának kezdetét, melynek Fichte, Marlo, Weitling voltak előharczosai. Különösen nagy kiterjedésben foglalkozik Marxszal, a szociális bölcsezet legnagyobb képviselőjével; azután Lassalle igazgató tevékenységét ismertetve, szintén nagy terjedelmességgel állítja elének a társadalmi eszmék fejlődését és irodalmokat a jelenkorig.

Az adatok roppant bősége van a második szakaszban, nagy részletességgel ismertetve, érdekesen fejtegetve, degyakori kitérésekkel. A könyvnek tudományos célja szempontjából azonban nem lehet elhallgatni, hogy a tárgy nagyobb része, a mennyiben t. i. a szociális kérdéssel nem függ össze, sokkal rövidebben, a fő elvekre levonva lett volna kezelhető. A mennyiben szerző, tanár létére felolvasásaival oktató célt tartott szeme előtt és hallgatóságát minél több szempontból akarta felvilágosítani, ezen dicséretes szándékra ellenvetés nem tehető; de ebből korántsem következik, hogy mindazt, a mit élőszóval előadott, ki is nyomassa. Valamely tudományos kérdésnek tárgyalása szilárdabb és szabatosabb módszert igényel. Minthogy szerző a szociális kérdés megvilágítását tűzte ki feladatává, ennek műépítési megalkotása érdekében, szorosan azon társadalmi jelenségekhez ragaszkodhatott volna, melyek a socialismus multjának és fejlődésének megvilágítására alkalmasok. Jól ismert dolgoknak, mint például az államregényeknek részletes ismertetése, elmaradhatott volna és elegendő lett volna azokat egyes szilárd vonásokkal tárgyalni.

A középkor és a renaissance korszak társadalmi eszméinek fejlődése is rövidebb tárgyalást kívánt volna meg. Az újkor jelenségei, különösen a folyó század első feléből, melyek lényegökben minden jólírott tankönyvben olvashatók, rövidebb elbánást igényeltek volna, és sok kitérés elmaradhatott volna. Mindenekfölött azonban azt észlelhetni, hogy az egész második szakasz mintegy idegen részül van a könyvbe ékelve és nincs további folyásával szerves kapcsolatba hozva. Mintha szerző azt gondolta volna, vonja le mindenki magának belőle az amúgy is nyilvánvaló következtetéseket.

IV.

Szerző könyvének harmadik szakaszában a társadalmi bölcészet rendszerének alapvonalait kívánja adni és újra fölveszi a fonalat, melyet az első szakaszban elejtett. Fejtegetésében általános társadalmi elméletből indul ki, mely a következőkben vonható össze.

Az ember társadalmiságának alapformái ezek: egyén, család, nemzetiség, törzs, nép és emberiség. Az állat, melynek nincs története, mivel nyelve és írása nincs, csak anatómiai-physiologiai szerkezetében mutat fel törzstörténetet, de nem sociális tagolatában. Fejlődés (evolutio) és folytonosság (continuum) az állatnál csak a biológiai jelenségekre szorítkozik, ellenben az embernél természetének pszichikai-sociális oldalára is kiterjed. A sociális fejlődésben érvényre jut az embernek két sajátos jellemvonása, az egyéniség és a társadalmiság, a következő sociál-ethikai formulákban: egoismus altruismus, utilitarismus sympathia, individualismus socialismus, önkény törvényesség. A kétféle mozzanat egymással folytonos küzdelemben és folytonos hullámmzásban van. Az egyén a társadalomban emelkedik érvényre, de mindig környezetének (milieu) bélyegét viseli magán. Az emberi természet ontogenetikus mozzanata kényszeríti az egyént az antisociális önfentartásra, ellenben a phylogenetikus mozzanat ellenállhatatlan hatalommal az emberi nem örök érdekeinek védelmére készíti. Az egyéni és a fajbeli érdekek összhangzása képezik legmélyebb értelmét a társadalmi fejlődésnek. A különböző érdekek közt csak úgy létezhetik egyensúly a társadalomban, ha az egyének és a csoportok egymás fölé és alá vannak rendelve.

Ez elmélet ellen annál kevésbbé tehető kifogás, mert nemcsak helyes önmagában véve, de annyira általános is, hogy belőle bármily, sőt egymással ellentétes következtetések is vonhatók. De szerzőnk a társadalmi formák jellemét és történelmét kimerítőn fejtegetve arra a következtetésre jut, hogy azokat a természetes fejlődés és az ellentétes érdekek

kiegyenlítése végett socializálni kell. Ezzel elfogadja szerző a socialismus alapelvét, mely a mostani társadalmi helyzetek megváltoztatását tűzte ki céljává. Javaslatai, habár helyi-el-közzel bölcseledő mezbe vannak öltöztetve, voltaképen nem egyebek, mint a socialisták táborában elfogadott szálló igék, melyek köztük immár közhelyek érvényével bírnak. Szerző könyvének egy helyén azt mondja, annak a veszélynek teszi ki magát, hogy a nemsocialisták socialistának fogják tartani, a socialisták pedig nem fogják maguk közé számítani. Ez utóbbinak nem a javaslatok minősége az oka, hanem a javaslatokhoz kapcsolt föltevések minősége, melyek a javaslatok megvalósítását több mint kétségesse teszik.

A tulajdonra nézve úgy találja szerző, hogy mai nap tőkepenzés collectivismus uralkodik; többek szövetezése egyesek kizsákmányolására, túlságos meggazdagodásra vezet. Ez a logikátlan eljárás, szerinte, karöltve jár a tulajdon fogalmának psychico-ethikai elgyöngülésével. Nézete szerint, a baj orvoslása végett az állam testén gyökeres műtétet kell végezni és a társadalmi bölcészet van hivatva gyógyszerként ajánlani. Jelszava: nem sociális forradalom, hanem sociális reform. Iránya tehát egyeztető, békéltető.

Szerző okoskodása szerint a megoldást a bölcészet nyújtja, mely azt tanúsítja, hogy a világ az ellentétek synthésisén nyugszik. Az individualismus thésise és a collectivismus antithésise közt nem kell tervtelenül bolyongni, hanem oly államalakulatot kell létesíteni, mely a két ellentét synthésisét állítja elő. Tehát a jövő üdve a már létező collectiv vonásoknak továbbfejlesztésében rejlik. Szerző előtt oly synthesis lebeg, mely a magán- és a collectiv tulajdonnak vegyformáját teszi, és mely a collectivismus nagy előnyeit biztosítaná, a nélkül, hogy a benső személyest, az individualismus zománczát feláldozná.

Ez elvontan igen jól hangzik; de minden a megoldás módjától, különösen a reformjavaslatok minőségétől és mérvétől függ. Miután szerző a collectiv termelés és vállalkozás egyes tünetényeit összeböngészte, az állami műhelyeket a magánvállalatokkal egyenértékűeknek mondogatta és az állami kezelés célirányosságát bizonyígtatta: arra a következtetésre jön, hogy az államnak sociális ethosa, bizonyos határok közt, mint hatalmi versengző méltán sikra léphet a magántőke ellen.

Javaslatai szerint a tulajdon jövőndő fejlődésének fokozatai így alakulnának. A mint a forgalmi eszközöknek és iparvállalatoknak átmenete az állam kezelésébe mivel államokban eddig is üdvösnek bizonyult, úgy az államnak kötelessége a közjó érdekében bizonyos termelési ágakat egészen monopolizálni. Minden egészségre veszélyes vállalatoknál, kivált-

képen a különféle bányáknál az államnak joga van a kisajátítási eljárást megindítani. Az egészségellenes és a közveszélyes iparvállalatokat is, melyeknek a typographia, a löporgyártás, a gyufagyártás, az állam mindennek előtt collectiv tulajdonná tegye. A tulajdonosok, kik az új állami vállalatok igazgatóivá lehetnek, fokozatos jövedelmi adónak legyenek alávetve, hogy munkanélküli jövedelmök igazságosan érintve legyen. A földalatti termelés lényeges részének államosításához járulna egyelőre a földbirtoknak nationalizálása, Schmoller terve szerint. Mihelyt az állam a bánya- és a földbirtoknak, valamint a nagyiparnak nagy részét kezében központosítandja, nemcsak a munkapiacz, hanem az árúpiacz fölött is uralkodni fog és ezáltal a magántermelésnek is elő fogja írni a munkabérnek és az árúk árának magasságát.

Az átmenet legfőbb eszközének a minél nagyobb mérvű kisajátítást tartja. Szerinte az állami kisajátítás columbusi tojásszerű megoldása az, hogy élő joga sérelmet ne szenvedjen, azaz, hogy a kisajátítás még nem élők jogára terjedjen ki. Az állam foglalja el az összes még fel nem talált földalatti jászágforrásokat, foglaljon el minden létező vízi erőt, melyeket a jövőndő technika ipari célokra kihasználni fog és használja ki a legfontosabb jövőbeli fölfedezéseket. De az állam vonja magához a biztosítási ügyet is minden ágában, vonja el a magánvállalkozástól... A jelzett államosítás kiterjedt középösztályt teremtené s a végtelen tömegű proletariátust eltörölné... Mi mindez; ha egyéb nem, mint a legtisztább collectivismus, mely szélső következményeiben az egyéni vállalkozó szellemnek megfojtását eredményezné? A tempo más, de a hangnem ugyanaz.

A jog socializálását tárgyzó felolvasásban arra az elvi álláspontra helyezkedik, hogy csak a jog, melynek parancsolatai mögött állami kényszerhatalom áll, szolgálhat correctivumképes a természeti egyenlőtlenség ellen. S ezzel a kényszerítő jogszabályt állítja fel olyanak, mint a mely az individualismus túlkapásai ellen első sorban hivatva lenne gátakat felállítani. Absolut szabadság és egyenlőség nem létezhetvén, a jog socializálásának ez legyen a formulája: lehető legnagyobb mérvű szabadság, vagyis az egyenlőség relativ szabadsága, lehető nagy gazdasági egyenletességgel (Gleichmässigkeit) és jogi egyenlőséggel. Szabadsági formulánk legyen viszonylagosság (Relativität), egyenlőségi formulánk arányosság (Proportionalität).

Ezen ártalmatlannak és méltányosnak tetsző elvek továbbfejlesztve mindinkább a socialismus táborába vezetnek. A jog socializálása alatt szerző a gazdaságilag gyöngének jogi védelmét érti; az egyesek érkeinek tudatos alárendelését egy nagyobb közös alá, közelébb az állam alá,

végso kifejlésében az egész emberi nem alá. A jogi socialismus tehát, szerző következtetése szerint, kényszernevelés az *altruismushoz*, a szociális jognak közvetítésével.

Ez okoskodás nyomán szerző oly tételekre jut, melyek a szociális tanok esontvázát képezik és sok vizsály magvát hordják magokban. Minden jogi socialismusnak fundamentomául a létjognak törvényes elismerését nézi és előrehaladt népeknél előáll a feladat a létjogot a gazdaságilag gyöngékre kiterjeszteni. A léthez való jog elismerése csak felszabály marad, ha a munkához való jog nem egészíti ki. Ezen jog gyakorlati megvalósítása végezt üdvösnek tartja szerző állami intézetek felállítást a munkaközvetítés céljából. De azt is találja, hogy az egyénnek munkához való jogosultságával párhuzamosan velejár a munkához való kötelezettség is. A mint a mai állam vér- és pénzadót szedhet, szerző hite szerint épen úgy módjában lesz a szocializált államnak a munkanélküli jövedelem tulajdonosaitól, képességek szerint, a megfelelő munkaidőt és munkaerőt közczélokra lefoglalni . . . Ez oly ötlet, mely nem egy hümoros javaslatra vezethetne . . .

A munkára való kötelezettség kényszerítő jogszabálya szerzőt nemcsak a munka minőségének, hanem a munka mennyiségének szabályozására is vezeti és ettől, a normális munkanapnak megállapításáig csak egy lépés van. Ha most megfontoljuk, hogy szerző a socialistákban megróíja azt, hogy elmékedések csak az ipari munkára terjed ki, -de a gazdasági munkára és a fejmunkára nem, és így kényszerítő jogelveit minden képzelhető munkára ki akarja terjeszteni: belátható, hogy oly munkarendszert tart szem előtt, mely egyetemesség dolgában kívánni valót nem hagy. de a kényszer mindenhatósága tekintetében sem. Belátja azonban szerző, hogy javaslatai oly természetűek, melyek nem mindenütt és nem mindenhol valósíthatók meg egyenlő mérvben. Bevallja, hogy nem a törvény alkotja a világnézetet, hanem megfordítva; ezért a világnézet megváltoztatására kell hatni, azt mondván, hogy a jövendő emberöltőnek a tudomány és művészet segélyével épen úgy szocializálniok kell a világnézetet, a hogy azt az előbbi emberöltők liberalizálták volt. Ezzel sokat enyhít ugyan elvei merevségén, de elvi álláspontját meglehetősen gyöngíti azzal a valomással, hogy egy szociális irányú császárság egy hatalmi szóval többet tehet az emberi társadalom szocializálására, mint a demokratizálásnak évek során keresztül tartó aknamunkája. Ily módon arra a véleményre kell jutni, hogy szerzőnek a jog szocializására vonatkozó tnézetei ingadozó alapra vannak építve. De megvallom, mindezek daczára én is tartom, hogy az individualismus túlkapásait a szocializálás van hivatva orvosolni

és ebben az államnak nagy szerep jut; csakhogy minden a socializálás mérvétől függ, melyet helyenkint és időnkint a közvélemény befolyása alatt a gyakorlati szükségnek érzete fog megállapítani. Azt sem szabad kifejeíteni a combinatióból, hogy a szerzett történeti jogok legnagyobb akadályát képezik a bölesészeti abstractio révén levont socializálásnak és hogy az általános küzdelembe a tulajdonos rétegek érdeke is beleszól, mely nem engedi a bölesészeti szempontoknak egyoldalú diadalra jutását.

V.

Szerző maga lényegesen leszállítja a tulajdon és a jog socializálása tárgyában tett javaslatait azokkal, a miket a vallás, a tudomány és a nevelés socializálásáról mond. Ha szerző az utóbbiakat előbb és saját kételyeiből kiindulva, mélyebbrehatólag tette volna fejtegetése tárgyaivá és belőlük következtetett volna a tulajdon és a jog socializálására: positiv javaslataiban bizonyára tartózkodóbb lett volna. Talán a logikai egymásután is igényelte volna, hogy szerző előbb foglalkozzék a vallás, a tudomány és a nevelés socializálásának föltételeivel s azután térjen át a tulajdon és a jog socializálására és az ebből levonható positiv javaslatokra; mert világos, hogy az az eszmekör és az az általános lelki fogékonyság, melyeknek nyilvánulatai a vallás, a tudomány és a nevelés, képezik az elkészített talajt, melyre a társadalmi reformokat fölépíthetni. A talaj pedig csak úgy mondható előkészítettnek, ha a sociális reformok befogadására megérezt; megéretnék pedig csak úgy nevezhető, ha az az eszmei kör általánosan elterjedt, a mely a vallás, a tudomány és a nevelés socializálására elkerülhetlenül szükséges. De minthogy méltó kétkedéssel vehetni (szerző maga is hangoztat kételyeket), hogy a vallás, a tudomány és a nevelés socializálása minden társadalmi rétegre egyaránt lehetséges legyen és erre, a beláthatlan hosszú időn kívül, még egyéb számos, előfeltételek bekövetkezése is szükséges: ebből következik, hogy azok a reformok, melyeket szerző a tulajdon és a jog socializálásának czíme alatt javasol, nemcsak messze időre vannak visszaszorítva, de sőt általában a socializálásnak lehetősége, egy bizonyos határon túl, szinte ki van zárva.

A vallásra nézve elismeri szerző, hogy a felekezeti theismus még századokig hatalom fog maradni, azért véleménye szerint a belátásos sociolog nem nélkülözheti minden felekezetek közreműködését a socializálás processusában; de azért a történeti felekezetekről mégis nagy határozottsággal azt mondja: sociálisok lesznek vagy nem lesznek! Ha szerző ezzel a kategorikus kijelentéssel azt akarja mondani, hogy az emberiség

előhaladásával a culturnépek felvilágosodása a vallást is a magasabb társadalmi szférába fejleszti, ezzel igaza lehet; mert hiszen minden kifejlettebb vallásnak elve a felebaráti szeretet és a saját énjének alárendelése a magasabb erkölcsi alá. De ha azt akarja szerző mondani, hogy a mely felekezet nem a magasabb társadalmi simulás elvét fogadja el, az elveszett: ebben az esetben szerző, nézetem szerint, halálmasan téved, mert a felekezetiiség korlátoltsága csak arra mutat, hogy az illető felekezet híveiben hiányzik a magasabb társadalmi fejlettség, már pedig az ilyenek száma mindig a nagy többséget fogja képezni. Hogy a hitvallások valaha eláltalánosuljanak, azt lehetetlennek tartom. Az emberek óriási többsége mindig felekezeti formákhoz fog ragaszkodni; csak keveseknek van megadva, hogy oly hitbölcséleti szempontokra bírjanak fölemelkedni, melyek nálók a vallássosság érzületét pótolhatnák.

Egyébiránt szerző is többet vár a socializált tudománytól, mint a socializált vallástól és Haekkel az tartja, hogy a sociál-democratia tévtanai ellen nem a keresztyén vallás nyújtja a leghatékonyabb fegyvert, hanem a tudomány és a helyesen felfogott fejlődéstan. Abban igaza van szerzőnek, hogy a kutató szellem, az ész, a tudomány, egy szóval, a felvilágosultság olykor többet tehet a társadalmi reformok terén, mint bármi más, — de aránylag mily szűk körre szorítkozik ennek lehetősége! A tapasztalás arra tanít, hogy gyakran a kedély tényezőinek, az érzelmeknek és a szenvedélyeknek, sőt az előítéleteknek is, az emberi dolgok alakulására nagyobb befolyásuk van, mint a józan, a hidegen számító észnek. Talán a felvilágosultság roppant akadályainak sejtésében ragadta meg szerző egy általános akadémiának, olyasféle tudományos parlamentnek eszméjét, mely abból állna, hogy egy minden ismeretágot átfogó személyiségekből álló zárt testületnek feladatává lenne, hogy az emberi tudást tiszteletreméltó egységben tárgyalja és ily módon minden lebegő kérdésről döntő véleményt nyilvánítson. Ez eszme leírásánál valószínűleg Plató köztársasága lebegett szerző előtt, melyben a bölcsek uralkodnak. Csakhogy, a mi Platónál egy nagy alkotmánynak igéző ugyan, de megvalósíthatatlan és az alkotmány eszményi jellegéből természetesen kifolyó betetőzése, az szerzőnkél minden mélyebb megokolás nélkül felkapott ötlet. Akár választás, akár kinevezés állítsa össze ezt a hivatalos jellegű tudományos areopagot, biztosra vehető, hogy gyakran épen a legnagyobb gondolkodók fognak belőle kimaradni, a kiknek korszakos elvei csak az idők folytában jutnak diadalra. Magának a hivatalosnak nevezhető akadémiának összeállítási cselekvénye pedig ezt tételezi fel, hogy a válaszító vagy a kinevező szervek a leghivatottabbak fölött képesek legyenek ítélni,

de ez a föltételezés, nézetem szerint, csak ritkán fog bevalni. A valódi tudományos haladásnak az a jellemvonása, hogy csak sűrű ellenkezések, az eszmék sokfelőli megrostálása után emelkedhetik érvényre.

Szerző a nevelés socializálását is kívánja. Erre nézve kettős kíváncsalmat állít fel: módszerénél fogva legyen kísérletes, ézeljai szempontjából socialis. Ez a részlet a könyvnek legérdekesebb részei közé tartozik. A miket szerző a nevelésről mond, a gyakorlott tanférfira vall és mind elfogadható, de csak laza összefüggésben állnak a socializálás alapgonolatával.

Veszélyesen ingadozó területre lép szerző, a mikor az örök béke eszméjét a socialis kérdés kapcsában tárgyalja. Ez a rész voltaképen politikai kannatöltögetés, melyből a helyes politikai érzék hiányzik leginkább; kiváló tudósok közt gyakori jelenség. Hiszékeny optimismussal nézi szerző a közviszonyokat, a mikor állítja, hogy eddig szükség volt háborúra, hogy az egymásközt hullámzó néptömegeknek egy középpon körüli esatlakozását elősegítse, de az egyensúly Európában most már tőrhetön megvan. Ezzel a német egység tényére czéloz; mintha bizony az emberiség a német egységgel már elérte volna államai alakulásának utolsó szakaszát! és mintha a népeknek egymással való érintkezése nem folyton új meg új problémákat teremtene! Azt véli továbbá szerző, ha sikerülne Franciaországot a revange eszméjétől eltéríteni, Oroszországnak vagy tőrztetnie kellene magát vagy Ázsiába visszavonulnia. Nagy dolgokat könnyen ejt ki szerző, a ki előtt a szláv törzsek és aspirációik, úgy látszik, nem is léteznek. Franciaországot szerző megbízhatatlannak tartja, a sociologia logikájának ellenére az utezáról diktálnak neki és a sociolognak összekulesolt karokkal tétlenül kell néznie, hogy rohannak a socialis fejlődés törvényének félreismerésével a romlásba, a helyett, hogy a socialis értelmet követnék! Ezt szerző mondja. Egyoldalú socialis fejlődési törvény az, mely a népek lélektanával nem számol és csupán a józan socialis értelmet ismeri. De még az is kérdéses marad, mi volna tulajdonképen az „a socialis értelem“. Különben sopánkodásai mellett is szerző erősen azt hiszi, hogy a náború hivatását a közmíveltség szolgálatában már teljesítette; szerinte minden jel arra mutat, hogy a küzdelem háború formájában túlélte magát és merev agóniába esett. Hite szerint a háború ideje már lejárt; de a socialis béke kivihetetlen, mert egyének és érdekcsoportok közt az örök béke socialis értelemben chimaera. A socialis küzdelmeket azonban csak oly küzdelmeknek nézi, melyek társadalmi surlódások formájában lépnek fel és békés úton, európai államszövetség útján, elintézhettek lesznek.

Az ember azt hinné, hogy szerző, következetesen felfogásából, a népek terhén könnyíteni fog és az álló hadseregeket, mint fölöslegeseket, megszüntetni kívánja. De nem! nézete szerint az álló hadseregeket Európában még abban az esetben sem lehet megszüntetni, ha európai államszövetség létesülne; mert az álló hadseregekre szükség lesz: először a felülről jövő despotia ellen (mintha bizony az álló hadseregek nem mindig legkészebb eszközök lettek volna a despotia kezében), másodszor az alulról jövő anarchia ellen (szép társadalmi fejlődés a szuronyok védelme alatt!), harmadszor az Európát ellephető sárga és fekete tömegek ellen. Itt szerző nyilván Ázsiából és Afrikából keletkező új népvándorlásra gondol. E felől nyugodtak lehetünk; ha az európai kultúra annyira el fog romlani, a hogy hajdan az antik kultúra elromlott volt, életerős népek beözönlését nem fogja meggátolhatni és az új népvándorlás az emberiségre üdvös lesz,

A népek érintkezésének socializálása magában véve helyes gondolat és a művelt népek már most is ez irányban haladnak. Háborúnak kiesinyes czéllokból való kezdése már most is meg van nehezítve; a nemzeteknek egymásközi érintkezése napról-napra emberségesebb, vagy ha úgy tetszik, sociálisabb. A háborúk művelt népek közt ritkábbak, ha pedig kiütnek, vérengzők ugyan, de rövid ideig tartanak. A hadviselés módja művelt népek közt emberséges; kiméli a fegyvertelen lakosok személyét és vagyonát. Csak azt kell kívánni, hogy ez az emberséges szellem általánosabb legyen és mentül több népet vonjon magához és hogy azt különösen az erős népek a gyöngék irányában, az uralkodó népek az alávetett törzsek irányában is alkalmazzák. De magának a háborúnak megszűnése lehetetlen, de nem is kívánatos. A történet bizonyítja, hogy a kultúra mindig fegyverek élén haladt előre és hogy a legmagasztosabb eszmék, a nemzeti önértetnek mindennapi kíváncsai csak fegyverrel küzdhetők ki és óvhatók meg. Ha pedig a népek közt a gyűlékony anyag felhalmozódása következtében a feszerő elviselhetetenné vált, a háború oly szükséges, oly elkerülhetetlen, mint a természetben a zivatar, az égi háború . . . Lezajlása után egészségesebb a légkör, tisztább a láthatár . . . Azért a csaták nagy gondolkodójával, Moltkéval tartok, a ki azt mondta: az örök béke álom és nem is szép álom . . .

Szerző könyvének utolsó felolvasásában a sociális optimismusról értekezve azt észleli, hogy a társadalmi megbetegedés, mely a gazdasági föltételek okozta válságok formájában lép föl, csak átmeneti, s hogy ebbe a székeptikus elfásulásba a sociális mozgalom új életet, friss vért hozott be. Én is azt hiszem, hogy a sociális eszmék képezik társadalmunk fej-

lódésének élesztőjét: csak hogy minden az új anyag alkalmazásának mérvétől függ. Szerző világnézetében visszaútásítja Leibniz transcendentalis optimismusát épen úgy, mint Schopenhauer transcendentalis pessimismusát, de hódol oly sociális optimismusnak, mely az ember-typusnak sociologiai, értelmi és erkölcsi feljebb képzését világosan maga előtt látja. Mindenesetre a legmagasabbra kell törekedni, de levén az általános emberiről szó, némi józan pessimismus sem árt, mindenesetre kevésbé árt, mint kritikátlan képzelmenyekben való ringatódzás

* * *

Ha ezek után végig tekintünk szerző könyvének, mindenekeelőtt el kell ismerni, hogy nagyszabású mű van előttünk. Az okoskodásban erős kritikai elmének működése hiányzik ugyan, de a széleskörű tárgy kimerítőleg és nagy tudományos készültséggel van tárgyalva. Egészében a mű nem egyöntetű és igen aránytalan. A részletek kifejtése nem mindig elég mély, gyakran elmefuttatásszerű; kiváltképen a harmadik szakaszban. Az előadás, irányának világosságánál fogva is, mindvégig leköti a figyelmet. Érdekes és sohasem untat; ha pedig igen gyakran ellentmondást kelt is, gondolkodásra gerjeszt.

Joób Lajos.

Észrevételek Alexander Bernát úr bírálatára.

Szót kérek, de nem személyes ügyben. Egy pár elvet akarok megvédeni, nem egy könyvet. Egy könyvet megvédeni sokszor nem érdemes; nem akkor, mikor az írója olyat érez vele szemközt, mint mikor az ember egy ifjabbkori photographiáját nézi, más szóval, a mikor, mint „Az idő elmélete“ esetében, a munka kéziratának elkészültét a mai időponttól már vagy 5-6 esztendő választja el. Ez a háttérbe vonulása, mondhatnám szinte elidegenedése a munkának rásegíti aztán az íróját arra az objectiv nézőpontra, melyen bírálója áll, s ezért én készséggel elismerem, hogy Alexander úr bírálatának munkám berendezésére, stílusára, egyes formulázásaira vonatkozó kifogásai bizony alaposak. Legfeljebb azzal mentegethetném könyvemet: bocsánat, hogy akkor fiatalabb voltam!

Másképp állok azonban néhány elvnek dolgában, melyeket t. bírálóm szintén megtámad. Elveket megvédeni mindenkor érdemes, mert

(és ha) ez nem a személyes hiúság kérdése, hanem a philosophiai téren való egyetértést (a távol jövőnek e chimeraját) segít közelébb hozni. Alexander úr hibáztatja: 1. *tárgyam* kiválasztását, azt mondván erről, hogy közönségünknek alapvető témák fejtegetésére van szüksége, az időproblema pedig nem az; 2. hibáztatja a *kiválasztás módját* t. i. azt az eljárást, hogy kiszakítottam az időkérdést a többi, vele összefüggő lélektani, ismerettani stb. kérdések közül, más szóval, hogy oly valaki beszél időről, a ki „még nem tárgyalhatta összefüggésökben az idevágó [többi] kérdéseket”; végre pedig 3. hibáztatja azt a *szempontot*, melyből én az időt nézem, vagyis az egész nálam ú. n. subjectivista elvet.

1. Az „alapvető” ügyben úgy állok, hogy inkább megérteni szeretném t. bírálomat (nevezetesen ezt a mondatát: maga a téma [t. i. az idő] . . . nem alapvető”) mintsem ellene védekezni. Mert bármily értelemben veszem is az „alapvető” jelzőt, nem találok egyet sem, mely beleillene egy olyan ellenvetésbe, a melyet én Alexander úr részéről némi valószínűséggel feltehetek. Hogy ugyanis az idézett mondatnak *nem* lehet az az értelme, mintha Alexander, Kant „transzcendentális aesthetikájának (a „Krit. d. rein. Vern.“ első része) egyik magyar fordítója és tudós magyarázója, kétségbe vonná, hogy az időkérdés is, csakúgy mint a tér, avagy causalitás stb. problémája, egyik *fő*thémája minden ismerettannak, a philosophia ezen bizonyára *alapvető* disciplinájának, — hogy mondom Alexander úr ezt nem vonja kétségbe, az iránt teljesen bizonyos vagyok. Másrészt azt sem hiszem, hogy t. bírálóm így értette volna vitás kijelentését: „a philosophálást, valamint másrészt a philosophiai olvasmányt nem lehet az időképzeten *kezdeni*”; mert először is azt, ha valaki még csak az időképzetről *írt*, t. bírálóm aligha magyarázta arra, hogy az illetőnek más philosophiai kérdésekről is megállapodott véleménye ne lehetne; s továbbá, mert Alexander úr Kant-nak egy az enyémhez hasonló eljárását, t. i. hogy Kant a maga idő- (és tér) elméletét nem egyebütt nyert eredményekre építette fel, hanem épen ellenkezőleg az említett „formák” körül nyert megállapodásait igyekezett más problémáknál (az értelemnél) értékesíteni. („az értelem elmélete részben az érzékiség elméletének mintájára alakul” Alexander „Kant” I. köt. 352. l.) Kant-nak, mondom ezt az eljárását Alexander úr egészben véve gyümölcsözőnek mutatta be (u. o. köv. ll.); végre (s ez a „philos. olvasmányra” vonatkozik), t. bírálóm bizonyára jól tudta, hogy nem a *thema* minéműsége, hanem a *thema tárgyalásának módja* tesz valamely könyvet alkalmassá, illetőleg alkalmatlanná arra, hogy a philosophiába bevezető olvasmányul szolgáljon, (a minek különben én könyvemet sehol sem szántam.) Én

tanácstalanul állok Alexander úr kérdéses kijelentésének valódi értelme körül, s ezért nem védekezem ellene.

2. A fent említett második ponttal Alexander úr, ha nem is szándékosan, de szavainak logikai következménye szerint, nem csupán az én, hanem általán véve *minden* philosophiai monographiának (egyes kérdésekre szorítkozó fejtegetéseknek) vonja kétségbe a jogosultságát. Mert hát nemcsak az időproblema, hanem egyáltalán minden más philosophiai kérdés is oly természetű, hogy számos más kérdéssel összefügg, s hogy, az író, a ki valamelyikkel igazán tüzetesen akar foglalkozni, tárgyának szűk körülhatárolására, e „más kérdések“ mellőzésére kényszeríti. Ott van pl. a *Stumpf*-féle munka („Über den psych. Ursprung d. Raumvorstellung“ Leipzig 1873. Hirzel), melyben egy szó sincs egyébről, mint térről. A szűk „Blickpunkt“-nek és csakis a szűknek, megvan az a haszna, hogy intensívebb, mondja Wundt. Ez elvi kérdés, melyről én könyvem I. részének előszavában is szólottam. A ki a Balatonról és „a Balaton“ czíme alatt ad ki egy könyvet, azt nem fogom megtámadni azzal, hogy miért nem egész Magyarországnak írta meg a geographiáját? Más az, ha tanujelét adja annak, hogy nem tudja, hogy a Balaton csak egyik része Magyarországnak, és *meglehet*, hogy Alexander úrnak említett vádját így kell értenem: „a szerző csak az időproblemához tud — úgy, a hogy — hozzászólni, de általánosabb philosophiai világnézete nincs“. Azt felelném erre: A ki venne magának annyi fáradságot, hogy munkám mindkét részét elejétől az utolsó betűig elolvasná, és ama helyely-közzel elszórt megjegyzéseket, melyek nem szorosan az időkérdésre vonatkoznak, külön tartaná, könnyen észrevehetné, hogy e megjegyzések igenis kiadnak egy egységes világnézetet, a mely nem egyéb, mint a philosophiai körökben ma még oly kevésbé népszerű atheistikus materialismus, empirismus. Még ha ez csakugyan „ad hoc“ volna is megcsinálva és nem inkább egész eddigi tanulmányaim eredménye, de sem volna nagy baj. Tételnél fő, hogy jó legyen, nem pedig az, hogy mily körülmények között született meg. Hogy pedig én ezt a tágabb világnézetemet egy oly könyvben, mely az „idő“-nek volt szánva, tüzetesebben nem fejtettem ki, annak az az oka, hogy arcképek terén szeretem a Lenbach-féléket, melyek mindent, a mi nem maga a célbavett arckifejezés, (testet, ruhát stb.) csak vázlatos rajzban, elmosódva adnak vissza. T. bírálóm, úgy látom, a régi fajta, erős hátterű, keményrajzú modorhoz ragaszkodik.

3. Midőn végezetül munkám subjectivista irányzatának védelmébe fogok, érzem, hogy még inkább elvi dologért szólok, mint a megelőzőkben, mert azt az álláspontot, melyhez én könyvemben ragaszkodtam,

tényleg nemesak én, hanem a gondolkozóknak egész sora vallotta a magáénak; (azok közül, kiket a II. r. 185. és kk. lapjain ismertettem, talán a legvilágosabban Taine és Volkmann.) Mindazáltal én nem a velem rokon nézetű írók számával és nevök súlyával akarom a vitát eldönteni, mert jól tudom, hogy t. bírálóm az én tekintélyeimnek szintén tekintélyeket, számra és nevök súlyára nézve nem csekélyebbeket, lesz képes ellene szegezni; hanem azért mégis kénytelen vagyok felemlíteni, hogy olyan gondolkozók, kiket bizonyára *közösen* elismerünk tekintélyeknek, egy Wundt, egy Spencer, stb. határozottan a t. bírálómtól megvédett Kant-féle időelmélet ellen foglaltak állást. Ugyanitt meg kell említenem Guyau-nak azt az igazi franczia éspirt-vel, könnyed és kellemes modorban megírt munkáját („La genèse de l'idée de temps", Paris 1890. Alcan), melylyel én csak könyvemnek elkészülte után ismerkedtem meg és melynek álláspontja valamennyi más szerzőénél jobban hasonlít az enyémhez.

Guyau az előszavát ezen a kijelentéssel kezdi: „Une des conséquences les mieux établies par la psychologie moderne, c'est que tout est présent en nous, y compris la passé même“, kifejezvéen evvel azt az elvet, mely az én, úgy a mult- mint a jövő-kategoriák kifejlődésére vonatkozó fejtegetéseimnek alapjául szolgál, t. i. hogy e fogalmak csakúgy, mint minden másik, valamely az ember jelenében jelentkező érzetből avagy képzetből fakadnak. T. bírálomnak arra a Kantéval rokon ellenvetésére, hogy az a jelen érzet, melyet én (és Waitz) a jövő-fogalom megszülemlítőjének hirdettem, t. i. a remény és félelem érzete, már feltételezik az időképzetet, minthogy csak „az remélhet, a ki már tudja, hogy lesz valami“, — erre az ellenvetésre megjegyzem először, hogy remélni bizonyára az a gyerek is tud, a ki még nem tudja, mi az a „lesz“, nem képes megalkotni, esetleg ki is mondani ezt a fogalmat; másodszor, ha már ki is tudja mondani, de ha *csak ennyit* tud, vagyis ha mindössze egy puszta jövőítélet kimondására való képességet sajátított el az időképzetből, én joggal mondhatom, hogy még nincs időképzete. Mert hát a jövőítéletek megalkotása még csak egyetlen egy része annak az egész ismeretcomplexusnak, melyet az „időképzet“ szóval jelölünk, (hogy mennyi mindenféle ismeret rejlik benne, kimutatja többi között munkám I. r. egész VIII. fejezete), és ha t. bírálóm olyan valakitől, a ki a franczia nyelvből csak annyit tud, hogy „bon jour Madame!“, megtagadja azt, hogy járatos a franczia nyelvben, úgy én ép olyan joggal megtagadom attól a gyerektől, hogy járatos az időképzetben, hogy van igazi, nevére érdemes időképzete, a ki még mindössze csak a jövőítéletig jutott; — plane, ha még azt sem ismeri! Mikor mi felnőtt emberek a félő gyermek

láltára azt mondjuk reá, hogy fél valamitől, a mi meglesz, akkor csak mi felnőttek veszszük igénybe a gyermek állapotának leírására a mi jól megszilárdult időképzetünket, a mi nem jogosít fel arra, hogy ezen, a mi intelligens kifejezésünkhöz szükséges fogalmunkat már ama gyermekben is meglévőnek hirdessük (V. ö. I. r. 215. és kk. I., II. r. 116). A *lesz* egy fogalom, a reménykedés és félés egy érzésállapot. Lehetséges az érzés fogalom nélkül, azaz még minekelőtte a fogalom megalakult volna.

A mult-ítélet keletkezésére vonatkozó fejtegetést t. birálóm talán meggyőzőbbnek találta volna, ha valamivel feljebb (53. l.) keresi az én (tényleg kissé elmosódott fogalmazású) főgondolatomat, melyet nyelvtudományos vizsgálódásaimból merítettem, t. i; hogy ha elégséges is az egyszerű hiányérzet, (az emlékezeti képek a jelen érzethez képest halványabb volta.) a tagadó ítélet megalkotására, de arra, hogy a pozitív alakú mult-ítélet verjen gyökeret, „bizonyos meglepetésszerű, a megijedéssel rokon lelki állapot“ kellett, a milyen bennünk valamely, még pedig megkedvelt kapcsolatnak *hirtelen* felbomlásakor beáll. Nekem t. i., ki emberemnek egy *jelen* érzetéből akartam megalkottatni a *mult*-nak fogalmát, nem kínálkozott markansabb érzet, mint az a meglepetésszerű lelki állapot, „az egyéni felfogó tehetségnek az a hirtelen kizökkenése“, melyet a leírt kapcsolatbomlás a nézőben okoz. A népszellem, mely ezeket a bomlásokat a momentán igével fejezte ki, ez ígét utóbb használhatta oly esetekben is, mikor a kifejezendő bomlást nem kísérte meglepetés („mikor a hiányérzet nincs épen intensív, rövid tartósságú . . . cselekvéseknek szemléletével párosulva“), mert hisz hasonlóan kellett éreznie a hirtelen bomlást az általában vett, a mindenféle bomláshoz. Így *keletkezett* szerintem a mult-ítélet és fejlődött tovább úgy, a mint a 113. és köv. l. megírtam. Ma pedig már általában akkor használlok mult-ítéletet (*A* volt), ha a tényleges hiányérzetemet kíséri az e hiányérzetemet megelőző birtokállapotnak „*A* van“-ítélet volt jogosultságának az emléke. Ha ilyen járulékos emlék a hiányérzetemet nem kíséri, pusztá tagadó ítélettel fogok élni „*A* nincs“. Ezt akarja kifejezni az Alexander úrtól könyvem 56. lapjáról idézett mondat is, melynek egyébként ez itteni értelmezésén is maradhatott még köszörülni való.

Nem ok nélkül jegyeztem meg, hogy nyelvtudományos kutatásaim nevezetesen az a tény, hogy az indogermán, sőt még az ugor nyelvek is egy eredetileg momentán jelentésű azaz *jelenre* vonatkozó igealakot használnak a mult idő kifejezésére, építették fel velem ezt a theoriát; s ha ez talán nem is valami nagy haszon, melyet ama nyelvészkedéseim hajtottak, de annál nagyobb, legalább a subjectivista szemében az, melyet

az I. r. 63. l. záradékában jeleztem, s melyet itt rövid kivonatban így formulázhatok meg: a nyelvtudomány megezőfolja Kantot! A kőműves, a ki ott hagyja az állványokat, tagadhatatlanul elrontja vele épületének külsejét, de legalább megkönnyíti a közönségnek az ellenőrzés munkáját, hogy t. i. solidan rakosgatta-e egymáshoz a köveket.

Hogy az *egymásután* képzeténél a megváltoztathatlan sorrend problémájáról megfedekeztem, nem valami tökéletesség ugyan, de talán nem is nagy hiba, mert én azt hiszem, hogy e problémának (miért nem szabad az elmúltak sorrendjét összekuszálnunk?) a *velejét* már a vissza-idézhető multról (121—2. l.) szóló pont magyarázza meg. Ha ugyanis egy multat nem lehet a jelenbe vissza vonszolni, akkor következik, hogy egy távolabbi multat nem lehet egy közelebbi multba átszállítani, mert ez a közelebbi mult is valamikor jelen volt. Hogy egyébként a kérdéses problema mily kevésbé veszedelmes a subjectivista theoriákra, mutatja a szintén subjectivista Dühring-nek nálam a II. r. 195. lapján idézett helye („Die Abfolge in der Zeit . . . gehört offenbar zur inneren logischen Nothwendigkeit alles Veränderungs-spieles“), a mi azt jelenti, hogy az idő pillanatok változhatatlan sorrendjének az okát az ötlet kitöltő eseményeknek természetében kell keresni. Ha pedig én itt (I. r. 134. l.) „az *objectiv* valóságnak és nem „tartósságnak“, a mi Alexander Úr cikkébe (718. l.) úgy láiom, csak sajtóhibából csúszott be [Úgy van, *Alexander*] megfelelő sorrend“-ről beszélek, igazán csak egy felesleges jelzöt használtam, a mely egyébként nem homályosítja el az *egész* kifejezésnek azt az értelmét: *helyes, igazi sorrend*. Mert hisz a subjectivistának is csak szabad lesz tán az elmúlt benyomásoknak egy *helyes* sorrendben történt felsorolását egy helytelentől megkülönböztetnie. Nem hiszem, hogy Alexander úr azt akarná mondani: „a conséquens subjectivista *mindegy*-nek kényszerül hirdetni, akár azt mondja valaki, hogy Szent István Mátyás király előtt uralkodott, akár pedig, hogy Mátyás király után“.

T. bírálónak evvel összefüggő utolsó ellenvetésére 719. l. első két pont), melyet én úgy értek, hogy a következetes subjectivistának nem szabad *objectiv* körülményeket (kapcsolatok bomlása, alakulása) az idő-képzet külvilági alapjául elfogadnia, mert hisz ezek maguk is semmi egyebek mint *idő*, bátorkodom megjegyezni, hogy én erre „az idő metafizikájáról“ szóló fejezetemnek 1. és 6. pontjában máris megfelelttem. Specialiter pedig ama, kijelentésre, hogy megsemmisülési processust „idő nélkül nem gondolhatunk“ amondó vagyok, hogy *gondolni* igenis nem gondolhatjuk, de hát, ha valaki tudni akarja, mi az, a mi a világból megmarad, ha összes cultur fogalmainkat az elménkből kisöpörjük,

akkor annak nem is *gondolnia* kell a külső világot (mert gondolkozni a szerzett képzeteknek folyton, bár akaratlan való alkalmazása nélkül nem vagyunk képesek), hanem *tompán rá kell bámulnia* a környezetre, úgy a hogy rábámul a most született gyermek, kiról t. bírálóm bizonyára nem fogja állítani, hogy a környezetében jelentkező mulásokon (megsemmisüléses processuson) akár *lásson*, akár hozzájuk *gondoljon* időt, ezt az abstract culturfodalmat. Én kimondottam (I. r. 224., II. r. 211—212 és egyebütt), hogy az idő természetének megértésére fődolog, az objectiv adatot a subjectiv járuléktól élesen megkülönböztetni; hozzá tehetem; élesebben, mint eddig történt. Szent János evangéliuma így kezdődik: „In principio erat verbum et verbum erat apud deum et deus erat verbum“; az én ismerettnom pedig így: „In principio erat stupiditas et stupiditas erat apud infantem et infans erat stupiditas“. Ez az igazi Locke-féle „tabula rasa“-elmélet.

Bocsánat hosszadalmasságomért! Én nem a „perpatvar“-t kerestem — a mely hatalmi szóval egy megszorult névtelen bírálóm¹ igyekezett az ellenvetéseimet túlharsogni — hanem keresem a philosophai téren való egyetértést azokkal, a kiket becsülök.

Posch Jenő

Felelet.

Az idő kérdését nem fogjuk így, polemikus megjegyzések formájában, eldönteni vagy tisztába hozni, azért *Posch* úr 3. pontjával, melyben a maga álláspontját védelmezi az én kritikai felfogásaim és kérdéseim ellen, bővebben nem foglalkozom. Abban mindenesetre egyetértünk, hogy az idő képzetének teljes, minden részletében kidolgozott felfogása, a mint bennünk, felnőttekben található és a mint világfelfogásunkban érvényesítjük, lélektani folyamatnak az eredménye; a csecesemőnek bizonyára nincsen kész időképzete, egyéb kész képzetei sincsenek. Ez nem ellenkezik Kant tanításával sem, ki nem foglalkozott ugyan ezekkel az empirikus lélektani folyamatokkal, de a tisztá ész kritikájának első sorában megmondja: „Hogy minden megismerésünk a tapasztalaton kezdődik, abban nincsen semmi kétség“ s néhány sorral alább: „Idő szerint tehát semmi ismer-

¹ „Egyetértés“ 1896. június 21., II. mell.

retünk nem előzi meg a tapasztalatot s vele kezdődik minden megismerés“. Kant ezután hozzászeli: De ha minden ismeretünk kezdődik is a tapasztalat-*tal* azért nem ered mindegyik a tapasztalat-*ból*. Posch úr a régibb és újabb empiristákkal ezt a megszorítást elejti; szerinte minden ismeretünk nemcsak kezdődik a tapasztalattal, de mindenestül a tapasztalatból származik is, s ezt az elvet alkalmazza az idő képzetének magyarázatára. Nézetem szerint azonban nem sikerült neki ezt az elvet tényleg keresztülvinnie. Az időt nem időből akarja származtatni, de minden magyarázatában ott lappang az időnek már valamely formában föltételezett képze. Így pl. a mult fogalmát a tagadó ítéletből akarja származtatni. Ezt kifogásoltam bírálatomban. Mit felel ő most? Méltóztassék újra elolvasni. „Ma pedig hiányérzetemet kíséri az e hiányérzetemet megelőző birtokállapotnak (A van) ítélet volt jogosultságának az emléke.“ E mondatban ezek a szavak: *megelőző, volt jogosultságának emléke* csupa időbeli meghatározások, melyek az idő fogalmát becsempészik abba a fejtegetésbe, melylyel az idő fogalmát állítólagos nem időbeli körülményekből akarja leszámaztatni. *Emlék* vagy nem jelent egyebet, mint az eredetnél halványabb képzetet és akkor tagadom, hogy ebből valami multfélét lehessen leszámaztatni: vagy jelent valamit a mi volt, de nincs és akkor az idő képze alapul szolgál az emlékezetnek, de nem ered belőle. Ez a főkülönbség köztünk, a többieket — ámbár magam megtagadásába kerül — mellőzöm, különben vége hossza nem volna e megjegyzéseknek.

Az első és második pontban fölhozottak egyetemesebb methodologiai kérdésekre vonatkoznak, melyeknek teljes kifejtésére szívesen vállalkozom. Egyelőre tán beérhetjük a következőkkel. Philosophiai monographiák írása tényleg bajos munka. A monographia a tényekkel foglalkozó végleges tudományos munkásságnak a dolga; az összefoglaló philosophiai tevékenység terén, mely elvek körül forog, kevés a monographiára alkalmas tárgy. A philosophiai rendszerek többnyire nem szerzőik monographiáiból alakulnak, hanem vázlatokból lesznek teljesen kidolgozott képekké. Kant első kritikai műve sem volt monographia, hanem egész rendszer: De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principii. A lélektant azonban igenis tényekkel foglalkozó részleges tudománynak tekintem, rövidebben: természettudománynak és itt a monographiának megvan a maga jogosultsága, csakhogy Posch úr nem pusztán lélektani oldalát nézi a kérdésnek, hanem ismerettani és metaphysikai szempontból is tárgyalja és ezért bizony művében sajnosan éreztem híját annak, hogy a megfelelő döntő elvek ki nem domborodtak eléggé. Posch úr állítja ugyan,

hogy neki kész világnézlete van, „az atheistikus materialismus, empirismus“. De ez csak czím, név. Hogy e világnézletek alapján, miként dönti el a döntő fontosságú ismerettani és metaphysikai elveket, ebből nem tudom meg. Hogy maga ez a világnézet hogyan fér meg ezzel a tétellel; az idő semmi, szintén nem tudom. Mert eddig az atheistikus materialismus nagyon ragaszkodott az idő objectiv realitásához. Megmaradok a mellett, hogy par excellence philosophiai monographia bajos dolog. Sok út vezet ugyan Rómába, azt igen jól tudom. Valamely író subjectiv fejlődését nem lehet előre megállapított schemába szorítani. Kezdheti úgy sokban fogyatékos monographián s a siker hiányossága sarkalhatja újabb, helyesebb irányba induló vállalkozásra. Az nem változtat azon a tényen, hogy a philosophiai monographia mint ilyen veszélyeket rejtő vállalkozás.

S itt megérkeztem Posch úr első pontjához, melyben védekezik azon kifogásom ellen, hogy az idő problémája nem alapvető. Erre csak azt mondom, folytatván az előbbi, hogy az időt úgy monographice tárgyalni, pedig a tárgy természeténél fogva — nem lehetetlen — de nagyon bajos, uti figura docet. Posch úr azt mondja, hogy tanácstalanul áll kérdéses kijelentésem valódi értelme körül, pedig elég világosan megmondtam: „Maga a thema pedig nem alapvető; *nem oldható meg sok más megoldandó kérdés-körén kívül. Az idő problémája kiszakított része a lélektan, ismerettan és metaphysikának, csak ezek összefüggésében érthető és oldható meg igazán*“. Nézetem szerint ez meglehetősen világos és érthető, e mondat előtt nem kell senkinek tanácstalanul állania. De hozzátettem, hogy ezeket a szempontokat rá nem kényszeríthetem a szerzőre, kinek e helyen is, másutt is, sok jeles tulajdonságát szívesen elismertem. Ismétlem, mindenki saját természete, fejlődése, körülményei szerint keresi a maga útját. Nagy örömünkre szolgál majd, ha Posch úr megtalálja a magáét. Egyelőre még a küzdők, a keresők közé számítom, ez volt bírálatom alaphangja. Erre az is vall, hogy szükségesnek tartotta jelen észrevételeinek megírását. Később át fogja látni, hogy egy mázsza polemiánál többet ér egy gramm alkotás.

Alexander Bernát.

Megjegyzések „az indus evangelium“-ra.

Az „Athenaeum“ 1897. évi 2., 3. és 4. számaiban indus evangelium czímen czikkorozat jelent meg, a mely Notovics Miklós „La vie inconnue de Jésus Christ.“ Paris, 1894. czímű könyv tartalmát adja elő.

A magyar czikk írója azt állítja, hogy „senki se vonja kétségbe Notovics jóhiszeműségét“. Erre az állításra vonatkozólag legyen szabad kinyilatkoztatnom, hogy az nem felel meg a tényállásnak.

Lássuk először Müller Miksa véleményét!

Müller Miksa már 1894. év októberében kifejezi kételyét Notovics könyve ellen, s azt mondja — hogyan lehet az, hogy ilyen fontos irat, mint az állítólagos indus evangelium, nincs felvéve a Kandjurbá vagy a Tandjurbá. Kőrösi Csoma Sándor és Nanjio Bunyiu, az utóbbi buddhista bibliografus, mitsem tudnak Issa sutrájáról!

Notovics úgy mondja, hogy egy római bibernok nem óhajtotta az indus evangelium megjelenését! — Ugyan miért? Ha Issa története hitteles lenne, sok nehéz kérdés megfejtést nyerne — az evangéliom esodait meg a róm. kath. egyház nélkülözheti, a traditio ez irányban elég pótlékot nyújtván! Notovics felfedezését Renannak nem adta át! — Ugyan miért? Renan bizonyára oly önzetlen lelkülettel bánt volna Notovicsesal, mint Hamdy Bey-jel, a ki pedig Syriában, tehát Renán kutatásai terén, tett felfedezéseket.

Ezen és más egyéb érvek alapján Müller Miksa Notovics becsülete megmentése czéljából azt sejteti, hogy az egész mű Notovics jóhiszeműségének a buddhista barátok által történt rút kijátszása.

Nöldeke Tivadar, a híres strassburgi orientalista 1894. év májusában a „Nation“ hasábjain bonczolja Notovics könyvét, s arra a végkövetkeztetésre jut, hogy az egész mű kétségkívül modern európai ember munkája.

Érvei:

1. Hogy lehet az, hogy az indusok, a kiknél a történeti érzék csaknem hiányzik, egy távoli barbár ország fiának életét és tanát feljegyezték?
2. Az Issa név a Kr. u. 700 év előtt Indiába nem juthatott.
3. Jézus Dzsaggernatba (522. l.) nem mehetett, mert ez a város akkor még nem létezett.
4. Hogy a brahmának egy hozzájuk nem tartozó, közönséges barbárt, tehát a legalsó kasztba tartozó, hindunál is alábbvaló embert öröm-

mel fogadnak maguk körébe és őt szent titkaiba avatják, — nagyon kevéssé felel meg eddigi ismereteinknek.

5. Az indus evangéliumban levő nőmagasztalás keleti embertől nem származhatik.

6. Az ily állítások, mint pl. hogy a hinduk és chinaiak Mózes idejében pergamenre írtak, még csak csekélység számba mennek; de halld és csudáld! „1580-ban Kr. e. Krichna nevű brahmin a Védákat összegyűjtötte és négy könyvbe rendezte: Richt, Jagour, Saman, Artafan, ezért nevezték őt Viassának, t. i. „celui, qui a recueilli et divisé les Vedas“; továbbá ő szerkesztette a „Védanthát, a 18. Puránát“. „Majdnem minden szó képtelenség (Unsinn)“.

„Lehet, hogy ez az esetlen koholmány (plumpes Machwerk) 1750 táján meg tudta volna tévesztetni az európai tudományt, ma azonban már e veszélyen túl vagyunk!“

Holtzmann Henrik egyetemi tanár a „Deutsche Literatur Zeitung“-ban (1894. szept.) nyilatkozik Notovicsra vonatkozólag: „Alig van már szükség bőven előadni, hogy a Jézus életére és tanítására vonatkozó kettős ujdonság nem egyéb, mint az olvasókra kötött medvebőr, a melynek birtokába Notovics, a bátor vadász Tshokodar vagy Thadschwa falu közelében jutott. A szakember azonnal tájékozódik Notovics könyve felől, a mint az evangéliomi történetek közül a legbiztosabbat (t. i. Jézus pörbefogatása) értéktelenné teszi, míg ellenben Jézus Bethlehemben történt születését, a bethlehemi gyermekek legyilkoltatását bizonyítja.

Az egész mű: „bodenloser Schwindel“!

Álljon itt néhány újabb, kezemügyében levő nyilatkozat is:

Dr. Steck R. Bernből (1897. okt. 26.) „Die Schrift von Notovics hat sich, wie man übrigens von Anfang an sehen konnte, als blosses Phantasiegebilde herausgestellt“.

Berlinből (1897. okt. 22.) Harnack D. egyetemi tanár: „Das Buch von Notovics ist längst als Fälschung und Unsinn entlarvt. Da ich von Anfang an die Publication für Schwindel geachtet habe, habe ich mich um die Litteratur nicht gekümmert. Für jeden Verständigen ist eine Widerlegung unnöthig“.

Garbe R. tübingai egyetemi tanár (1897. okt. 27.): „Das Buch von Nicolans Notovics kann von keinem Fachmann ernstgenommen werden“.

Zachariae T. hallei egyetemi tanár (1897. okt. 22.): „Das Buch von Notovitsch . . . ist der reine Schwindel“.

Schürer E. göttingai egyetemi tanár (1897. okt. 18.): „Der Inhalt von Notovics's Buch ist sicher ein gemeiner Betrug“.

Hausrath D. heidelbergi egyetemi tanár (1897. okt. 20.). — — — es erschien mir als Mystification.

Wilhelm Jenő jenai egyetemi tanár (1897. okt. 28.): „... Das Buch erweist sich als Schwindel“.

Wellhausen Gyula göttingai egyetemi tanár (a ki greifswaldi theologiai tanszékét 1882-ben önként elhagyta, mivel „egyáltalában már nem áll az evangéliumi egyház talaján“) 1897. decz. 13-án ezt írja Notovics könyvéről: „... aus dem Titel ergibt sich mit völliger Sicherheit, dass es auf Schwindel und Betrug zurückgeht“.

Nöldeke T. strassburgi egyetemi tanár már általam ismertetett nézetét 1897. nov. 1-én hozzám írt soraiban e kifejezésekkel tartja fenn: „Dass das Buch eine freche und zugleich, wie gesagt alberne Fälschung ist, steht absolut fest“.

Notovicsot azonban legnagyobb örömmel Douglas Archibald agrai (India északkeleti részében) professor leplezte le, a ki az 1895. év nyarat arra használta fel, hogy a Notovics könyvében említett utakat követve, végére járjon a dolognak.

Bár Notovics iránt érzett teljes bizalommal kelt útra, már a Sind-völgyben megrendült e hite Notovics igazmondásában. Notovics hirhelt könyvében ugyanis elmondja, hogy a Sind-völgyben párduezokkal, tigrissekkel, leopárdokkal, fekete medvékkel, farkasokkal és sakálokkal találkozott. Haïena falu közelében Notovics szemeláttára állítólag az egyik kullit párduez ette meg. Douglas néhány öreg haïenai lakossal beszélgetvén, úgy értesült ezektől, hogy sohasem hallottak vagy láttak tájékukon párduezt vagy tigrist; annál kevésbbé tudnak arról, hogy európai utassal levő kullit párduez falt volna fel. Douglas a Sind-völgyben egyéb fenevadat nem látott, mint egy vörös medvét, de az is a lőtávolon kívül igyekezett.

Douglas Lehbe érvén, tolmácsul felkért egy Joldan nevű tibeti úriembert, a ki a himisi főlámának lefordítván Notovics könyve tartalmát, a főláma így fakadt ki bosszúsan: „Nincs-e Európában mód annak megbüntetésére, a ki ilyeneket hazudik?“

Douglas azután a következő kérdéseket tette fel a főlámának:

1. Ön-e a himisi kolostor főlámája? — Felelet: Igen!

2. Mióta tölti be ezt az állást? — Tizenöt év óta.

3. Látott-e ön, vagy buddhista barátársai közül valamelyik ebben a kolostorban valaha európai embert, a ki kitörte a lábát? — Nem lát-

tam a legutóbbi 15 év alatt. Ha európai ember súlyos sérüléstől betegen tartózkodott volna kolostoromban, kötelességem lett volna ezt a lelki wazirnak bejelenteni. Ilyen eset azonban sohasem fordult elő.

4. Mutatott-e ön, vagy a barátok egyike valaha valami „Issa élete“ című művet (könyvet) valami sahibnak (idegennek), s megengedte-e ön néki azt lemásolni és lefordítani?

Ilyen könyv nem létezik a kolostorban és az én hivataloskodásom ideje alatt egy idegennek se engedtetett meg a kolostor kézíratai közül csak egyet is lemásolni vagy lefordítani.

5. Létezik-e az önök tudomása szerint a tibeti kolostorok valamelyikében olyan könyv, a mely Issa életéről szól?

Én már negyvenkét éve láma vagyok, és tüzetesen ismerem a fő buddhista könyveket és kéziratokat: de sohasem hallottam olyanról, a mely Issa életéről tesz említést; erős és becsületes meggyőződés, hogy ilyen nem is létezik. Kérdezősködtem a tibeti többi kolostorok fő-lámáinál ez irányban, s azok úgy nyilatkoztak, hogy oly könyvet vagy kéziratot, a mely Issa nevét említné, egyáltalán nem ismernek!

6. Notovics Miklós nevű orosz, a ki az ön kolostorát 7—8 éve látogatta meg, úgy nyilatkozik, hogy ön vele a régi egyiptomiak, assyrok és az izraeliták vallásáról értekezett.

Én egyáltalában semmit sem tudok az egyiptomiakról, assyrokról és az izraelitákról, ezek vallásáról se tudhatok hát semmit sem. Én ezeket a népeket soha semmi idegennek (sahib.) nem említettem.

7. Tud-e ön oly buddhista iratról, a mely páli nyelven íratott? — Páli nyelvű buddhista iratról nem tudok; az itt levő iratok szanszkrit és hindi nyelvből lettek a tibeti nyelvre fordítva.

8. Kapott-e ön valaha idegentől zsebórát, ébresztő órát és hőmérőt ajándékba? — Soha idegentől ilyen ajándékot nem kaptam. Hogy mi lehet a hőmérő, azt egyáltalában nem tudom. Annyi bizonyos, hogy nincs a birtokomban.

9. Beszél-e ön urdu vagy angol nyelven? — Nem tudok sem urdu, sem angol nyelven beszélni.

10. Nagy tiszteletben tartják-e a buddhisták Issa nevét? — Még csak a nevről sem tudnak; a lámák közül egy se hallotta e nevet, ki-véve missionariusoktól és más európai forrásból.

E nyilatkozatot aláírta és hiteles pecséttel ellátta a himisi kolostor fő-lámája Douglas tanár és Joldan Shawwell jelenlétében 1895. év június 3-án; Douglas meg Müller Miksának küldötte meg.

Müller Miksa e nyilatkozatot a következő szavak kíséretében adja közre a Ninetcenth Centuryban 1896-ban: „Kötelességemnek tartom, hogy a legalázatosabban bocsánatot kérjek a kis Tibetben levő himisi kolostor kitünő lámáitól, mert őket ily léhaságra képeseknek tartottam (Müller Miksa ugyanis Notovics érdekében 1894-ben úgy nyilatkozott, hogy Notovics könyvét a himisi kolostor lakói koholták). Notovicsnak Douglas tanár által történt teljes megezáfolása, helyesebben megsemmisítése után semmi szükség, sőt semmi mentség sem forog fenn arra vonatkozólag, hogy valaki ama merész orosz utazót (Notovicsot) kimélni megkísértse. Nem őt tették lóvá, de ő akart minket azzá tenni“ . . . „Egyáltalában kétkedem abban, hogy a szanszkrit vagy páli nyelvtudósok közül, vagy a buddhismus komoly ismerői közül csak egyet is rászedett volna Notovics. Ép úgy lehetne a Brahmaputrában a Jordán vizét keresni, mint Krisztus életét Tibetben!“

Im, bemutattam nagy tudósok véleményét Notovicsról, a ki valóban nem érdemelte meg azt a tisztességet, hogy az 1897. évben még akad magyarországi ismertetője, a ki azt mondja, hogy „Notovics jó-hiszeműségét senkise vonja kétségbe!“

Tudom, hogy a magyar ismertető tárcaíró, a ki járt ugyan „éjszakon és délen“ — de Notovics után keletre, sőt még nyugotra sem ment el. Azt azonban itthon is megtehetette volna, hogy legalább megnézi az általa többször idézett Luk. I. 80. helyet, a hol tényleg e sorok állanak: „A kis gyermek pedig nevededik és erősödik vala lelkében, és pusztákban vala mind a napig, melyen meg kellene magát az Izraelnek mutatni“.

Csakhogy e sorok nem Jézusra, de keresztelő Jánosra vonatkoznak.

Balogh Elemér,
ev. ref. lelkész.

A BÜNTETTES ANTHROPOLOGIÁJA A MŰVÉSZETBEN ÉS IRODALOMBAN.

— Második és befejező közlemény. —

A büntető psychologusok megegyeznek abban, hogy az erőszakos vagy csalárd született büntettes ezen jellegzetes vonása a cerebralis inhibitio centrumainak öröklött hiányából, az *anemotivitást* előidéző lelki és testi anesthesisből származik. De Dosztojevszky tolla néhány vonással utánozhatatlanul domborította ki a bűnös ember alakját, mely olyannyira különbözik attól, a mit a normalis emberek automorphismusa, vagy a nem természet után tanulmányozó írók phantasiája elképzel.

Megerősíti Dosztojevszky Marro érdekes megfigyeléseit is az évszakok befolyása tárgyában a börtönök lakóira. A fegyelmi cselekmények, a letartóztatottak között, vagy az örökkel szemben elkövetett büntettek gyakoribbak a legmelegebb hónapokban, a mi azt bizonyítja, hogy a criminalitás szülőoka nem csupán a társadalmi milieu föltételeiben, de mint Ferri 1880 óta hirdeti, a büntettes physikai milieuje és physio-psychikai organismusa föltételeiben keresendő.

Megtaláljuk a „Halottas ház“-ban a büntetéseknél az állatokhoz való ragaszkodását is. Ellenkező, de viszonylagos okokból fejti meg ez az atavismusra visszavezethető indulat azokat a kinzásokat is, melyeket a serdült degeneráltak követnek el az állatokkal, gyermekek módjára, a kiknél ez a kegyetlenkedés normális, de mulékony. Mert a gyermek egész psychikai élete a primitiv emberiség jellem-

vonását tükrözi vissza. Egész fejezetet szentel Dosztojevszky a bűnös erkölcsök ezen vonásának is.

A mi a börtönrendszer mai fonákságait illeti, mely a büntettek egész világát egyetlen átlagos typusszá keveri, Dosztojevszky megleghangú apostolává szegődik a büntettek és letartóztatottak osztályozása szükségességének, a mi a positiv criminologia egyik alapvető tana, oly értelemben, hogy a megsértett törvény helyett a büntettes physikai és erkölcsi személyiségét alkalmazzuk az ítélet és büntetés alapjául.

Meggyőző példáját nyújtja Dosztojevszky ezen elvek igazságának a fiatal Alis személyében, a ki csak abban bűnös, hogy segített bátyjának egy véres bosszú végrehajtásában, különben a pseudo büntettes valóságos typusa a maga szelidségében.

Foglalkozik még Ferri Dosztojevszky leghatalmasabb alkotásával, a Raskolnikóvval is, mely talán mindannyi közt legmegkapóbb rajzát mutatja be a bűnös obszessiónak, a bűn tébolya pszichologiai analysisának. A véres tett elkövetése után Raskolnikov kedélyállapotában beállott hangulatok hajszálfinom festésében, jellemző, mily közelről találkozik Dosztojevszky egy más nagy olasz író, Manzoni-val, midőn ez a sbirrek kezei közül elmenekült Renzót írja le, a mint habozik megkérdezni az utat s gyors szemlét tart a szembejövőök felett, kiket nem mer megszólítani. Az egyik, úgy látszik, nem akar ráhallgatni, ez egy elfoglalt, sietős tűzletember, az a másik egy fogadója kapuja előtt állingáló koreszmáros, a ki nyilván kíváncsibb híreket hallani, mint mondani.

A „Jegyesek“ ezen lélektani miniatűr festésével vehető egybe a Raskolnikov azon jelenete is, midőn a gylkosság után menekülve, egy csatorna felé tart, hogy abba vesse belé az áldozatától elrabolt ékszereket. „Valami akadály emelkedett mindegyre előtte: előbb egy mosónő bárkája, távolabb a parthoz kötött csolnakok. Másrészt az utca tele volt járókelőkkel, kiknek nem kerülte volna ki figyelmét egy ily szokatlan cselekedet. Gyanukeltés nélkül nem lehetett lemenni a rakodópartról, megállani a víz szélén s abba beledobni valamit. Hátha — a mi nem volt kizárva — az

ékszerek fölnebegnének a vizen, a helyett hogy alámerültek volna? Mindenki meglátná azokat. Raskolnikov már is az általános figyelem tárgyának hitte magát; azt képzelte, mindenki vele foglalkozik.

„És mért vagyok itt — kérdezte magában Raskolnikov — egy félóra óta, oly helyen bódorogva, mely nem biztos rám nézve? Mért nem tettem magamban előbb ezeket az ellenvetéseket?”

Akkor a Néva felé lépdelt, de útközben egy új aggodalom szállta meg lelkét. „Mért menne a Névához? Mért vetné a vízbe mind e tárgyakat?”

Íme — jegyzi meg Ferri — az abulia, az akarat paralysise, a mit Hamletnél láttunk, a lucidus téboly e karakteristikus vonása. A „Jegysek” Renzója egy paraszt, a ki előtt ismeretlen a magasabbrendű degenerált neurastheniája. Azért őt nem is tartóztatja fel a járókelők pszichológiai analysise, a kikkel összetalálkozik, s határozott, gyors lépésekkel folytatja útját, mint normális, egészséges ember, ki érzi, hogy szabadsága van koczán. Ellenben Raskolnikov különös, de a büntetéseknél sokszor észlelt módon mint egy alvajáró vissza-visszatér a büntett elkövetése színhelyéhez, újra becsenget az ajtón, hogy viziontlássa a helyet, a hol ölt. Tudakozódik a szomszédoknál és tetszeleg a rettentő kéjben, hogy célzásokat tegyen a büntettre s annak valószínű elkövetőjére.

Dosztojevszky halvány másolatát kapjuk csak egy olasz költőtársa, Gabriel d'Annunzio egyik modern tárgyú regényében, melynek szerzője a „Betolakodott” címet adott s melyben a pszichológiai regényirodalom olasz apostola szintén a modern büntettes természetrajzával foglalkozik. Ha Dosztojevszkyt és Tolsztojt nem is éri el Annunzio, de Bourgetnél sokoldalúbb és szaggatott, pathetikus irányával megközelíti a nagy orosz író, midőn regényét következően vezeti be:

„Bíró elé menni és azt mondani neki: „Bűnt követtem el. Ez a teremtés nem lenne halott, ha én nem öltem volna meg. Én vagyok Tullius Hermil, a gyilkosa. Házaiban terveztem ki a gyilkosságot. Öntudatom teljes világosságával, tervszerűen, biztosan hajtottam végre. Azután foly-

tattam életemet házamban, titkossal együtt, teljes éven át egész máig. Ma van az évfordulója. Kezeitek közé adom magamat. Hallgassatok meg s ítéljetelek felettem.“

„Mehetek-e a bíró elé? Beszélhetek-e így?”

„Nem tehetem, nem is akarom. Az emberek igazságszolgáltatása nem terjed ki rám. Nincs a földön törvényszék, mely ítélhetne fölöttem.

„És mégis, szükségem van rá, hogy vádoljam magamat, hogy vallomást tegyek. Szükségem van rá, hogy valakinek fölfedjem titkomat.

„Kinek?”

És megírja vallomásait. Tullius Hermil egyike azoknak a jól öltözött járdakoptatóknak, kik minden nagy város utcáin találhatók. Erkölcsi érzete, congenitalis atrophíája s énjének különösen sexualis énjének viszonylagos hypertrophíája, valóságos született büntettség teszik. Kétségkívül nem folyamodik a kés vagy méreg kezdetleges eszközeihez, hogy embert öljön, de azért nem kevésbé pervers és degenerált.

Bár feleségét, Juliennet szereti, de megcsalja őt más nőkkel, mignem az erkölcsileg elgyötört nőt odáig kergeti, hogy maga is szeretőt tart, a kitől anyává lesz.

Szerelmének ez erotomaniával határos, a degeneráltaknál gyakori heve azonban nem engedi Tulliusnak, hogy a történetek daczára is megszűnjék szeretni Julienne-t. Nem érti azt, hogy a férj vagy feleség házasságtörése nem azért ítélendő el, mert a jogos tulajdon elleni merénylet színében látszhatik, hanem mivel közönséges csalást képez. Az alattomoság, a hypokrisis az, a mi megvetésre méltóvá teszi, s ép ezért barbár dolog erőszakkal reagálni a házasságtörő férj vagy asszony ellen, de emberi dolog válással felelni az árulásra.

Tullius Hermil nem így gondolkozik. A nála túlságosan kifejlődött nemi ösztön tovább is a házasságtörő nő szeretetére ingerli, de nem bocsát meg a „betolakodott”-nak. Meg fogja ölni, hogy lerázza nyakáról s hogy megbosszulja magát anyján.

„A keresztelés napjától kezdődött ezen lucidus téboly

utolsó periodusa, mely a bünre vitt engem. E naptól kezdődött a „betolakodott“ meggyilkolása legkönnyebb és legbiztosabb előkészítése nálam.“

Íme a praemeditatio, mint a született büntettes lényeges karaktersvonása. Hidegen, világos öntudattal tervezi a bűnt, mint a hogy egy normális ember töpreng egy becsületes cselekedeten.

Lehet praemeditatio Ferri szerint az indulati büntettesnél is, de akkor erős küzdelem áll be a bűnös auto-suggerciónak ellenálló erkölcsi ösztön és a szenvedély vihara közt, mely végül minden akadályt ledönt, minden ellenállást meggyőz s erőszakos katasztrófában tanuk előtt tör utat magának; s a lélek zivatarra rendesen a bűnös önmegsemitésével ér véget, közvetlen az ideg feszültség felrobbanása után.

Ellenben a született bűnösnél a praemeditatio a bűntett előkészítése, a már megformált és semmi visszautasításra, semmi pszichikai ellenállásra nem talált gondolat véghezvitele módjainak gondos mérlegelése. Szépen vonja ki a párhuzamot Ferri a kettő között. Amott a praemeditatio altruistikus, az áldozatra való tekintet — emitt ellenben egoistikus, a bűn következményei alól való menekvés ösztöne.

Nyomról-nyomra kísérhető ez a processus Hermil tépelődései előadásában is. „Hideg élet, folytonos fontolás vette igénybe minden értelmi képességemet. A rögeszme hihetetlen erővel és szívóssággal kötött le, míg egész lényem végzetlen gyötrelmek közt hánykódott, a rögeszme egyenesen vitte célja felé, mint egy sima, kemény, egyenes aczéллеmezen. Látásom megháromszorozódott. Semmi sem került el figyelmemet, a mi bennem és kívülem történt, s óvatosságom egy pillanatra sem hagyott el. Semmit sem tettem és mondtam, a mi gyanút kelthetett volna. Színletem és titkolóztam szüntelen, nemcsak a dologról mitsem tudó anyám, fivérem és mások előtt, de Julianne előtt is“.

Nordau Miksa igen szabatosan jelölte ki a tudomány és a szépirodalom határmesgyéjét, midőn leszállította valódi értékére azokat a hangzatos praetensiókat, melyeket Zola a maga úgynevezett tapasztalati, vagy helyesebben *kísérleti*

(experimental) regényeihez fűz. Kifejtette, hogy ha Zola jóhiszeműleg értelmezi e szót, úgy nem is sejti a tudományos kísérlet természetét. Azt hiszi, hogy kísérleteket tesz, mikor neuropathikus személyeket költ, azokat képzelt viszonyok közé helyezi s velük költött cselekményeket hajtát végre. A tudományos kísérlet — mondja Nordau — a természethez intézett intelligens kérdés, a melyre a természetnek kell felelni, nem pedig magának a kérdezőnek. Zola is kérdéseket tesz föl. De kinek? A természetnek? Nem; saját képzeletének. És válaszai bizonyító erővel bírnának!

A tudományos kísérlet eredménye bizonyító. Mindenki, a ki érzékeinek biztokában van, értheti azt. Azok az eredmények ellenben, melyekre Zola állítólagos kísérleteinél jött, objective nem léteznek. Csak képzeletében léteznek. Nem tények, hanem állítások, melyekben mindenki hihet vagy nem hihet, tetszése szerint. A különbség a kísérletek és azok között, a miket Zola annak nevez, oly nagy, hogy lehetetlen csupán a nemtudásnak vagy a gondolkodóképeség hiányának róni fel a kifejezés helytelen használatát.

Ferri azonban nem osztja Nordau nézeteit. Szerinte igenis hasznot húzhat a tudomány a regényből. Nem volna igaza, ha lenézné és minden bizonyító erőt megtagadna tőle. Példaként említi egyik tanítványát, Sighelét, a ki méltán elhíresült könyvében a tömeges vagy csoportos büntettekéről, új igazságokat hirdetett a tudományos világnak. Úgyde a collectiv psychológiát, melyet Sighele hirdet, voltaképen még a tudósok előtt fölfedezték a művészek; tanu rá egy elsőrangú író, Manzoni, ki a „Jegyesek“ című regényében a zavargó csöcselék hangulatát nemcsak művészi, de tudományos szempontból is tanulságosan festi.

„A néplázadásoknál — írja Manzoni — mindig van bizonyos száma az embereknek, kik akár szenvedélyök erőszakossága, akár fanatikus meggyőződés, bűnös célzat, pokoli rombolási ösztön folytán (íme a politikai delinquensek minden kategóriája kimerítve), mindent elkövetnek, hogy a dolgokat a végletekig vigyék. A legbarbárabb terveket ajánlják vagy támogatják, szítják a tüzet mindannyiszor, valahányszor elalvóban van. Semmi sem túlságosan erőszakos előttük; szeretnék, ha a zavarnak vége-hossza nem lenne.

De ellensúlyozóul mindig van bizonyos számú olyan ember is, a ki talán ugyanazon hévvel, ugyanazon makacssággal igyekszik az ellenkező hatást elérni, némelyek a fenyegetett személyek iránti részrehajlásból vagy barátságból, mások minden egyéb ösztön nélkül, mint a vér és bűn iránti jámbor és ösztönszerű irtózatból.

„E két ellenkező álláspont mindenikén, habár nincsenek is előre összeegyeztetett intézkedések, az akarat azonossága a cselekvésben is gyors közreműködést teremt meg.

„A mi a tumultus tömegét, úgyszólván anyagát képezi, az az embereknek egy nagy kavarodása, a kik végtelen fokozatokban és árnyalatokban egyik vagy másik véglet felé hajolnak. Kissé fölhevülve, kissé vakmerőn, kissé bizonyos igazságot tartva szem előtt, a mint azt ők értelmezik, kissé égve a vágytól, hogy valami gaztettet lássanak, kegyetlenségre és irgalomra, hódolatra és káromlásra készen, a szerint, a mint az alkalom kínálkozik egyik vagy másik indulat érzésére; minden pillanatban valami különöst tudni és hinni kíváncsiak, s szükségét érezve, hogy kiabáljanak, helyeseljenek vagy öljenek.

„Eljen! — Haljon meg! — ezek az egyedüli szók, melyeket szeretnek hangoztatni. Ha sikerül meggyőzni őket, hogy valaki nem érdemelte meg, hogy kerékbe törjék, akkor semmivel sem kerül több szóba, elhítni velük, hogy méltó az illető arra is, hogy diadalmenetben hordozzák körül. Cselekvők, nézők, eszközök, akadályok, a szerint, a merről a szél fúj. Készek hallgatni, ha senki sem engedi őket szóhoz jutni, felhagyni mindennel, ha a bujtogatók hiányoznak, szétoszolni, ha néhány hang elkiáltja magát: „Távozzanak“, s hazatérni, egymást kérdezve, hogy: mi is történt hát?

„Mindazonáltal, mivel a tömeg a legnagyobb erővel rendelkezik, sőt maga az erő: azért mindkét párt egész ügyességét latba veti, hogy a maga részére megnyerje, hogy úrrá legyen fölötte. Mintha két ellenséges lélek csatázna azért, hogy e roppant testbe belefészkelje magát s mozgásba hozza. Az győz, a ki legjobban ért ahhoz, hogy a szenvedélyek fölizgatására a legalkalmasabb híreket terjeszse s a mozgalmat egyik vagy másik szerint irányozza.

Azé a győzelem, a ki legalkalmasabb módon képes ujságaival fölkelteni vagy mérsékelni a felháborodást, megbolygatni a reményeket és aggodalmakat, a ki megtalálja azt a hangot, mely szájról-szájra ismételve a legnagyobb szám óhajlásának ad kifejezést, alakot és testet, egyik vagy másik párt mellett“.

A csoportosulások psychológiáját és a néptömegeket mozgató ösztönöket mesteri kézzel jellemzi Zola is *Germinal*-jában, a századokon át sötétben sinlő s most végre felszínre törekvő proletariatus élénk rajzában. Mint az esőcseppeket, mint a hópelyheket, úgy mutatja be a lázadó munkások tömegeit, a melyek közül mindenik értelmetlen egymagában, de csődületük véres katasztrófát von maga után, mint a lavina, vagy mint az áradat. Ölnék és megcsonkítják áldozataik tetemeit.

Ez a jelenet a collectiv büntett psychológiájának valóságos irott documentuma, melyben a költészet géniusa meghajtja fáklyáját az új tudomány igazságai előtt, a midőn hasonló társadalmi tünetekkel s azok jogkövetkezményeivel foglalkozik.

Egy másik regényéről: „Az állat az emberben“ — Zola maga beismeri, hogy azt Lombroso „Uomo delinquente“-je inspirálta, mint a művészet és tudomány benső kapcsolatának documentumát. A könyv tárgya egyébiránt a Fenayrou házastársak pöréből van kölcsönözve. Hőse Jacques Lantier, valóságos született büntettes, a congenitalis epilepsia s azon bizarr nemi perversitás, a nekrophilia áldozata, melyről újabban az olasz Verzeni-féle pörben volt szó.

De sem Ferri, sem Lombroso figyelmét nem kerülték ki azok a súlyos tévedések, melyekbe Zola tudományos szempontból esik bele. Lantier rendelkezik a született büntettes külső anatómiai ismérveivel, de hiba, hogy szeretőjét, Severine-t megöli. Legalább az olasz anthropologiai iskola szerint a született büntettesnél a testi élvezet kizárja a nő megölését. Ezt tapasztalta Krafft-Ebing is.

Ellenben az epileptikus szédülés és az amnesis azon neme, melynek rohama ismételten rájön Jacques-ra, teljesen megfelel a büntető anthropologia kiderített tényeinek. Sőt

Ferri hozzáteszi, hogy a büntettes úgynevezett epileptoid szédüléseinek sehol sem találta tökéletesebb leírását.

Amde abban aztán ismét téved Zola, hogy Lantier-jéből vad rohamai pillanatán kívül kifogástalan becsületes embert csinál. Mert egy epileptoid degenerált, mint Lantier, rendesen más anomáliákat is mutat; ilyenek az erőszakos, különöz és impulsiv természet, az oktalan ingerlékenység, mély erkölcsi romlottság. Igaza van tehát Lombrosonak, midőn azt írja a „Bête humaine“-ről, hogy annak gonosztevői azt a hatást teszik rá, mint az olajfestmények után készült fényképek. Van bennök valami felületes és meszterkelt.

Ha a naturalista regényirodalom meritett a normális és pathologikus anthropologia forrásaiból, úgy nem kevésbbé meritett a psychologiai regény sem, melynek egyik francia mestere, Bourget, „Cosmopolis“-a előljáró és befejező beszédében egész szabatosan formulázza azt az anthropologiai thesist, hogy daczára a milieu azonosságának, melybe a kosmopoliták szeretnek elmerülni, köztük minden egyes, érzelmeiben és cselekedeteiben magán hordja azon faj bélyegét, melyhez tartozik. Úgyde a faj ugyanaz lévén a nemzetre nézve, mint a temperamentum az egyénnél, könnyű összeegyeztetni a „Cosmopolis“ thésisét a büntető sociologia azon alapkövetkeztetéseivel, hogy a büntett nem csupán a milieu föltételei által, de egyúttal biológiai föltételek által is meghatározott tünemény.

Es Bourget regénye végén ugyancsak azt állítja, hogy minden alakja fajának és vérmérsékének anthropologiai tényezőihez képest szerepelt és cselekedett. Steno grófnő úgy viselkedett szeretőivel szemben, mint egy Aretin korabeli velenczei nő, Chapron pedig az elnyomott faj ivadéka-nak vak önmegtagadásával. Gorka vitéz is könnyelmű volt, mint egész Lengyelország, felesége becsületes és engesztelhetetlen, mint Anglia. Maitlant viszont pozitív, érzéketlen, erős akaratú és erélyes, mint egész Amerika.

Bár a „Cosmopolis“ Bourgetnek nem épen legjobb regénye, de az említettekén kívül is tele van részletekkel, melyek alakjainak cselekvését emberileg tudományos oldalról világítják meg. Így mondja többek közt Bourget, a fiatal

Hafner Fannyról: „Habár protestáns, eredetére azonban zsidó. Egy üldözött faj leszármazója, melyben az üldözött népfajok hibái, ép úgy mint a hibáknak megfelelő erényei feltalálhatók. És mindegyikünkben közülünk föltámadnak újra őseink, száz vagy ezer évvel haláluk után“.

Az egész regény az atavismuson és a biológiai átöröklésen alapul. Alba megöli magát, mert ő tényleg, ha nem is törvényesen, az öngyikos Werekiew leánya. Egyébíránt Bourget Jacoby theoriája alapján áll s elismeri, hogy a gazdagság, a hatalom és lángész monopoliumának minden birlalója degenerálásra van kárhoztatva. „A kosmopoliták — úgymond — csaknem mindig „fin de race“ emberek, mások által fölhalmozott erők örökségét tékozzolják s oly biológiai patrimoniumot fecsérelnek el, melylyel visszaélnek, a nélkül, hogy gyarapítanak“.

Spiritualista létére Bourget nem zárkózik el a büntető anthropológiának egyfelől a physikai és physiognómiai jelleg, másfelől az erkölcsi és értelmi dispositiók közötti viszony alakulására vonatkozó föltevésai elől sem. Midőn Maitland Lydia kezeiről beszél, a ki leveleket lopott, záratkat fesztített, névtelen leveleket irt, úgy írja le azokat, mint „a majom kezeihez hasonlókat, annyira hajlékonyak, nyúlánkok és mintegy articulátlanok voltak ujjai“. S való az, hogy a kéz a született tolvajoknál hosszú és majomszerű, míg az öröklékenységgel terhelt gyilkosoknál rövid és terpedt.

Még egy pontosan megfigyelt vázlat Maitland Lydiára vonatkozólag. „Kegyetlen mosoly, mely feltárta oldalfogait.“ Darwin és Lombroso tényleg jelezték a gonosztevő physionomiájának e karakteristikus vonását.

A psycho-pathologia körében is helyes fogalmakat árul el nem egy helyt Bourget. Így például, a hol némely büntettes lucidus alvájásáról szól, a melyet szabatosan megkülönböztet Alba Steno lelki állapotánál, midőn az öngyilkosság ösztöne fölébred benne.

Rámutat Bourget arra is, hogy a büntettnék megvan-nak a maga fejlődési törvényei, más szavakkal, hogy a legsúlyosabb bűnre való hajlam nem nyilvánul azonnal, hanem létezik a büntettnék bizonyos pályafutása. Ez a fel-

fogása természetesen — bár Farinaccio óta közhelylyé vált a törvénykezési phraseológiában — nem egyezik meg a pozitivista iskola hypothesisaival.

„Cosmopolisán“ kívül Bourget még két normális lelkület pszichologiai leírásával tesz kísérletet „André Cornelis“ és a „Tanitvány“ hőseiben.

„André Cornelis“ tárgya, úgy látszik, egy bűnpörből van merítve és tökéletes variansa Hamlet történetének. Egy ifjú gyanúba veszi és le akarja leplezni atyja gyilkosait. Gondos utánjárása a mind nyomatékossabbá váló indiciumok során végre a gyilkost anyja második férje személyében fedti föl előtte és a gyilkos vérével fizeti meg bűnös tettét. De míg Hamlet maga öli meg mostoha atyját, addig Cornelis a magáét arra kényszeríti, hogy szemeláttára legyen öngyilkos. Ez az egyetlen eltérés is a két katasztrófa közt bizonyítja az úgynevezett intellectuális vagy evolutív criminalitás lassú térfoglalását az atavistikus vagy izomerón alapuló criminalitás fölött.

Általában azonban Bourget lélektani tudománya nem terjed túl a normális tüneteken még akkor sem, ha célja a büntetettek világát ismertetni meg. Ő és utánpótlói inkább descriptiv psychológiát űznek, megkülönböztetőleg a genetikusan psychológiától. Ezt lehet mondani „Tanitvány“ című regényéről is, hol pedig a lélektani elemzés művészeti törekvésén át csillámlik a polemikus intentio. Alapeszméje ugyanis azon régi vád föllevenítése, hogy a tudomány a baj és erkölcstelenség forrása a földön.

A „Tanitvány“ egy fiatal ember, a ki rajong a tudományos physio-psychológiáért. Ez a csodáló híve Adrien Sixtenek, az „Akarat anatómiája“ és az „Isten psychológiája“ című könyvek szerzőjének, mint nevelő lép be egy arisztokrata családba. Egy fiatal leány van itt, a kin a Tanitvány „szellemi pszichologiai kísérleteket“ akar tenni. Ez a naiv, vérszegény, suggestionabilis teremtség titkon beléje szeret. Egy hamarjában kötött hercegi házasság előtt való napon a leány, daczára annak, hogy bizonyos benne, mikép nem mehet nőül hozzá, utolsó légyotton találkozik ideáljával, s ennek öngyilkossági terveitől megnyerettvén, átadja magát neki, hogy a szerelmi extázis után kedvesével együtt haljon.

De a Tanitványnál a szerelmi lázzal együtt a halni vágyás is eloszlik. Visszautasítja a mérget, daczára az ifjú leány rettentő sértéseinek, a ki megmérgezi magát, miután bátyjának megvallotta borzasztó titkát.

Pert inditanak Greslou Robert ellen — mert ez a tanitvány neve. Már azon a ponton áll, hogy elítéljék, mikor az öngyilkos fivére fölfedi a bírák előtt az igazságot. Greslout fölmentik a vád alól, hogy ő ölte volna meg tetteleg kedvesét, de az áldozat fivére úgy tekintvén őt, mint a büntett erkölcsi okozóját, fölmentetése után pár órával megöli a Tanitványt, mert osztozik ő is abban a barbár előítéletben, hogy megölni egy embert annyi, mint „igazságot szolgáltatni“.

Megjegyzendő, hogy Bourget regénye tárgyát a fiatal Chambidge, a hysterikus és felsőbbrendű degenerált algiri tanuló nagy feltűnést keltett pöréből merítette, a ki 1888-ban meggyilkolt egy nőt. Emez pedig, különben boldog feleség és példás anya, de ideges és hypnotikus suggestio útján szeretett belé állítólag Chambidge-be, a kinek egy napon elment lakására. Az erotikus extasis után az ifjú revolverrel ölte meg kedvesét s azután öngyilkossági kísérletet követett el magán. A bíróság nyolcz évi kényszermunkára ítélte s börtönében írta meg emlékiratait, melyekben lelki és szervezeti életét igyekezett elemezni.

A „Tanitvány“ alapeszméje fényes polemiaát hívott ki egyfelől Richet, másfelől Brunetière, e két kiváló alakja közt a modern francia tudományosságnak. Richet a „Revue Scientifique“-ban (1889. augusztus) erős támadásban részesítette Bourget azon tételét, hogy Sixte teoriái okozták volna Greslou bűnét. Vezetett-e valaha — kérdi Richet — abstract theoria szenvedélykitörésre? Az embereket szenvedélyeik irányozzák, nem pedig elvont eszmék. Sőt nem is válik valami nagyon becsületére a mi szegény emberi értelmünknek, látni az eszmék behatolásának majdnem teljes képtelenségét a való élet körébe. A miért egy okoskodás megingatta meggyőződésünket, az mitsem változtat viselkedésünkön. Más-különben a keresztyén meggyőződésű embernek ugrálnia kellene örömeiben gyermeke halála hírére, a ki jobb hazába költözött, az ég angyala lett, a bűn csábításainak kitett nyo-

morult halandóból. A materialistának pedig dúskálni kellene a legnagyobb élvezetekben, a nélkül, hogy törődne igazsággal, szeretettel, dicsőséggel, s az kellene, hogy egyetlen gondja legyen, mikép kerülheti ki önmaga a nyomort és a betegséget. De különben is egy tett felelősségét visszahárítani a philosophusra, ki a morál és metaphysika kérdésében a közmeggyőződéssel ellenkező és többé-kevésbbé felforgató eszméket hangoztatott, nem annyi volna-e, mint a vegyészeket tenni felelőssé a dynamittal elkövetett mérnyletekért?

Ezek Richet szavai a „Tanítvány“ tendenciája által földézett controversiában. Richet-vel szemben Brunetiere kelt védelmére Bourgetnak, nem habozva kijelenteni, hogy Sixte valóban vétkes, nagyon vétkes. „Ezek a bölcselők, a kik mindent meg mernek támadni, mindent kétségbe mernek vonni és tagadásba venni, ép oly bűnösök, ha nem bűnösebbek, mint Greslou. A tudós laboratoriumában és a bölcsész könyvében nem törődnek azzal, hogy mily értelmet ad a köznép fölfedezéseiknek vagy elméleteiknek. Nos hát ideje, hogy ez a közönyös állapot megszűnjék. A tudósok felelősek arról, a mit irnak. Bizonyos határokat nem lehet túllépni s szükséges mindannyioknak megmutatni, hogy egy gondolkodó ember rossz cselekedetet követ el, ha nem törődik azzal, hogy mily következtetéseket vonhatnak le irtaiból.“

Kétséget sem szenved, hogy Brunetiere álláspontja végkövetkeztetéseiben orthodoxiát szabna a tudományra, bizonyos hivatalos doctrinát állapítna meg a természettudományra ép úgy, mint a metaphysikára, melytől nem volna szabad eltérni.

Határozott állást foglal Ferri is Brunetiere ellen, a ki a spiritualista reactio zászlóját lobogtatja a positiv tudományokkal szemben. Együttal azt a fogas kérdést veti föl Brunetiere-nek, hogy fejtse meg, honnan van az, hogy a középkorban a degeneráltak különöz és képtelen hóbortjai mind vallási jelleggel bírtak.

A psychiatria története valóban azt bizonyítja, hogy az üldözési mánia a mult századokban mindig vallási formában lépett fel. A betegek az ördögtől vagy a boszorká-

nyoktól hitték magukat megszállva. Ma — fordítja meg a tételt — a villanyosság vagy a delejesség által képzelik magukat üldözve. Bélpoklosok többé nincsenek, a vallásos tévelygést a tudományos tévelygés váltotta fel. Ilyen evolútiót követett a bűn is, és ha Brunetière okoskodása megállna, akkor arra az eredményre vezetne, hogy a theologia és az egyház a felelős a múlt századok vallási bűneiért is, például III. Henrik meggyilkolásaért.

De nem így van — füzi tovább Ferri. — Minden országnak, minden időnek megvannak a maga bizonyos számú degeneráltjai, hóbortosai. Nyugalom szakában a collectiv öntudat nem vesz tudomást róluk. Mindig jelen vannak a társadalomban, mint a ragályozó betegségek, csakhogy — mint Hericourt megjegyezte — szelidült állapotban, úgy hogy a cholérát hasmenésnek, a typhusos lázat bélbajnak nevezik. Egy társadalmi krízis pillanatában a hóbort megnő, a kedélyek kölcsönösen exaltálódnak, a bűnök és lelki kórságok megszorognak és a legdivatosabb eszmék színébe öltözködnek. Épen úgy, ha még nem egész tisztán körvonalozott átmeneti befolyások működnek közre, a cholera és a typhus mikrobái fokozott vitalitásra kapnak s igen heves járványoknak engednek utat, a melyeket a népies babona hajdan az untori-knak tulajdonított.

Egyébiránt az élet mindennapi jelenségeit kell csak megfigyelni, hogy észrevegyük, mikép a tudományos theoriák, a vallásos hiedelmek s a politikai meggyőződések csekély befolyással bírnak az egyén elhatározásaira. Mindenikük a maga physiopsychikai vérmérséke szerint cselekszik, a környezet társadalmi-physikai föltételei módosító hatása alatt.

Sőt — folytatja Ferri — ezek a hiedelmek, meggyőződések és theoriák is majdnem teljesen ezen temperamemtumból és milieuből fakadnak, mert idealistáknak vagy positivistáknak, mystikusoknak vagy materialistáknak, reactionariusoknak vagy radicalisoknak, atheistáknak vagy hívőknek születünk s a bennünket környező tudományos, vallási vagy politikai nézetek sokféleségéből mindenki azt meríti, azt teszi sajátjává, a mi legjobban megfelel a physiologiai és psychikai személyiségében organizált és embryo gyanánt tartalmazott hajlandóságoknak.

Henyék és szorgalmasok vagy tettvágyók, lemondók és lázadók, lelkesedők és kételgők, álmodozók és gyakorlati emberek, józanok és zavarodott eszűek, ép úgy sangvinikus, ideges vagy lymphatikus kedélyűek, egészségesek és degeneráltak minden időben, minden népnél voltak, a muzulmán fatalisták közt ép úgy, mint a katolikusok közt, a buddhistáknál csakúgy, mint a quäckerekénél s a spiritualista metaphysika idejében nemkülönben, mint a tapasztalati positivismus uralma alatt.

Némileg ugyan Brunetière és Bourget mellett látszik bizonyítani egy eset, melyet épen Ferri irt volt le az „Anthropologie criminelle”-ben bizonyos Jules B. nevű ékszerészről, a ki Zola „Bête humaine”-je olvasása folytán gyilkolási hajlamokat érezett magában támadni, úgy hogy bizonyos rögeszme obsessiója alatt ellenállhatlan ingert tapasztalt neje és gyermekei megölésére. Úgy jött neki, mintha valami kényszerítő erő ragadná a bűn elkövetésére, mely ellen hiába küzdött, végre is maga adta át magát a rendőrségnek.

A beteges impulsivitas ez áldozata azonban tisztán kimutathatólag beteg szülőktől származó, nevropathikus, tehát valósággal degenerált, a mellett gyöngéelméjű, lopásért már büntetett egyén volt, tehát már öröklött terheltségénél fogva praedisponált az impulsio befogadására. Százezeren olvashatják kár nélkül valamely ujságban egy öngyilkosság leírását is, s csak egy fogja utánozni, a ki már természetes praedispositióval bir az öngyilkosságra s e nélkül is elkövette volna azt. Bourget saját szavaival czáfolja meg Ferri azt a thesist, hogy a Tanítvány minden erkölcstelensége mestere tudományos theoriáiból származik, nem pedig öröklött degenerált organismusból. Mert épen Bourget volt, a ki egyhelyütt rámutatva, mily könnyű az irodalmat felelőssé tenni az erkölcsi betegségért, a diabetikus betegre hivatkozik. a ki meghal, ha csak könnyedén is megsérül. Azonban nem ez a sérülés öli meg, ez csak lappangó kórallapotát juttatja kitörésre.

Egyike a legkülönösebb, legbizarrabb büntettes typusoknak Coppée „Boncrime”-jének Vulkan apója. Tulajdonkép nem is büntettes, csak pseudo büntettes, azaz normális ember, a ki bevallható, becsületes, nemeslelkű indokokból

öl. Nem is annyira anthropologiai, mint inkább erkölcs-philosophiai érdekekkel bír Cöppée elbeszélése, de érdekesekek azok a commentárok, melyeket ahhoz Ferri fűz.

Vulkán apónak nagy teher nyomja szívét s a tiszteendő úrhoz fordul, hogy oldja meg lelkiismerete nehéz problémáját.

Még katona korában szoros barátságot kötött egy pajtásával, a ki őt a csatatérről szedte föl, sebeikkel borítottan, ápolta és gondozta s híven megőrizte barátja emlékét azután is, miután ez otthagyta a szolgálatot, hogy alkalmazást vállaljon egy építkezési vállalatnál. Hosszú évek multán itt találkozik egy este volt bajtársával, Pascallal, a ki fölkeresi s magával viszi egy elhagyatott helyre, elbeszéli neki üzleti szerencsétlenségét, hogyan csalta meg üzlettársa, hogy juttatta a tönk szélére őt, a ki a becsületrend kitüntetésének tulajdonosa, úgy hogy holnap már a legsötétebb nyomor vár imádott feleségére és gyermekeire.

Szerencsére élete biztosítva van, de a társaság nem fizeti özvegyének a díjat, ha öngyilkos-halállal múlt ki. Azt kéri tehát volt fegyvertársától, hogy szúrjon kést szívébe, vegye magához tárczáját és óráját s aztán siessen haza, hadd gondoljon mindenki rablógyilkosságra, hogy feleségének s gyermekeinek kenyere legyen.

„Tudom — teszi hozzá — hogy meglopom a társulatot. De mit! a társaság gazdag s aztán az egész csak lelkiismeret kérdése. Majd rendbehozom a dolgot a jó Istennel, ha van Isten. . . „A mi téged illet, egyszerűen arra kérlek, tedd meg ezt az utolsó szolgálatot barátodnak, fegyvertársadnak. Nos, öregem, megértettél-e?

„Igen. Hogyne. Megértettelek. De vérem megfagyott. Saját kezemmel ölni meg őt! Tisztemet! egyetlen barátomat! Nem, nem. Sohasem lesz ehhez bátorságom.

„De ő megragadta kezeimet, könyörgött, simogatva kényeztetett, vállaimra borulva sirt. A szerencsétlen, ki jól számított arra, hogy utoljára is beleegyezem, azt mondta feleségének ebéd után, hogy főfájása van, hosszabb sétát tesz. Mi lehetne valószínűbb, mint egy éjjeli útonállás s egy magános sétáló meggyilkolása! Óh, ha ezer évig élnek is, mindig visszaemlékezném arra a rettenetes órára, melyet

ott töltöttem az éjben, az elhagyott padon, hallva szegény Pascal-om zokogását, a mint tőlem kérte a halált.

„Végre a sok kérésre, meg aztán meg is szántam az övéit (sajnálom, hogy a tisztelendő urat megrémitem vele), elhatároztam, hogy megteszem, a mit kíván . . . Engedtem neki . . . Igen; utolsó bucsú gyanánt szívemre szorítottam, megcsókoltam ajakát, mint a vívó-teremben támadás előtt, s aztán mellbe szúrtam s elfutottam, mintha ruháim lángot fogtak volna . . .“

És a lelkész így felelt az öreg kiszolgált katonának: „Barátom, ha a gyóntatószéken ülnék, kötelességem volna mindenekelőtt a tizparancsra emlékezni, hogy: „ne ölj!“ S akkor csak vezeklésre ítélhetnélek . . . De itt, megelégszem azzal, hogy kezemet nyujtsam feléd s azt mondjam: Derék ember vagy“.

Coppée fantasztikus elbeszélésének etikailag és pszichológiailag bizonyára vannak sebezhető oldalai. Vajjon a motívum oly tiszta, oly kifogástalan-e a novella két hősnél, a milyennek azt a költő és utána Ferri is látja? e felett sokat lehetne vitatkozni. Maga a család és a hozzátartozók szeretete még nem a tisztult altruista morál érzése, mert hiszen akkor ez igazolásul szolgálna akár a gazdagság legridegebb elzárkózására is a felebaráti szeretet és jótékony-ság gyakorlása előtt. Lehet az mély és tiszteletreméltó indok; de nem az igazságra és a jó eszméjére alapított erkölcsi világrend szempontjából. Bármint legyen is, Ferri költői igazolását látja Coppée-nál azon törekvéseinek, melyeknek célja, az öngyilkosság ellen hozott büntető sanctióknak Anglián, Oroszországon és New-York államon kívül mindenütt elfogadott törlése után elérni azt is, hogy a büntető törvények ne sujtsák azt se, a ki segédkezést nyújt másnak az öngyilkossághoz, ha annak *nincs erkölcsi ereje vagy tényleges hatalma* önmagát megölni.

Az alternatíva első fele azonban egész alárendelt eseteket leszámítva, nyilvánvaló paradoxon. Nem képzelhető helyzet, a melyben valakinek ne legyen erkölcsi ereje önmagát megölni, de legyen ugyanakkor erkölcsi ereje más által öletni meg magát. Még lényegesebb az az ellenvetésünk, hogy a büntető tudomány psychopathikus kiépítésé-

nek egész rendszerét alapjában ingatja meg Ferri czélbavett reformja. A büntető-jogban nem állhat meg az az elv, hogy „volenti non fit injuria”. Hiszen, ha a büntett, a lángeleme, az öngyilkosság a beteges degeneratio mindmegannyi determinált formái: hogyan lehet szó korlátlan akaratelhatározásról az öngyilkosnál? Pedig csak ez lehetne előfeltétele azon cselekmény büntetlenségének, melyre Ferri czéloz.

Komoly figyelmet érdemel az alternativa másik része. Nincs rettenetesebb barbárság, mint az, a mely a halálra ítéltől elveszi az önkéntes halál jogát. Ha ezek a szerencsétlenek öngyilkosságot kísérelnek meg, elhalmozzák a legkegyetlenebb ápolással, gyógyítják, megmentik őket az életnek, hogy aztán törvényesen legyilkolhassák az igazság nevében. Mennyivel inkább ki van elégítve erkölcsi és jogérzékünk oly eseteknél, a milyent Ferri beszél el bolognai tanársága idejéből, a midőn a gyilkossággal terhelt F. gróf feleségétől mérget kapott börtönébe, hogy megmentse magát a szégyenletes haláltól.

Bizonyos, hogy ily esetekben, a melyekhez sorozható az is, mikor Combes ezredes pisztolylyal vetett véget a csatatéren megsebesülten haldokló bajtársa életének — ki azért kérte erre, hogy ne kelljen az ellenséges lovak patái által széttiportatnia — az öngyilkossághoz való segélynyújtás nemes és emberbaráti indokból fakad. De Ferrinek distingválnia kell azon elvek gyakorlati alkalmazásában, melyek az öngyilkosság és annak elősegítői büntetlenségére vonatkoznak, s melyek nem kis mértékben botránkoztatták meg a büntető-jog classikai iskolája híveit, kiknek nagy része még ma is a conventionalis morál hypokrizisének bilincseiben vergődik.

Várnai Sándor.

AZ ORSZÁG FÜGGETLENSÉGE.

— Második és befejező közlemény. —

VIII. Az 1867. évi XII. t.-cz. memorandumszerű irálya mellett, az akkori közjogi terminologia fejletlensége következtében telve van tágfogalmú, határozatlan kifejezésekkel, az újabb közjogi terminologia szabatosabb kifejezéseit pedig kerüli. Holott épen az osztrák közjognak a magyar közjoggal ellenkező álláspontja nagyon is szükségessé tenné, hogy az ország állami önállósága, jogi függetlensége ne csak az intézmények és ezen törvények jogi természetében, hanem kifejezéseiben is határozottan kidomboríttassék. A mily praecisek az eljárás módját megállapító rendelkezései, oly kevésbé azok a két állam viszonyának jelölésére szolgáló kifejezései.

A törvény irálya és tartalma egyaránt tág teret nyit a vitakozásnak a felett, vajjon itt a nemzet és királya, vagy pedig Magyarország és Ausztria egyezkednek-e egymással. Ez az oka annak, hogy a míg közjogászaink egy része az 1867. évi XII. törvényezikket csupán magyar törvénynek tekinti, addig vannak olyanok is, kik abban Magyarország és Ausztria között kötött nemzetközi szerződés törvény beiktatását látják.

A törvény több helyütt használja a két állam együttes megnevezésére a „*birodalom*“ szót, de viszont sehol sem mondja, hogy a „*magyar korona országai*“ az „*Ő felsége többi országai- és tartományaival*“ szemben önálló „*államot*“ alkotnának, hanem e helyett Magyarország és társországainak csak *közjogi és belkormányzati önállóságát*,¹ Magyarországnak *önálló törvényhozási és kormányzati függetlenségét*,² a magyar és osztrák

¹ 1867: XII. Bevezetés, második bekezd, 3. és 7. §.

² Bevezetés. negyedik bekezd.

*alkotmányos képviseletnek egymástól való függetlenségét*¹ hangsúlyozza, s a 28. §-ban kiemeli, hogy „egyrésről a magyar korona országai együtt, más résről Ő felsége többi országai és tartományai együtt úgy tekintessenek, mint két külön s teljesen egyenjogú fél; következve: a két fél között a közös ügyek kezelésére nézve, mellözhetlen föltétel a teljes paritás“. A törvény tehát többet beszél, mint szükséges az ország függetlenségének kifejezésére; de a mellett kevesebbet mond, mint kellene arra, hogy az ország állami önállósága élesen kidomboríttassék, mert a mit a fennebb felsorolt kifejezések világossá tennének, azt a „birodalom“ határozatlan kifejezésének mindkét állam együttes megjelölésére való használata² elhomályosítja. A praecisítás hiányát és a birodalom szó értelmének kétségét még inkább növeli az, hogy a törvény a két államot nem államnak, hanem több helyütt — mint a 23., 28., 52. és 66. §§-okban — két fél-nek nevezi, miáltal alapot ad arra, hogy a magyar korona országai nem önálló államnak, hanem csak a birodalom egyik felének tekintessenek, holott a fél itt az egymással egyezkedő önálló alanyokat, tehát épen a magyar korona országainak állami különállását akarja kifejezni; mert hiszen a 23. §. következő mondata: „kimondja az országgyűlés, hogy Ő felsége többi országaival érintkezni akar, mint alkotmányos népekkel, mindkét fél függetlenségének megóvása mellett“ — épen e felek souverainitását akarja kiemelni, s a 41. §., 53., 54., 55. és 61. §§-okban használt kitételek: „az ilymódon megállapított költségvetés többé az egyes országok által tárgyalás alá nem vétethetik“; vagy „oly adóságok, melyek az ország törvényszerű beleegyezése nélkül tétettek“; vagy „az ország önállása s alkotmányos jogai“ vagy „kész az ország az államadóságok terhének egy részét elvállalni“; de leginkább ez: „mint két egymástól jogilag független ország“ —

¹ Bevezetés, ötödik bekezd.

² A „birodalom“ kifejezés a két állam együttes megjelölésére az 1848. évi III. t.-cz. 2. §-ában is előfordul, de itt az nem oly veszedelmes, mint az 1867. évi XII. t.-czikkben; mert a míg ott csupán Magyarország belső alkotmányi reformjai szabályoztatnak, addig itt a a Magyarország és Ausztria közötti közös ügyek intézésének módjai állapíttatnak meg, és így alapot szolgáltatnak arra, hogy a közös-ügyek birodalmi ügyeknek, s ezzel a „birodalom“ egy összállamnak. szövetséges államnak tekintessék.

kétségtelenné teszik, hogy a magyar korona országai a birodalomnak nemcsak felét alkotják, hanem ezek együtt önálló állam, mely mint ilyen akar szövetségre lépni egy másik, hasonlóképen független állammal. Mindazonáltal tekintve azt, hogy az „ország” szó a magyar közjogban többféle értelemmel bír, s hogy maga a XII. t.-cz. is többféle értelemben használja, az „állam» kifejezésnek következetes kerülése azok előtt, a kik Magyarországot csak az összbirodalom egyik felének, legfeljebb tagállamának akarják tekinteni, tág teret nyit a legképtelenebb magyarázatokra, sőt a magyar közönséges és közéletben is helytelen közjogi kifejezések használatának elterjedését, s ebből folyólag téves felfogások keletkeztetését is idézi elő.

A mit a magyar közjog az „ország függetlensége” alatt ért, azt az ország közjogi és belkormányzati önállósága és önálló törvényhozási és kormányzati függetlenségére feloldani épen nem volt szerencsés, legalább nem abban az alakban, a mint azt a törvény teszi, hogy t. i. ezen magyarázó kitételek nem egymásmellett, hanem a szövegben elszórva, különböző szakaszokban fordulnak elő. Mert ez a fő kérdésre, a mit a törvény ki akar emelni és biztosítani — t. i. az ország függetlenségére — vonatkozó bizonyítékokat nem hogy összefoglalná, hanem szétszórja, s ezáltal az állami souverainitás fogalmát inkább elhomályosítja, mint megvilágítja. Ezen elhomályosítást azután nem ellensúlyozza eléggé az, hogy az 55. §. Magyarországot Ő felsége többi országaival szemben *szabad nemzetnek* tekinti, mert hiszen ugyanitt, valamint az 53. §-ban csak általánosságban „*államadósságokat*” említ a törvény, a midőn az „*osztrák államadósságok*” terhei egy részének elvállalásáról beszél, a mi megint oly magyarázatnak nyit kaput, mintha a „birodalom” volna állam, s nem Magyarország és Ausztria külön-külön.

A nem praecis, mondjuk helytelen kifejezések egyike a 4. és a 7. §-ban használt „közös fejedelem”, „közös uralkodó” is, a mit nem ellensúlyoz eléggé az, hogy a 7. §. épen azt magyarázza, hogy nem az uralkodó, hanem csak azon természeti személy közös, a ki a két külön uralkodói méltóságot viseli, midőn mondja: „Magyarország alkotmányos önállásával pedig s a magyar király fejedelmi magas tekintélyével sokkal inkább megegyez, hogy a magyar országgyűlés külön szavazza meg a magyar király udvartartása költségeit”.

A mi pedig magának a király udvartartásának kérdését illeti — pedig ez az állami különállás kidomborításánál nem csekély fontossággal bír — a törvény egészen nyílt kérdésnek hagyja, vajjon külön udvartartása legyen-e a magyar királynak, vagy pedig elégséges, ha abban magyar királyi méltósága is kifejezésre jut.

Nem kevésbbé ad okot téves értelmezésekre a közös külügyek meghatározásáról szóló 8. §. is, mert — eltekintve attól, hogy ez a szakasz a birodalom *diplomatikai* képviseltetéséről szól, holott *diplomatiái* képviseltetésről akar szólni — e szakasznak épen az a mondata, mely a közös külügyeket meghatározza és a melynek ennélfogva legpraecisebbnek kellene lennie, csakis az előző és a szakasz utolsó mondatával egybevetve érthető meg, de ekkor sem zár ki ellenkező értelmezést.

A 8. §. ugyanis világosan kimondja, hogy a külügyek czél-szerű vezetése közösséget igényel azon külügyekre nézve, a melyek az Ő felsége uralkodása alatt álló összes országokat együtt illetik. Ebből természetesen és logice csak az következhetik, hogy azok a külügyek, melyek csak Magyarországot illetik, valamint a csak Magyarországot érdeklő nemzetközi szerződések kötése, nem tartozhatik a közös külügyminister teendői közé. De a helyett, hogy a törvény ezen suppositiónak megfelelő félremagyarázhatlan conclusiót juttatna kifejezésre, vagy az alól a diplomatiái és kereskedelmi képviseltetés közösségét a külön külügyekre is mint kivételt statuálná, azt mondja, hogy: ennélfogva a birodalom diplomatiái és kereskedelmi képviseltetése a külföld irányában és a nemzetközi szerződések tekintetében felmerülhető intézkedések a közös külügyminister teendői közé tartoznak. Ezen mondat constructiója nem mondható szerencsésnek, mert e szerint a külföld előtti képviseltetés csakis akkor tartoznék a külügyminister teendői közé, ha nemcsak Magyarországnak, hanem Magyarországnak és Ausztriának együttes képviseltetéséről, tehát oly ügyekben való képviseltetéséről volna szó, melyek mindkét államot egyaránt érdeklik, s a csak Magyarországot érdeklő ügyekben, pl. határigazítási vagy megállapítási kérdésekben a külföld előtti képviseltetés nem illelné a közös külügyministert. Pedig ez nem lehetett czélja a törvénynek, mert ha czélja lett volna „a közös diplomatia mellett az ennek körébe nem tartozó külügyekben való képviseltetésre külön magyar diplomatiát is kellett volna szervezni; de

még a kereskedelmi képviseltetést sem lehetett volna ugyanitt közösnek kijelenteni, mert Magyarország kereskedelemügye nem közösügy, és így a kereskedelmi képviseltetésnek a közös külügy-minister általi ellátása vagy intézése egyáltalán be sem következhetett volna. A törvény tehát kevesebbet mond ki közös külügynek, mint a mennyit valóban azzá tenni akkar.

Nem szerencsés e szövegezés továbbá azért sem, mert a míg a külföld előtti képviseltetést csak a birodalomra vonatkoztatja, addig a nemzetközi szerződések tekintetében felmerülhető intézkedéseket általában és így minden körülmények között közösügynek jelenti ki, a mi arra a felfogásra szolgáltatott alapot, hogy nemzetközi szerződéseket Magyarország külön nem köthet, hanem csak a két állam együtt, vagyis a törvény szavai szerint, a *birodalom*. Pedig abból a tényből, hogy sem a *kereskedelem*, sem az igazságszolgáltatás nem közösügy, önként következik, hogy Magyarország a maga külön kereskedelmi érdekeinek előmozdítására, vagy büntetések kiadása iránt, mint különálló nemzetközi jogalany, bármely állammal Ausztria nélkül is szerződhetik, s ez esetben a törvény csak azt akarta kifejezni, hogy a nemzetközi szerződések kötésénél a külfölddel való tárgyalások közvetítése — tekintettel a külföldi képviseltetés közösségére — a közös külügyminister útján menjen végbe.

Még kevésbé határozott a hadügyek közösségére vonatkozó 11. §., mely a helyett, hogy kimondaná, hogy melyek a közös hadügyek, s vajjon maga a hadsereg közös-e vagy nem, beszél az *egész hadseregről*, melynek a magyar hadsereg kiegészítő része, s beszél a királynak a hadseregre nézve fentartott felségjogokról, továbbá a 12. §-ban felsorolja azon jogokat, melyeket mind a törvényhozás, mind a kormányzat körében az ország magának tart fenn; de azt, hogy mi értendő ezen kifejezés alatt: „magyar hadsereg“, s hogy a magyar hadsereg felett a király csak mint magyar király gyakorol-e felségjogokat vagy pedig mint a birodalom uralkodója, azt nyílt kérdésnek hagyja; s azon kérdést, hogy a hadsereg közös, csak az 1868. évi XL. t.-cz. oldotta meg, azon kérdésre pedig, hogy minő uralkodói minőségben gyakorolja Ő felsége a neki fentartott felségjogokat, csak a törvény és az eddig fennállott alkotmányjogi tanok egybevetésével lehet a magyar közjog szempontjából a feleletet megadni. Az osztrák közjognak a magyarral ellenkező felfogásával szemben pedig a gyakorlati

közéletben a törvény praecis rendelkezésének hiányában, az alkotmány elveire alapított magyarázatok nem bizonyultak eléggé hatályosaknak.

Pedig mennyi félreértésnek és téves felfogásnak vette volna elejét a törvény, ha az inkább a *magyar korona országainak* megjelölésére használ következetesen egy az állami egységet és önállóságot szabatosan kifejező terminus technikust, pl. a „*magyar állam*“ kifejezést, s a „*birodalom*“ kifejezést mellőzve, a helyett valamely, a két állam önállóságát jobban kiemelő körülírással (mint pl. „az Ő felsége uralkodása alatt álló mindkét állam“) él, és ha a 11. §-ban foglalt szöveg helyett a törvény világosan kifejezésre juttatja azt: hogy a magyar hadsereg, vagy a közös hadsereg magyar része felett Ő felsége az őt alkotmányszerűen megillető s felsorolt neki fentartott felségjogokat magyar királyi méltóságából kifolyólag gyakorolja.

Ezzel ugyanis eleje lett volna véne annak, hogy az osztrák közjogi felfogás befolyása alatt a magyar közéletben is oly téves nézetek terjedhessenek el, melyek Magyarország jogi függetlenségét elhomályosítják, a mennyiben nemcsak a közönséges beszédben és a parlamenti életben, hanem törvényekben, sőt a tudományos irodalomban is használatosak oly kifejezések, a melyek csak akkor volnának helyesek, ha Magyarország és Ausztria együtt egy szövetséges államot alkotnának, melyet mint illet a souverainitás, nem pedig a kettőt külön.

IX. Az osztrák közjog ugyanis a magyarral épen ellenkező álláspontot foglal el a két állam egymáshoz viszonyának megítélésénél, s a mennyiben ezen álláspont egyes konkrét esetekben a gyakorlati életben néha mégis érvényesül, a magyar közjogi felfogásra is zavarólag hat.

Az 1867. évi december 21-iki osztrák törvény, mely a közös ügyeket szabályozza, az 1849-et követő absolut kormányformával bíró és Magyarországot is magában foglaló egységes Ausztriából indul ki s a közös ügyekre vonatkozó intézkedései nem akként fogják fel a kérdést, hogy a közös ügyek korlátozzák az új alkotmányos Ausztria cselekvési szabadságát, hanem hogy Magyarország önállóságának elismerése hoz létre új államjogi viszonyokat, a mennyiben az eddig egységes ausztriai államot két tagállamból álló szövetséges állammá teszi. A *pragmatica* sanctiót pedig, a melyet a magyar törvény kiindulási alapul fogad

el, ignorálja s ezzel Magyarország souverainitását figyelmen kívül hagyja.

Ez lévén a kiindulási pont, alig lehet csodálkozni azon, hogy osztrák felfogás szerint a közös miniszterek nem a két államnak közös, hanem a közös birodalomnak külön miniszterei, a miért is az osztrák törvény sehol sem tart fenn befolyást a közös ügyekre az osztrák minisztereknek, mint ezt a magyar törvény 8. és 40. §-a a magyar ministeriumra nézve teszi, mert a közös ügyeket a souverain birodalom ügyeinek tekinti, a melyre a birodalom tagállamainak befolyása, illetőleg hatásköre nincsen. Ezen felfogásból ered az osztrák törvénynek a delegatiókra vonatkozó, de a gyakorlatban csak elferdítve alkalmazható rendelkezése: „Das der Vertretungskörper beiden Reichshälften (dem Reichsrathe und dem ungarischen Reichstage) zustehende Gesetzgebungsrecht wird von demselben, insoweit es sich gemeinsamen Angelegenheiten handelt, mittelst zu entsendenden Delegationen ausgeübt“. Minthogy azonban a közös ügyekre vonatkozó törvényhozás a két állam külön törvényhozó-testületei által gyakoroltatik, ebből a rendelkezésből egyéb nem érvényesülhet, mint az, hogy a delegációk határozatait ott a császár szentesíti s azok ott törvényekül tekintetnek.

Az osztrák törvény egyenesen kimondja, hogy: „die Anordnungen in Betreff der Leitung, Führung und inneren Organisation der gesammten Armee stehen ausschliesslich dem *Kaiser* zu“, tehát az egész közös hadsereg felett a fejedelem felségjogait csakis mint az egész birodalom császára gyakorolja.

Épen így az összes külügyeket, ideértve a diplomatiiai és kereskedelmi képviseltetést a külföld irányában, s a nemzetközi szerződések tekintetében szükséges intézkedéseket is közös ügyeknek tekinti.

S ha most figyelembe vesszük azt, hogy a kiegyezést megelőző tényleges állapotok közelebb álltak az osztrák közjogi felfogáshoz, mint a magyarhoz, a magyar törvény pedig az ország függetlenségét külsőleg kifejező dolgokra, mint a közös hatóságok, de különösen a hadsereg által használandó jelzők, színek és címerek kérdésére nem terjeszkedett ki; nem csodálkozhatunk azon, hogy a közös hadsereg egész 1889-ig az osztrák közjogi álláspontnak megfelelően, nem a „császári és királyi“, hanem a „császári-királyi“ jelzőt használta, a közös hadügyministerium magát „k. k.

Reichs-Kriegs-Ministerium“-nak nevezte, a közös hadsereg ma is a fekete-sárga színeket és czímerül a kétfejű sast, a haditengerészet Ausztria tartományi vagy inkább a dynastia családi színeit (piros-fehér) használja; a kétfejű sast pedig és a fekete-sárga színeket, (melyeket nálunk hivatalos felfogás szerint az uralkodóház czímeréül és színeiül tekintenek) az osztrák hatóságok állami czímerül és színektől használják; s a közös hatóságokat még ma is és Magyarországon is osztrák-magyar-nak nevezik, holott azok, mivel cs. és kir. hatóságok, ennél fogva osztrák és magyar hatóságok (így osztrák és magyar követség, consulatus stb.); és a két állam osztrák-magyar monarchiának nevezetik, holott az két monarchia, tehát vagy Ausztria és Magyarország, vagy osztrák és magyar monarchia, vagy osztrák-magyar Unio néven volna nevezendő.

Mindezen, a kiegyezés óta fenmaradt helytelenségek és a német nyelvnek a közös ügyekben a közös hatóságok által való használata, alkalmasak ugyan arra, hogy Magyarország függetlenségét elhomályosítsák, sőt talán a közös ügyeknek közös organumok által való intézése arra is alkalmas lehet, hogy az ország politikai függetlenségét csorbíthassa; de tekintettel arra, hogy az 1867. évi XII. t.-cz. kiindulási alapul a pragmatica sanctiót veszi, mely pedig az ország függetlenségét minden irányban, tehát úgy az állami önállóság, mint a magyar király souverainitása, valamint a nemzet szabadsága tekintetében fentartja, s az 1791. évi X. t.-cz. világos rendelkezését nem érinti: nem elégségesek arra, hogy az országot jogi függetlenségétől megfoszsszák s egy birodalom tagállamává degradálják.

Nem elégségesek először azért, mert az 1867. évi XII. t.-cz. és az ezen alapuló egyéb közösügyes törvények következtében, Magyarország cselekvési szabadságát érintő korlátozások fentartása vagy fenn nem tartása felett Magyarország, azaz a magyar király és a magyar országgyűlés egyedül is jogosítva van határozni és így azoknak fentartása vagy megszüntetése Magyarország szabad akaratától függ; az állam akaratnyilvánítási szabadsága sértetlenül fenn van tartva, uralma önnön akarata felett, végeredményében továbbra is épen maradt. Az ország souverainitása felett tehát a közjogász nem vitatkozhatik, mivel az kétségtelen.

Másodszor: kétségtelen, hogy a magyar király idegen fejedelmi hatalomnak, az ausztriai császárnak fensőbbiségét maga

felett el nem ismerte, valamint az is, hogy a magyar királyi hatalom az ausztriai császári hatalommal nem confundálódott. hanem a kettő között a közös szervekben csak érintkezési pontok keletkeztek.

Vége harmadszor: kétségtelen, hogy a magyar országgyűlés jogkörének lényegét, a nemzetnek az országgyűléshez s a kormányhoz és királyához való viszonyát az 1867. évi kiegyezés meg nem változtatta, sőt inkább annak változatlanságát kiemelte.

Mindezeknél fogva kétségtelen tehát: hogy az 1791. évi X. t.-cz. értelme sem változott, és így Magyarország, ideértve társországait is, ma is független és szabad ország, mely saját önállással (souverainitás) és alkotmánnyal bír, semmi más népnek vagy államnak alávetve nincsen, ennél fogva koronás királyai által csakis saját törvényei és szokásai szerint kormányozandó.

Dr. Ferdinandy Géza.

A FELSŐBB ANALYSIS ALAPELVEINEK KRITIKAI TÖRTÉNETE KEPLERTŐL LANGRANGE-IG.

— Második közlemény. —

Kepler¹ és Cavalieri.

A felsőbb analysis egyik fontos ágának, a határozott integrálok tanának megalapítása *Kepler* és *Cavalieri* érdeme, a kik a végetlen kicsiny és végetlen nagy fogalmainak — ha nem is kifogástalan — alkalmazása útján különösen a terület és köbtartalomszámítás terén figyelemre méltó eredményeket értek el s ez által egyúttal a felsőbb analysis előállítására nem jelentéktelen befolyást gyakoroltak.

A bolygók mozgásának törvényeit a nagynevű astronomus *Kepler* (Joannes, 1571—1630) hosszas megfigyelések és ezek alapján végzett bonyodalmas számítások segélyével fedezi fel, a melyek többszörösen utalták, vagy legalább is adtak alkalmat arra, hogy a felsőbb analysis körébe vágó kérdésekkel foglalkozzék. Így az *Astronomia nova*-ban az ellipsis rectificatióját kíséri meg s az ellipsis kerületének hosszát megközelítőleg — proxime — $\pi(a + b)$ -t nyer.²

Sokkal fontosabb azonban egy más problema, melylyel ugyancsak az *Astronomia nova*-ban foglalkozik első ízben s mely-

¹ Kepler hol egy, hol két p -vel írja nevét. Jelenleg csaknem általánosan az első írásmód van elfogadva.

² J. Kepleri Opera Omnia. Edidit Ch. Frisch. III. p. 353. és p. 401. Ha a és b vagyis az ellipsis nagy és kis tengelye kevéssel különböznek egymástól, a mint ez a bolygók pályájánál általában így van, a megközelítő érték tényleg $\pi \left(a + \frac{a^2 + b^2}{2a} \right)$, tehát a jelzett felvétel mellett a Kepler által adott értéktől kevéssel tér el.

lyel később az „Epitome Astr. Copern-ban“ találkozunk, a mikor matematikai ismeretei részint a saját vizsgálatait, részint az ó-kori híres matematikusnak, Pappusnak tanulmányozása folytán jelentékenyen öregbedtek. De nemcsak az azonnal tárgyalandó problema felvetése és megoldása, hanem nagyérdékű a természet-philosophia szempontjából az ok is, mely miatt Kepler azzal bővebben foglalkozik.¹

Tudjuk ugyanis, hogy a bolygók mozgásait meghatározó törvények² Keplernél első sorban tapasztalatiak s e törvények egymással alig látszanak szoros kapcsolatban lenni. Newton volt az, a ki a gravitatio törvényének felfedezése és az égi testek mozgására alkalmazása által a már ismert mozgási törvényeket közös alapra vezette vissza, kimutatván, hogy azok az általános tömegvonzási törvényből mindannyian szigorú matematikai módszerrel levezethetők.

Egyáltalán nem lephet meg bennünket, sőt természetesnek fogjuk találni, ha az alapvető fontosságú törvények felfedezője is megkísérli azoknak physikai magyarázatát vagyis a bolygók összes mozgásait uráló természeti törvényből való levezetését.

A bolygók mozgásának első elméletét a Fabriciusshoz 1602 őszén írt levélben találjuk. Itt a bolygó rendszer középpontjából. a napból, a fényhez hasonlóan kiáramló erőt veszi fel Kepler a mozgás okául. Ez az erő, ép úgy mint a fény erőssége, a távolság négyzetével megfordítva arányos, vagyis 4 akkora egyszeres,

¹ Keplernek a bolygók mozgására vonatkozó physikai elméletét és az azzal összefüggő matematikai eljárást eredetileg csak röviden szándékoztam érinteni. Azonban két, azt hiszem elég fontos ok miatt kénytelen vagyok azzal kissé részletesebben foglalkozni. Az egyik ok az, hogy ez elmélet általában nagyon hiányosan, sőt egyes írónál teljesen hibásan van ismertetve. Így *Cantor* egyébként kitűnő munkájának minden sora annak nem ismeréséről tanuskodik, a minek természetes következése, hogy a matematikai elmélet is teljesen helytelenül van értelme és közölve. (*Geschichte der Mathematik*. Bd. II. p. 756—8.) A másik ok pedig a Kepler iratainak tanulmányozásából eredő azon meggyőződés, hogy azok befolyása a felsőbb analysis előállítására eddig nincs eléggé méltányolva, különösen pedig a szóban forgó kérdés tárgyalásának több tekintetben fontos volta kellően feltüntetve.

² A pálya alakjára vonatkozó tételt és a területek elvét az *Astronomia nova*, a keringési idő és a középtávolság közötti viszonyt a *Harmonice mundi* közli. Op. III. p. 401—411. C. LIX.; V. p. 279. Liber V. C. III.

mint kétszeres távolságban.¹ Megjegyzendő azonban, hogy itt nem a közönséges értelemben vett vonzó erőt kell értenünk, mert Keplernek ez időbeli nézete szerint az égi testek a nap irányában semmiféle hatásnak nincsenek alávetve: globi coelestes versus Solem gravi non sunt. — A naptól kiáramló erő a bolygókat nem az erő középpont *felé*, hanem *a körül* forgatja s e forgató erő fogy a naptól való távolság növekedésének négyzete szerint. Ha tehát a bolygók egyedül a nap hatása alatt mozognának, mindegyik tökéletes kört írna le.² Hogy mindamellett a bolygók pályája nem kör, vagyis hogy azok távolsága a naptól periodikusan változik: ezt Kepler nem physikai, hanem intellectualis ok hatásának tekinti, a mely a bolygókat a naptól kiáradó erő síkjára merőleges körvonalban vezeti. Mivel ugyanis a nap forgató hatása csak az ekliptika síkjával párhuzamos rétegben érvényesül s a nap felé közeledés vagy az attól eltávolodás physikai erőt nem igényel: a jelzett körben való mozgás okául nem szükséges physikai erőt venni fel.³ Míg ha a külön kis körben (epicyclus) való mozgás a pálya síkjában menne végbe, a mint ezt általában felvenni szokták, e mozgásnak Kepler szerint sem physikai sem intellectualis okát nem lehetne adni. A napnak körben forgató ereje, ez erőnek a távolság növekedésének négyzete szerinti fogyása mint physikai, s a valódi ekliptikára merőleges epicyclusban végbemenő és külső erőt nem igénylő mozgás, mint intellectualis ok, teljesen helyettesíti Kepler szerint a bolygómozgás

¹ Op. III. p. 70.

² Nam virtus Solis circularis quidem est, et si planeta non descenderet ex C (aphelio), raperetur perfectio circulo per C descripto. Ita si in I maneret, raperetur circulo per D I descripto, sed breviori tempore rediret eodem, quia virtus in augustioribus circulis stipatior est et densior ideoque et in effectu fortior, quam in laxioribus et superioribus. III. p. 68.

³ Concinnius esset, ut omnem facultatem naturalem Soli transcriberes, cui maximam partem transcribimus; planetae vero tantum intellectualem quamquam facultatem tribuerimus, cui non viribus sed solo nutu opus esset. . . . Moveatur planeta in circello, ad illam imaginariam orbitam mediam (h. e. ad eclipticam) erecto ad angulos rectos, sic ut proprius planetae motus transversus sit ad motum adventitium ex Sole. Hoc modo ascendet et descendet hinc inde in suo circello, nihil ipse nocens vel expediens promotione sua circa Solem. . . . Haec omnia sine viribus facere potest solo intellectu et nutu, quia globi coelestes versus Solem graves non sunt. III. p. 69.

eddig elméleteit, a melyeknek közös tévedése az volt, hogy physikai hatásokat is szellemi okokra vittek vissza. Sőt megmagyarázza e felvétel a pálya alakján kívül, melyet Kepler már ekkor ovalisnak vesz, a napéjegyponatok előnyomulását is (*praecessio*) s ép ezért Kepler az új elméletnek felette örül s attól az égi jelenségek physikai magyarázatát illetőleg nagyon sokat vár.¹

Ezen öröm azonban korai és túlzott volt, mert már 3 év múlva t. i. 1605 őszén lényegesen megváltoztatja az először adott elméletet s abban az alakjában körvonaloza (ugyancsak Fabriciushoz írt terjedelmes levelében),² a melyet az 1609-ben megjelent „*Astronomia nova*“-ban nyer.³ Itt már a *virtus intellectualist* — az Aristoteles és Ptolemaeus-féle astronomia e sajátos mozgató elvét — teljesen kiküszöböli; a pálya elliptikus alakját határozottan hangsúlyozza⁴ s e pályán való mozgást két — az előbbi elmélet által felvettől jelentékenyen különböző — mozgás összetételéből vezeti le. Az egyik mozgás, miként az előbbi elmélet szerint, a nap mint középpont körül körben történik, csak hogy nem a távolság négyzetével, hanem egyszerűen a távolsággal fordított arányban álló sebességgel. A másik mozgás pedig nem a pálya síkjába eső, nem is az arra merőleges kisebb körben megy végbe, hanem a bolygó és a nap (középpontjainak) összekötő vonalában. E vonalon ugyanis a bolygó mintegy rezgő mozgást (*libratio*) végez a naptól való legnagyobb és legkisebb távolság (*aphelium* és *perihelium*) határai között, a mely mozgás folyamán megtett út a pálya elliptikus alakjának megfelelően az ú. n. *anomalía eccentrici sinus versusával* arányos. E két mozgásnak hosszas tüprengés és többféle felvétel után Kepler a következő physikai magyarázatát adja.

¹ *Expecto, qui tibi placeat haec speculatio. Mihi ego in ea egregie placeo et tibi gratias ago, quod me ad scribendum instigasti. Tentavi quidem saepe antea, sed impedimento mihi fuit circellus eccentricitatis, quem putavi nonnisi in longum moveri posse. Considera an gradum fecerim ad astronomiam physicam sine hypothesibus sc. fictitiis constituendam.* III. p. 70.

² III. p. 101—105.

³ III. p. 297—320. s különösen: p. 386—398. és p. 415—419.

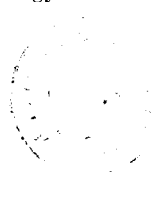
⁴ III. p. 100. *Viam planetae verissimam esse ellipsin (quam Durus itidem ovelem dixit), aut certe insensibili aliquo ab ellipsi differentem.*

A bolygók, mint testek, teljes mértékben tehetetlenek s csak külső physikai erő hatása alatt változtathatják (akár nyugalásban, akár mozgásban vannak) helyzetüket.¹ Tehát úgy a körben való mozgás, mint a naphoz közeledés és távolodás okául külső, aequivalens erőket kell felvennünk. Az egyik t. i. a körben való mozgásnak oka a naptól, mint mágneses testből az ekliptika síkjával párhuzamosan kiáramló erőréteg, mely ott, a hol anyag van és *csakis ott*, momentan működik. Ez erő mágneses természetű (bár nem a szokott értelemben véve) s a körmozgást az által idézi elő, hogy forrása a nap rendkívül gyors forgásban van² az ekliptikára merőleges tengely körül, míg a napot alkotó mágneses fonalak az ekliptikával párhuzamosak. A mily gyorsan forog a nap, ép oly gyors körforgásban van az erő is, úgy hogy ez az égi testeket a mérlegkarok törvénye szerint, t. i. a távolsággal megfordított arányban³ egyenletes körmozgásban tartaná, ha rajta

¹ A „teljes mértékben“ azt jelenti, hogy a testek magoktól *sem elindulni*, sem a már egyszer nyert mozgást *folytatni* nem képesek. A közönséges nyelvhasználat a „tehetetlen“ szóhoz ma is ezt az értelmet fűzi. Ellenben a valódi — Galilei-féle — tehetetlenség törvénye szerint a testek magoktól *sem elindulni*, sem — ha már egyszer mozognak — *megállni* nem képesek, úgy hogy ez értelemben Kepler bolygói t. k. csak félig tehetetlenek. Nem lesz talán érdektelen megjegyezni, hogy a Galilei-féle tehetetlenségi elvhez Kepler egyszer igen közel jár (III. p. 177.) s attól ép úgy, mint a négyzetes hatás elvétől, a bolygómozgás megmagyarázhatása végett tér el!

² A nap teljes körülfordulási ideje Kepler szerint 3 nap, de nem tartja valószínűtlennek azt sem, hogy miként a föld, a nap is 24 óra alatt fordul meg tengelye körül III. p. 306. A nap tengelykörüli forgására vonatkozó tisztán elméleti felvételt a napfoltok mozgásának felfedezése — a forgási időtől eltekintve — igazolta. III. p. 496. Not. 80 L. még: *Epitome Astronomiae Copernicanae*. Op. VI. p. 343.: „Quod enim hodie telescopio detegitur et quotidie videre est, Solis corpus maculis scaturire, quae intra dies 12, 13 vel 14 discum Solis seu hemisphaerium ejus inferius transiunt, initio et fine tarde, in medio celeriter (quod argumento est, illas haerere in superficie Solis et cum illa converti), id plane necessarium esse, ut fiat, rationibus ex hoc ipso planetarum motu deductis longe prius, quam de maculis Solis constaret, comprobatur est a me Com. Martis cap. XXXIV.

³ Intelligimus enim hinc, quod planetae pene ratione stateraeseu vectis moveantur. Nam si planeta quo longior a centro, hoc difficilior (utique tardius) a centri virtute movetur: equidem perinde est ac si dicerem, pondus quo longius exeat ab hypomochlio, hoc reddi ponderosius: non se ipso sed propter virtutem brachii sustentantis in hac distantia. III. p. 300—301. Ime tehát a távolság négyzetével for-

kívül más erő nem működne. A körvonalas pályától való eltérést, tehát a naphoz való közeledést és attól való eltávolodást ennél fogva más erőre kell visszavinnünk. Ennek székhelye s illetve forrása a bolygó, de egyúttal a nap is.¹ A bolygók ugyanis Kepler szerint, miként a föld (Gilbert) delejek s e bennük lakozó erő hatása alatt közelednek vagy távolodnak el a naptól *delejes sarkaik helyzete szerint*, a mit úgy kell értenünk, hogy a bolygókat a maguk egészében a nap sem nem vonzza, sem nem taszítja, csak akkor, ha a bolygók pályafutásuk közben egyik vagy másik sarkukat fordítják a nap felé.² A bolygók rezgésszerű mozgásának oka most már az, hogy azok, miként földünk is, delejes tengelyük irányát mozgásuk közben folytonosan megtartják³ s

ditott arányú hatás helyett itt a mérlegkarok elve van elfogadva s a későbbiekben is megtartva. Mivel azonban a fényvel való analógiára Kepler nagy súlyt helyez, nem kis nehézséget okoz a fényre nézve korábban felállított négyzetes törvény. Végre a nehézséget úgy enyhészteti el, hogy kimutatja, miszerint e törvény a fényre nézve sem érvényes, hanem ez is: sit rarior (aut) densior in proportione conversa distantiarum. A mit midőn bebizonyítottának hisz, így kiált fel: Ego sane postquam hic mihi ipsi respondi, rideo miseras meas trepidationes ex hac caligine ortas. III. p. 310. Az Epitomeben azonban a fényhatás korábbi törvényét tekintti érvényesnek s az erő és fényhatás közötti harmóniát más úton igyekszik igazolni. Op. VI. p. 347—350.

¹ Planetas praeter communem Solis vim motricem praeditos esse vi insita; et motus eorum singulorum componi ex duabus causis III. p. 313. És: Quaeritur ergo... unde eveniat ut planeta a Sole ascendat et descendat? num etiam hoc ex Sole? Est inquam, quomodo ex Sole; est quomodo non ex Sole. III. p. 314.

² III. p. 314. virtus ex Sole in mundum per speciem egressa rapidus quidam torrens est, qui planetas onmes adeoque totam forsan auram aetheream ab occasu in ortum rapit, se ipso non aptus corpora ad Solem adducere vel ab eo longius propellere; quod esset infinitae sollicitudinis opus. — III. p. 391. Cum ergo demonstratum sit, magnete aliquo sic accomodato, ut ponimus accomodata esse in coelo corpora planetarum ad Solem, librationem corporis magnetici futuram talem quam metiatur sinus versus causa confecti spatii, testentur vero observationes, corpus planetae librari in eadem mensura sinus versi anomaliae eccentrici: valde igitur cosentaneum est, planetarum corpora esse magnetica, sic ad Solem disposita, ut diximus.

³ Erre nézve Kepler ezt mondja: aequidistantem situm manere minus est mirum et propius naturae, quam prius in negotio eccentricitatis... vi nostrae virtutis directoriae ipsius, nulla necessitate virtutis animalis aut ratiocinantis, sequitur ista aequidistantia axis. III. p. 417. De szükséges e v. an. a tengelygörűli forgás megmagyarázáshoz.

ennek következtében sarkaiknak helyzete a naphoz folytonosan változik.

Az így létrejövő vonzás vagy taszítás mértékét Kepler szintén a mérleg elvéből vezet le¹ s a legegyszerűbb esetre alkalmazza, a mikor t. i. a bolygónak mágneses tengelye az ekliptika síkjába esik és a pálya nagyobbik tengelyére (a perihelium és aphelium összekötő vonalára) merőleges. Ez alkalmazásnál találkozunk már a fentebb említett érdekes s a felsőbb analysis körébe tartozó számítási eljárással.

Ha ugyanis a bolygó magnetikus tengelye a pálya nagy tengelyére merőleges irányát állandóan megtartja, akkor a vonzó s illetve taszító erőnek mértéke a mérleg elve szerint az anomalia coaequata² sinusa és pedig a bolygó minden helyzetében. Ámde másfelől, mint láttuk, a naphoz való közeledés vagy távolodás az „anomalia eccentrici“ sinus versusaival történik arányosan:³ hogy tehát a felállított elmélet helyességét igazoljuk, ezt a megfigyelések szolgáltatata tapasztalati tényt kell levezetnünk az erőhatás elfogadott elvéből. E levezetés kezdetben sehogyan sem akar sikerülni, mivel Kepler az erővel először az egész megtett utat veszi arányosnak s csak később jut arra a felvételre, hogy

¹ L. Epitome Astr. Copern. VI. p. 403—406.

² A pálya nagy tengelye, mint átmérő felett szerkesztett kör az ú. n. eccentricus. E körön az apheliumtól: *A* nyugotról keletfelé 360°-ig számított ívek s illetve középponti szögek mérik az „anomalia eccentrici“-t, melyet úgy találunk meg, hogy a bolygó helyét jelölő pontból a pálya nagy tengelyére merőlegest bocsátunk s ezt visszafelé meghosszabbítjuk, míg az eccentricust metszi p. o. *M*-ben. *AM* ív s illetve a megfelelő középponti szög az anomalia eccentrici. Továbbá ha *S* (Sol) a pálya gyújtója, melyben a nap van, *P* pedig a planeta helye: *ASP* szög az anomalia coaequata. E két szög a pálya csekély excentricitása miatt csak kevéssel különbözik, úgy hogy a következőkben Kepler az anomalia eccentrici helyett is az anomalia coaequatat veszi. — Az elnevezésekre nézve I. III. p. 171—84. és VI. p. 416—27. Röviden de jól tájékoztat e tekintetben: *Gylden*, Die Grundlehren der Astronomie. 1877.

³ Úgyhogy ha a bolygónak a naptól való távolságát *r*-rel jelöljük, mivel a legnagyobb távolság *a + c* (*a* a pálya fél nagy tengelye, *c* a napnak a pálya középpontjánál való távolsága), leend:

$$r = (a + c) - c \sin v. \varepsilon = (a + c) - c (1 - \cos \varepsilon) = a + c \cos \varepsilon,$$

a mi tudvalevőleg az ellipszis gyújtó ponti egyenlete, ha ε az anomalia eccentricit jelent.

az erő nem a megtett úttal, hanem a közeledés vagy távolodás sebességével arányos, vagyis azzal az útrésszel, melyet a bolygó igen kicsiny s az egész mozgás alatt egyenlőnek vett idő alatt tesz meg a középpontok összekötő vonalán. Ha tehát a bolygó mozgását attól az időponttól vizsgáljuk, a mikor naptávolban volt, a naphoz való teljes közeledését megnyerjük, ha a folytonosan változó erő hatása alatt megtett útrészeket összeadjuk.¹ Mivel pedig ez útrészek mindig az erővel, az erő pedig az anomalia coaequata sinusával arányos, szükséges hogy legyen:

$$k \sin 1^0 + k \sin 2^0 + k \sin 3^0 + \dots + k \sin \varphi^0 = c (1 - \cos \varphi)$$

a hol φ az anomalia coaequata, k állandó arányossági tényező s c szintén állandó, t. i. a pálya gyúpontjának a középponttól való távolsága (a legnagyobb és legkisebb távolság különbségének fele). Hogy ez egyenlőséget a Kepler által adott alakban nyerjük, tegyünk φ helyébe 90^0 -ot s osszuk az így nyert egyenlet megfelelő oldalával az előbbi egyenletet. Az egyenlő tényezőket számlálóból és nevezőből elhagyván s tekintetbe vévén, hogy $\cos 90^0 = 0$, leend:

$$\frac{\sin 1^0 + \sin 2^0 + \dots + \sin \varphi}{\sin 1^0 + \sin 2^0 + \dots + \sin 90^0} = 1 - \cos \varphi$$

mely egyenlőség *megközelítőleg* helyes voltát Kepler több számbeli példával igazolja.

Ez egyenlőség ugyanis csak „fere“ áll fenn, különösen ha a φ szög kicsiny. Így ha csak az első, 1^0 -ú ív sinusát vesszük, az körülbelül két annyi, mint a mekkorának a fentebbi egyenlőség értelmében lenni kellene. (Ha a sugár 100,000, akkor $\sin 1^0 : \sum_{10^0} \sin = 30$, holott $\sin . \text{versus } 1^0 = 15$. III. p. 390). Minél nagyobb azonban a szög, tehát minél több tagból áll a számlálóban levő összeg, annál pontosabb a megegyezés a két oldal számértéke között. De a számlálóban (s vele együtt a nevezőben) levő

¹ Cum enim cujusque arcus sinus sit mensura fortitudinis illius anguli, summa sinuum erit fere mensura summae fortitudinum seu impressionum per omnes partes aequales circuli: quarum omnium communis effectus est tota libratio peracta. III. p. 390.

összeg tagjainak számát más úton is nagyobbíthatjuk, úgy t. i. hogy nem fokonként, hanem perczenként vagy épen másodperczenként vesszük az összegelendő sinusokat. Minél kisebb ívkülönbséggel, tehát minél nagyobb számban lépnek fel a két összeg tagjai: az összegek viszonya annál közelebb jut a sinus versus értékéhez. Ha pedig *valamennyi* sinust összegezhethetnek φ s illetve 90° -ig, akkor a jelzett viszony nem „fere” hanem teljes pontos-sággal lenne egyenlő az illető szög sinus versusával.

E következtetést azonban Kepler csak a 12 évvel későbbben megjelent „Epitome Astr. Copern.”-ban vonja le, a hol is az Astronomia novában felállított elméletet illetőleg megjegyzi: *Demonstrationem ejusdem theorematism per numeros et anatomiam circuli vide tentatam in Comm. Martis Cap. LVII. Ibi loci videbatur haec proportio nonnihil deficere, quia Pappum nondum legeram. Sed causa fuit, quia primam sagittam sumsi arcus non satis parvi; quod perinde est, ac si in Pappo divideres superficiem sphaericam in partes non minutiores, quam unius gradus latitudine. Tunc enim minimae zonae latitudo necessario prodiret dupla ejus, quod verum esset.*¹ Pappus tétele, melyre Kepler hivatkozik a következő: a párhuzamos alapú gömbsüvegek vagy gömbövek felületei úgy viszonylanak, mint magasságaik. (Si sphaericum planis parallelis quocunque secetur, superficiem sphaerici et axem sectionum secari in proportionem semper eadem.)

Hogy e tételnek az imént vázolt elmélettel összefüggését megérthessük, tudnunk kell, hogy a gömbsüveg felületét szintén a sinusok összege méri. Messük ugyanis a gömbsüveget az alapkörrel párhuzamos, tehát a magasságra (tengelyre) merőleges két igen közel fekvő sikkal, a melyek a gömbsüveg pólusán keresztül menő legnagyobb körön $\Delta\varphi$ ívet határoznak meg. A két sík közé eső részét a felületnek a metsző síkok közelsége folytán úgy tekinthetjük, mint keskeny szalagot (zona), melynek területét megnyerjük, ha az egyik kör kerületét, vagyis a szalag hosszát, $\Delta\varphi$ -vel, azaz a szalag szélességével szorozzuk. Vagy ha a gömb sugarának mértékszámát r , a gömbsüveg pólusa és a metszősík által meghatározott körív φ s az ennek megfelelő szög (egységnyi sugarú ív) α : a szalag hosszát $2\pi r \sin \alpha$, szélességét $r \cdot \Delta\alpha = \Delta\varphi$ s területét $2\pi r^2 \sin \alpha \cdot \Delta\alpha$ adja. Ha a zónákra osztást egyenlő

¹ Op. VI. p. 407.

ívkülönbségekkel a sarktól egész az alapkörig folytatjuk, az egész gömbsüveg felületét megközelítőleg a

$$2 \pi r^2 \Delta \alpha \sin \Delta \alpha + 2 \pi r^2 \Delta \alpha \sin 2 \Delta \alpha + \dots + 2 \pi r^2 \Delta \alpha \cdot \sin \alpha \\ = 2 \pi r^2 \Delta \alpha \sum_0^{\alpha} \sin \alpha$$

összeg adja, a félgömbét pedig: $2 \pi r^2 \Delta \alpha \sum_0^{90^\circ \equiv \pi/2} \sin \alpha$ és így a kettő viszonyát:

$$\frac{2 \pi r^2 \Delta \alpha \cdot \sum_0^{\alpha} \sin \alpha}{2 \pi r^2 \Delta \alpha \cdot \sum_0^{\pi/2} \sin \alpha} = \frac{\sum_0^{\alpha} \sin \alpha}{\sum_0^{\pi/2} \sin \alpha}$$

tehát ugyanaz a tört, mely a mérleg törvénye szerint a delejes erők hatását, t. i. a megtett utat (libratio) méri.

Ha a Σ jel helyett $\int$ -et használunk, kifejezni akarván, hogy a zónák szélessége végtelen kicsiny, vagyis hogy az osztó síkok száma s ezzel együtt a két összeg tagjainak száma végtelen nagy, a

$$\frac{\int_0^{\alpha} \sin \alpha}{\int_0^{\pi/2} \sin \alpha}$$

kifejezés a gömbsüveg és a félgömbfelület viszonyszámát exacte adja és így Pappus tétele értelmében egyenlő lesz a magasságok mértékszámainak viszonyával, vagyis $(1 - \cos \alpha) : 1 :: 1 - \cos \alpha$ -val.

Egyébiránt a teljes librationak a jelzett physikai törvényre támaszkodó meghatározása az idézett helyen nem ebben, hanem egy más, nagyon figyelemreméltó alakban történik, bár a a kettő lényegében ugyanaz. Ugyanis az Epitomeban Kepler a libratio növekedésének egy tetszőleges momentumhoz tartozó értéket s illetve két ilyen végtelen kis érték hányadosát adja. Az egyes momentumokhoz, vagyis a bolygó egyes helyzeteihez tartozó végtelen kis növekedések összege azután közvetlenül szol-

gáltatja a kezdő helyzettől számított összes naphoz való közeledést.¹

A matematikai levezetés menete, a ma szokásos jelzések használatával, lényegében a következő. Jelöljük a libratio teljes növekedését az anomalia coaequata α értékénél L_α -val, az utolsó momentumhoz, tehát a végetlen kis $d\alpha$ ívhez tartozó növekedést dL_α -val. Alkalmazzuk ugyane jelzéseket az anomalia coaequata egy másik: β értékére, azzal a megjegyzéssel, hogy az ívrészecskék egyenlők, vagyis hogy $d\alpha = d\beta$. Lesz ekkor a bolygóvonzás elmélete értelmében, a mely szerint a libratio növekedései a megfelelő anomaliák sinusaival arányosak:

$$\frac{dL_\alpha}{dL_\beta} = \frac{\sin \alpha}{\sin \beta}.$$

Másfelől meg, ha annak a gömbnek felületét, melynek az eccentricus legnagyobb köre, a pálya nagyobbik tengelyére merőleges síkokkal végetlen sok egyenlő szélességű ($= rd\alpha$, ha r a gömb sugara) zonára osztjuk:² Pappus tétele értelmében:

$$\frac{\sin \alpha}{\sin \beta} = \frac{d(1 - \cos \alpha)}{d(1 - \cos \beta)}.$$

Ha $\beta = 90^\circ$, dL_β nem egyéb, mint az ívnövekedés $c d\alpha$, mivel ekkor az ívrészecske a libratio irányával párhuzamos és a teljes libratio $2c$. Ugyanez okból $d(1 - \cos \beta) = d\alpha$, $\sin \beta$ pedig tudvalevőleg $= 1$. Lesz tehát

$$\frac{dL_\alpha}{c \cdot d\alpha} = \sin \alpha = \frac{d(1 - \cos \alpha)}{d\alpha}$$

vagyis:

$$dL_\alpha = c \sin \alpha d\alpha = c d(1 - \cos \alpha).$$

¹ L. fentebb p. 203.

² Atqui si sphaerica superficies intelligatur divisa in zonas infinitas aequalatas, erit quaelibet zona, puta KW vel GZ, ut circulus aliquis latitudine carens. Sed circuli KXW, GFZ sunt inter se, causa longitudinis, ut eorum semidiametri KX, GF etc. quare etiam portiones axis PR respondentes, puta PX, XF, tuebuntur proportionem sinuum KX, GF, quibus determinantur. VI. p. 407.

És ebből az egész libratio, mint az egyes végetlen kis növekedéseknek összege :

$$L_{\alpha} = c \int_0^{\alpha} \sin \alpha \, d\alpha = c (1 - \cos \alpha).$$

Ugyancsak az

$$\int_0^{\alpha} \sin \alpha \, d\alpha = (1 - \cos \alpha)$$

egyenlőséget nyerjük az Astronomia novában fellépő hányadosból is, ha figyelembe vesszük, miszerint a nevező t. i. $\int_0^{\pi/2} \sin \alpha = \frac{1}{d\alpha}$ és így

$$\frac{\int_0^{\alpha} \sin \alpha}{\int_0^{\pi/2} \sin \alpha} = \frac{\int_0^{\alpha} \sin \alpha}{1/d\alpha} = \int_0^{\alpha} \sin \alpha \, d\alpha = 1 - \cos \alpha.$$

Íme tehát e kérdés tárgyalásánál, mely tulajdonképen egy téves elméletnek és a megfigyelések helyes eredményének egyeztetését célozza, nemcsak két végetlen nagy mennyiség véges értékű hányadosával találkozunk, a mely hányados használata az egész Cavalieri-féle elmélet fundamentuma (l. alább), hanem két végetlen kis mennyiségnek ugyancsak véges értékű viszonyával az *ü. n.* differentálhányadossal s azonfelül az integrálásnak ma használatos alakjával.

¹ Ez egyenlőséget könnyen nyerjük Archimedes következő tételéből is: (de Sphaera et Cylindro I, 21) „diviso semicirculo in partes quascunque aequales, ductisque e divisionum punctis chordis ad diametrum perpendicularibus, summam harum chordarum esse ad diametrum, ut chorda a termino diametri opposito ad primum sectionum punctum ducta ad chordam alterum diametri terminum conjungentem cum illo puncto“. (Id. Op. Kepleri Ill. p. 497). Ugyanis e tétel szerint. mivel a sinus az egységnyi sugarú körben a húr fele, ha a sinusokat s illetve húrokat csak 90°-ig, ivmértékben $\pi/2$ -ig összegezzük :

$$\frac{\frac{1}{2} \sum_0^{\pi/2} \sin \alpha}{2} = \frac{2 \cos d\alpha/2}{2 \sin d\alpha/2} \dots \frac{1}{\tan d\alpha/2} = \frac{2}{d\alpha}.$$

Az utóbbi, a mely szerint nem véges értékeket ($\sin \alpha$), hanem végetlen kis mennyiségeket, az ú. n. differentialékat ($\sin \alpha \cdot d \alpha$) tekintjük összegelendőknek, szoros összefüggésben van azoknak a problémáknak tárgyalásmódjával, a melyekkel Kepler egyik alapvető fontosságú iratában foglalkozik s a melyben csaknem kizárólag az infinitesimális számítás körébe tartozó módszert alkalmaz.

E különben szintén alkalmi dolgozata Keplernek a *Stereometria Doliorum*, mely 1615-ben jelent meg a szerző költségén, miután nem akadt kiadó, a ki egy ilyen, kevés vevőre számítható munka kinyomatására vállalkozott volna. A latin nyelvű munkát egy év múlva német nyelven¹ és népszerűsített alakban látjuk újra megjelenni, a mely kiadás azonban tudományos szempontból sokkal kisebb értékű az elsőnél.

De hát mi összefüggésben van a hordómérés a felsőbb analysisal s miként jött az égi testek pályafutásával foglalkozó Kepler arra, hogy egy ilyen tárgyú munka megírására határozza el magát?

Az utóbbi kérdésre felelve először: egy sajtósági véletlen által, mely véletlen a tudományok s általában a művelődés történetében nem kis szerepet játszik, különösen, ha egy Galilei, Kepler, Newton szellemi erejét indítja munkásságra. Maga Kepler beszéli el művének előszavában (IV. p. 553—54), hogy Austriának 1612-i bő bortermése szolgáltatott alkalmat arra, hogy a hordók köbtartalmának s ennek kapcsán általában a területeknek és térfogatoknak számításával behatóan foglalkozzék. Ugyanis Linzben, a hol Kepler ekkor tartózkodott, az oda nagy mennyiségben szállított osztrák bor igen olcsón volt kapható s midőn néhány hordóval Kepler is vásárolt, nagy csodálkozással látta, hogy az eladó a boros hordóknak ürtartalmát megtudandó, a mérő pálczával csakis két mérést végzett, t. i. a hordó szájától a két fenék legmélyebb pontjáig, holott a rajnai borárosok sokkal körülményesebben szoktak eljárni.

Ez a szokatlan eljárás indítja most már Keplert arra, hogy tüzetesen gondolkozzék a különböző alkatú, görbületű hor-

¹ Auszug auss der vralten Messe-Kunst Archimedes vnd dero-selben newlich in Latein aussgangener Ergentzung etc. Rövid czíme: Oesterreichisches Wein-Visier-Büchlein.

dók pontos mérési módja felett s három napi gondolkozás után meg is találja a módszert, melylyel nemcsak a hordóknak, hanem általában a forgási testeknek köbtartalmát kiszámítani lehet. Ez a módszer pedig abban áll, hogy az illető forgási testeket végtelen kis részekre bontjuk s a köbtartalomhoz e végtelen kis részek összegelese útján jutunk, úgy hogy méltán mondja Cantor, miszerint Kepler Doliometriája e módszer alkalmazása folytán minden későbbi köbtartalom-számítás forrásává lett. — Nem lennének azonban hívek az igazsághoz, ha elhallgatnánk, hogy Kepler stereometriai tanulmányaira s különösen ezek sikerére jelentékeny befolyással volt az a körülmény, hogy ugyanekkor foglalkozott tüzetesen Pappusnak, az ókor egyik legkiválóbb geometrájának hasontárgyú munkájával, a minthogy ez íróra Doliometriájában többször hivatkozik s a kinek reá gyakorolt hatásáról már fentebb is volt szó.

Tudományos szempontból különösen fontos a Stereometria Doliornak I része, a Stereometria Archimedeae és az ehhez kapcsolt „Supplementum ad Archimedem, továbbá a II rész: Stereometria dolii Austriaci in specie, míg a III. rész „Usus totius libri circa dolia“ czímen az első két részben nyert eredmények gyakorlati alkalmazását tartalmazza.

A Stereometria Archimedeae, mint a czím is mutatja, a már Archimedes által is tárgyalt testekkel foglalkozik, csakhogy egészen az új módszer szerint. Először is — mintegy bevezetésül — a körterület kiszámításának módjával találkozunk¹ és pedig a következő jellemző alakban. A körkerület annyi részből áll a hány pontja van, tehát végtelen sok részből: partes habet totidem, quot puncta, puta infinitas. E részek s illetve pontok (mert a kör legkisebb része is görbe vonal) mint alapvonalak, a kör középpontjával mint közös csúcscsal ugyanannyi háromszöget határoznak meg s e háromszögek össze adja a körnek területét. A területszámítás ehez képest úgy történik, hogy a körkerület részeit egyazon érintő egyenesre rakjuk fel, a közös csúcsot változtatlanul hagyván: miáltal az elemi háromszögeknek úgy alapja mint magassága (a kör sugara) változtatlan marad s az egymásmellé sorakozó alapok a kör kerületével egyenlő egyenessé lesznek. A kör területe e szerint, Archimedes tételének

¹ Op. IV. p. 557. Theor. II.

megfelelően (a melynek azonban, jegyzi meg Kepler, Archimedes csak indirect bizonyítását adja) egyenlő lesz annak a háromszögnek a területével, melynek alapja a kör kerülete: $2\pi r$, magassága a kör sugara: r s így területe $\frac{2\pi r \times r}{2} = \pi r^2$.

Teljesen megegyező ez eljárással a gömb köbtartalmának kiszámítása.¹ A gömbfelületet ugyanis végetlen sok felületrészből összetettnek gondolhatjuk, a melyek mintegy pontokká zsugorodnak össze: quorum vicem sustinent puncta, s a melyek a gömb középpontjával mint közös csúcssal megannyi kúpot határoznak meg, úgy hogy a gömb: potestate in se continet infinitos veluti conos. E kúpok összességükben egy oly kúp vagy gúlaszerű testtel lesznek egyenlő térfogatúak, melynek alapja a gömb felületével, magassága a gömb sugarával egyenlő és így a köbtartalom: $4\pi r^2 \times \frac{r}{3} = \frac{4\pi r^3}{3}$. Hogy a gömbfelület nagy-

ságát végetlen keskeny, szélesség nélküli körökre (circulus latitudine carens) való osztás útján miként nyerjük, láttuk fentebb a $\int \sin \alpha \, d\alpha$ integrál értékének meghatározásánál.

Hogy a négyzetes oszlopnak a beírt hengerhez való viszonyát (t. i. a térfogatokét) megtalálja, az alapidomok t. i. a négyzet s a beleírt kör viszonyából indul ki, úgy tekintvén az oszlopot és hengert, mint testté egyesült vagy kiterjedt síkokat:² veluti quaedam plana corporata. Hasonlóan a kúpokról úgy beszél mint testté lett körökről: nam conus est hic veluti circulus corporatus³; a kör s illetve ellipsis alapú egyenes hengert testté lett kör vagy ellipsisnek nevezi, ha t. i. az alappal

¹ IV. p. 563. Theor. XI. Corpus enim sphaerae, ad analogiam eorum, quae dicta sunt theor. II, potestate in se continet infinitos veluti conos, verticibus in centro sphaerae coeuntes, basibus, quarum vicem sustinent puncta, in superficie stantibus.

² Ut enim cylindrica basis circularis ad quadratum circumscriptum, ita corpus cylindri, ad corpus parallelepipedum rectanguli, seu columnae. (Arch. de Sphaera et Cylindro. Kepler ez utalására Guldin megjegyzi: „Citat quidem Archimedes Keplerus, sed etsi utrumque librum de sphaera et cylindro pervolveris, nihil horum invenies). — Cylinder enim et columna aequales sunt hic veluti quaedam plana corporata: accidunt igitur illis eadem, quae planis. IV p. 559.

³ Theor. XVI. Op. IV. p. 568. Conus secatur varie: aut enim per verticem et basin, et id vel plano vel superficie alia coni mino-

párhuzamos metszeteket tekintjük, ellenben testté lett vonalaknak: veluti linea corporata, ha a metsző síkok az alapsíkokra merőlegesek.

A forgási testek térfogatának meghatározása, a mi a Supplementum ad Arch. főfeladatát képezi vagy úgy történik, hogy a forgási tengelyen keresztül fektetett s illetve képzelt síkokkal az illető testet végtelen kis szeletekre osztjuk, így p. o. a körgyűrűnél¹ annulo ex centro spatii A (a mely t. i. a forgási tengelyen fekszik) secto in orbiculos infinitos eosque minimos; vagy p. o. úgy, mint az almaalakú testeknél, hogy a forgatott idomot, itt a félkörnél nagyobb körmetszetet (a húr és a nagyobbik körív által határolt területrészt) a forgási tengelylyel párhuzamos egyenesek által végtelen kis szeletekre osztjuk: secetur area MDN lineis parallelis ipsi MN in aliquot segmenta aequalata minima, quasi linearia.² A részek összegelése a térfogat megnyerése czéljából most már vagy e részek elemi sajátságai alapján, vagy azoknak egyszerűbb testalakú egyesítése útján történik. Így p. o. a körgyűrűnél annak figyelembe vételével, hogy mindegyik rész térfogata egyenlő oly hengerével, melynek alapja a metszési (forgatott) kör, magassága pedig a határoló körök középpontjainak távolsága; úgy hogy az egész gyűrű térfogatát nyerjük, ha a forgatott kör területét szorozzuk a kör középpontja által leírt kör kerületével, mint a középpont-távolság összegével. Az alma alakú testek részeiből, t. i. a tengelylyel párhuzamos vonalszerű szeletek (segmenta) forgása útján származott hengeres lemezekből pedig azok kiegyenesítése és közös alapjokon (a forgatott körszeleten) meghagyása útján henger-szeletet nyerünk s a térfogat számítását erre vonatkozólag végezzük.³

ris, habentis eundem verticem. In utroque casu segmenta coni aequalta sunt ut eorum bases inter se. Nam conus est hic veluti circulus corporatus: idem igitur a sectione patitur, quod circulus suae baseos.

¹ IV. p. 583.

² IV. p. 584.

³ Erre az igazán elmés, de nagyon bonyolódott számítás igénylő eljárásra Guldin megjegyzi: non propterea omnino contemnenda est Kepleri haec nova inventio aut vilipendenda figurarum haec transmutatio. Non privandus est sua laude Keplerus; per hanc enim suam metamorphosin... asserit segmentum aliquod cylindricum aequale esse posse malo... sed ut iudico, istam Keplerianam methodum ad

A Doliometria II. részét az teszi fontossá, hogy itt — és pedig ismét Pappus nyomán — maximum feladatokkal foglalkozik. A különböző alakú hordók űrtartalmának összehasonlításából ugyanis kitűnik, hogy az a hordóalak, mely Keplert testmértani vizsgálódásaira vezette, egyenlő famennyiség mellett a legnagyobb űrtartalmú s ennél fogva legcélszerűbb. És mert nem lehet feltenni, hogy az osztrák kádárok ilyenek készítésére a megfelelő tudományos elmélet ismerete útján jutottak, ez arra az érdekes megjegyzésre ad alkalmat Keplernek, hogy mint egyebekben, úgy a geometriában is természetes ösztönünk a tanító-mester: Quis neget, naturam instinctu solo, sine etiam rationatione docere geometriam,¹ a minthogy az osztrák kádárok is pusztán szemmértékek és szépérzékük által vezetettve: solis oculis et speciei pulchritudine ducti jutottak a legcélszerűbb alakú hordók készítéséhez.

Azonban a szükséges belátást és a kielégítő igazolást mégis a tudománynak kell szolgáltatni, a mely természetesen nem szorítkozik a tapasztalatilag már ismert esetekre, hanem lehetőleg körébe von minden hasonló természetű problémát. Így Kepler kimutatja, hogy a gömbben elhelyezhető összes paralelepipedonok (négyoldalú hasábok) között legnagyobb térfogatú a kocka² s az e nemű feladatok tárgyalása — a mi a felsőbb analysis szempontjából első rendű fontosságú — a folytonosan — egész a maximumig — növekedő s ettől fogva ismét fogyó alakok vizsgálatára s a fogyás és növekedésnek közvetlen a maximum közelébeni mérvére vonatkozó észrevételeket ad Kepler szájába. Kimondja ugyanis, hogy a maximumhoz mindkét oldalról igen közel eső értékek változása igen csekély: circum maximum vero utrimque circumstantes decrementa habent initio insensibilia és ennek teljesen megfelelőleg, hogy a maximumra való átmenet és viszont minden esetben a legkisebb, mondhatjuk észrevétlen változással történik: in iis vero articulis, in quibus a minori ad maximum iterumque ad minus fit mutatio... semper

inventiones geometricorum theorematum et problematum plurimum valere, ita ad demonstrationes eam adhibendam esse, si alia suppetant geometris iam probata media, nequaquam suadeo. IV. p. 653.

¹ IV. p. 612.

² IV. p. 604. Theor. IV.

est aliquousque insensibilis illa differentia.¹ Íme tehát Keplernél újra találkozunk azzal a mély belátásról tanuskodó észrevétellel és pedig itt már mint a maximum (és minimum) ismertető jegyével, melyet Oresme-nél is jeleztünk s mely csakhamar a legkiválóbb matematikusokat foglalkoztatja s vezet a nagyfontosságú felfedezésekre.

Mint a fentebbiekből kitűnik, Kepler a felület és térfogat meghatározásával foglalkozott módszeresen, minden egyes esetben olyan eljárás alkalmazásával igyekezvén célhoz jutni, a mely lényegében a felső analysisé s abban áll, hogy a területeket, felületeket és testeket végtelen kis részekre bontjuk szét s ezeket illetve a velök egyenértékű elemi részeket oly módon egyesítjük, hogy az eredeti problema egy már ismert vagy egyszerűbb esetre vitessék vissza. Találkozunk azonkívül nála a nagyságok folytonos változásával s e változásnak a legnagyobb (vagy legkisebb) érték-nél fennálló törvényével, a mely szerint a maximumban a változás insensibilis vagyis a változás rendes mértékével egybehasonlítva 0. Nagyfontosságú Keplernél — a mit kevésbé szoktak kiemelni — a végtelen számú tagból álló összegnek arithmetikai alakban felépése ($\sum \sin \alpha$) s ezzel összefüggésben a végtelen nagyságok hányadosának véges határértéke. Az egyik az integrális, a másik a differentialis calculus legfontosabb fogalma.

És — bár némely körülmény nem támogatja e felvételt — valószínűnek tartom, hogy Cavalieri módszerének kiképzésére is Kepler e felfedezésének volt legnagyobb hatása, mert Cavalieri módszerének lényege épen abban áll, hogy mindenütt a végtelen mennyiségek hányadosának véges határértékével operál.

Ha azonban a jelzett irányokban Kepler jelentékenyen előre vitte tudományunkat s ennek elismerést is adtunk részint a vele hosszasan foglalkozás, részint az általa elért haladás kiemelése által: vannak módszerének hiányai, sőt hibái is, a melyek viszont nem kis mértékben folytak be az analysis alapfogalmainak s egyes következtetéseinek zavarossá tételére.

Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy az általa használt módszer — bármennyire igyekszik is az lenni — nem általános s épen e miatt fogásokra szorul, s hol így, hol úgy igyekszik célzt érni, a mi pedig exact tudásnál elő nem fordulhat. Nagy sze-

¹ IV. p. 634.

repet játszik okoskodásaiban az analogia, a mely azonban nagyon sok esetben hamis s tényleg nem egyszer helytelen eredményhez is vezetett. Azonkívül egyes esetekben az új módszerrel csak úgy tud boldogulni, hogy már előre ismeri az eredményt, a melyhez jutni akar s épen azért az az eredmény csak látszólagos. Több helyen maga Kepler is érzi, hogy következtetései sem kiinduláspontjukban, sem menetükben nem kifogástalanok. Néhány esetben az új módszerrel egyáltalán nem tud kellő eredményt elérni s analogián alapuló hozzávetései szintén nem helyesek, a mikor nem egyszer olyan okoskodással él, a melynek helytelensége szinte szembeszökő. Mindezeket inkább csak azért említettük, nehogy tévedésben legyünk a Kepler által tényleg elért siker valódi értékét illetőleg. Mert hisz, hogy több eredményt felmutatni nem tudott, azt Keplernek felróni legkevésbé lenne méltányos,¹ a ki erejének javát más téren, a felsőbb analysissal ekkor még úgyszólván semmi összefüggésben nem álló s rengeteg időt és fáradságot igénylő astronomiai vizsgálatok terén értékesítette s a ki kezdetben incidentaliter foglalkozik e kérdésekkel, a melyeket később mindenestre nagy érdekléssel tanulmányoz s éles elmével fejteget.

Azonban már sajnálatos fogyatékossága, sőt hibája az általa alkalmazott módszernek az alapfogalmak zavarossága, nem egyszer határozottan téves volta, a minek kedvezőtlen hatását, a mint ezt Cavalierinél azonnal látni fogjuk, a keletkezőben levő ismeretág nagyon megérezte. A végtelen kicsiny ugyanis, a szerint, a mint a körülmények kívánják, hol valóságos nagyság — és

¹ Guldin, Keplernek ép úgy mint Cavalierinek s illetve az általok alkalmazott infinitesimalis módszernek szigorú bírálója, Keplerről következőleg ír: „... homo (mihi bene notus) fuit ingenii optimi, nec uni tantum rei dediti, sed universim plura complectentis, ut et pluribus sese tradidit. Neque diu et constanter, plures ob causas, tanquam ovis gallina, non invento incubare ipsi licuit: inde fieri potuit id, quod in proverbio dicitur, *pluribus intentus, minor ad singula sensus*, et sic quaedam, praesertim autem Archimedearum demonstrationum vim minus accurato iudicio perpendisse videri possit. — Megjegyezzük azonban, hogy a felsőbb analysis története épen nem ad igazat Guldinnak, a minthogy általában új felfedezésekhez nem annyira minutiosus szakismeretek (ezek a legtöbbször épen akadályai a továbbfejlődésnek), mint a több tárggyal foglalkozást feltételező szélesebb látkör és magasabb motivumú tudományos érdek vezetnek.

pedig egyszer határozott, másszor határozatlan — hol pedig minden számértéken alól álló, azaz 0. Ugyanezt mondhatjuk megfelelő módosítással a végetlen nagyról is. A végetlen számú pontból álló vonal, körkerület és gömbfelület, a szélesség nélküli körökből álló henger, kúp, gömb stb. fogalmilag csupa képtelenségek és mégis — Kepler minden óvatossága dacára — a legtöbb esetben oly apodictikus bizonyossággal vannak állításba téve, hogy nem lehet csodálni, ha szembeütlő helytelenségük dacára is egész napjainkig kísértének. Hogy használatuk mindamellett helyes eredményre vezethetett, ennek egyszerű és természetes magyarázata az, hogy az alapfelvételen rejlő hibát egy másik, de ellenkező természetű hiba egyszerűen eltüntette. Így p. o. a gömb térfogatának direct levezetése két téves állítás felvétele útján sikerül: 1., hogy a gömbfelület végetlen sok pont összesége (!) 2., hogy végetlen sok pontból, mint két kiterjedésű elemekből sík területet lehet összealkotni, mely tételek mindegyike határozottan helytelen: a pont, vonal, lap fogalmával összeférhetlen, a mint ezt alább még *discussio* tárgyává tesszük.

A fentebbiekből azonban kétségtelenül kiténik az is, hogy Kepler több helyen a végetlen kicsinyekkel úgy bának, mint a megfelelő continuumnak egynemű, bár elenyészően csekély értékű részeivel s a hol ettől eltér, bevallja, hogy ez a következtetés szigorúságának rovására történik: ellenben Cavalieri — a kivel most fogunk foglalkozni — az indivisibilék alkalmazásával ép azt az utat követi, a melynek elkerülése Bradwardinus szerint a tudomány igazságának főkritériuma, t. i. a téri, folytonos nagyságoknak azok indivisibiléiből származtatását. (*Omnes scientias veras esse, ubi non supponitur continuum ex indivisibilibus componi*).

Cavalieri (Bonaventura 1591.—1647)¹ két művében adja az indivisibilék elméletét és ez elmélet alkalmazását, melyek közül az első 1635-ben: „*Geometria indivisibilibus continuorum nova quadam ratione promota*. Bononiae“ czímen hét részre (könyv) osztva jelent meg; a másik pedig 1647-ben: „*Exerci-*

¹ Cantor, M. Vorlesungen über Geschichte der Mathematik. Bd. II. p. 759—776. Marie, M. Histoire des sciences mathématiques et physiques Paris. 1884. T. IV. p. 68—90. Cavalieri munkáihoz, sajnálatomra nem tudtam hozzájutni.

tationes geometricae sex“ cízzel. Az elsőnek megírásával, mint ez Galileihez intézett leveleiből kitűnik, 1626 óta foglalkozott s benne az indivisibilék két módszerét teszi közzé, a melyek közül az első (6 könyvben) az indivisibiléket a geometriai problémák megoldására összességükben: *collective*, a másik pedig egyenként: *distributive*¹ alkalmazza. Az indivisibilék elméletének bővebb kifejtésével s mintegy igazolásával foglalkozik az *exercitationes geometricae* s azon támadások visszaverésével, melyekben az indivisibilék elmélete, különösen Guldin részéről nem sokkal a fő mű megjelenése után (1641) részesült. És ép ez a védirat jellege teszi azt az indivisibilék elméletének megértése és megítélése szempontjából nagy fontosságúvá.

Az első kérdés, melyre Cavalieri munkáiban feleletet keresünk, az, hogy mit értsünk indivisibile alatt? Azonban ezt a feleletet Cavalieri első művében úgy, a hogy várunk: szabatos meghatározás alakjában, sehol nem találjuk meg. Azonban ép ez a körülmény teszi felette valószínűvé, a mi különben egyebekből is kitűnik, hogy Cavalieri ugyanazt érti indivisibile alatt, a mit Bradwardinus, s hogy e szó használata ekkor nem lehetett szokatlan, miért is annak külön meghatározással való bevezetését szerzünk feleslegesnek tarthatta. Úgy hogy bátran felvehetjük, miszerint Cavalieri szerint a vonal indivisibiléje a pont, a lapé a vonal, a testé a lap — annyal is inkább, mert Kepler, a ki pedig Cavalierire nagy hatással volt, mint láttuk, szintén nem idegenkedik a térelemeknek ily vonatkozásban való használatától.

Az egész elméletre nagy fontosságú mindenekelőtt az, a mi nem egyéb mint a módszernek a kérdése — hogy miként jutunk

¹ Ez utóbbi módszerrel, mely az indivisibile elméletnek specielis esetre alkalmazása, a mikor t. i. maguknak az egyes indivisibiléknek, nem csupán azok összegének viszonya ismeretes, nem foglalkozunk, hanem egyszerűen közöljük annak lényegét Cavalieri szavaival: „Két síkidom egyenlő, ha ugyanazon párhuzamosak között fekszenek s az ezekkel parallel egyeneseken mindig egyenlő szeleteket határoznak meg; általánosabban, ha a szeletek minden metsző egyenesen állandó viszonyban vannak, akkor ugyanezen viszonyban állanak a síkidomok (területei) is; a testekre vonatkozólag hasonló tétel érvényes,“ Idézve fordításban Marie „Histoires des sciences mathématiques“. Tome IV. p. 78.

a continuumok indivisibiléihez, továbbá — a mi meg az egész elméletnek sarkpontja — hogy az indivisibilék mi viszonyban, vonatkozásban állanak az őket tartalmazó continuumokhoz.

Az indivisibilék nyerését illetőleg a regula szóhoz fűzött fogalom s illetve eljárás tájékoztat bennünket. A regula nem egyéb, mint az adott mértani idomhoz érintőileg vont egyenes vagy sík, mely az összes indivisibilék kezdetét és irányát van hivatva meghatározni. E regulával az idom ellenkező oldalán vagy mondjuk szemközt párhuzamos érintőt¹ (vonalat vagy síkot) vonunk, miáltal az idomot egy első és utolsó határ közé fogtuk. Az indivisibilék most már úgy állanak elő, ha a sík idomnál a regulán, és a szemközti érintőn át párhuzamos síkokat fektetünk — a testeknél a regula már is sík — s az első sík helyzetéből kiindulva egy síkot egész a másik síkig párhuzamos helyzetben mozgattunk. A mozgó sík — *planum fluens* — és az illető idom metszetei adják az indivisibilék összeségét. Tehát síkidomnál a regulával párhuzamos és az idom által határolt vonalrészek, mint a mozgó sík és az illető síkidom metszetei: *communes sectiones talis moti sive fluentis plani et figurae*, és az így nyert vonalrészek az idom vonalainak összeségét alkotják: *omnes lineas figurae*. Testeknél pedig szintén a regulával párhuzamos síkokon a felület által meghatározott síkidomok s ezek képezik a test összes síkelemeit: *omnia plana solidi*.

Az egész elmélet cardinális tétele most már a következő: „a síkalakok vagy testek (tulajdonképen ezek mértékszámai) ugyanazon viszonyban állnak, mint egy tetszőleges regula szerint vett egyeneseknek vagy síkjaiknak összeségei“. Azaz: „hogy két sík vagy térbeli alak viszonyát megnyerjük, csak a tetszés szerint felvett regula segítségével meghatározott egyenesek vagy síkok összeségének viszonyát kell ismernünk. Ez az a fundamentum — teszi hozzá Cavalieri — melyen az én új geometriám nyugszik“.

Az új geometriának ez az elmélete tehát az alakok vizsgálatát azok indivisibiléinek összeségére s illetve ez összeségek viszonyára viszi vissza, a mely eljárás jogosságát illetőleg azon-

¹ A kifejezés egyszerűsége kedvéért a következőkben e szemközt fekvő érintőt — *tangens opposita* — is regulának, vagy megfordítva a regulát is érintőnek mondjuk.

nal két jelentékeny nehézséget okozó kérdés merül fel. Az egyik: mit értünk az indivisibilék összesége alatt; a másik pedig, hogy ez összeségek minődon képezhetik végetlen számuk daczára matematikai eljárás tárgyait? Vajjon mit felel e kérdésekre Cavalieri, a ki azoknak felvetését előre látja s jól tudja, hogy az ezekre adott felelet elfogadható voltától függ az egész elméletnek létjoga?

(Folyt. köv.)

Dr. Horváth József.

A NYELVEK ÁLLAMI SZABÁLYOZÁSA.

— Második és befejező közlemény. —

III.

A nyelvhasználat állami szabályozásának szüksége az osztrák tartományokban akkor merült fel először, midőn a latin nyelvnek, mint hivatalos nyelvnek, további fenntartását a bölcészeti tendenciájú, ú. n. felvilágosult absolutismus céljaira alkalmatlannak látta.¹ A latin nyelv már csak azért se felelhetett meg ezen felvilágosult absolutismus céljainak, mert az az alsóbb osztályok között tért nem foglalhatott. Ezért eme holt nyelv uralma már Mária Terézia alatt erősen meginog és abban a mérvben, a mint ereje a közéletben hanyatlak, nyer a német nyelv folyton nagyobb érvényesülést. Az 1772. június 25-iki dekrétumban elrendeli, hogy a gymnasiumi tanárok kinevezésénél nemcsak a latin nyelv ismeretére kell figyelemmel lenni, hanem a „német nyelv hibátlan tudására is“. Az 1765. február 23-iki udvari dekretum szerint „a német nyelv nagyobb elterjedésére kell igyekezni, a távozó tanítók helyébe olyan egyéneket kell alkalmazni, a kik a német nyelvben jártasak és minden megteendő a végből, hogy ennek elterjedése és általánossá válása bekövetkezzék“. A német nyelv érvényre emelkedése tekintetében a nagy császárnő nem szűnt meg tovább munkálni, azonban, mint az alábbiak mutatni fogják, őt a germanizálás vádjával általánosságban nem illethetni, intézkedéseiben az állami indok és nem nemzetiségi szempont lévén a mérvadó. Az 1770-iki rendelet szerint három év elteltével a latin nyelv Csehországban is nem többé cseh, hanem német nyelven tanítandó és nem szabad egy tanárt sem alkalmazni, a ki nem tud németül. Az 1774-iki „általános iskola-

¹ L. Gumplowicz: Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Oesterreich-Ungarn.

rend^a még jobban előtérbe helyezte a német nyelvet. A gimnáziumok tanítási nyelve kizárólag a német lett, csupán négy tanintézetnek Csehországban engedtetett meg még további három évre, hogy a cseh oktatási nyelvet használhassák. Ugyanez évi július 23-án elrendelte egy legfelsőbb utasítás, hogy a szláv és illyr nyelvvidékeken is fokozatosan a német legyen az oktatási nyelv. A következő két évben az elemi oktatásnak Csehországban, Sziléziában, Krajnában, Görzben, Morvaországban és a katonai határörvidéken németté válása történt meg. Galicziában, az akkor ujonnan szerzett lengyel tartományban is megindult a németesítés, bár szelidebb formákban. Itt Gebler államtanácsos 1780. augusztus 2-iki különvéleményének elvei érvényesültek, melyeket érdemes ide iktatnunk, mert visszhangját képezik azok magának az uralkodónő nézeteinek. „A német nyelv párhuzamos bevonását az iskolák által — így szól e vélemény — Galicziában is ép úgy szükségesnek tartom, mint Magyarországon. Az államnak arra kell törekedni, hogy hovatovább egy nemzetté legyenek népei. Tudom, hogy ehhez századok kellenek és hogy legkevésbébbé foglалhat kényszer helyet. De az állam örökké él, minden emberi koron túl és ezen szempontot tartva figyelemben, a fejedelemnek és az államférfiúnak nem csupán saját rövid élete tartamára kell gondoskodnia és cselekednie.“

II. József, a ki egész politikájának egyik alapelvévé tette, hogy a múltból átszármazottnak, a hagyománynak semmi értéke nincs, a ki e mellett vallotta, hogy „a nagy dolgokat egy csapásra kell véghezvinni“, sokkal erélyesebben lépett fel a nyelvi egyöntetűsége irányuló törekvésében is. Politikáját már trónralépésekor hirdeté: „A monarchia összes tartományai egy egészet kell, hogy képezzenek; valamennyiben a nép ereje egy közös ezélra, Ausztria hatalmára, irányuljon“. Ennek megfelelőleg legelső volt az egész monarchiában egy hivatalos nyelv uralmát megállapítani. Az általános jólétre, az egyes részek egybekapcsolódására messzeható eredményeket várt ettől. Mennyire össze fogja kötni a testvéri szeretet erős köteléke ily módon a lakosokat, mindenki könnyen át fogja látni — mondá — és a szorosabb egybeolvadás példájaként a francziákra, angolokra és oroszokra hivatkozott. Szerinte a monarchia minden baja a közös nyelv hiányából származik. „A német nyelv — mondja — birodalmam egyetlenes nyelve. Én Németország császára vagyok s

az államok, melyek birtokomban vannak, csak tartományok, melyek egy testet képeznek azon állammal, melynek feje vagyok. Ha a magyar királyság birtokaim legfontosabbika volna, nem haboznék nyelvét ráerőszakolni a többi országokra“.

A latin nyelv uralmát már az 1781. május 1-én életbe lépett új törvénykezési rendtartás megszüntetése, amennyiben a latin helyébe az illető ország, tartomány nyelvét tette. E rendeletnek azonban eredeti célja csak a latin nyelv kizárólagos használatának megszüntetése volt, e mellett pedig nem a szokásos tartományi nyelv, hanem a német nyelvnek kötelezővé tétele. Nem tanúsított kíméletet József még a Mária Terézia által szelidebb elbánásban részesített Galicziával szemben sem, csupán a német nyelv általános behozatalának határideje lett későbbre (1790. április 1-ére) megállapítva. De az 1788. június 2-iki dekretum elrendelte, hogy az ottani hivatalnokok is megtanulják a német nyelvet, különben előléptetésben nem részesülhetnek.

Józsefnek nemsokára bekövetkezett halálával az osztrák tartományok elnémetesítésének első időszaka zárul le. A bekövetkező események már nem voltak alkalmasak arra, hogy a szertelen germanizálás munkáját elősegítsék. A nemzeti eszme, erő német földön tapasztalt feléledését, Németországnak a francia uralom alóli felszabadítását a bécsi kongresszusnak a nemzeti eszmére, ennek későbbi fejlődésére annyira kedvező magatartása követte. Nevezetesen a bécsi Schlusssacte (1815. jún. 9.) I. cikkének azon rendelkezése, mely szerint „a lengyelek, a kik Oroszországnak, Ausztriának és Poroszországnak alattvalói, képviselket nyerne és nemzeti intézményeket“. Ezen előzmények után lehetetlen volt az osztrák tartományokban is némi engedményektől a nemzetiségi érzület számára elzárkózni. Az osztrák tartományokban a nemzetiségi érzés szabadabb fellendülésére két körülménynek kellett közrehatni; egyik a magyaroknak a negyvenes évek elején már hatalmasan nyilatkozott nemzeti akciója volt nyelvük érdekében, a másik a Németországban később megindult egységesítő, nemzeti törekvések. A sorozatot a csehek kezdik meg, kik már 1830-tól publicisztikai úton munkálkodnak nemzeti nyelvük érdekében, a bécsi germanizáló rendszer ellen. Galicziában a nemzeti nyelv érdekében folytatott mozgalom vezetői már nem elégsznek meg a nyelvi érvényesüléssel, szűk határ ez nekik, ennél messzebb menve „a lengyel királyságnak az 1772-iki határok közti nemzeti önálló-

ságát* követelik. Metternich államkancellár hiába igyekezett az 1846 februárjában Krakóban kitört forradalmat a külföld előtt kommunistikus lázadás színében feltüntetni; az a nemzeti érületnek leghatározottabb nyilvánulása volt. És az azt követett véres események mindenütt felszínre hozták a nemzetiségi sérelmeket. Így már 1847-ben a cseh nyelvnek a királyság összes gimnásiumaiban a cseh rendek költségén való tanítása szerveztessék. A következő év márcziusában aztán Bécsben és Pragában egyidejűleg tör ki hatalmasan az elégtelenség, de szorosan nemzetiségi jellege csak a prágai forradalomnak van, a bécsinek inkább általános szabadsági irányzata. Az 1848. márczius 13-án tartott wenzelsbadi gyűlés az első elhatározó lépést teszi meg a cseh nyelv érvényesítésére, követelvén „a cseh és német nyelvnek az iskolákban és hivatalokban való egyenjogúsítását“. És ezen márcziusi napokban a birodalom összes tartományaiból ily nemzeti kívánalmakat tartalmazó feliratok és kérvények érkeznek a bécsi központi kormányhoz. A forradalommal szemben tehetetlennek bizonyult bécsi kormány kénytelen engedni a népek kívánalmainak, a nélkül azonban, hogy engedményeiben egyelőre a nemzetiségi szempont főszerepét játszana. Az április 8-án kelt legfelsőbb kabinettirattal azonban, mely a wenzelsbadi felíratra válasz kívánt lenni, a „cseh és német nyelvnek egyenlősége az iskolákban és hivatalokban alapelvileg“ megadatik s e mellett az az ígéret foglaltatik benne, hogy jövőben Csehországban csak oly hivatalnokok lesznek kinevezhetők, kik mindkét nyelvben jártasak. A nemzetiségi jogok követelése, ezek közt különösen a nemzetiség nyelvi érvényesülésének biztosítására irányuló mozgalmak oly mérvet öltöttek az összes osztrák tartományokban, hogy az áradat elől a kormány többé el nem zárkozhatott és így történt, hogy már az 1848. április 25-én kibocsátott alkotmány 4. §-a ünnepélyesen kimondja: „Minden néptörzs nemzetisége és nyelvének sértetlensége biztosittatik“. Első tekintetre feltűnik, hogy a törvény nem a nemzetiségek és nyelvek egyenjogúságát állapította meg, dacára annak, hogy a folyton hangoztatott jelszó a népek részéről épen a „nemzetiségek és nyelvek egyenjogúsítása“ volt. Csak az egyes néptörzsek nemzetiségének és nyelvének sértetlensége biztosított az alkotmánytörvény által; már pedig a nemzetiség és nyelv sértetlensége és azok egyenjogúsítása közt lényeges külön-

ség van. A törvény készítői helyesen látták be, hogy ha nemzetiségi egyenjogúsítás általában nem foglalhat helyet a tényleges államéletben, legkevésbé lehetne szó erről az osztrák tartományokban; a nyelvek egyenjogúsítása pedig ott, hol annyira különböző fejlettségű, kulturai fokon álló nyelvekről van szó, melyek egyike a legmagasabb fejlettség minden attributumával rendelkezik (német), míg viszont mások teljesen fejletlenek (pl. szlovén), a merev egyenlősítés, hiányozván annak minden reális feltétele, a fejlettebb nyelvekre okvetlenül kemény igazságtalanságot foglalna magában. Ezen alkotmánytörvény tehát már eredetileg sem volt alkalmas a nyelvi követelések kielégítő megoldására és a további fejlemények csakhamar megmutatták, hogy a nyelvűzdelmek igazi kora még csak ezután következik. Palackynak, a nagy cseh hazafinak nevéhez fűződik a cseh mozgalmak ezutáni története. Övé az érdem, hogy az egy darabig felmerült pánszlavisztikus álmok helyébe a federalizmus eszméje lépett, mely csak annyi engedményt kívánt a nemzetiségnek, hogy a monarchia egysége kockára ne tétessék általa. Programját a cseheknek a morvákhoz intézett kiáltványában fejtette ki. „A politikai cenzuralizáció — mondá — sehol se lehet határtalan, legkevésbé pedig az annyira különböző jellegű részekből összetett Ausztriában. A nemzetiség elve a szükséges természetszerű korlátokat állítja ellenébe.” Formulázott kívánságaikra a május 20-án Innsbruckban kelt császári manifestum felelt, melyben az uralkodó népeihez szólva kijelenti, hogy ezek méltányos kívánságait törvényes úton figyelembe veendi és számolni fog a nemzetiségi és tartományi érdekekkel. Az osztrák nemzetiségi törekvéseket hatalmasan támogatta e mellett a Frankfurtban május 18-án megnyílt német nemzetgyűlés magatartása. 1848 május 27-én egy osztrák képviselő a következő javaslatot terjeszté be a nemzetgyűlésnek: „Németország ezennel ünnepélyesen kijelenti, 1. hogy valamely nemzetiség elnyomására soha sem fog segédkezet nyújtani, 2. hogy egy Németországgal kapcsolatban levő állam mindazon polgárait, kik nem tartoznak a német néphez, a német állampolgárok összes jogai megilletik és nekik nemzetiségük fenntartása és tisztelete biztosítottatik, 3. a német nyelv államnyelv ugyan, mindazáltal mindazon helyeken, hol a népesség nagyobb része más nyelvet beszél, mint a német, ezen másik nyelv úgy a községi életben és az oktatásban, mint az igazságszolgáltatás körében érvénye-

sülést találjon.“ E javaslatra május 31-én a következő határozat hozatott: „Az alkotmányozó német nemzetgyűlés ünnepélyesen kinyilatkoztatja, hogy teljes mértékben elismeri a nem német néptörzseknek azon jogát a német államterületeken, miszerint nemzeti fejlődésüket akadálytalanul kifejthessék és az egyház, iskola és irodalom, valamint a belső közigazgatás és igazságszolgáltatás terén nyelvük egyenjogusítását, amennyire annak határai terjednek, élvezhessék“. Ily előzmény után nem lehetett csodálkozni azon, hogy a július 2-ikára Bécsbe egybehívott osztrák parlament a leghevesebb nemzetiségi vitáknak lett színhelyévé. Már az első napon a nyelvek valóságos bábeli zavart képét mutatta az és a tanácskozás nyelvének megállapítása hosszú, elkeseredett vitákra adott alkalmat. A német nyelvnek legfeljebb czélszerűségi szempontból, engedménykép akartak érvényesülést adni, de annak fölényét, uralmát jogilag megállapíthatatlannak tartották, sértvén ez a más nemzetiségek jogait. Viszont a német elem anyira ment, hogy mindazok képviselői mandátumát, kik nem bírják a német nyelvet, abból az okból semmisnek kívánta tekintetni, mivel képviselői megbízatásuknak, a tárgyalás menetének megértése, a kifejtett viták eredményeinek egybevetése mellett szavazatukkal megfelelőleg élni, nem képesek megfelelni. Hiába indítványozta az egyik német képviselő, hogy a németül nem értő parlamenti tagokat egyszerűen süketnémáknak kell tekinteni, a hasonló cinikus hang meg nem zavarta a nem-német elemeket. A hosszú nyelvi vitának utóvégre is formyszerű határozathozatal nélkül kelle befejeződnie, legczélszerűbbnek látván szabad folyást engedni az ügy további fejleményeinek. A kormány pedig, látván főleg a német és cseh elemek közti versengést nyelvi egyenjogúsításuk érdekében, helyesen vélt eljárni, midőn az általános nemzetiségi egyenjogúsítás álláspontjának adott kifejezést. A birodalmi gyűlést megnyitó beszédben július 22-én János főherceg következő nyilatkozatot tett: „Az osztrák monarchia összes nemzetiségei Ő felsége szívéhez egyformán közel állanak. Azok hű testvériesülésében, teljes egyenjogúsításában és a Németországgal való benső kapcsolatban valamennyi érdek megtalálja a maga szilárd alapját.“ A csakhamar bekövetkezett trónváltozás alkalmából, december 2-án kibocsátott trónralépési nyilatkozat lényegileg hasonló biztosításokat foglalt magában. A Bécsből Kremsierbe áthelyezett birodalmi gyűlés, egyidejű külföldi példák által is

indíttatva, a nemzetiségeknek messzemenő engedményeket tett az új alkotmány-tervezetben. Az osztrák nemzet alapjogairól szóló törvénytervezet 21. §-ában, a bizottsági javaslatához képest ki-mondani kívánták, hogy „a birodalom valamennyi néptörzse egyen-jogú; minden néptörzsnek sérthetlen joga van nemzetiségének általában és különösen nyelvének megtartására és ápolására; az összes birodalmi nyelveknek az iskolában, hivatalban és a nyil-vános életben való egyenjogúsága az állam által biztosítottatik.” — Az 1849 márczius 4-iki octroyált alkotmány azonban már sokkal tartózkodóbb volt a nemzetiségek és nyelvek egyenjogú-sításának kérdésében. A nemzetiségek egyenjogúsítása, melyet az 1848. deczember 2-iki manifesztum még említett, itt már nem érintetik; csupán azt mondja 4. §-ában, hogy az egyes korona-országok önállása a birodalmi alkotmány korlátain belül biztosít-atik, a mivel természetesen a nyelvek egyenjogúsításának ügye még mit sem nyert. Az 5. § szerint ugyan „valamennyi néptörzs egyenjogú és minden néptörzsnek sérthetlen joga van nemzeti-ségének és nyelvének megtartására és ápolására.” E biztosítás valóban nagyon kétes értékű volt. Az egyes néptörzseknek adott egyenjogúság alig jelenthetett többet az általános, törvény előtti egyenlőségnél; ez esetben pedig felesleges volt ezt az egyes néptörzseknek biztosítani. Erre mutatnak a törvényben példakép felsorolt amaz egyes esetek, melyekben az egyenjogúság érvé-nyesítendő. E szerint ugyanis *a)* az egyházakban és iskolákban semmi nyelvkényszer ne gyakoroltassék és a szokásos nyelvek egyenlő elbánásban részesíttessenek; *b)* a hivataloknak és köz-organumoknak minden hirdetménye és kibocsátványa a saját kerü-letükben vagy járásukban divó nyelveken adassék ki; *c)* a felek-kelek ezek nyelvén folytattassanak a tárgyalások; beadványok a szokásos nyelvek bármelyikén elfogadtassanak és a válasz is a beadvány nyelvén adassék. Amennyiben pedig a nemzetiségek és nyelveknek, azok jelentőségére, históriai multjára és fejlettsé-gére való tekintet nélküli merev egyenjogúsítását kívánta létesí-teni, már magában megvalósíthatlan feladatra vállalkozott. De a törvény készítői maguk se voltak tisztában ezélatukkal; így hát nem lehet azon esodálkozni, hogy a nemzetiségek és nyel-vek egyenjogúsítását ezen törvény csak a papíron valóította meg, a tényleges államélet pedig ezután is csak uralkodó vagy az uralomért küzdő és alárendelt népeket ismert. Hogy mily maga-

tartást tanusított maga a bécsi kormány ezen márcziusi alkotmány által proklamált nemzetiségi és nyelvi egyenjogúsítás megvalósítása tekintetében, ezt érdekesen illusztrálja azon körülmény, hogy az annak foganatosítására eleinte a birodalom tíz különféle nyelvén kiadott birodalmi hivatalos lap (Reichsgesetzblatt) is csakhamar ismét egyedül német nyelven bocsátott közre.

Bachnak bekövetkezett miniszterségével a márcziusi alkotmány alapelveivel homlokegyenest ellenkező nemzetiségi politika jutott diadalra. A nemzetiségek és nyelveknek legalább alkotmány-törvényileg kimondott, ha gyakorlatilag meg nem is valószínűsíthető (mert megvalósíthatatlan) egyenjogúsítása helyébe a legridegebb németesítő irányzat lépett, mely egy ideig még szinleg, rendeleteiben alkalmazkodni látszott a nemzetiségek specifikus érdekeihez. Az 1850. évtől kezdve azonban a germanizáló politika, mely az egyes nemzetiségek nyelvének közéleti érvényesülésére semmi tekintettel nem volt, teljes erővel életbelépett az egész vonalon. Thun közoktatásügyi és Schmerling igazságügyminiszterek annak hatalmas segédei. A német nyelv az iskolában és igazságszolgáltatásban ismét visszanyerte teljes fölényét a többiekkel szemben, kigúnyolván ekként a nyelvek egyenjogúságának a márcziusi alkotmányban fennn hangoztatott elvét. Természetesen, ha már a tényleges államélet ennyire eltért az alkotmányban lefektetett elvektől, szükséges volt az államélet írott szabványait a tényleges viszonyokhoz képest reformálni. Ez csakhamar be is következett az 1851. december 31-iki szervezeti alapelvek által és nem nehéz kitalálni, hogy azok az osztrák birodalom viszonyaihoz képest alapjában czélszerűtlen, sőt kivihetetlennek talált elvek, melyekre az 1851. augusztus 20-iki császári rendelet hivatkozott, éppen ama rendelkezései voltak a márcziusi alkotmánynak, melyek a nyelvek egyenjogúsításával foglalkoztak.

Az osztrák nemzetiségi nyelvpolitikának egészen új korszaka kezdődik ezzel. Elhagyja a kivihetetlennek talált nyelvi egyenjogúsítás elvét, de egyszersmind a legszigorúbb németesítő irányzat tör magának utat az állami élet minden terén. A hivataloknak és bíróságoknak nyelvétől majdnem mindenütt a németet teszik. A cseh iskolanyelv eltöröltetik, az 1854. december 16-iki és 1855. január 1-ei miniszteri rendeletek a gymnásiumok oktatási nyelvét is mindenütt a németet teszik. Az 1851—59. évek közti idő a nemzetiségi nyelvek ügyének legsötétebb, leg-

kegyetlenebb időszaka. A nem-német tartományokban felidézett rendkívüli elégedetlenség készíteti végre engedékenységre az államot vezérlő férfiakat. Már az 1859. szeptember 8-iki miniszteri rendeletben jelenkezik ez, hírül adván az idézett rendelet, hogy „Ő felsége megengedte, miszerint az 1854. december 16-án kelt ministeri rendeletben kifejezett azon szabálytól, melynél fogva a gymnasiumok magasabb osztályaiban az oktatás nyelve mindenütt német legyen, el lehet tekinteni, de a német nyelv ismerete az érettségi vizsgálatokon teljes szigorúsággal követeltessék.” A nemzetiségi nyelvekkel szemben követendő politikára azonban mérvadó befolyással a csakhamar (az 1860. márczius 5-iki császári rendelettel) életrehívott új osztrák parlament, a megerősített birodalmi tanács kebelében kifejezésre jutott nézetek valának. Nem hiányoztak ugyan itt sem olyanok, kik a német nyelv kizáró fölényét továbbra is fenntartani kívánták, ha nem is nyíltan bevallott nemzetiségi aspirációknak adva kifejezést, hanem inkább a közigazgatás gyakorlati szükségére, ennek köréből vett czélszerűségi okokra hivatkozva. Másrészt azonban épp így szószólói támadtak a tiszta nemzeti szempontnak is, az osztrák tartományok közt Galiczia képviselői a lengyel nyelv uralmát követelvén az egész tartomány részére; míg a harmadik álláspont hívei az egyes néptörzsek nyelvének az uralkodó nép nyelvével való egyenjogúsítása mellett harczoltak. Ezen egymással ellenkező irányzatok közül a diadal a nemzetié lett, a mint ezt a bekövetkező alkotmányváltozás nemsokára kifejezésre juttatta. Az 1860. október 20-iki diploma a királyságoknak és országoknak administratív és törvényhozási önállóságát és autonómiáját ismervén el, egyúttal hivatalos nyelveket állapított meg. Az októberi diplomát azonban csakhamar az 1861. február 26-iki pátens követi, mely ismét a német nyelv uralmának szentesítője. Csakhogy a februári pátens alapján 1861. április 29-én Bécsben összeült birodalmi tanács egyáltalán nem volt hajlandó a Schmerling-kabinet álláspontját magáévá tenni és heves nyelvharczok fejlenek ki már legelső ülésében. A május 1-ei trónbeszéd hivatkozott ugyan arra, hogy a kormány kötelességének fogja ismerni, minden nemzetiséget védeni, a nélkül azonban, hogy a nyelvek kérdése ügyében valami megnyugtató kijelentést tartalmazott volna. Annnyival inkább lép előtérbe a nemzeti szempont a birodalmi gyűlés tanácskozásai folyamán főleg

a csehek és lengyelek részéről. De még hosszú időre volt szükség, hogy a nemzetiségek és nyelvek egymáshoz viszonyának rendezésében a kibontakozás útja világosan álljon az államszervezők szemei előtt. Schmerling öt évi sikertelen erőlködése, hogy a régi germanizáló iránynak érvényt szerezzen, bukásával végződik be és ekkor a nemzetiségek és nyelvek ügyének ismét kedvezőbb időszaka veszi kezdetét. Az új irány határozottan a nemzeti szempontot volt érvényesítendő; erre vall már az 1863. május 25-iki cseh törvény szentesítése, mely szerint a cseh nyelv ezen királyság valamennyi iskolájában, még a németekben is, kötelezővé tétetik. A nemzeti irányt a csehek mellett Ausztria népei közt legjobban a lengyelek érvényesítik, elhatározván a lemergi tartománygyűlés 1866. április 4-én, hogy tárgyalási nyelve egyedül a lengyel, a ruthéneknek megengedtetik azonban, javaslataikat ruthén nyelven tenni és e nyelven beszélni is.

A nyelvkérdés alakulására a bekövetkező politikai események voltak azután döntő befolyással. Kiszorítatván Németországból Ausztria, a merev németesítés semmi esetre se bírhatott rá immár oly értelemmel, jelentőséggel mint annak előtte. A dualisztikus időszak elkövetkeztével meg kellett változni az állam vezéreszméinek; a jövő irányelvűül csak a mérvadó nemzetiségek érdekeivel számoló, azok kibékítését célzó politika szolgálhatott. E politika már az 1867-iki ú. n. kiegyezési törvények szentesítésénél megállapodottnak tekinthető az osztrák tartományokban; első nyilvánulásai már a lengyel nyelvnek egész Galiciában hivatalos nyelvvé tételében és a szlovén nyelv részére egyidejűleg adott engedményekben állanak előttünk. Az új irány teljes kifejlését aztán a birodalmi tanácsban képviselt országok polgárainak általános jogairól szóló alaptörvényben találta (1867. december 21.) Ez alaptörvény 19. czikke az 1849-iki alkotmány szó szerinti ismétlésével megállapítja, hogy: „az állam minden néptörzse egyenjogú és minden néptörzsnek sérthetetlen joga van nemzetiségének és nyelvének fenntartására és ápolására.” Az alkotmányozók azonban most nem elégedtek meg e határozatlan tartalmú biztosításával a néptörzsek egyenjogúságának és szükségesnek találták azt közelebbről körülírni, mondván: „Valamennyi országos nyelvnek az iskolában, hivatalban és a közéletben való egyenjogúsága az állam által elismertetik.” A néptörzsek egyenjogúsága csakis a nyelv érvényesülés tekin-

tetében ismertetik el, a mint már a kérdéses ezikk első bekezdése is erre utal. Ez alaptörvényi biztosítás azonban alkalmas lett volna arra, hogy a német nyelv valamely nem-német nép által esetleg elnyomassék (így Csehországban). Innen a további rendelkezés, mely szerint azokban „az országokban, melyekben több néptörzs lakik, a nyilvános oktatási intézetek akként rendezendők be, hogy minden kényszer nélkül valamely második országos nyelv megtanulására ezen néptörzsek mindegyike a kiképzetés szükséges eszközeit saját nyelvén kapja.” Ausztria az alkotmánytörvényben kifejezett nyelv-politikájának alapelve tehát a teljes szabadság biztosítása az anyanyelv használatára, érvényesítése tekintetében; illetőleg a kisebbségben levő nemzetiségek megvédése a többség nyelvkényszere ellen. A nyelvkérdés azonban koránt se volt végleg rendezve ezen alkotmánytörvényi határozmányok által; ezek csak általános jellegű, elvi kijelentéseket tartalmaztak, melyeknek továbbfejtése, közvetlen alkalmazása külön törvényeknek, rendeleteknek volt fenntartva, a mint hogy a nemzetiségi nyelvek ügyének szabályozása az osztrák államban az utóbbi időkben főleg miniszteri rendeletek útján eszközöltetett.

Es vajjon remélhető volt-e a nyelvkérdés kielégítő megoldása éppen az osztrák állam annyira bonyolult nemzetiségi, nyelvi viszonyai közepette ezen alkotmánytörvényi szabványozástól? foglalt-e az alkotmánytörvény magában oly pozitív megállapításokat, melyek alkalmasak lettek volna arra, hogy a nyelvek egymással való küzdelmének határt szabjanak? avagy valóban megteremtette-e azon ideális állapotát a nyelvi viszonyoknak, mely a valamennyi nyelvre egyenlő mérték alkalmazásával képes lett volna békét hozni az addig annyira forrongó, egymással küzdő, versengő nyelvek nagy táborába? Határozottan tagadólag kell felelnünk ezen kérdésekre. Mint majdnem minden alaptörvény, mely az államélet legfőbb vezérelveit, az államszervezet alapjait, a suverén akarat határait van hivatva megállapítani, az osztrák 1867-iki alaptörvény is hosszas alkotmányküzdelmek eredménye s így osztozik az írott alkotmánylevelek azon közös sorsában, hogy ezek nem annyira pozitív megállapításokat, melyek alapján az államélet egy-egy része pontosan körvonalozható lenne, foglalnak magukban, mint inkább általános irányelveket, melyek szabatosítása csak későbbi törvényhozási intézkedéseknek van

fenntartva. Csak azokat az alapelveket volt hivatva kimondani, melyek a törvényhozást és a végrehajtó hatalmat az állampolgárok szabadságjogai tekintetében irányozzák, de nem tartalmazott pozitív rendelkezéseket. Ez természetes is, bármennyire van áthatva az alkotmányozó feladatának fontosságától, midőn az államélet vezérelveit kívánja megállapítani, az ilyen alkotmánytörvények rendszerint a hevenyészettség, sietség nyomait viselik magukon. Azok, a kik hosszú küzdelmeket folytattak a szabadság és egyenlőség egy vagy más formában való eléréseért, a kivívt győzelem birtokában legritkább esetben képesek precíz formulázásokra. Vagy nem látják a megvalósítandó czélt részleteiben és teljes tisztasággal még maguk sem, vagy nincs idejük a kellő szabatosításra. Így az osztrák alaptörvény is a nemzetiségek és nyelvek egyenjogúsítása tárgyában.

De az alkotmánytörvényi rendelkezés arra sem volt elégséges, hogy az általa kimondott nyelvszabadság, a kisebbségek a többségben levő nyelv általi elnyomtatásának kizárása tényleg megvalósuljon. Így közvetlenül az 1867. december 21-iki alaptörvény életbelépte után bekövetkezett a lengyel nyelvnek Galiciában, a német nyelvnek a német ajkú örökös tartományokban, az olasznak Isztriában való uralkodóvá tétele és a szlovén nyelvnek Stájerországban, Krajnában és Karintiában csak alárendelt jelentőség adatott. Görz-, Gradiskában az olasz és szlovén nyelvnek, Bukovinában a román és németnek, valamint Csehországban a német és cseh nyelvnek egyenjogúsítása bekövetkezett ugyan, ez utóbbi királyságban azonban a küzdelem napjainkig tart, sőt újult erővel tört ki a két nyelv uralma körül. Ausztriában a nyelvkérdés ma tényleg egyfelől a német és cseh nyelv. másfelől sokkal kisebb mértékben az olasz és szlovén, valamint (Dalmáciában) az olasz és szerb-horvát nyelvek egymással való küzdelme körül forog.

Az osztrák nyelvharcz leghevesebbé válása Csehországban következett be az alkotmányos korszak beállta óta annál fogva, hogy a cseh nyelv e királyságban előbb a német mellett második országos nyelvvé emelve, majd később azt még kiszorítani iparkodva, a csehországi németek magukat a cseh eiem által túlszárnyaltnak látták és alárendelt helyzetükkel annál kevésbbé elégedhettek meg, mert abból súlyos következmények beálltát várták a túlnyomóságával, vezető képességénél fogva uralkodó

szerepre hivatott egész néemetségnek Ausztriában elfoglalt helyzetére nézve. A súlyos csapást a néemetség helyzetére az 1880-ban és 1897-ben kibocsátott cseh nyelvrendeletek mérték. Az 1880. április 19-én kelt bel- és igazságügyi miniszteri rendelet az országos nyelveknek Cseh- és Morvaországban a politikai, igazságszolgáltatási és ügyészégi hivataloknak a magánfelekkel és önkormányzati organumokkal való érintkezésnél való használata tekintetében megállapította, hogy a nevezett hivatalok kötelesek a feleknek azok szó vagy írásbeli megkeresésére, beadványaira az országos nyelvek közül azon adni ki az elintézt, mely a megkeresésnél használtatott. A jegyzőkönyvek német vagy cseh nyelven szerkesztendők a fél nyilatkozatához képest; hivatalos hirdetmények mindkét országos nyelven bocsátandók ki: a büntető igazságszolgáltatásban is a két országos nyelv fakultatív használandó. A politikai, igazságszolgáltatási és ügyészégi hivataloknak az autonóm organumokkal való érintkezése nyelvhasználat tekintetében azon ügyviteli nyelv szerint igazodik, melyet ez utóbbiak köztudomás szerint használnak. — E rendelettel a cseh és német nyelvnek a cseh királyság területén teljesen egyenjogú országos nyelvekké válása következett be; a nyelvkérdés későbbi fejleményei pedig ezen rendszernek még további kiépítését tüntetik elénk. Igaz ugyan, hogy az 1890. február 3-iki igazságügyminiszteri rendelet némi engedményeket tett e tekintetben s már-már azt gyaníttatá, hogy a két országos nyelv területi különválasztására tért át az osztrák nyelvhasználati politika, az újabb fejlemények azonban ismét a cseh nyelv érvényesítésének kedvező kormányrendeleteket mutatnak. Az 1890. február 3-iki igazságügyminiszteri rendelet szerint ugyanis a prágai országos főtörvényszéknél rendszerezített 41 tanácsosi állás betöltésénél szabályul szolgáljon, hogy csupán 26 tanácsosi állásnál kell mindkét országos nyelv ismeretét követelni, a többi 15 tanácsos állásánál azonban a cseh nyelv ismeretétől el lehet tekinteni. Az első folyamodású törvényszékeknél, valamint a bíróságoknál pedig, ha egy állás betöltéséről van szó, mindig megfontolás tárgyává kell tenni, hogy a nyert tapasztalatokat, valamint a már meglevő bírósági személyzet nyelvismereteit tekintetbe véve, a betöltendő állásnál a német nyelv mellett a cseh nyelv ismeretét is szükséges-e követelni. Az 1897. április 5-én kelt belügyi-, igazságügyi-, pénzügyi-, kereskedelmi- és földmívelési miniszteri rendeletekkel

azonban ismét a cseh nyelv hathatós érvényesítése következett be, a mennyiben a cseh hatóságoknál alkalmazott tisztviselők nyelvi képesítése tárgyában elrendeltetett, hogy a fent említett tárczáknak 1901 július 1-től alkalmazandó hivatalnokai mindkét tartományi nyelvnek szóban és írásban való ismeretét lesznek kötelesek kimutatni hivatalbalépésüktől számított három éven belül, sőt a lehetőséghez és a szükséglethez képest már most olyanokat kell a hivatalokra kinevezni, a kik mindkét nyelvet ismerik. A tartományi nyelveknek a fentemlített tárczák cseh hatóságainál való alkalmazására nézve, lényegileg az 1880. évi cseh nyelvrendelet ide vonatkozó határozmányainak megújításával, azon irányelv állapított meg, hogy az igazságszolgáltatásban (végzések, ítéletek, bírói indítványtétel és bírói tanácsbeli tárgyalások) a két tartományi nyelv közül az használandó, melyen a panasz szóval vagy írásban beterjesztetett. Köztudomásra szánt hivatalos hirdetmények mindkét nyelven, a kerületek és községek számára rendelvek pedig az illető hely nyelvén bocsátandók ki. Bünygekben az eljárás összes mozzanataira az a nyelv kötelező, melyet a vádlott ért. A hatóságoknak az önkormányzati szervekkel való érintkezésénél azon nyelv használandó, melyről tudva van, hogy az utóbbiaknak ügyviteli nyelve.

A nyelvi kényszer, mely a cseh nyelveknek a némettel az egész királyság területén, tehát a tiszta német nyelvvidékeken is, teljes egyenjogúvá tételében a német elemre nézve rejlik, heves elégtelenséget, nem csitítható belső forrongást idézett elő Csehországban a német elem részén s ez elégtelenségnek magasabbra csapkodó hullámai komoly belzavarokban jelentkeztek. E cseh nyelvkényszernek, mely az érvényesített alakban ellentétben áll az alaptörvény intenczióival is, nem czélszerűségi, az államigazgatás gyakorlatára vonatkozó okai voltak, még kevésbbé lehet azt a nyelvek egyenlő érvényesülésére nézve fennálló joggal indokolni, miután a cseh nyelv tisztán német nyelvterületeken is fakultatív használatot nyert: mélyebb politikai és államjogi indokok szolgáltak annak érvényesítésére, mely államjogi okok ugyan még folyton heves vita tárgyát képezik, de hogy itt figyelembevétel találtak, mutatja azon körülmény is, miszerint a hol a cseh államjogi követelésekkel hasonlóké fel nem merültek, nem is történt kísérlet a német államnyelven kívül egy tartományi nyelvnek sem fakultatív általános érvényesítésére. A gya-

korlati államművészet bármily fontos indokai tették tehát ajánlatossá a cseh nyelv illetén uralomban részesítését, annyi minden esetre kétségtelen, hogy e nyelvpolitika már megszületésénél abban az eredendő bűnében szenved, hogy a cseheknek egészen más államjogi igény tulajdonítatik, mint az összes többi koronatartományok lakóinak; hogy a csehek semmi pozitív törvény által nem indokoltan oly előnyben részesítettnek, a minővel se az ausztriai tartományok többi szláv nemzetiségei, se a dalmáciai avagy déltiroli német ajkú osztrákok nem dicsekedhetnek. A cseh nyelv valóságos második államnyelvvé tétetett Csehországban, a mi egy más nyelvnek se adatott meg Ausztriában és míg a német ajkú osztrákok még azokban a tartományokban is, melyek kisebbek és nem oly népeseek, mint a 77 tiszta német csehországi bírósági kerület, tisztán saját anyanyelve birtokában, egy második nyelv ismerete nélkül még a másodfolyamodású bíróságoknál is alkalmazást nyerhet, Csehországban a cseh nyelv ismerete nélkül már az első folyamodású bíróságoknál alkalmatlannak találhatik. Ezen, már életbeléptetésének kiméletlen módjánál fogva is (amennyiben a cseh nyelv megtanulására zárhatáridő sem tűzetett ki) súlyos 1880. évi rendelet, mely a cseh vezérpolitikán dr. Praschak igazságügyminiszternek köszöni létét, oly nagyfokú visszatetszéssel találkozott, hogy a német bíróságok, melyek emlékezet óta mindig kizárólag a németet használták hivatalos nyelvül, annak végrehajtásától is vonakodtak és kényszerítő rendszabályokat kellett ellenük fogamatba venni. A német nemzetiségi érületen ejtett súlyos seben felül aztán még a két elem egymással küzdelmében ama jelentős, a csehek erkölcsi erejét e küzdelemben növelni alkalmas eredménye lett e cseh nyelv-kényszernek, hogy az 1880. évtől kezdve, majdnem kizárólag csehek léptek az igazságszolgáltatásba, a németek úgyszólván teljesen távol tartották magukat ez életpályától. Az 1890. év adatai szerint ugyanis alig teszük egy tizedét a németek az igazságszolgáltatásban alkalmazottaknak, miután a német jogász nem lehet bíró, ügyész a tisztán német nyelvterületen sem a cseh nyelv ismerete nélkül, nem is említve azt, hogy ez a rendelet minden bírói kinevezésnél a német és cseh álláspontok harcát alkalmas felidézni közéletben, publicistikában egyaránt. Mindez pedig történik oly tartományban, melyben az alaptörvény rendelkezései szerint senkit se lehet kényszeríteni egy más nyelv meg-

tanulására. Hozzá kell vennünk ezekhez még azt is, hogy a cseh nyelv megtanulása rendkívüli nehézségeket okoz a német anyanyelvűnek; a csehországi német gimnáziumokban a cseh nyelv nem kötelezően avagy éppen nem tanítatik (ép úgy mint a német sem a cseh gimnáziumokban), a mint egyáltalán az oktatás oly szabályozást nyert a cseh királyságban, hogy kezdve a népiskolától egész az egyetemi tanulmányok befejezéseig az ifjúság vagy kizárólag a cseh, vagy kizárólag német nyelvben nyerheti kiképezését. A cseh elem tehát nyelvpolitikájának oktatási és annak összes többi részeiben világosan ellenkezésbe jutott magával, midőn a német nyelvnek a cseh gimnáziumokban való tanítását meg nem engedi, más részről azonban azon igénynyel lép fel, hogy minden hivatalnok a cseh és német nyelv egyforma ismeretével rendelkezzen. Viszont a német elemnek a cseh nyelv megtanulását különféle iskolaiügyi rendszabályokkal megnehezíti. A német elem elégtelenségének minden nyilvánulása hatástalan maradt az 1880. évi nyelvrendeletről szemben. A német nyelvterület minden részéből kérvények intézettek a cseh tudománygyűléshez a nyelvrendeteltől ellen, de dacára annak, hogy 1880. július 10-én maga a tudománygyűlés is ellentétes állást foglalt el azzal szemben, dacára annak, hogy az 1880. október 3-án tartott karlsbadi német-cseh pártgyűlés éles szavakban adott kifejezést a német elem jogainak semmibevevése fölött s feltárta a német nemzetiségi érzületen ejtett súlyos sebet, mindez nem vezetett eredményre, sőt az újabb fejlemények a cseh nyelv fakultatív érvényesülésének még nagyobb tért nyitottak. Így már az 1886. szeptember 23-iki igazságügy-ministeri rendelettel a cseh nyelv a prágai főtörvényszéknél az előadók bizonyos javaslataira nézve, mint belső ügykezelési nyelv is bevezettetett és az állami főtörvényszék elnöke: Schmerling hiába mutatott rá az urakházának ugyanazon évi október 28-iki ülésében ezen rendeletnek a belső szolgálat feltétlenül megkövetelendő egységességének szempontjából való veszélyességére.

A cseh nyelvkérdés elbírálásánál mindennek előtt szemügyre kell vennünk, hogyan áll a hivatalos nyelvhasználat ügye általában Ausztriában? A hivataloknak úgy egymással, mint a központi kormánnyal való érintkezésénél uralkodó a német nyelv, Galicziában részben a lengyel, Dalmáciában és Dél-Tirolban részben az olasz, a trieszti és görzsi törvényszékeknél a német

és olasz, azonban ez utóbbiaknál is az igazságügyminisztériummal való érintkezésben kizárólag a német. A galicziai állami hivataloknak is e nyelvet kell használni a nem galicziai államhivatalokkal való érintkezésben. A felekkel való érintkezés nyelve a német és olasz, azonban Cseh- és Morvaországban az 1880. évi nyelvrendelettel fogva a cseh is, Sziléziában részben a cseh és lengyel, Vels-tírolban és a tengerpartvidéken fakultatív az olasz és korlátozva a szlovén és horvát-szerb is, Stájerország és Karintia vegyes és tiszta szlovén részeiben, valamint Krajnában részben a szlovén, Dalmáciában az olasz és részben a szerb-horvát, Galicziában fakultatív a lengyel és a leMBERGI főtörvényszék kerületében fakultatív és korlátozva a ruthén, Bukovinában korlátozott mérvben a román és a ruthén. Hogy a német az osztrák állam államnyelve legyen, ezt nemcsak a németek aránylagos túlnyomósága követeli, hanem a politikai tekintet is, melynél fogva az államfejlődésre, az államalakítására nézve legtöbb ezen, a többi közt legnagyobb szám-erővel bíró nemzetiségtől várható. A németek kerek számban 8 millió, a csehek 5·2, a lengyelek 3·2, a ruthének 2·8, a szlovének 1·1, a horvát-szerbek 0·563, az olaszok 0·668, a románok 0·191 millió számban lakják Ausztriát vagyis a német nyelv az állandó népesség 36·8, a cseh 23·8, a lengyel 14·8, a ruthén 12·8, a szlovén 5·2, az olasz 3, a horvát-szerb 2·6 és a román 0·88 százalékának képezi nemzetiségi nyelvét. Igaz, hogy a németiség nem képezi az egész birodalomban az abszolút többséget, de a velük szemben leginkább tekintetbejövő szláv elemeket ismét az gyöngíti, hogy egymástól teljesen eltérő négy nyelvre oszlanak. A német államnyelvet tehát a nemzetiségek számaránya nagyon is indokolja, hozzá véve ehhez a nagyobb politikai képességet és kulturális erőt. E német államnyelv tényleg megvan, anélkül, hogy törvényi kifejezést nyert volna; természetesen ez, a nemzetiségi féltékenykedések, minden nemzetiségnek saját nyelve ügyébeni érzékenysége következtében se 1867-ben, se azóta nem volt megpendíthető. A német elem e természetes fölénye mellett, melyre az osztrák államban nemcsak az állam alapjellegének, színezetének megadása szempontjából, de az anynyira különböző elemekből álló népesség nemzeti összetartásának megóvása miatt is szükség van, minden esetre csak a gyakorlati államművészet múlt okai szolgálhatnak arra, hogy a német elem gyöngítése, háttérbeszorítása indokolatlanul, kellő elvi alap teljes

hiányában bekövetkezzék, a minthogy tényleg a napi politika fordulataiban a csehek felülkerekedése, a kormányra nézve jelentőségük emelkedése vezetett a cseh nyelvviszonyok javukra alakulására. -- A német elem Csehországban bekövetkezett háttérbeszorítása helyett az adott viszonyoknak és az alkotmány szellemének is megfelelő eljárás a nyelvterületek kettéválasztása lett volna, a mi annyival könnyebben viheto keresztül, mivel a két nyelv határa meglehetősen tisztán elválík egymástól, ha nem is mutatja a vallon és flamand népelem belgiumi különválásának képét. A német nyelv ugyanis nem egyes szigeteket alkot a cseh tartomány területén, ennek délnyugoti, északnyugoti és északkeleti határai felé eső része egészen, a délkeleti határ felé eső rész pedig nagy részben németek által van lakva. Az első három határra támaszkodó terület folytatása megszakítás nélkül messze benyúlik az ország belsejébe. Az országnak csak igen kevés helyén levő németiség nincsen közvetlen összefüggésben a nagy német nyelvterülettel. Csehország 5·56 millió lakossága közül 2·054 millió a német és 3·47 millió a cseh, szláv nyelv (csehek, morvák, tótok) területéhez tartozik. A 219 bírósági kerületből 78 egészen, 14 pedig túlnyomó részben a német nyelvterülethez számítandó, azonban a 78 teljesen német nyelvű bírósági kerületben, melyek közül 75 teljesen összefüggő német nyelvterületet képez, egyetlen túlnyomólag cseh nyelvet beszélő község sincsen. A nyelvhasználat területek szerinti rendezésének tehát semmi számbavehető akadálya nem lenne, ép oly kevéssé, mint a hogy nem volt az oktatás nemzetiségek szerinti kettéválasztásának, mely az 1873. február 24-iki tartományi törvény szerint bekövetkezett. (Ennek 7. §-a szerint ugyanis az iskolakerület rendszerint mindazon községeket magában foglalja, melyeknek iskolái egy és ugyanazon politikai kerületen belül fekszenek. A hol az ugyanazon politikai kerülethez tartozó községek iskolai oktatási nyelve különböző, azokból két iskolakerület alakítandó, melyek közül az egyik az összes német, a másik az összes cseh iskolákat magában foglalja). E területi elválasztás nélkül a cseh nyelvkérdés még oly surlódásokat vonhat maga után az egymással e tartományban versengő két népelem között, melynek súlyos kihatásai az osztrák állam egészére alig maradhatnak el. Fokozza pedig a kérdés jelentőségét azon körülmény, hogy Csehországban az írni-olvasni tudók száma az összes osztrák tarto-

mányok nemzetiségi szempontból is egyenjogúaknak deklarált írni és olvasni tudó lakóinak 47 százalékát teszi, tehát az osztrák nép írni-olvasni tudó részének majdnem fele van a nemzeti-ségi nyelv Csehországban való érvényesülésénél érdekelve. Míg Stájerország vegyesnek tekintendő bírósági kerületeiben 44, Kariintiában pedig 55 százalék nem tud írni-olvasni, addig Cseh- és Morvaország kerületeiben ezen százalék csak 22 és 24. Innen van, hogy ez utóbbi tartományokban a nép rétegeiben sokkal nagyobb forrongást alkalmas előidézni a nyelvszabályozás, mint a szlovének lakta déli koronatarományokban. Természetes lévén e mellett az is, hogy a cseh nyelvkérdés mikénti megoldása, mely 3·5 millió csehet érint, az egész Ausztriában csak 1·7 milliót számláló szlovének és horvát-szerbek nemzetiségi aspirációira is döntő fontosságú; pedig ezen 3·5 milliónyi cseh és 1·7 millió másféle szláv népelemekkel szemben 3·2 millió német áll az illető tartományokban. Kérdés egyáltalán, hogy a csehek nélkül vehettek-e volna oly mérvet Ausztria nyelvi küzdelmei.

Kétségtelen, hogy a cseh- német nyelvkérdés megoldásának megvannak a maga nem kis nehézségei. A német elem ugyanis természetesen szolidáris kapcsolatban érzi magát az osztrák tartományok többi németeivel és nemzetiségi törekvéseinek ezek részéről való támogatására joggal számíthat. A cseh nép kiválszólag politikai czélokat akar megvalósítani a nyelvhasználat rendezésénél, csak nemzetiségének erősítésére gondol, melyet a német elem által fenyegetettnek lát. Vezetői államjogi alapokból indulnak ki, s hogy a nyelvkérdés tekintetében felállított kívánalmaik nemzetiségi érvényesülésüknek csak egyik, bár igen jelentős oldalát foglalják magukban, erre mutatnak a történelmi cseh államjog érvényesítésére, a cseh királykoronázásra nézve régtől fogva ismételt kívánalmaik. A cseh nép mellett a harcban a csehországi nemesség jelentékeny része és majdnem az egész klérus áll, míg a német elem szövetségeseikkel az országban nem igen dicsekedhetik. Miután pedig a csehek utóbb hatalmas segítői voltak a központi kormánynak, csak természetes, hogy nemzetiségi kívánalmaiknak sikerült az államhatalom készségét is megszerezni. Mindez bonyolulttá teszi a helyzetet, a nélkül azonban, hogy a kibontakozás utai végképen elzárva lennének. Már 1883. októberében egy, a csehországi németek nagy részétől látogatott gyülekezet egyhangúlag az ország nyelvi kettéosztása mellett

nyilatkozott. A német tartománygyűlési képviselők ugyanazon évi november 25-én tartott értekezlete hasonlóképen Csehország administratív kettéválasztását kívánta az iskolakerületekre nézve máris életbeléptetett megosztás mintájára nyelvi tekintetben azonos közigazgatási és bírósági kerületek létesítése által, mely véget vetne a cseh nyelv kényszerének. Az 1884. évtől kezdve sűrűn hangzottak kívánságok a birodalmi gyűlésben is arra vonatkozólag, hogy Csehország tiszta német, tiszta cseh és vegyes kerületekre osztsassék, a belső hivatalos nyelv a német legyen, a felekkel való érintkezésnél pedig a német kerületekben a német, a cseh kerületekben a cseh és a vegyes nyelvű kerületekben pedig a szerint, hogy a fél mely nyelvet használja, mindkét tartományi nyelv érvényesíttessék. A cseh tartománygyűlésben is több ízben tétettek hasonló értelmű javaslatok, melyeket azonban a cseh többség még tárgyalás alá sem bocsátott. A cseh-német nyelvkérdés ügyének megoldására a mindkét elem bizalmi férfiai-val Taaffe gróf akkori miniszterelnök kezdeményezésére 1890. január 4.—9-én tartott tanácskozások hozhattak volna létre valami megnyugtatót. E tanácskozmányok megállapodása szerint, „a bírósági kerületek a népesség kívánalmainak tekintetbe vételével, valamint a közlekedési és forgalmi viszonyokra való figyelemmel akként fognak újraelakíttatni, hogy a kerületek lehetőleg egy nemzetiségű községeket foglaljanak magukban“ és „ez alkalommal a politikai kerületek is a közigazgatás érdekeinek teljes figyelemben tartásával a lakosok nemzetiségének megfelelőleg lesznek a lehetőség szerint elválasztandók.“ — E határozatnak megfelelőleg az 1890. február 3-iki igazságügyminiszteri rendelet megindította ugyan a szükséges előmunkálatokat, de a kettéválasztás ennek daczára se következett be. Pedig ez elválasztásig a cseh-német nyelvkérdés megoldása nem fog megszűnni nemcsak állandó belső surlódások tárgyát képezni e tartományban, de sőt alkalmas lesz az egész birodalom fejlődésének megakadályozására is.

IV.

Semmi sem bizonyítja jobban annak valóságát, hogy a nyelvkérdés csak ott támaszt lényeges nehézségeket, a hol valamely nemzetiség az állam intézményeiben mint önálló, külön egész akar résztvenni, s nyelvi érvényesülése ezen szándékának csak egyik kifejezésre juttatása, mint azon tapasztalati tény, hogy mindazon nemzetiségeknél, melyek ily tendenciát nem árulnak el, melyek megelégedni látszanak azzal, hogy az állami intézmények használatában minden polgár nyelve egyenlő érvényesülést találjon, a nyelvkérdés nem öltött oly veszélyes mérveket, mint az előbbieknél. Más részről, hogy a nyelvkérdés mellett ennél messzebbmenő érvényesülési aspirációkról van szó, mutatja épen hazánk nemzetiségi viszonyainak példája, midőn a nemzetiségek az egyenjogúsításokról szóló 1868-iki törvény által mindent megkapván nyelvük használhatása tekintetében, immár nem nyelvi rekriminációkkal állnak elő, hanem a közélet egyéb terein emlegetik elnyomatásukat. A nyelv érvényesülése, a mennyiben nem kapcsolatos azzal a kívánsággal, hogy egyes nemzetiségek az államszemélyiséggel szemben önálló egészeknek ismertessenek el, nem is támadja meg oly fokban az állam egységét, az egységes államszemélyiséget. Poroszország németesítő törekvése, a pozeni tartományban a lengyel elem teljes semmivétevésére irányuló különböző rendszabályai ismereteseek; az 1871. július 14-iki és 1872. márczius 31-iki törvények mégis meg engedték az ugyancsak németesíttetni kívánt Elzászban a francia nyelv használatát az igazságszolgáltatásban arra az esetre, ha az összes felek a német nyelvben nem jártasak. Ausztria nemzetiségi viszonyai is teljes mérvben igazolják a fentebb mondottakat. A birodalom legelégedetlenebb, legtöbb kíváncsolommal fellépő népét a szlávok képezik. Északon a német, délen az olasz elem ellen küzdenek. Stájerország nemzetiségi viszonyait vizsgálva azt látjuk, hogy a 68 bírósági kerület közül 13 tiszta szlovén, 11 vegyes és 34 tiszta német. Az ezen tartomány 180 ezer szlovénjével szemben 850 ezer német áll. És mégis a szlovének annyira mennek, hogy maguknak külön helytartósági osztály felállítását követelik székhellyel a szlovén részekben. Tirol ellenben, hol német és olasz elem van, a nemzetiségi békének elég szép képét mutatja.

E tartomány 432 ezer német és 361 ezer olasz nyelvű lakosságot számlál, daczára tehát a német elem túlnyomóságának, ez utóbbinak soha se jutott eszébe nyelvét az olasz részekben is úgy érvényesíteni, mint a cseh elem érvényesíti a magáét a cseh tartomány tisztán német részeiben is. Egyébiránt Tirolban nemcsak az oktatási ügy kettéválasztása következett be, hanem Dél-Tirolra nézve a trieszti helytartósági osztály útján az adminisztratív elosztás is; e tartomány nemzetiségeinek megférhetőségét eléggé mutatja azon körülmény, hogy ámbár a német és olasz nyelv együttes ismerete csak a vels-tiroli kerületekre nézve kívánatik a hivatalokban, a tartományi iskolatörvény az olasz nyelvet is kötelezőnek ismeri el. Tirol példája, hol a két nyelv érvényesülése az állami ténykedésekben majdnem teljesen egyenlő jogot nyert, eléggé mutatja, hogy a nyelvi elkülönzés a közigazgatás egységét még egyáltalán nem rendíti meg.

Ha csak arról lenne szó, hogy az elmélet által helyesen megállapított irányelvek a tényleges állami életben alkalmazást nyerjenek, ha a nyelvkérdéssel nem volna kapcsolatos helyenkint a nemzetiségnek, mint önálló egésznek, külön személyiségnek az állambani elismerésére vonatkozó tendenzia, úgy még az annyira bonyolult nemzetiségi viszonyokat feltűntető osztrák államban is remény lehetne arra, hogy a nyelvek ügye síma elintézését nyerend. Mert ha a nemzetiségnek külön egészként való elismeréséről nem lehet szó, mire terjedhet akkor az állampolgár joga nyelve érvényesülése tekintetében? Valóban nem terjedhet többre annál, hogy ámbár az állam intézményei egy bizonyos határozott szellem kifejezői, melynek alakításánál a nemzetiség, mint ilyen, önálló részt nem igényelhet, azok mégis oly berendezést nyerjenek nyelvi tekintetben, hogy mindegyik nemzetiséghez tartozók saját nyelvükön használhassák. De még ez se feltétlen igény. Ha a bukovinai mintegy 10 ezer főnyi magyar elem nyelvének illetén érvényesülését kívánná, nyilvánvalólag alaptalan igénynyel lépne fel, miután az állam ily elenyésző kisebbség nyelvi tekinteteire nem lehet figyelemmel, a mint nincs figyelemmel a tiroli ladin faj nyelvviszonyaira sem. A nyelvnek tehát nemcsak a népesség egy tekintélyesebb része által használnak, hanem ezen felül egy bizonyos igazgatási kerület állandó lakói nemzetiségi, anyanyelvének kell lenni, hogy az állami ténykedéseknél való figyelembevételre jogos igényt formálhasson. Figyelembe venni a román

nyelvet pl. Alsó-Ausztriában, a csehet Tirolban, a lengyelt Stájerországban valóban indokolatlan, sőt nevetséges rendszabály volna. Miután a kellő számerővel rendelkező nemzetiségtől nem lehet megtagadni a jogot, hogy tagjai mindazon esetekben, midőn vagy már állampolgári kötelességeik teljesítésében, vagy a közhatalom segélyének igénybevétele közben a hatóságokkal való érintkezésre szorulnak, ezen hatóságokat saját nyelvükön vehessék igénybe, ebből önként következik, hogy az államnak a hatóságokat csakugyan úgy is kell berendezni, hogy a fenti jog az állampolgárok által érvényesíthető legyen, a mi még természetesen nem jelenti a hatóságoknak általában két vagy több nyelvűvé tételét. Elégséges és a nemzetiségi nyelvi követelményeknek is meg lehet felelni azzal, ha a hatóság vagy hivatal általában képes az állampolgárokkal ezek anyanyelvén érintkezni, a nélkül, hogy minden egyes hatósági személy megfeleljen a két- vagy többnyelvűség követelményének. Az egyedül elfogadható irányelv tehát e kérdésnél nem lehet más, mint az, hogy a hivatalok többnyelvűsége szabályul elfogadandó a nemzetiségek szempontjából, e mellett azonban a vegyes nyelvterületek községei lehetőleg elválasztandók oly módon, hogy az egynyelvű községek a hasonló nyelvű kerületekhez csatolandók és az egynyelvű községekből külön bírósági és közigazgatási kerületek képezendők.

Ila az alsó hatóságoknál a nemzetiségi nyelv joga ily módon teljes érvényesülést találhat, ezen jog nem vonhatja maga után a közép és felső hatóságok többnyelvűségét, a mi azonban ismét nem jelenti azt, hogy ennek dacára ezen közép- és felső hatóságok döntései a felekkel saját nyelvükön ne lennének közölhetők. Egyébiránt a középhatóságoknál is helyet foglalhat még a nyelvi elkülönzés. Ilyenről a legfőbb, központi államhatóságoknál már nem lehet szó. Az autonóm testeknél nem okozhat nagyobb nehézséget a nyelvkérdés rendezése, ezek maguk határozván tárgyalási és ügykezelési nyelvük felől.

Az osztrák államban már rég át kellett volna a tisztán nyelvterületek szerinti igazgatás rendszerére, ha ama tényező, mely a nemzetiségi ellentétek legtermészetesebb gyöngítője: az assimiláció itt is nem éreztetné, külsőleg ugyan nem nagyon észrevehető, de mégis kétségtelenül megállapítható lassú hatását. Legnehezebben olvad be az osztrák állam nemzetiségei közül az olasz faj, mely körülménynél az olaszoknak egy nem román nyelv

megtanulásában nyilvánuló nehézkessége játszsza a főszerepet. A szlávok és ezek közt a csehek is, már könnyebben assimilálódnak a német fajjal, de ebben főleg a cseheknél nyilvánuló magassabbra törekvő politikai szándék őket hatalmasan megakadályozza. A csehek a maguk részéről ott, hol német kisebbségek állnak velük szemben, minden eszközt megragadnak ezek bekebelezésére; erre eléggé jellemző példa a cseh nyelv kizárólagos uralma a prágai községtagadásban.

Ausztria nyelvviszonyainak békés rendezését csakis újabb, részletes alaptörvényi szabályozástól remélheti. Ám a kérdés rendezésének illetékes foruma tekintetében nincsen megegyezés az államélet mérvadó tényezői közt. Már 1880-ban javaslat tétetett a birodalmi tanácsban arra nézve, hogy e kérdésben a birodalmi tanács illetékessége kimondassék és a kormány felhívassék törvényjavaslat benyújtására, mely a német nyelv államnyelvi jellegének fenntartása mellett a tartományi nyelveknek a hivatalokban, iskolában és a közéletben való érvényesülése tekintetében megfelelő határozmányokat állapítson meg, a mint ez már az 1867-iki alaptörvény 19. szakaszában kilátásba vététt. A nyelvkérdés szabályozása ennek daczára továbbra is a végrehajtó hatalom, a ministerium rendeleteivel eszközöltetett, a mi nyilván a törvényhozás jogkörének a maga számára való lefoglalásával egyértelmű. Ha sokkal kisebb jelentőségű ügyekben a törvényhozás kompetenciájának megsértése nem jutott a kormányok eszébe, valóban súlyos visszasság éppen a nemzetiségi nyelvek használatának kérdésében, melynél az állampolgárok millióinak sarkalatos jogáról, érdekéről van szó, a végrehajtó hatalom illetékességét szentesíteni és ez által, különösen az osztrák állam parlamenti pártviszonyai közt (melyek egységes, uralkodó párt létrejöttét lehetetlenné teszik) oly fegyvert adni a kormány kezébe, melyet a saját érdekeinek megfelelőleg alkalmazhat az egyes nemzetiségekkel szemben a szerint, a mint azok politikájának készséges támogatói vagy annak ellenzői. A kormányhatalom változó tetszése határoz a nemzetiségek alapjogai felett, nem lévén szilárd, pozitív törvényi alap, bár ép az osztrák állam sajátos viszonyainál fogva ezt sokkal inkább szükségeli, mint bármely más állam. Ily körülmények közt minden egyes nemzetiség azt hiszi, hogy nemzetiségi jogai érdekében más nemzetiségek rovására mindent megengedhet magának és ezen törekvésében eshe-

tőleg a kormány támogatására is számíthat. A nemzetiségek és nyelvek harczának lecsendesítése tehát Ausztriában annál inkább sürgőssé vált immár, mert ezen belső forrongás az államépület korszerű kiépítését, a szükséges közszabadsági reformok életbe léptetését, az államnak az igazi modern állam színvonalára emelkedését odázza el, sőt a mai egységes nemzeti államok korszakában magának az államnak fennmaradását, heterogén elemeinek együtt tarthatását is erősen koezkára teszi.¹

Dr. Balogh Arthur.

¹ Az osztrák nyelvkérdés szabályozása ügyében új mozzanatot képeznek az 1898. évi február hó 24-én kelt nyelvrendeletek, melyek az 1897. évi április 5-én és 22-én kelt korábbi nyelvrendeleteket 1898. évi márczius 15-től kezdve hatályon kívül helyezik. A belügy-, igazságügy-, pénzügy-, kereskedelmi- és földmívelési minisztereknek 1898. február 24-én kelt rendelete értelmében ugyanis a tartományi nyelveknek a cseh királyság hivatalainál való használata tárgyában a tiszta német, tiszta cseh és vegyes nyelvű kerületek szerint a német és cseh nyelvnek egyenlő érvényesülést ad olyformán, hogy az igazságszolgáltatásban, valamint a belügyi, pénzügyi, kereskedelmi és földmívelési minisztériumoknak alárendelt hivataloknál az a hivatalos és szolgálati nyelv, melyet a mindenkori népszámlálás eredménye szerint az illető kerületben a népesség érintkezési nyelvének vall. A vegyes nyelvű kerületekben mind a két tartományi nyelv (német és cseh) használandó. Ilyen kerületek azoknak a hatóságoknak kerületei, melyekhez egy vagy több község tartozik, ha az utolsó népszámlálás szerint legalább egy községben a lakosság egy negyede a másik tartományi nyelvet vallja érintkezési nyelvül; ama hatóságok kerületei, melyekhez egy egész bírósági kerület tartozik, ha a községek legalább egy ötödének a másik tartományi nyelv az érintkezési nyelve; ama hatóságok kerületei, melyek több bírósági kerületet ölelnek fel, ha csak egy bírósági kerület más nyelvű is, végül a Prága tartományi főváros részére rendelt hatóságok hivatalos kerületei. (7. §. a)–d). Ennek megfelelőleg állapítsák meg a tisztviselők nyelvi képesítésére vonatkozó határozmányok. Morvaország részére a hasonló keletű miniszteri rendeletek ezen tartományra az illető hivatalok kétnyelvűségét állapítják meg. Mindkét rendelet egyébiránt ideiglenes természetű és fentartja a kérdést a törvényhozási szabályozásnak.

ÚTI JEGYZETEK AZ ÁLLAMTAN ÉS CULTURPOLITIKA KÖRÉBŐL.

— Második és befejező közlemény. —

A francziák nagyra vannak most az ő *Larousse*-féle encyklopaediájokkal. Önérzetteljesen figyelmeztetett rá párisi ismerősöm. Hát igaz, nagyterjedelmű encyklopaedia ez és az ismeretkör nem egy ágára nézve jóval bőségesebb értesítést nyújt az olvasónak, mint bármely európai nemzet irodalmának ilyen természetű gyűjteményes terméke; így többek közt a mi az ázsiai, afrikai, amerikai, sőt ausztráliai nyelveket s irodalmakat illeti, tagadhatatlanul megvan a maga fölénye a *Larousse*-féle encyklopaediának, de más tekintetben meg jóval alatta áll úgy *Brockhausnak* és *Meyernek*, mint a mi nagybecsű magyar encyklopaediánknak, a *Pallas nagy lexikoná*-nak, a mely nem egy tekintetben föltötte áll a *Brockhausnak* és *Meyernek* is. Hogy nincs benne a szellemi élet különböző ágaiba tartozó földolgozások közt a kellő részarányosság, s hogy a biographiai rész különösen szembeütlő folytonossági hiányokban szenved: ez leginkább azon körülménynek tulajdonítható, miszerint ezen encyklopaedia egy oly kiadó cég vállalata, a mely első sorban az anyagi mozzanatokot tartja szem előtt, bármennyire jeles munkaerőket is volt képes maga köré gyűjteni.

Így ítéli meg legalább a *La Rousse* encyklopaediáját Németországon, a mint erről Berlinben értesültem. Párisból ugyanis Brüsselen, Ostenden és Kölnön át Berlinbe mentem, hogy itt is töltsék vagy két hetet. Egy tudós férfiakból álló társaságban hangsúlyozták itt a *Brockhaus „Conversations-Lexikon”*-jának a fölényét a *La Roussé*-ek encyklopaediája fölött, a mely alkalommal azonban egy politikus azt kérdezte tőlem, hogy vajjon

meg vagyok-e elégedve azon czikkkel, melyet a *demokratiáról* a Brockhausék 14-ik kiadása hozott? Én, a ki az ilyen „*Conversations-Lexikon*“-okat nagyon hathatós eszközöknek tartottam mindenha a politikai műveltség terjesztésére s éppen ez okból figyelemmel szoktam kísérni az ily gyűjteményes művek államformatani és alkotmánypolitikai czikkeit, figyelmesen átolvastam a Brockhaus „*Conversations-Lexikon*“-ának a demokratiáról szóló cikkét még a mult évben és sajnálkozva vettem tudomásul, hogy e valóban kitünő lexikon, mely oly alaposan szokott tárgyalni a legkiválóbb tudósok tollából majdnem minden egyéb kérdést, éppen a XIX. század egyik leghatalmasabb mozgó eszméjéről, a *demokratiáról* oly cikket hozott, a mely megdöbbsentő. Azt, hogy miben áll a modern demokracia fogalma? Ezt ezen, különben meglehetősen terjedelmű cikkből ugyan nem fogja senki megérthetni. Van ebben a cikkben szó az antik demokratiáról és ez éppen nem helytelenül van benne, legalább alapvonásaiban föltüntetve; azonban a mi ott a modern demokratiáról elmondva van, az körülbelül úgy van megformálva, mintha nem is annyira a modern demokracia államtudományi fogalmáról, mint inkább az északamerikai Egyesült-Államokban dúlógó demokracia párt programjának alapgondolatáról lenne szó, ellentétben az ugyanott fölszínen levő ú. n. republikánus párt programjával. Köztudomásulag az északamerikai Egyesült-Államokbeli republikánus párt a szövetség központi hatalmát óhajtja mindinkább kiterjeszteni az egyes államok fölött, míg az ottani demokracia párt épp ellenkezőleg az Egyes.-Államok jogkörét akarja folyton tágitani a szövetség központi hatalmával szemben. Arról azonban, a mi a modern demokratiának, mint állameszmének fő jellegző vonását, valódi alapgondolatát képezi, hogy t. i. az állampolgári jogegyenlőség alapján, az állam határain belül levő összes értelmi, erkölcsi és anyagi erők lehető legjobb törvényhozási kifejtését, és ennek folytán mindezen erőknek a közös érdekében lehető legjobb kamatoztatását célozza, erről egy szó említést sem tesz a németek leghírvevesebb „*Conversations-Lexikon*“-ának idevágó cikke. Azt hiszem, hogy még maga *Schäffle* is csodálkozhatott ezen cikk fölött, mondom, még maga *Schäffle* is, a kit aligha fog valaki a demokracia bajnokának nevezhetni; legalább az ő „*Staatslehre*“-jében oly meghatározást ad a demokratiáról, a mely meghatározás már hasonlíthatlanul közelebb áll a modern

államtudományi haladás vívmányaihoz, mint a Brockhausék ezikke ugyane tárgyról. Az illető politikus kérdésére megmondtam a magam nézetét, úgy mint ezt imént itt kifejtettem. Erre az említett politikus ezt mondotta: Ne higye Ön, hogy a Brockhausék ezikkírója szintén nem tudja ezt; nem az ő tájékozatlansága az oka, hogy így bánt el a demokratia fogalmával a lexikonban. Ennek az oka egészen másutt rejlik, abban a nyomott állapotban, a melyben a mi szellemi életünk senyved; „Ja, die Politik des neuen Curses!“ tevő hozzá egész keserű utóízzel. — „Uti figura *Bornhak* docet“ — kísérté commentárral a társaság egy másik tagja, a melyre azután elmosolyogták magukat mindannyian.

Erre a névre *Bornhak* már-már egy újabb eszmecsere kezdett kifejlődni, nehogy azonban ez túllépve az ovatosság korlátait, a melyre ezidétt még oly nagy szükség van Berlinben, még bizalmasabb körben is, egy harmadik tagja a társaságnak másra igyekezett terelni a társalgást, és ez neki sikerült is. Ezen újabb eszmecsere azonban szintén nem volt tanulság nélkül. Arról kezdtek ugyanis most már beszélni, hogy a „*Conversations-Lexikon*“-ok mennyiben szolgálhatnak ma még az irodalmi dicsőség templomául?

— Én jól emlékszem még — szólt az említett, öregecske úr — én jól emlékszem még, hogy siheder koromban azzal a hírrel lepte meg családunkat éppen ebéd alkalmával a nagybátyám, hogy egy jó ismerőse, különben jeles és komoly író bús komolyságba esett, mert évtizedeken át hasztalan várta, hogy majd ő is belekerül a „*Conversations-Lexikon*“-ba; ám de midőn látta, hogy az éppen megjelent új kiadás sem foglalja még magában az ő nevét, hát minden életkedvét elvesztette.

— Hisz ez semmi vágott közbe egy másik asztaltársunk, ki szintén túl volt már a hatvanon. — Mondom, az, hogy valaki búskomorságba esett, azért mert nem vették föl az ő nevét Brockhausék, ez még nagyon csekély dolog. Én magam emlékszem, hogy egy érdemes tudós fölakasztotta magát, mert nem birt bejutni a „*Conversations-Lexikon*“-ba.

— No hiszen ma már aligha fogja magát valaki ezért fölakasztani, vette föl a szó fonalát ismét egy másik. „Nincs erre ma már semmi szükség. Ma már könnyű a dolgon segíteni. Ha nem vesznek föl, két három nevesebb, vagy legalább 3—4 ambiciosusabb író a régi nagy Lexikonok, hát összeállanak

ezek, fognak egy vagyonos dilettanst, meg egy kevésbbé előkelő kiadót és azután kiadatnak a maguk szakállára egy olyan írói lexikont, a mely azután ugyancsak megénekli őket, sőt még sok száz más kezdő írócskát és írónöket is, már t. i. olyant, a ki az új lexikon illető ívét holmi részvényke alakjában megfizeti.

— Ah, ön a „*Das literarische Deutschland*“ cziműhöz hasonló vállalatokra czéloz! kiálták többen szokatlan élénkséggel.

— Minden esetre oly vállalatok lebegnek a szemeim előtt, a melyekben ilyenféle irodalmi önéletrajzokat olvas az ember: „Én X., születtem itt meg itt, ekkor meg ekkor, elvégeztem az elemi iskolát és a tanító-képezde egy osztályát, azután kisegítő segédtanító lettem. Gyermekkorom óta meleg vonzalommal viseltem a költészet iránt: írtam is számos költeményt ilyen meg olyan tájnyelven; meg is jelent többrendbeli költeményem, sőt egy szintén tájnyelven írott beszélyem is ebben meg abban a vidéki lapban“. — Vagy pedig: „Én születtem itt meg itt, ekkor meg ekkor; elvégeztem az elemi iskolát, sőt a kereskedelmi iskolát, és azután családi körülményeim miatt be voltam kénytelen állni egy dicsőségteljesen ismert rőfös-kereskedésbe, ott szorgalommal és feddhetetlen ügyességgel anyyira vittem, hogy most saját magamnak van önálló, sőt virágzó üzletem; de azért gyermekkorom óta egy pillanatig sem szüntettem meg az irodalommal is behatóbban foglalkozni, és hogy ezt nem mindennapi sikerrel cselekedtem, fényesen kiderül ez azon nagyon is kitüntető elismerésből, a melyben az óriási hegységbe tett vasárnapi kirándulásaim leírása egy elterjedt (vidéki) lapban részesült. Vagy ismét: „Én születtem itt meg itt; szüleim művelt emberek voltak és nagyon jó nevelésben részesítettek. Most nevelőnő vagyok. Irodalmi műveim kéziratban több száz csomóra rugnak, de meg is jelent már egy elbeszélésem nyomtatásban, most pedig egy drámai kísérletem van éppen bírálat alatt“.

Megjegyzem, hogy mindebben nincs egy csepp túlzás sem; írói lexikonok, a melyek ilyenféle részvényekre vannak alapítva és a melyek ilyenféle „*irodalmi életrajzok*“-at tömegszámra közölnek, nagyon is el vannak terjedve ma már a „*búvárok és gondolkodók*“ nagyhatalmú hazájában.

Szóba jött — egy kitérés után — *De Gubernatis*, a kinek szintén szemére vetették, hogy oly dámácskákat is, kik még alig írtak valamit, ugyancsak bőven tárgyal a maga különben sok

tekintetben értékes olasz és francia írói lexikonában — szóba jött azután még a „*Minerva*“ is, melyet A. *Trübner* ad ki pár év óta Strassburgban e melléczim alatt „*Jahrbuch der Gelehrtenwelt*“. Ezt a büszke czímet viseli magán ez a derék vállalat, a mely ki is érdemelné teljes mérvben ezt a büszke czímet, ha kissé több gondot fordítana a tudományosság legmagasabb fórumaira, már t. i. a tudományos akadémiákra. Nemcsak Európa, de az összes világ egyetemeinek, műegyetemeinek, minden egyéb főiskola tanárainak, nyilvános könyvtárainak, múzeumainak, csillagdáinak, földtani, földdelejtességi és meteorológiai intézeteinek összes tisztviselőit sorolja föl hiteles adatok alapján ez a derék vállalat, bevezetve minden egyes intézetet többé-kevésbbé részletes adatokkal az illető intézet alapítása, alapjai, alapítványai, évi költségvetése, fölvételi, vizsgaszigorlati díjai stb. felől. A „*Minerva*“ a maga lelkiismeretességében annyira megy, hogy megtudhatjuk belőle pl. a prágai német technikai főiskolai könyvtár egyetlen egy valóságos írnokának a nevét, sőt még megtudhatjuk belőle azt is, hogy hogyan hívják a különböző államokban fennálló bábaképző-tanintézetek legalsóbb rangú alkalmazottait? De már azt, hogy kik névszerint a rendes tagjai pl. a londoni „*Royal Society*“ counciljának, a madridi „*Real Academia de la historia*“ vagy ugyancsak a madridi „*Real academia de ciencias morales y politicas*“-nak: ezt már éppen oly kevésbé tudhatjuk meg belőle, mint az amsterdami és koppenhágai kir. tudományos akadémiák rendes tagjainak a nevét. Sőt még a legnagyobb akadémiák pl. a berlini tudományos akadémia tagjait sem sorolja fel a „*Minerva*“, hanem az egyetemi tanárok névjegyzékében azokat, a kik a tudományos akadémia rendes tagjai is *, egyszerűleg (csillaggal) jelöli meg. Pedig egy Almanachban, a mely magát a tudós világ évkönyvének „*Jahrbuch der Gelehrtenwelt*“-nek nevezi, már mégis csak fontosabb szerep kellene hogy jusson a berlini és egyéb nagy tudományos akadémiák rendes tagjainak, mint a könyvtárak írnokainak, meg a bábaképző-intézetek legalsóbb rangú alkalmazottainak.

De hát az üzleti szellem erőt vesz még az ily vállalatokon is: az üzleti szellem pedig nem azt tekinti, hogy elvégre a tudományosság legmagasabb fórumait mégis csak a tudományos akadémiák képezik, — hanem azt, hogyan takaríthat meg néhány száz márkát az által, hogy nem veszi föl valamennyi tudomá-

nyos akadémia tagjainak a teljes névjegyzékét a „*Jahrbuch der Gelehrtenwelt*“-be.

Jellemző megjegyzést tett előttem a „*Minerva*“ fölött folyt eszmecsere kapcsán egy német tudós. Szóba jövéen ugyanis, hogy az ily „*Minerva*“-féle évkönyvnek csak akkor lenne igazán nagyobb mérvű culturtörténelmi és culturpolitikai jelentősége, ha nemcsak a tudósok pusztá nevét találónók benne följegyezve, de ha föl lennének sorolva ugyanott főbb műveik czímei és még azonkívül azon kitüntetések is, a melyekben az illetők az állam részéről részesültek, említett tudós ismerősöm azt jegyezte meg, hogy hát ez esetben fölösleges lesz kitenni a tudósok születési évének adatát is legalább a legnagyobb kitüntetésben részesítettre vonatkozólag, mert hát — mint mondá — a Németbirodalomban valóságos titkостanácsossá, excellentiás úrrá tudóst csak már akkor szoktak megtenni, midőn már minden foguk kipotyogott, a mi rendesen a 80-dik életév után szokott bekövetkezni. Jót nevetett a társaság ez ötleten, de azért helyesnek találta e megjegyzést, eltekintve a *Helmholtz* esetétől, a ki valamivel mégis előbb lett v. b. t. tanácsos, de ez is csak azért, mert már ekkor a franczia köztársaság őt, a világ legelső physikusát rég kitüntette volt a Légion d'honneur nagy keresztjével. *Mommsen* és *Virchow* még ma sem excellentiások; *Bastian* és *Steinthal* még ma is csak rendkívüli egyetemi tanárok! Mondá egyik-másik meglehetősen indignálódva.

Érdekesekek és nagyon tanulságosok voltak azon megjegyzések is, a melyekkel ezen kifakadásait kommentálták. *Mommsen* nem teszik excellentiássá, mert nem akarják megbántani sem Bismarckot, sem a pápát, azonfölül *Mommsen* fiatal korában a barrikádokon harczolt; *Virchow* pedig sok kellemetlenséget okozott a kormánynak évtizedeken át mint az ellenzék egyik szélső pártjának a vezére. Így szorul azután háttérbe a tudományos érdemi a szárazföld legelső culturállamában. Hát mind ebben lehet valami, de *Bastianra* a világhírű ethnologra nézve bizonyára nem az volt az akadály arra, hogy rendes tanárrá legyen, miszerint nagyon rossz az ő stylusa, hanem az, hogy nem volt számára még üresedés. Ugyanez áll *Steinthalra* nézve, a világhírű nyelvtudósra nézve is.

Berlinben nagy tekintélynek örvend most von *Wilamowitz-Möllendorf* a kitünő philolog. Nem csekélyebb kitűnőség az ő

apósa mint *Mommsen*; de ha nem is érte volna őt az a szerenese, hogy egy ily nagy befolyású sommitásnak a veje lehessen: bizonyára ki fogta volna érdemelni ő az ő jelenlegi positióját a saját működése által is. Évtizedek óta dolgozik ő a szakirodalomban nem kevesebb tudományos eredménnyel mint lankadatlan buzgalommal. Nagyobb művei és kisebb tanulmányai egyiránt számot tesznek a philologiai irodalom legkiválóbb termékeinek sorában, a mi annyival inkább emeli az ő jelentőségét, minthogy az ő bűvárlatai fölölelik a legkülönbözőbb görög szerzők szövegeit, elkezdve Homerosztól le egész Aristotelesig; a Xenophonnak tévesen tulajdonított régibb keletű Ἀθηναίων πολιτεία-t ép oly értékteljes dolgozat tárgyává tette, mint azon újabb keletű Ἀθηναίων πολιτεία-t, melyet 1890-ben Mr. Kenyon fedezett föl a „British Museum“-ban. Ez utóbbiról terjedelmes munkát tett közzé pár év előtt e cím alatt „*Athen und Aristoteles*“ és éppen ez a munkája ad még most is folyton tápot különféle tudós élcelődésekre. Ha a legtudósabb római — „*Romanorum longe doctissimus*“ — már t. i. *M. Terentius Varro* ma hallottai-ból föltámadna, írhatna elég menippeai satyrát azon attikai sóról, a mely a berlini és egyéb német tudósok kedélyes symposionain végig ömlik ugyancsak a von *Wilamovitz-Möllendorf* említett művének alkalmából. E művet az teszi nevezetessé, hogy a szerzője benne számtalan szerzővel polemizál, hadakozik jobbra-balra, de nem nevez meg egyetlen szerzőt sem, a kinek a nézeteit megczáfolni igyekszik; sőt még az illető munkának a címét sem közli, sem a szövegben, sem a vonal alatt. Hogy ez nem éppen czélszerű írói taktika: ezt megmondta a nagy nyelvismeretű történettudós *Eduard Meyer* is, arra utalván, hogy 25—30 év múlva senki sem fogja már tudni, hogy hát tulajdonképen kinek a nézetét czáfolgatta *Wilamovitz-Möllendorf*? De van ennél még sokkal fontosabb indok is, a melyből határozottan kárhozzatnunk kell *Wilamovitz-Möllendorf* ezen eljárását. A tanulmányozónak ugyanis nincs módjában kellőleg ellenőrizni *Wilamovitzot* arra nézve, hogy vajon nem szakított-e ki az általa czáfolgatott szerzőnek szövegéből oly passusokat, a melyeknek valódi értelmét csak akkor vagyunk teljesen képesek megérteni, ha az illető passusokat azon összefüggésben szemlélhetjük, a mely összefüggést csakis az illető, czáfolgatott szerző művének egész szövegéből ismerhetni föl. Ily kritikai ellenőrzést csak akkor gyakorolhatni, ha a czáfoló könyv-

ben megnevezve látjuk magunk előtt a czáfolgatott író nevét és könyvének czímét is. Ez esetben rögtön utána nézhetünk a czáfolgatott író könyvében és megérthetjük annak szövegéből azon egész összefüggést, a melyből a czáfoló az egyik vagy másik passust kiszakította. De ha a czáfoló akként jár el, mint *Wilamowitz*, azaz, ha a czáfoló csak egyes kiszakított passusokat czáfol a nélkül, hogy az illető szerzőt vagy annak szóban forgó művét megnevezné: akkor bizony alig fogja olvasson előbb egy magának azon fáradságot venni, hogy végig olvasson előbb egy egész kis szakkönyvtárt és egy egész csomó szakfolyóiratnak évtizedekre terjedő számain, csakhogy rátaláljon azon összefüggésre, a melyben a czáfolgatott passusok tulajdonkép beállítva lettek.

Valóban *Wilamowitz-Möllendorf* eljárása, ha általánosan követőkre talál, csakhamar desorganizálni fogná az egész tudományos kritikát, a mi ha megtörténnék: bizonyára nem előre fogna haladni a tudomány, hanem a legsajnálattalramúltóbb kátyúban kellene vesztegelnie.

Jellemző a Németbirodalom értelmiségének politikai gondolkozásmódjára nézve — nem a napi kérdéseket, de az alkotmánypolitika állandó nagy kérdéseit tekintve azon áramlatok irodalmi tusája, a melyek egyfelől a nemesség hagyományos állásának, másfelől meg az állampolgári jogegyenlőség követelményeinek igyekeznek a fennálló 1850/51-iki porosz alkotmány keretén belül elméleti érvényt szerezni. A manap is teljes érvényben fennálló 1850/51-iki porosz alkotmánylevél rendelkezései e kérdésben szerfölött hézagosak és ez céltudatosan van így: mert az 1850-diki alkotmány megalkotói belementek ugyan a *Waldeck*-féle javaslat alapján az 1830-diki belga alkotmány utánzásába, de felsőbb meghagyásra kihagyták ez utóbbinak mindazon rendelkezéseit, a melyek a királyi hatalomnak meg azután a nemesség előjogainak korlátozását vonták volna maguk után. Így az első kamra — a *Herrenhaus* — alkotó elemeinek egybeállítását az 1850/51-iki porosz alkotmánylevél köztudomásulag a király rendeleti útjára utasítja, míg a belga alkotmánylevél — „Constitution“ — azon §-át, a mely kimondja, hogy a belgák királya csakis azon jogokat gyakorolhatja, a melyeket a belga alkotmánylevél taxative felsorol, egyszerűleg mellőzi, hogy a király, daczára a népképviselő és a miniszteri felelősség behozatalának mégis csorbitlanul meg-

maradjon a korona történelmileg fejlett felségi jogkörének teljességében. Ez alapon teszik többé-kevésbbé elméleti eszmecsere tárgyává föntjelzett áramlatok azon kedvezményeket is, a melyeket a fönnálló alkotmány keretében ugyan, de az állampolgári jogegyenlőség követelményeivel szemben élvez a hivatalok betöltésénél a nemesség. Nevezetes e tekintetben *von Massow*nak a tanulmánya, melyet a jelen év nyarán tett közzé e conservatív publicista a „Conservative Monatsschrift“-ben. *Von Massow* azon nézet alaptalanságát igyekszik kimutatni, a mely nézet szerint túlságos nagy kedvezményben részesülnek a nemesek úgy a közigazgatási mint a birói állomások betöltésénél. *Von Massow* szerint, eltekintve a miniszterektől, a közigazgatási szervezetben a következő a számarány a nemesek és a nem-nemesek által betöltött hivatalos állomások közt: Oberpräsident 8 nemes, 4 nem-nemes; Regierungspräsident 26 nemes, 8 nem-nemes; Oberregierungsrath 33 nemes, 63 nem-nemes; Regierungsrath 45 nemes, 208 nem-nemes; Regierungsassessor 169 nemes, 359 nem-nemes. Landrath 246 nemes, 220 nem-nemes: összesen tehát „527 Adelige, 862 Bürgerliche“. Tekintve a nemesek nagyon csekély számát a nem-nemesek sok millióra menő óriási számához képest, egész plausibilitással utalnak tehát a másik áramlat hívei arra, miszerint *von Massow* statistikája éppen az ellenkezőjét bizonyítja be annak, a mit ő t. i. *von Massow* kimutatni akar, mert hát — mint mondják ezen áramlat publicistái, — ott, a hol 862 nem-nemes felsőbb tisztviselővel szemben 527 nemes felsőbb tisztviselő áll: az ily államban a nemesség bizonyára nagy kedvezménynyel dicsekedhetik.

Von Massow azonban még éppen nem képviseli a legszélsőbb jobbot ezen áramlatban; ő még határozottan a legmérsékeltebb rendi bajnokok közé tartozik; vannak conservatív írók, a kik a fölött jajveszékelnék, hogy a hadseregben sem oly aránytalanul nagy ma már a nemesek száma mint 1871, illetőleg 1866 előtt, sőt jelentek meg a legújabb időben még oly röpiratok is, a melyek ugyancsak erőlyesen követelik, hogy a birói állomásokra, sőt az ügyészi állomásokra is ezentúl kizárólag úri nevelésben részesült gentlemanek, tehát mint a röpirat mondja, lehetőleg csakis nemesek neveztessenek ki. Indokolásul azt hozza föl e röpirat, hogy ezért kellene bírakká, ügyészekké csakis nemeseket kinevezni, mert hát mint mondja, a nem-nemes

bírák és ügyészek nem bírnak eléggé jó modorral és így nem felelhetnek meg kellőleg az állásuknak, a perlekedő felekre nézve pedig éppen neveléshiányuk miatt nem tesznek oly benyomást, mint ezt állásuk erkölcsi érdekei megkívánnák. Az ember alig hisz a tulajdon szemeinek, midőn a XIX. század végével irodalmilag a legműveltebb államok társadalma felsőbb rétegeinek illetően eszmeáramlatai felől értesül. Tagadhatatlanul van része az ily áramlatban az antisemitikus irányzatnak is, de ez csak egyik tényező; a másik tényező a chauvinista teutonismus, a mely az állampolgári jogegyenlőség követelményeivel, a mennyire csak az 1850/51-diki alkotmánylevél dispositióinak hézagosa volt megengedi, Sedan óta még erősebben daczol, mint annak előtte; és már csak azért is, mert az állampolgári jogegyenlőség követelményeit a francziák proclamálták Európában először a maguk teljességében; része van végül ezen áramlatban azon opportunismusként is, a mely látván, hogy mily erős támaszai vannak még mindig a rendieskedésnek, még a *Miquelék* kormányralépte óta is a legnagyobb német államban, föl akarja használni a sajtószabadságot, vagy a saját velleitásainak érvényesítésére a „*Neuer Curs*“-ban vagy pedig tőkét akar csinálni magának ezen rendieskedő velleitások publicistikai támogatása által.

Ezen úgynevezett „*Neuer Curs*“ alatt jött létre *Conrad Bornhak* berlini egyetemi magántanárnak „*Allgemeine Staatslehre*“ című munkája¹ is, melyet sensationális hatású szellemi termékül igyekeztek feltüntetni a conservatív körök. Hát nem lehet tagadni, hogy — eltekintve egynémely részletétől, — átlátszólag tiszta, világos előadása nagyon előnyösen különbözteti meg a berlini magántanár e szerény terjedelmű, mindössze 258 lapra terjedő munkáját az eddigi általános államtani német kézikönyvektől, a *Bluntschli*-étől szintűgy mint a *Seydel*-étől: ámde ezen tagadhatlan jó tulajdonsága egymagában még éppen nem mentheti meg annak elméleti gyarlóságait. De hát a conservatív körök a szó szoros értelmében ujjonganak *Bornhak* könyve fölött; mert valóságos kánona ez a „*Neuer Curs*“ mesterkéltén ravaszkodó államtudományi taktikázásának.

Már másutt — névleg az „*Elemente der Politik*“ — czimű, 1895-ben Berlinben megjelent művemben kifejezést ad-

¹ Berlin, Carl Heymanns Verlag 1896.

tam abbeli meggyőződésemnek, hogy egyetlen egy államban sem hirdethet a maga általános államtanai vagy alkotmánypolitikai rendszerében hivatalos állásban levő állami tanár oly tanokat, a melyek ellentétben állanak ugyanezen állam államjogának alaptételeivel. Ezt a nyilatkozatot fönttartom ma is egész épségében és ha azt a *Bornhak* könyvére is alkalmazom, a ki nem tanár ugyan még, csak magántanár — de mint hiteles forrásból hallok, tanár akar lenni: úgy ezt azon hozzáadással teszem, hogy *Bornhak* célhoz vezetőnek látta már szóban forgó kézi könyvének közrebocsátása előtt is a döntő körök jóindulatát oly munkálatok által megnyerni, a melyek ugyancsak elmennek az 1850/51-diki porosz alkotmánylevél által megengedett absolutistico-aristokratikus velleitások legszélsőbb határáig. Így egyik iratában nem csekélyebb velleitás mellett tör lándzsát, mint azon soldatescai velleitás mellett, hogy a szerinte ma már amúgy is túlságosan költséges jelenlegi képzett néptanítók helyett a hadsereg altiszteire, tehát az őrmesterekre, szakaszvezetőkre és káplárokra bizza, az államhatalom az elemi oktatás vezetését. Éppen nem csodálkozhatunk tehát, ha a berlini egyetem törekvő magántanára a maga „*Allgemeine Staatslehre*“-jében is oly tanokat hirdet, a melyeket csak megdöbbenéssel vesz tudomásul minden fölvilágosult haladásbarát államtudományi tanulmányozó; sőt nem csodálkozhatunk még azon sem, ha a reactionárius körök ezen munkáját oly örömtelt bókokkal üdvözik.

Vessünk hát egy pillantást *Bornhak* művére.

Bornhak, miként előszavában mondja, nem bölesészeti alapon akarja fölépíteni a maga rendszerét, de *összehasonlító jogtörténelmi* alapon, melyet azonban ő „*geschichtlich-rechtsvergleichender Standpunkt*“-nak nevez; ezen összehasonlító jogtörténelmi alapon fölépített rendszere azonban nem az összes létezett vagy létező államokból vont tanulságokat foglalja magában, hanem csak azokat a tanulságokat, a melyek az *európai cultura* jelenlegi államaiból meríthetők; később azután majd kiterjeszti az ő rendszerét egyéb államokra is. Mindjárt az előszó után azon művek jegyzékét közli, a melyekre hivatkozik. Hát bizony nem valami nagy választék ez. Nem fordulnak elő benne sem *Hippolyte Passy*, *Parieu*, *Dareste*, *Boutmy*, *Borgeaud*, *Esmein*, sem *Bryce*, *Dicey*, *Greene*, *Bagehot*, *Stubbs*, *Sidgwick*, sem *Palma*, *Pierantoni*, sem *Fricker*, *Schäffle*, *Holst* művei. *Gneist*nak éppen

a legfontosabb műveit nem említi föl; az „*Elemente der Politik*“ czimű műveiről pedig bölcsezen hallgat, valószínűleg azért, nehogy könnyű szerrel ráismerjen valaki azokra, a miket tölem kölcsönzött, a nélkül, hogy e művemre hivatkoznék.

Bornhak az államformák tanával rendszeresen nem is foglalkozik; beszél alkalomadtán *Staatsform*ról és *Bundesstaat*ról, a nélkül, hogy a könyvében valahol is megmondaná, hogy mit kelljen érteni *Staatsform* alatt. *Bornhak* a „*monarchische Souveränität*“ államának fejezete alatt tárgyalja 1. az *absolut monarchiát*, és 2. az *alkotmányos monarchiát* — „*die Konstitutionelle Monarchie*“ — a mely alatt azonban csakis a *Robert von Mohl* által *dualistikus*-nak nevezett német pl. porosz alkotmányos monarchiát akarja értetni, ellentétben a *parlamentáris monarchiával*, a melyet ő — *Bornhak* -- csakis a II. nagy rovatban a népsouverainitás államának — „*der Staat der Volks-souveränität*“ — gyűjtő fogalmi körében helyez el. Igen, *Bornhak* a népsouverainitás államainak kategóriájába helyezi bele 1. a *respublicát*, 2. a *parlamentáris monarchiát* és 3. a *demokratikus tyrannist*. Elköveti pedig ezen osztályozást a nélkül, hogy forma szerinti meghatározást adna a *demokratiáról*, *aristokratiáról*, *plutokratiáról*, sőt a *köztársaságról* meg a *monarchiáról*, — úgy hogy *Bornhak* e művének tanulmányozója egyáltalán sohasem tudja meg, hogy *Bornhak* mit akar voltaképen a „*demokratia*“ alatt értetni?

Bornhak különben daczára annak, hogy általában véve tiszta, világos előadása által tűnik ki, mint már mondtam, első sorban egyéb általános államtani német compendiumok fölött: itt-ott mégis homályossá lesz egész az érthetetlenségig, különösen oly esetekben, midőn olyasmit állít, a mi által sikerteljesen vél kedvében járhatni a hatalom tényezőinek, a nélkül, hogy az ő saját állításának igazságáról, tudományosságáról meg lenne győződve. Ekkor azután egy-egy értelmetlen mondat construalása által igyekszik keresztüllábolhatni a nehézségen. Így a többek közt mindjárt a 7-ik lapon ilyen mondattal találkozunk: „*Wie die religiös-sittlichen Kräfte des Staates seinen Werth und sein Schicksal wesentlich bestimmen, so kann für die Staaten der christlichen Staatengemeinschaft den absoluten Massstab und Werthmesser weder eine absolute menschliche Vernunft, noch eine voraussetzungslose Wissenschaft, die es beide nicht gibt, sondern nur das Christenthum sein*“ (sic). Egy egészen hibásan

construált mondat: de miután a sajtóhibák jegyzékében sincs helyreigazítva, illetőleg sajtóhibák jegyzéke nincs is a könyvhöz csatolva: tehát okvetlenül azon gondolatra kell jönnünk, miszerint ez által *Bornhak* csak manoevrirozni akart, nehogy egy nagyon is kényes kérdésben határozottan színt kellene vallania.

Vannak azonban e művében *Bornhak*nak oly nyilatkozatai is, a melyeket teljességgel nem lehet félreérteni, — nyilatkozatok, a melyekből napnál fényesebben kiderül, hogy minő érdekeket kívánt *Bornhak* e művének megírása által első sorban szolgálni. Így pl. a 13-dik lapon *Bornhak* az állam fogalmát a monarchikus államban azonossá igyekszik átescamitirozni magával az uralkodóval, és ugyan azon értelemben, mint ezt XIV. Lajos értette, midőn azt mondotta, hogy: „L'état, c'est moi!“ *Bornhak* ugyanis nem csekélyebb dolgot állít, minthogy „*derjenige, der die staatliche Gewalt aus eigenem Rechte innehat, ist eben selbst der Staat*“. (13 l.) A muckerek kedvéért, a kiknek még mindig óriási befolyásuk van, elmegy a 15-lapon odáig, hogy constatálja, miszerint a Zsidóország theokrátiáját maga az Úristen alapította. Az is bizonyos, nagybefolyású körök szája ize szerint van, a mit *Bornhak* a 20. oldalon hangsúlyoz, hogy t. i. nem arra való az állam, hogy minden egyes honos egyéneknek a jólétét mozdítsa elő, hanem hogy az egyes honosok tartoznak magukat az államnak mint az emberiség legfőbb céljának áldozatul hozni. „Nicht die Pflege der Wohlfahrt der Einzelnen ist Aufgabe des Staates, sondern die Einzelnen müssen sich dem Staate als dem höchsten Zwecke der Menschheit opfern“ (20. l.). Midőn pedig *Bornhak* ezen alaptételt *Aristoteles*re vezeti vissza, csak a saját tudatlanságát árulja el: mert hisz *Aristoteles* éppen ellenkezőleg az εὖ ζῆν-t, az egyesek boldogulhatását állította oda mint az állambani élet végeztéljét. Jellemző, hogy *Bornhak* úgy I. *Napoléon* mint III. *Napoléon* uralmát *tyrannisznak* nevezi, de a német absolut monarchiákat, úgy mint ezek pl. a mult században fönnállottak, éppen nem kívánja *tyrannisznak* tekintetni. (66. l.) De még jellemzőbb, hogy *Bornhak* a 104-dik lapon félreérthetlenül azt mondja, hogy bizony a népképviselői rendszer sem többet sem kevesebbet nem ér, mint a rendi gyűlések. „Unter anderen politischen und socialen Voraussetzungen entstanden als das Ständethum, ist es an sich weder schlechter noch besser als dieses, sondern eine ihm gleichberechtigte his-

torische Erscheinung.“ (104- l.) Annak a szerzőnek, a ki ilyet a XIX. század végével művelt nyelven írott könyvben ily félreérthetetlenül tisztán, világosan ki mer mondani, semmiesetre sem hiányzik az erkölcsi bátorsága, ez már kétségszövonhatlan: ámdé, hogy az ily szerzőnek azután nem is tisztán tudományos czél lebeghet a szeme előtt, midőn ily tant hirdet, ez sem szorul azután bővebb beigazolásra. Ugyan ily irányzatos törekvésre vall szerző részéről az, a mit nála a törvényhozás és a kormány közti viszonyról olvasunk. Az ő theoriája szerint *szabad kormány* — „*freie Regierung*“ — csak oly monarchikus államban létezik, a melyben a törvényhozás csak bizonyos ügyekben alkothat törvényt; az ily államban azután a kormány szabadon és korlátlanul rendelkezhetik minden egyéb ügyek fölött, t. i. a melyekre nézve ezen állam törvényhozása törvényeket nem alkothat, és *Bornhak* szerint azután csak az ily kormány a valóban *szabad kormány* — „*freie Regierung*“ — és csakis az ily állam nevezhető azután alkotmányos államnak — „*Konstitutioneller Staat*“. „Je nach ihrem Verhältniss zur Gesetzgebung gliedert sich die Regierung des konstitutionellen Staates in zwei Theile, die freie Regierung und die Vollziehung.“ — „Die *freie* Regierung bewegt sich auf dem der Gesetzgebung *nicht* vorbehaltenen Gebiete.“ „Insbesondere fällt hiernach die Organisation aller Behörden, die nicht wie die der Gerichte und zahlreicher Verwaltungsbehörden gesetzlich erfolgen muss“ (150—751 l.)¹ De nem folytatom ebben az irányban. Azt hiszem, a fölhozottak is eléggé megvilágíthatják azon reactionarius törekvést, a mely *Bornhak* általános államtanát átlengi. Ámdé megvilágíthatja egy ily munkának nagymérvű elterjedése, a komoly sajtó részérőlí kedvező fogadtatása, valamint az a tekintély, a melyre már is eljutott; mindez, mondom, megvilágíthatja egyúttal a német értelmiség köreiben még mindig otthonos haladásellenes áramlatokat is.

Nem fejezhetem be azonban a *Bornhak* munkájának jellemzését a nélkül, hogy ne jelezzem minő tájékoztatlanságot árul el *Bornhak* e művében a magyar törvényhozásra vonatkozólag. *Bornhak* ugyanis a 169-dik lapon egyenesen azt mondja, hogy Magyarországon a törvényhozás a rendőrségi ügyek tárgyában törvényt nem alkothat. „Die deutschen Mittelstaaten überweisen der Gesetzgebung alle

¹ Hasonl. ö. *Bornhak*, Allgemeine Staatslehre 165—170. l.

Rechtsnormen, welche in die Freiheit der Person und des Eigenthums eingreifen, also im wesentlichen das Privat-, Straf-, und Prozessrecht, und ausserdem kasuistisch einzelne andere Materien, *Ungarn die meisten Rechtsnormen jedoch mit Ausschluss der Polizei und einzelne andere Anordnungen*“ (169. l.).

Úgyan honnét vette *Bornhak* a három kötetre terjedő „*Preussisches Staatsrecht*“ (1888—1892) és az „*Entwicklung der Konstitutionellen Theorie*“ (1895) szerzője ezt a képtelenséget? Erre nem tudok feleletet; csak annyit látok az egészből, hogy Magyarország alkotmányát még ugyancsak kevéssé ismerik még a német államjogtudósok is. Hogy a helyzet e részben is minél előbb megjavuljon, ez kívánatos: de nézetem szerint ezt csak akkor fogjuk elérhetni, ha majd a magyar tudományosság egyáltalán nagyobb súlyllyal fog birni a külföld vezető körei előtt, mint a mennyivel bir az manapság.

Addig is azonban nem árt egy figyelmeztetés, a melyre nekem éppen külföldi tapasztalataim adják meg az ösztönzést. Nyelvünk, és ennek folytán irodalmunk is elszigetelve áll egész Európában. Amde, ha a német, angol, franciaia vagy bármely más culturnemzetbeli európai művelt ember beletekint véletlenül egy-egy magyar könyvbe, folyóiratba, vagy hirlapba és abban hibásan talál írva valamely görög eredetű műszót, ebből nem csoda, ha azt következteti, hogy a mi nemzeti irodalmunk nem áll tudományos disciplina alatt, és így alatta áll azon színvonalnak, a melyről komolyan számba lehetne venni egy elszigetelt nemzeti irodalmat.

Hogy concret nyelven szóljak, föl kell említenem, miszerint már több ízben fölkaczagtak előttem, különben irányunkban éppen nem ellenséges külföldi tudósok — 1869-ben, 1873-ban és a jelen év 1897 nyarán is — a fölött, hogy a görög eredetű műszókat oly módon írják egyes magyar írók, miszerint arra a gondolatra kell jönniök a külföldi tudósoknak, hogy a magyar íróknak fogalmuk sincs a görög nyelvről. Így e nyáron is magyar könyvet vett egy német tudós a kezébe és ebben ezt a szót „*liturgia*“ ekként látván többszöriösen kinyomtatva, hogy: „*lithurgia*“; egyenesen elievette magát, mondván, „Wie?, die Ungarn schreiben das Wort *Liturgie* mit *th*?“ Már korábban 1886-ben és ismét 1873-ban egy nálam levő német tudós pedig a fölött kaczagott ugyancsak jóízűleg, hogy ezt a szót „*ὁλουργία*“ magyarul így írják számtalan könyv-

ben, folyóiratban és hírlapban, hogy „*olygarchia*“. Ez látszólag csekélység ugyan, de mégis a szó szoros értelmében compromittálja a magyar tudományosságot, sőt a tágabb körű közepes színvonalú magyar irodalmat is a tanult külföld előtt. Hisz a *liturgia* szó t-vel írva rávall az eredeti görög műszóra λειτουργία, míg a *lithurgia* th-val egészen mást jelent, tudniillik *kőfejtést*, *kőbányászatot*, vagy *kőmetszést*, a kövek földolgozását jelenti, (λίθος kő, és οὐργεῖν valamiben dolgozni.); az *ολυγαρχία* pedig y-lonnal írva egyáltalán semmit sem jelent; és miután az *ὀλιγαρχία* az *ὀλιγος*-ból és az *ἄρχειν*-ből származik, tehát nem y-nal, hanem i-vel kell azt írni.

De ezzel még koránt sincs kimerítve a hagyományos helyesírási baklövéseink száma a görög származású szók magyar átírása tekintetében.

Ezt a nevet Ἱππόλυτος számtalanszor így olvassuk magyar könyvekben, hogy *Hyppolitos*, y-nal nyomban a H után, pedig hát az y nem a H után kellene hogy következze, hanem igenis az l után, miután nem Hıppolitos, hanem *Hippolitos*. (Ebből, hogy hippos ἵππος és λόειν). Ezt a szót is hippodrom ἵπποδρομος így írják nálunk, hogy *hyppodrom*: y-nal a h után, pedig ez ismét semmit sem jelent, miután ἵππος szó a görögben nem létezik, hanem csakis ἵππος, ló, a mit nem y-nal, hanem i—ωτά-val vagyis i-vel kell írni. A legmulatságosabb azonban midőn ezt a szót ἱεραρχία ekként írják nálunk itt-ott, hogy *hierarchia*, t. i. y-nal a h után. A *hierarchia*, köztudomásúlág ebből van összetéve, hogy ἱερός és ἄρχειν: de ez a szó ἱερός nem ismer y-lont, hanem ἰωτά-val vagy is i-vel iratik, míg a *hyerarchia*, y-nal éppen nem egyházi ranglépcső-fokozatot vagy hivatali lépcső fokozatot jelentene, hanem egészen mást t. i. a *disznókús uralmát* jelentené, miután ἱερός ebből ἵς disznó, a disznóból eredő dolgokat, így tehát véres hurkát, kolbászt, gömböcöt, sonkát, szüzpecsenyét jelenthetne csupán. Szintily nevetséges *etikát* írni *ethika* helyett és *atletát* *athleta* helyet. *Etika* esztendőre szőlő dolgokat jelent, *athleta* pedig elviselhetlen, kiállhatatlan embert: tehát egészen mást, mint az *ethika* és az *athleta*.

Valóban ez csak csekélységnek látszik, de tényleg mégis degradálja a magyar irodalom jelentőségét mindazon külföldi tudósok előtt, a kik esetleg jóakarófigyelemmel hallgatják ugyan végig egyik-másik lelkes honleányunk előadását a magyar pusztá

meg a magyar zsványélet költői szépségeiről egyik-másik német városbani hang- és szavaiati verseny alkalmából, de nagyon is furesát gondolnak a mi culturánkról, midőn magyar könyvben, magyar folyóiratban, magyar hirlapban ezt a szót, hogy *hierarchia* így látják kinyomatva, hogy *hyerarchia*, ezt a szót pedig, hogy *liturgia* ekként látják számtalanszor kinyomtatva, hogy *lithurgia*! Ha egynémely nagyon elterjedt napilapunk ezt az angol szót „*yacht*“ következetesen ekként írja folyton hogy *jakt-hajó*, holott az angol úgy ejti ki azt, hogy „*jott*“, hát ez tréfásan hangzik ugyan, de még sem valami veszedelmes baklövés; hasonló áll azon olvasmányainkról, a melyekben *Don Quijote*-t így találjuk kiírva, hogy *Don Kisott*; ez sem annyira veszedelmes, mert hisz kevés ember tud Európában spanyolul Spanyolországon kívül és így nem tudhatja. hogy a spanyol *j*-t, melyet 1846 előtt *x*-el irtak, nem *s*-nek, hanem *ch*-nak kell kiejteni; másfelől már csak azért sem veszedelmes ez, mert hát Párisban úgy mint Berlinben és Bécsben egyiránt *DonKisott*-ot mondanak még a highlife köreiben is a francia *Don Quichotte* és az olasz *Don Quischiote* után.

Ámde ha görög nevekről van szó, ez már egészen más szempont alá esik. Mert a ki tudatlanságot árul el a classikai műveltség dolgában, azt nagyra becsülik ugyan, tán egyéb érdemei czimén: de komolyan számbavehető embernek még sem tartják a tudományos műveltség dolgában sehol Európában.

Ezért midőn jelen előterjesztésemet a m. t. akadémia II. osztályának kegyes figyelmébe ajánlom, bátor vagyok egyúttal a m. t. akadémiát arra kérni, hasson oda, hogy irodalmunktól nemzetünk e legfőbb kincsétől a jövőre távol maradjanak az offéle nemzetközileg fölismerhető baklövések, a melyek a mi elszigetelt szellemi életünk jó hírnevét a tudományosan képzett külföldi értelmiség előtt annyira compromittálják! Mert utóvégre is, ha valamely honfitársunk az ösiesdi fringiát nem a hova kell, a baloldalára, hanem a jobboldalára köti föl valamely díszbankett alkalmával, ez még nem oly nagy baj; elfeledik ezt a mi nevető honfitársaink már pár nap mulva: de ha folyvást *lithurgiát*, azaz köfejtést írunk *liturgia* helyett vagy pedig ha folyvást *hyerarchiát* vagyis disznóhusuralmat írunk *hierarchia* helyett, akkor a művelt külföld ki fog bennünket nevetni, még mielőtt a mi folyton előre törekvő szellemi beléletünk valódi tartalmával közelebből meg kívánna ismerkedni.

Schvarcz Gyula.

PLINIUS ÉS A GÖRÖG KÉPÍRÁS TÖRTÉNETE.

— Második közlemény. —

II.

A gyorsabb fejlődés kora.

A) *Az átmenet. Apollodoros és Timanthes.*

Polygnotos után egy újabb, realisabb kornak kellett következnie, a melyben megelégszenek a kisebb tárgyakkal is, de a megtestesített gondolatok fensége helyett a művész a tárgyak és alakok változatosabb csoportjában az életnek valóságosabb képét adja. A mythostól mindinkább távolodnak: sokszor már csak ürügy az ábrázolásra; végül a mythologiai tárgyak és alakok pusztá fogalmakká és nevekké válnak, hogy helyet adjanak a földi és realis tárgyak művészi utánzásainak. A mily mértékben távolodnak az olymposztól, olyan mértékben közelednek a földhöz, a mindennapi élethez; a milyen módon hűtelenek lesznek az ég uraihoz, ép úgy közelednek a föld hatalmasaihoz, míg végre ezeket amazoknak a képében tüntetik fel.

S mindezekon kívül még a léleknek, indulatoknak élethű s a test helyzetével és az arczvonásokkal való kifejezésére, képeiken és alakjaikon a léleknek és a testnek összhangra hozatalára törekcszenek.

Ez az átalakulás természetesen nagyon lassan megy. A képzőművészett tárgyaitak és felfogásának, valamint az emberiség gondolkozásmódjának átváltozását csak lassan lehetett előkészíteni és épen oly lassan lehetett a festészetnek a realis és valóságos utánzásához szükséges eszközöket beszereznie.

Az előkészítő, fejlesztő munkásság a peloponneszosi háborúk idejéig tartott és csak az ezután következő képírók voltak teljesen birtokában azoknak az eszközöknek, a melyeket megszereznie a görög képírásnak osztályrészül jutott.

A technikai tökéletesség felé az első úttörő munkásság dicsősége, úgy látszik, *Apollodoros*-nak és *Timanthes*-nek jutott. Ők ennek a két, egymástól eltávozó korszaknak a küszöbén állanak. Ezek a festők, míg egyrésztől úttörők, a következőnek előkészítői, mesterei vagy útmutatói, egyszersmind a régebb és az újabb kor művészi irányának és törekvéseinek is összekötő kapcsai.

Különösen *Apollodoros* az, a ki a régi és az új irány közt az átmenetet leginkább képviselte. Nézzük hát, micsoda adatokat őrzött meg róla Plinius?

Virágorát a 93. olympiasra teszi (XXXV. 60). Azonban, ha közelebbről vizsgáljuk, Plinius tévedése nyilvánvaló lesz. Nevezetesen ugyancsak ő tőle tudjuk, hogy *Apollodoros* Zeuxist megelőzte és ez a másik nagy mester már az ő nyomdokain halad. „A művészetnek tőle, (t. i. *Apollodorostól*) felnyitott kapuin — úgy mond Plinius — a 85 ol. negyedik évében a herakleiai Zeuxis lépett be;“ továbbá: „ő rá, (t. i. Zeuxisre), csinálta *Apollodoros* azt a verset, hogy a tőlük ellopott művészetet Zeuxis vitte magával tovább.“¹ Ezekből az idézetekből kitűnik, hogy *Apollodoros*nak sokkal idősebbnek kellett Zeuxisnél lennie. Már pedig az is bizonyos, hogy Zeuxis jóval hamarabb „lépett be a művészetek kapuin“, mint azt Plinius mondja. Ugyanis igaza van *Brunnak*,² midőn azt bizonyítja, hogy Zeuxis ebben az időben már meggazdagodott s műveit ingyen ajándékozgatta el; hogy „Alkme-ne“-jét Agrigentumnak adta, holott ez a város 406-ban (93 ol. 3 év) már elpusztított. Tehát az ajándékozásnak már ez előtt kellett történnie. S ha már a 93. ol. előtt olyan jó módban volt Zeuxis, hogy műveit épen testületeknek: egy városnak ingyen átengedhette, akkor már előbb, jó idő óta kellett esetjét forgatnia. S mindebből természetesen következik, hogy az ő elődjének,

¹ „61. Ab hoc artis fores apertas Zeuxis Heracleotes intra-vit olympiadis LXXXV. anno quarto . . .“ „62. in eum Apollodoros supra scriptus verum facit, artem ipsi oblatam Zeuxim ferre secum . . .“ Nat. Hist. XXXV.

² *Brunn*. i. m. II. 52. l.

Apollodorosnak, még előbb kellett élnie. De, hogy mikor? azt határozottan meg nem mondhatjuk. Csak annyi bizonyos, hogy Pliniusnak ide vonatkozó adata nem hiteles, mert, a mint láttuk, Apollodoros csak akkor élhetett még a 93. ol.-ban is, ha nagy öregséggel volt megáldva; virágzó kora semmi esetre sem eshetett erre az időre. A „repulsit“ kifejezés abból a korból már nem illetheti meg.

Plinius két művéről emlékezik meg. Az egyik az „*áldozó pap*“, a másik „*a villámtól sújtott Aiax*“. Az utóbbiról azt állítja, hogy ez az ő korában Pergamosban volt. Azonban, a mint *Oemichen* gyanítja, ezt az értesülését ő C. Licinius Mucianusból merítette; ennek az írónak a neve pedig nem erős bizonyíték az adat igazsága mellett.¹

Erről a két képről szóló tudósításainál azonban a művészet-történetre nézve sokkal fontosabbak azok a szavak, a melyekkel Apollodoros művészetét általánosságban jellemzi. A bevezetésből „*primus repulsit Apollodorus, Atheniensis*“ mindjárt látszik, milyen sokra becsüli működését! Majd tovább: „*primus gloriam penicillum iure contulit*“ s végül: „*neque ante eum tabula ullius ostenditur, quae teneat oculos*“. . . magasztaló szavakkal nyilatkozik róla. S mindezeket még tetetőzi az az állítása, hogy a Zeuxis és az ezután következők számára „ő nyitotta fel a művészet csarnokának kapuit“.

Ha megfigyeljük, látni fogjuk, hogy ezek a, szinte ömlengő dicséretetek mind a Polygnotos rovására mennek. Plinius szemében — ezekből látszik — a képírás igazi virágzása csak Apollodorosnál kezdődik.

Szerzőnk ízlésének ismerete sok dolgot megmagyaráz, de egyszersmind meg is gyöngíti állításainak erejét. Ugyanis már az eddigiekből is meggyőződhattunk arról, hogy neki a festői hatásnak inkább csak a külsőségei iránt van érzéke. Bár tisztább látású, mint korának emberei általában: ízlése összehasonlíthatatlanul közelebb áll a tiszta műízléshez, mint csak az anyag drágaságában és fényében gyönyörködő kortársaié: kora mégis rajta hagyta bélyegét s ítéletein, bármennyire elütnek is azok a nagy többségtől, érzik az aláhanyatlott közízlés befolyása.

Polygnotos-szal elkövetett méltánytalanságán enyhítene az, ha szövegében a „*tabula*“ kifejezésre súlyt fektetnénk.

¹ L. G. *Oemichen* i. m. 146. l.

Plinius ugyanis eddigelé ezt a szót nem használta, s ha azt vesszük föl, — a mi máskülönbén kissé ingatag alapú hypothesis, de elvégre nem lehetetlen — hogy az ő idejéig inkább csak a falfestést művelték s a függőképek még kevésbé voltak szokásban és technikája még teljesen kifejletlen volt: akkor érthetnők azokat a dicséreteket, a melyeket Plinius a Polygnotos rovására Apollodorosra rak, s ebben az esetben nem állana olyan éles ellentétben Aristoteles ítéletével. A gyermekkorát élő művészet fejlődési menetének leginkább a falfestés technikája felel meg s ez némi valószínűséget kölcsönöz a fenti hypothesisnek, abban az esetben, ha Pliniusnak alább mondott szavai: „nulla gloria artificium est, nisi qui tabulas pinxere“ (XXXV. 118.) a Polygnotos korára még nem vonatkoznak. Ennek, vagy az ellenkezőnek a bizonyítására azonban semmi alapunk sincs, sőt Polygnotosnál tárgyalt tudósítása ennek ellentmondani látszik.

Míg az eddig tárgyalt megjegyzések általánosságban szólanak, addig a „primus species exprimere instituit“ már a részleteket érinti. *Brunn*¹ az ó-kori írókból nagy szorgalommal összegyűjtötte azokat a tényeket, melyek a „species“ szónak értelmére egy, vagy más irányban világot vetnek s ezekből aztán messzevágó következtetéseket hoz ki. Nézete szerint ahhoz, hogy a „species exprimere“ szavakkal kifejezett cél elérhesse, a fény és árny helyes vegyítése és a vegyítés törvényeinek helyes ismerete kellett. Még tovább megy *Müller*, mikor ennek a fejlődésnek a magyarázatát adja a skenographia kifejlődésében. Mi ezeket a nagy német kutatókat ilyen messze nem követhetjük. Igaz ugyan, hogy némely görög írók egyenesen *σκιόγραφος*-nak nevezik Apollodorost,² de ezt a kifejezést is helyes értékére kell leszállítanunk. Ha annyit elfogadunk Apollodorosról, hogy főigyekezete volt a képírást ebben az irányban tökéletesíteni, akkor, azt hisszük, eleget tettünk a történelmi igazságnak. De Polygnotosnak fentebb vitatott és Apollodorost mindenesetre megelőző fáradozásairól sem szabad megfeledkeznünk. Csakis így ítélünk annak az általános igazságnak a szellemében, mely az emberi művelődés fejlődésére is áll: in natura non est saltus, non est hiatus.

¹ L. H. *Brunn* i. m.: II. 49 l.

² L. *Overbeck* 1643. és 1646. sz. a

Az átmenet másik ismert képviselője, ki, a mint látni fogjuk, Polygnotos és Zeuxis között foglal helyet, noha az utóbbinak kortársa lehetett, *Timanthes* vala.

A XXXV. könyv 64. pontjában a Zeuxis kortársának mondja Plinius, alább meg (XXXV. 72.) elbeszéli, hogy egy művészi versenyben Parrhasioszt győzi le. „A szónokok dicsőítése által híressé lett“ Iphigeniájával foglalkozik kissé hosszasan.¹ Leírása szerint mindenik alakjának arczán mély bánat kifejezése ült, különösen a nagybátyjén; az atyjáét pedig ruha fedte, mert a művész úgysem lett volna képes kifejezni bánatát a maga nagyságában. Az ó-kori írók ritka egyértelműséggel szólnak erről a műről. Mindannyian a teljes szomorúság képének mondják s abban is megegyeznek, hogy Agamemnon arcát lepel fedi. Így tehát egészen bizonyos, hogy mind egyazon képről beszélnek.²

Ennek a leírásával feltűnő egyezést mutat egy pompejii falkép is. Középen egy ifjabb és egy öregebb férfi tartja Iphigeniát, ő maga pedig kezeit segítségül az égre emeli. Az egyik férfit általában Odysseusnak, a másikat Diomedesnek gondolják. Balra a fűcsoporttól elfordulva s arcát ruhájával betakarva Agamemnon, az oltártól jobbra pedig Kalchas áll. A levegőben egy nymphea siet elő, hogy az áldozatra hozott szarvassal megváltsa Iphigeniát. Plinius ezekről az alakokról maga nem szól, de *Quintilianus*, *Cicero* és *Valerius Maximus* mindezeket *Timanthes* képénél is felsorolják. Éppen azért némelyek úgy vélekednek, hogy a pompejii freskó *Timanthes* műve után készült.³ Azonban ezeknek az emlékeknek legalaposabb ismerője és kutatója, *Helbig*, legfontosabb művében mitsem szól erről a dolog-

¹ Iphigenia oratorum laudibus celebrata, qua stante ad aras peritura cum maestos pinxisset omnes praecipueque patrum et tristitiae omnem imaginem consumpsisset, patris ipsius voltum velavit, quem digne non poterat ostendere. Nat. Hist. XXXV. 73.

² L. a különböző adatokat összegyűjtve *Overbecknél* 1734—41. sz. alatt.

³ W. *Helbig*. Untersuchungen über die campanische Wandmalerei. Leipzig. Breitkopf und Hartel. XVI. és XXVII. fejezetek. Továbbá: Wandgemälde der vom Vesuv verschütteten Städte Campaniens. Beschreiben vom W. *Helbig*. Nebst einer Abhandlung über die Antiken Wandmalerei etc. in technischer Beziehung von O. *Donner*, Leipzig. Breitkopf und Hartel, 1868. 1304. sz. a. Végül H. *Brunn* i. m.: II. 82. l.

ról, noha máskor rendkívüli elmeéllel kutatja a pompejii falképek és a görög-római auctoroknál említett műtörténeti emlékek közt az összeköttetést.

Hogy Timanthes műve maga szolgált volna kiindulásul a pompejii festőnek, vagy hogy épen azt másolta volna, annak nincs semmi valószínűsége sem. *Helbig* meggyőzően bizonyítja, hogy ilyenekre gondolnunk sem lehet és hogy eredeti képeket a maguk egészében nagyon ritkán másoltak le. A görög képírás és a pompejii falfestészet között az érintkező pontokat kutatva, kimutatja, hogy emezeknek művészei csak közvetve merítettek a görög festészetből s még így is az utóvirágzásnak, Sándor és utódainak kora volt rájuk hatással. Hogy egy-két kiválóbb régebbi kép azonban ne inspirálhatta volna őket, különösen az archaizálókat: annak a lehetősége nincs kizárva, sőt épen a szóban forgó két festmény példája épen bizonyítja is. Ez a freskó meg épen affectálja a régies modort; s így kétszeresen van okunk hinni, hogy közvetve vagy közvetetlen ennek hatása alatt készült. De aztán tovább ne menjünk. Némelyek szerint azonban egy cataulauni mozaik-kép még közelebbi összeköttetésben áll Timanthes művével.¹

Művei közül még a következőket említi: Alvó Kyklops, Egy heros, a mely Plinius korában még Rómában a béke templomában volt, s végül a Parrhasios-szal folytatott versenynek a leírásánál említett Ajax, ki Achilleus fegyvereért küzd. Csak a Palamides meggyilkolását ábrázoló művét hagyja megemlítetlenül.²

Noha a többi írókkal együtt kevés műnek emlékét őrizte meg Plinius, mindamellett is néhány jellemző tudósítása rendkívül becses. Ezek tanúsága szerint Timanthes olyan művésztehetség, kiben a technikai képességekkel még nem igen lehetett arányban gazdag tartalomra való törekvése. Szerzőnk azt mondja ugyanis róla, hogy műveiből többet lehetett kiolvasni, mint a mennyit maga festett beléjük.³

¹ L. *Woltmann-Voerman* Geschichte der Malerei, Leipzig, 1879, E. A. *Seemann* I. 50. l.

² L. *Overbeck* i. m. 1740—41.

³ Timanthi plurimum adfuit ingenii atque in unius huius operibus intelligitur plus semper quam pingitur et cum sit ars summa ingenium tamen ultra artem est. Nat. Hist. XXXV. 73., 74.

Alvó Kyklopsának nagyságát, mert a kép máskülönben kicsiny volt, úgy emeli ki, hogy azt egy satyr thyrsusával méregeti (XXXV. 74.); Agamemnon arcát meg eltakarja, mivel maga sem érez elég erőt arra, hogy az atya nagy fájdalmát kellő módon kifejezhesse. Mindezekből egyfelől az látszik, hogy a képirás még ekkor nincsen a kifejezés és valószerű utánzás minden eszközeinek teljesen birtokában, de másfelől meg az, hogy Timanthes is kereste a nagyobb problémákat és különösen a lelki vívódások kifejezésével a szokottnál nehezebb feladatokra vállalkozott. Híve még a régi iskolának, mely a művészeket a nagyobb, magasabb szárnyalású eszmék tolmácsolására használta fel, s ennek a célnak szolgálatában ő is idealizált, sőt még a symbolikus ábrázolástól sem tartózkodott. Hogy ezt öntudatosan tette, még inkább mutatja „heros“-képe, a melyre azt jegyzi meg Plinius, hogy benne heros-typust, heros-ideát akart teremteni: absolutissimi operis artem ipsam complexus viros pingendi.

Noha Plinius erősen hangsúlyozza, hogy csak ennek az egy festőnek munkáiban — in unius huius operibus — látszik több, mint a mennyit belefest, és így Timanthesnek ezt a tulajdonságát, vagy talán inkább gyengességét a képirásnak ebben a fejlettebb korszakában elszigetelt jelenség gyanánt akarja feltüntetni; mégis, úgy hiszszük, az általánosra lehet belőle következtetnünk, mivel a képirás ekkor még azért távolról sem érte el fejlődésének a tetőpontját. Azért Timanthesnek művészettörténeti értékét, szerepét és helyét, leghelyesebben úgy állapíthatjuk meg, ha őt Zeuxis és Polygnotos, illetőleg az általuk képviselt fejlődési fokozatok közé illesztjük be. E föltevés szerint aztán — bár egyrésztől közvetít, másrésztől — elkülönítve magában áll. Timanthesnek ezt a különállóságát pedig könnyű megmagyaráznunk abból, hogy Timanthes Sykion első kiemelkedő alakja, vagyis inkább előkészítője volt a sykioni iskolának, a melynek keletkezését Plinius csak Eüpompos-tól származtatja. Ezért, bár magánkörülményeiről semmit sem tudunk, mégis fentebb ismertetett tulajdonságai és korától való elmaradottsága miatt valószínű, hogy a görög műveltség virágzóbb központjaitól el volt zárva, nem élt benne az uralkodó művészeti áramlatok sodrában s az egyes vívmányok közvetlenül nem érintették.

B) *Zeuxis*.

Apollodorosnak *Zeuxis* volt méltó követője. Plinius a 93 ol. 4. évére teszi fellépése idejét. Hogy ez az állítása a valóságnak meg nem felel, azt már Apollodorosnál láttuk. Zeuxis már a 93. ol.-ban annyira gazdag ember volt, hogy köpenyegére aranybetűkkel fonatta be nevét, s műveit ebben az időben már ingyen ajándékozgatta, mivel elbizakodott ítéllete szerint festményeinek méltó díját úgy sem tudták volna megadni.¹ Azért, azt hiszem, leginkább megközelítjük a valóságot, ha tevékenységének idejét a 86. és 96. olympias közé tesszük.² Plinius ugyan nyíltan tiltakozik az ellen is, hogy virágkorát a 89. olympiasra tegyük (XXXV. 61.), de, mint láttuk, a történelmi adatok mást mondanak.

Az életkorára vonatkozó hibás adaton és művének címén és jellemzésén kívül még egy pár anecdotát mond el róla, azok mellett, a melyeket fentebb már érintettünk (XXXV. 66.). Ezeket az anecdotákat, a mint *Brunn* és *Furtwängler* gyanítják, *Nepos*-könyvéből vette Plinius; de éppen ezt a legutóbbit Seneca is ismétli.³

Magánviszonyairól Plinius még csak annyit mond, s pedig *Oemichen* szerint saját hozzátoldásaként, hogy agyagműveket is készített (XXXV. 66.), a melyek közül azt, a melyik a műsákat ábrázolta, Fulvius Nobilior Rómába vitte. Itt hihetőleg olyan műkedvelésről van szó, a minővel Polygnotosnál is már fentebb találkoztunk. Sokoldalúságára jellemzőbb az, hogy egy színben is festett fehérrel.⁴

Művei közül első sorban az Agrigentumnak ajándékozott *Alkmenét* s aztán az Archelaosnak adott *Pánt*, majd *Penelopét*, „in qua pinxisse mores videtur“ és a fentebb már érintett *Athletát* említi fel. Ezeken kívül ismerteti még a trónja mellett álló *Jupitert* és a kígyót megfojtó gyermek *Heraclest*, a ki

¹ „Opes quoque tantas acquisivit ut in ostentationem earum Olympiae aureis litteris in palliorum tesseris intextum nomen suum ostentaret, postea donare opera sua instituit, quod nullo pretio satis digno permutare posse diceret.“ Nat. hist. XXXV. 62. 1.

² *H. Brunn* i. m. II. 53.

³ *Senec.* Controv. IX. 34., 27. L. *Overbeck*-nél 1649.

⁴ Pinxit et monochromata ex albo. Nat. hist. XXXV. 64.

mellett remegő anyja, Alkmene és Amphytriton állanak, továbbá saját értesülései szerint Rómában a Concordia szentélyében levő *Marsyas*t. Még egy *Alkmenéről* emlékezik meg (XXXV. 62.), a melyről Urlich úgy vélekedik, hogy ez azonos a Heracles-képpel, mivel — úgy mond — a festményeket gyakran egyedül a főalakról nevezték el.¹ Azonban elfeledkezik arról, hogy a fenti képen nem Alkmene volt a főalak. Ezeken kívül a trójai mondakör alakjai közül még *Helenát* festette, s alakjában a később még oly sokat keresett női szépség-ideál típusát igyekezett megalkotni.

De lássuk kissé közelebből ezt a művét.

Plinius ennek a képnek a tárgyát tulajdonképen nem említi, csak későbbben fordul elő nála a Heléna neve. A hol bővebben szól róla, ott csak ennyi áll; „minden tekintben olyan körülmény volt, hogy mikor az agrigentumiaknak függő képet kellett készíteni a Juno Lucinia templom számára — szelvényben beszéltek — mesztelenre vetkeztetett leányaikat sorra nézte, s ötöt közülök kiválasztott, hogy a mi egyiknek vagy másiknak a testében a legszebb, azt festményén modellül felhasználja“. (XXXV. 64.) Cicero világosítja meg Pliniusnak ezt a helyét,² azzal a különbséggel, hogy szerzőnk szerint az agrigentumiak Junó-templomát díszítette ez a festmény, míg Cicero szerint a krotóni öt szépség után készült, ugyancsak az odavaló Junó-templom számára. Úgy hisszük a két író mintegy kiegészíti, illetőleg helyreigazítja egymást, csak hogy Cicero a maga bőbeszédűségével sokkal hosszabban adja elő ugyanazt a dolgot. De itt is, ott is öt nő szerepel, s a Junó templomát díszíti a kép. Csak a város más. De az egyező körülmények azt bizonyítják, hogy a két író egy és ugyanazon képről beszél. És hogy a helyre nézve a művészettörténeti köztudatnak lehet igaza, a mely Ciceroval együtt Krotonnal hozza összefüggésbe Zeuxisnek ezt a híres képét, *halicarnassosi Dionysos* is bizonyítja.³

Lehet különben, hogy Zeuxis több Helena-képet festett, mert Plinius odább is említ egyet, a melyről azt mondja, hogy

¹ L. L. *Urlich*: *Chrestomathia Pliniana*. Berlin. Weidmannsche Brg. 1857. 348. l. és *Overbeck* i. m. 315. l.

² *Cicero*: *De Invent* II. 1. 1. *Overbeck* 1668.

³ *Overbeck* 1669. sz.

Rómába a Philippus-féle csarnokba került. *Urlich* szerint ezt a festményt az Augustus mostoha apja: L. Marcius Philippus helyezte el ide, miután Pyrrhus Junó templomából Ambrasiába és innen Fulvius Nobilior Rómába vitte.¹ *Urlich* a Pliniusnál levő különböző helyeknek összekapcsolásából indul ki és mellette csak akkor lehetne bizonyítékokat felhozni, ha ez a Heléna-kép azonos volna azzal, a melylyel szerzőnknek egy másik helyén és halicarnassosi Dyonisos, meg Cicero műveiben találkozunk. Így azonban nem egyéb pusztá feltevésnél.

Ha ezek után már most a Zeuxis művészetéről általánosságban akarunk szólni, akkor csak Plinius lesz a főforrásunk. *Brunn* is, a ki a Zeuxis művészi egyéniségét és a művészet-történetben elfoglalt helyét megállapította, főleg Pliniusra hivatkozik. Mellette még főforrásunk *Quintilianus* és *Lukianos*. Emez Kentaur-családjának a leírásával a ganer-képek iránti hajlandóságára, amaz inkább technikájára vet bővebb világosságot: Pliniust pedig mindkettő szerencsésen egészíti ki.

Elég végig néznünk Zeuxis festményeinek czímén s azonnal látjuk azt a nagy különbséget, a mely Zeuxist, már tárgyainál fogva, minden előzőjétől elválasztja. Elődei és különösen Polygnotos, kit általában ἱδωρράφος-nak nevezgetnek, a nagy tárgyakat keresték s a fenségesnek a kifejezésére törekedtek. Timanthes már ingadozik s a hitrege világából a kisebbszerű jeleneteket választja ki. Zeuxis mindezeknél tovább megy: figyelme az egyszerűbb tárgyak felé fordul s még a hősmondák és hitregék közül is inkább az idyllit, a ganer-elemeket találja fel. Művei közt kevés van olyan, melyre azt jegyezhetné meg a római író, a mivel Plinius vezeti be Jupiterének és Heraclesének ismertetését: „magnificus est“; s a mire azt mondhatjuk, az is egészen más felfogású, mint a régibb művészek képei. Heraclese is a bölesőben fojtogatja a kígyót, remegő anyjának szeme láttára; a trójai háború alakjai közül is Helenára esik a választása.

Zeusnek az efféle tárgyak iránti érzéke és hajlandósága képezi művészetében előzőihez képest a haladást. Kétségen kívül azonban technikája is fejlettebb volt, mint az eddigieké. Ebben a kérdésben ugyan Plinius, a mint már megszoktuk nála, a felszínen mozog; azért mégis lehetnek sejtelmünk a felől, hogy

¹ *Urlich* i. m. 350. l.

Zeuxis mennyire haladhatott. *Quintilianus* azt mondja, hogy a fénynek és árnyéknak törvényeit (*rationem*) ő fedezte fel. Mi már láttuk azokat a kísérleteket, a melyeket ennek a czélnek az érdekében Zeuxis előzői, különösen pedig Apollodoros megtettek, s most ezekre, úgy látszik, Zeuxis tette föl a koronát. A „ratio“ kifejezést ugyanis részünkről úgy értelmezzük, hogy az a fény és árny törvényeinek inkább az elméletét jelentheti. S míg Apollodoros és társai inkább csak a művészi ihlettség sugallatára, az utánzás természetes ösztöne után keresték a fény és árnyék festői hatását, addig Zeuxis mindezt már öntudatosan tette; az eddigi eredményekből és a maga kísérleteiből *elvonu* ennek az eljárásnak, az utánzás emez eszközének elméletét. Természetesen még az ő találmánya sem lehetett valami tökéletes s csak az öntudatosság miatt érdemelte volt meg, hogy *Quintilianus* az ő nevéhez fűzze ennek a dicsőségét.

Plinius mondja még Zeuxis Penelopejáról: „*pinxisse mores videtur*“ (XXXV. 63.).

Ez a kifejezés olyan tág körű s a „*mores*“ értelme még Pliniusnál tisztább nyelvű író kezében is annyira általános jelentésű, hogy helyes magyarázatát és pontos értelmét e helyen bajos megtalálunk. Talán még legkevésbé első jelentését fogadhatjuk el; mert a tárgy morális oldalára alig vonatkozhatik. Valószínűleg a kidolgozásra és művészi felfogásra kell vonatkoztatnunk, a melyek által a művész tárgyának mintegy *ganer* jelleget kölcsönzött.

Zeuxis művészetét már inkább a részletekben jellemzi Pliniusnak egy másik megjegyzése: „*reprehenditur tamen ceu grandior in capitibus articulisque*“ (XXXV. 64.). Ennek az adatnak az ellenőrzése azonban most már lehetetlen, a mennyiben *Quintilianus* ennek némileg ellenemondani látszik: „*plus membris corporis dedit, id amplius atque augustius ratus, atque, ut existimant, Homerum secutus cui validissima quaeque forma etiam in feminis placet*“.¹ Nehéz megállapítanunk, hogy külön-külön mit akarnak ezekkel a szavakkal mondani? Vajjon Plinius „*in capitibus articulisque*“ alatt az egész testet értette-e vagy annak csak egyes részeit és különösen a fejet? Vajjon az egész test volt-e

¹ „Zeuxis luminum umbrarumque invenisse rationem traditur.“ *Inst. orat.* XII. 10. 1. *Overbeck* 1680.

² *Inst. orat.* XII. 10. 4. *Overbeck* 1680.

kifejezőbb, méltóságteljesebb mint addig? Vajjon Quintilianus nem hazudtolja-e meg, a mit Plinius mond s a „plus membris corporis“ nincs-e ellentétben a „caput“ és az „articulus“-szal? Ha Pliniusnak lihetünk, akkor Zeuxis csakugyan kiváló figyelmet fordított a fej- és az arczkifejezés kidolgozására, szóval „mores pinxisse videtur“.

C) *Parrhasios*.

Parrhasios művészetére nézve is Plinius a főforrásunk, noha élettörténetéhez más íróktól is nyerünk egyes adatokat.

Harpokratos-szal és *Athenaios*-szal egyértelműleg azt állítja, hogy az *Euenor* fia és tanítványa.¹ Pár mondattal lejjebb *Harpokratos*-t és *Tzetzes*-t megerősítve, *ephesosi* származásúnak mondja, noha *Arron* és *Seneca* atheni festőnek tartják.² Életének egyéb körülményeiről nem emlékezik meg, de a többi írók sem mondanak róla sokat. Így kénytelenek vagyunk annyival megelégedni, a mennyit Zeuxisről beszéltében mond el: t. i., hogy Timanthes, Androkides és Eupompos kortársa vala (XXXV. 64.). Ezt az adatot *Quintilianus* is igazolja, mindazokkal az írókkal együtt, a kik Euenornak Parrhasios atyjának nevét megőrizték. Közvetlenül a Zeuxis után következő nemzedékhez tartozott olyan formán, hogy működésének első, kisebb része összeeshetett még Zeuxis működésének a végével.

Azok az anecdoták, melyek róla közszájon forogtak, s melyek közül néhányat szerzünk is elbeszél (XXXV. 71), rendkívüli hiuságáról tesznek tanubizonyságot.

Műveiről leginkább Pliniusból szerezhetünk tudomást. „Festett — mondja Plinius — egy atheni *népsoportot* és pedig kiváló jellemző erővel; mert változónak: most haragosnak, igazságtalannak, állhatatlannak, majd megengesztelhetőnek, kegyelmesnek, könyörületesnek, most szájhősködőnek, majd feltűnően alázatosnak, most bátornak, majd gyávának s minden efélének mutatja be.“³ Plinius ritkán beszél egy képről ilyen sokat, az meg épen-

¹ *Plin. Nat. Hist.* XXXV. 60 és *Overbeck*: 1694—1700.

² *Plin. Nat. Hist.* XXXV. 67. *Overbeck* 1637—98.

³ Pinxit demon Atheniensium argumento quoque ingenioso. Ostendebat namque varium, iracundum, iniustum, inconstantem, eundem exorabilem, clementem, misericordem, gloriosum, excelsum humilem, ferocem fugacemque et omnia pariter. *Nat. Hist.* XXXV. 69.

séggel kivétel nála, mikor a kép tárgyának ilyen mélyre ható ismertetését s ezzel az egész munkának jellemzését adja.

Ezenkívül *Theseáját, hajóskapitányát* (navarchus thoracatus) és az egy compositióba foglalt *Melagrus, Heracles és Perseát* említi. Ezekről a művekről bővebb értesüléseink egyáltalában nincsenek. Mindössze a Theseáról mond még Plinius annyit, hogy Rómában a capitoliumban volt; az utóbbi hármas csoportról pedig, Oemichen gyanítása szerint, Mucianus után azt, hogy Rhodosban volt, és hogy érdekességét nagyban nevelte az a háromszoros villámcsapás, a mely teljesen sértetlenül hagyta. A Pheidias olympiai Zeus-szobráról szóló regékből tudjuk, hogy az istenek a villámlecsapással különös meglepődésüket szokták kifejezni.

A felsorolásban továbbmenve, *Kybele* főpapját ábrázoló képét említi (Archigallus XXXV. 70.), a melyről Deculo nyomán azt jegyzi meg, hogy Tiberius császár 60,000 sestertiusért megvásárolta és saját szobájában akasztatta ki.

Hogy Parrhasiosnak a ganer-kép iránt milyen jó érzéke volt, sőt az igazi s minden más elemtől megszabadult életkép festésével még Zeuxis mellett is haladást mutat, különösen a kezei közt gyermeket tartó „*trák dajká*“-ja bizonyítja. Íme a görög festményeken legelőször megjelent barbár alak! Ugyanaz a jelenség, a melylyel az olympiai Zeus templomi szobor-csoportozat barbár kocsisainál találkozunk! Később ezek az idegen vonású alakok a képírásnak és szobrászatnak egyaránt kedvelt tárgyaivá lesznek. Parrhasiosnak ez a festménye éppen azért fontos eseményszámba megy a görög képírás történetében. Ismerjük ugyanis a classikus művészeteknek irányát, melynek jellemző tulajdonsága, hogy typusokat keres és teremt s e miatt idealizál és általánosít. A szobrászat által teremtett alakok között az egyénítést az általánosítás mellett, az egyéni jellemzést az általános emberi mellett, a kicsinyesebb egyénit, a makrokosmos mellett a mikrokosmost kiválóan csak a rabszolgák képviselik. A Zeusök, Herák, Artemisek és Aphroditék, majd Adonisok és Antinousok mellett gondoljunk csak a haldokló gallusra, a Niobe-csoport paedagogusára és társaikra! De mindezek már inkább a későbbi, hogy úgy mondjuk: az utóvirágzási kor alkotásai. A régiebb, classikusabb időben inkább csak az állatok kifaragásában pl. Mykon csodálatos hűségű tehenében nyilatkozott az

egyszerűbb tárgyak iránti hajlandóság. A római múzeumok, különösen a Vatican csarnokai tanuskodnak e mellett.

A képírás, a mint azt a Zeuxisről, Parrhasiosról és társairól szóló irodalmi hagyományok mutatják, gyöngédebb, tágabb, hajlékonyabb technikája és sokoldalúsága miatt nem volt annyira merev az általánosításban és kizárólagos az idealizálásban. A két művészeti ágnek iránya azonban általánosságban mégsem térhetett el egymástól nagyon messze. Ugyanannak a kornak és népnek a művészete nem tagadhatja meg a képírásban azt a szellemet, a mely a szobrászatban vezette és eltöltötte. Ezért azok az általános igazságok, a melyek a szobrászatot jellemzik, nagyjában állanak a classikus kor festészetére is. Ez utóbbi, ha nem volt is olyan gazdag az abstractióban és olyan kizárólagos az idealizálásban; vezérlő szelleme azonban egészben véve mégsem lehetett más, mint a *typusokat teremtő és kereső s ebből a célból általánosító idealizálás*.

Nem akarunk mindenből érvet kovácsolni, de attól a magyarázattól sem zárkózhatunk el, melynek segítségével épen a szóban forgó festmény tárgyát is össze lehet egyeztetni ez általános igazsággal. Plinius korában az irodalmi kútfők és a műemlékek egybehangzó tanúsága szerint a szobrászat, de úgy látszik a művészet általában, nem állott egyébből, mint hízogó képmásoknak és allegorikus alakoknak egészen a kézművességig sülyedt gyártásából.

Természetes tehát, ha az emberek előtt feltűnt az olyan ábrázolás, a mely tárgya miatt közelebb volt a mindennapi élethez, valamint természetes az is, ha a képzőművészeteknek ilyen jelenségeit aztán kiemelésre méltónak találták. De épen ezért, ha az íróknál efféléket olvasunk, messzemenő következtetésekbe nem szabad elegyednünk, sőt az egyes megjegyzéseket is helyes értékükre kell leszállítanunk.

Annyit azonban ebből az alkalomból is mindenesetre el kell ismernünk, hogy a képírásnak itt újabb hódításával, jelentékeny térfoglalásával van dolgunk, a mely azonban nem a technikáját gazdagítja, de tárgykörét szélesíti ki egy újabb irány felé.

Plinius további felsorolásában említi: „Pinxit et Philiscum et liberum patrem adstante Virtute“ (XXXV. 70.). Ezt a helyet is többféleképen értelmezik. Az egy mondatban kifejezett, de

három alakról szóló tudósítást *Overbeck* és *Brunn*¹ együtt idézik, azonban valószínűtlennek tartják, hogy a festő Aretet Dionysos-szal egy képen hozza össze. A kérdés alaposabb megvitatásába azonban bele nem bocsátkozunk, mert végleges tisztázása felette nehéz s még ekkor is nagyon kevés tanulsággal járó dolog volna. Ezek után még egy pár festményét említi fel Plinius, de ezekről semmi más értesülésünk sem maradt. Csak azokról a *kisebb, síkam-lós tárgyú* képekről kell még megemlékeznünk, melyekkel, a samosi Timanthes-szel folytatott versenyben legyőztetvén, féltékenyen őrzött népszerűségét akarta megtartani, illetőleg visszaszerezni.²

Festményei mellett azonban *rajzairól* sem szabad megfeledkeznünk, a melyekről Plinius azt mondja, hogy más művészek is tanultak belőlük.³

A mint ebből az ismertetésből látszik, Parrhasios műveit meglehetősen nagy számmal sorolja fel szerzőnk s már csak ezért is hálásak lehetünk iránta. De a művészettörténeti ismereteknek még többet használt azzal a rövid, de sokat mondó jellemzéssel, a melyet a Parrhasios művészetről általánosságban mond. Maga *Brunn* is ennek az alapján alkotta meg a művészettörténetnek Parrhasiosról szóló ítéletét.

„Ő az első — mondja Plinius — a ki a festményen *symmetriá-t* létesít.“ Hogy ezeket a szavakat helyesen értelmezzük, a *συμμετρία*-nak szótári magyarázásánál nem szabad megállanunk. Tudnunk kell ugyanis, hogy ezt főleg az emberi testrészek helyes arányításának a kifejezésére használták s értelmének ilyen körü kifejlődése után applikálták más értelemben is, s hogy a rómaiak

¹ L. *Overbeck* i. m. 1713. sz. és *Brunn* i. m. II. k. 68. l.

² „Pinxit et minoribus tabellis libidines, eo genere petulantis ioci se reficiens“. *Nat. Hist.* XXXV. 71. Ezeknek a szavaknak a helyét a szövegkritika megváltoztatta. *Bergk* azt állítja, hogy itt egyáltalában nincs helye és későbbi betoldás. *Ulrich* az „*Ulixes*“ és „*fecundus artifex*“ szavak közé teszi (l. a szöveget ?). *Detlefsen*, *Wustman* és *Oemichen* *Ulrich* nézetéhez csatlakoznak. L. *Rheinisches Museum für Philologie*. Herausgegeben von F. G. Welcker und F. Ritschl. 1867. I. B. és *Oemichen* i. m. 158 l. Noha *Detlefsen* 1873-iki Plinius-kiadásában maga sem követi ezt az elhelyezést, azért nézetünk szerint ez a helyes, mivel a szóban forgó helyen a bevezető, csatoló „nam“-nak csak így van értelme.

³ „*Graphidis vestigia exstant in tabulis ac membranis eius, ex quibus proficere dicuntur artifices*“. *Nat. Hist.* XXXV. 68.

nyelvében szintén ez volt erre a fogalomra megállapított kifejezés, egyebek közt *Vitruvius* is bizonyítja, ki szintén ilyen jelentésében használja, midőn mint építészeti műszót magyarázza: „Item symmetria est ex ipsius operis membris conveniens consensus, ex partibusque separatis, ad universae figurae speciem, ratae partis responsus: ut in hominis corpore, e cubito, pede, palmo, digito, ceterisque partibus symmetros est, sic est in operum perfectionibus”.¹

Más helyen ezt a szót ugyancsak így értelmezi: Reliqua quoque membra suos habent commensus proportionis, quibus etiam antiqui pictores et statuarii nobiles usi magnas et infinitas laudes sunt assecuti“ etc.² Még előbb: „Proportio est ratae partis membrorum in omni opere totiusque commodulatio, ex quo ratio efficitur symmetriarum“. Itt a „symmetria“ egy magasabb fogalom neve, a mely alá a „proportio ratae partis membrorum“ is alá tartozik, de a melyet később föl is cseréltek vele. A mint látjuk tehát *Vitruvius* szövegéből, az épületek részarányossága az idézett technikus terminus szerint mintegy az emberi test proportióját utánozza és attól kölcsönzi át az elnevezést. *Plinius* maga is még négy helyen használja ezt a kifejezést s pedig mindig ebben az értelemben. (XXXIV. 58., 65., XXXV. 107., 128.). Ha van is a használatban valami különbség, az a mi fejtegetéseinket nem érinti.

De általánosságban el is fogadták ezt a jelentését. A tudományos régészet megalapítója, *Winkelmann* is már ebben az értelemben használja.

Azonban *Brunn* azt hiszi, hogy itt „mégis inkább az elhelyezésre, mint az alakok kivitelére vonatkozik”.³ Ezzel az állítással az összes görög és római classikusok és a fent csak nagyon is hiányosan összeszedett idézetek mind ellenkeznek. Ezért ebben a kérdésben mi sem tudunk vele egyet érteni, annyival is inkább, mert ezeken kívül még más érvünk is van ellene. Ugyanis hihetetlen az, hogy a képírás csak ily sokára jutott volna el a tökéletességnek, a fejlődésnek eme kezdetleges és alacsony fokára, az ilyen értelemben vett symmetria érvénye-

² L. Marci Vitruvii Pollionis de architectura libri decem. Illustravit Augustus Rode. Berolini. 1800. p. 10. L. I. C. II.

² U. o. III. I. p. 60.

³ L. H. Brunn i. m. II. 71. I.

sítésére olyan nép művészetében, a melyeknek szobrászatában és építészetében mindenütt a részarányosságnak pedans és szinte áthághatatatlannak tartott törvényeivel találkozunk. A görög építészeti *stylus* mindhárom árnyalata teljesen kifejlődött erre az időre. Sőt épen legszebb diadalait aratta. Ezek közül különösen a dór leginkább az alkotó elemek részarányosságával hatott s puritán szigorúsággal mellőzött mindent, a mi az egésznek a symmetria által érvényesülő összhangjától elvonná a figyelmet.

A szabadabb és könnyebb mozgású szobrászat is ilyen szigorú a symmetria megtartásában. Az aeginai szoborcsoport, az olympiai Zeus-templom és az atheni Parthenon oromfalának alakjai a részarányosság szigorú szabályai szerint helyezkednek el a háromszögű mezőkben. Sőt a legrégebb Apollo- és Athene alakokon még a ruhák ránczai is az egyik oldalon ugyanabban a rendben és mértani szabályossággal sorakoznak, mint a másikon.

Csak a képirásban maradt volna el a részarányosság törvényeinek fölfedezése ilyen kései időkre?! Nagyon valószínűtlen föltevés.

De nemcsak így a művészetek fejlődésének természetéből magyarázhatjuk ki a symmetria szónak helyes és szokásos értelmét, de magának Pliniusnak munkájából is. Ő nevezetesen, mikor nem azt a fogalmat akarja kifejezni, a mit mi értünk az idézett szó alatt, hanem a *Brunn* által neki tulajdonított gondolat kifejezésére van szüksége, egészen más elnevezést használ. A XXXV. 80. mondja ugyanis (Apelles): „*Melanthio de dispositione cedebat, hoc est quanto quid a quoque distare deberet*“. Nyilvánvaló tehát, hogy a *Brunn* által belemagyarázott fogalom kifejezésére Plinius, saját értelmezése szerint, a „*dispositio*“ szót használta.¹

¹ *Wustmann* nem tesz egyebet ama bizonyos szörszál hasogatásánál, midőn a XXXIV. 65. magyarázásánál ezeket mondja: „Der eng angeschlossene Relativsatz beweist jedoch Analogworte auf keinen Fall bedeuten können: „Symmetrie kann in Lateinischen nicht ausgedrückt, werden“, sondern dass sie vielmehr heissen: „es gibt in Lateinischen kein Wort für diejenige Symmetrie welche Lysipp beobachtete.“ Epen ilyen az a törekvése is, midőn *Brunn* (i. m. II. 108–9. l.) után az *ἁμετρος* és *συμμετρος* között is különbséget tesz, amazz általános érvényű „Normal proposition“-nak, emezt specialis vonatkozású alkalmazásnak véve, noha mindkettő egyaránt a testrészek részarányosságára törekvő kanonikus kísérleteket jelent L. Rhein. Mus. 1867. I. f. 2. és 10. l.

A „*primus*“ szó magyarázásánál egyetértünk mind *Brunnal* és *Wustmannal*, mind többi értelmezőivel. Plinius ugyanis ennek jelentését nem veszi szószerint s csak épen erősítőül használja. Ennek igazolásául elég utalnunk arra az ellenmondásra, a mely a 128 és épen az idézett §. között van, a mennyiben amott már Euphranorról mondja, hogy „először látszik érvényesíteni a symmetriát”.¹ Bizonyára a symmetriának Parrhasiosnál előbb is voltak alkalmazói, épen, mivel ilyen, a görög művészetet általánosságban s jó elejétől kezdve jellemző specialitásról van szó. Különben sem hihető, hogy a képirás számára, minden előző nélkül olyan egyszerre termett volna elő, mint a Zeus agyából kipattant Pallas Athenae.

Azok a kifejezések, a melyeket Plinius a továbbiakban használ „*argutias vultus*“, „*elegantiam capilli*“, „*venustatem oris*“ nézetem szerint mind a Parrhasios formai szépségre való törekvését jelentik. Az „*argutiae*“ ugyan látszólag arra enged következtetni, hogy az arcz szellemességére, beszédességére törekvést akart vele kifejezni, de a nyomban következő „*elegantia*“, „*venustas*“ ennek ellenemondanak. Itt a formai szépség különféle megjelenéséről, illetőleg kísérleteiről van szó. Hiszen a sokkal korábbi fejlődésű szobrászatban is mindvégig kevés gondot fordítottak az arczkifejezésre. A fősúlyt annak formai szépségére fektették. A szobrászat, fejlődésének úgy szólván már csak utóvirágzása korában ejtette az arczot teljesen hatalmába. Ebben az irányban a haldokló gallus, a Niobe- és Laokoon-csoportozat az új hódítás, a végső emelkedés legkimagaslóbb alkotásai. De a tulajdonképeni görög szobrászat ebben az időben már hanyatlásnak indult. Midőn fénykorát élte, a test idomainak kanonikus arányítása, a mozdulatok kíméltisége, a hullámozó körvonalak szabályossága, és az arcz ideális szépsége és gyöngédsége, szóval az idomok harmonikus nyugalma közben az alakoknak hevesebb szenvedélyektől meg nem zavart formai tökélye jellemzi a görög szobrászatot.

Az aeginai szoboresoportozaton is a többi testrészek már szabályosak, helyes arányúak és gyöngéd, finom körvonaluak s a mozdulatokban is kevesebb a merevség; az arczok mégis szélesek, elnagyoltak, durvák és kifejezés nélküliek, az arczvonások nem

¹ „*Hic primus videtur usurpasse symmetriam*“ Nat. Hist. XXXV. 128.

követik a művész akaratát. Csak jóval későbbi időkben látható az arczokon az a végtelen subtilitás, gyengédség, báj és a formai szépségnek az a tökéletessége, a mely, minél többet nézzük, annál inkább lebilincsel és magával ragad, úgy, hogy aztán mindég új és új szépségeket találunk, újabb és újabb okot a csodálásra.

A görög szellemnek ilyen irányú megnyilatkozását látom én Parrhasios festményein is, midőn Plinius azokat a fent idézett szavakkal jellemzi. És a képírás fejlődésének természetes fokozata szerint épen ebben az időben kellett következniök a formai szépségre való öntudatosabb és határozott törekvéseknek.

Az első úttörők még csak arra igyekeztek, hogy festett alakjaikat dermedtségükből fölelevenítsék s ábrázolásaiknak némi kezdetlegesebb fokú valószerűséget kölcsönözzenek s nemzeti érzésből, történeti mondákból és a mythológiából vett eszméiket a való élethez közelebb álló alakokkal képviseltessék, s végül, hogy ábrázolásaik ne csupa jelképek legyenek, hanem jellemző és kifejező erejük által némi közvetlenséggel szóljanak a nézőkhöz.

Ezeknek a nagy és első rendű feladatoknak a megoldásával küzdött eddigelé a képírás, s miután ezen a téren már tiszteletre méltó eredményeket ért el, most következhetek a másodrangú kérdések is, minő pl. a formai *szépség-typusok* megteremtése.

*Brunn*¹ nagy művében Pliniusnak tárgyalás alatt lévő szavait másképen értelmezi. Nézete szerint szerzőnk azt akarta kifejezni, hogy Parrhasios a *clair-obscur* technikai megoldására törekedett. Az ajkak nyílása közt támadt űr, az egymástól elálló hajfürtök fodrai és azok hullámozása, s a finom átmeneteket feltételező arczkifejezések szerinte mind azt jelentik, hogy az árnyékokat, sötétebb színeket és foltokat kereste azért, hogy ezek által kiemelve a világosabb helyeket, megvalósítsa a képírók régi álmát. Ha visszaemlékezünk az idézett szövegre, láthatjuk: menynyire erőltetettek ezek a magyarázatok!

Vajjon nem sokkal természetesebb-e, ha azt mondjuk, hogy az ajkak szépsége az egész képnek formai szépségét emelte? Olyan kézzel fogható ez a magyarázat, hogy szinte csodálkozunk,

¹ I. m. II. 71. és k. II.

ha eddigelé kikerülte a figyelmet. Különben is, a szobrászatnál is azt látjuk, hogy az elnyult széles arcvonások helyett keresték az oválisabb, szóval a szebb, „subtilisabb“ arcformákat; a szét-huzódott száj helyébe a kisebb, finomabb metszésű ajkak, az elnagyolt, vagy mértani szabályossággal dolgozott haj után a szabadabb és természetesebb kidolgozású fürtöket. És mindezekkel Parrhasios értékét egyáltalában nem kisebbítjük, sőt ellenkezőleg: egyik, az archaeologusoktól eddigelé kissé elhanyagolt, előkelő tulajdonságát emeljük ki.

Különben is Parrhasiosnak, mint árnyékolónak egyáltalában nincs semmi szüksége sem arra, hogy ilyen irányú jelességeinek dicsérésére ezeket a más értelmű szavakat foglaljuk le. Hiszen Plinius Parrhasiosnak, mint árnyékolónak jelességeiről is pár szóval utóbb félreérthetetlenül megemlékezik. Azt mondja itt róla, hogy a művészek ítélete szerint a körvonalak szerencsés rajzáért is elnyerte a pálmát. Ez adja meg festményeinek a legnagyobb finomságot. „Nagy művészet ugyan — folytatja tovább — a testet is és az egyes tárgyak közepét is megfesteni, de mennyivel nagyobb dicsőség a testek végső határvonalait és a háttérbe mosódó contourokat megvonni, hogy a művészet a maga tökéletességeiben jelenjék meg! A körvonalaknak ugyanis úgy kell huzódniuk és úgy elenyészniök, hogy sejtessék azt, hogy utánok még van valami s mutassák azt is, a mit különben árnyékukkal takarnak. Ezt a dicsőséget Antigonos és Xenokrates róla nemcsak elismerik, de fennen hirdetik is.“¹

Ezeknek a szavaknak az értelme ép olyan világos, mint az előbbieké volt. Plinius szövegéből elég világos fogalmakat szerezhetünk magunknak Parrhasiosról, mint árnyékolóról. Ennél a helynél nincs semmi szükség a magyarázatra. Itt csupán csak a helyes mérték megállapításáról lehet szó, vagyis arról, hogy ezekből a dicséretekből mennyit lehet a kortársak elragadtatásának betudni.

Parrhasios ugyanis — úgy látszik — rendkívüli sikereivel nagyon meglephette kortársait. Az az író pedig, a kitől Plinius az idevonatkozó tudósításokat nyerte, közvetve vagy közvetetlenül bizonyára maga is ennek az elragadtatásnak hatása alatt állott.

¹ Nat. His. XXXV. 67—68.

De Pliniust, a ki izlését és igényeit már a legmagasabb fejlődésű műremekeken fejleszthette, ha maga látta volna Parrhasios műveit, minden kritikátlansága mellett is, már kevesebb lelkesedéssel töltötte volna el s könyvében inkább csak a historiai érték megállapítására törekedett volna.

A kortársak ily határtalan lelkesedésére a művészettörténetnek újabb korszakaiban is számos példát találhatunk. A sienaiak Duccio di Buoninsegna madonnáját az elragadtatás örömujjongásai között, körmenetben vitték rendeltetési helyére, míg mi egészen lehűlt érzésekkel nézzük s műtörténeti értékét belátva, csak azt a haladást esodáljuk, melyet ez a mű előzőivel szemben képvisel.

Visszatérve még Parrhasiosra, mint rajzolóról kell megemlékeznünk. Ahhoz, hogy a hajfürtöknek az elegantiát, az ajkaknak a kecsességet s az egész arcznak a formai szépséget megadhassa, sőt, egyáltalában, hogy ebben az irányban erőt érezzen, mindennek felett a kéz könnyedségére, a vonások biztosságára, egy szóval rajzolói kiválóságokra volt szüksége. Az a verseny is, a melyben az adoma szerint Zeuxis legyőzte, az ő ügyes rajzolói mivoltát emeli ki, mert ahhoz, hogy a szőlő- és gyümölcszemeket élethűen eltalálja a művész, inkább színre van szüksége, de a függöny redőinek csalódásig menő utánzásához az egyetlen szín árnyalatainak ügyes felhasználása mellett a vonalak biztossága kellett. Rajz és árnyékolás. Parrhasios pedig a fentidézett hely értelme szerint épen ezek által keltett közcsodálatot. Ezt erősíti *Quintilianus* is, midőn azt mondja róla: „examinasse subtilius linias traditur”.¹ Zeuxis főleg mint colorista kiváló, Parrhasios ellenben rajzban multa fölül kortársait. Hiszen már láttuk fentebb, hogy megmaradt rajzaihoz tanulni járt az újabb nemzedék.

De úgy látszik a színezésre is nagy gondja volt, mert a XXXV. könyv elején (38. §.) azt mondja róla szerzőnk, hogy Nikomachos-szal együtt az eretriai földet használta festék gyanánt, tehát művészetének ezt a titkát érdemesnek találja a följegyzésre. *Fronto* is megerősíti ebbeli feltevésünket, mert szerinte is különböző színekkel dolgozott.¹

Parrhasios tehát főleg, mint a test idomainak arányos elren-

¹ Inst. ornt. XII. 10. 4.

¹ L. *Overbeck* 1726.

dezője s ebben a tekintetben a természetnek szerencsés megfigyelője, továbbá mint a formai szépség első kiválóbb keresője, a clair-obscur szerencsés kísérletezője és mint ügyeskezű rajzoló emelkedett kortársai fölé s ezekben az irányokban szerzett vívmányaival képez haladást a görög képírás történetében.

(Folyt. követ.)

Ifj. Mitrovics Gyula.

I R O D A L O M.

Überweg bölcsészettörténetének legújabb kötete.

Friedrich Überwegs Grundriss der Geschichte der Philosophie. Dr. Max Heinze, ord. Prof. der Philosophie an der Universität Leipzig. Berlin. 1897.

Überweg életrajzi és bibliographiai adatokban rendkívül gazdag műve régebbi kiadásaiban nálunk Magyarországon is eléggé ismeretes. A legapróbb részletekig, az ntolsó doktori dissertatióig terjedő irodalmi gazdagságának és adataiban való megbízhatóságának köszöni gyors terjedését, úgy, hogy ma Németországon kívül is csaknem közkezen forgó kézikönyvnek mondható.

Jelen kötet két fejezetben tárgyalja az újabb és legújabb philosophiát. Az első a „Kant kritikájából eredő rendszereket“ (1—124. l.), a második „korunk bölcséletét“ (125—502. l.).

Az első fejezet egy általános tájékozással kezdődik a Kant kritikai philosophiájából eredő rendszerekről. Kant bölcsellete dualismussal végződött. Gondolkodásának idealistikus (vagy rationalistikus) és realistikus elemei nélkülözik a szükséges egységet Ezekhez, mint ki nem egyenlített gondolatelemekhez, csatlakoznak az újabb rendszerek, és pedig úgy, hogy Fichte subjectiv, Schelling objectiv és Hegel absolut idealismusa inkább Kant gondolkodásának idealistikus, Herbart és Schopenhauer realismusa pedig e gondolkodás realistikus alapjellegének egyenes következménye és további kifejtése. Fichte, Schelling és Hegel rendszerének ismertetésénél alig mutat kötetünk változást az előző kiadásokkal szemben. Csak az apró betűkkel nyomtatott magyarázati, ú. n. életrajzi és irodalmi részeket nyertek teljességben és megbízhatóságban egyaránt. Így Hegelnél jobban ki van domborítva az ő államphilosophusi jellege s az ő tanának a jogtudo-

mányra, aesthetikára, vallás- és történetphilosophiára és a sociológiára gyakorolt hatása (43. l.), míg Krausz pantheismusának, mely az előző kiadásokban Schelling követői között (I. 6. kiad. III. 313. l.) néhány sorral szerepelt, közvetlenül Hegel után önálló §-t szentelt.

Ennyiben már itt is csakugyan javított és bővített kiadással van dolgunk.

Schleiermacher, Schopenhauer, Herbart és Beneke rendszerei (7—10. §.) az előző kiadásokkal szemben kevés változtatással vannak ismertetve; teljesen új és önálló rész azonban „a jelenkori philosophiának” ismertetése. A ki e részt összehasonlítja az előző kiadások hasontárgyú fejtegetéseivel, azonnal be fogja látni, hogy a régi ki-próbált Überweg helyére itt maga az átdolgozó Heinze lépett, kinek teljesen önálló műve a majd 400 lapot magában foglaló gazdag fejezet.

A jelenkori philosophiát rövid vonásokban a 11. §-ban Heinze következőleg jellemzi: „A jelenkori bölcsészetet épen nem jellemzi valamelyes új irány, mert a mechanistikus evolutionismus, a fejlődés theoriája, a melynek a jelenkor legtöbb gondolkodója hódol, sem mondható újnak elvileg véve. . . . A philos. gondolkodást Németországban Kant bölcsesete befolyásolja, a mennyiben annak majd negatív kritikái, majd pedig rationalistikus elemét felhasználják a leg-újabb gondolkodók. Még az önállóbb rendszeralkotások is, Spinoza, Leibniz és Schelling gondolatainak felhasználásával, Kanton alapulnak. Kant kritikájával újabban frigyre lépett a Hume által egyengetett ú. n. positivistikus irányzat, mely a metaphysikának hatat izenve, a philosophiának szigorúan tudományos jellegét hangsúlyozza s a természettudományokkal keresi az érintkezést, — a mint másrészt maga a természettudomány is a philosophiához közeledik. E törekvéssel együtt jár az, hogy újabban az ismeretelmélet s az experimentális psychologia érdeke lép előtérbe. Ez alapon bár az ismeretelméletet a további philos. gondolkodás alapjának tekintik, mégis az *ethika, a jogbölcsélet, a sociológia s a vallásphilosophia felé hajlik napjaink* (német) *bölcséletének az érdeke*. . . . Franciaországban s még inkább Angliában a positivismus s az agnosticismus, a római kath. seminariumokban pedig a thomismus s a módosított aristotelismus kezd mindenfelé tért foglalni a kathedrán és az irodalomban“.

A következő §. (12-ik) Hegel iskoláját s annak ú. n. jobb- és balpárti irányát ismerteti. Az eddigi kiadásoktól eltérőleg, kötetünkben megismerjük Hegelnek Biedermann és Pflaiderer vallásphilosophiájára,

Lassalle és Marx socialismusára és Zeller, Erdmann és Fischer K. illustis bölcsellettörténetírására való befolyását. A Hegelről szóló fejtegetések is tárgyilag és irodalmilag egyaránt valóban átdolgozott és bővített kiadásai az előző kiadások hasontárgyú fejtegetéseinek.

Herbart, Schleiermacher, Schopenhauer és Beneke követőinek ismertetése (13—16. §.) után Trendelenburg, a híres berlini philosophus ismertetésére tér át Heinze. Ez és „az új thomismusról“ szóló szakasz (18. §.) az előző kiadásokban „Rückgang auf frühere Systeme“ (Aristoteles, Kant, Spinoza) közös czíme alá volt foglalva.

Az előző kiadásokkal szemben Überweg—Heinze művében új szakasz a 19-ik, mely az ú. n. „új kantianismust“ ismerteti. Főbb képviselői a philosophiában: Lange, a materialismus avatott történetírója, továbbá Cohen, Natorp, Liebmann, Volkelt és a hallei Vaihinger, a „Kantstudien“ tudós kiadója; a theologiában: a göttingai iskolát alkotó Ritschl, a rendszeres theologus Lipsius s végül a természettudományban: Helmholtz, Zöllner és Hertz. Örök érdeme Zeller és Fischernek, hogy Kant tanulmányozására felhívták bölcselőink közfigyelmét.

A következő §-ok az előző kiadásoktól teljesen eltérőleg, Laas, Riehl és Jodl „positivistikus empirismusát“, Schuppe és Rehmke greifswaldi tanároknak „a közvetlenül adottról szóló philosophiáját“ és Avenarius „empirio kritikéusát“ ismertetik. A tiszta tapasztalásnak e bölcselétét utóbbi (218. l.) így definiálja: „die wissenschaftliche Philosophie kritisch zu beschränken auf die descriptive Bestimmung des allgemeinen Erfahrungsbegriffs nach Form und Inhalt“. Ez álláspontot mélyreható értelem, logikai következetesség és szabatos terminologia jellemzi összes részeiben.

Azokat a rendszereket, melyeket a következő §-ok tárgyalnak, könyvünk régebbi kiadásai „az új rendszerek“ között egyszerűen csak megemlítették. Alig volt ott szó Fichte ethikai idealismusának hatásáról Bergmann marburgi és Eucken jenai professor philosophiájára; csak futólag érintette Dühring ú. n. „Wirklichkeitsphilosophiáját“, s a materialismus vitájának (Vogt, Wagner, Moleschott, Büchner stb.) ismertetésénél épen nem értesültünk annak ama érdeméről, mely szerint a phantastikus spekulációk veszélyeire figyelmeztetve, a mechanikus összefüggés behatóbb megvizsgálására és tanulmányozására hívta föl a philosophusok figyelmét.

A 25-ik §. a „természetbölcsélet és természettudomány“ czímet viseli. Itt tárgyalja könyvünk az erő és anyag viszonyával s a természet reális czéljaival kapcsolatban Darwin nagyhírű művét „a fajok

eredetéről“, majd utóbbinak leszármazási elméletével összefüggőleg Haeckel jeni tanár hylosoistikus monismusát s annak a psychológiára, ethikára és sociológiára gyakorolt befolyását. E körökben már „a természeti törvények reductiójáról“ s „az erő megtartásának elvéről“ (energia) is beszélnek, a mi aztán a természettudományok bizonyos számú „hittételeinek“ dogmatistikus felállítására vezetett.

A kedélyi élet szükségleteinek s a tudomány vívmányainak kibékítésére törekedett Spinoza, Herbart és főleg Leibniz gondolatainak felhasználásával Lotze theologiai idealismusa, a melynek jelenkori kiválóbb képviselői: Class, Busse, Pfeiderer E., Baumann, Tiele, Glogan és Siebek.

A 27. és 28. §. külön-külön tárgyalja Fechner „psychophysikáját“ és Hartmann „concret monismusát“, vagy „transcendentális realismusát“. Az előző kiadásokban egyszerűen „az új rendszerek“ között voltak csak röviden megemlítve. Fechnerhez csatlakozott Paulsen, a berlini philosophus, míg Hartmann Schopenhauerrel szemben „az öntudattalan absolut szellemet“ a képzet és az akarat attributumaival ruházta fel, s ennyiben a pessimismus és az optimismus összeegyeztetésére törekedett.

Überweg—Heinze könyvében egészen új §. a 28-ik, mely Wundt lipesei tanár „System der Philosophie“ (1889) című művét ismerteti. A természettudományokból s közelebbről a physiologiából kiindulva, Wundt széleskörű tudással s ritka erudícióval sorra feldolgozta a psychológiát (4. kiad., 1893), a logikát (2 köt., 1893—1895), s az ethikát (2. kiad., 1892). Szerinte „a világ a szellem fejlődésével“ s „a természet annak „előcsarnokával“ azonos. Az ismeretelmélet terén a kritikai idealismusnak, az általa ú. n. „idealrealismus“-nak, a psychologia terén pedig az ú. n. experimentális módszernek hódol, s kutatásai a physiologiai psychologia terén úttörőnek bizonyultak. Az experimentális psychologia számára Lipésében intézetet is alapított, mely mintaszerű berendezésénél fogva mintául szolgált a többi németországi és külföldi nagyszámú hasonnemű intézeteknek. Az ethikában egy evolutionistikus elméletnek hódol, a mely szerint van egy összakarat, a melynek az egyes egyének akarata a hordozója. Wundt bölcséletének kimerítő tárgyalása (266—273. l.) könyvünk egyik legszébb részlete.

Egészen új részlet könyvünkben Brentano, Lipps és Uphues „psychologismusa“, a mely szerint a psychologia az összes philos. studiumok alapja; valamint új részlet Diltthey berlini tanár „Einleitung

in die Geisteswissenschaften“ (1883. s. köv.) című műve, mely a szellemi tudományok önállóságát vitatja a természettudományokkal szemben. Ugyancsak új részletek „Weitere neue Systeme“ cz. alatt (32-ik §.) Hammerling „akaratatonistikája“, Gerber „Én-bölcselete“, Kirchmann mérsékelt jellegű „realismusa“ és Sigwart tübingai tanár technológiai jellegű „metaphysikája“.

Végül a német rendszerek befejezéséről „az individuum abszolút szabadsága“ cím alatt (33. §.) tárgyalja könyvünk Stirner és Nietzsche világnézetét. Úgy Stirner, mint Nietzsche, ez a tragikus bölcselet, hadat üzen minden tekintélynek, tekintet nélkül arra, személyekkel vagy eszmékkel van-e dolgunk.

Közelebbről Stirner még felülmulja Feuerbach és Bauer Br. liberális radikalismusát azzal, hogy szerinte csak az egyes létezik, s minden az övé, mert mindent szabadon felhasználhat. Nietzsche ellenben nem hódol ennek az elméleti és gyakorlati solipsismusnak, de hangsúlyozza az erősebbnek jogát a gyöngébb fölött, teljesen nélkül a jogegyenlőséget, s fölülül kimondja „a hatalomhoz való akaratot“, az „*Übermensch*“ ideáljának titáni ösztönét. E mesteri stylis-tának és geniális, de rapsodistikus gondolkodónak anarchikus ízű tana a kettős (úri és szolgai) morálról, az egyéni és társas létfeltételek, tradíciók és tekintélyek gyökeres felforgatásáról („*Umwertung der Werthe*“) s a keresztyénség elleni gyűlöletéről nagy és komoly kihatású veszélyeket rejt magában, — finom megfigyelései és beható ismeretei azonban pszichológiai, ethikai, ästhetikai és történeti téren egyaránt komoly tanulmányozásra valók és érdemesek. Az ösztönök hangsúlyozásában s az akaraterős személyiség jogának érvényre-emelésében a mai kedvelt „*Gleichmacherei*“-val szemben komoly momentumok rejlenek, a melyeknek energikus hirdetésére valóban nagy szükség volt.

Eddig terjed a könyvnek a *jelenkori német philosophiát* tárgyaló része, mely ily terjedelemben egyetlenegy bölcészettörténelemben — még Windelbandnál — sem található.

A *külföldi philosophia* részletes ismertetése (301—500. l.) egyik teljesen új és igen értékes szakasza Heinze művének, mely az előbbi kiadásokban „Der gegenwärtige Zustand der Philosophie ausserhalb Deutschland“ közös czíme alatt egy §-ban tárgyalta a philosophia rengeteg anyagát. Az átdolgozó részéről az is bölcseletre vall, hogy az egyes nemzetek bölcseletét kebelbeliek feldolgozásában nyújtja olvasóközönségének.

A *francia* bölcseletről szóló §-ok (35—46. §.), a melyeket Ruyssen párisi philosophus szerkesztett, két részben tárgyalják az anyagot, ú. m. 1789—1850-ig, s 1850—1896-ig. Forradalmi eredete van a philosophia mindkét korszakának. Az előző korszakba tartoznak az ideologusok: Bonald, Maistre és Lammenais theol. iskolája; a pszichologiai iskola (Royer Collard, Jouffroy, Ampère s Cousin) s végül a humanitarius és positivistikus iskola (St. Simon, Leroux, Reynaud s a sokat emlegetett Comte). A francia philosophia történetének második korszaka századunkban (1850—1896-ig) hasonlóan forradalmi eredetű. A februári forradalom s a 2-ik császárság felállítása bizonyos levertséget szült a philosophiában. A spiritualismus önállóbb képviselői: Janet, Ravaisson, Secrétan és Vacherot: a positivismus hovatovább egy mystikus embercultusnak hódolt; Taine Mill Stuart inductiv philosophiáját honosította meg Franciaországban: Ribot az újabb angol és német pszichologia módszerével és vívmányaival ismertette meg honfitársait, s maig is a psychologusok és psychophysiologusok iskolája örvend a legnagyobb terjedésnek és elismerésnek. A Krauze-féle iskola mellett terjed még Franciaországban az agnosticismus és probabilitismus (Littre stb.), továbbá Fouillée és Guyau evolutionismusa, Renouvier criticismusa, s Lachelier és Boutroux újabb metaphysikai iskolája. A francia gondolkodás essayszerű szellemessége és könnyedsége eklektikus alakban majd minden modern philosophiai rendszernek feldolgozására és átalakítására vállalkozott.

Az *olasz* bölcseletet (343—372. l.) Credaro páviai professor szerkesztette. A reformatio után a jezsuiták ölték meg itt minden modern philos. törekvést. A 18-ik században Genovesi illuminismusa és Romagnosi sensualismusa tűnik ki. Rosmini és Gioberti a philosophiának s a kath. dogmának összeegyeztetésére törekedett. Hegel bölcsezetének olasz követői: Vera, Spaventa, Fiorentino és d'Ercole: Kant criticismusának ellenei és követői: Galuppi, Rosmini, Testa, Cantoni, Tocco, Turbiglio és mások; a positivismust Cattaneo és Ferrari törekvései folytán Siciliani, Villan, Ardigò, Morselli és De Dominicis képviselik, s végül a római Tamás-akadémiai s a pápai Tamás-eneyklika által inspirált és teljesített ú. n. thomistikus egyházi philosophiának legfőbb képviselője Bonavino. Olaszországban újabban nagy érdeklődés mutatkozik a jelenkori német philosophia iránt.

Az *angol* philosophiáról szóló §-okat (372—453. l.) Hicks tanár szerkesztette. Hamilton és Mansel az igazságérzetről szóló tant ala-

kitotta át. Az associatio böleseletének hive Mill J., míg az empirikus tudományok logikáját és módszerét Mill St. és Bain képviselik. Darwin biológiai világnézete és evolutio-fogalma új korszakot jelent a philos. problémák feldolgozásában, míg Spencer „synthetikai philosophiája“ a fejlődés fogalmát vette alapul a maga philos. világnézetének megalkotásához. Darwin, Spencer és Lewes álláspontját igen behatóan ismerteti a szerző. Martineau a dualismusra való visszatérést hangsúlyozta. Főbb követői Upton, Carpenter és Cobbe. Az összehasonlító vallástörténet terén Müller Miksa felolvasásai tűnnek ki. Az empirikus philosophiával szemben a kritikai idealismus hívei Green és Bradley, az agnosticizmust Huxley a természettudós; az új scholastikus egyházi philosophiát pedig Harper és Newman képviselik. A leíró természetű angol gondolkodás éle napjainkban főleg pszichológiai, logikai és bölesészettörténeti téren tűnik ki. Jól mondja átdolgozónk: „az alapelvek kritikai megvizsgálására van legnagyobb szüksége a modern angol philosophiának“, vagy más szóval kifejezve: „az a meggyőződés, hogy szükség van a természeti és szellemtudományoknak alapul szolgáló metaphysikára, s az a törekvés, hogy az universumot nem pusztán részleteiben, hanem a maga egészében való felfogására kell törekednünk, — az képezi jellemző vonását a jelenkori angol philosophiának, mely téren a német idealismusként sokat köszönhet“ (373—374. l.).

Az *északamerikai* philosophiát (453—458. l.) Curtis clevelandi egyetemi tanár szerkesztette. A böleseletnek útjait Locke és Berkeley philosophiája és Kálvin hittani rendszere egyengette. Arról értesülünk, hogy a jelen amerikai életfeltételek kedvezőtlenek a spekulatív philosophia kifejlődésére. Még legtöbb érdeklődés mutatkozik a természettudományok, Darwin elmélete s a pszichologia iránt. A bölcsezet történetét amerikai tudósok fordításában Überweg, Erdmann, Falckenberg és Windelband műveiből tanítják és tanulják az egyetemeken.

A *svéd* gondolkodók között (458—470. l.) Höijer, Biberg, Grubbe, Gejer, főleg azonban Boström (rationalis idealismusa és Krauséra emlékeztető társadalomtana), a *dánok* között Kierkegaard és Martensen tűnnek ki, míg *Norvégiában* Hegel böleselete kezd terjedni (66. §.). Önálló rendszeralkotásokról ép oly kevésbé lehet itt szó, mint *Németalföldön* (67. §.), hol Descartes és követőinek tradíciója kevésbé hatott a philosophia kifejlődésére. Főbb gondolkodói Hemsterhuys, Wytttenbach és Heusde; legnagyobb híre emelkedett Opzoomer em-

pirismusa. A XIX. század németalföldi bölcészetét veje, Antal S. pápai tanár írta meg 1888-ban.

Lengyel- és Oroszországban (66—69. §.), mint bölcseletének feldolgozói, Lutoslawsky és Bobrow dorpai tanárok írják, Kant, Hegel, Schelling és a thomismus philosophiája kezd terjedni az akadémiaikon és az irodalomban. A viszonyok itt kevésbé kedvezők a philosophia önállóbb kifejlődésére. A fanatikus politika öli meg a szabadabb mozgolódást.

Bennünket legközelebből a *magyar* philosophia érdekel, s itt örömmel veszszük tudomásul annak térfoglalását az előkelő német tankönyvben (493—496. l.). Eddigelé megjelent összes kiadásaiban szóról-szóra ezzel a két sorral szerepeltünk: „In Siebenbürgen hat Benekes Psychologie und Pädagogik, in Polen und *Ungarn* der Hegelianismus Einfluss genommen“. Nekiünk magunknak kell azon lennünk, hogy többi tudományágaink műveléséről is mielőbb tudomást vegyen a művelt külföldi irodalom!

Végül *Spanyolországban* (72. §.) az egyházi scholastikus bölcselet mellett elszórtan a materialismusnak, Hamiltonnak, Hegelnek, Krausenak s a positivismusnak vannak hívei. Spanyolország 10 egyetemén a metaphysikának, a jogbölcseletnek s az ästhetikának van egy-egy katedrája. A *portugal* s az *újjörög* philosophia alig említésre méltó. A tudományos kutatás valódi szabadsága itt még tért nem tudott hódítani a speculatio számára.

A mű értékét és hasznavehetőségét rengeteg irodalma mellett csak emeli a philosophusok, sphilos. írók gondosan összeállított kiemelő jegyzéke (503—527. l.).

Dr. Szlávik Mátyás.

Psychologie von Dr. Alois Höfler. Wien und Prag, F. Tempsky, 1897., XII. 604. l. — Ára 7 frt 20 kr.

Szerző könyvében a belső észrevevésre fekteti a fösúlyt. Mert 1. úgy van meggyőződve, hogy a psychológiának tisztán physiologiai alapon való tanítása a gymnasium fokát meghaladja; 2. a physiologia nem képes a magasabb psychologiai képződményeknek magyarázatát megadni, nem is szólva arról, hogy a psychológiának a lelki tüneményeket *le is kell írnia*, nem csak magyaráznia, mi csakis

a belső tapasztalással lehetséges. A mint a phisiologiai tünetek, chemiai, physikai tünetek élettünetek, melyek chemiával és physikával meg nem magyarázhatók, úgy a pszichologiai tünetek is a physiologiai tüneteken felül olyan plus-ot tüntetnek fel, mely plus a tudománynak nagyobb és fontosabb részét képezi. H. G. Lewes helyesen fektet különös súlyt a társadalmi tényezőre is; lelki fejlődésünkben örökösei vagyunk mindazon lelki vívmányoknak, melyeket elődeink fáradtságos küzdelemmel elértek. A problema tehát oly bonyolult, hogy annak teljes magyarázata a physiologia alapján sem most, sem valaha a jövőben nem lesz lehetséges. Nem állítom vele azt, hogy a psycho-physiologiai kutatások nem becsesek, többet mondok: nélkülözhetetlenek azok, és *vastag tudatlanságban* leledzenék az, ki e fáradozásokat komoly figyelemmel nem kísérné. Höfler is teszi azt, de elégtelen voltukat vitatja, meg azt, hogy a belső tapasztalásra fektetendő a főszűly.

A részletekre térve át: Miután szerző a két kérdésre: miben különböznek a lelki tünetmények a testiektől? Melyek a lelki tünetek fő jellegei? megfelel; arra a kérdésre tér át: mi a pszichologia feladata? 1. A pszichologiai tünetek leírása (mi leginkább elemzése a tüneteknek); 2. azoknak magyarázata (törvényszerűségüknek feltüntetése.) A pszichologiai tünetek osztályozásában szerző nem fogadja el a közkézen forgó felosztást; osztályozása a következő: Psychologische Erscheinungen I. des *Geisteslebens*, 1. Vorstellungen, 2. Urtheile; II. des *Gemüthslebens*, 3. Gefühle, 4. Begehrungen. Az alosztályokban a Vorstellungen és Gefühle a lélek szenvedő voltával, az Urtheile és Begehrungen cselekvő irányával állanak inkább kapcsolatban. Majd arról van szó, milyen a testi és lelki tünetmények közti összefüggés. Először röviden az agy és gerinczagy rövid leírását adja, azután az idegek physiologiai ama két tulajdonságát említi meg, mely az ingerlékenység = vezetőképességben nyilvánul. A test és lélek közti összefüggés tanában szerző számos mindennapi és számos, az orvosok tapasztalásából vett adatból indul ki és két elméletet ismertet meg különösen: 1. Causaltheorie (melynél fogva a test a lélekre hat) és viszont, és 2. a Zwei Seiten vagy Identitätstheorie. (Ez utóbbi elmélet szerint ugyanazon tünet egyik oldalról tekintve physiologiai, másik oldalról tekintve pszichologiai tünet). Mindkét elmélet kifejtése és megbírálása oly beható, éles, hogy a szerző nézeteinek felsorolásába nem bocsátkozhatom; mindenki, ki a dolog iránt érdeklődik, új és érdekes szempontokat fog az illető sorokban találni. A test és lélek

közi viszonyról tovább értekezvén, az alvás és álom tünetényeit tárgyalja és úgy találja, hogy a lelki működéseknek activ oldala, az ítélet, önmömagán való uralkodás, akarás functiói vannak leszállítva: mindezt összefoglalva „Depotenzierung des Bewusstseins“-ról szól. A hypnotikus állapotok rövid fejtegetése után a lelki betegségekre (psychologische Störungen) tér át és itt Meynert nézeteit közli.

Az egyes érzéki benyomásokat illetőleg szerző a következő négy szempont szerint szól róluk: 1. Qualität, 2. Intensität, 3. Räumlichkeit, 4. Zeitlichkeit. Szerző az érzéki szerveknek leírását nem közli, annál tüzetesebben szól a psycho-physikai és psycho-physiologiai kérdésekről, a mint ez az újabkori psychológiákban szokásos; hogy e tekintetben a fősúly a hallásra és látásra esik, magától értetendő. Vezérférfiai e tekintetben Helmholtz, Stumpf, Hering, Mach. Böven és behatóan szól a Weber-Fechner-féle törvényről, melyet algebrai számításokkal, rajzokkal iparkodik megérthetőkké tenni. Az érzéki benyomásoknak szövedékeit tárgyaló részeiben megemlítendőnek tartom elméletét az alakminőségről (fundirter Inhalt, Gestaltqualität). Was trotz der transponirten Elemente unmittelbar als *ähnlich* zu erkennen bleibt, ist *fundirter Inhalt*. (Ha valaki dallamot más hangban ad elő, egyetlen hang sem marad a régi, és mégis azonnal megismerjük a régi melódiát).

Az ítéletekről szóló tanában a következő ítéletfajokat különbözteti meg: 1. A külső észrehevésnek ítéletei. 2. az összehasonlításnak ítéletei, 3. a visszaemlékezésnek ítéletei, 4. a belső észrehevési ítéletek. Az ítéletekről szóló részben egyáltalában a következő szempontokat tartja szeme előtt: az ítélet állító (tagadó), individualis, létről szóló és biztos. Az észrehevés ítéleteivel kapcsolatban tárgyalja az érzéki csalódásokat, hallucinációkat stb. Az összehasonlítási ítéletekkel kapcsolatban újból előveszi a Weber-féle törvényt, és a következő általános törvényt állítja fel: Im allgemeinen lässt sich folgendes „Überschätzungs, bzw. Unterschätzungsgesetz“ aussprechen: Umstände, welche uns das Vergleichen in ungewohntem Masse erleichtern oder erschweren, lassen uns die Verschiedenheit grösser bzw. kleiner scheinen, als sie in Wahrheit ist.

A következtetésről, mint a gondolkodásnak egy kitünő fájáról, Höfler nem szól. Midőn az ember következtet, az anyag nagyobb, bonyolultabb, de a lelki functio fajbelileg nem más, mint az, midőn az ember ítél.

A képzeleti és ítéleti tünetek elemzése után a könyv böven

szól a térképzetekről és térítéletekről. Szerző e darabnak kidolgozásánál, úgy látszik, három tudósna vizsgálatait tartotta szeme előtt, t. i. Helmholtz, Stumpf, de *kiválólépe*n Hering. Két dolgot nélkülözök e könyvnek az intelligentiáról szóló részében: 1. az ok és okozat-képzetének. 2. a nyelvnek, mint gondolkodási tényezőnek tüzetes pszichologiai elemzését.

Az érzelmekre vonatkozólag szerző szerint lehetetlen az érzelmeknek tartalmát elemezni, psychikai elemeknek kell őket tartani. Minden kísérlet az érzelmek tartalmának elemzésében abban végződött, hogy az érzelmeknek csak psychikai föltételeit, előzményeit és törvényszerűségét elemezték. Beosztva lehet az érzelem kedves vagy kedvetlen.

Valamint minden psychologiai tünetnek, úgy az érzelmeknek legáltalánosabb előfeltétele a képzet (die Vorstellung). A föltételek alapján a szerző megkülönböztet 1. képzeti érzelmeket (Vorstellungsempfinden), 2. ítéleti érzelmeket (Urtheilsempfinden), 3. érzelmi érzelmeket (Gefühlsempfinden), 4. vágyakozási érzelmeket (Begehrungsempfinden). Az egyes érzelmeken szerző qualitást, quantitást, téri és idej mozzanatot vizsgál meg.

Az érzelmek tárgyalása után a vágyak fejlesztésére tér át. Ezeket a tünetmennyeket elemibb tünetekre akarták visszavezetni, de eddig ez nem sikerült. A leíró psychológiának egyszerűbb feladatokkal kell megelégednie, azon különbségek kiderítésével, melyek a vágyak, kívánságok, akarati elhatározások közt léteznek. Ez képezi az akarati psychológiának első részét, melynél még e szempontok is szem előtt tartandók: qualitás, intensitás, idő. Szólani kell még az akarás hatásairól és okairól. Az akarás hatásainak körébe oly kérdések esnek, mint az akart, nem akart mozgásokról, az ösztönszerű, utánzótt mozgásokról való kérdések. Ezzel kapcsolatban szerző még megemlékezik a kifejező mozgásokról és a beszédről, mint a mozgások tünetmennyéről. Majd áttér az akarat hatásaira a belső lelki életre. Az akarás okairól szóló részben részletesen tárgyaltnak az indokról, determinusról, indeterminismusról és beszámításról való kérdések. Az egész művet befejezi az erkölcsi jellemnek fejlődéséről való tárgyalások.

A könyv sok tekintetben becses és tanulmányozásra ajánlható.

Dr. Lechner László.

Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie, herausgegeben v. *Fr. Carstanjen* und *O. Krebs*, XXI. évf. 1—4. füzet.

Az évfolyamot *Richard Wahle* értekezése nyitja meg, mely *Wundt ethikájáról* szól. Kifogásolja, hogy Wundt az erkölcsi élet empirikus adataiból minden indokolás nélkül ethikai elveket merit, hogy a tapasztalás és norma közti viszonyt nem eléggé tisztázza s ez utóbbiak horderejét nem becsüli jól meg. Az ethikai fejlődés elején már föltesz erkölcsi elemeket, a mi empirismusát úgy módszertanilag, mint materialis tekintetben desavouálja, amennyiben elismeri, hogy ez elemek nem a fejlődés termékei. Örök normákat állít fel, holott erre empirismusa nem jogosítja fel.

R. Wille A krízis a psychológiában czim alatt azt vizsgálja, hogy a mai tudományos psychológiában — nagyrészt öntudatlanul — mennyire belejátszik még a metafizikai, főleg a spiritualistikus álláspont s gátolja a lélektani kutatás haladását. Megtámadja a psychológiának Wundt-féle meghatározását, mely szerint az a közvetlen szemléleti ismerés szemben a természettudományi közvetett ismeréssel. A psychophysiologiai parallelismus magyarázó erejét nem lehet azon alapon kétségbevonni, hogy a psychicum nem vezethető le a physi-cumból, mert a tudomány hivatása a tények *formulázása* és nem *deductiója*. Wundt a materialismust kikerülve a spiritualismusba esik vissza, midőn a psychicum lényegét a tiszta akarati actusba helyezi: összezavarja a realitást a realis egységgel. A továbbiakban hasonlóképp spiritualismust mutat ki Rehmke és Brentano lélektani álláspontjaiban. *Schubert-Soldern Az analytikai módszerről és a phylosophia önállóságáról* értekezik. A bölcsezszt célja sem az általánosból az egyest levezetni, sem csupán egységbe fűzni az egyes tudományok eredményeit, hanem analytikus munkássággal a szakkutatást megelőzőleg tisztázní egyes fogalmaink jelentőségét. Ez az ismerettan és logika feladata.

W. Jerusalem Az ítéles psychologiai és logikai elméleteiről közöl fejtegetést. Kimutatja, hogy lehetséges és szükséges az ítéleti actusnak tisztán lélektani vizsgálata eltekintve a logikai szemponttól, mert hisz az ítéles első sorban is egy realis psychikai folyamat. Az ítéletek fölosztását arra építi, hogy hányféleképp merül föl azon képzettartalom, mely tárgyakat képezi. Minden képzettartalom 1. a (külső) szemléletben, 2. a gondolkodásban, 3. a belső észrevevésben jó tudatba. Az

első osztály adja az *észrevezési* ítéletet, ha t. i. a tárgy tényleg adatik, az *emlékezeti* ítéletet, ha reproductióval van dolgunk s a *várákozási* ítéletet, ha tartalmát képzeletben anticipáljuk. A gondolkodásban adott ítéletek, melyek alanya elvont fogalom, *fogalmi* ítéletek ; ide tartoznak a tudományos tételek ; minden fogalmi ítélet valami *történés törvényét* fejezi ki. A szemléleti és gondolkodási ítéletek között átmenetet képeznek az ú. n. *elnevezési* ítéletek, midőn az ítélet alanya egy szó, tehát egy symbolum. Az ítéletek harmadik osztálya a belső észrevezésre vonatkozik, személyesen átélt pszichikai jelenségekre. Ezek abban különböznek a physikai ítéletektől, hogy ellentétben az utóbbiakkal substratum nélküliek: pusztán folyamatokra vonatkozólag. Befejezésül kifejti az ítélés lényegére vonatkozó elméletét, mely szerint e functióban a képzettartalmat alakítjuk, taglaljuk és objectiváljuk. Az ítélés az *apperceptio* egy neme.

J. Kodis Az *empirikriticismus érzetfogalmáról* értekezik. A tárgyakat és gondolatokat kétféleképp tekinthetjük, ú. m. absolute, t. i. elvonatkozva az egyedhez való vonatkozásuktól és relative : viszonyban az individuumhoz. Az előbbi szempontból történő analysis az *elem*, ez utóbbié az *érzet* fogalmát adja. Az érzet kétféle, a szerint, a mint az észrevezés vagy a *képzet* széttagolásából nyerjük. Az első (psychophysiologiai) érzetfogalom úgy jó létre, hogy az észrevezésnél csupán az érzet tartalmát tekintjük elvonásban : ez maga nem utolsó elem, csak az organismus egységes functiójának jele. Sem nem subjectiv, sem nem objectiv, mert már két physikai tényező : a külvilág és az emberi szervezet viszonya által van föltételezve. A második érzetfogalmat a képzet felosztásából nyerjük : ez a valóban fölbontathatlan elem s az ismeretben ezt kell alkalmaznunk. Nem helyes tehát az első érzetfogalmat a világ utolsó elemének tekinteni.

Philosophische Studien, herausgegeben von *Wilhelm Wundt*.
XIII. k. 1897. 1—3 füzet.

E kötetben *Wundt* A *naiv és a kritikai realismusról* közöl hosszabb dolgozatot, mely úgy látszik nagyobb kritikai vihart fog előidézni. Éles bírálat alá veszi Avenarius „empirikriticismus“-át, mely mint ismeretes az idegfunctiók schematicus képével, melyek összességét az egyedben „System C“-nek nevezi, a világképet akarja törvényeiben megmagyarázni. Kiindulópontját a „principaleoordinatio“ elve képezi, mely szerint alany nélkül nincsen tárgy és viszont, így a világ-

kép alakulása mindig az idegfunctio változása által van föltételezve. W. mindjárt ez alapelvet támadja meg, azt állítván, hogy lélektanilag nem áll, hogy az egyed magát minden tárgyhoz hozzágondolja; azon állítás, hogy mi a tárgyat az alany nélkül nem tudjuk gondolni, a pszichológiai reflexio, tehát elvonás terméke, melyet azután beviszünk a valóságba. Az empiriokriticismus metaphysikai törekvéseknek enged, midőn a „System C“-ben független (változatlan) vitalis sort kíván, mint a változásoknak alávetett processusok alapját; midőn a „tisztá tapasztalás“ fogalmát, melyet schematikus elvonással nyert, a valóságba átviszi, holott az ott nincsen sehol. Valósággal nem az ismeretlent magyarázza az ismerettel, hanem megfordítva. A „System C“ nem tapasztalati tárgy, hanem metaphysikai substantia, s nem azonos az empirikus idegrendszer fogalmával. Avenarius ily módon üres schemákból akarja a világképet levezetni s ebben áll gondolkodásának Herbert és Hegel törekvéseivel való rokonsága; absolut philosophia akar lenni, melyet nem lehet már túlhaladni, holott a tudomány és bölcsészet lényege éppen az élet, a szüntelen haladás. Általában a tényeket iparkodik elvonások alá nyílgözni: ezt cselekszi, midőn a „gondolkodás oekonomiájának elvét“ teszi módszere alaptételévé, holott nincs semmi objectiv alap arra, hogy mindig a legegyszerűbb tétel a legigazibb. Összezavarja mint Spinóza a „ratio“-t a „causa“-val s szüntelen ontologismusha esik: gondolatszükségességből létszükségességre következtet. A „System C“ sem egyéb mint egy ily módon nyert entitas, s az így támadt rendszer nem is egyéb, mint a materialistikus metaphysika egy formája. Jellege scholastikus, mert *új szókkal* akar magyarázni — mint midőn a causalitást ki akarván küszöbölni, azt új név alatt ismét bevezeti — s azt hiszi, hogy az egyes ténynek általános schéma alá való hozatala magyarázat. Természettudományi álláspontja is következtelen, mert minduntalan elvonatkozik az egyéntől, s ezzel a saját alapelvét: a principalcoordinatiót tagadja meg.

Maximilian Arrer a convergáló és accomodáló mozgások jelentőségéről a mélység észrevezésében közöl nagyobb tanulmányt. Összegezi az eddigi nativistikus és empiristikus elméleteket s azután revisio alá veszi a főbb idevágó kísérleteket és érveket. Az eredmény, a melyre jut, az, hogy sehol a mélység észrevezésénél nem találunk egy motivumot, hanem több élettani tényező összehatását, melyek között természetesen a szem accomodáló és convergáló mozdulatai is helyet foglalnak. Az izomérzetet nem sikerül kiküszöbölnünk a mélység észrevezésből s az a reczehártya érzékenységgel egyenrangú mozzanat.

Hasonlóképp tanulságos *Guy A. Tawnej* dolgozata két pontnak tapintás által való észrebevéséről tekintettel a gyakorlás és a vexirhiba keletkezésének kérdésére. A kísérletek körzövel történtek és annak kiderítését célozták, hogy a gyakorlás miképp befolyásolja a tapintási megkülönböztető képesség finomodását s mily körülmények között jő létre a „vexirhiba“, t. i. azon jelenség, hogy egy pont helyett kettőt érzünk és viszont. Kiderült, hogy a finomodás psychikai, tehát centralis functiók terméke s nem egyéb mint autosuggestio, mert e finomodás egyenes arányban növekszik a kísérletek céljainak és módszerének is mérésével. A vexirhiba is gyakran ez autosuggestio eredménye: várakozáson alapszik. Ebből látható, hogy az észrebevés tartalma sohasem tisztán az inger, mert az rögtön associálódik már percipált tudattartalmunkkal: appercipáltatik. Minden érzetben van tehát emlékezeti elem, s így minden észrebevés bizonyos tekintetben illusio: többet tartalmaz mint az inger.

Megemlítendő még a következő két tanulmány: *Morbe*: Új kísérletek váltakozó látási ingerekről és *F. D. Sherman*: A Purkinje-féle jelentőségről a reczehártya centrumában.

Pauler Akos.

Dr. Ernst Mach. Die Principien der Wärmelehre, historisch-kritisch entwickelt. Leipzig (J. A. Barth), 1896. — *Die Mechanik in ihrer Entwicklung historisch-kritisch dargestellt*. Dritte verbesserte und vermehrte Auflage. Leipzig (F. A. Brockhaus), 1897.

I.

Mach legújabb munkája, a „Principien der Wärmelehre“ és *Mechanikájának* utóbbi kiadása új bizonyosságai annak az élénk érdeklődésnek, melyet korunk a tudományok alapelveinek vizsgálata, e lényegében philosophiai feladat iránt tanusít, s mely az utóbbi évek tudományos munkásságát előnyösen jellemzi.

E művek írója a mai természettudósok egyik legkiválóbb alakja a ki méltóan képviseli végére hajló századunk három utolsó évtizedének mind határozottabban kidomborodó jellemvonását: a természet-tudományok és philosophia szorosabb, belső egységét. Előbb kitűnő experimentator,¹ majd — ép úgy, mint a gyakorló-orvos *Helmholtz*, a

¹ *L. Optisch-akustische Versuche*. 1873. — Egyéb munkáinak jegyzéke a „Principien Wärmelehre“-ben található.

szintén elsőrendű kísérletező Hertz s a philosophus Dühring — a mechanika alapelveinek éleselméjű bűvára. Első enemű munkája: „Die Geschichte und die Wurzel des Satzes der Erhaltung der Arbeit“, 1872-ből való, mely, mint Mechanikája első kiadásának előszavában (3. kiadás VI. l.) megjegyzi, lényegileg magában foglalta a 11 évvel később fentebbi ezim alatt kiadott műnek alap gondolatát.

A Mechanika ugyanis, *Mach* ez alapvető munkája, 1883-ban jelent meg s második kiadást 1889-ben, harmadikat, mint az „Internationale wissenschaftliche Bibliothek“ LIX. kötete, ez évben ért s a tárgy szigorúan logikus és szakszerű, mindamellett — a mivel kevés hasonlatgyú munka dicsekedhetik — könnyen érthető kezelés által tűnik ki. Ha e már szinte classikus számba menő munkát Dühring: „Kritische Geschichte der allgemeinen Principien der Mechanik“ czimű ismeretes művével hasonlítjuk össze,¹ mely tudvalevőleg 10 évvel korábban jelent meg, mint *Mach* Mechanikájának első kiadása: egyfelől kevésbé mélynek és philosophiainak, másfelől meg szakszerűbbnek tűnik fel első tekintetre. De csak az első tekintetre, mert tényleg, Dühring munkájának megértése sokkal nagyobb szakismeretet tételez fel, mint *Mach*é, s emellett elvontabb, úgy hogy Dühring Mechanikáját jóformán csak a szaktudós, míg *Mach*ét a kevesebb szakismerettel rendelkező philosophus is jelentékenyebb nehézség nélkül olvashatja. A mi *Mach* Mechanikájának, valamint a „Principien der Wärmelehre“-nek tanulmányozását látszólag megnehezíti, az a matematikának, úgy az alsó, mint a felső mennyiségtannak — bár nagyon korlátolt — használata. Ámde a mikor az exact tudományokat épen a körükbe tartozó természeti folyamatoknak és jelenségeknek pontos leírása s azok törvényszerűségének szabatos formulázása juttatta fejlődésök mai fokára: e tudományok elveinek helyes ismeretét és összes természetismeretünk szempontjából való értékének megítélését csak megkönnyíti, ha nemcsak e tudomá-

¹ *Hertz* „Principien der Mechanik“-ja végeztéljában, miként *Mach* és Dühring művei, a mechanika végső elveinek fölkeresésére és pontos formulázására törekszik. Csakhogy *Hertz* Alapelvei, mint ez az „Athenaeum“ 1896-iki évf. 3. számában közölt ismertetésből is kitetszik, inkább systematikus s emellett egészen szakmunka. Ellenben Dühring és *Mach* a mechanikai problémáknak és elveknek főként történeti tárgyalása, fejlődésök különböző phasisainak nyomonkísérése útján igyekeznek czélt érni, s egyik sem dolgozik akkora mechanikai apparatussal, mint *Hertz*. Ép ezért a három egyaránt kiváló munka közül csak Dühring és *Mach*é tehető párhuzamba. Megjegyzem, hogy itt Dühring művének első kiadását értem.

nyok tényleges tartalmával, hanem e tartalomnak legmegfelelőbb s a kifejtett tudomány által adoptált alakkal is megismerkedünk.

Hogy azonban a formát csak addig és annyiban tartja Mach lényegesnek, a meddig a tartalom teljes megértésére és világosabbá tételére szolgál, azt mindkét művének Előszavában kiemeli. „Auch die Mathematik ist in dieser Schrift gänzlich Nebensache. Wer sich aber für die Fragen interessirt, worin der *Naturwissenschaftliche* Inhalt der Mechanik besteht, *wie* wir zu demselben gelangt sind, aus welchen *Quellen* wir ihn geschöpft haben, wie weit derselbe als ein gesichester Besitz betrachtet werden kann, wird hier hoffentlich einige Aufklärung finden. Eben dieser Inhalt, welcher für jeden Naturforscher, jeden Denker dass grösse und allgemeinste Interesse hat, *liegt eingeschlossen und verhüllt in dem intellectuellen Fachapparat der heutigen Mechanik*“. Hasonlóan nyilatkozik „Wärmlehre“-jében is, a mely „*Strebt nach erkenntniskritischer Aufklärung der Grundlagen der Wärmelehre*“, s a melyben: „Man suche . . . kein Ergebniss der Archivforschung; es handelt sich hier viel mehr um den *Zusammenhang* und das *Wachsthum der Gedanken*, als um Interessante Curiositäten.“

És a ki Machnak e két nagyérdékű munkáját tanulmányozza, ha nem is fog szerzővel mindenben egyetérteni, annyit kétségtelenül el kell ismernie, hogy a tett ígéretnek igyekszik is lehetőleg megfelelni, a mi különösen a *Wärmlehre*-t illetőleg, melyre vonatkozólag az előmunkálatok jórésztben hiányoznak, s a melynek körében épen jelenleg a legfontosabb kérdéseknél teljesen ellentétes nézetekkel találkozunk: semmiesetre sem könnyű feladat. Kiválóan előnyös jellemvonása Mach műveinek az is, a mire különös súlyt fektet, hogy a tárgyat ismeretágak fejlődésében vezérszerepet játszó egyéneket intellectuális értékek mellett ethikai szempontból is ítélet alá veszi. „Wo von Personen die Rede ist, kommen diese lediglich als intellectuelle und allenfalls als *ethische Individualitäten* in Betracht, und ich denke, das historische Bild, das sich hierbei vor uns entwickelt, kann dadurch nur gewinnen.“ Egészen úgy van. A ki a tudományos irodalom bármely ágát, de különösen a philosophiát és exact tudományokat akár fejlődésükben, akár mai állásukban több időn át tanulmányozta, az nem egyszer győződhetett meg arról, mily nagy szerep jutott az egyes kutatók individualitásának a tudomány fejlődésében. Nem az annyi kiváló tudós kedvezőtlen színben feltűntető prioritás hajhászásra gondolok, a mely részint az egyéni, részint a nemzeti hiúság közbejátszása folytán szintén nem egyszer vetett hosszabb vagy rövidebb időre

gátat a tudomány zavartalan fejlődésének, hanem — a mi ennél is rosszabb — a nyíltságnak, az őszinteségnek arra a hiányára, a melyet sokszor elsörendű tudósoknál is kénytelenek vagyunk constataálni, s a mely a tökéletesség látszatára törekedve, még a nyomait is a legnagyobb gonddal igyekszik megsemmisíteni annak az útnak, a mely az ismeretek új kincses bányájához vezetett; holott a tudomány fejlődésére sokszor nagyobb hatású, értékesebb a fölfedezés útjának, mint magának a fölfedezésnek ismerete. (Lásd e részben Mach bármelyik munkáját s ezenkívül Maxwel villamosságtani nagy munkájában II. p. Ampère és Faraday érdekes jellemzését.) A tudomány oeconomijával határozottan ellentétben álló ez eljárás felett a kedvezőtlen ítéletet kimondani csak javára szolgálhat a tudománynak, melynek gazdagsága és valódi becsé annál nagyobb, minél többen s minél kevesebb erőfeszítéssel tehetik azt magokévá s a melynek határa addig terjed, a meddig *egy egyén*, mint egységes rendezett ismeret magába fogadni képes. Pedig épen a történeti fejlődésnek, az egyes igazságok fölfedezésének ismerete az, a mely azok tudatos és teljes elsajátítását jelentékenyen megkönnyíti.

A mi a két műben tárgyalt problémákat illeti, azokra nézve némi tájékozást nyújthat a tartalom következő, rövid jelzése; a részletes, vagy csak kissé is beható ismertetést lehetetlenné teszi mindkét műtörténeti jellege s a Mach által a történeti tárgyalás kapcsán fölvetett kérdések fontossága és nagy száma.

A *Mechanika* a bevezetésen kívül öt fejezetből áll. Az első fejezetben, mely a statika elvének fejlődését adja, az emeltyű, a lejtő, az erők összetételének és a virtualis elmozdulások elve kerülnek tárgyalás alá, méltatásával az elveket fölfedező s illetve érvényesítő Archimedes, Stevinus, Leonardo da Vinci, Galilei, Huyghens, Bernoulli Jakab, Lagrange érdemeinek. A *speculatio* és az *exact* ismeret közötti különbségnek érdekes példáját látjuk Aristotelesnek az emeltyű problémájára vonatkozó megfigyeltetésében, a kinek „Mechanikai problémái“ a tudományos vizsgálat első stádiumát képviselik. Aristoteles az emeltyű elvének magyarázatát a kör tulajdonságaiban keresi, mert a csodálatost csak a csodálatos által mehet megérteni. Az emeltyűnél érthetetlennek, tehát csodálatosnak tűnik fel előttünk, hogy a mikor egy kis erő egy nagyobb erőt (a teher) magában — a mint ez egészen természetes — leküzdni képtelen, sikerül ez, ha az utóbbit (az emeltyűnek mint súlyos testnek alkalmazásával) még nagyobbá tesszük. Nem kevésbé érthetetlen, tehát csodálatos a kör is, mint a teljes nyugvásnak (a középpontban)

és a folytonos mozgásnak (a kör területén) egysége és eredménye. Mivel pedig az emeltyűnél az erő és teher egyaránt (az emeltyű szilárd vagy felfüggesztési pontja, mint középpont körül) körvonalban mozognak, természetes, hogy az emeltyű is ellentétes tulajdonságokat — a könnyűt és nehezet — egyesít, miként a körvonal maga két ilyennek, t. i. a nyugvásnak és a mozgásnak egysége.¹

A második fejezetben a dinamika alapelveinek discussióját és történeti fejlődésöknek ismertetését találjuk. A dinamika megalapítója, mint ismeretes, Galilei, továbbfejlesztője Huyghens, s az alapelveknek rendszerezője s a hatás és visszahatás (kölesönhatás) elvének felállítója Newton. Főeredménye a mechanika, e mintegy 100 éves fejlődési szakának az *erő* — mint a gyorsulás oka — és a *tömeg* fogalmainak kiképzése, bár e fogalmak nem mentek teljesen az ellenmondástól, a mint ez különösen napjainkban kétségtelenné vált²

¹ Nem lesz talán érdektelen megjegyezni, hogy bár az emeltyű elvének speculativ — a pythagoreismusra és a Plato-féle physikára emlékeztető — magyarázata úgy, ahogy Aristoteles adta és értette, szemelláthatólag teljesen helytelen: bizonyos vonatkozásában és változtatott értelmezéssel mégis helyes. Mert az emeltyűvel elérhető erőértékesítés tényleg azért lehető, mivel a kis erőt az emeltyű alkalmazásával nagyobb s a nagyobb erőt (teher) kisebb sugarú körben mozgathatjuk, s így a kisebb erővel — csakhogy a sugárral arányosan nagyobb körvonalon — ugyanazt a munkát végezhetjük, a mekkora a nehezebb test mozgásához szükséges.

² Lásd e részben a mechanika alapelveire vonatkozó újabb, igen kiterjedt irodalmat, melyet Mach műve lehetőleg figyelembe vesz s melyből néhány munka idézve van Hertz „Principien der Mechanik”-járól adott ismertetésben („Athenaeum“ 1896. 3. sz.) s alább a 305. lap jegyzetében. Megemlítem még *K. Pearson* kitünő művét: „The Grammar of science“, London, 1892. (Walter Scott) s különösen „a mozgás törvényei“ című fejezet (Ch. VIII. The Laws of Motion, p. 332—387), azonkívül az Appendixben (p. 477—481) a tehetetlenség elvéről s az abszolút rotációról, úgyszintén a Newton-féle harmadik mozgási törvényről szóló jegyzeteket. Pearson a mechanika ismeretes három elve helyett (a tehetetlenség, az erőhatás s a kölesönhatás elve) összesen 7 elvet formuláz, egyúttal a Newton-féle elvek felett szigorú kritikát gyakorol. — *L. Boltzmann* imént, Vorlesungen über die Principe der Mechanik, I. Th. czímen megjelent munkájában ellenkezőleg azt kíséri meg: „ob sich nicht bei möglicher treuer Darstellung der Mechanik in ihrer alten classischen form die Dunkelheiten ebenfalls vermeiden liessen“. Részen egyező nézetten van *H. Poincaré*, a ki igen érdekes, a „Revue generale des Sciences“ 1897. 18. füzetében olvasható fejtegetéseinek eredményét következőleg foglalja össze: „On a exposé les principes de la Dynamique de bien des manières: mais jamais on n'a suffisam-

Hogy az egyes kutatók egyénisége és felfogásmódja s az exact módszerek fejlettségi foka mennyire befolyásolhatja a tudomány további fejlődését, azt Mach egy igen érdekes példával világítja meg.

Mielőtt ugyanis Galilei az eső test végsebessége és az esés ideje közötti ismeretes összefüggést ($v = gt$) felállította és kísérletileg igazolta (lejtő segítségével), egy más alapfelvétélből indult ki, abból nevezetesen, hogy a végsebesség az eső test útjával (s nem az esés idejével) arányos, a mely első felvételt, mint logikai ellenmondást tartalmazót, elvetett. Galilei nevezetesen a jelzett felvétel mellett arra a következményre jutott, hogy a test kétszeres teret ugyanannyi idő alatt futna meg, mint egyszeres esési távolságot, a mi pedig nemcsak a tapasztalattal, hanem a józan észszel is ellenkező eredmény.¹ Az első fel-

ment distingué ce qui est definition, ce qui est verité experimentale, ce qui est théorème mathématique. Dans le system hertzien, la distinction n'est pas encore parfaitement nette et, de plus un quantrième élément est introduit: l'hypothèse." Az utolsó mondatban kifejezett ítélete Poincaré-nak egészen megegyezik Hertz munkája fentebb idézett ismertetésének végeredményével.

¹ Mach Galilei e következtetését álokoskodásnak gondolja (p. 112. és 246). Ha ugyanis a végsebességet az eső test útjával vesszük arányosnak, a differentialis számítás jelzésében lesz: $v = ds/dt = as$, a hol s az úthossz, t az idő (a mozgás kezdetétől számított időegységek száma) a az állandó arányossági tényező. A fentebbi egyenlőségből tehát következik: $ds/s = adt$ és integrálva $\log(s/c) = at$ vagy e -vel a természetes logaritmuskok alapszámát jelölve: $s = ce^{at}$, mely kifejezésekben c az integrálás állandója. Az így tervezett $s = ce^{at}$ egyenlethez Mach a következő megjegyzést fűzi: „Die ist eine ganz andere Folgerung als diejenige, welche Galilei gezogen hat. Sie passe allerdings zur Erfahrung nicht. . . . . Allein sich selbst widerspricht die Annahme keinswegs.“ Nem nehéz azonban kimutatni úgy az $s = ce^{at}$ egyenlőség alapján, mint a Galilei által használt érveléssel, hogy Mach e tekintetben határozottan téved, s hogy Galilei integrálás nélkül is tisztán látta a $v = as$ felvételnek nemcsak a tapasztalattal, hanem önmagával is ellenmondásban létét. — Az $s = ce^{at}$ egyenlet értelmét és alkalmazhatóságot csak a c állandó értékének a mozgás fogalma alapján eszközölt meghatározásával nyer, a mely szerint a test csak a mozgás megkezdése, tehát valamelyes idő eltelte után juthat kezdő helyzetéből egy más helyzetbe. Vagyis ha $t = 0$, akkor s is okvetlenül $= 0$. Ebből a c -re nézve származik $0 = c \cdot e^0$, vagyis $c = 0$, s így az adott egyenlet leendő $s = 0 \cdot e^{at}$, vagyis mivel c és a véges értékek, az út minden időben 0 , a mi azt teszi, hogy az egyenlet szerint a mozgás fogalmánál fogva nem mehet végbe. Mondhatnánk Galileivel azt is, hogy egyazon időhöz egyszeres és kétszeres távolság tartozik, mert úgy az egyik, mint a másik 0 -val egyenlő. Ha pedig c -nek véges

vétel meg nem állhatósága miatt Galilei nem is keresi az út és a végsébség közötti *helyes* viszonyt, hanem a végsébség és az idő közötti kapcsolatot igyekszik — és pedig ugyancsak az egyszerű arányosságot véve fel először — megtalálni, a mi sikerül is.

Ha azonban Galilei helyett — jegyzi meg Mach — *Kepler* jut hasonló felvételre s látja be annak a tapasztalattal nem egyező voltát, bizonyára az út más függvényeivel veszi fel kísérletképen arányosnak a végsébséget s minden valószínűség szerint megtalálja vala a helyes: $v = at$ s egyenlőséget,¹ a mi pedig a dinamika fejlődésének egészen

értéket tulajdonítanak (a mit azonban, mint mozgásegységnél, nem szabadna vennünk) akkor a $t = 0$ időben a test egyszerre az $s = 0$ távolságot ugorná át, vagyis a mozgás — mint Galilei mondja — *momentan* történék. Ime tehát a Mach által levezetett egyenletből ugyanazok a maguknak s illetve a mozgás fogalmának ellenmondó következmények folynak, a miket az alapul szolgáló $v = at$ felvélelből Galilei levont. Még nyilvánvalóban feltüntethetjük az ellenmondásokat a Galilei eszmemenetének megfelelő következő érvelés útján. Vegyük fel Galileivel, hogy a végsébség a megtett úttal arányos, vagyis $v = as$. Jelöljük s_1 -sel az első időegységben megtett utat, $v_1 (= as_1)$ -sel a megfelelő sebességet. Hogy a test sebessége v_1 , ez azt teszi, hogy az az időegység alatt, tisztán tehetetlenségénél fogva $as_1 (= v_1)$ utat tesz meg. A második időegység alatt tehát a test megtesz as_1 s azonkívül ugyanakkora utat, mintha nyugvó helyzetből indult volna, tehát s_1 -et. A két út, mint egyenlő irányú összegeződik s lesz: $(as_1 + s_1)$. Továbbá a test sebessége a második időegység, vagyis (a kezdő helyzettől számított) $as_1 + 2s_1$ távolság végén $2v_1$, mivel a második időegységben külön (minden időegységre egyaránt érvényes törvény szerint) megtett s_1 úthoz szintén $as_1 = v_1$ sebesség tartozik, mely a már megvolt v_1 sebességgel együtt $2v_1$ -et ad. Ugyancsak ez a sebessége van a testnek az alapfelvétel értelmében a kezdő helyzettől számított $2s_1$ távolságban, mert $a \cdot 2s_1 = 2 \cdot as_1 = 2v_1$, a mely sebességet a fentebbiek szerint a test a második időegység végén éri el. A test tehát egyazon időpontban, a második időegység végén, két helyen, t. i. a kezdő helyzettől $2s_1$ és $2s_1 + as_1$ távolságban van, miből következik: 1. hogy a második időegység, tehát *ugyanazon idő alatt* két különböző, t. i. s_1 és $s_1 + as_1$ utat tesz meg s hogy ennél fogva 2. a nagyobb: $s_1 + as_1$ út fenmaradó részét, as_1 -et *momentan* kell átugornia, egészen megfelelően fentebbi consequentiáknak, a mely szerint ha az $s = ce^{at}$ egyenletben co -tól különböző, a test semmi idő alatt, vagyis *momentan*, c távolságot ugrik át. Ha az a tényezőt 1-nek vesszük — a mi a törvény alakjában érvényét s illetve logikai lehetőségét nem érinti — a jelzett két ellenmondást Galilei formulázásában nyerjük.

¹ Tényleg e felvétel a Galilei-féle *reductio ad absurdum*-nál is kéznél fekvő. Az egész érvelésnek lényege ugyanis ez: A végsébség nem lehet ezúttal egyszerűen arányos, mert e felvétel mellett a test

más és pedig kedvezőbb irányt szabott volna, a mennyiben az iménti egyenletnek gyökeltől megszabadítása közvetlenül szolgáltatja az eleven erő és a munka egyenlőségét, a mechanika, sőt az egész szeretlen természet ez alaptényét, melyhez a tudomány csak hosszú idő után, nagy kerülővel és tapogatózva jutott el.

A harmadik fejezet a felállított elveknek alkalmazását és a mechanikának mint deductiv tudománynak kiképződését tárgyalja, míg a negyedikben annak formai, vagyis egységes és symmetrikus egészszé fejlődésével ismerkedünk meg. Az utóbbi irányban legnagyobb hatás-

rövidebb úton éri el a kétszeres sebességet, mint a mozgás (a bizonyos idő alatt nyert sebesség) megtartásának, vagyis a tehetetlenségnek elve szerint elérhetné. A végsebesség tehát szükségképen az út valamely lassabban növekvő, vagyis tört hatványával arányos, melyek között a $\frac{1}{2}$ s illetve a másodgyököknek felvétele a legközelebb eső. A kérdést teljesen általánosan oldja meg a következő rövid bevezetés. Vegyük fel a végsebességet az út tetszőleges m -edik hatványával arányosnak s határozzuk meg az első időegység alatt megtett utat a végsebesség két értékének egyenletbe vétele útján, a melyek közül az egyiket az alapfelvétel, a másikat ez és a mozgás megtartásának elve szolgáltat. Az előző jegyzetben használt jegyzéket megtartva s az ott alkalmazott okoskodás alapján:

az első időegység alatt nyert végsebesség	$v_1 = as_1^m,$
a második időegység végén a tehetetlenség és a mozgások összetételének elve szerint a végsebesség	$v_2 = w_1 = 2as_1^m,$
a második időegység végén ugyanezen elvek szerint a test távolsága a kezdő helyzettől	$s_2 = as_1^m = 2s_1,$
e távolságban az alapfelvétel szerint a végsebesség	$v_2 = as_2^m.$

Lesz tehát: $2as_1^m = a(as_1^m + 2s_1)^m$ s ebből a -val osztás és m -edik gyökvonás, továbbá s_1 -gyel osztás után $2^{1/m} = as_1^{m-1} + 2$ és így a keresett út értékére nézve $s_1^{m-1} = (2^{1/m} - 2) : a$. Lesz tehát a Galilei-féle $m = 1$ felvétel mellett $s_1^0 = 0/a$, vagyis $1 = \frac{0}{a}$, a miből tehát nemcsak hogy s_1 meg nem határozható, hanem ellenmondást (t. i. $1 = 0$) is rejt magában azon egy eset kivételével, a mikor $a = 0$, vagyis a sebesség állandóan 0 (t. i. $v = as = 0 \cdot s$), tehát mozgás nincs. Ha $m > 1$, akkor $3^{1/m} < 2$ és így $(2^{1/m} - 2)$ -vel együtt s_1^{m-1} értéke negatív, a mi fogalmi képtelenség, mert egy pozitívnak feltételezett mennyiség (az út) hatványa nem lehet negatív. Marad tehát, mint fogalmilag ellenmondásba nem ütköző az $m < 1$, vagyis a felvétel, hogy a végsebesség az útnak valamely gyökével tartozik arányos lenni. Az $m = \frac{1}{2}$ felvétel mellett lesz $s_1^{-1/2} = (2^{1/2} - 2) : a = 2 : a$ és $s_1 = \frac{a^2}{4}$, vagy a helyébe értékét: $\sqrt{2g}$ tevén: $s_1 = g \cdot t$.

sal az ú. n. isoperimetrikus problémák voltak, melyek a variatio-számítás kiképzésére vezetvén, egyúttal a mechanikai elvek teljesen egységes összefoglalását és formulázását is lehetővé tették, a mint ez Euler, d'Alambert, Lagrange, majd Hamilton stb. által meg is történt.

Ugyane fejezetben érdekesen taglalja Mach „Theologische animistische und mistische Gesichtspunkte in der Mechanik“ czímen a befolyást, melyet a kutatók theologiai világnézete a mechanika fejlődésére gyakorolt. Ez a befolyás a dolog természete szerint nem egy szer zavarólag hatott, de feltétlenül csak azok mondhatják, a kik e tudomány XVII. és XVIII. századbeli történetét nem ismerik. Sőt bátran állíthatjuk, hogy bizonyos tekintetben üdvös is volt a mechanikai jelenségeknek theologiai (s illetve teleologiai) felfogása, a mennyiben nem egy oly kérdés tanulmányozására vezette a legkiválóbb physikusokat, a melyek tisztán tudományos szempontból csekélyebb érdekűeknek látszottak, s a melyeknek alapvető fontossága csak később tünt ki.

Nagyon tanulságos e tekintetben a legkisebb actio elvének története.¹ Ez elvet, mint a természet összes jelenségeit uraló törvényt *Maupertuis* sokkal kevésbbé physikai, mint theologiai okokból állítja fel (1746). S ugyancsak theologiai okok vezetik *Eulert* ez elvnek a *Maupertuis* által megjelölt érvényességi körben való elfogadására. Lagrange is, bár a *Mécanique analytique*-ben a legkisebb actio elvét elhagyja, e téren elért első alapvető eredményeit ez elv alkalmazásának köszönheti.² És bár ez elv alkalmazhatósága, sőt helyessége is többszörösen kétségbe volt vonva, nem kisebb egyén, mint *Helmholtz*, nyilvánította azt kevésselezelőtt a természetismeret valószínűleg legáltalánosabb, de minden-

¹ Erre nézve l. *Lagrange*: *Mécanique analytique*. Seconde Partie, sect I : Sur les différens principes de la Dynamique. — *C. G. J. Jacobi* : Vorlesungen (1842—43.) über Dynamik, p. 2. és p. 43—58. Berlin (G. Reimer), 1884. — *Dr. A. Mayer* : Geschichte des Princips des kleinsten Action. Leipzig (Weit & Comp.), 1877. — *H. Helmholtz* : Zur Geschichte des Princips der kleinsten Action, 1887. Wissenschaftliche Abhandlungen. Bd. III, p. 249—263.

² *Jacobi* i. m. p. 2.: „Lagrange hat ursprünglich aus ihm (t. i. a legkisebb actio elvéből) alle seine Resultate in der Mechanik hergeleitet. Später, als er dieselben streng begründen wollte verliess er das Princip der kleinsten Wirkung und nahm der Princip der rituellen Geschwindigkeiten zur Basis seiner Entwicklungen. So wurde also das Princip der kleinsten Wirkung, welches die Mutter aller neuen Resultate gewesen war, zu geringfügig behandelt.“

esetre legalkalmazhatóbb elvének.¹ Nagyon valószínű pedig, hogy ha ez elvben Maupertuis nem az isteni bölcsesség leghatalmasabb bizonyítékát látja s nem declarálja ép ez okból azt a természet legfőbb törvényének: a tétel mint hiányos és helytelen physikai alapon nyugvó, egyelőre feledésbe ment volna,² a mi által a mechanika formái, systematikus fejlődése határozottan veszített volna.

A valóban tanulságos és szellemes fejtegetéseket illetőleg, melyek e fejezetekben találhatók s mindvégig lekötik figyelmünket, magára a munkára utalva, még csak annyit említek meg, hogy az utolsó — ötödik — fejezetben Mach a mechanikának a természettudományokhoz, nevezetesen a physikához és a physiologiához való viszonyát

¹ „Daraus ergibt sich schon jetzt, dass der Gültigkeitsbereich des Principis der kleinsten Wirkung weit ueber die Grenzen der Mechanik wügbarer Körper hinausgewachsen ist, und dass Maupertuis' hochgespannten Hoffnungen von seiner Allgemeingültigkeit sich ihrer Erfüllung zu nähern scheinen, so dürftig auch die mechanischen Beweise und so widerspruchsvoll die metaphysischen Speculationen waren, welche der Autor selbst für sein neuer Princip damals anzuführen wusste.“ Ueber die physikalische Bedeutung des Principis der kleinsten Wirkung. 1886. p. Wissenschaftliche Abhandlungen, Bd. III. p. 203—248. U. o. „Das Princip der kleinsten Wirkung in der Elektrodynamik, 1892. p. 476—504. és 1894. p. 597—603. (befejezetlen). — A legkisebb actio elvének jelentőségét és a Hamilton-féle elvhez való viszonyát illetőleg lásd még: A. Meyer: Die beiden allgemeinsten Sätze der Variationsrechnung, welche den beiden Formen des Principis der kleinsten Action in der Dynamik entsprechen. 1886. — Réthy Mór: A legkisebb actio elvéről. Mathem. és Term. tud. Értesítő XIII. 1. p. 1—15. (1894.) és A legkisebb actio elvéről és a Hamilton-féle elvről, XIV. 4., p. 267—299. (1896.). — L. Koenigsberger: Ueber die Principien der Mechanik (1896). Sitzungsberichte der Akademie zu Berlin, p. 899—944. és Ueber verbeugene Bewegung und unvollständige Probleme (1897.). Sitzungsberichte XII. 21. 1. Azonkívül H. Hertz: Die Principien der Mechanik, Berlin, 1894. Megjegyzem, hogy az idézett dolgozatok és művek írói a szóban levő elvnek tudományos értékére nézve jelen-
tékenyen eltérő nézetben vannak.

² Mach ellenkezőleg azt hiszi (p. 447.): Maupertuis' Princip wäre wol bald wider vom Schauplatz verschwunden, allein Euler benutzte die Anregung. Er liess als wahrhaft bedeutender Mensch dem Princip den Namen, Maupertuis den Ruhm der Erfindung, und machte ein neues brauchbares Princip daraus“. Kétségtelen, hogy az elv alkalmazhatóvá tétele főként Euler érdeme, a ki egyébként azt szűkebb körű érvényességgel már Maupertuis előtt (1743) felállította. Azonban, hogy Euler ez elvre oly nagy súlyt helyezett, s hogy azt a természet általános törvényéül ismerte el, ezt tényleg ugyanazon theologiai okoknak kell tulajdonítanunk, a melyek Maupertuist az elv felállításában

határozza meg. E fejezetben az olvasó fokozott mértékben győződhet meg a mű philosophiai magas értékéről. A nélkül, hogy a szakismeret szükségét és becsét kétségbevonná, sőt ennek határozott kiemelésével: a tudomány végeztéljéül az ismeretek teljes egységét jelöli meg, a mely célznak elérésére az egyes ismeretágak csak eszközökül szolgálnak. Egészen helytelen tehát s az ismeret forrásának és természetének félreismeréséből származó az a törekvés, mely a complicáltabb jelenségek körök ismeretét az egyszerűbb — de mástermészetű — jelenségek ismeretére akarja visszavezetni. Így p. o. az a kérdés, hogy az érzetek levezethetők-e az atomok mozgásából: az ismeretkörök határainak nem ismerésére vall, s a kik ezt komolyan vették vagy veszik, figyelmen kívül hagyják, hogy a mechanikai fogalmak csak oekonomiai eszközök, a melyek mechanikai s nem physiologiai vagy psychologiai tények kifejezésére használtattak. Sőt ha a természetet nem egyik vagy másik oldaláról, hanem a maga egészében vizsgáljuk — pedig teljes megértésére csak így juthatunk el — elmondhatjuk, miszerint tisztán mechanikai problémák nincsenek is, s hogy ehhez képest a mechanika által tárgyalt jelenségek tökéletes ismeretét egyedül e tudomány segítségével nem remélhetjük. „Die Mechanik — a mondattal fejezi be Mach a nagyérdékű munkát — fasst nicht die Grundlage, auch nicht einen Theil, der Welt, sondern eine Seite derselben.“

(Vége következik.)

Dr. Horváth József.

Politik. Vorlesungen gehalten an der Universität zu Berlin von Heinrich von Treitschke. Herausgegeben von Max Cornicelius. Erster Band. Leipzig, Verlag von S. Hirzel 1897. VIII. + 395.

A nagyhirű német történetírónak, ki egyébiránt a politikai tudomány körébe vágó irataival is számot tesz (legismertebb „Gesellschaftswissenschaft“ című, 1859-ben megjelent munkája), politikai elméletét kapjuk ama kötetben, melyet most M. Cornicelius, a berlini tudomány-

vezeték. E tekintetben semmi kétséget nem enged meg a következő, Mach által is idézett nyilatkozata Eulernek: „Quum enim mundi universi fabrica sit perfectissima, atque a creatore sapientissimo absoluta, nihil omnino in mundo contingit, in quo non maximi minimive ratio quaequam eluceat; quod ob rem dubium prorsus est nullum quin omnes mundi effectus ex causis finalibus, ope methodi maximorum et minimorum, aequae feliciter determiniri quaeam, atque ex ipsis causis efficientibus“. Methodus inveniendi lineas curvas maximinique proprietate gaudentes. Lausannae, 1741.

egyetemen tartott felolvasásai alapján közrebocsátott. Maga a mű most előttünk fekvő alakjában nem nevezhető a Treitschke-jének, miután — mint erről az előszóban értesülünk — úgy kellett nagy fáradsággal, hosszas utánjárással egyes magánfeljegyzések alapján, melyek egyetemi előadásairól annak idején készítették, politikai tanításainak előttünk fekvő képét összealkotni. Természetes, hogy az efféle, bármily szerető gonddal, ügybuzgó lelkiismeretességgel készült mű nem hasonlítható össze azzal, melyet a szerző maga megírt volna, a minőnek megírását a hírneves német szerző maga is tudományos pályája zárköve gyanánt remélte. Azok után azonban, a miket a kiadó az előttünk fekvő mű létrejövetele tekintetében elmond, nem lehet kétségünk, hogy Treitschke politikai előadásainak hű képét nyújtja s oly irodalmi hagyománnyal állunk szemben, mely a mennyire csak lehet, feledtetni képes velünk azt, hogy tulajdonképen többé-kevésbé természetszerűleg tökéletlen reprodukció az, a mit kapunk és nem a szerző szellemi erejének közvetlen megnyilatkozása.

Treitschke nem tartozik ama államtudósok közé, a kik az állami, nemzeti élet folyásának örök törvényeit, igazságait filozófikus analysissal iparkodnak kifejteni. A politikát a practikus államirányzás szempontjából fogja ő fel inkább és hogy a történelemre hivatkozik, ezt szinte felesleges mondani a „Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert“ nagyszabású írójánál. „Minden politika művészet — ezek a mű bevezető szavai. — A történeti tények világában mozog, átalakul és új képződéseket idéz elő az alatt is, míg róla beszélünk. Ezért minden elmélet szükségképen hiányos kell, hogy maradjon“. De megmondja ő részletesen is, hogy mi a politika s mi annak feladata. A régiek felfogása szerint a politika egyáltalán az államról szóló tanok foglalata, a mit így egybefoglalva tárgyal, az különféle nézőpontok szerint a közgazdaságtan és az államjog körébe tartozik. A politikának hármas feladata van. Először is az államok valóságos életének vizsgálásából az állami alapfogalmakat kell megismernie; azután történetileg kell vizsgálnia, hogy mit akartak elérni a nemzetek a politikai életben, mit teremtettek, mit értek el és miért érték el: ez által egyszersmind sikerülni fog neki némely történeti törvényeket megtalálni és bizonyos morális alapelveket felállítani. „Így felfogva a politikát, az alkalmazott történet.“ Ilyen értelemben Dahlmann „Politik“-je a legjobb mű e nemben, míg Bluntschlinál még a régi természetjogi iskola nyomaira lehet akadni. A politikai elméletnek szerénynek, tartózkodónak kell lenni, ha positiv eredményekre akar

jutni. Meg kell mutatnia, hogy az államformák sokfélesége közepette, melyek egymásnak részben ellentmondanak, mikép jelentkezik a dolgok ratiója. A politikának tehát a történeti gondolkozás módszere szerint empirikus szemléletből kell deducáltatnia. De a történeti törvények száma igen korlátolt és az igazság, mely bennök rejlik, sem feltétlen, csak megközelítő, mert a személyiség kiszámíthatlan erejét is tekintetbe kell venni. Ha e szerint a történeti gondolkodás egészben csak viszonylagos igazságok nyerésére képesít, mégis vannak szerencsére némely feltétlen érvényű igazságok is, melyeket ezúton nyerhetünk. Így az államok életének és történetének vizsgálatából deductive megállapíthatjuk, hogy az állam hatalom, hogy minden polgári társadalom osztályrend stb. Így nyerhetünk bizonyos feltétlen érvényességű tudományos formulákat.

A politikai tudomány régen elismerte, hogy a nemzeti élet törvényeinek kutatására a deductiv módszer alkalmazása csak korlátolt lehet; elismerte nemcsak az óvatosság szükségét a történelmi tények nyújtotta következtetések levezetésénél, hanem azt is, hogy e módszer magában nem elegendő, ahhoz az analysáló iránynak is hozzá kell járulni, mert csak a különböző jelenségek kapcsolatának, az elemző vizsgálatnak szemelött tartása adhat kielégítő eredményeket. De persze ez utóbbit a történelmi irány hívei nem veszik figyelembe. és így vagy abba a hibába esnek, hogy vagy pusztán a történelem magyarázatát adják (Roscher), vagy ha nem is mennek ennyire, mégis mindenesetre sajnálatos egyoldalúságba esnek, mindig közel fektüdvén e mellett az a veszedelem, hogy letérve a tudomány ösvényéről, a gyakorlati állami okosság tévútain kalandoznak. E veszélyes kísértéstől Treitscke se szabadult meg; politikai elméletéből nem vélte a gyakorlati államalakítás mezejét kizárandónak. Bevezető szavaiban azt mondja, hogy az elfogulatlan politikai gondolkodás, véleményalkotás manapság nagyon meg van nehezítve. Ha ez áll, akkor a politikai tudomány emberének kétszeresen kötelessége tartózkodni attól, hogy éppen saját korának politikai mozzanataiba tanácsolólág beleelegyedjék, még ha saját nemzete számára a politikai gondolkodás, ítéletalkotás tisztaságát vindikálja is (86. old.). Ám e szerepnek elsődleges föltétele a politikai tények, mozzanatok tiszta ismerete és hogy mily közel a veszély a bármily alapos tudásra is tudományos tekintélyének csorbitására, erre nézve elég, ha azokra rámutatunk, a miket Treitschke Ausztria és Magyarország nemzetiségi és nyelvi viszonyairól szólván, a magyarok erőszakos nyelvpolitikájáról mond: „Magyarországban a

viszonyok sok tekintetben igen eszélytelenek, a nyelvi kényszer nevetéses módon gyakoroltatik. A vasutakon csupa magyar nyelvű menetrendeket olvas az ember; de ha az illető magyar helynevet a pénztárnál megnevezzük, akkor németül kérdik tőlünk, hogy mi legyen az; a hivatalnok nem is ismeri azt a mesterségesen csinált nevet“. (292. old.)

De lássuk ezek után, mily tanításokat kapunk az állami élet alapfogalmairól és vezérelveiről a Treitschke révén. Mindenekelőtt mi az állam? „Az állam a független hatalomként jogilag egyesült, egységes nemzet“. Ez a meghatározás nem fog ugyan tetszeni azoknak, kik szerint nem szabad az államot és nemzetet egymással azonosítani, nem is foglalja magában mindazokat a jegyeket, melyek az államfogalom különböző meghatározásaiban rendszerint feltalálhatók (nép, határozott terület, szervezet), de el kell ismernünk, hogy az államfogalomnak mindeddig alig is birjuk oly meghatározását, melyet találónak és kimerítőnek elfogadhatnánk, minek oka abban rejlik, hogy az egyes államtudósok az állam mivoltát illetőleg különböző nézeteknek hódolván (uralmi, intézeti, szerződési, organikus, személyiségi felfogás), természetesen más és más definitióját adják az államnak.

Egyébiránt Treitschke is híve az állam személyiségi elméletének, a nélkül azonban, hogy ezt a Stein-féle értelemben meggyőzően elénk állítaná, kifejténé. De helyesen emeli ki az organikus államelmélet elégtelenségét, mely csak az állam mechanikus felfogásával szemben mutat valami haladást. Különben sem meríti ki az állam lényegét annak organismusként való felfogása, eltekintve attól, hogy veszélyes ily fogalmakat egyik tudományszakból a másikba átvinni. Számtalan organismus van, melynek nincsen tudatos akarata; már pedig az akarat épen az állam lényegéhez tartozik (28. old.).

A rendszeresség tekintetében itt is sok kívánni valót hagy fenn, de lényegében találóan állítja elénk az állam souverainitásának kérdését és itt főleg a souverainitás szempontjából a német államokra vont következtetéseit tartjuk érdekeseeknek, miután ezek szerint Treitschke is (úgy, Hänel, Schulze és Gierke) amaz álláspontnak híve, mely szerint az egyes német államok tulajdonképen nem államok, az államiság teljével nem rendelkeznek. De ő ennél a kérdésnél részben külön helyet foglal el a német államtudósok közt is. Lássuk idévágó fejtegetéseit. „Nem szabad — olvassuk a Treitschke politikai előadásainak 36. oldalán — az új tanok által tévútra vezetettünk magunk. Miután a német birodalom, mint minden foederatív államjog,

okosságból és *udvariassági tekintetekből* bizonyos fictiókat ismer, ennél fogva újabb időben a fő- és mellékállamok (Oberstaaten und Unterstaaten) önmagában ellentmondó tana állt elő. „A souverainitás fogalma mindenesetre nyújtható, de ebből nem következik, hogy az egyáltalán valami nonszens lenne. Inkább meg kell határoznunk: mi a souverainitás elengedhetlen lényege? Ez jogilag ama hatalomban áll, a saját felségjogok terjedelmét önállóan meghatározni, politikailag pedig a fegyverek jogában áll. Egy olyan állam, melynek nincsen hadereje, mely nincs abban a helyzetben, hogy saját belátása szerint vonja ki a kardot, ama felsőbb hatalomnak van alávetve, melynél számára a háborúviselés joga van. Az ilyen államot illendőségből és udvari hűbélből lehet még királyságnak nevezni, de a tudomány, melynek első kötelessége az igazság, nyíltan ki kell hogy mondja, hogy egy ilyen ország a dolog ily állása mellett nem állam többé. Ez tehát a lényeges ismertetőjel; a fegyverek joga különbözteti meg minden más közülettől és a ki nem rendelkezik saját fegyvereivel, nem nevezhető államnak, csupán egy foederatív államalakulat tagjának tekinthető. Már itt előtérbe lép a különbség a porosz korona és a többi német államok közt, az tudniillik, hogy a porosz király maga hadír s tehát Poroszország nem veszítette el souverainitását, mint a többi államok. A souverainitás másik kriteriuma a saját felségjogok körének meghatározására vonatkozó jogban van. Ebben rejlik a különbség az államok szövetsége és a szövetséges állam között. A szövetséges államokban a központi hatalom souverain és kompetenciáját saját belátása szerint kiterjesztheti, míg ellenben az államszövetségben minden egyes állam souverain. A német birodalom egyes tagállamai nem valóságos államok; el lehetnek készülve arra, hogy a birodalom tán holnap elvesz tőlük egy olyan jogot, melylyel ma még bírnak. Mivel pedig egyedül a porosz állam bír a szövetségi tanácsban elegendő szavazattal arra nézve, hogy tagadó magatartásával egy alkotmány-módosítást megakadályozzon, ennél fogva világos, hogy Poroszország az ilyen elhatározó kérdésekben le nem szavazható. Tehát ebben a tekintetben is egyedül ő valóságos állam (39. old.).

Kétségtelen, hogy Poroszországnak a birodalomban nemcsak tényleges hatalma nagyobb a többi német államokénál, de megfelelő államjogi túlsúllyal is bír a birodalmi alkotmány pozitív rendelkezései alapján. Mindazáltal a szövetséges állam természetének el nem fogadható felfogása az, hogy egyik állam megtartotta souverainitását, a többiek ellenben mind elvesztették. Abból, hogy a Bund präsidiuma

a mindenkori porosz király személyével van összekapcsolva, ki annak folytán a német császár címét viseli a ki a szövetségi hadseregnek parancsolója, nem lehet azt a következtetést vonni, hogy csak Poroszország maradt souverain a szövetségi alkotmány mellett is, mivel Poroszországnak külön hadereje, melylyel saját belátása szerint hadat viselhetne, ép úgy nincs, mint a szövetség akármely más államának, a porosz hadsereg is csak a szövetségi hadseregnek (Bundesheer) egy részét képezi és a porosz király egyáltalán csak mint „Bundesfeldheer viselhet háborút a szövetségi terület (Bundesgebiet) érdekében. L. R. V. Art. 63.) E helyt nem időzhetünk soká e kérdésnél (melyre vonatkozólag különben a német államjogtudósok szintén két ellentétes táborba sorolnak, az egyik rész — Seydel, Laband — nincs birodalmi hadsereg, csak az egyes államok kontingensei; a másik felfogás szerint — Zoru, G. Meyer, Schulze, Bornhak — csak egységes birodalmi hadsereg van), de annyit kétségtelenül megállapíthatni vélünk, hogy nemcsak a szövetséges állam természete, hanem a positiv alkotmányi határozmányok sem engedik meg, Poroszország kiváló helyzetéből a birodalomban annak állami természetére messzemenő következtetéseket vonni.

Hasonló kifogásokat még igen sokat tehetnénk a hírneves történész politikája ellen. De el kell ismernünk másrészt azt is, hogy találkozunk valóban értékes fejtegetésekkel is: így, hogy csak néhányra rámutassunk, az állam és egyház viszonyának taglalása, hol az államnak és az egyháznak, a nemzeti és vallási szempontnak, mint az emberi élet két ellentétes oldalának, egyenlő értékessége, jelentősége, az emberi élet véges és végtelen, irányai teljes szélválasztásának lehetetlensége hangsúlyoztatik (327 s köv. old.); a nemzeti erő, a nemzetiségi eszme fejtegetése (271 s köv. old.); a pártok jelentősége (148. old.) ily értékesebb fejezetek. Jól esik olvasnunk azokat az erélyes szavakat is, melyeket a sajtónak mai nap indokolatlan nagy tekintélye, a készületlen nagyképűsködés ellen hallunk tőle (174 s köv. old.).

Mindent összevéve, a mű elolvasása után mi is csak helyeseltetjük azok törekvését, a kik a nagy történész politikai tanításait, bár ily formában, hozzáférhetővé tenni iparkodtak a politikai tudomány iránt érdeklődők számára. Azokban egy jelentékeny elme erős megnyilatkozását látjuk, mely ha nem is gyarapítja a tudományt merőben új irányt adó elméletekkel, annak egyes tanait széleskörű áttekintéssel, éles logikával tárja elénk.

Dr. B. A.

A KÖZÖS ÜGYEK ELMÉLETE.

— Első közlemény. —

I.

Közjogi irodalmunk a kiegyezés alapján létrejött államjogi viszonyt Ausztria és Magyarország közt eddig túlnyomóan „ex cathedra” tárgyalta s kevés vagy semmi súlyt sem fektetett arra a bő és tanulságos anyagra, mely a kiegyezés alaptörvényeinek alkalmazása és interpretációja körül a törvényhozói munka folytonosságában mint egy élő jogszerv van lefektetve az országgyűlés tárgyalásaiban. Pedig ezeknek figyelembevétele mint jogforrás, mind parancsolóbban lép előtérbe, a mint az állandó gyakorlat kimutatja az intézmények hézagait, fejlesztőleg hat az abban tartalmazott eszmékre s fölfedi a bennök rejlő kontroverziákat. A dualismus nem egy mesterséges szerkezet, hanem elv, mely önmagától teremti meg a maga életorganismusát, s ebben a természetes kialakulásában két irányzat érvényesül egymást ellensúlyozólag: a historiai magyar közjogi tudat egyfelől s a modern doctrinair államtan másfelől. Amaz a közösségi kapocs tágitásában, emez a legfőbb uralmi jogok concentrikus szervezésében nyilvánul. benső lényege szerint.

Objectiv téren a kettős államiság elvének construálása nehézségekbe alig ütközik. Közjogunk szerint osztrák-magyar monarchia nincs is, legalább alaptörvényeink az 1867: XII. ilyenről sehol se tesznek említést, itt csak külön „Magyarországról”, külön a „birodalmi tanácsban képviselt országokról” van szó, vagy pedig „Szent István birodalmáról” s „ő felsége többi országai és birodalmairól”. Csak a külállamokkal kötött szerződésekbe csúszott be itt-

ott az „osztrák-magyar monarchia“ kifejezés. De már a kihágási törvény 37. §-a büntetéssel sújtja az „ország, a társországok vagy az *osztrák-magyar monarchia* nyilvánosan kitűzött czimerének vagy zászlójának megrongálóját, bemocskolóját vagy leszakítóját“. Igaz, hogy mikor a törvény tárgyalása alkalmával (1879. május 26.) a büntető védelem e kiterjesztése ellen ellenzéki részcél megrovások hangzottak el, s Madarász, Irányi, felvilágosítást kértek arról, hogy mi az osztrák-magyar monarchia czimere vagy zászlója, mivel ilyet a törvény nem állapított meg. — Pauler, igazságügyi miniszter magyarázatot adva, a „közös lobogó“ kifejezést félre nem érthetőleg a *kereskedelmi lobogóra korlátozta*, melynek jelvényét ő felsége a törvény értelmében határozta meg, s mely fele részén fehér-vörös, másik részén vörös-fehér-zöld színű s egyik részén osztrák, a másikon magyar czimer van.“ A mi a közös czímerrel illeti azonban — folytatta Pauler — a bankról szóló törvényben egyenesen ki van mondva, hogy a *magyar-osztrák monarchia czimere használtassék*. Igaz, hogy ennek részletei nincsenek még megállapítva, de a két államrész czimere — a Lajtán túli tartományok közös czimere s a magyar czimer — egyesítve, egymás mellett közösen igen gyakran használatnak. Meg is fog állapíttatni — így végzé szavait — épen a bankjegyek és részvények tekintetében, ha a törvény másképen nem intézkedend, közös czímer, mely ki fogja fejezni a monarchia dualistikus állását.“¹

A birodalmi közösség gondolata tehát elég gyakran kísértett törvényeinkben s évekig gondos irtására volt szükség a közjogilag helytelen technikai terminusoknak magán a codificatio terén is. Így az 1879. évi beszállásolási törvény eredeti szövege is „birodalmi, országos, törvényhatósági és községi képviselők“-ről szólt s e szöveg csak Baross Gábor módosítványára cseréltetett fel „állami, törvényhatósági és községi“ kifejezésekkel, ellenben bennmaradt a törvényben az „országos pénzügyminiszter“ magyar pénzügyminiszter helyett.

Közös törvénye a monarchia két államának szintén nincs. sőt alaptörvényei is eltérnek egymástól. A magyar 1867: XII. t.-cz.-ben tiltva van például a közös minisztereknek az egyes

¹ Az osztrák-magyar bank alapszabályai 82. §-ának ezen intézkedése érvényét azonban a közös czímer iránt az 1880. XIII. t.-cz. a továbbiakig felfüggesztette.

országok ügyeire befolyást gyakorolni. Az osztrák decz. 2-iki törvényben ez nincs benn, csak annyi, hogy a közös ügyek mellett a közös miniszterek a két államfél ügyeit nem vezethetik.

A decz. 2-iki osztrák törvényben nincs benne az, hogy csak az Ausztriában is fentartandó alkotmányosság feltétele alatt érvényes a kiegyezés, hanem csak hogy az az alaptörvénnyel együtt lép életbe.

Az osztrák törvényben nincs az, hogy Magyarország csak méltányosságból vállalja el az államadósságot, a magyarban benne van.

Az osztrákban nincs az, hogy a delegációk felváltva Bécsben és Budapesten üléseznek, hanem hogy a gyülekezés helyét a császár határozza meg.

Az osztrák törvényben nincs az, hogy közösen érdeklő ügyekre nézve, mint egymástól független két állam egyezik a két ország. A magyarban benne van.

Az osztrák törvényben a korona döntése csak egy évre állapíthatja meg a kvótát, a magyar törvény nem ismer ily korlátot.

Viszont azonban az osztrák alkotmánytörvény 6-ik czikkelye határozottan megszabja, hogy kereskedelmi és oly államszerződések érvényéhez, melyek a birodalmat és annak egyes részeit terhelik, föltétlenül szükséges a birodalmi gyűlés hozzájárulása, ellenben nálunk az 1867: XVI. t.-cz. csak a posta- és távirdaszerződésekhez követeli meg a törvényhozó testületek alkotmányos jóváhagyását; a nemzetközi szerződésekre nézve pedig az 1867: XII. t.-cz. 8. §-a csupán az *illető törvényhozásokkal leendő közlést* rendeli el.

Lássuk legelőbb is e két sarkalatos tétel alkalmazását, tehát a külügyekre gyakorolt alkotmányos befolyás paritását a magyar parlamenti gyakorlat világánál.

Az 1867. XII. t.-cz. 8. §-a világosan kimondja, hogy a birodalom diplomáciai és kereskedelmi képviseltetése a külföld irányában és a nemzetközi szerződések tekintetében fölmerülhető intézkedések *mindkét fél miniszteriumával egyetértésben* és azok beleegyezése mellett a közös külügyminiszter teendői közé tartoznak. *A nemzetközi szerződéseket azonban mindenik miniszterium saját törvényhozássával közli.*

Ugyanazon évi XVI. törvény és az 1878. évi XX. t.-cz. 3. §-a, a posta- és távirdaszerződésekről szólva, azt mondja:

„ilyenmü újabb szerződésekre nézve az alkudozás és szerződés megkötése *mindkét törvényhozó test alkotmányos jóváhagyásának fentartása mellett* csak a külügyminiszter által történik“.

Világos ebből, hogy a törvény két külön kategóriáját állítja fel a nemzetközi szerződéseknél, a melyekre nézve eltérő parlamentáris eljárást statuál, egyikére nézve fentartja a törvényhozás mindkét háza alkotmányos jóváhagyását, s ezen kategóriába tartozó tárgyakat — a posta- és távirdaszerződéseket — *taxative* is elősorolja, míg a másik kategóriába eső többi nemzetközi szerződésekre nézve csak a törvényhozással leendő közlést rendeli el, nem zárva el természetesen itt sem azt, hogy — a mennyiben oly szerződések is mindkét állam miniszteriumával egyetértésben kötendők — a kormány politikai felelősségre vonása útján a törvényhozás ezekre nézve is ingerentiát gyakorolhasson.

Ezek így lévén, alig lehet kétségbevonni, hogy a tulajdonképeni értelemben vett s nem csupán posta- és távirdaügyre vonatkozó szerződések ez utóbbi kategóriába esnek s a parlamentnek ezekre vonatkozó jogköre megvonására az 1867. XII. t.-cz. 8. §-a képezi a helyes alapot. Úgyde az 1867: t.-cz. 8. §-a által szabályozott ezen jogkör, valódi terjedelmére nézve, valamint a parlamenttel való közlés formája is eltérő magyarázatoknak engedett helyet a parlamenti tárgyalások során.

1870. júl. 13-án gr. Csáky Tivadar és Horn Ede a francia-porosz háború incidenséből a semlegesség megőrzése s a külügyi kormány jövőbeli politikája iránt interpelláltak. Ekkor Horn Ede egy észrevételére Ghyezy szükségesnek látta ünnepélyesen is kijelenteni, hogy az 1867: XII. t.-cz. 8. §-a szerint a *szőnyegen forgó diplomáciai kérdések, valamint a háború és béke kérdései s azok tárgyalása a házati törvény szerint megilleti*. Ez általános helyesléssel fogadott megjegyzésre akkor az elnök a következő kijelentést tette: „A t. ház bizonyára megnyugszik abban, hogy e nyilatkozat, mely a ház köztetszésével találkozott, a naplóban helyt foglaljon“.

Úgyde midőn 1873-ban volt szó nemzetközi szerződés beczikkelyezéséről s a kormány úgy akarta azt beczikkelyeztetni, hogy *helyben hagyatván*, az ország törvényei közé igttatatik vagy beczikkelyeztetik, az osztályok tárgyalása alkalmával, az osztályok központi előadója, Pulszky Ágost azon szó kihagyása mellett foglalt állást, azt adva okul, hogy az felesleges.

Azóta is valahányszor nemzetközi szerződés, mely Ausztriában nem szokott törvénybe iktattatni, azon klauzulával kötöttetett, hogy „a reichsrath két házának hozzájárulásával“, mindannyiszor ugyanazon szerződés Magyarországon az állandó gyakorlat szerint a törvénykönyvbe becikkelyeztetett.

Ezek szerint tehát nyilvánvaló, hogy eltekintve a közös külügyek vitelére, mindkét állam kormánya által gyakorolható jogszerű befolyástól¹ s ezen befolyásnak az alkotmányos felelősség garantiája alatti érvényesítésétől, az utólagos hozzájárulás formája a két törvényhozás részéről eltérőleg nyer szabályozást, a mennyiben az osztrák reichsrathot egyenes jóváhagyási jog illeti meg diplomáciai szerződésekkel szemben, ellenben a magyar törvényhozás joga csupán az utólagos becikkelyezésre szorítkozik, kérdés maradván természetesen egyelőre még, hogy vajjon ez a becikkelyezés meg is tagadható-e és mily joghatálylyal?

Alkotmánytörténetünk a becikkelyezési jog lényege felől nem hagy kétséget fenn. Már az 1561: IV. t.-cz. kívánta, hogy a törökkel kötött béke az országgyűléssel közöltessék, sőt a megyékben is publikáltassék. Az 1596: t.-cz. pedig a Lengyelországgal kötendő szövetség ügyében intézkedett. Az 1595-ben Rudolf császár és Zsigmond erdélyi fejedelem közti szövetség egyenesen a király felszólítása következtében tárgyalatott az országgyűlés által és iktattatott törvénykönyvbe. A békekötés XII. czikkét következő szavak előzik meg: „Denique quia suae majestati caes. aetque Regiae benigne visum est, ut S. medio certorum suorum consiliariorum cum Illustrissimo principe Transylvaniae certis conditionibus foedus iniret, ac superinde certi quidem articuli inter suam Majestatem et ipsum principem Transylvaniae confecti essent, postulatuque sua Majestas ut Status et Ordines Regni iisdem articulis assentire velint: ideo eosdem articulos fideles status et ordines regni obedienter acceptantes, illos praesentibus earum constitutionibus inserunt et pro ratis, gratisque admittunt.“

Hasonlóan 1606-ban a Rudolf és Mahomed között kötött béke egész terjedelmében vétetett be a törvénykönyvbe, nemkülönben a

¹ A magyar kormány külügyi befolyása azonban Tisza Kálmánnak a ház 1879. febr. 15-iki ülésén tett kijelentése szerint csak a külügyi politika egész irányára s nem a külügyi hivatal egyes ténykedésére értendő.

bécsi valamint a linezi békekötés is. Sőt, hogy a magyar országgyűlésnek azon joga is megvolt, hogy a háború iránt is előlegesen kérdeztessék meg, s a fejedelem az országgyűlés beleegyezése nélkül háborút se indíthasson, mutatja az 1608: II. t.-cz. 1. §-a. „Ideo ut eam (pacem) quoque sue Majestas observet observarique faciat, nec sine praesentitu et consensu regni in Hungaria et partibus sibi adnexis ullum vel bellum moveat vel militiam extraneam introducat, decretum est...” s ép így rendelkezik az 1618: II., valamint más későbbi törvények is.

Ámde az 1867: XII. t.-cz. 8. §-a ezeket a törvényeket részben eltörölte, a mennyiben, mint láttuk, e czikk a diplomáciai okiratokról csak azt mondja, hogy azok az országgyűléssel közlendők, holott egyéb nemzetközi szerződéseket, milyenek a vám- és kereskedelmi-, posta- és távirda-szerződések, valamint a bűntettesek kiszolgáltatására vonatkozók, a 16. §. a törvényhozás jóváhagyása alá rendeli bocsátani.

Új fázisba lépett a kérdés 1878. okt. 30-án, a mikor Szilágyi Dezső tekintettel a felirati bizottság munkálkodására s a parlament ez iránti jogaira, sürgette a berlini szerződés beterjesztését.

Tisza K. ezúttal is elismerte a parlament jogát erre, de hozzá tette, hogy mindenütt a világon a beterjesztés idejét a kormányoknak joga van megállapítani, természetesen a Ház meg egyezése mellett. Azt azonban határozottan mondhatja, hogy még ott is, a hol nem lévén dualistikus szerkezet, egyetlen egy törvényhozó testület van, a nemzetközi politikai szerződések érvénye felett a parlamentek sohasem határoznak. „Az 1867: XII. 8. §-a — folytatta — meghatározza ugyan, hogy úgy a politikai mint a nemzetközi kereskedelmi szerződéseket az illető kormány az illető törvényhozó testülettel közli, a politikai szerződésekről azonban az 1867-diki törvényekben több szó nincs. Azon szerződésekre nézve, melyeknél többet akart az 1867-diki törvényhozás, a 26. §-ban megmondja, hogy azokhoz a törvényhozás jóváhagyása szükséges.”

Mindamellet e discussio eredményeként időközben 1878. nov. 2-án Tisza Kálmán miniszterelnök tényleg előterjesztette a Háznak a berlini szerződést.

Megjegyzendő, hogy az előterjesztett szerződés hitelességét Ascher „közös Regirungs Rath“ bizonyította. Ennek helytelenségét

szintén felszólalás tárgyává tette nov. 21-én *Madarász*, ki abban a magyar törvényhozás iránt tartozó tisztelet hiányát látta. „Megkövetelheti - úgymond — a magyar parlament, hogy ha a külügyminiszter vele bármit közölni óhajt, hivatalosan azt magyar nyelvű hitelesítési záradékkal ellátva közölje.“

E felszólalás következtében *Ghyczy* Kálmán elnök, miután kijelentette, hogy a szerződést nem a külügyi, hanem a magyar kormány útján kapta, egyúttal felvilágosította Madarászt, hogy az első lenyomat különben is hibás lévén, újbóli kinyomtatása iránt intézkedett. Nov. 18-án ehhez képest már bemutatta a Háznak a magyar hitelesítési záradékkal ellátott példányt, mely az országgyűlési irományok közé vettetett fel.¹

Mindeddig még csak a külügyi szerződések beterjesztése iránti joga nyert elismerést a Háznak. Irányi Dániel azonban oly értelmű indítványt terjesztett még azon évben elő, hogy a berlini szerződés tárgyalás végett *napirendre is tűzessék*, bár ezzel szemben Tisza Kálmán egyenesen veszélyesnek nyilvánította a monarchiára és hazánkra nézve a berlini szerződés napirendre tűzését, nem tagadta azonban, hogy *a paritás szempontjából gondoskodni kell arról, hogy ha a berlini szerződéssel szemben a monarchia másik államának törvényhozása más eljárást hozna érvénybe, az esetben igen is nekünk is fontolóra kell majd vennünk, hogy a paritás szempontjából minő eljárást kövessünk mi is a berlini szerződéssel szemben.*“

Láttuk, hogy az osztrák birodalom 1867. december 31-iki alaptörvénye e tekintetben divergens eljárásra nyit ajtót, mert az egyenesen azt rendeli, hogy nemcsak a kereskedelmi szerződések, hanem mindazon diplomáciai kötések, melyek által a birodalomra teher vagy egyes polgárookra kötelezettségek hárulnak, a Reichsrath jóváhagyása alá terjesztendők. Ezen az alapon támogatta Csernátony is az Irányi-féle indítvány tárgyalása során a miniszterelnök azon felfogását, hogy e részben a magyar országgyűlés jogát a paritás szabja meg, s hogy ha Ausztria világos törvényre való hivatkozással tárgyalni fogja a berlini szerződést,

¹ Szerződésnek két nyelvű szövegben való beterjesztése esetén törvénykönyvbe csak a magyar szöveg veendő fel s terjesztendő szentesítés alá. Ezt határozta a Ház az osztrák-magyar Lloyd gőzhajózási vállalattal kötött hajózási és posta-szerződés 1878. jún. 13-diki tárgyalásánál is.

s magának igényli a jogot, hogy határozzon a berlini szerződés felett, akkor mi, daczára annak, hogy az 1867: XII. t.-cz.-re nem mutathatunk úgy reá, mint világos törvényre, szintén követelhetjük magunknak a jogot, ily nemzetközi szerződés tárgyalására, a paritás alapján.

Az osztrák Reichsrath tényleg tárgyalta is utóbb a szerződést, mire 1879. márczius 1-én Tisza is letette a Ház asztalára ígérete szerint a szerződést, illetőleg törvényjavaslatot a szerződés becikkelyezéséről, miután úgymond „közjogunk szerint ez felel meg azon alaknak, melyben a monarchia másik államában a szerződés közzétételni szándékolatik s eljárásunkban az a szempont kell hogy vezessen, hogy se ne távozzunk igen messze a más államokban szokásos eljárástól, se ne engedjünk oly precedenst létrejönni, tekintettel a monarchia másik államára, melyből a magyar törvényhozásra bárki is kisebbitő következtést vonhatna”.

A rákövetkező osztálytárgyalásoknál is azzal indokolták a javaslat elfogadását, hogy ezzel egy „új jog” szerzettetett az ország részére s rámutattak, hogy hány száz esztendeje, hogy békekötés nem volt törvényeinkbe becikkelyezve. Ugyancsak az osztálytárgyalásoknál a „tudomásvétel” szó Tisza Kálmán hozzájárulásával kihagyatott a javaslatból.

1879. márcz. 24-én indult meg a felett a vita, hogy vajjon a becikkelyezéssel az országgyűlés érdemleges hozzászólási joga nyer-e kifejezést a külügyi kérdésekben vagy pedig csupán formai tudomásvételi jog. A javaslat előadója br. *Perényi Zsigmond* ez utóbbi álláspontot foglalta el s nyíltan kimondotta, hogy a nemzetközi szerződések nem tartoznak szorosan véve az egyes parlamentek megvitatási körébe, csak közvetve, a mennyiben az ily szerződések létrehozó kormány eljárása felett mondják ki helyeslő vagy rosszaló ítéletüket.

E felfogás ellen *Eötvös Károly* szállt síkra, fejtegetve, hogy a törvény világos szavai szerint a nemzetközi szerződések, a mennyiben azok érvényesítésére és végrehajtására Magyarország pénz- és hadiereje is szükséges, csak akkor léphetnek hatályba, ha a nemzet előzőleg elfogadta azokat.

Ezt érti — úgymond — a törvény az országgyűléssel való közlés alatt, s ezt a jogot, ő nem meríti a paritásból, mint a törvényjavaslat indokolásában említettik, mert az *Ausztriával való*

államjogi viszonyt közjogaink forrásául elismerni nem lehet. Magyarország közjogi helyzete szabadságát nem teheti függővé attól, hogy Ausztria törvényhozása külpolitikai vagy belpolitikai kérdésekben mily határozatot hoz a maga számára.

Szilágyi Dezső is felszólalt, vitatva a magyar országgyűlés jóváhagyási jogát a nemzetközi szerződések irányában. Hivatkozott először is magának a miniszterelnöknek azon beismerésére, hogy az országgyűlés eddigi gyakorlata szerint, kölesönös jogsegély iránti szerződések, büntettesek kiszolgáltatásáról szóló szerződések s mindazon szerződések is, melyek az állam területét csökkentik vagy gyarapítják, országgyűlési jóváhagyás alá tartoznak. „De ha ez így van — kérdezi — honnan származik az a jog, hogy ily szerződések érvényre emelkedéséhez az országgyűlés jóváhagyása jogilag szükséges? Az 1867: XVI. t.-cz.-ből nem származhatik, mert annak 2. pontja világosan csak kereskedelmi szerződésekről szól. Tehát másutt kell keresni ezt a jogtételt és pedig legközelebb az 1867: XII. t.-cz. 8. §-ában. Tévedés az is, mintha a kereskedelmi szerződések jóváhagyási joga is az 1867: XVI. t.-cz.-ből vagyis az utóbb helyébe tett 1878: XX. t.-czből folyna. Ez a törvény csak tíz évre lett meghozva s így, ha a magyar országgyűlés joga csak a tíz évre hozott törvényből származnék, akkor az a magyar országgyűlést csak tíz évről tíz évre illetné meg s attól lenne föltételezve: lép-e Ausztriával kereskedelmi szerződésre vagy sem? *Kétségtelen tehát, hogy ez a jog a magyar országgyűlést már az 1867: XII. t.-cz. 8. §-a alapján megilleti s mivel e czímen illeti meg, azért vétetett fel a tíz évre szóló kereskedelmi szerződésbe is.*

„Ugyanis az 1867: XII. t.-cz. 8. §-a sehol sem tesz kivételt a kereskedelmi szerződésekre nézve, hanem általánosan rendelkezik minden szerződésről. Nem említi fel különösen a kereskedelmi, sem a jogsegély iránti, sem a bűnösök kiszolgáltatására vonatkozó szerződéseket, sem azokat, melyek országunk területét csonkítják vagy gyarapítják, holott hogy ezeknek is alkotmányos jóváhagyásra van szükségük, tán senki sem tagadja. Ha tehát a miniszterelnök mindezen szerződésekre nézve elismeri az országgyűlés jóváhagyási jogát, holott ezen jóváhagyási jog ezekre nézve sincs a 8. §-ban megemlítve, mért kívánja, hogy e jog csupán a berlini szerződésre legyen világosan kikötve, a mi nélkül az az országgyűlést nem illetné meg.

„A magyar közjog azon elve, hogy államjogi kapcsolatokat létrehozni, a magyar állam államhatalmát ily államkapcsolat alakjában kiterjeszteni, rendeleti vagy kormányhatalmi úton nem lehet — számos törvényben el van ismervé. Valahányszor csak idegen terület államjogi kapcsolatba hozatott velünk vagy területünkbelől egy darab elválasztatott s más területekkel, p. o. az akkor külön Erdélylyel némely magyar megyék bizonyos időre, Rákóczy fejedelem életére, államjogi kapcsolatba hozattak, erre mindig törvényhozási intézkedés volt szükséges.

„De még ha a törvények értelme iránt némi kétely volna is, ha a fejtegetett elvek kétféleképp volnának is magyarázhatók, a 8. §-ban megírt paritás, mely alkotmányunk sarkalatos jogtételét képezi, arra kötelez, hogy a két lehető értelmezés közül azt fogadjuk el, a mely által e paritás helyre lesz állítva. Már pedig *a paritás csak oly értelmezés által lehet helyreállítva, mely az ezen szerződésben foglalt kikötések érvényességéhez a mi jóváhagyásunkat is ép oly szükségesnek tartja, mint a lajtántúli parlament jóváhagyását.*

„Mit mond ugyanis a javaslat indokolása? Azt, hogy az ország törvényei közé igtatni ajánltatik abból az okból, mert a monarchia két állama közti közjogi viszony és a felmerült alkotmányos aggályok elhárítása céljából a beczikkelyezés nem ugyan multhatlanul szükségesnek, de czélszerűnek mutatkozik“.

„Már most teljesítette-e a miniszterelnök komolyan ígértét e törvényjavaslattal? Jöjjünk tisztába erre nézve a paritás fogalmával. A paritás az 1867: XII. t.-cz. 28. §-ban van körülírva s azt jelenti, hogy a közös ügyek azon részére nézve, melyek a kormány elintézése alá nem tartoznak, tehát a kormányzottak, a népek részvételeével intézendők — a közösügyek azon részére nézve a monarchia mindkét államát teljesen egyenlő jogi befolyás illesse. *A paritás nem a formában, melyben ez a jogi befolyás gyakoroltatik, hanem a jog teljes egyenlőségében áll.* Úgyde, mikor a monarchia egyik államában az alkotmányos jóváhagyási jog e szerződésre nézve mint *szükséges kellék* adatott meg és pedig azon állam alkotmánya alapján, holott nálunk a miniszterelnök bevallása szerint a magyar országgyűlés jóváhagyása vagy beczikkelyezése csak *czélszerű, de nem szükséges*, az egyiknél tehát az érvény fel van függesztve a jóváhagyástól, a másiknál a törvénybeiktatás csak czélszerű, de jogilag nem szükséges dolog: van-e ebben egyenlő jog, van-e ezen jog lényegére nézve paritás?“

De a becikkelyezés pusztán formai jellegének is akadtak alapos szöszölői. *Apáthy István* a tárgyhoz szólva a szerződések három kategóriáját különbözteti meg: constitutiv vagy oly szerződéseket, melyek által jogok vagy kötelezettségek állapíttatnak, vagy létező jogok szüntetteknek vagy módosíttatnak: regulativ természetű szerződéseket, melyek által két vagy több állam közt a sociális érintkezés rendeztetik s társasági vagyis oly szerződéseket, melyek bizonyos politikai célok megvalósítására közös eljárást és eszközöket állapítanak meg. „Ezek szerint tesznek megkülönböztetést az egyes országok alkotmányai is. Regulativ természetű szerződések érvényességéhez kivétel nélkül a képviselőlet jóváhagyása szükséges, ellenben constitutiv jellegű szerződéseknél azt látjuk, hogy ezek érvényessége egyes országok képviselőtestületének jóváhagyásától nem függ. Ily szerződések megkötésének joga alkotmányos országokban a korona souverain jogai közé tartozik.“

„Így van ez Észak-Amerikában, hol a constitutiv természetű nemzetközi szerződések megkötése az elnöknek és senatusnak van föntartva. Így Angliában, hol constitutiv szerződések érvényessége sohasem volt a parlament jóváhagyásától feltételezve. Ott van az 1856-iki párisi szerződés, ott a londoni conferentia határozata s legközelebb a berlini szerződés is, mihelyt az angol korona által megkötöttek, megkötésük perczében már nemzetközi jogilag érvényesek, s érvényességük nem tétetett függővé a parlament határozatától.“

„De igenis megvan mindenütt az a jog, hogy a képviselőtestület a kormányt a nemzetre nézve károsnak látszó szerződések miatt felelősségre vonhatja s az azok végrehajtására szükséges eszközöket megtagadhatja.“

„De nálunk sem volt soha ily szerződések megkötésénél más jelentősége az országgyűlés beavatkozásának, mint a pusztá becikkelyezés. A II. Rudolf és a török porta közt 1606-ban létrejött zsitva-toroki békekötés is például a corpus jurisban egyszerűen előfordul a nélkül, hogy az országgyűlés e szerződés jóváhagyása tekintetében egy betűi intézkedést tett volna. (Ezzel szemben azonban Simonyi Ernő kimutatta, hogy a zsitva-toroki szerződés nem a magyar törvényhozás műve, ez sehol el nem határozta becikkelyezését, tehát nem is mint törvényezikk foglaltatik a corpus jurisban, hanem mint több más historiai jegyzék.)

„Az 1867 : XVI. t.-cz. maga is csak oly szerződésekről intéz-

kedik, melyek regulatív természetűek, mint a kereskedelmi és vámszerződések s egyáltalán mindazok, a mik kartellszerződéseknek nevezhetők s melyekre nézve a magyar törvény az országgyűlés határozott jóváhagyását fentartja. Már pedig a hol a törvény határozott különbséget tesz, ott jogilag nekünk is különbséget kell tennünk.“

A mi végül a paritást illeti, Szilágyi Dezsővel szemben Apáthy épen az ellenkező tételt tartja helyesnek, hogy t. i. a paritás nem abban áll, hogy a monarchia két államában a képviselőtestületek jogai minden tekintetben, minden irányban egész egyenlően szabályoztassanak, hanem abban, hogy oly kérdésekben, melyek közöseknek tekintendők, a melyekre nézve közös organum van a delegációkban szervezve, Magyarországot ugyanazon befolyás illesse, mint a lajtántúli tartományokat.

Szederkényi Nándor tagadja azt, hogy a Magyarország és az államfő közötti viszony Apáthy felfogása szerint azon monarchicum principium szerint lenne megítélendő, melyet tudományos szakférfiak szoktak felállítani. Magyarország közjoga e tekintetben törvényeiben gyökerezik, Magyarországon az államfőhöz való viszony szerződéses. Hivatkozik a zsitva-toroki békeszerződés becikkelyezésére, hol Apáthynak elkerülte figyelmét az ugyanazon lap másik oldalán található 1608 : II. t.-cz. 1. §. Az igaz ugyan, hogy a zsitva-toroki békekötés egyszerűen csak becikkelyezett minden előzmény és záradék nélkül a törvénybe, de már a vasvári békekötés sohasem láttatott el a törvényhozás szentesítésével, nemesak azért, mert Nagyváradot, Érsekújvárt a török kezében hagyta, Zerinvárt pedig elvesztette, de mert a korona magyar tanácsosai hozzájárulása nélkül kötöttet. S bár a szándékolt formális óvás a király tanácsosai részéről elmaradt, de 13 érseki megye, Kassán annak két ízben ellene mondott és soha nem is nyert törvényes szentesítést.

Az 1608 : II. t.-cz. megújított az 1613., 1618., 1622., 1638. és 1639-iki törvényezikkel is. Továbbá ott van az 1547 : II., az 1552 : II. és az 1567 : I. t.-cz., melyek a törökökkel kötendő békét tárgyalják, vagy másforma nemzetközi egyesség tárgyalására az 1563 : LXI. t.-cz., mely a szépesi városok visszaváltásáról szól, s az 1554 : XIII. t.-cz., mely határigazítási kérdésekben intézkedik köztünk és Ausztria s egyéb tartományok közt. Ezekből kitetszik, hogy a magyar országgyűlés mindig gya-

korolta azt a jogot, mely őt a nemzetközi ügyek intézésére felhatalmazza.

Hódossy Imre is 48 előtti közjogunk szellemében vizsgálja a kérdést, s azt látja, hogy a XVI. század végétől fogva több különmemű szerződés fogadtatott el és czikkelyeztetett be az országgyűlés által. Így az 1595-iki LVI. t.-cz., az I. Rudolf és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem közt kötött szerződés: szövetség, béke és háború esetéről, melyben a fejedelem előterjesztvén a rendeknek a kötött szerződést, ezek „accepta illos praesumptibus eorum constitutionibus, inserunt et pro ratis, gratisque admittunt“.

Ez tehát egyenes közjogi foederalis szerződés volt, ép úgy mint az 1608-iki II. törvényczikk, II. Mátyás törvénye, melyben az mondatik, hogy miután ő felsége megkötötte a békét a törökkel, ennek folytán ezen békekötést a rendek a magok részéről is törvénybe iktatják és kimondják, hogy ezen békét ő felsége továbbra is megtartsa és a rendek beleegyezése, hozzájárulása nélkül háborút a török ellen ne indítson és idegen katonákat az országba ne hozzon. A törökkel kötött békekötés igttatott tehát be ezen törvény által. Felemlíti továbbá a linezi békekötést, az 1647: V. törvényczikket, mely III. Ferdinánd és Rákóczy György erdélyi fejedelem közt kötött, ki mint erdélyi fejedelem épen olyan souverain volt, a milyen III. Ferdinánd, mint magyar király s a ki velünk nemzetközi szerződést kötött. Ez is beigttatott. Tagadhatatlan az is, hogy számtalan különböző természetű szerződés kötött azóta is, azelőtt is, melyek a magyar törvényhozás elé nem terjesztettek Így 1809-ben kötött a schönbrunni béke, mely a magyar korona területének egy tetemes részét is átengedte, a mi által tehát nem ismertetett el a magyar törvényhozás azon joga, hogy hozzájárulása szükséges volna ily nemzetközi szerződések jogérvényéhez, s így bizonyos, hogy 48 előtti közjogunkból azon példák után, melyek e részben törvénytárunkba foglalvák, a fenforgó kérdés megoldására nézve biztos támpontot nem találunk.

Végig nézve azonban az alkotmányos államok példáin, nem lehet kétség az iránt, hogy p. o. a belga alkotmány 68. §-a azt köti ki, hogy: „les traités de commerce et ceux qui pourraient gréver l'Etat, ou bien individuellement les Belges, n'auront d'effet qu'après avoir reçu l'assentiment des chambres“, azaz a keres-

kedelmi szerződések és mindazon szerződések, a melyek az államot terhelhetnék, vagy csak a magánszemélyeket is, csak akkor lesznek jogérvényesek, ha megkapták a kamara hozzájárulását.

Viszont a porosz alkotmánytörvény 48. §-a szó szerint ezeket mondja: „Der König hat das Recht Krieg zu erklären, und Frieden zu schliessen, auch andere Verträge mit Fremden Regierungen einzugehen. Letztere bedürfen zu ihrer Gültigkeit der Zustimmung der Kammern sofern es Handelsverträge sind, oder wenn dadurch dem Staate Lasten oder einzelnen Staatsbürgern Verpflichtungen auferlegt werden“. Azaz, mihielyt valami terheltetés háramlik az államra, ezen törvény szerint is a törvényhozásnak előzetes jóváhagyása szükséges.

Ugyanez a rendelkezés van az osztrák 1867-iki alkotmánytörvényben, melynél fogva minden terhes külügyi szerződés végrehajtásához a reichsrath jóváhagyása szükséges, sőt a hannoveri alkotmány mintájára 1840 óta alkotott összes németországi alkotmányok is majdnem szó szerint mind ugyanezt a rendelkezést tartalmazzák.

A vita folyamán *Szilágyi Dezső* még egyszer felszólalva, a szerződés törvénybe iktatása formáját abból a szempontból is hibáztatta, hogy az *sine discrimine* javaslatatik törvénybe igttattni, mi által oly színe van a dolognak, mintha a berlini szerződés minden határozata országos törvényerővel ruháztatnék fel. „Ehhez hasonló eljárás — úgymond — nincs törvénykönyvünkben. Igen, vannak esetek, hogy külföldi államokkal kötött szerződések és békeszerződések is egész terjedelmükben törvénykönyvünkbe lőnek igttatva, de azok vagy olyanok voltak, melyek a belső jogrendet, az alkotmány jogrendjét módosították s pótolták, vagy olyanok, melyek a köztünk s egy másik állam közti viszonyokat szabályozták, de hogy oly szerződés, minden határozott kifejezése nélkül annak, hogy a törvénybe iktatás annak mely részére vonatkozik, mely szerződés idegen államok keletkezéséről s azok kötelezettségeiről rendelkezik, mely Bulgáriát, Ruméliát megállapítja, mely a Török- és Oroszország közötti viszonyokat rendezi, mely Montenegrót s Szerbiát gyarapítja, hogy ily szerződés minden határozata törvényerővel ruháztassék fel, az a törvény formájának könnyelmű felhasználása.“

„Ha pedig azt mondanák, hogy csak az örök emlékezet megőrzése végett igttatnak a szerződés törvénybe, akkor hogyan

magyarázható meg a törvényezikk végén a fejedelem nevében ünnepélyesen odaiktatott azon nyilatkozat, hogy mindazt, a mi ezen törvényben foglaltatik, helyesnek, jónak, kedvesnek és elfogadottnak vallja a fejedelem és mind maga megtartja, mind mások által megtartatja, tehát a fejedelmet azon helyzetbe akarja juttatni, hogy a berlini szerződés ezen ünnepélyes becikkelyezése által, annak minden pontja mások által való megtartására eskü által legyen kötelezve.“

„Ázt, hogy a paritás sincs megóva, ezúttal egy példával illusztrálta Szilágyi. Mi következése lett volna, ha megtagadtatik Ausztriában a berlini szerződés jóváhagyása és mi következése, ha nálunk tagadtatik meg? Ha Ausztriában tagadtatott volna meg, a következményt megszabja az osztrák alkotmány 6-ik cikkelye: „Zur Giltigkeit der Handelsverträge und jener Staatsverträge, welche das Reich und Theile derselben belasten, ist die Zustimmung des Reichsrathes erforderlich“. Tehát Ausztriában az lett volna a következése, ha a jóváhagyás megtagadtatik, hogy akkor azon része a berlini szerződésnek nem érvényes. Nálunk ellenben, ha megtagadtatik a becikkelyezés, a miniszterelnök szerint a törvényhozás nem teljesített egy oly dolgot, melyet ő czélszerűnek gondolt, de a szerződés minden részében érvényes és kötelező erejű.“

„De tovább menve, a paritás megszegése abból is látszik, hogy a közös kormány beadta a költségvetést a múlt évre, a mennyibe a boszniai és hercegovinai okkupáció s adminisztráció került s beadta a jelen évi költségvetést és a delegációban *udvariasság által megszabott szokás lévén, hogy annál a delegációnál jelennek meg előbb a miniszterek, a melyek a másik állam fővárosában van*, tehát az osztrák delegációban előbb, mert ott előbb tárgyalták, az a kifogás emeltetett, hogy a költségeket nem lehet megszavazni, mert azoknak nincs meg a jogalapjuk. hiányozván a berlini szerződésből egy alkotmányos kellék: az országgyűlés jóváhagyása. És a külügyminiszter csakugyan visszavonta a javaslatokat. Akkor a reichsrath összeült, megadta a jóváhagyást, a delegációk ismét egybegyültek s az osztrák delegációban újra beterjesztették a javaslatokat s megszavazták a költségeket. De miután a magyar országgyűlés még a berlini szerződés felett nem határozott abból az okból, mert a költségek megszavazásának helyes jogalapja még mindig nem létezett, fölfüggesztették a delegáció határozatának szentesítés alá terjesztését. Így állván

a dolgok kettő közül egyik áll: vagy hivatva van az országgyűlés megadni a kelléket arra, hogy a berlini szerződésből folyó költségeket a delegáció megszavazhassa, vagy nincs erre hivatva. Ha nincs, akkor mért függesztették fel a delegáció határozata szentesítését? Ha pedig van, akkor a magyar törvényhozás hozzájárulása nem kérethetik csupa formai célszerűségi okokból.

„De nincs is Oroszországon és Anglián kívül hatalom, melynek souverainje jogosítva volna terheket és pénzbeli súlyos kötelezettségeket vállalni országaik parlamentje beleegyezése nélkül. Hivatkozik itt Német-, Porosz-, Dánország, Belgiumon kívül Franciaország 1875-ben hozott törvényére „sur les pouvoirs publics“, mely azt mondja, hogy az elnök jogosítva van alkudozni s szerződéseket megkötni: „sauf l'approbation législative pour ceux, qui engagent les finances de l'Etat, des personnes, ou la propriété des français à l'étranger, et pour ceux, qui concerneraient échange ou cession des biens domaniaux“, föntartva a törvényhozás hozzájárulását oly szerződéseknel, melyek az állam vagy egyesek pénzbeli teljesítését veszik igénybe vagy külföldi francziák vagyonát s a melyek államjavak átruházását vagy elcserelését czélozzák.

„S mit mond az erre vonatkozó olasz törvény 5. §-a? „Les traités, qui entraîneraient une charge pour les finances ou une modification du territoire de l'Etat n'auront pas d'effet, qu'ils n'aient obtenu l'approbation des chambres“ azaz, a mely kötések az állam pénzügyi megterhelését vonják magukkal, nem hatályosak a kamara jóváhagyása nélkül.“

Mindezek ellenére a ház megszavazta a berlini szerződés becikkelyezését, miután még Molnár Aladár aposztrofálta a miniszterelnököt az iránt, hogy nem tartja-e precedens szempontjából szükségesnek, tekintve, hogy a becikkelyezési záradék így végződik: „Magyarország apostoli királya által a Bécsben 1878. évi július 26-án kiállított jóváhagyási záradékkal helybenhagyott szerződés ezennel az ország törvényei közé igttattatik“, magának a jóváhagyási záradékkal helybenhagyott szerződésnek közlését a házzal? Mert megtörténhetik, ha most nem, de máskor, hogy azon záradékban foglaltathatik más valami. A ház és a kormány azonban Molnár Aladár aggályai felett napirendre tért.

Vajjon a helyes törvényalkotás technikája szempontjából indokolt volt-e a berlini szerződés becikkelyezése után pár héttel

Spirza községnek a berlini szerződés 29. cikke 3. bekezdésében már amúgy is elrendelt Dalmáciához csatolását külön cikkelyeztetni be? Az ez iránti javaslat tárgyalása alkalmával 1879. április 29-én Szilágyi Dezső ezt erős argumentumokkal tagadta s legalább is tárgytalannak mondta, mert vagy törvényerővel ruháztattak fel a becikkelyezés által a berlini szerződés határozmányai vagy nem. Első esetben ez a törvényjavaslat felesleges, második esetben a berlini szerződés becikkelyezése volt jelentőség nélkül való actus.

Tisza Kálmán viszont védelmezte a javaslat álláspontját s kimagyarázta, hogy a javaslat épen nem tárgytalan, mert a berlini szerződés becikkelyezésével a képviselőház általános ítéletét mondotta csak ki, a mi nem teszi feleslegessé, hogy ha bármely a monarchia egyik vagy másik államának területe változik, erre külön specificus törvény váljék szükségessé.

A fentebbiektől eltérő tekintet alá esnek parlamenti gyakorlatunk értelmében a pusztá *nemzetközi konvencziók*. Ezek nem esnek az 1867. XII. t.-cz 8. §-a határozmányai alá, mert nem képeznek tulajdonképeni értelemben vett nemzetközi szerződést. Így nem terjesztetett elő s nem cikkelyeztetett be az ellenzék sürgetése daczára 1879-ben a novi-bazári konvenczió sem, nem csupán azért, mert oly időben követeltetett, mikor a monarchia másik államának törvényhozása nem volt együtt, s mert azon egyezmény nemzetközi szerződési része már a berlini szerződésben bennfoglaltatott, de főleg azért, mert *ily egyezményt, mint Tisza Kálmán megjegyezte, általános nemzetközi jogi felfogás szerint nemzetközi szerződésnek tekinteni nem lehet*. Ellenben, mint 1867 óta mindig, úgy ezen konvenczió is a hivatalos lapban közzététetett.

Ezt határozottan szükségesnek jelezte Tisza K. Helfy interpellációjára a Németországgal kötött egyezmény tárgyában is.

A mi már a közös hadügy lényegét illeti, konstatálható mindenekelőtt, hogy a *pragmatica sanctióban* kimondott együttes védelem kétségekívül föltételezi annak közösségét is. De vajjon a hadsereg közös-e, vagy csak a hadügy? A közös hadsereg kifejezését az 1867 : XII. t.-cz. sem ismeri, hanem csak a hadügy közösséget. Ellenben a hadsereget, mint *összes hadsereget* említi, melynek kiegészítő része a magyar hadsereg is. Az 1868 : XL. t.-cz. sem ismer közös hadsereget, mert második szakaszában így szól: „a fegyveres erőt képezik a hadsereg (hadi tengerészet), honvédség és

népfölkelés“. Az 1875 : LI. t.-cz. címe használja először e címet: a közös hadsereg (haditengerészet) és honvédség ellátásáról. Világos, hogy annál kevésbé illetheti meg a közös hadügyminisztert a „Reichskriegsminister“ elnevezés, melyet Thaly Kálmán is kifogásolt 1879. máj. 29-iki beszédében, mert ez a hadseregnek nem csupán közösségét, de teljes egységét teszi fel.

De akárminth legyen is, annyi bizonyos, hogy egész sora van a véderővel kapcsolatos intézkedéseknek, melyek nem föltétlen közös jellegűek s melyek természetére nézve a kiegyezési törvény tág értelmezésnek nyit utat. Ilyen főként a beszállásolási ügy.

A beszállásolás kérdése, egyike alkotmányunk legvitatottabb kérdéseinek. Régen a nádor, mint az ország főkapitánya irányadó befolyással bírt az összes hadi viszonyokra s így az elhelyezésre is. Alatta álltak a tartományi főkapitányok Kassán, Győrött, Érsekújvárt, kik a magyar törvényhozásnak felelős közegek s eléje idézhetők valának. De már 1834-ben regnicolaris deputáció küldetett ki a beszállásolási ügy rendezésére s az országgyűlések ez időbeli tárgyalásaiból kiderül, hogy szabatos különbségtétel a mai „elhelyezés“ szó két értelme: a dislocatio s az inquarterisatio között. Emez mindig az ország kizárólagos jogát képezte, mely fentartatott az 1871-iki törvény által is, holott a dislocatio vagy tulajdonképeni elhelyezés, azaz a csoportok elhelyezése bizonyos beosztásokba, dandárokba és területekbe, nem lehet az egyes hatóságok joga, mert a legfőbb hadvezénylet sajátlagos feladata, valóságos felségjog.

A konfuzió onnan támadt, hogy az 1867 : XII. t.-cz. az elhelyezést is beszállásolás (inquarterisatio) értelemben használja. De midőn kimondja, hogy a katonaság elhelyezése és élelmezése iránti intézkedést is az *eddiggi törvények* alapján tartja fenn az országnak, ezzel nyilvánvalóvá teszi, hogy nem a dislocatiót érti, mert arra sehol sincsenek nyomok, hogy a dislocatio részletes megállapítására is befolyást kívánt volna valaha gyakorolni az ország. Vannak ugyan már a 14. századból ilyenmő törvények, de ezek másra vonatkoznak, nem a dislocatióra.

Már 1848 előtt a katonaság részleges elhelyezése körül nem egyszer támadtak viszályok a megyék és a helytartótanács, az országgyűlés és a kormány között. A megyék tömérdek panaszt és felterjesztést intéztek az elhelyezés ügyében, az

országgyűlés pedig sérelmet sérelemre készített, melyek évről-évre orvosolatlanul maradtak. Különösen fölemlítendő az élelmezés és szállásolás ügyében 1844-ben kiküldött választmánynak jelentése, mely még a katonai átvonulási és összpontosítási helyeket is törvényhozóilag akarta meghatározni s többek közt így szól:

„Az országos választmány a királyi biztosok nyilatkozata taglalásába ereszkedni e helyen nem vélvén czélszerűnek, mindenek előtt szükségesnek tartotta teendői sorozatát az országosan egybegyűlt K. K. és R. R. által elébe szabott utasítás szerint akként állapítani meg, hogy:

1. megállapítandó az országban szállásolandó katonaság száma: határozottassék meg az élelmezési és szállásolási terheknek megszüntetéseért — a mennyiben azok törvényesek — a kir. kincstárnak évenként fizetendő valóságos pénzösszeg;

2. állapíttassék meg a valóságos sommának a törvényhatóságok közt, mely arányban leendő kivetése;

3. ezen összegnek behajtása s mely pénztárban történendő kezelése;

4. a katonaságnak addig is, míg laktanyákban beszállítása eszközölhető lesz, szállásolása s elhelyezése.

Csakhogy régi törvényeink abból a föltevésből indultak ki, hogy az országban csak a belföldi katonaság szállásolható el állandóan, háború és átmenő szükség esetét kivéve, a mint ennek ismételt kifejezést is adtak; s így az elősorolt gravamenek nagyobbára az idegen katonaságra vonatkoztak. Tény az is, hogy az 1848-iki átalakulás után a nádor egész hatásköre az országgyűlésre és a minisztériumra származott át, s így, a mely jogokat régi alkotmányunkban a nádor, mint a nemzet főlesküdt, felelősségre vonható hivatalnoka gyakorolt, azok jogilag a nemzet törvényhozására kellett, hogy visszaszálljanak, s azokkal szemben, a király hatalma hadi dolgokban nagyon korlátolt volt, a szoros értelemben vett testőrségen és katonaoőrségen kívül egyetlen katonával sem rendelkezett, az országgyűlés beleegyezése nélkül háborút nem üzenhetett, a haderőt nem mozgósíthatta, be nem szállásolhatta, nem élelmezhetette, mert a megyék és banderális urak hadi dolgokban csak a nádor rendeletének engedelmeskedtek.

Alkotmányos szempontból tehát a magyar országgyűlésnek két erős fegyvere volt a korona önkényével szemben: az adó és a katonai ügyekre való befolyás. Utóbbira vonatkozólag ma az

1867: XII. 11., 12. és 13. §§. jelölik meg a viszonyt a kettő között. A 11. §. körülírja ő felsége legfőbb hadúri jogait, a 12. §. az ország alkotmányos jogait határozza meg s a 13. §. a jövőre szükségessé válható változtatások útját szabja meg.¹

Ő felsége legfőbb hadúri jogai a vezérletre, vezényletre és katonai belszervezetre, szóval a katonaság feletti rendelkezésre szorítkoznak, ellenben mindazon intézkedéseket, melyek az országra terheket rónak, mint p. o. a 12. §-ban az ujonczok megajánlása és kiállítása, a szolgálati idő meghatározása, az elhelyezés és élelmezés, az ország magának tartotta fenn.²

Úgyde kérdés, hogy az elszállásolás, illetőleg elhelyezés oly jogositvány-e a mely az országgyűlés ingerentiaját megengedi azon terhek alapján, melyeket magával hoz vagy pedig tisztán belszervezeti kérdés? Az 1879-iki törvény, a közös hadsereg és honvédség beszállásolásáról, nem tesz különbséget azon két eset között. ha az 1748 óta érvényben levő s 1851-ben újra kibocsátott, tehát abszolút korbeli rendeleten alapuló s 1870-ben is a parlament hozzájárulása nélkül rendeletileg eszközölt béke-elhelyezés keretein belül történik oly változtatás, melyből újabb terhek nem származnak az országra, vagy ha az egész béke-elhelyezési terv megváltoztatásával. p. o. tegyük föl a lajtántúli katonaságnak hozzánk való áthelyezése folytán lényegesen nagyobb terhek hárulnak az országra.

A mi pedig az 1867. t.-cz. létrejöttét megelőző tanácskozásokat illeti, azt látjuk, a 65-ös bizottság tárgyalásából, hogy Somossy Ignácznak, az akkori balközép egy tagjának kérésére, hogy bővebb részletezések tétessenek e tárgyban, Deák Ferencz kategorice kijelentette, hogy mindaz, a mi a törvényben fenn nem tartatott rezervált királyi jognak — az országgyűlés befolyása alá tartozik. Úgyde az 1867: XII. t.-cz. világosan a vezérletet, vezényletet és belszervezetet sorozza a királyi hatalommal elintézendő teendők közé s a mi különösen az utóbbit illeti, ugyan-

¹ Főnntartja az e szakaszokban rejlő garanciákat az 1868: XL. t.-cz. is, a honvédlétszám 800,000-ben való megállapítása után.

² 1867: II. t.-cz. 12. §. „A magyar hadseregnek évenkénti kiegészítését s az ujonczok megajánlási jogát, a megajánlás feltételeinek s a szolgálati időnek meghatározását, úgyszintén a katonaság elhelyezését, élelmezését illető intézkedéseket az eddigi törvények alapján mind a törvényhozás, mind a kormányzat körében az ország magának tartja fenn“.

csak a 65-ös bizottság tanácskozása folyamán a 11. §-nál Ivánka Imre sietett kijelenteni, hogy ő a belső szervezet alatt mást, mint a hadsereg puszta taktikai beosztását, nem érthet.

De viszont arra is találhatunk érvet, hogy az országgyűlés a tulajdonképeni dislocatiót újabb időben sem tartotta törvényhozási teendőnek. A honvédség szervezetére vonatkozó s az 1867: XII.-nél újabb törvény sem állapítja meg sehol a honvédség dislocatióját, hanem érintetlenül hagyja ezt, mint a korona alkotmányos jogát, melyet felelős minisztere által gyakorol.

A katonabeszállásolás rendezésének rég érzett szükségét pótolandó, már az 1872—75. országgyűlés alatt a honvédelmi miniszter törvényjavaslatot dolgozott ki, mely megszüntette volna azon intézkedéseket, melyek arra vonatkozólag az 1851. évi cs. k. pátenzben foglaltattak. Ez a javaslat azonban nem került a ház elé. Így már a következő ülésszakban újra kérvények szorgalmazták a kérdés rendezését.

A végre létrejött 1879-iki beszállásolási törvény 21. és 22. §§. aztán teljesen rést ütött az 1867: XII. azon elvén, hogy az országnak joga van törvényhozás útján intézkedni az elhelyezés megállapítása körül, s hogy annak végrehajtását csak a magyar kormány által lehet eszközölni. Az 1867: XII. t.-cz.-ból t. i. az következőké, hogy a mennyiben az elhelyezés és élelmezés körül intézkedni kell, azt csak a magyar honvédelmi miniszter teheti s a közös hadügyminiszternek ahhoz semmi köze. Ő felségének pedig nálunk nem mint legfőbb hadúrnak, hanem csak mint a törvényhozás egyik factorának van joga az e feletti intézkedésbe befolyjni. Úgyde, mint ily factor, alkotmányos közreműködését csak a felelős magy. kir. honvédelmi miniszter útján gyakorolhatja s nem a közös hadügyminiszter által. Ellenben az 1879-iki beszállásolási törvény utolsó szakasza már azt is kimondja, hogy a „jelen törvény végrehajtásával a honvédelmi miniszter bízatik meg, ki a végből a közös hadügyminiszterrel továbbá az országos pénzügyminiszterrel egyetértőleg intézkedik“.¹

¹ E törvény 21. §-a szerint: „az álló hadsereg (haditengerészet) ő felsége, mint legfőbb hadúr által 1870. évben elrendelt állandó béke elhelyezésének végrehajtása a közös hadügyminiszter által a honvédelmi miniszterrel egyetértőleg eszközöltetik“.

A 22. §. szerint pedig: „új elhelyezési állomások kijelölése

A végrehajtási záradék ezen tartózkodó szerkezetéből kitetszik, hogy maga is kerülni óhajtotta azon horribilis közjogi incorrectséget, hogy egy magyar törvény végrehajtásával közös miniszter bizassék meg. De bármilyen éles legyen is a distinctio, kétségtelen, hogy a végrehajtó hatalom teljessége érzékeny csorbát szenved ezen korlátozás által, mely egy magyar törvény érvényességéhez megkívánja a közös minisztérium hozzájárulását.

Igaz, hogy az 1867-iki törvény a hadügyminisztert a hadsereg közigazgatásáért felelőssé teszi, felelőssé teszi pedig a delegációknak, tehát a magyar törvényhozás kiküldött bizottságának is. És igaz, hogy több törvényünk is van, melyben a közös hadügyminiszter bízatik meg oly intézkedésekkel, melyek nem a polgári hatósággal való közvetlen intézkedés útján hajtandók végre. Ilyen az 1868. XL. t.-cz., mely alaptörvény, ilyen az altisztek jutalmazásáról, a közös hadsereghez és honvédséghez tartozó egyének nyugdíjazásáról szóló törvények, melyekben mindenütt a közös hadügyminiszterrel egyetértőleg a honvédelmi miniszter bízatik meg a végrehajtással. Ezekről azonban annyiban eltér az 1879-iki beszállásolási törvény, hogy itt a végrehajtás nem a közös hadügyminiszterrel egyetértőleg a honvédelmi miniszterre, hanem megfordítva a honvédelmi miniszterrel egyetértőleg a hadügyminiszterre bízatik. Ez annyit jelent, hogy a magyar miniszter egyetértése csak járulékos, szerepe csak passiv a végrehajtás körül. De viszont a végrehajtási utasítás is csak annyiban kötelezi a közös minisztert, a mennyiben a másik állam törvényhozásának hasonló utasítása fenforog, tehát a magyar parlament jogköre minden körülmények közt függővé tétetik és korlátozást szenved egy másik állam törvényhozóilag kifejezett akarától.

E kérdésekhez érdekesen fűződik az a további nehézség, hogy ha már a beszállásolás jogkérdése különböző és eltérő fel fogásokra nyithat tért az 1867. XII. t.-cz. szempontjából, még jobban komplikálódik a dolog az abból származó terhek felosztására való tekintetből. A közjogi vonatkozáson kívül a pénzügyi nehézség is figyelembevételt követel.

valamint általában az állandó béke-elhelyezés minden megváltoztatása a közös hadügyminiszter és a honvédelmi miniszter meghallgatása után ő felsége meghagyása alapján történik.

„A honvédség elhelyezése ő felsége jóváhagyásával, a honvédelmi miniszter által foganatosíttatik.”

Miután ugyanis az 1867. XII. 9. §-a a hadügyet a közös védelem egyik részének tekintti, a 15. §. pedig kijelenti, hogy mindezen közös költségeket bizonyos, törvényesen megállapítandó arányban Magyarország fogja fizetni, már pedig tagadhatlan, hogy a hadsereg elhelyezése, ellátása szintén költségekbe kerülnek. tehát természetesnek látszott, hogy a fennálló költségeket is közös úton kelljen fedezni.

Így is történt az 1879-iki beszállásolási törvényig, azaz a laktanyákat közös erszényből építették, igaz, hogy túlnyomólag Ausztriában, ámbar az úgynevezett osztrák kincstári kaszárnnyak sem épültek kizárólag a közös budgetből, hanem részint a Landesfondokból. Az 1879-iki beszállásolási törvény már az arányt Magyarországra nézve a quota 29 és 31⁰/₁₀₀-nál kedvezőtlenebbre változtatta, tekintve, hogy a legénységnek 36⁰/₁₀₀-a, a lólétszámnak 50⁰/₁₀₀ volt itt elhelyezve, s hogy az ujonczozási létszám nem egészen vág össze a Magyarországon elhelyezett létszámmal, mert nagyobb létszámmal kerülnek ki a magyar korona országaiból, mint a 70 és 30⁰/₁₀₀-os arány, továbbá, hogy az elhelyezéssel bíró teherben nagy különbségeket okoznak a drágább fegyvernemek s különösen a honvédelvasság elhelyezése, mely Ausztriában nem létezik. Ezért Ernuszt Kelemen már a javaslat tárgyalásánál sürgette a beszállásolási terheknek a közös ügyi kiadások természete szerinti felosztását. Sőt kérdés, hogy még ha a beszállásolásból eredő terhek megfelelnek is azon aránynak, melyben Magyarország az ujonczozási arányhoz járul, vajjon ez a helyes alap-e a katonaság elhelyezésére és élelmezésére fordított költségek felosztásánál vagy pedig a quota, miután itt tisztán pénzkiadásról van szó?

Minthogy pedig ezek szerint világos, hogy Ausztria és Magyarország közt más az ujonczozási alap, más a békeelhelyezési alap és más a közös kiadások alapja, egyéb közös számítási kulcs pedig nem képzelhető, a kérdés egyike a dualismus megoldatlan kérdéseinek, annál inkább, mert a delegacionális tárgyalások alapján kifejezett gyakorlat ismét más principiumot szentesített már 1879. előtt, azt t. i., hogy a mindkét állam területén levő laktanyák nem a közös monarchiának, hanem az illető államnak képezték tulajdonát, esakis a katonaság használatában állottak, de midőn a katonaság használatukkal felhagyott, nem adtak túl rajta a közös költségvetés javára, hanem átszolgáltatták, a mint ez több várral is történt, a magyar állami kincstárnak. Ügyde nem alap-

talán az a felfogás sem, hogy a beszállásolás hadügyi teher levén, az a quota arányában osztandó meg. Az is bizonyos, hogy még ha nem térne is el a beszállásolási teher az ujonczozási létszámtól, de amaz oly terhet ró az államra, melynek quota szerinti megoldására az országgyűlés az ő bizottságát küldte ki, ezt pedig, mint veradót, még csak bizottságra sem bízta, hanem magának tartotta fenn s külön törvényben, az 1868: XL. t.-cz. 11. §-ában intézte el. A kettő közt tehát lényeges a különbség. Viszont, ha az élelem, a ruha, a fegyverzet közös budgetből fedeztetik, ebből logikusan az is következnek, hogy a beszállásolás is mint közteher ugyanazon költségvetésből fiztessék.

Várnai Sándor.

A BIOLOGIAI ELV JELENTŐSÉGE AZ AESTHETIKÁBAN.

A mióta a metaphysikai gondolkodás bár lassú, de biztos hanyatlásnak indult: az emberi tudás tárgyainak rendszeresítése egészen más alapokra kezd helyezkedni. A metaphysikus szemében a tapasztalatban fölmerülő jelenségek mögött rejlő essentiák és entitások képezik a valóságot s ebben a transcendens magánvalóban látja a realitás támaszát és azon gyúponzt, melyből egész világunk fakad. Ezzel ellentétben a positiv gondolkodás fölsimervén, hogy ez entitások nem egyebek mint mythologiai módon megszemélyesített kategoriák, arra törekszik, hogy a tapasztalat tartalmát minden hamis metaphysikai toldaléktól megfosztva állítsa szemünk elé s így a jelenségeket immanens alapon: magukból a tényekből kiindulva csoportosítsa. Ez úton nyerjük azután a tudományok rendszerének új positivistikus conceptióját, melynek fölállítása, — mint ezt Comte helyesen látta — a tudományos philosophiának egyik legfőbb feladatát képezi.

Nem foglalkozhatunk jelen értekezés szűk keretében e probléma fejtegetésével, de nincs is erre szükségünk. Csak azt szeretnők kiemelni, hogy az anthropologiai tudományok, melyek közé a lélektan, aesthetika, ismerettan és logika, ethika és társadalomtan tartozik, végelemzésben *biologiai tudományoknak* tekintendők, mert mindannyian az emberi tudatélet egyes jelenségeire tekintenek föl és csak annyiban positiv tudományok, a mennyiben a tudatéletet is csak mint tények összességét tekintik. Mihelyt ez említett disciplinák a tudatjelenségeket nemcsak annyiban tekintik ismeret tárgyainak, a mennyiben azok a közvetlen tapasztalásban adatnak, ép úgy elhagyják a tudomány körét, mint az a physika, mely nem a jelenségeket, hanem ezek érzékfölötti, hyperempirikus okait akarja kutatni. Tudtunkkal Lewes az első, ki világosan fölismeri (*Problems of Life and Mind*. London, 1874. I. I. p. 110.

III.) hogy a tudatjelenségek is *életjelenségek* és csak mint ilyenek ismereteseink előttünk, a tudománynak is tehát csak mint ilyenekkel kell velök foglalkoznia. Az ismeretelméletre nézve ez igazságot már Fries fülismerte s egy előbbi cikkünkben (Athenaeum, VI. évf. 529—551. l.) megkísérlettük az ezen álláspontból folyó módszertani következményeket kifejteni. Jelen értekezésünk célja pedig ahhoz szólni, hogy a biológiai szempont átvitele az aesthetikai kutatás mezejére mily kihatással van a positiv aesthetikai vizsgálódásra, nevezetesen, hogy e szempont ismeretelméleti értékesítése folytán milyen új világításban jelenik meg az aesthetika a positiv tudományok rendszerében.

Hogy az aesthetikai jelenségek, a mint azok az egyének és népek tudatfejlődésében föllépnek, valóságos életjelenségek, ez több kevesebb öntudatossággal el van fogadva a mai tudományban.

Az aesthetikai jelenségek ez általános biológiai conceptióján belül azonban az újabb philosophiai gondolkodás már is két főirányt fejlesztett ki.

Az egyik irányt, melynek előhírnöke már Kant és Schiller, főképviselei Spencer és Grant Allen (Physiological Aesthetics. 1877, minálunk pedig dr. Pekár Károly, *az életfölség elméletének* nevezhetjük. Pekár így adja elő Grant Allen álláspontját: „Szerinte a kellemes s a kellemetlen érzés, az élvezet és fájdalom kapcsolatos a szervezet föntartására és szaporítására működő czéllal. Minél megfelelőbb erre nézve, minél jobban előmozdítja ezt, annál kellemesebb, annál nagyobb az élvezet s minél kevésbé szolgál annak a célnak, annál nagyobb a fájdalom. Minden működés, melynek célja az önfentartás: *munka*, mely e cél elérése után is tart: *játék*. A játék ennyiben céltalan, de különben célja az élvezet. Ezek után kétféle játékot különböztet meg: a mozgó idegeket: activ s az érzőket: passiv; s ez a passiv játék az érző idegeknek az aesthetikai érzés“. A saját nézetét pedig ekként formulázza szerzőnk: ¹ „Szerintünk minden érzés vagy kellemes, vagy kellemetlen. A kellemes ismét a szerint a mint az életműködésekre előmozdítólag hat, vagy sem: jó vagy szép. A kellemetlen pedig rossz vagy rút. Ebben megvan mind a jó összes vonása, mind a szépé. A jó, a hasznos kellemes inger. A szép a hasznot nem hajtó kellemes inger“. Ez elmélet, melyben talál-

¹ Positiv Aesthetika 12, 565. ll.

kozik a Kant-féle érdeknélküli tetszés tana és Schiller elmélete a művészetről, mint az életerő fölösleg játékaról, mint láthatjuk. az aesthetikai jelenségeket oly biológiai funkciók összességének tekinti, melyek a főhalmozódott idegenergia fölösleg kifolyásai: ép csak játék az étellel nem bensőleg összefüggő termék minden komolyabb vonatkozások nélkül.

Ép ez utóbbi következményt veszi éles bírálathoz alá a másik elmélet, nevezetesen a biológiai szempont egyik leggenialisabb képviselője az aesthetikában: *Guyau*.¹ Szerinte helytelen azt állítani, hogy a szép tárgy vagy az aesthetikai becsü funkció eo ipso céltalan, hogy tehát hasznos és szép oly antagonizmust képeznek, mint ez az előbbi álláspontból következetesen folyik. A Kant-féle érdeknélküliség sem elégti ki: a hasznos hajtó gyönyör és az aesthetikai élvezet között éles ellentétet sehol sem találunk. Ellenkezőleg, a pusztán céltalan frivol játék nemhogy aesthetikai tetszést aratna, inkább visszatetsző és visszás. Legjobban mutatja ezt a kecs (grâce), mely mindig teljes alkalmazkodás valamely valódi vagy fictív célhoz, más szóval: harmonikus egyensúly az élet környezete között. A művészet nem frivol játék, hanem a legkomolyabb életkérdéseket objectíválja, és ebben van örök alapja. Kellemes és szép. nem lényegi, hanem fokozati különbségek: az utóbbi az előbbi legfelsőbb intenzitása. A szépet tehát úgy határozhatjuk meg, hogy az „une perception ou une action qui stimule en nous la vie sous ces trois formes a la fois (sensibilité, intelligence et volonté) et produit le plaisir pour la conscience rapide de cette stimulation generale. (I. m. 77. l)

E biológiai fölfogást jóval mélyebben concipálja bölesésünk abban a munkában, mely lángelméjének talán legszebb gyümölcse: *L'art au point de vue sociologique* (4-ed. Paris 1897). Ebben a művészetet mint a socialis élet termékét mint az ember társadalmi ösztöneinek átalakulását mutatja be. Ép úgy a mint egy korábbi munkájában (*L'érreligion de l'avenir, étude sociologique* 5-ed. 1897.) a vallási képzetekben az emberiség socialis hajlamainak productumait derítette ki, a mennyiben az ember társadalmi szükségletéből kifolyólag az egész világot magához hasonló lényekkel benépesítve és az övéhez hasonló gondolkodás által

¹ Idevágó munkájának czíme: *Les problèmes de l'esthétique contemporaine*. 4 edit. Paris 1897.

kormányzottnak gondolja, ép úgy a művészetről kimutatja, hogy az semmi egyéb mint az élet szeretetéből fakadó törekvés a miénkhöz hasonló élet teremtésére. A művészet socialis termék eredeténél, céljánál és belső törvényénél fogva. Eredeténél fogva, mert ép úgy mint a társadalmi élet alapját az élet iránti sympathiában bírja, az élet azon szeretetében, „mely mint minden valódi szeretet új élet teremtésére törekszik“. Céljánál fogva socialis, mert a művészet hivatása ép az, hogy az embereket sociabilisabbakká tegye, sympathikus érzéseket ébresztvén bennök s ez alapon összefűzze őket, azáltal, hogy mindnyájokban ugyanazon érzéseket támasztja, s ennyiben a jövőben mindinkább pótolni fogja a vallási képzeteket. Végre belső törvényénél fogva társadalmi jellegű a művészet, mert a lángelme semmi egyéb mint rendkívüli intensitású sympathikus érzelmekkel bíró természet, mely lelkével átöleli és szívébe zárva megélenkíti az egész világot.

Már első tekintetre láthatjuk, hogy e két elmélet nem képez áthidalhatatlan ellentétet: az, a miben eltérnek, arra vonatkozik, hogy az aesthetikai functiók mennyiben alapvonásai magának az emberi életnek, mennyiben vannak azok magával a tervszettel adva s szolgálják annak teljes kibontakozását, míg egyet-értenek arra nézve, hogy az aesthetikai jelenségek a kellemes érzetek általános kategóriája alá tartoznak. Az, a mire mindkét elmélet törekszik, az aesthetikai functiók szerepének kijelölése az emberi tudat, az emberi szervezet háztartásában.

Nézetünk szerint azonban a végleges döntést e kérdésben a mai tudomány még nem eszközölheti. Az aesthetikai érzések élettani jellege és helyzetük megállapítása az élettevékenységek oekonomiájában még nincs eléggé átkutatva arra, hogy meghatározható legyen, mennyiben tekinthetők azok az életenergia főlőleg kifolyásainak s nem ép oly lényeges feltételei-e az egyéni életnek mint a táplálkozás és légzés. Nem tudjuk még exacte megállapítani, vajjon az aesthetikai érzések és a művészi szervezetben az aesthetikai alkotás nem-e annyira szükséges főntartói s esetleg fejlesztői a szervezetnek, hogy nélkülök az élet niveauja *semmitféle téren* sem emelkedhetik oda, a hová tényleg emelkedik. Lehet, sőt valószínű, hogy a művészi szervezet az alkotás lehetősége nélkül elkorcsosulna, mert idegrendszere a benyomások iránt különös fogékony lévén, ezek behatása nélkül nem válthatja

ki azon reactiókat, azon mozgásokat, melyek összesége ép a művészeti alkotás, a mely mozgások pedig az ő idegrendszerének ép oly szükségletei, mint a közönséges ember köznapi mozgási igényei. Sőt az élet általános jellegének vizsgálata jóval valószínűbbnek tűnneti föl ép a Guyau-féle álláspontot, mint a mely ép azt hangsúlyozza, hogy az aesthetikai tudatfolyamatok ép oly komoly s a szervezet legemibb mozzanataival bensőleg összefüggő életfunctiók mind az idegrendszer más processusai. Ime néhány reflexio, mely talán világot vet e kérdésre.

Nézetünk szerint „fölösleg“-ről beszélni a valóságban csak viszonylagosan lehet. Ha valamit fölöslegesnek tartunk, ez mindig annak a jele, hogy szűk volt azon conceptionk, a melyből az illető jelenséget magyarázni akartuk. A „fölösleges“ csakúgy mint a „természetellenes“ és a „véletlen“ naiv metaphysikai fogalmak, melyeket a tudomány sohasem igazol. Fölöslegesnek, természetellenesnek vagy véletlennek az oly jelenséget nevezzük, a melynek alapját még nem tudjuk, okait még nem látjuk. Az ismerés haladása ép abban áll, hogy mindinkább növekszik tudatunkban azon jelenségek száma, a melyeket mint az *egész valóság* sine qua non feltételeit tehát mint természetes és szükségképi processusokat tekintünk. Épen így vagyunk a „hasznot nem hajtó“ és „céltalan“ kifejezésekkel. A mi *szükségképi*, annak eo ipso van valami célja, miután célszerűnek ép azt nevezzük, a mi más jelenségekkel szemben, azok bekövetkezésére nézve sine qua non tényező; hisz a célszerűség semmi egyéb mint az okviszonynak, valamely jelenség szükségképienségének, *létezésének kifejezése*, tekintettel azon jelenségekre, melyek nélküle szintén nem következhetek volna be.¹ Ebből az objectiv szempontból tekintve semmi sem célszerűtlen, „hasznot nem hajtó“ a *mi valóság*; csak tágitani kell a vonatkozások körét és mindennek megtaláljuk okát és ez okban más jelenségek sine qua non tényezőjét, szóval a jelenség „hasznát“ és célját. Népszerűen szólva: sok dologról még nem tudjuk, hogy „mire jó“, pedig bizonyos, hogy valamire „jónak kell lennie“ vagyis valami céllal, haszonnal kell bírnia, vagyis tudományos szavakkal: kell oly jelenségeknek lenni, melyeknek valamely elszigetelten tekintve haszon-

¹ V. ö. szerző dolgozatát. A természetphilosophia fogalmáról és feladatairól. Budapest, 1898. 69. s. k. II.

talán jelenség sine qua non föltétele, *a melyre* való, vonatkozásban azonban az illető jelenség hasznos és czélszerű. Absolute czéltalan és haszontalan jelenség ok nélkül való vagyis nem szükségképi jelenség volna: a minőnek fölvételére semmi tudományos alap sincsen, sőt ellenkezőleg az okviszony egész világképünk alapformája. Ezért tudománytalan eljárás nézetünk szerint az aesthetikai élet jelenségeit egyszerűen a hasznót nem hajtó processzusok közé sorolni, szóval az absolut értelemben vett fölösleg kifolyásának venni. A természet valósággal nem ismer fölösleget. A mi van, az szükségképen van, a mi szükségképen van az eo ipso valami irányban czélszerű. Talán az aesthetikai functiók fölöslegeseeknek látszanak az egyén legszembeeszkőbb szükségleteire vonatkoztatva, tehát relative és elvonásban; de nem lehet fölösleges az egyéni *összélet* evolúciójára nézve, a mely egyén szervezetében megjelenik s az universumra nézve, a melynek körében fölmerül. Azon aesthetikai functiók, melyek X. művész organismusában lejátszódnak, talán fölöslegeseeknek látszanak átvive Y. munkás életszükségleteire; de X. művészre nézve azok összessége *életföltétel*; neki ép oly szükséglet, mely nélkül egész életenergiája nem bontakozhatik ki, mint Y. ra nézve a mindennapi kenyér.

Ezzel nem az van mondva, hogy X. elpusztulna, ha nem élne művészi életet: ha semmi szépet nem látna és nem teremtene, de akkor már nem volna az, *a ki most*, nem volna X. művész, mert szervezetének bizonyos finom rugói elkorcsosulnának. Arra, hogy X. legyen, kell, hogy azt a művészi életet élje, a melyet X. tényleg él. Nagy paradoxonnak látszik ez első tekintetre, pedig bizonyos, hogy minden, a mi van, nem lehet máskép, mint a hogy tényleg van s így létének sine qua non föltétele, még pedig *egyenlően sine qua non föltétele* mindaz, a mi állapotát és létét föltételezi.

De, ha ez általános szempontoktól el is tekintünk, maga az aesthetikai élet physiologiai vizsgálata is arra int, hogy azt nem szabad absolute hasznót nem hajtó kellemes ingerek és motorikus projectiók összességének tekintenünk.

Az aesthetikai jelenségek életjelenségek, mert érzés és akarás s általában a tudatprocessusok biologiai termékek *s csak mint ilyenek vannak adva és csak mint ilyenek ismeretesek előttünk*.

Minden érzés mint általában minden közvetlen tapasztalati (psychikai) mozzanat physiologiailag agyenergia, illetve vér- és

hőfogyasztás. Az aesthetikai érzések és actusok is azok. Az aesthetikai élet jelenségei tehát mint a melyek végelemzésben szintén nem egyebek, mint az egyén sajátos reactiói szemben az ingerekkel, mindig valamely *organikus szükséglet* kifejezései. A szervezet minden szükséglete ugyanis reactiókban nyilvánul: maga az élet csupa reactio. Igaz, hogy néha maga az élet tönkremegy e reactiók következtében, de azért ez még nem bizonyít az ellen, hogy az egyéni szervezetnek nem minden reactiója czélszerű. Mert hiszen, a mi az egyéni életre nézve káros, az *magasabb szempontból* vagyis tágabb körű vonatkozásában tekintve, szintén, valamely életszükségletnek felelhet meg, a mely talán, ha nem is az *egyéné*, hanem a *fajé*, esetleg magáé a *világegyetemé*. Ne feledjük, hogy a faj ép az egyének halálából és folytonos pusztulásából él; de ha maga a faj is kivesz, az universum szempontjából ez is az élet oeknomiájának a következménye. A faj az egyén halálából, a természet a fajok kiveszéséből él: egész története pusztulások története. Ilyen tág vonatkozásban tekintve még a látszólag legéletellenesebb jelenségek is, mint a degeneratio különböző formái, az élet ellen directe irányuló emberi cselekedetek, a fajok küzdelme, a magasabb civilizációval kifejlődő erkölestelenség, mely a szaporodást gátolja stb. mindnyájan magának az élet kibontakozásának, hullámozásának egyes phasisai és következményei. Ugyanazon törvénynél fogva, hogy a fák nem mehetnek az égbe, kell az egyéneknek és fajoknak egyaránt elenyészniök e világon: a pusztulás az élet megújulásának föltétele. Tehát a „káros“ is egészen viszonylagos fogalom s conceptióink szűkkörű voltából folyik. Semmi sem káros és hasznos; objective minden csak szükségképi s így czélszerűnek is tekintethető, ha e czélszerűséget talán nem is látjuk mindig tisztán. A virágot lehet a fölösleges életenergia kifolyásának s így czélszerűtlennek tekinteni; pedig a tágabb körű szempont világosan megmutatja, hogy virág nélkül nincs gyümölcs.

Már e néhány reflexióból is láthatjuk, hogy az aesthetikai jelenségek biológiai és sociológiai conceptiója a vonatkozások egy új birodalmát tárja elénk s a kutatandó problémák egész tengerét. A jövő tudományáé a feladat, hogy az aesthetikai életet mint az élet általános oekonomiájának mozzanatát mutassa be: mint szükségképi s magában az élet organismusában gyökerező láncszemét az emberiség fejlődésének.

A biológiai szempont azonban más oldalról tekintve is legmélyebb alapja az esztétikai kutatásnak. E tudomány egész fogalmazása, a *kutatási módszer* és a *cél*, a melyet maga elé tűzhet egyaránt csak e biológiai szempont alapján körvonalozhatók élesen. Különösen az esztétikai kutatás *határa* vizsgálható meg e szempontból s általában csupán a biológiai szempont egész horderejének átértése alapján lehet szó öntudatos pozitív esztétikai tudományról s a szép philosophiai elméletéről.

A metaphysikai gondolkodás az esztetikában is mint mindenütt *lényegek megismerésére*, a szép essenciájának föltárására, levezetésére törekedett, vagy a mint Schasler kifejezi (Kritische Geschichte der Aesthetik. 1872. 1108 l.) die Begriffe des Schnönen und Erhabenen ihrem *Wesen* nach zu entwickeln.

E vállalkozás azonban tudatunk természeténél fogva, mely sehol sem tudja a tapasztalat tényeit *levezetni*, lényegüket és abszolút geneziséket föltárni, hanem csupán a tapasztalatilag adottal a maga *törényszerűségében megismerni* nem sikerülhetett. Ha ugyanis végig tekintünk a kép azon meghatározásain, melyeket a metaphysikai gondolkodás termelt mindnyájokban észreveszszük a petitio principiit, hogy t. i. a kép lényegét akarják gondolatilag kifejezni, pedig a képet mint érzést már előre fölteszik. A Hegel-féle definitio például (mely lényegileg azonos a Platon meghatározásával): a szép az eszme átsugárzása az anyagon nem fejezi ki a szép lényegét, mint a hogy azt semmiféle definitio sem fejezheti ki, minthogy a szép valóságban egy *érzés*, melyet discursive, elvont fogalmakkal nem lehet lényegében föltárni. A metaphysikusoknak a „szép“, valamely elvont eszme, valami lényegileg *gondolati*, hyperempirikus mozzanat, mely besugárzik az adott valóságba. Persze itt is, mint minden metaphysikai fictióban a saját tudatfolyamataink hypnotizálásával van dolgunk; e mythikus gondolkodás a szépérzését mint entitást rögzíti és ebben ez érzés magyarázatát látja. A metaphysikai gondolkodás nem veszi észre, hogy a „szép“ egy üres elvonás, melynek realis alapja az empirikus, viszonylagos föltételek között megjelenő s az emberi egyének tudatában fölmerülő *érzés*, mely mint tapasztalatilag adott s bizonyos idegfunctiókhoz kötött tudatdispositio merül föl a valóságban. A „szép“ a valóságban psychikai tényhalmaz, melyet ennél fogva nemcsak *elsősorban* (mint ezt a félmetaphysikusok gondolják), hanem *kizárólag* mint ilyet kell

és lehet a tudományos aesthetikában vizsgálunk. A régi gondolkozás nem látta, hogy a szépet vagyis a szép érzését mint a valóság minden jelenségét végelemzésben csak *leírni* lehet, illetve megjelenésének és fejlődésének *törvényeit meghatározni* nem pedig levezetni.

A szépet érezni kell és csak érzéssel: „szívünkkel” lehet megérteni, s az aesthetika csakúgy mint minden tudomány kizárólag *a már tapasztalatilag adott elemeket* (esetünkben ; a közvetlen tapasztalásban fölmerült érzelmi dispositiókat) vizsgálhatja, de nem láthat ez elemek keletkezésébe: *a szép abszolút genesisébe*. Ha ezt átértettük, világosan látjuk, hogy miért nem lehet a tudományos aesthetika metaphysikai, vagyis transcendens spekulatív tudomány, hanem problémáinak egész vonalán csak *tapasztalati psychologia* s célja nem a lényegek, hanem a törvények, a tudattörvények föltalálása: azon érzések tana, melyek aesthetikai életünket alkotják.

Ha visszatekintünk az aesthetika történetére s keressük azon tant, mely először fejezi ki aránylag legnagyobb öntudatossággal az aesthetikai jelenségek e sajátos *viszonylagos jellegét* s így előkészíti a biológiai, a tisztán psychológiai fölfogás öntudatos érvényesítését az aesthetikában, szemünk *Kant* tanán akad meg, ki ezen a téren is a positivistikus világfelfogás egyik legelső öntudatos hirdetője. E pont vizsgálata egyúttal majd kezünkbe adja azt a fonalat, mely az aesthetika e relativistikus fogalmazásának ismeretelméleti mélyebb igazolására vezet.

A mi nézetünk szerint *Kant* nagyságának tulajdonképeni alapja, tekintettel az aesthetikára, az ő gondolkozásának ugyanazon *positivistikus magva*, mely egész világnézetét oly korszakalkotóvá teszi az emberi gondolkodás történetében. Ez a *szép subjectivitásának* tana, melynél fogva a szép objective abszolút lényegében kifejezhetetlen, definiálhatatlan. A szép minden meghatározása csak azt mondhatja, hogy *mi a szép reánk való hatásában*, de nem abszolút, az alanytól, a subjectiv vonatkozásból elvont lényegében. *Kant* tehát, bár a tapasztalati lélektani alapot nélkülözte s ép ezért nem is becsülhetvén, azt el is hanyagolta. bámulatos philosophiai intuitiójával kerülő úton jutott arra az eredményre, melyre a tényekből, még pedig ép az empirikus lélektan tényeiből való kiindulás is rávezet. Nem nehéz ugyanis belátni, hogy a szép lényege azért nem ismerhető meg discursive,

tehát elvont fogalmak alapján lényegében, hanem csak kibontakozásának törvényeiben, mert a szép a valóságban, *mint érzés* van adva és mi csak mint ilyet ismerjük. Érzéseink pedig már felbonthatlanok ép úgy mint elemi érzeteink. Hogy mi a szép, ezt ép oly kevéssé lehet levezetni s valakivel, a kinek ez érzése sohasem volt, megértetni, mint a született vakkal a színeket. Mindezek csak személyes, egyéni tapasztalás alapján szerezhetők meg: világképünk, illetve élethangulatunk felbonthatatlan elemei.

Az érzet, érzés és érzelem levezethetlenségének tana egyúttal minden antimetaphysikai gondolkozásnak is csirája, a mennyiben az érzet fölbonthatatlansága semmi egyéb mint az ismerés viszonylagosságának doctrinája, a mennyiben az érzet ép azért feloldhatatlan, mert nem tudjuk elérni azt a noumenont, azt a fictiv valamit, a miből azt levezethetnők, szóval, mert nincsen abszolút ismerésünk. Az ismerés relativitásának tana azt is kifejti, hogy a valóságot, a tapasztalat tartalmát csak mint bizonyos viszonyok összességét ismerjük, vagy a mint régebben mondták: a tárgyakat nem úgy ismerjük a mint absolute vannak, hanem a mint nekünk megjelennek, hozzánk viszonyban állanak. Kant kimutatta az ismeretelméletben, hogy a létezés empirikus fogalom, csak tényleges tapasztalás vagy a tényleges adhatóság kimutatása által juthat valaminek léte tudatunkba, de nem valamely elvont üres fogalom bonezolásával, mint ezt az ontologismus s minden idők metaphysikája és theológiája hitte. Ennek kiderítésével döntötte halomra minden idők ontologismusát azok szemében, kik e velőkig ható fejtegetéseket megértették. Az abszolút, nem viszonylagos jelenségekből álló lét üres noumenonná, határfogalomná, eszmévé vált, mely nem tárgya az ismerésnek ép mert nincs rajta mit megismerni, lévén üres elvont gondolati fictio, melynek tartalmát a mindig viszonylagos tapasztalás nem adhat. Ép úgy a mint ily módon az abszolút lét kívül esik a tudomány körén, ép úgy az abszolút szép és jó is pusztán eszmék; ideálok, melyeket a valóság soha el nem érhet. Az objective, a *magánvalóként* (Ding an sich) kifejezhető szép, vagyis a szépség abszolút alapja nem érhető el az ismerés számára, hanem csak mint eszme fixirozható.

Ez képezi nézetünk szerint legmélyebb alapját azon, a criticismus által legkifejezettebben képviselt tannak, melyet a szép subjectivitásának nevezünk. Ugyanazt mutatja ki a kriti-

cismus a szépről, a mit az *igazról*, vagyis az ismerésről: hogy mindkettő viszonylagos, vagyis *viszonyok tudata*, s tudatunk szervezetéből folyólag nem is lehet más. Ezért szól a tudomány kizárólag a valóság jelenségeiről, de nem ezek abszolút alapjáról; ezért ismerjük meg csupán a szépnak formális határozmányait, vagyis *föltételeit*, de nem abszolút lényegét. A positivizmus csak tovább fejleszti e belátást midőn azt positive úgy határozza meg, hogy az ismerés tárgya *törvények*, s nem a jelenség abszolút alapjának: lényegnek ismerete.

Kant világosan látta, hogy a szép lényegét definiálni akarni ép oly törekvés mint az abszolút, nem empirikus létet elérni, mert hogy az előbbit megtehessük nem viszonylagos, tehát nem csupán subjectiv vonatkozásaival együtt adott valóságról kellene tudnunk. Látta, hogy a valóság, a létezés fogalmához mindig odatapad szükségképen a subjectiv szempont, s hogy ép e körülmény az, a mi az érzékfölötti, a lehető tapasztalat körét áthágó metaphysikát lehetetlenné és minden ismerésünket viszonylagossá teszi. Épen így a szép permanens alanyiságából is igen helyesen azt következtette, hogy a szép abszolút, nem alanyi, nem viszonylagos, tehát hyperempirikus lényege nem ismerettárgy. És ezzel elvette egyszer s mindenkorra az aesthetikai metaphysika létjogosultságát, a szépség amaz érzékfölötti „heterokosmikus“ fölfogását, mely mint dogmatikus speculatio a szép *lényegének* fölfedezésére, levezetésére törekszik. Mert mi következik mindebből? Az, hogy a tudományos aesthetika czélja nem lehet e chimaerikus törekvés, hanem hivatása azt vizsgálni, hogy az emberi tudatban mily feltételekhez van kötve, mily tényezők behatása alatt lép föl a *szép érzése*, szóval jellemezni az aesthetikai érzéseket szemben más tudatprocessusokkal s kutatni ily módon az *aesthetikai élet törvényeit*. Erre a jellemzésre törekszik (helyesen-e vagy nem, ezt most nem kutatjuk), Kant egész aesthetikája. A szép meghatározásai, melyeket ad mind csak formális jellegűek: a ránk való hatás módjának bizonyos vonásait jellemzik s egyikök sem törekszik a szép abszolút lényegét levezetni és megértetni.

Félreérti tehát Kant subjectivismusát, a ki azt akként értelmezi, hogy ez alapon nem lehet a szépség objectiv vonásait kutatni. Igenis lehet, csak hogy e vonásokat sohasem fogjuk más-ként látni mint az aesthetikai érzés *tárgyi föltételeit*, de nem mint a *szép lényegét* épen úgy a mint az adott érzéki tartalom az ismer-

résnek mindig csak egyik mozzanataként fogható föl (mint „az ismerés tartalma”), de nem mint ezt a sensualismus hiszi egész valója. Hogy miért szép a szép azt ép oly kevésbé lehet okoskodással determinálni, mint a hogy lehetetlen levezetni, hogy miért tartjuk erkölcsileg jónak a jót s nem az ellenkezőjét. Szépnek és jónak nevezünk bizonyos dolgokat, mert ilyeneknek *érez-zük* őket s a tudományos kutatás a feltételeket, melyek között az aesthetikai és ethikai érzések föltámadnak *leírhatja*, törvényszerűségöket megállapíthatja, de az ily vizsgálat még nem fogja adni a szép és jó lényegét. ép mert ezt csak érzéssel lehet megérteni s nem pedig valami másból levezetni, esetleg valami kívülről fekvő *czéllből* dedukálni. Az egyes érzelmi qualitások csak önmagukból érthetők s a tudomány csak föllépésüket s egymáshoz való empirikus viszonyukat határozhatja meg.

Az aesthetikai jelenségnek mint kizárólag subjectiv tudatprocessusoknak való fölfogása tehát, a mely fölfogás azután — tekintve, hogy *tudat* és *élet* ugyanazt jelentik — a *biológiai elvrre* vezet. ismeretelméleti alapját a szép viszonylagosságában, *alanyiságában* bírja. Ez igazságot először Kant ismeri fel, midőn a tudatban megpillantja a viszonylagosságot s belátásra emeli a tudomány új positivistikus conceptióját, melynek értelmében annak hivatása nem a transcendens magánvaló, hanem a lehető tapasztalat terének tudatosítása. A kritikai positiv gondolkodás fejlődésével, mely az ethikában a skót iskolában kezd nagyobb világossággal derengeni, az aesthetikában pedig Homenál lép fel, fokozott öntudatossággal kezd a jó és szép objectiv, absolut és metaphysikai alapja homályosulni, míg nem Kant rendszeres ismeretelméleti kidolgozásában egészen elveszti jogosultságát. Úgy az erkölcsi mint a művészi ideálok forrását magában az emberi szervezetben ismerik fel s belátják, hogy midőn az eszmények alapját a külvilágban kerestük mint entitásokat és ezekből az entitásokból akarták azokat megérteni egy lépéssel sem haladt a tudás. Mert hiszen az entitások csak kísértetek és nem valóságok: a saját érzéseink mythologiai személyesítői. A kritikai positiv világnézet magva ép azon belátás, hogy a viszonylagos tapasztalás tere a valóság, s hogy e valóság mindig lehető tudattartalom. Tehát az emberben kell az emberi világ magyarázatát keresnünk: törekvéseinek és eszményeinek alapját pedig magában az autonom emberi tudatban és szervezetben. Igaz, hogy a szép

abszolút alapjának eliminálásával a művészet metaphysikai gloriáját eltünt örökre; de ezáltal semmit sem veszített értékéből, mert hisz a művészet értéke azon érzésekben van, melyeket fölidéz, ezek lélekemelő hatását pedig nem csökkentheti, hogy metaphysikai alapjukról mikép vélekedtünk. Ép azáltal, hogy az ideálokat magára az emberi szívre vezetjük vissza adunk nekik biztos otthont, melyből a haladó tudás sohasem űzheti ki őket.

Végelemzésben a szép alanyisága és viszonylagossága, a szép lényegi fölbonthatatlansága nem egyéb mint magának a *tudatosságnak* fölbonthatatlansága. A tudat ugyanis semmi egyéb mint az egyes tudatmozzanatok összesége; az egyes érzések fölbonthatatlanságát tehát általában a tudatosság fölbonthatatlanságának mondhatjuk. A tudatot nem lehet levezetni és megkonstruálni, ép mert minden levezetésünk és constructiónk azt már eo ipso előre fölteszi. A materialismus, mely e feladatra az elvont természettudományi mechanismus alapján vállalkozik, t. i. a mozgásból akarja az érzetet, a gondolatot és érzést levezetni és megértetni csakúgy *petitio principii*be esik mint akár a theologiai gondolkodás, mely a mi emberi tudatunkat, valamely felsőbb tudat emanatiója, tükre gyanánt akarja fölfogni, illetve ez utóbbit az előbbiből dedukálni. Most nem nehéz belátni, hogy minden „anyag“ és „mozgás“ már mint érztecomplexus merül fel tudatunkban, tehát már vele eo ipso előre fölítettük az érzetet; minden hyperempirikus tudat fogalmában pedig végelemzésben mindig a mi relativ tudatunk nagyított képét találjuk meg. Általában, hogy a nem tudatosból mikép válik a tudatos, a mi tudatunk valami másból, az nyilván nem képezheti tudományos belátás tárgyát, ép mert azt, a miből le akarjuk vezetni, csak mint *már tudatosat* ismerjük és gondoljuk. Saját tudatunkon kívül nem foglalhatunk el positiót. Miután pedig tudat és élet ugyanazt jelentik mert a valóságban mindkettő ugyanaz s csak elvonásainkkal tépjük el őket egymástól, a tudatosság levezethetetlen-sége azonos az élet fölbonthatatlanságával. Az életet épo ly kevésbé lehet elméletileg megkonstruálni mint a tudatot: lüktetését csak *érezhetjük*, vagyis a közvetlen tapasztalásban percipiálhatjuk, de már elméletileg föl nem bonthatjuk, vagyis valami elemibb mozzanatból meg nem érthetjük. Az egyes lélettörekvések nem is vezethetők le, hanem csak önmagukból érthetők. Az élet becése és czélja maga az élet: annak határtalan kibontakozása és gaz-

dagodása. Az élet abszolút lényegét nem ismerhetjük meg ép oly kevéssé mint a hogy magát a valóságot nem vezethetjük le, ezért az élet érzelmét valami tőle különbözőből sohasem érthetjük meg. Az élet mint maga a valóság végelemzésben felbonthatatlan praesuppositiói tudatunknak s csak azt látjuk, hogy az élet folytonos expansióra törekszik, s hogy az egészséges tudatszervezet magában az életműködésben megtalálja kielégedését. A művészet értéke is abban van, hogy ez expansiót elősegíti: növeli azon kört, melyet az emberi élet a maga életével átmelegít.

Összefoglalva fejtegetéseinket úgy véljük, hogy a következő mozzanatokra sikerült némi világosságot vetnünk. Az aesthetikai életjelenségek valóságos életprocessusok mint a hogy minden tudatjelenség az, lévén tudat és élet egyazon, a valóságban egységes és oszthatatlan tapasztalati tartalomnak csupán különböző jelölései. A mi az aesthetikai functiók szűkebb körü biológiai meghatározását illeti úgy találtuk, hogy erre a positiv aesthetika mai niveauján még képtelen; de az élet legáltalánosabb törvényeiről folytatott synthetikus elmélkedésünk arról győzött meg, hogy már eddigi ismereteink is a legbensőbb kapcsolatot gyaníttatják az aesthetikai functiók és az élet legelemibb mozzanatai között. A továbbiakban a biológiai elvet az aesthetikában azon szempontból vizsgáltuk, a melyből annak ismeretelméleti analysise az aesthetikai kutatás módszerét, célját és határát világítja meg. E vizsgálatunk a metaphysikai transcendens aesthetika teljes elvetésére vezetett s rámutatott a tisztán pszichológiai álláspont egyedüli jogosultságára. Itt is kiderült, hogy elméleti ismerésünk határa az analysis határa, s hogy az élet, a tudat lényegi fölbonthatatlansága, levezethetlensége az, a miből folyólag a komoly tudomány csupán az aesthetikai élet törvényeire, de nem metaphysikai konstrukciójára törekedhetik.

Dr. Pauler Ákos.

A FELSŐBB ANALYSIS ALAPELVEINEK KRITIKAI TÖRTÉNETE KEPLERTŐL LAGRANGE-IG.

-- Harmadik közlemény. —

Nehézségül lehetne ez elmélet ellen felhozni — mondja Cavalieri — hogy a határozatlan számú: *indefinitae numero* egyenesek vagy síkok, melyeket az egyenesek vagy síkok összeségének neveztem, miként helyezhetők viszonyba? Szükségesnek tartom azért megjegyezni, hogy a mikor valamely alak síkjainak vagy egyeneseinek összeségéről beszélek, nem azok ismeretlen számát mérem össze, hanem azokat az értékeket, melyek ez egyenesek (síkok) által kitöltött terekhez tartoznak. És mivel minden ilyen tér (terület vagy térfogat) határolt, az egyenesek összeségéhez tartozó érték is ugyanazon határok közé van szorítva, úgy hogy azt nagyobbíthatjuk vagy kisebbíthetjük, anélkül hogy az összeség elemeinek számát ismernők. Ámde ez teljesen elég két ily összeség viszonybatételére, mert különben a hozzájuk tartozó alakok sem volnának összemérhetők. Hogy ez utóbbi állítást igazolja, ekként folytatja okoskodását: Valamely continuum vagy semmi más, mint az indivisibilék, vagy valami más. Ha nem más, mint az indivisibilék és ezeknek összeségei — *congeries* — nem mérhetők össze, akkor a megfelelő térrészek vagyis a continuumok szintén nem mérhetők össze, mert ép az imént mondtuk, hogy a continuum nem más, mint az indivisibilék. Ha ellenben a continuum még más is, mint az indivisibilék, akkor annak a másnak az indivisibilék között kell lenni. Tehát ez esetben a continuum oly valami volna, a melyet ugyancsak határozatlan számú alkatrészekre lehetne szétbontani: *disseparabile in quaedam quae cotinum componunt, numero adhuc indefinita*. És pedig ez alkatrészek száma ugyanaz lenne, mint az indivisibiléké, mert minden pár indivisibile közé egy-egy ilyen

alkatrésznek kellene esni; ha ugyanis az bármely két indivisibile közül hiányoznék, ugyanazon okból valamennyi közül hiányoznék. Ez esetben azonban a continuumokat ismét nem lehetne egymással összemérni, mert az összefoglalandó és együttségében összemérendő, az t. i. a mi feltételünk szerint a continuumot alkotja, számára nézve határozatlan (ép úgy mint az indivisibilék). Ámde képtelenség azt állítani, hogy a határolt continuumok összemérhetlenek, tehát képtelen állítás az is, hogy két téralakhoz tartozó egyenesek vagy síkok összesegeinek összefoglalásai össze nem mérhetők . . . Akár az indivisibilékből áll tehát a continuum, akár nem, az indivisibilék összesegei egymással összehasonlíthatók (mérhetők) és meghatározott viszonyban állanak.

Az itt mondottakból kétségtelen mindenek előtt, hogy Cavalieri az indivisibile jelentését — mint ezt fentebb már megjegyeztük — egészen Bradwardinus értelmében veszi. Sőt kitűnik ez az *Exercitationes geometricae* I. értekezéséből is, mely éppen az *Indivisibilia* második könyvének interpretatiója akar lenni s mely a Guldin által kifogásolt fogalmakat illetőleg az első felfogástól több és nem lényegtelen tekintetben eltér. Itt ugyanis az indivisibile fogalmát a következő hasonlattal igyekszik, ha nem is tudományosan definiálni, de legalább megvilágosítani. Hinc manifestum est figuras planas nobis ad instar telae parallelis filis contextae concipiendas esse: solida vero ad instar librorum, qui parallelis foliis coacervantur. De azonnal figyelmeztet a lényeges különbségre, mely a fonál és vonal, a levél és lap között van. A fila és folia először is véges számmal vannak, azután meg mindegyiknek van bizonyos vastagsága; a vonalak és lapok száma ellenben végtelen és mindannyi vastagság nélküli. Ugyanesak az *Exercitationes geometricae*-ben olvashatjuk, hogy az indivisibiléknek a continuum legkisebb részeivel csak némi hasonlóságuk van, de ezekkel egyáltalán nem azonosak. (Sed esto, quod Guidini rationes efficaciter vincant, me ex Keplero (ac Sovero) methodum indivisibilium invenisse, propter aliquam convenientiam, quam mea infinita indivisibilia cum minutissimis et infinitis corporibus Kepleriani habere videntur.)¹ — Valóban e felvilágosítások semmivel sem többet sem könnyebben érthetőt s illetve kevésbé félremagyarázható nem mondanak,

¹ Idézve: Kepleri Opera IV. p. 657.

mint az indivisibilék származásmódja, mely minden kétséget kizárólag arra utal, hogy az indivisibilék vonal és síkrészek, oly értelemben, a mint azt Euklidesnél találjuk: „a vonal szélesség nélküli hossz“; „lap az a minék csak hosszúsága és szélessége van“. De arra nézve nagyon fontosak, hogy Cavalierinek az indivisibilék összességére vonatkozó fogalmára világot vessenek, helyesebben: e fogalom több értelmű és meg nem engedhető használatáról bennünket meggyőzzenek.

Ugyanis az indivisibilék összessége — másodsorban ez az, a mit a közölt részletből megállapíthatunk — Cavalieri szerint azonos a continuummal. Mert, hogy az indivisibiléken kívül felvett valami más csak feltételezett, de meg nem engedett lehetőség, ez nem csak a határozatlan „valami más“ kifejezésből, hanem az egész eszmemenetből természetszerűen következik. De következik ez az indivisibilék előállításából is, a melyeket egy mozgó sík — *planum motum seu fluens* — „összes« metszészonalai s illetve „összes“ síkrészei gyanánt akarván felfogatni: ezzel egyúttal arra a felvételre jogosít sőt kényszerít bennünket, hogy a continuum elemei alatt tényleg az indivisibiléket s ezek együttsége alatt magát a continuumot értsük, tehát hogy a vonalat pontokra, a lapot vonalakra, a testeket lapokra gondoljuk felbonthatóknak. Nem téveszthet meg bennünket az sem, hogy Guldin ellen védekezve azt állítja, miszerint soha sem mondta, hogy a test és összes síkjai azonosak lennének: *nunquam autem ipse dixi solidum et omnia plana idem esse*, mert hisz ép az imént volt alkalmunk az ellenkezőről győződni meg. Annyit azonban mindenesetre bizonyít ez a tiltakozás, hogy Cavalieri maga is érezte az indivisibilék összességének és a continuumnak egymásra vonatkoztatása alkalmával, hogy akár azonosnak vesszük e kettőt — a mint azt Cavalieri meghatározásai értelmében tényleg tennünk kell — akár nem: az indivisibilék elmélete egyaránt kifogás alá eshetik.

De hagyjuk egyelőre a kérdés philosophiai s illetve logikai oldalát s nézzük, hogy az indivisibilék összessége s illetve ez összességek viszonya mint számérték mi értelemben veendő, s hogy a continuumok és indivisibilék viszonyainak egyenlősége miféle előnyöket nyújt, a mikért Cavalieri érdemesnek tartotta a kétségtelen homály daczára, mely az indivisibilékhez tapad, ez irányban fáradságos kísérletet tenni.

Az indivisibilék összesége az alkotó elemek száma tekintetében végtelen, és mert számra nézve az, végtelen egyúttal akkor is, ha az egyes indivisibilék értékeinek (a melyek között mindig végtelen számmal vannak véges nagyságúak) összegét vesszük. Ez összeg állhat egyenlő tagokból, a melynek p. o. a paralelogramnak vagy parallelepipedonnak az alap (vonal vagy lap)-tól mint regulától számított indivisibiléi, de állhat különböző tagokból is, a mire példát Keplernél is láttunk az $(1 - \cos \alpha)$ értékű viszony számlálója és nevezőjében, mint sinusösszegekben.

Ha a tagok egyenlők, p. o. a derékszögű paralelogrammában, melynek regulául két párhuzamos oldalát vesszük, akkor az indivisibilék összegét az $m \cdot a$ szorzat adja, a hol $m = \infty$ és a az indivisibilék közös hossza, vagyis a derékszögű négyszög alapvonalának mértékszáma. Az $m \cdot a$ szorzat végtelen értéke, mely nem egyéb, mint egy végtelen hosszúságú egyenes vonal, viszonyba helyezve az egységül vett négyzet indivisibileinek összeségével, tehát egy ugyancsak végtelen vonallal — ugyanazt a mértékszámot adja, mint ha a területeket hasonlítjuk össze. Vagyis m_1 -mel az egységnyi négyzet indivisibiléinek számát jelölve (az alap hossza itt = 1):

$$\frac{m \cdot a}{m_1 \cdot 1} = \frac{m}{m_1} a = b \cdot a$$

ha t. i. b -vel a paralelogramma magosságának mértékszámát jelöljük s feltételezzük, hogy az egyenes vonalak hosszúságai ugyanazon viszonyban állanak, mint (végtelen számú) pontjaiknak összeségei. E feltétel pedig mindaddig teljesítve van, a míg a bármely nagy, de véges számban vett pontokat egyenlő közökben vesszük fel a viszonyba helyezett vonalakon s így az indivisibilék elméletének álláspontján teljesítve akkor is, ha a vonalak összes pontjait vesszük számításba, bár ekkor már — és épen ez a Cavalieri-féle elmélet saltomortaléja — egyenlő közökről a szó szoros értelmében nem beszélhetünk. Látható, hogy e például felvett egyszerű esetben Cavalieri eljárása, a mely szerint a területek viszonyát vonalakéra viszi vissza, nagyon összeegyeztethető a közönséges eljárással, mely a terület- és térfogatszámítást rendszerint nem közvetlenül, egynemű egységekkel való mérés útján viszi véghez, hanem rendszeren hosszúságoknak mérése és összehasonlítása útján.

Áttérve már a második esetre, a mikor t. i. a regula szerint nyert indivisibilék nem egyenlők, ismét egy egyszerű példából indulunk ki, t. i. egy a alapú és b magasságú derékszögű háromszögből. Ha regulának itt is a háromszög alapvonalát (egyik befogó) választjuk, az indivisibilék ezzel párhuzamos s folyton fogyó egyenesek lesznek. Osszuk fel a b befogót m egyenlő részre s mindegyik pontban vegyük az ahhoz tartozó indivisibilét. Ez indivisibilék összege (az $I_{m-n} : a = n \cdot \frac{b}{m} : m \cdot \frac{b}{m} = n \cdot m$ aránylat szerint) leend:

$$a \cdot \frac{m}{m} + a \frac{m-1}{m} + a \frac{m-2}{m} + \dots + a \frac{2}{m} + a \frac{1}{m} \\ = \frac{a}{m} [m + (m-1) + \dots + 2 + 1] = \frac{a(m+1)m}{2} = \frac{a m}{2} + \frac{a}{2}$$

a melyet, ha viszonyba helyezünk az egységnégyzet indivisibiléinek ugyanazon közökben vett összegével: m_1 -mel, leend:

$$\frac{\sum I}{\sum I_1} \left[\frac{a m}{2} + \frac{a}{2} \right] : m_1 = \frac{a b}{2} + \frac{a}{2 m_1}$$

vagyis a háromszög területe az $\frac{a}{2 m_1}$ különbséggel, a mely azonban annál kisebb lesz, minél nagyobb az m_1 , vagyis minél nagyobb számban vesszük az indivisibiléket. Úgy látszik tehát, hogy ily esetekben az indivisibilék alkalmazása csakugyan hasznos, s ha az összes indivisibiléket vesszük, teljesen pontos eredményt is szolgáltat, mert ekkor $m_1 = \infty$ levén, $\frac{a}{2 m_1} = \frac{a}{2 \infty} = 0$. *Tehát az összes indivisibilék számításba hozatala a pontos eredmény nyerésének szükséges és kielégítő felvétele.*

E két Cavalieri szellemében keresztül vitt példa eléggé mutatja, hogy miként alkalmazta ő az indivisibiléket s egyúttal az utóbbi eléggé megmagyarázza azt is, hogy miért kellett az indivisibilék összeségét, tehát egy végtelen mennyiséget számításba vonni, hogy teljesen pontos eredményhez jusson. És tényleg az indivisibilékkel a maga korában rendkívüli feltűnést keltett eredményeket ér el, a mennyiben nemcsak a közönséges geometria addig ismert tételeinek fontosabbjait vezeti le az új

módszer szerint, hanem két¹ új és meglepő tételhez is eljut. Az egyik az Archimedes-féle spirálisnak területmeghatározását adja és pedig a parabola területére visszavitel útján, a másik pedig azt a viszonyt, a mely valamely parallelogrammához tartozó indivisibilék m -edik hatványainak összesége (congeries) és az ugyanazon alapvonalú és magasságú háromszöghöz tartozó s ugyanazon regula szerint vett indivisibilék m -edik hatványainak összesége között van.

Legyen ugyanis valamely parallelogramma egyik, regulaként vett oldalának hossza c , továbbá egy tetszőleges indivisibilének részei, melyekre azt a négyszög átlója osztja: a, b úgy hogy $a + b = c$. Jelöljük továbbá a regulák (szemközt fekvő párhuzamos oldalak) távolságát, vagyis a parallelogramma és az alkotó háromszögek közös magasságát d -vel, az ezen távolsághoz tartozó indivisibilék m -edik hatványainak összeségét $\sum a^m$, $\sum b^m$ -mel, akkor Cavalieri tétele értelmében:

$$\frac{\sum a^m}{\sum b^m} = \frac{1}{m+1}$$

Ha $m = 1$, a tétel helyessége mértanilag evidens, mert ez esetben a számlálóban és nevezőben levő összegek az indivisibilék elmélete szerint úgy viszonylanak, mint az azokat tartalmazó idomoknak, vagyis a parallelogramma egyik háromszögének és magának a parallelogrammának területe, tehát mint 1 a 2-höz. Ha pedig $m = 2$,² vagyis az indivisibilék mind négyzetek,

¹ A spiralis quadraturájánál t. k. csak a parabola területére visszavitel az új és érdekes. A visszavitel módja egyébként élénken emlékeztet Keplernek az almaalakú testek térfogatkiszámításánál követett eljárására s ép ezért nem tartom valószínűnek, hogy a St. Vincentius által kifejezett gyanu, mintha Cavalieri e vonatkozást tőle, meg nem engedett módon sajátította volna el, valami alappal bírma.

² Cavalieri stílusának bemutatására álljon itt az $m = 2$ -re vonatkozó tétel: *Exposito parallelogrammo quocumque, in eoque ducta diametros; omnia quadrata parallelogrammi ad omnia quadrata cujusvis triangulorum per dictam diametrum constitutorum erunt in ratione tripla, uno laterum parallelogrammi communi regula existente. Marie* ennek idézése után megjegyzi: *On ne sera pas étonné, je crois, si je dis que j'ai dû relire plusieurs fois ce rébus avant d'en deviner le sens.* Ugyanez az író Cavalieri ismertetését és méltatását a következő

azaz síkidomok: a számlálóban levő összeg oly négyzetes gula térfogatát képviseli, melynek alaplapja c^2 , magassága d , a nevező meg ugyanazon alapú és magasságú négyzetes oszlop térfogatát. Ezek viszonyszáma, — a mint ez a geometriából ismeretes — a formulával szintén egyezőleg $\frac{1}{3}$. A tétel helyességét Cavalieri még $m = 3$ és $m = 4$ -re igazolja s illetve az így talált $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$ viszonyszámok alapján mondja ki annak általános érvényét, a mit azonban bizonyítani nem tud.¹

A másik problema, t. i. az Archimedes-féle spiralisnak területmeghatározása különösen azért érdekes, mert itt görbe-

szavakkal fejezi be: Si... l'on donnait des prix d'obscurité, il aurait dû, à mon avis, emporter sans conteste le premier. On ne peut absolument pas le lire; on en est constamment réduit à le deviner. Il est poète, sans doute, mais dans le sens *vates*. C'est assurément pour un de ses congénères que Voltaire a inventé le néologisme *inlisable*.

¹ Beaugrand, a kivel Cavalieri „bámulatos“ felfedezését közli (Marie szerint ellenben nem Beaugrand, hanem Roberval vagy Fermat vagy még inkább Pascal) $m = 9$ -ig igazolja a képlet helyességét. Cavalieri bizonyítását $m = 3$ esetében Cantor (I. m. 771–773), $m = 4$ -re Marie (I. m. 84–88) közli. Bár speciális problémák tárgyalása és részletes ismertetése — a mennyiben az alapfogalmak és elvek megvilágítására nem feltétlenül szükséges — feladatunk körén kívül esik: a szóban levő tétel alapvető fontosságát s az analysis további fejlődésére gyakorolt jelentékeny hatását tekintve, röviden jelzem annak bizonyítási módját az m tetszőleges egész számú értékére és pedig egészen a Cavalieri által követett eljárás szerint. A szövegben használt jelzéseket megtartva, induljunk ki a Cavalieri által $m = 2, 3, 4$ -re adott, de m bármely értékére könnyen igazolható identitásokból:

$$\begin{aligned} a^m + b^m &= 2 \left[\binom{m-1}{2} \left(\frac{a+b}{2} \right)^m + \binom{m-1}{2} \left(\frac{a-b}{2} \right)^m + 2 \left(\frac{a-b}{2} \right)^2 \binom{m-2}{2} + \dots \\ &\quad + \binom{m-1}{m-2} \left(\frac{a-b}{2} \right)^2 \left(\frac{a+b}{2} \right)^m + 2 \left(\frac{a-b}{2} \right)^m \binom{m-1}{2} \right] \\ a^m - b^m &= 2 \left[\binom{m-1}{2} \left(\frac{a-b}{2} \right)^m + \binom{m-1}{2} \left(\frac{a+b}{2} \right)^m + 2 \left(\frac{a-b}{2} \right)^2 \binom{m-2}{2} + \dots \\ &\quad + \binom{m-1}{m-2} \left(\frac{a+b}{2} \right)^2 \left(\frac{a-b}{2} \right)^m + 2 \left(\frac{a-b}{2} \right)^m \binom{m-1}{2} \right] \end{aligned}$$

melyek közül ha m páros az első, ha m páratlan a második érvényes. Vegyük továbbá igénybe a részint jelzéseinkből folyó, részint könnyen igazolható emez egyenlőségeket: $(a+b)/2 = c/2$; $(a-b)/2 = c/2 - b$; $\sum_{d=0}^{a/2} b^d = \sum (a^d + b^d)$; $\sum_{d=0}^{a/2} \left(\frac{c}{2} - b \right)^d = \sum b^d = \frac{1}{2} \sum_{d=0}^{a/2} a^d$; $\sum_{d=0}^{a/2} b^d = \frac{1}{2} \sum_{d=0}^{a/2} a^d$ a hol r tetszőleges egész számot jelent, c pedig szintén tetszőleges állandó mennyiséget.

vonallú indivisibiléket: köríveket alkalmaz s ezeknek egyenes vonallú indivisibilékkel összehasonlítása (helyesebben egyenlővé tétele) útján jut arra az eredményre, hogy a spirális területének kiszámítása a parabola quadraturájára vihető vissza, a mit ugyan-csak az indivisibilék segítségével eszközöl.

Hogy Cavalierit helyesen ítélhessük meg, különbséget kell tennünk az általa felállított elmélet és az arra alapított vagy

Tegyük fel továbbá, hogy a $\sum \frac{d}{r+1} br = \frac{1}{\sum c^r}$ formula érvényét $r = m - 1$ -ig igazoltuk. Lesz tehát ha m páros:

$$\sum b^m = \sum (a^m + b^m) = 2 \left[\sum \left(\frac{c}{2}\right)^m + \binom{m}{2} \left(\frac{c}{2}\right)^{m-2} \sum b^2 + \dots + \binom{m}{m-2} \left(\frac{c}{2}\right)^2 \sum b^2 + \sum b^m \right], \text{ vagyis } 2 \sum b^m = \frac{1}{2^m} \sum c^m \text{-et a má-}$$

sik oldalra vivén:

$$\sum b^m - \frac{1}{2^m} \sum c^m = \frac{2m-1}{2^m} \sum b^m = \frac{1}{2^m} \sum c^m \left[1 + \binom{m}{2} \frac{1}{3} + \dots \right.$$

$$\left. + \binom{m}{m-2} \frac{1}{m-1} \right] \text{ és így } \frac{\sum b^m}{\sum c^m} =$$

$$\frac{1 + \binom{m}{2} \frac{1}{3} + \dots + \binom{m-2}{m} \frac{1}{m-1}}{2^m - 1} = \frac{1}{m+1}.$$

Ha pedig m páratlan:

$$\sum b^m = 2 \left[\sum \left(\frac{c}{2}\right)^m + \binom{m}{2} \left(\frac{c}{2}\right)^{m-2} \sum b^2 + \dots + \binom{m}{m-1} \cdot \frac{c}{2} \sum b^{m-1} \right] =$$

$$\sum c^m \cdot \frac{1 + \binom{m}{2} \frac{1}{3} + \dots + \binom{m}{m-1} \frac{1}{m}}{2^m} = \sum c^m \cdot \frac{1}{m+1}. \text{ Tehát ismét:}$$

$$\frac{\sum b^m}{\sum c^m} = \frac{1}{m+1}. \text{ Az } \binom{m}{i} \text{ jelzés, mint látható, a binomiális coefficienseket}$$

jelenti, a melyek között a fentebbiekben használt következő egyenlőségek állanak fenn: $2^{m+1} = 2 \left[\binom{m+1}{1} + \binom{m+1}{3} + \dots + \binom{m+1}{m} \right]$

és $2^{m+1} = 2 \left[\binom{m+1}{1} + \binom{m+1}{3} + \dots + \binom{m+1}{m} \right]$, a melyek az $(1+1)^{m+1}$ kifejtéséből folynak, ha t. i. abból $(1-1)^{m+1} = 0$ kifejtett értékét levonjuk. Páros m esetében az első, páratlan m -mel a második egyenlet származik.

alapítottnak vélt eljárás között. Az indivisibilék elmélete teljesen téves, mondhatni minden ízében logikaellenes és a józan értelmet kihívó; ellenben a methodus maga általában kifogástalan és annak következetes alkalmazása a felsőbb analysis terén jelentékeny haladást jelent s ép oly mértékben gyakorolt kedvező befolyást e tudományág továbbfejlődésére, a mennyire zavarólag hatott az indivisibile-elmélet az alapfogalmak és elvek világos és határozott felfogására.

Hogy az elmélet maga semmiképen meg nem állhat, azt talán fölösleges is bővebben fejtegetni, annyira szembeszökő annak képtelen volta. Hogy a vonalat pontok, a lapokat vonalak s a testeket lapok összeségének nem vehetjük: az a pont, vonal, lap, test fogalmából világos. Hogy ugyanis a pontok összesége vonalat adjon: az alkotó pontoknak, tehát két szomszédos pontnak is okvetlenül egymáson kívül kell esniök, a mely esetben azonban már valamelyes vonalrész által lesznek elválasztva (mert hogy egymáson kívül esnek, az épen ezt jelenti), a mely vonalrész a vonal és pont fogalmánál fogva számtalan pontot tartalmaz, úgy hogy az egymáson kívül eső pontok nem szomszédosok. Ilyenek tehát csak az összeeső pontok lehetnének, a melyeknek meg bármily nagy száma sem vezethetne soha az első pont helyén túl bennünket. De talán még szembeszökőbben tűnik ki e felfogás helytelensége, ha meggondoljuk, hogy a pontok összeségének az azokat tartalmazó vonalak mértékéül vétele mellett könnyen bebizonyíthatnánk, hogy bármely két — egyenes vagy görbe — vonalrész egymással egyenlő, mivel egyenlő számú pontot tartalmaz. Akármely két vonalat beilleszthetünk ugyanis egy tetszőleges nagyságú, 180° -nál kisebb szögtérbe, úgy hogy határpontjaik a szög száraitra essenek. Ha most már az egyik szárt a másik felé, a vonalakat tartalmazó szögtéren át mozgatjuk, a mozgás folytonosságánál fogva ez úton minden lehető pontot megnyerünk mindkét vonalon, s mert a mozgó szár minden helyzetében csak egy-egy és folyton változó pontban metszi az illető vonalrészeket: a pontok összege mindkettőben ugyanaz. Ez pedig a legnagyobb képtelenség, a melynek oka világos. A pont ugyanis ép oly módon van meghatározva, hogy bármely kis vonalrészen akárhány pontot vehessünk fel, tehát egyenesen kizárja, hogy az egyenes hosszával a rajta felvehető pontok számát — mely nemcsak határtalan, hanem fogalom szerint teljesen határozatlan — bármilyen viszonyba

helyezzük. Cavalieri pedig épen ezt teszi indivisibile elméletében s így természetesen ellenmondásokba kellett keverednie.

A mit mondtunk a pontok összeségének és az azokat tartalmazó vonalaknak viszonyáról, ugyanaz áll szószerint az indivisibilék másnemű összeségeiről is, mert hisz a regula szerinti eljárás mindig annyi indivisibilet (vonalat, lapot stb.) ád, a hány pont a határsíkok távolán van, úgy hogy az indivisibilék képzelt száma mindig egyenlő egy meghatározott hosszúságú egyenes pontjainak a számával. Hogy a Cavalieri féle módszer használata, helyesebben az elmélet következetes alkalmazása milyen helytelen eredményhez vezethet, igen tanulságosan tünteti fel a Kepler-féle sinusösszegek hányadosának e módszer szerint nyert értéke. Ha ugyanis egységnyi sugárral kört írunk le, az átmérőre merőleges félhurok a megfelelő középponti szögek sinusai. Vegyük most már egyik regulának az átmérő végpontjában vont érintőt, másíknak az α ívhez tartozó sinust. Ez esetben, ha az indivisibilék összeségei csakugyan úgy viszonylanak, mint az azokat tartalmazó területek, lenne:

$$\frac{\sum_0^{\alpha} \sin x}{\sum_0^{\pi/2} \sin x} = \frac{1/2 (\alpha - \sin \alpha \cos \alpha)}{1/4 \pi}$$

a jobb oldali törtben a számláló az α ív, az ehhez tartozó sinus és az átmérő által határolt területnek, a nevező pedig a körterület negyedrésznének számértékét fejezvé ki. Ámde mint tudjuk, ez egyenlet helytelen, mivel a baloldali hányados értéke $1 - \cos \alpha$.

Ime tehát itt, dacára annak, hogy az összes sinusokat számbavettük, és így — legalább látszólag — az összes indivisibilékkel dolgoztunk: mégis határozottan helytelen eredményt nyertünk.¹ Egyébként maga Cavalieri is nagyon jól tudta, hogy

¹ Ennek okát könnyű belátnunk. A gömbfelület kiszámításánál ugyanis a zónák szélessége t. i. a választott ivrészecke állandó s az mint szorzó mindegyik felületrész kifejezésében előfordul és így a

$d\alpha \sum_0^{\alpha} \sin \alpha : d\alpha \sum_0^{\pi/2} \sin \alpha$ viszony mindkét tagjából elhagyható. Ellenben a körterületnél egy területrészecke értéke nem $\sin \alpha \cdot d\alpha$, hanem

hasznoló esetekben az indivisibile elmélet felmondja a szolgálatot s ezért vallja be Guldinnal folytatott polemiájában, hogy módszere a görbe felületek kiszámítására nem alkalmazható. E megjegyzésnek különös érdeket ad az, hogy Cavalierit nagy valószínűség szerint éppen annak a problémának tárgyalása — értem a Kepler-féle sinusösszeg hányadost — vezette rá az indivisibilék

$\sin \alpha \cdot d(1 - \cos \alpha)$, miután a sinusok távolságát a sinus versus (a sinusokra merőleges átmérő) részei mérik. Ennélfogva ha itt is egyenlő ivkülönbségek szerint akarnánk képezni a területrészeket, a sinusok szorzói már nem lesznek ugyanazok, mert ez esetben $d(1 - \cos \alpha)$ értéke folytonosan változik, e tényezők tehát nem közösek és így

nem is hagyhatók el a $\sum_0^{\alpha} \sin \alpha \cdot d(1 - \cos \alpha) : \sum_0^{\pi/2} \sin \alpha \cdot d(1 - \cos \alpha)$ viszony

tagjaiból. Ha pedig a Cavalieri-féle elméletnek megfelelően a $d(1 - \cos \alpha)$ növekedést vesszük állandónak, akkor a sinus függvényt az új változóra, t. i. $(1 - \cos \alpha)$ -ra kell vonatkoztatni. Ez nagyon könnyen megtörténhetik, mert $\sin \alpha = \sqrt{1 - \cos^2 \alpha} = \sqrt{(1 - \cos \alpha)(1 + \cos \alpha)} = \sqrt{(1 - \cos \alpha)[2 - (1 - \cos \alpha)]}$, és így a területelem, ha egyszerűség okáért $(1 - \cos \alpha)$ helyett x -et írunk: $\sqrt{x(2 - x)} \cdot dx$, melynek integrálja: $\frac{1}{2} (x - 1) \sqrt{x(2 - x)} + \frac{1}{2} \arccos(1 - x)$, vagyis mivel $(x - 1) = -\cos \alpha$; $\sqrt{x(2 - x)} = \sin \alpha$; $1 - x = \cos \alpha$ és $\arccos(1 - x) = \alpha$ (arc. cos. jelentése ez: az az iv, mely egy adott cosinus-értékhez tartozik), lesz a terület helyes értéke: $\frac{1}{2} (\alpha - \sin \alpha \cdot \cos \alpha)$ s illetve a jelzett módon α -ig és $\pi/2$ -ig vett összes sinusok hányadosa

$$\frac{\int_0^{\alpha} \sin \alpha}{\int_0^{\pi/2} \sin \alpha} = \frac{\frac{1}{2} (\alpha - \sin \alpha \cos \alpha)}{\frac{1}{4} \pi}.$$

Ha tehát a Cavalieri-féle összességekkel operálunk, ugyanazon határok között vett végtelen összegeknek értéke gyanánt különböző mennyiségekhez jutunk, ami ez elmélet korlátozott alkalmazhatóságát a legjobban illusztrálja.

Még csak azt jegyzem meg, hogy a fentebbi integrált a legegyszerűbben nyerjük, ha figyelembe vesszük, miszerint $d(1 - \cos \alpha) = \sin \alpha \cdot d\alpha$ s így a területelem: $\sin \alpha \cdot d(1 - \cos \alpha) = \sin^2 \alpha \cdot d\alpha$.

Ugyanis $\int_0^{\alpha} \sin^2 \alpha \cdot d\alpha = \frac{1}{2} \int_0^{\alpha} (1 - \cos 2\alpha) \cdot d\alpha = \frac{1}{2} (\alpha - \frac{1}{2} \sin 2\alpha) = \frac{1}{2} (\alpha - \sin \alpha \cos \alpha)$, úgy hogy a körterületrészek az egyenlő ivkülönbségekkel vett sinusoknak nem egyszerű összegeivel, hanem a sinus-négyzetek összegével arányosak.

elméletére s. illetve módszerére, a mely az elmélet hibás voltát kétségtelenül demonstrálja.

Hogy pedig az elmélet hibás volta daczára is egyes problemákat sikerült annak segélyével megoldania, ezt egyszerűen az magyarázza meg, hogy az alapjában téves elméletet nem következetesen alkalmazta.

Először is az oly esetek tárgyalását, a melyek az indivisibile elmélet mellett ellenmondó eredményhez vezettek volna, gondosan kerüli; az oly esetekben pedig, a melyekben az eredményt előre ismeri, eljárását, t. i. az indivisibilék felkeresését, úgy alkalmazza, hogy az a kívánt eredmény elérésére vezessen. Cavalieri elméletének szellemétől merőben idegen a pontoknak, vonalaknak, síkoknak egyenlő távolságban felvétele, mert hisz ő az összes indivisibilékkel akar operálni. Holott az elméletet egyedül az teszi használhatóvá s a reá alapított módszert tovább fejleszthetővé, hogy az indivisibiléket mindig egyenlő távolságokban képzeljük s mint ilyeneket vesszük a számítás alapjául. Ezek az egyenlő távolságban vett egyenközü (parallel, aequidistans) vonalak, lapok stb. nevezetesen a területeket és testeket egyenlő szélességű vagy vastagságú szeletekre bontják fel, a melyeknek összeségei magát a szétbontott idomot teszik s mert magosságai közösek, úgy viszonylanak mint alapvonalaiknak s illetve alaplappjaiknak összeségei, miután a viszony két tagjából az egyenlő magosságok — akár nagyok legyenek ezek, akár kicsinyek — elhagyhatók, hányadosuk $= 1$ lévén.

Cavalieri tehát a téves elmélet téves következményeitől az által szabadul meg, hogy 1. az indivisibiléknek mindig csupán viszonyát hozza számításba 2. hogy az indivisibiléket oly módon származtatja, hogy távolságaik egyenlők legyenek s így a viszony mindkét tagjából elhagyhatók. Eredetisége, — a mely azonban nem jelent előnyt is — Keplerrel szemben tehát abban áll, hogy már a viszonyba tétel előtt is csupán indivisibile-összeségekről s nem az indivisibilék által határolt részecskék összeségeiről beszél, a mi a számítást ugyan, a mennyiben az mindig viszonyokkal történik, nem alterálja, de logikai szempontból meg nem engedhető.

Cavalierit s bizonyos mértékben Keplert is az ejtette tévesbe, hogy két vonal osztópontjainak a száma és a vonalak hossza között határozott összefüggés van, és pedig az osztópontok egyenlő távolsága esetén az arányosságé. Bármily nagyoknak vegyük

is az osztó pontok számát, azok viszonya egyenlő lesz a hosszúságok viszonyával, ha t. i. az osztó pontok mindkét vonalon ugyanazon közzel követik egymást.

A regulák közötti távolság osztópontjainak, vagyis az indivisibiléknek s illetve idomrészcscéknek számával pedig — mint láttuk — a nyert kifejezés pontossága van összefüggésben oly módon, hogy minél nagyobbak vesszük az indivisibilék számát, annál teljesebben fejezi ki azok összegének viszonya az illető terület vagy térfogat mértékszámát. De tökéletes pontossággal csak kivételes esetekben adja a kérdéses viszonyszám a kívánt értéket, bármilyen nagyszámúnak vegyük is egyébként az indivisibiléket s illetve osztó pontokat. Így a háromszög terület-

meghatározásánál az indivisibilék segélyével nyert érték $\frac{a}{2m_1}$ -mel

mindig nagyobb, mint a terület mértékszáma. Ha most már ezt a többletet úgy enyésztetjük el, hogy az indivisibilék számát végtelennek vesszük: okvetlenül a Cavalieri féle hibás elmélet-

hez jutunk, ha a $\frac{\sum i}{\sum i_1}$ viszony tagjainak e felvétel mellett is

önálló jelentést akarunk adni. Ellenben minden ellenmondástól mentek leszünk, ha az eredeti törtnek csupán kifejezett értékét vizsgáljuk s meggondoljuk, hogy csakis az ez értékben előforduló egyes tagok kiküszöbölése kedvéért folyamodunk az $m = \infty$ felvételhez, melynek azonban az eredeti tört alakra vonatkozólag semmi értelme nincs.

Eltekintve azonban az elméleti alap hibás voltától, kétségtelen érdeme Cavalierinek az idomok szétbontásánál egységes eljárásnak t. i. mindig párhuzamos vonalaknak vagy síkoknak használata, mely a mai eljárással lényegileg megegyezik. Lényeges haladást jelez az általa alkalmazott módszer azért is, hogy nem kell mindig az idom valamely vonalához alkalmazkodnia, hanem képes bármely regula (irány) szerinti szétbontással is eredményhez jutni. Úgy, hogy ha tekintetbe vesszük, miszerint a mozgó sík helyzetét mindig az arra merőleges egyenesen t. i. az érintők távolságán méri, elmondhatjuk, miszerint ő már szoros értelemben derékszögű koordináta rendszert alkalmaz, csakhogy nem meghatározott kezdő ponttal. Különösen nagy fontosságú Cavalierinél, hogy először alkalmaz rendszeresen infinitesimalis

(végetlenek közötti) viszonyt geometriai problémák megoldására és pedig sikeresen, megmutatván ez által, hogy valamely viszony határozott értékkel bírhat akkor is, ha tagjainak számbeli jelentése kívül esik a szám közönséges fogalmán, a mint ezt a differenciálhányadosnál, az új analysis legfontosabb fogalmánál is látjuk, a melylyel első ízben ép úgy mint a végetlen nagyok viszonyával Keplernél találkozunk, de a melynek rendszeres alkalmazása a nagy francia matematikusnak, Fermatnak érdeme.

Dr. Horváth József.

PLINIUS ÉS A GÖRÖG KÉPÍRÁS TÖRTÉNETE.

— Harmadik közlemény. —

V.

A görög képírás fénykora.

A) *Sikyoni iskola: Eupompos, Pamphilos, Melanthios és Pausias.*

A görög képírás Parrhasios-szal elért fejlettségének ahhoz a fokához, melynél már a legszükségesebb eszközöknek birtokában volt s melyeknek segítségével legszebb diadalait arathatta.

Ez az az idő, a melyben már az iskolák szerinti csoportosítást is meg lehet kísérlenünk, noha egy kis erőszakosság kell ahhoz, hogy mindenik művészt beszorítsuk valamelyik iskola körébe. Legtöbbször inkább csak magánéletének viszonyaiból, vagy tartózkodási helyéből lehet következtetnünk egyik vagy másik iskolához való tartozását; művészetének iránya ebben a kérdésben legtöbb esetben nem igazítana el. Még kevésbbé lehet aztán az egyes iskolák között megvonni a határt, specialitásaikból jellemezni azokat. Ezért főleg a működési hely szerint történik az osztályozás. Így az eddigi képírókat, mindazokat, a kiktől az utóbbi fejezetben szóltunk, némelyek ion iskolához tartozóknak mondják. A fénykor elején a különböző helyek közül legelsőbben *Sikyon* emelkedik ki. Itt csoportosul egy pár generációhoz tartozó képíró, kiket némely irányban közös törekvések és egy pár rokon vonás némileg összefűznek s a kiktől kezdve iskolákról mégis inkább lehet szó. Tekintve azt, hogy az emberek még Hellasban is sokkal inkább el voltak zárva egymástól, mint ma s tekintve azt az eleven művészeti életet, a mely a görögöket annyira jelle-

mezte: az egyes iskoláknál némi elszigetelő tulajdonok csak úgy kifejlődhettek és kidomborodhattak a képírásban, mint akár a szobrászatban vagy építészetben. Úgyde sokkal kevésbé ismerjük a képírás történetét, sokkal szegényebbek vagyunk a közvetlen források és emlékek ismeretében, sem hogy a szokásos iskolák szerinti tagolás és osztályozás után érdemes volna törni magunkat és hogy azoknak elválasztó vagy különösebben jelentkező jellemző tulajdonságait a részletekben ismerhetnők és kiemelhetnők. Ehhez szörszállhasogató methodus és tudós nagyképűség volna szükséges.

És, mint már említettük is, éppen Plinius az, ki ebben a kérdésben a legkevesebb felvilágosítást adja. Iskoláról csak egy helyen szól (XXXV.75), a hol Eupompost a görög képírás egy újabb központjának, Skyonnak megteremtője gyanánt említi; a mennyiben szerinte az ő fellépése óta kezdik először külön emlegetni a sikyoni iskolát s míg előtte csak görögországit és ázsiait különböztettek meg, ő utána már ióniai, sikyoni és attikai elnevezés jött divatba.

Hogy *Eupompos* kiváló tehetség volt, ez a hely kétségbevonhatatlanul igazolja. Egyébként azonban Plinius itt nagyon zavaros. *Eupompos* ugyanis hogyan forgathatta fel annyira a viszonyokat, hogy az ázsiai iskola, mint ilyen, egyszerre eltűnik, s a régi helyébe egészen más csoportosulás jő létre? Ennél a kérdésnél Plinius adós marad a felelettel, s más író sem világosít fel, mert *Eupompos* neve egyébütt elő nem fordul.

Plinius *Eupompos* után *Pamphilos*-t említi. Tanítványa volt s így majdnem egy generációval következhetett utána. Ezt a föltevést megerősíti *Aristophanes*-nek is egy helye, a hol a Heraklidákról, *Pamphilos* egy képéről vett hasonlattal találkozunk. *Aristophanes*nek ez a darabja, *Plutos*, fenmaradt alakjában a 97 ol. 4. évében Kr. e. 388. került színre, tehát már ekkor ennek a művének készen kellett lennie. Életkorának egy más adatát ismét Pliniusból nyerjük, ugyanis a XXXV. 76. szerint ő festette a *Phlius* melletti csatát; ennek az idejét pedig *Tölken*¹

¹ *Amalthea oder Museum der Kunstmythologie und bildlichen Alterthumskunde. Im Verein mit mehreren Freunden des Alterthums. Herausgegeben von C. A. Böttiger III. B. Leipzig G. J. Göschen 1825.* *Tölken* itt közölt egyetemi előadásának címe: *Apelles und Antiphilus*. L. a 117. lapon.

a 103. ol. 3. évére, 366-ra teszi. Virágkora tehát e közé a két idő közé eshetett.

Pamphilosról úgyszólván csak éppen annyit tudunk, a mennyit Plinius őrzött meg róla. Ő macedónnak mondja, *Suidas* pedig két helyen is Amphipolisról nevezi el.¹ De általában véve iskolájáról, Sikyonról szokták elnevezni, főleg azért, mert az előbb tárgyalt mesternek, Eupomposnak volt tanítványa, ő maga pedig szintén mestere volt Apellesnek és Melanthiosnak (XXXV. 75., 76., 123.) sőt Pausias is ő tanította a viaszfestésre (u. o. 123). Művei közül Plinius csak a következőket említi: „*csata*“ az atheneciek győzelmével és „*örjögő Ulisses*“. Az előbbi csatakép az atheniek győzelmével együtt hihetőleg ugyanannak a képek volt a tárgya. Mielőtt azonban ezt a csataképet megnevezné, említi „*cognatio*“-ját is, a mely kifejezés különböző magyarázatokra adott alkalmat. Tulajdonképeni értelme „συγγενιστον“ s így valami családi képről lehetne szó. De *Brunn*² annak a gyanújának ad kifejezést, hogy a „*cognatio*“ szövegromlás útján kerülhetett ide s helyette a következő szavakhoz csatoló „Zusammenstoff Angriff“ értelmű kifejezés állhatott. Nézetünk szerint azonban ez a föltevés minden alapot nélkülöz, nemcsak azért, mert a szövegnek így is teljes és biztos értelme van, hanem azért is, mert a codexek mindannyian egyformán és pedig jelen alakjában őrizték meg ezt a szót. Ugyanezt vallja *Wustmann* is „Zu Plinius Kunstgeschichte“ című értekezésének egyik jegyzetében.³

Plinius ezen adatainál sokkal fontosabb, a mit művészetének irányáról általánosságban mond el. Ezek szerint Pamphilus a képírás elméletének első tudományos képzettségű művelője. „Litteris eruditus“ mondja Plinius. Ebben a tekintetben szerzőnk szerint nemcsak Macedoniában, de az egész Görögországban ő

¹ Πάμφιλος Ἀμφιπολίτης“ de hozzáteszi: ἢ Σικωνίος ἢ Νικοπολίτης πολέσσοφος ὁ ἐπικληθεὶς stb. Némelyek, különösen Bernhardy, Suidasnak ebből a helyéből azt olvassák ki, hogy Pamphilos a festő és a bölcsező két személy. *Brunn* többször idézett művében meggyőzően mutatja ki ennek a felfogásnak hibás voltát és azt, hogy Suidas „φιλοπράγματος“-sza és Plinius „litteris eruditus“-sza egyazon személy jellemzését kiegészítő és erősítő kifejezések. L. *Brunn* i. m. II. 91. és *Overbeck* 1747.

² L. i. m. II. 90.

³ L. Rheinisches Museum. 1867. 16. I. és *Detlefsen* Plinius kiadásának V. k. 124. I. alján közlött coniecturait.

az első, és ennek kiemelése nyilván mutatja a Pamphilos egyéniségének és szerepének rendkívüli fontosságát. A görög képírás az ő személyében öntudatra ébredt, előbbi homályos sejtelméből kibontakozott; ő utána már tisztán látja és bírja vala célját és eszközeit; amannak megközelítésére, emezeknek tökéletesítésére biztos öntudattal, fegyelmezett gondolkozással törekedik vala.

Tekintélyre jutását és a sykioni iskola felvirágoztatásának dicsőségét Plinius is onnan magyarázza meg, hogy „különösen az arithmetikában és geometriában volt járatos, a melyek nélkül, a mint szokta mondani, nem lehetett a művészetben tökéleteset adni; és senkit sem tanított alább egy talentumnál. Ezt a díjat Apelles és Melanthios is megadta neki. Ezért ki is vitte, hogy előbb Sikyonban, később az egész Görögországban a nemes úriak a graphikát vagyis a puszpangra festést mindenek felett tanulták, és a művészetet, a maga kezdetleges fokán, ilyen módon ismerték el a szabadok foglalkozásául. Azután még abban a másik nagy tiszteletben részesült, hogy csak a nemesek ülték; majd pedig a rabszolgarendűek állandóan eltüntetván attól, egyáltalában csak az előkelők tanulták, annyira, hogy sem a festészetben, sem a dom-borművészetben nem akadt senki sem, a ki rabszolga létére műveket alkotott.“¹

Íme a képírás újabb irányú föllendülése. Az arithmetika és geometria segítségével megszerzi a valószerű utánzásnak még eddig hiányzó, vagy öntudatlanul s csak találmokra használt eszközeit is: a síkban való élethű utánzás feltételeit; másrésről pedig magát a festészetet, a szellemi, s mintegy tudományos foglalkozások sorába emeli, s ez által annak és művészeinek tekintélyét, az elfogult görög társadalomban magasra helyezi, s hogy úgy mondjuk, befogadtatja őket. Sőt a képírás legnagyobb társadalmi diadalát is megéri, azt, hogy ez kizárólag a szabadok foglalkozásává lesz. De buzgalmának több eredménye is volt, mint a mennyi kívánatos lehetett, a mennyiben kötelező tanulmányi tárgy lévén, olyanféle proletariátust teremthetett, mint ma a zenei műveltségnek általános elterjedése a művészetek egy másik ágában.²

¹ Plini. Nat. his. XXXV. 76. 97.

² *Brunn* érdekes párhuzamot von Pamphilos és a szobrász Polykletos között (I. m. II. 92. l.) Pamphilos az arithmetikát és geometriát, mint a festészetnek a valószerű utánzást előmozdító eszköz-

Melanthios-ról, ki Pamphilos-nak tanítványa és, úgy látszik, a sikyoni iskolának még a mester életében egyik feje volt, Plinius csak töredékes adatokat őrizett meg, mégis, mivel más írók még kevesebbet mondanak róla, ő a főforrásunk.

A nevét *Plutarchos*, Plinius-szal szemben, *Melanthos*nak írja.¹ Hogy Pamphilostól tanult, az, a mint a mester jellemzésénél láttuk, kétségtelen. De Quintilianus is megerősíti, sőt még tovább megy, a mennyiben irányukat is határozottan azonosítja (Inst. orat. XII. 10. 6.).

Az Apellesről szóló résznél Plinius összehasonlítja őt a nagy mesterrel, ki neki iskolatársa volt, a mennyiben azt jegyzi fel róluk: „(Apelles) Melanthio de dispositione, cedebat, (Asclepiodoro de mensuris) hoc est quanto, quid a quoque distare deberet“ (XXXV. 80.) Mint már fentebb is érintettük, a „hoc est“-tel bevezetett magyarázat nem a „mensuris“, hanem a „dispositione“ kitételt illeti és az „Asclepiodoro de mensuris“ szavak közbeszúrása csak a Plinius stíljét annyira jellemző pongyolaság eredménye. Ezt a megjegyzést, jobban mondva, az eligazítást, teljesen valószínűvé teszi a mensura szó értelme, a mely semmi esetre sem lehet annyi, mint „quanto quid a quoque distare“. Ennek az adatnak azonban, akár hogy magyarázzuk is Plinius szövegének jelentését, semmi hasznát sem vehetjük, mivel egy szóval sem említi meg, hogy milyen volt hát a „dispositio“-ja?

Művészetére általában a görög képírás puritánságára sokkal jellemzőbb az, a mit színezéséről szól. Melanthiost ugyanis Apelles-szel Aëtion-nal és Nikomachos-szal együtt úgy említi, mint

zeit szorgalmazta, Polykletos pedig az emberi test méreteit szabályozta és tökéletesbitette. Annyi minden erőszakos magyarázat nélkül is világos, hogy mindketten a művészet elméletével foglalkozván, a művészet öntudatos fejlesztésében, különösen tanítványaik által igen nagy részők volt. Ezt a szellemi rokonságot pedig csak az magyarázhatja meg, hogy a művészetek két ága fejlődésében párhuzamosan haladt előre s azok egymásra kölcsönösen hatottak. Ezeken kívül azonban annak a ténynek is nagyobb fontosságot kell tulajdonítanunk, hogy mindkettő sikyoni, maga Polykletos pedig a Pamphilos tanítójának Eupomposnak éppen kortársa volt. Brunn összehasonlításának némileg ellent mond a *Wustmanné*, ki Polykletost Parrhasios-szal hozza párhuzamba és azt mondja, hogy Polykletos kanonját a festészetben Parrhasios alkalmazta. L. Rhem. Mus. 1867 12 l.

¹ *Plut. Arat.* 13 *Overbeck.* 1759.

a kik még mindég mindössze csak négy színnel dolgoztak, hogy saját kifejezéseivel éljünk: „ezek segítségével tették halhatatlanokká műveiket“ (XXXV. 50.)

De, hogy ezt az adatot félre ne értsük, másrésről pedig kellőleg méltányoljuk, szükséges mellette egy kissé megállanunk s a görög festészetnek az építészet és szobrászat mellett elfoglalt helyére és hivatására egy pillantást vetnünk.

Hogyan lehet az, hogy abban a korban, a melyben a képírás utólérte a művészet többi ágait, a melyben a legnagyobb mesterek már a festészet legszebb diadalait aratták, a melyben a színezés a technikai és formai kiképzés terén elérte az általa elérhető legnagyobb tökéletességet, szóval ezekben a fényes időkben, melyek után már csak a lassú hanyatlás századai következtek, éppen a legnagyobbak, mindössze csak négy színt használtak fel? Mi lehet ennek az oka? Hogyan elégíthették ki ennyivel a finom és elkényeztetett ízlésű görög közvéleményt?

Nézetünk szerint ez a jelenség a görög szobrászat és építészet polychromiájában leli magyarázatát.

Az épületeknek és szobroknak ilyen eleven, a mi fogalmaink szerint már csaknem rikító, bár egészben véve kétségen kívül összhangzó színezéséhez alkalmazkodnia kellett a képírásnak is. Mivel pedig ez még inkább diszító művészet volt, mint a szobrászat s különösen kezdetben, még szorosabb összefüggésben állott a falakkal, természetesen eleinte teljesen alárendelt szereppel kellett beérnie. Ez az alárendelt helyzet aztán későbbi önálló fejlődésén is nyomot hagyott.

A görög épületek színezése nem volt változatos és gazdag, de az alkalmazott színek aztán annál elevenebbek. És ez is megfelel a görög szellemnek. Összhangra és színhatásra törekedvén a festéssel, ezt csak úgy érthette el, ha mindenik szín elég eleven ahhoz, hogy a távolabbi szemlélőre gyakorolt hatásból kivége a maga részét. Miután mindenben az összhang és egységes hatás volt a főczél — ez a görög művészet alapjellemme — a falképeknek is be kellett illeszkedniök az egésznek keretébe. A kevés, de annál elevenebb színekkel pompázó környezetben pedig elveszett volna az olyan kép, mely átmenetekben finomabb és változatosabb, de kevésbbé élénk lett volna. Azért ezeknek a falképeknek egyrésről, hogy az összhatás rovására önmaguk külön el ne vonják a figyelmet, másrésről pedig, hogy

az egésznek a keretében érvényesülhessenek, áttekinthetőknek és egyszerűeknek kellett lenniök, de egyszersmind olyanoknak, hogy kevésel is sokat mondjanak, egyszerű eszközökkel is jellemzők, méltóságos voltak mellett is elevenek legyenek és pedig nem csak compositiójuk, hanem mindenek felett, színezésük által is.

Hiszen képzeljünk csak oda Zeus chryseleptoutinos olimpiai szobrának talapzatára enyhe és lágy színekkel festett és átmenetekben gazdag képeket! A szobor környezetéről alkotott összes fogalmainkkal és összes ismereteinkkel merőben ellentétes volna az.

A görög falképek nem arra voltak teremtve, hogy őket magukat külön nézzék, hanem arra, hogy a többi ornamentális szobrászati és polyhromikus díszszel együtt, részt vegyenek a közös hatásban és a görög művészetet annyira jellemző, föltötte domináló, mindeneket átható összhangban.

Ez az elv pedig a kidolgozásban a festészettől, épen úgy, mint a szobrászattól némi elnagyolást kívánt. Hiszen tudjuk, hogy az oromfalakról és a magas piedestálokról lekerült szobrok közelben mit sem mutatnak, és a tekintet szinte elvész a ruháknak széles és mély ránczai között! A Pitti palota kyklopikus hatású alapzatának óriási, szinte összehánytnak tetsző szikláihoz hasonlóan, sokszor ezeken a szobrokon csak a márványtömbökbe vajt mély árkokat látjuk, a melyek a közelből sehogy sem tudnak egységes képpé tömörülni.

Az első ízben kiválóan decoratív festészetnek is ilyennek kellett lennie. És mert hosszú időbe került, a míg önállósította magát, és saját útján haladhatott tovább, még a kibontakozás után is soká tartott az építészet szolgálatában álló képírás régi és a fentiekben fejtegetett fejlődési irányának és hagyományainak hatása; sőt, mivel olyan mértékben mint ma, különösen a monumentalis képírás, az ú. n. megalographia, sohasem emancipálhatta magát teljesen, természetesen a régi hatás sem szűnhetett meg végkép, s az új irány sem szakíthatott véglegesen a régivel.

Noha ezek a fejtegetések általánosságban a görög képírás egészére állanak, Pliniusnak a négy színről szóló tudósítását még sem lehet egészen szó szerinti értelemben vennünk. Az „alba Melino“, „silax Attico“, „ruber Sinopide“ kifejezések inkább csak az anyagra vonatkoznak a „quatuor coloribus“ kifejezés ellenére is. Ezeknek összekeverésével négynél bizonyára több

szint is kaptak s így némi változatosságot érthettek el velök. Mind erre a pusztá véletlennek is reá kellett őket vezetnie. Különben is, több művészről tudjuk, hogy új színek előállításán fáradoztak . . .

De e hosszú kitérés után beszéljünk ismét Melanthiosról, kiről mint *elméletíróról* kell még röviden megemlékeznünk. Elméleti munkáját Plinius az „auctores externi“ közt a XXXV. könyv egyik forrásául említi. Némelyek pedig Vitruvius művének VII. praefatiójában említett, de különben ismeretlen Melampus helyett is Melanthios-t olvasnak. *Vitruvius* ezen a helyen azokat a szerzőket sorolja el, a kik az építészetről s különösen a symmetriáról írtak. Ennek az általánosan elfogadott szövegigazításnak kétségen kívül sok jogosultsága van, különösen, ha meggondoljuk, hogy Melanthios a Pamphilos iskolájának egyik feje volt. De más oldalról a dolgot kissé valószínűtlenné teszi az, hogy Vitruvius ezen a helyen kiválóbban az építészetet érdeklő symmetriáról ír.

A mint látszik tehát, Melanthios ennek a korszaknak, de általában a görög képírásnak is egyik legkiválóbb művésze, a kit más írók is a legfényesebb nevekkal együtt emlitenek. Általában mégis keveset tudunk művészetéről, s épen Plinius is nagyon röviden bánik el vele. Bizonyára megfeledkezett róla annak a hosszú részletnek az írása közben, melyet Pamphilos után az ő egyik tanítványáról, Apellesről, a 79—97. §-okban dolgozott ki.

Tovább menve a sikyoni képírók során, közöttük a *Pausias* pályája egyike volt eredményekben a leggazdagabbaknak. Plinius is bőven szól róla s a legnagyobb dicséretekkel adózik sikereinek. Előbb pár sorban az enkaustikus festés első kísérleteiről emlékezik meg (XXXV.122.) és azután a következő hét ponton át folyvást Pausias művészetét tárgyalja. Művészetéről mindvégig bizonyos elragadtatással szól s egy helyen az ő szokásos túlzásával azt mondja, hogy ő találta fel a képírásnak azt a fogását, a melyet utána sokan utánoztak, de senki abban őt utól nem érte.¹ És e fogás alatt a vonaltávlatot érti. De lássuk Plinius adatait egyenként.

Magánviszonyairól is elmond egyet-mást. A különben ismer-

¹ „Eam primus invenit picturam, quam postea imitati sunt multi aequavit nemo.“ Nat. Hist. XXXV. 126.

retlen sikyoni Bryes fia és pályája kezdetén tanítványa volt. Pamphilos a viaszfestésre tanította. Életkoráról egészen bizonyosat nem lehet mondanunk. Noha tanítványa volt Pamphilosnak, nagy korkülönség azért a mester és tanítvány között nem lehetett, mert mindkettőjüknek a 97—103. ol. kellett élnie. Plinius ugyanis elvégezvén az ő művészetének tárgyalását, így kezdi el Euphranornál mondanivalót: „post eum eminuit . . . Euphranor . . . olympiade CIII.“ (XXXV. 128). Ha nem vesszük is ezt pontos meghatározásnak (Euphranor ugyanis a 100. ol. kezdve működött), akkor is áll annyi, hogy ha csak egy pár évvel is, de idősebb volt Pausias nála s így Pamphilosnak fiatalabb, Euphranornak idősebb kortársa lehetett.

Műveiről általánosságban azt jegyzi meg Plinius, hogy leginkább kisebb képeket festett, különösen pedig gyermekeket és virágokat. A virágok festésénél versenyzett kedvesével Glykerével, a ki virágárús leány volt. A leányt egy koszorúval együtt magát is lefestette. A magas árból következőre, ennek a festménynek hihetőleg saját kezű másolata lehetett az, a melyet, ugyancsak Plinius szerint, két talentumért L. Lucullus vásárolt meg. Szintén szerzőnktől tudjuk azt is, hogy a thespiaci, Polygnotos-féle falképeket ő restaurálta, de szavai azt sejtetik, hogy ezen a téren nem érezte magát eléggé otthonosan. Nagy tekintélyét azonban ez a megbízatása is fényesen bizonyítja. Fő műve ügylátszik a Pompeius csarnokában levő „*bikafeláldozás*“ volt.

Plinius könyvében több művét nem említi; de már ezek is bizonyítják, hogy nemcsak ganer- és csendélet-képeket festett, hanem nagyobb műfajban is próbálkozott. A művészettörténész előtt pedig legnagyobb sikereit épen ezen a téren aratta. Azért lássuk Pliniusnak saját szavait, melyekkel az utóbb említett nagy festményét méltatja.

„Eam primus invenit picturam quam postea imitati sunt multi, aequavit nemo. Ante omnia cum longitudine bovis ostendi vellet, adversum eum pinxit, non traversum et abunde intelligitur amplitudo. 127. Dein, cum omnes quae volunt eminentia videri candicanti faciant colore, quae condunt nigro, hic totum bovem atri coloris fecit umbraque corpus ex ipsa dedit magna prorsus arte in aequo extantia ostendente et in confracto solida omnia“.

Pausiasnak ebben a híres festményében a képírás legnehezebb feladatainak dicsőséges megfejtésével találkozunk. S ezek

a problémák: a tér bemélyítése a vonaltávjat szabályainak öntudatos alkalmazásával s a másik: a test saját árnyékának ugyanerre a célra való festői felhasználása. Íme: a sikyoni iskolának legnagyobb diadalai.

Különösen az előbbi volt hosszás és öntudatos munkának érett és jól megérdemelt gyümölcse. Pausias eddigelé hallatlan merészséggel, szemben állva festette a bikát s ilyen helyzetben mutatta be annak hosszasságát is, a mint azt Plinius is érdemesnek találja különösen hangsúlyozni: „a távjati rövidítések kedvéért, megtört vonalakkal — úgymond — egységes képet adott vissza“. Ezt a korszakalkotó diadalt azonban nem találhatjuk olyan meglepőnek, ha rágondolunk a sikyoni iskola elméleti képzésének arra az irányára, a mely az arithmetikai és geometriai tanulmányokat a képíró első rangú kötelességei közé iktatta. És hogy Pausiasnak ez a diadala nem volt magában álló s nem a szerencsés véletlen vagy a különös ihlet kivételes alkotása, azt több adat is bizonyítja. Plinius ugyanis azt állítja róla, hogy hajlott boltozatot is ő festett először és Pausaniás említi, hogy az epidauroszi Asklepios templomnak a kupoláját festette.¹ Felesleges hangsúlyoznunk azt, hogy a távjati, különösen pedig a vonaltávjati műfogások összességének ismeretére van szükség akkor, mikor valaki nem csak sík lapon, de a sok kombinációt megkivánó mélyített felületen is megkísérli a művészi utánzást. Arra nézve azonban, hogy itt Plinius minden szavának hitelt adhatunk, és hogy itt még a szokásos túlzásokat sem kell leszámitanunk, az eddig idézett és írásban megőrzött érveknél kézzelfoghatóbb bizonyítékunk is van a tényleg fönmaradt műemlékek között. 1831 okt. 24-én ugyanis az ú. n. Casa del Jauroban találtak egy mosaikot, mely Nagy Sándor egyik csatáját ábrázolja. Itt a hátával felénk forduló ló alakja ugyanazt a rövidítést mutatja, a mit Plinius Pausias bikájáról mond. Helyesen mondja erről a képről Pasteiner: „Ha minden egyéb elveszett volna, egymaga elégséges tanuja lenne a klasszikus képírás nagy tökélyének“. Valóban oly meszteri rövidítés, hogy a művészek ma is eljárvhatnának hozzá tanulni.

¹ „Idem et lacunaria primus pingere instituit, nec cameras ante eum taliter adornari mos fuit“ Nat. Hist. XXXV. 124. Pausanias II. 27. 3.

² Pasteiner. Művészettörténet 43. l.

Megmutatja ez, hogy mire volt képes a görög képírás, s egyzersmind Plinius szavainak az igazságát is bizonyítja.

De a mint már fentebb is érintettük, Pausias, Plinius szerint, nemcsak a vonaltávlatot, de a színtávlalat, közelebbről a *claire-obscurnek* a törvényeit is ismerte és alkalmazta. Ugyanis a „*bovis immolatio*“-ról szóló megjegyzések másik fele a vetett árnyék felhasználásáról szól. Ezek szerint a test kiemelkedő részeit saját árnyékuk segítségével domborította ki, úgy, hogy azok árnyékot vetettek a beeső, bemélyedő részekre. A kidomborodó helyek visszaszórták a rájuk eső sugarakat, s a többiek, elnyelve azt, sötétben maradtak. Helyesen jegyzi meg *Brunn*:¹ „Nem annyira a tömör s a különböző világítás miatt elváltozó színeket, mint inkább a színek azurját használhatta erre a célra. Legalább erre enged következtetni Plinius, mikor annyira emlegeti, hogy nem a fehér és fekete keverésével, de a tiszta feketével egyedül akarta célját elérni“.

Mindezekben felül Pausias még a színezést is eddig nem ismert tökélyre emelte azokkal az eszközökkel, a melyeket mestere, Pamphilos adott kezébe. Színhatásra törekedett. Mutatja az, hogy kedvesét virágostul festette, sőt, úgy látszik, a virágokat magukban is. Azok a képek, a melyek miatt hemeresios képírónak csúfolták, ilyen csendéletképek lehettek. S hogy ezekben is bizonyára haladást képviselt, mutatja az, hogy egyiknek csak a másolatáért Lucullus két talentumot fizetett. De ezeknek a képeknek a tárgya is rávezet arra a föltevésre, hogy bennük a színhatást kereste, s hogy ezekben a colorista nyilatkozik. És ezen a téren az enkaustikus technika biztosította számára a sikert, sőt talán ez volt éppen az, mely a színekkel való brillírozásra rávezette. A zsíros viasz legközelebb áll az olajhoz: eleveníti a színek merevségét és ridegségét. S ha nem is adja meg azt az ezernyi átmenetet, a melyet az olajban feloldott festék, de légység, melegség, változatosság és hatás dolgában leginkább megközelíti azt.

Ilyen módon Pausias által a képírás hozzájutott a valószerű utánzás eddig még hiányzó eszközeihez: a *szín- és vonaltávlathoz* s az enkaustikus technikával a *színhatás* titkait is sikerült megszereznie. Ez a haladás pedig, a melyet Pausias képvisel, nem ugrás a képírás történetében. Helyzete és iskolája, a melynek a

¹ I. m. II. 10. 1.

légkörében felnőtt, szinte predestinálták erre a szerencsés szerepre. Mint sikyoni, az arithmetikai és geometriai kutatások terén, csak az elődök munkáját folytatta tovább, s e munka fényes eredményének a dicsősége fűződik nevéhez. S azok a kisebb táblaképek is, melyekért néha csipkedő megjegyzéseket kellett hallania, rávezették a technikai tökéletesedés útjára. Hiszen a finom kidolgozás volt e kisebb műdaraboknak legfőbb becsük. S hogy dicsőségéből részt kívánunk adni elődeinek is, ez a Pausias érdemeinek nem kisebbitése. A historiai oknyomozás kedvéért mondtunk volt el észrevételeinket. Magunk részéről a mellett, hogy elődei érdemeinek is a kellő elismerést megadjuk, Pausiaszt a görög festészet legkimagaslóbb alakjának tartjuk, s ha Apelles és Protogenes többet adott mint ő, az, ítéletünk szerint is, csak a Pausias eszközeinek a finomítását és tökéletesítését jelentheti.

Milyen nagy volt a haladás, melyet Pausias képvisel, semmi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy az ő vívmányai csak lassan terjedtek el. Pausias megelőzte korát s a képírásnak még fejlődésre volt szüksége, hogy banni tudjon azokkal az eszközökkel, melyeket Pausias a festők kezébe adott. Tanítványai közül is csak kettőt említenek, s ezek sem lehettek kimagasló alakok; nagyságukhoz legalább is szó fér.

Aristolaos az egyik és *Nikophanes* a másik. Mindketten egészen jelentéktelen egyéniségek, annyira, hogy nevük más írónál elő sem fordul. Plinius is csak az utóbbinak művei közül sorol fel néhányat.

Egyedül a nagy mester, Pausias neve illeszti be kettejüket a jeles festő-iskola kiváló művészeinek díszes sorába. Apelles, mint láttuk, szintén volt tanítványa a sikyoni mesternek, de az ő egyénisége, sokkal kiemelkedőbb, működésének köre és helye sokkal nevezetesebb, hogysem, bármely szempont szerint is, valamelyik iskolába őt beszoríthatnók. Ebben a korban már a fejlődésnek magas színvonala s a művészettörténetnek fontosabb tanulságai az irányadó szempontok. Annyival is inkább, mert a macedon uralom terjeszkedésével a görög szellemi életnek particularismusa megszűnni látszik, s a görög világ, a nagy királyok halála után sem tudott többé régi viszonyai közé visszahelyezkedni. Mielőtt azonban Apellesre s versenytársaira áttérnénk, a theba-attikai iskoláról kell szólanunk.

B) *Theba-attikai iskola.*

A sikyoni iskolával egyidőben nagy tevékenységet fejtettek ki azok a képírók is, a kiket *théba-attikai* iskola elnevezés alatt szokott a művészettörténet összefoglalni. Főforrásunk itt is Plinius; ezért, mikor az ő adatait ismertetjük és ellenőrizzük, jóformán az iskola történetének egészét áttekintettük. A többi írókat legfőleg csak kiegészítésül, vagy ellenőrzésül használhatjuk föl.

Az idevonatkozó összes adatokat az ókori művészetek írott forrásainak legalaposabb ismerője és feldolgozója *Brunn* csoportosította és aknáta ki legtöbb szerencsével. Így a képírók chronológiáját is a Plinius hiányos és csak szinte véletlenségből, ötletszerűen fölemlített adataiból, csaknem kétségbevonhatatlan biztossággal megállapította.¹

Mi is Brunn fejtegetéseit követjük, mikor Pliniusnak ezen iskola mestereire vonatkozó adatait a *Nikomachosra* vonatkozó tudósításokkal kezdjük ismertetni.

A XXXV. könyv 108. §-a szerint Aristaionnak² a fia és tanítványa. Brunn működési idejét a 95—105. ol.-ra teszi. Megállapodásának alapja az, hogy macedoniai Fülöp kortársának említik és Telesosnek, a 95. ol. 3. évében virágzott költőnek Aristratos sikyoni zsarnoktól emeltetett síremlékén Nikomachos is dolgozott. Előkelő festő lehetett, mert Plinius (XXXV. 50) és *Cicero* (Brut. XVIII. 70.) Apelles-szel és Melanthios-szal, *Plutarchos* pedig Apelles-szel és Zeuxis-szel említi egy soron. Plinius a következő műveiről emlékezik meg: *Proserpina elrablása*, a capitoliumban, az „ifjúság“ kis szentélye fölött volt látható; ugyanott a quadrigával magasba szálló *Victoria*. A „quadriga in sublimine raptus“ kifejezésből azt következtethetjük, hogy *Victoria* nem bent a kocsiban áll, de, a mint egy pár vasaképen is látható, előtte lebegett. Továbbá: *Apollo és Diana*, melyekről nem tudjuk,

¹ J. m. II. 108. és köv. I.

² A nevet illetőleg hosszú bizonytalanság uralkodott. A cod. Riccardianus Aristicheimus-t, a cod. Leidensis Lipsion VII. Aristicheimust a legnagyobb tekintélyű codex pedig, a cod. Bambergensis Aristiacus alakot őrzött meg. Detlefsen ez utóbbit fogadta el. De a művészettörténészek általában Aristiaios, illetőleg Aristiaeos-ban állapodtak meg: különben semmit sem tudunk róla.

vajjon egy képen voltak-e? Az oroszlánon ülő *istenanya*; a saty-roktól elragadott *Bachus*; *Sibilla*, mely az író korában Rómában volt a Béke templomában; *Odysseus*, melyről azt emeli ki Plinius, hogy első ízben festette a hőst főveggel. Telestos síremlékén végzett munkáját is föl kell itt is említenünk a teljesség kedvéért. Még egy más helyen, ugyanennek a könyvnek 145. §-ában a különben befejezetlen *Tyndaridast* említi. Más ókori író egy művé-ről sem szól.

Jellemzésére különben nagyon keveset mond. Azt említi, hogy nagyon gyors kezű volt, s ebben a tekintetben senkit sem lehetett vele összehasonlítani.¹ Erre Telestos síremlékét hozza föl például, melyet néhány nap alatt csodás szépségben fejezett be. Tyndaridasában pedig a finom rajzot, (lineamenta) és a gondolati tartalmat (cogitationes artificium) csodálja. Azok között a festők között említi, a kik még mindig a fentebb már felsorolt négy színnel dolgoztak. E mellett azonban azt is elismeri róla, hogy eszközeit gyarapítani és tökéletesíteni igyekszik. A XXXV. 38. szerint pl. az eretiai földet is használta, daczára annak, hogy ama bizonyos színek közt ezt nem említette. Ez is mutatja azt, hogy Pliniusnak ezt a helyét nem kell szószerinti értelemben venni.

Ha Nikomachos művészi egyéniségét meg akarjuk állapítani, ezeket a száraz adatokat kell az egyes képek tárgyaival kombinálnunk.

Már az eddigiekből is látszik, hogy e kor összes művészi eszközeinek birtokában volt. Proserpina elrablását, a quadrigát magasba ragadó Victoriát, az oroszlánon ülő istenanyát, a saty-roktól magukkal ragadott Bachust ábrázoló képei azt mutatják, hogy kitűnő rajzolónak kell lennie, ki az emberi test legkényesebb mozdulatait képes kellő hűséggel és könnyedséggel utánozni. Hiszen a viaszképekről mosaikokról és freskókról eléggé ismerjük azokat a mozdulatokat, a melyek ezeket a tárgyakat feldolgozó műdarabokon uralkodtak. Mindezek hevesebb mozgást feltüntető alakok és tárgyak, a melyeket csak ügyes kezű és a festészet technikájában derekas jártasságú művész képes megrajzolni. Mivel a görög vallásos babona a hullák felbonczolását tiltotta, tulajdonképeni anatómiai tanulmányokról náluk szó sem lehet. Arány-szabálylyal helyettesítették a boncztudományt. És úgy látszik,

¹ „Nec fuit alius in ea arte velocior“. Nat. Hist. XXXV. 109.

Nikomachosnál a szorosabb értelemben vett anatómiai ismereteket lehetőleg pótolták a kanonikus szabályok, mert műveiről s róla magáról is a legnagyobb tisztelettel és elismeréssel szólnak az ókori írók.

Tanítványai közül tesvérét, *Aristost* és fiát *Aristidest*, valamint *Philoxenos*-t és *Koroibos*-t említi fel Plinius (XXXV. 110., 146). Ezek közül Koroibos teljesen ismeretlen. Philoxenosról sem tudunk sokkal többet, de annyi valószínű, hogy mesterével szemben némi haladást mutatott, mert míg Nikomachos csak egyes kisebb jelenetekben festette a hevesebb mozgású alakokat, addig ő bonyodalmasabb compositióba, egész csatakép rajzolásába is belekezdett.

Nehezebb eligazodnunk a testvéreként említett *Aristo* és a fia gyanánt említett *Aristides* kilétére nézve. Nevüket az egyes codexek a legkülönbözőbb alakban őrizték meg és ezekkel az eltérő formákkal szemben ma sincs egységes megállapodás. Az előbbit többen *Ariston*nak, az utóbbit *Aristeides*nek írják. Mások meg azt a kérdést vetik fel: vajjon nem mindkettőnek *Aristeides* volt-e a neve? s ebben az esetben ismét a felől bizonytalankodnak, hogy ekkor a Pliniusnál és Strabonnál felmaradt tudósítások a kettő közül melyikre vonatkoznak?

Magunk részéről azt hisszük, hogy mindkét művésznek *Aristeides* volt a neve, a különböző tájszólások szerint különböző kiejtéssel; — a képek pedig, a melyeknek az emléket, Plinius megőrizte, a Leontioszt ábrázoló képmás kivételével, mind az *első* *Aristeides*nek, a *Nikomachos* testvérének, művei.

Ha közelebbről nézzük a nevek változatait, azt látjuk, hogy az eltérő *Aristo*, *Aristides* és *Taristides*, az utóbbira pedig *Aristodes* és *Aristides* váltakoznak. A legfőbb tekintélynek elismert cod. Bamberg, igaz, ellentmond; de a többi mindkét egyén nevét egy alakban írja.¹ Ezek a körülmények a névazonosság dolgában föltevésünket igazolják. Az a görög szólás is támogatja ezt, hogy egy név a családban gyakran ismétlődik, s különösen a nagypapa és nagybátya nevét sokszor öröklik.

Annak az állításunknak az igazolására, hogy a Pliniusnál említett képek az első *Aristeides* művei voltak, éppen *Brumm* kutatásaiból merítjük a bizonyítékokat.²

¹ A cod. Leidensis Vossianus elől „T“-vel toldja meg, de erre én nem tudok súlyt fektetni.

² I. m. II 109.

Lássuk Brunn érvelését. A „haldokló anyá“-t N. Sándor Aristeides szülővárosának, Thebanak, ostroma után (III. ol. 2 éve) vitte el onnan Pellába. A „perzsa háborút“ pedig Elatea zsarnokának, Mnasonnak, festette a művész; Mnason életkoráról pedig a 107. ol. 4 éve maradt fel egyetlen évszám gyanánt. Ezekből nagyon helyesen azt következteti, hogy Sándor kormányra lépésének idejében már híres művész lehetett. Úgy de ez az idő csaknem teljesen összeesik Nikomachosnak a virágzásával (95—105. ol.), sőt Brunn maga arra a következtetésre jut, hogy a 95 és 100 ol. közt kellett működésének megkezdődnie, mivel, ugyancsak a Plinius adata szerint (XXXV. 127.), Euphranor a 104. ol.-ban már tanítványa volt. Ha már most ezeket az évszámokat így egymás mellé állítjuk, lehetetlen elhinnünk, hogy Aristeides fia lett légyen annak a Nikomachosnak, kinek fellépésével az ő fellépése, virágzásával az ő virágzása teljesen egyidőre esik. Egyébiránt ennek a dolognak a valószínűségét maga Brunn is nagyon érzi, és ő sem zárja ki teljesen annak a lehetőségét, hogy testvére volt Nikomachosnak, és hogy ebben az esetben a Pliniustól említett Euxinides mester csak addig tanította volna, a míg erre a saját testvére, Nikomachos is alkalmassá nem fejlődött. Ennek alapján tehát legalább is bizonytalan az, a mit *Wörmann* már minden fentartás nélkül oly határozottan állít, hogy t. i. csak az ifjabb Aristeides lehetett a híres festő.¹

Épen azért, mi határozottan állítani merjük, hogy nem az ifjabb, de az idősebb, az első Aristeides, az a híres festő, kinek műveit Plinius felsorolja. Ha föltevésünk elfogadható, ezzel más nehézségeket is megoldottunk. Először is azt, hogy ilyen módon maga Aristeides is könnyen lehetett Euphranornak tanítója, még Nikomachos életében, másodszor azt, hogy a „Leontion“-t, a mely képmás szerzősége sehogys sem illett arra az Aristeidesre, a ki a többi képeket festette, mert az évszámok nem voltak megfelelőek, bátran tulajdoníthatjuk a második Aristeidesnek, a Nikomachos fiának, a ki nagybátyjának virágkora után körülbelül 40 évvel lehetett hasonló korban és állapotban.

Ezek után rátérhetünk az első Aristeides műveiről és működéséről szóló pliniusi helyek commentálására.

Művei között első helyen a „haldokló anyát“ említi. „A

¹ Geschichte der Malerei I. 53. l.

gyermek szopni akar s látszik — mondja Plinius, — hogy az anya érzi és fél tőle, hogy a gyermek a haldoklónak teje helyett vért fog szívni.“ „*Perzsa háború*“-ján 100 alak volt, s minde-
 nikért tíz minát kapott Mnasontól. Néhány más művét csak futólag említi. Ilyen a futtában ábrázolt „*négyes fogat* és a „*vadászok a zsákmánnyal*“, továbbá a „*Bachus és Ariadne*“, a melyek Rómában, a Ceres templomában voltak.¹ Ennél az utóbbinál bizonytalan: vajjon egy képen volt-e a két alak. Mi azoknak nézetéhez csatlakozunk, a kik azt állítják, hogy itt két különböző festményről van szó. Ebben a föltevésünkben egyedül csak az támogat, hogy a következő művek címei, sőt ez is az előbbiekhöz „et“-tel van csatolva, s ezért itt sinces okunk a kötőszó szerepét másképen magyaráznunk. *Strabo* is a mellett bizonyít, hogy itt két külön képet kell gondolnunk, mert, midőn a kép sorsáról megemlékezik, Korinthus feldúlása után, egyedül csak Dionisosról szól. Itt azonban még Ariadne neve is bizonytalan. A kéziratokban Artamenen, Ariadnen, Arianten és Mariannen váltakoznak. *Urlich*.² Artamesnek, a Dareios idősebb fiának nevét véli itt feltalálni. *Bursian* Artemont gondol, *Detlefsen* Ariadnének közli, míg a cod. Bamberg. tekintélye Artamenes mellett bizonyít. Természetesen e kérdés felett a vita teljesen meddő volna. Legfőleg csak gyanítanunk lehet, hogy Ariadnét, ábrázolta e kép, mert más különben mit keresett volna Ceres templomában. Egyébként a festménynek egész kis története van. Miután előbb Korinthus feldúlása után végelpusztulás fenyegette, Attalus király egy árverésen magas árt kínált e képért, s ez hívta fel azután reá a Mummius figyelmét, a ki csakugyan meg is vásárolta és Ceres szentélyében helyezte el.³

A további felsorolásban Plinius említi az Apolló templomában látható „*tragikus színész*“-t. Ez szépségéből sokat veszített,

¹ Nat. Hist. XXXV. 98—99.

² l. m. 362. l.

³ Plinius (XXXV. 24.) 6000 dollárt említ. De ez nem olyan túlságos nagy összeg, a mely Mummius figyelmét, fölkelthette volna s azért Brunn azt hiszi, hogy itt tévedés van s az összeg 600,000 dénár lehetett (l. m. II. 117.) Ezt a föltevést Plinius is megerősíteni látszik, midőn VII. 126.-ban azt mondja, hogy Attalus király Aristeides egy képéért 10 talentumot (600,000 dénárt) ígért. Ez a különben megnevezetlen tárgyú kép alighanem azonos a fent említett művel.

a mint panaszkodik szerzőnk, mert egy festő agyon restaurálta M. Junius parancsára, a ki a ludi Apollinares alkalmára akarta helyreállíttatni.

„A Capitoliumon a Hűség templomában látható — mondja tovább Plinius — a „gyermekét *lyrapengetésre tanító öreg*“ s ő festette még a végtelenül dicsért „*beteg*“-et is“. A befejezetlen „*Iris*“-ről ugyanennek a könyvnek 145. §-ban emlékszik meg. Ezekén kívül még Pliniusnál említett két művét szántszándékkal hagytuk utoljára, mert a szöveg felett vitáznak az archaeologusok. „Pinxit... et supplicitem paene cum voce et venatores cum captura et Leontion Epicuri et anapauomenen propter fratris amorem“ (XXXV. 99.) A szóban forgó két mű ezek közül: a „*kéregető*“, melynek szinte a szavát halljuk és az „*anapauomenes*“. *Urlich*¹ azt hiszi, hogy a „propter fratris amorem“ az előbbi mű jellemzéséhez tartozik. *Brunn*² ellenben úgy magyarázza, hogy ez a kép Kanakét ábrázolta, a ki testvére Makareus iránti szeretetből atyjának, Aeolosnak, parancsára halálra szánja magát. Nézetünk szerint sokkal egyszerűbb az *Urlich* magyarázata és úgy hiszszük, hogy itt csakugyan megromlott a szöveg, illetőleg az idézett kifejezés tényleg helyet cserélt. Ekkor az „anapauomenes“ egy másik nyugvó alakot, — *Urlich* szerint talán Ariadné-t ábrázoló festmény volt.

Már a Plinius nyomán eddig ismertetett művekből is látszik, hogy Aristeides kiváló előszeretettel kereste azokat a tárgyakat, a melyekben a testi szenvedés kifejezéseit festhette meg. Ebben az irányban egészen öntudatos törekvésre vall a „haldokló anya“ a „beteg“ s részben a „persa háború“. De, a mint „koldusá“-ból kilátszik, nemcsak a test, de a lélek szenvedéseit is ecsetelte ő. És hogy a léleknek nemcsak ilyen nyugtalan és fájdalmas állapotát tanulmányozta és ecsetelte, hanem a nyugodtabb és mégis jellemző kedélyhangulatok művészi utánzására is öntudatosan törekedett, azt „színész“-e és a „gyermekét lant-penge-tésre oktató öreg“-e bizonyítják.

Művészetének kettős irányát maga Plinius is elég világos szavakkal bizonyítja a következőkben: „Festményen ő fejezi ki először a lélek állapotát (animum) és az emberi test érzését is

¹ I. m. 362.

² I. m. II., 116.

(sensus hominis), melyet a görögök ethe-nek neveznek, egyszersmind a szenvedést is.¹ De akár a test fájdalmának, akár a lélek szenvedésének, vagy munkájának kifejezésére törekedett, célja mindig az volt, hogy alakjai éljenek, beszéljenek, az arcvonások a testnek és léleknek működéséről, fájdalmáról vagy nyugodt munkálkodásáról számot adjanak. Negative, általánosságban így jellemezhetnők: kerülte a szenvtelenséget. És ez nagy dolog volt még abban az időben, mikor a formai tökély és technikai vívmányok keresésében merült ki a képirok java része. A szellemi tartalom gazdagságára törekedett. És ezért egy nyomon halad a szobrászok közül Phidias-szal; a képirok közt Polygnotos-szal; csak-hogy míg ezek nemzeti vagy vallási magas eszmék tolmácsolására szegődtek, addig Aristeides az egyéni élet köréből kereste a megindító tárgyakat.

„Ἰδῆν“-nek az idézése is erre vall. Plinius ez alatt a kifejezés alatt nem érthetett mást, mint a mit latin szövegében ki is fejez. t. i. az egyéni embernek testi-lelki fájdalmát, hányódását és elfoglaltatását, munkáját. Tudjuk, hogy Plinius nem egészen pontos az efféle kifejezések alkalmazásában; a görög technicus terminusok magyarázatában meg egyáltalán nem lelkiismeretes, s szövegében a latin és görög kifejezések a legtöbbször nem fedik egymást.

A fent idézett szöveg folytatásában még azt említi szerzőnk Aristeidesről, hogy a „színezése kissé durva.“² Azonban annál a festőnél, a ki keresve keresi a komor tárgyakat s a sötét, komoly hangulatok kifejezésére fekteti a sulyt, szinte természetes, ha a finomabb eszközöket elhanyagolja.

Ennek némileg ellentmond Plinius XXXV. könyvének 122 §-a, hol az áll, hogy viasszal festeni s a festményt beégetni, némelyek szerint Aristeides kezdette el, s Praxiteles fejezte be ennek az eljárásnak a tökéletesítését.³ Természetesen, ha ez megfelel a történelmi igazságnak, akkor legalább is meggyöngül az az állí-

¹ „is omnium primus animum pinxit et sensus hominis expressit, quae vocant Graeci ethe, item perturbationes“ Nat. Hist. XXXV. 98.

² „durior paulo in coloribus“

³ „ceris pingere ac picturam inurere quis primus excogitaverit non. Constat quidam Aristidis inventum putant postea consummatum a Praxitele. U. o. 122.

tása, hogy durva színező; mert hiszen a viaszfestés épen a színezésre fordította a fögondot s elevenebb és egyszersmind finomabb színhatásra való törekvést jelent.

De az encaustikus technika szempontjából is hozzá kell szólnunk ehhez az állításhoz. Már Pausiasnál láttuk, hogy a viaszfestést bizonyos fokú tökélyre vitte és láttuk azt is, hogy már ő is mesterétől, Pamphilostól sajátította el ennek az eljárásnak alapjait. Pausias pedig körülbelül kortársa lehetett Aristeidesnek. Tekintve azt az élénk összeköttetést, a melyben a görögök a 777-ik évtől folyton ismétlődő olympiai játékok óta épen e játékok miatt egymással állottak, alig hihető, hogy e két iskola emberei Pausias és Aristeides egymást hasonló kísérleteikről pontosan ne értesítették volna. A felfedezésre vonatkozó állítását különben Plinius maga is meggyengíti, mert azt mondja, hogy egyes viaszképek már előbb is voltak.¹ Ha ezeken felül még arra is gondolunk, hogy Plinius őt tényleg durva színezőnek mondta, elhihetjük, hogy a viaszfestésben valami sokra ő maga sem vihette.

Mielőtt azonban tovább mennénk, ezen a helyen alkalmat kell vennünk arra, hogy elmondva némelyeket az ókoriak encaustikus technikájáról, Pliniusnak erre vonatkozó állításaival szemben megtaláljuk a helyes nézőpontot, annyival is inkább, mert ezután mind sűrűbben fogunk találkozni Pliniusnál olyan értesülésekkel, melyek a viasznak a festészetben való felhasználására vonatkoznak és mert az egész kérdésről különben is Plinius világosít fel minket, s csak kiegészítésül kell egyik vagy másik íróhoz folyamodnunk.

A XXXV. 149-ben ez áll: „encausto pingendi duo fuere antiquitus genera, cera et in ebore cestro, id est vericulo, donec classes pingi coepere. Hoc tertium accessit resolutis igni ceris penicillo utendi, quae pictura navibus nec sole nec sale ventisque corrumpitur“. De ezt a helyet is különbözőképen magyarázzák. *Donner*¹ azt hiszi, hogy az idézett szavak szerint az encaustikának egyik fajtája az, a melyiket a fatáblákra való festésnél alkalmazták, a

¹ Sed aliquanto vetustiores encaustae picturae existere, ut Polygnoti et Nicanoris ac Mnasielai Pariorum U. o.

² *L. Helbig* Wandgemälde cz. művének bevezető értekezését Donnertől XII.

másik, a melylyel elefántontra dolgoztak, de egyiknél sem az ecsetet, hanem a festő kést (caestrum, vericulum) használták. Közös tulajdonságuk az volt, hogy a viaszos festéket többé-kevésbé szilárd, kemény állapotban kenték szét a képen. Ehhez járult a harmadik eljárási mód, melyet leginkább hajók bemázolására használtak, a midőn a felolvasztott viaszt ecsettel kenték rá a fára. Ennek a tulajdonképeni neve „causis“. *Welcker*¹ ellenben azt állítja, hogy a „cestro idem vericulo“-nak semmi köze az első módszerhez és hogy annál épen úgy az ecsetet használták, mint a harmadikféle eljáráshoz; hanem amannál, az elsőnél, aetherben oldották fel a viaszt. *Donner*² meggyőzően mutatja ki ennek a föltevésnek alaptalanságát és azt, hogy a görögök az aethert erre a célra egyáltalában nem használták. Azt is bajos elhinnünk, hogy olvasztott állapotban dolgoztak volna; vele, mert akkor meg a viasznak könnyen sűrűsödő természete miatt nagyon kellett volna a munkával sietni. Általában, ha valami más módon, az ecsettel vihették volna rá a képtáblára a viaszban feloldott festéket, akkor az igen kényelmes munka lett volna; már pedig ugyancsak Plinius azt mondja Pausiasról, a viaszfestés technikájának tulajdonképeni felavatójáról, hogy leginkább csak kis képeket festett, még pedig azért, mert a technika, a melylyel dolgozott, igen babrás (tarda picturae ratio esset illa XXXV. 124). Úgy látszik tehát, hogy általában oldatlan és felolvasztatlan állapotban használták a viaszt. Ezt *Varró* is megerősíti, midőn mondja, hogy a festők a viaszos festéket rekeszes szekrényekben tartották. „Pausias et caeteri pictores eiusdem generis locutas magnas habent arculas ubi discolors sunt cerae.“ Ezek *Varro* szavai (De re rustica III. 17.).

A további kérdés már most csak az: vajon alkalmazták-e mindig a fölkent festéknek a beégetését? *Donner* említett értekezésében azt hiszi, hogy a színeket a festményeken is ép úgy beittatták, mint a hajók bemázolásánál. Csak az okoz neki aggodalmat, hogy *Pollux* az encaustikus festéshez szükséges eszközök felsorolásánál nem említi az erre a célra szolgáló készüléket. Azonban *Donner*³ azt igyekszik bebizonyítani, hogy a „rhadion“-t

¹ *Welcker* Kleine Schriften III. 412. 1

² L. *Helbig* idézett művének XX. 1.

³ U. o. XXXIII. 1.

alkalmazták a beégetésnél. Másrészről épen Pollux említi azt is, hogy a színeket összeolvasztották. Ez az eljárás pedig nem lehetett más, mint az, melyről épen beszélünk. Ezt azonban elhinnünk nagyon bajos, mert a különböző színfoltok egymásba olvadtak volna; a beégetéssel a festmény mázolásává vált volna a leggondosabb eljárás mellett is. Másrészről ez által bizonyos tükörszerű fényt kapna a kép felülete, ezt pedig csak az Apelles festményeiről említi Plinius. Ha pedig az előzőknél is meg lett volna, szerzőnk bizonyára Apellesnél nem csodálja meg annyira.

Ugyanitt a teljesség kedvéért megemlíthetjük azt a föltevést is, hogy a viaszt feloldott állapotban a már kész festmények bevonására por és nedvesség elleni óvószertül is fülhasználták. Magunk részéről ezt az eshetőséget annyival kevésbé tekintjük kizártnak, mert a görögök bizonyára érezték annak hiányát, hogy eleven színeiket enyhítsék, azoknak légyságot és intensivitást adjanak. A vékony viaszréteg pedig mindezt megtehetette. De erről Apelles tárgyalásánál majd bővebben lesz szó.

Az attika-thebai képirok csoportjában a negyedik helyet tölti be isthmosi *Euphranor*, kinek festői működéséről Plinius XXV. könyvének 129. §-a szól. Adatait azonban *Pausanias*, *Vallerius Maximus*, *Lukianos* és *Plutarchos* egészítik ki és erősítik meg. Az előző pontban azonban életéről mond el egyet-mást. Innen tudjuk, hogy Isthmosból való s a 104. ol.-ban virágzott. Ezt az adatát ő maga már előbb is közli a szobrászatról szóló részben (XXXIV. 50). Életkorára ezenkívül még Pliniusnak egy másik helyéből lehet következtetni (XXXIV. 78), hol azt mondja, hogy egyik művén Fülöpöt (bizonyára felnőtt) fiával egy quadrigán ábrázolta. *Brunn*¹ ebből Sándor korára való tekintettel, nagyon helyesen azt következteti, hogy ez a darab a 110. ol. előtt nem készülhetett. Így tehát neki a 104—110. ol. között kellett élnie. Plinius bevezető szavaiban azt mondja, hogy Pausias után következett. De ezt, mint láttuk, inkább csak a Pausias idejének megállapításánál vehetjük kiinduló pontul és nem megfordítva.

Egyéb magánviszonyairól sem Pliniusból, sem más íróból nem tudunk meg semmit.

Ha műveinek számát tekintjük úgy, a mint Plinius felso-

¹ I. m. II. 110. l.

rolja, azt találjuk, hogy inkább szobrász, mint festő; de ha mindkét rendbeli műveinek tárgyát és felfogását hasonlítjuk össze, akkor hajlandóbbak vagyunk mégis inkább festőnek, mint szobrásznak tartani. De lássuk egyenként azokat a műveket, a melyeket Plinius felsorol. Ilyenek: a „*lovas csata*“, a „*12 isten*“ „*Theseus*“, a melyre vonatkozólag maga a művész mondja, hogy „a Parhasiosé, úgy látszik, rózsával, az övé ellenben hússal él“, végül az „*örültséget színlelő Ulisses*“. Mindezeknek a műveknek nyomát találjuk a többi írónál is. *Pausanias* I. 3. 3-ból tudjuk,¹ hogy „*lovas csatája*“, „*tizenkét istene*“ és „*Theseus*“-sze Athénben a Kerameikos stoa basileiosában voltak elhelyezve. Ugyancsak *Pausanias*nál és *Plutarchos*nál olvassuk azt is, hogy a lovas összetűzés a Mantinea melletti csata egy részlete (104. ol. 2.).² Szintén *Pausanias* mondja azt is, hogy ezen a képen ott volt Grillos, a Xenophon fia és a thebaiak közül Epaminondas. Ezeknek a neveknek a fölemlítéséből látszik, hogy legalább egy része a képnek iconographikus jellegű, mert ha a mellékalakok közt is voltak fölismerhető arcok, akkor bizonyára számos kitűnő arckép lehetett a képen.

A „tizenkét istent“ *Pausanias* is csak oly röviden említi mind Plinius, hanem *Valerius Maximus*, ez a kitűnő ízlésű műbarát, mond jellemzéséhez többet. Különösen Neptun alakját emeli ki, a ki „*excellētissimis maiestatis coloribus*“ jelent meg a néző előtt, s a ki fenség dolgában csak Jupiternek engedett.

Theseusére érdekes adatokat olvasunk *Pausanias*nak más idézett helyén, a mely szerint, valamint az új korban Canova, az előbb a bécsi Volksgarten Theseus templomában, most pedig az új császári művészet-történeti múzeum lépcsőcsarnokában elhelyezett szoborművén, symbolikusan a műveltség harczosaként tünteti fel, így Euphranor is az egyenlőségnek az atheneiek közti megteremtője gyanánt mutatja be Theseust s mellé festi a Democratia és a Nép allegorikus alakjait is.

Ulisséséről maga Plinius is mond annyit, hogy a festményen az örülést színlelő hős ökröt lóval fog együvé, s mellette mélyen elgondolkozó köpenyes alakok állanak, maga a vezér pedig egy kardot rejteget (XXXV. 99.). *Lukianos* is megerősíti

¹ *L. Overbeck*nél 1791. sz. a.

² *L. u. o.* 1795.

Pliniusnak erről a képről szóló adatait,¹ noha nem mondja meg határozottan: vajon Euphranor képéről beszél-e? De Plinius-szal annyira megegyezik, hogy legrosszabb esetben is annak a másolatáról, vagy teljesen annak a hatása alatt készített festményről lehet szó.

Mielőtt azonban Plinius hozzákezdene az általa ismert Euphranor-féle képek felsorolásához, előbb még általánosságban jellemzi művészetét. És itt egyik kifejezésében ismét elárulja, hogy anyaga felett nem bírt áttekinteni, sőt azt határozott terv és egység nélkül, csaknem öntudatlanul szerkesztette össze. „Ő volt az első — úgymond — a ki a hősök megjelenésében méltóságot fejez ki és a ki a symmetriát alkalmazza.“² Ezzel szemben tudjuk azt, hogy a symmetria törvényeinek kutatásával előtte már jó idő óta foglalkoztak és ezen a téren sikereket is értek el. Különösen pedig Parrhasios vitte ezen a téren ő előtte sokra. Brunn éppen ez alapon aztán messzesemenő következtetéseket tesz a Parrhasios és Euphranor közt levő szellemi rokonságra. Igaz ugyan, hogy mindkettőről ugyanazt jegyezte fel Plinius, amarról: „primus symmetriam picturae dedit“. emerről: „primus videtur usurpasse symmetriam“ szavakkal, de azért nézetünk szerint olyan részletes összehasonlításokra, a minőkbe Brunn beletéved, nincs semmi alapunk sem. Itt csak annyit fogadhatunk el valóság gyanánt, hogy Euphranor tovább haladt azokon a nyomokon, melyek a Parrhasios pályáját jelzik, sőt, a mennyiben már ő utána következett, talán tökéletesítette is. De hogy ezen a téren valami nagy dicsőségben nem lehetett része, az is mutatja, hogy a symmetriáról írott könyvét Plinius a kevésbbé jelentékeny külföldi forrásművek között említi fel. Már pedig, ha valami nagy haladást képviselne, akkor elméleti munkájának is nagyobb volna az értéke és bizonyára Vitruvius is több méltányossággal szólna róla. Éppen azért itt éppen úgy, mint sok más alkalommal is tettük már, Plinius szavainak az értékét jócskán le kell szállítanunk.

A hősök méltóságának kifejezésére való törekvéseket sem lehet éppen elsőnek tartanunk. Plinius categorikus kijelentéseinek

¹ L. Overbecknél 1797.

² „hic primus videtur expressisse dignitates heroum et usurpasse symmetriam“ Nat. Hist. XXXV. 128.

itt is határozottan ellentmond lentebb ő maga: „sed fuit in universitate corporum exilior.“ Ezt az ellentmondást alig enyhíti, sőt bizonyos tekintetben még feltünőbbé teszi, mikor azt mondja: „... et capitibus articulisque grandior“. Hiszen a görög művészet történetében éppen azt tapasztaljuk, hogy a nagy méretekre törekedtek, s a fenségnek éppen a nagyság volt főalkotó eleme és kifejező eszköze. Éppen ezért különös és következetlen Plinius ítélete, midőn Euphranor alakjait testben kicsinyeknek, gyengéknek s egyszersmind méltóságosaknak mondja.

De talán csak látszólagos ez az ellentmondás? Próbáljuk meg összehangba hozni Plinius állításait.

A görög képzőművészet alakjait a nagy test mellett a legtöbb esetben az aránytalanul kis fejek jellemzik. Gondoljunk csak a kifejlett izmú, vállas atlétákra, discussvetőkre s mindenek előtt a farnesi Hercules óriási alakjára és kicsiny fejére! A képírásnál nincsen okunk a fejlődésnek ellenkező irányára következtetnünk. És ha aztán valaki, mint Zeuxis, kinek jellemzésére Plinius, Quintilianus-szal ellentétben, ugyanazokat a szavakat használja — *grandior in capitibus* — és Euphranor, súlyt fektet az arcz kifejezésre és lélektani jellemzésre s a fejeket nemcsak gondosabban dolgozza ki, de ugyanebből a célból nagyobbaknak is mintázza: ez az általános szokástól elütő egyéni törekvés méltán keltett közfeltűnést, s különös nevezetesség gyanánt méltán jegyezték fel, s méltán emlegetik az ehhez nem szokott ókori írók. Ezért azt hisszük, a testidomok és a fej éles szembeállítására nem kell valami sokat adnunk, s abból nem szabad messzebbmenő következtetéseket lehoznunk; az egész inkább a fej nagyságának és pontos kivitelének kiemelését, mintsem a többi testrészek aránytalan kicsinységét jelenti. Ha nem felejtkezünk el Plinius excerptáló módszeréről és stylbeli pontatlanságáról, a melylyel idáig is lépten-nyomon találkoztunk, akkor fejtegetéseinket, úgy hisszük, el lehet fogadni s ezeknek a nyomán bárki is megtalálja azt az utat, a mely Pliniusnak ebből az ellentmondásából kivezet.

Fejtegetéseinkhez az ókori írókból bőven idézhetjük a bizonyítékokat. Az Ulisses-képen a főalak körül settenkedő alakok valóban éltek és mély gondolkozást árultak el, a mint Plinius mondja. Lukianos az őrzöngő Ulissesről mond hasonlót. Pausanias szerint pedig Theseus, mint az athenei jogegyenlőség kép-

viselője jelenik meg, a mely szerepbe szenvtelen és kifejezés nélküli arczczal, mindennapi fővel bizonyára nem illett volna be; s ugyanennek az írónak a följegyzése szerint a „lovasesatán“ felismerhető képmások voltak. Mindezek mutatják, hogy Euphranor a lélekállapot kifejezésére s ebből a célból az arcra, a fejre kiváló gondot fordított.

De másrésről a „tizenkét isten“ képe s különösen Valerius Maximusnak ezekről fenmaradt feljegyzése azt is mutatják, hogy a külső megjelenés, a fellépés fenségének a kifejezésére is volt ám gondja; ezt pedig ókori felfogás szerint elhanyagolt testtel képzelni sem lehet.

Mindezek megmutatják a helyet is, a melyet Euphranor művésztársai között elfoglalt. Mint a Parrhasios vívmányainak egyik alkalmazója, az ő nyomain halad. De több oldalúságát mutatja, hogy ilyen irányú törekvései mellett főgondja volt a lélekállapotok kifejezésére. Ennek az iránynak pedig Aristeides volt az első nagyobb szabású képviselője. Ebben a tekintetben tehát ő mellé sorozhatjuk. Különbség azonban mégis van közöttük; mert Aristeides a testi szenvedés kifejezését is kereste, Euphranor pedig erre a térre nem követte.

Színezés dolgában, úgy látszik, azokkal tartott, a kik viasszal dolgoztak. Plinius legalább ezek között említi fel és sehol sem mond olyat, a mivel ezt megtagadná. Sőt, mint színezőt is kidicséri, midőn Theseusének élethű és férfias carnatióját a Parrhasioséval szemben kiemeli. Ugyancsak Plinius szerint a színekről elméleti munkát is írt, a mi kétségbevonhatatlanul bizonyítja, hogy foglalkozott ezzel a kérdéssel. Még többet mond Vallerius Maximus, mikor azt állítja Neptunusáról: „excellētissimis maiestatis coloribus complexus est.“

Úgy hiszszük: ezekben mindent elmondtunk Euphranorról, a mit Plinius és a többi auctorok összevetéséből róla megállapítani lehet. Brunn azonban tovább megy ennél. Ő megalapítóját látja benne egy új iskolának, a mely a testi megjelenésre szorítkozva, a nagyszerűség és méltóság (μεγαλότητον και αξιοματικόν) kifejezését tartja főfeladatának, épen úgy, mint az a Phidias művészetének volt magasabb, eszményibb értelemben legjellemzőbb tulajdona. Azonban, a ki ismertetésünket figyelemmel kísérte, meggyőződhetett arról, hogy ez az állítás téves, s annak igazolása, erőltettség dolgában, minden képzeletet fölülmul.

Brunn épen azt állítja, a mit Plinius határozottan tagad. A nagyszerűséget „in Beschrenkung auf die Auffassung der körperlichen Erscheinung“ megszorítással értelmezi. Plinius pedig ezt mondja: „in universitate corporum exilior“. Fentebb már kifejeztük véleményünket Plinius e helye fölött. Azonban ha nem fogadjuk is el szó szerinti értelemben ezt a kifejezést, annyi súlya mégis van, hogy kizárja a Brunn-féle föltevést. Az éles eszű műtörténész ennél a kérdésnél mennyire megakad érvek dolgában, ez is mutatja, hogy hivatkozik *Varrora* is¹ ki Euphranort, a kisebb genreban dolgozó Kallikles-szel állítja szembe és az „altitudo“ szóval jellemzi. Nézetünk szerint azonban ez mit sem bizonyít, mert ahhoz, hogy valakit szembeállithassunk egy talán kicsinyességbe vesző, vagy kicsiny, igénytelen tárgyakat feldolgozó festővel, egyáltalában nem szükséges a nagyszerűsége törekvés iskolájának a felállítása. Az állatfestő Pállikkal bárki teljes joggal szembe állíthatja bizonyos tekintetben Munkácsyt a nélkül, hogy ezzel őt a vallásos festészet megalapítójának mondaná. Egyébiránt Brunn maga is beismer annyit, hogy bizonyítékai számban csekélyek. Talán sikerült feltüntetnünk, hogy bizonyító erőben is jelentéktelenek.

Euphranor, igenis, kiváló alakja a görög képírásnak, sőt ismertetett műveiből az is világos, hogy kedvelte és művelte a nagy stylt, de hogy ennek a stylnek és iskolának megalapítója lett volna, azt a fennmaradt irodalmi emlékekből egyáltalában nem lehet kimagyarázni.

Euphranor tanítványai közül Plinius *Charmantilest* és *Antidotost* említi. A többi író előtt mindkettő ismeretlen.

Ez utóbbiról szerzőnk azt mondja, hogy legfőbb dicsősége tanítványa, Nikias volt. Ez a megjegyzés mutatja, hogy maga nem lehetett elsőrangú művész.

Ennek a tanítványnak, *Nikiasnak*, virágzási korát Brunn különböző egybevetések alapján a 108—118. ol.-ra teszi.² Ez a meghatározás azonban már csak azért is bizonytalan, mert már az ókorban sem tudták határozottan, vajjon ez a Nikias azonos-e azzal, a ki a 112. ol.-ban dolgozott. Magánkörülményeiről általában keveset tudunk és Plinius is hallgat ezekről.

¹ L. *Overbecknél* 1805. sz. a.

² I. m. II., 111. és köv. ol.

Művei közt első helyen „Nemea“-val találkozunk (XXXV. 131.). Silanus Ázsiából Rómába vitte, s a mint egy más helyen is olvassuk (XXXV. 27), ezt a képet Augustus annyira becsülte, hogy még egy másik társával együtt a curiában állíttatta ki.¹ Az ülő Nemea egy oroszlán felett pálmát tart, mellette egy botra támaszkodó öreg áll, kinek feje felett egy kétfogatú kocsit ábrázoló tábla függ. Ebből a leírásból az látszik, hogy itt allegorikus ábrázolással van dolgunk. Tudjuk ugyanis, hogy az 51. ol.-tól kezdve a nemeai Zeus szent ligetében, a minden három évben ismétlődő nemzeti jellegű játékokat, az ú. n. nemeadokat, tartották, a melyeknek ideje alatt az egyes államok épen úgy kötelezték magukat a fegyverszünetre, mint az olympiadok tartamára. Azt hisszük tehát, hogy a magyarázatot téves volna a Herakles által ugyanitt megölt oroszlánra vinni vissza; mert a szörnyeteg legyőzetvén, nem szolgálhatott rá a koszorúra. Sokkal természetesebb magyarázat az, hogy az oroszlán alatt a a győztes bajnokokat kell értenünk, a kiknek a görögség nevében Nemea helyi nymphája nyújtja a zeller vagy olaj koszorút és a pálmát. Az oroszlán annyival inkább a győztes küzdőknek lehetett az ábrázolója, mert ezeken a játékokon főleg a testi ügyességnek nyílt versenytere (ἀγων μουσικός, γυμνικός, ιππικός). Az öreg feje fölött függő táblára festett kettős fogat szintén ezt bizonyítja. De, hogy magának az öregnek mi lehetett a szerepe, annak helyes megfejtését bajos megtalálnunk.

(Folyt. követk.)

Ifj. Mitrovics Gyula.

¹ Ezen a második helyen Plinius nem jegyzi ugyan fel a művész nevét, de magát a tényt a felállíttató neve nélkül már az előbb idézett mondatban is említi és így gyaníthatjuk, hogy a két helyen egy dologról van szó.

KANT VALLÁSTANA.

— Első közlemény. —

„A tiszta ész kritikája“ második kiadásának előszavában Kant maga a saját korszakos ismeretelméletéről, mint kopernikusi felfedezésről beszél „ki miután nem boldogult az égi mozgások magyarázatával, ha föltette, hogy a csillagok serege a néző körül forog: megpróbálta, nem sekerül-e majd jobban, ha a nézőt forgatja, a csillagokat pedig nyugalomba hagyja“. S miként Kopernikusnak, úgy Kantnak is a kísérlet fényesen sikerült. Nem mintha a föld állna s a csillagok forognának körül; ellenkezőleg, a vizsgáló csillagász forog földjével együtt a csillagok körül... Nem mintha a szemléletek alkalmazkodnának a tárgyak mivoltához; ellenkezőleg e tárgyak, mint érzékiségünk („Sinnlichkeit“, természetesen nem erkölcsi, de tisztán sensualistikus értelemben) objectumai, alkalmazkodnak szemlélő képességünk mivoltához. Ez azon kopernikusi felfedezés, a melylyel Kant a régi, akár empiristikus, akár idealistikus, de mindkét esetben dogmatikus ismeretelméleteket megdöntve, egy új ismeretelmélet alapjait rakja le s egyúttal a philosophiai gondolkodásnak egészen új irányt szab.

Ezen kopernikusi vonás jellemzi Kantnak vallásböleleletét is. A vallás — szerinte — lényegében erkölcsiesség. A kettő tehát egy s a mennyiben mégis a kettő — mint jelenség — közötti viszony kérdése döntésre kerül: nem az a felelet, a mi eddig általán hangoztatva volt, hogy az erkölcsiesség a valláson alapul; hanem épen ellenkezőleg az, hogy vallásos életünknek őseredeti forrása az erkölcs, mint autonóm öslényegünk; tehát hogy a vallás nem valami kívülről belénk ihletett állapot, de ethikai életünknek benső szükségyszerű folyománya.

Nem volna helyén már most e kopernikusi tétel bírálatába bocsátkoznunk; de szükséges volt arra mindjárt kezdetben ráutalunk, mert Kant egész böleseleti vallástanának az a biztos kulcsa.

Hogy miért kellett az ő philosophia vallástanának (mint általában egész böleseletének) ily irányt vennie, arra ismét a legtermészetesebb kulcsot azon történeti viszonyok szolgáltatják, a melyek között őt úgy a theologiai mint a philosophiai fejlődés mezején megjeleneni látjuk. A theologiában ez idő szerint a legnagyobb szerepet a Spener-féle pietismus és az orthodoxia játszik. Mindkettő egy dicsőbb multnak korban elgyengült örököse; mindkettő egyaránt képtelen a kor szabadabb, érzéki vagy aesthetikai élvezetre hajló irányzatainak, mint a deismus vagy sensualismus, gátat vetni; ellenkezőleg mindkettő — akaratlanul bár — csak a rationalismus útját egyengeti: amaz a hitélet gyakorlati oldalának s a sentimentális subjectivismusnak hangsúlyozása, — emez pedig azon törekvése által, hogy dogmatikai subtilis elméleteit észokokkal igyekezett igazolni. A philosophiában viszont ott látjuk az új kor két nagy irányzatának, a Bacon által inaugurált empirismusnak s a descartesi idealismusnak két nyulványát; egyik (idealistikus) oldalon a Leibnitz után fölszínre s hatalomra jutott Wolf-féle dogmatikus rationalismust, mely büszkén praetendálja magának, hogy az észből (ratio) mindent demonstrálni képes; másik (empirikai) oldalon az angol-francia sensualismust (Locke, Condillac, Helvetius), mely csakhamar durva materialismussá fajul (La Metrie) s a scepticismus által (Hume) támogatatik. E mellett a korszellem telve törekvésekkel több világosság, felvilágosodás után; bizonyos ellen-szenv kap felszínre minden létező korláttal s renddel szemben s minderösebbé lesz az előítélet, hogy minden az észből teljesen kimagyarázható.¹

Ez utóbbi tekintetben idealisták s empiristák között (értem itt a Descartes és V. Bacon után leszármazott irányokat a leg-tágabb értelemben) csupán abban volt különbség, hogy míg amazok szerint az ész a világ összes titkainak felfogására képes és jogosult: addig ezek, bárha ragaszkodnak is a gondolkodás autonómiájához, de bizalmatlansággal vannak erejéhez . . .

¹ V. ö. *Utrici* „Kant“ cz. értekezését a Herzog F. Realencyklopaediában.

Kant tehát első sorban is e zűrzavarban világosságot keresni volt hivatva; s midőn ezen az ész és gondolkodás autonómiájára támaszkodó különféle irányok ellentétes eredményeit látta, a melyek mind egytől-egyig igazak nem lehetnek, bárha annak látszanak s igyekeznek is látszani: fel kellett merülni elméjében a gondolatnak, hogy — hátha egyik irány sem helyes, hátha, hogy igazsághoz eljussunk, előbb megvizsgálók a kritika világánál, mi az, a mit az eddigiek tanítottak s mi kell ahhoz, hogy valamit tudjunk; más szavakkal: milyen a mi ismeretünk s meddig tart annak köre, ereje? Így keletkezik a philosophia új iránya, az ismerettan, a mely a megismerés feltételeinek megismerését minden metaphysikai spekulatio fölé és elé helyezi. Ezen irány rendszeres megindítója Locke, folytatója Hume s végleges kifejtője Kant. Ez ismerettan világossága a kritika, — alapja, a melyre épít, de a melyet előbb mivoltában megállapít. észtermészetünk, mely bárha magára egy is, de három functionban érvényesül és pedig, mint elméleti megismerés, mint akarattévékenység s mint az érzelemben gyökerező ítélőképeség. Innen Kant három főműve: az észnek mint tiszta, — mint gyakorlati észnek s mint ítélőképeségnek kritikái. („Kritik der reinen Vernunft“; „Kr. d. praktischen Vft“; „Kr. der Urtheilskraft“.)

E jelenség mellett kiemelendőnek tartjuk s különösen hangsúlyozzuk azon tényt, hogy Kantot a maga kutatásaiban tulajdonképen *vallásos érdekek vezették* és pedig az ész mindhárom functionjának bírálatában egyaránt. Főműveit vizsgálva: kutatásai az ismeret mezején az igaz, a morál mezején a jó, és az aesthetika mezején a szép körül végül is mind theologiai kérdésekre vezetnek. Nevezetesen: a „Kritik der reinen Vernunft“ és a „Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik“ cz. műveiben, megállapítván az eredményt, hogy ismeretünk csak a tapasztalati, a jelenségvilágra szorítkozik, tehát a vallás tárgyára nem: reáutal azon subjectív szükségszerűségekre, hogy mégis valóságos alapfogalmakat kell képeznünk; — a „Grundlegung zur Metaphysik der Sitten“ s a „Kritik der praktischen Vernunft“ cz. műveiben arra tanít, hogy az öntudatunkba közvetlenül s kiírt-hatatlanul beoltott erkölcsi törvény feltétlenül kényszerít bennünket arra, hogy az Isten, az akaratszabadság és a halhatatlanság eszméit, nem ugyan mint ismeretet (mert hiszen az eszmék nem jelenségek), de mint az erkölcsi törvény végrehajtásához szük-

séges előfeltételeket, tehát erkölcsi postulatumokat fogadjuk el, s hogy ez azon theologia, a melynek aztán szükségszerűen a vallásra kell elvezetnie; — a „Kritik der Urtheilskraft“ pedig, miután előbb utalásokat tartalmazott volna a vallás és a morál benső rokonságára, majd meg a physiko-theológiának a természetben mutatkozó czélszerűség elvének hangsúlyozása által új megokolást adott volna, végül is annak kimutatásával zárul, hogy igaz ismeretre csak az ethikotheologia vezethet, mert a természet végeztéljének csakis az ember tekinthető, és pedig mint morális lény.¹ Itt van aztán adva az átmenet a vallás közelebbi philosophiai tárgyalásához, mire nézve a források a „Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft“ és a „Streit der Facultäten“, melyekben megállapítja a maga bölcséleti vallástanát, a mely éppen tanulmányunk közelebbi tárgyát képezi.

Érdekes itt megfigyelni, hogy mint tér át Kant az abstract elméleti kutatások mezejéről a gyakorlati életre s itt is végső sorban a vallásra. Fent hivatkozott műveinek sorrendje e tekintetben, keletkezésük évszámaival igen érdekes tanúságot nyújt.² Nagy elméje, midőn kezdve az ismeret kérdésének tisztázásán, végül a vallásra, ennek philosophiai kifejtésére jut, egy bölcshelyzetével s fenségével hirdeti a különböző philosophiai irányok örök békéjét s oszlatja el a facultások vitás kérdéseit, ideális moralismusának fenséges magaslatáról vizsgálva s ítélve meg azokat.

Kant műveinek e benső, fejlődő egymásutánjára szükséges volt e helyen ráutalnunk, mert ez világosan mutatja nekünk is az utat és irányt, a melyen Kanttal együtt végig haladnunk kell, ha a vallásra vonatkozó bölcséleti felfogását *rendszerével való benső összefüggése alapján* akarjuk megismerni. Ámde a Kant bölcséletének ezen alapjában vallásos motivumokból vezetett irá-

¹ V. ö. *Pünjer*: „Gesch. der christl. Religionsphil. seit der Reformation“ 1883. 4 sk. I. A felfogással, hogy Kantot tulajdonképen vallásos érdek vezette kutatásában, teljesen egylényegű azon phil. történetészek felfogása, a kik Kant egész bölcséletét egészben véve ethikai alapon nyugvónak s erkölcsi eredményeken végződőnek mondják, minthogy a vallás K. szerint az erkölcsön alapul.

² Kritik d. r. Vft: 1781., Prolegomena: 1786., Kritik d. prakt. Vft: 1787., Kr d. Urtheilskraft: 1789., Relig. innerhalb: 1793., Streit d. Facult: 1798.

nyára utalnunk kell más okból is. Az ő észvallását ugyanis sokan — hogy joggal-e és ha igen, milyen joggal, az maradjon itt függőben — megtámadták s őt magát is a legbrutálisabb vallástalansággal vádolták. Ám e vád — nézetünk szerint — Kantot csak a merev betűorthodoxia álláspontjáról érheti. Az elfogulatlan kutató, ki Kant bölcseleő egyéniségét kortörténti meghatározottságában tekinti, ha még vele egészen ellentétes philosophiai elveket vall is, kénytelen előtte a legnagyobb tisztelettel és hódolattal meghajolni s elismerni azt, hogy bárha a positiv egyházi tan-tételeket nem is méltatta úgy, a mint azt egyházi oldalról meg-kivánták volna, de — mondjuk egyoldalú — morális vallási álláspontját a positiv egyházi hitcizikkekkel mindig iparkodott egységre juttatni s e mellett mindenkor mint a szellem- és tan-szabadság rettenthetetlen híve nyilatkozik meg.¹

De a mi legfőbb s a mit még itt kell előzetesen kiemel-nünk : *Kant a vallásphilosophia tulajdonképeni megeremtője*. Az őt megelőző kor, ismeretében, hitében egyaránt, dogmatikus volt. Hogy ismeretében miért, arra már utaltunk s lesz még a további tár-gyalások folyamán módunkban reá utalni ; — hogy hitében miért arra ismét megfelel ama tény, hogy — akár elfogadták, akár elvetették, az itt mindegy — az őt megelőző kor bölcésészei rend-szerint a vallásnak csak egy megjelenési formáját tartották szem előtt s még csak Kant volt az, a ki a vallást, mint az ember benső psychologiai állapotát, tehát mint, a mely minden ember-nek lényegével elválaszthatlanul összefügg, önmagában és önma-gára tekintve, tette bölcselemi vizsgálódása tárgyává, úgy hogy kriticismusa itt is feltétlen úttörő jelentőségű. E kriticismus lényege a kétely minden kész képzetrel s fogalommal, tehát az összes vallási metaphysikai képzetekkel s fogalmakkal szemben is s látni fogjuk, hogy „Kant itt még minden őt megelőző vallásos skepticis-musnál is radikálisabb, mert míg e skepsis legalább a vallás egyes töredékes alaptételeit érintetlen hagyta, ő maga a dog-matikus hitnek ez utolsó maradványait is szigorú kritika tárgyává tette s tarthatatlanságukat feltárta (a mennyiben t. i. nem *mint* dog-

¹ V. ö. Rosenkranz előszavát Kant műveinek általa eszközölt kiadásához. „I. Kant's sämmtl. Werke“. Leipzig. 1833. I. k. XII—XIII. l.

Egyszerűség okából megjegyzem, hogy Kant iratait további tárgyalásomban *e kiadás szerint* fogom idézni.

matikai s *ezért* hitelre méltó abszolút tantételeket, de mint a praktikus ész postulatumait állapítja meg az Isten, szabadság és halhatatlanság tanait). Ámde a negatio Kant eljárásának csak egyik oldala volt; a régi metaphysika rozoga épületét ő csak azért döntötte meg, hogy solidabb alapokon újat emeljen s a mit az értelmi tudástól megtagadott, azt visszaállította az erkölcsi tudat révén“. ¹

Látni való az eddigiek alapján, hogy Kant bölcseleti vallástana kettős alapon épül fel. Egyik a negatív, vagy ismeretelméleti alap, a melyen Kant a vallást kiragadja az értelmi megismerés sphaerájából; másik a pozitív vagyis gyakorlati, erkölcsi alap, a melyre a vallást közvetlenül építi. Ezen kettős alapvetés után jön még csak maga a vallás, lényege s jelensége szerint, tárgyalás alá. Mielőtt azért a vallás lényegével s jelenségevel magával foglalkoznánk, vizsgáljuk meg elsőben is ama kritikai alapépítményeket, a mint egyébként is nemcsak benső logikai, de külső időrend szerint is egymásután jelentkeznek. ²

I. Kant vallástanának negatív előkészítése, ismeretelméleti úton.

Kant ismeretelmélete szükségszerűen épül fel az öt megelőző philosophia két főirányán, melyek egyrészt Verulami Bacon inductiv empirikai, másrészt Descartes René deductiv mathema-

¹ V. ö. *Pfleiderer*: Die Religion“ Ihr Wesen u. Geschichte I. k. 5--6. l. Lipsec, 1869.

² Bárha Kant — mint mondtuk — a vallásphilosophia megteremtőjének tekinthető, a mennyiben a vallást mint jelenséget, tisztán az ember pszichologiai lényéből igyekezett megállapítani, vallástana azért csak (philosophiai) vallástan és nem vallásbölcselet, mint azt sokan nevezni szeretik. Ha tény az (már pedig Kant szerint bizony épen alaptény), hogy „fogalmak szemléletek nélkül üresek“: akkor vajmi következetes dolog, hogy a vallásbölcseletnek a vallás fogalmát annak empirikai szemléletei alapján kell megalkotnia, más szóval, hogy a vallásbölcseletnek összehasonlító vallástörténeti alapon kell nyugodnia. Kantnak ez összehasonlító vallástörténeti iránt nincs nagy érveke. Műveiben találunk ugyan a különböző vallásokra utalásokat, sőt *Pöhlitz* által kiadott „*Vorlesungen über die philosophische Religionslehre*“ (II. kiad. Lipsec, 1830:) cz. művéhez csatol is egy rövid vallástörténeti visszatekintést *Meiners* „*Historia doctrinae de uno vero Deo*“ cz. m. alapján; e függelék az azonban maga a kiadója az egész mű leggyengébb részének minősíti. Kant maga is, mint az idézett czimből,

tikai módszereiből fejlődtek ki, s melyeknek mindegyikét, tekintettel arra, hogy az ismeret lehetőségének s körének kérdésért közelebbi vizsgálatuk tárgyává nem tették, egyaránt a dogmatismus jelzőjével illelhetjük. Az empirismusnak, mint e tant a leghatározottabban Locke kifejezte, a lélek „tabula rasa“, ismeretünk tehát tisztán érzéki, tapasztalati eredetű s a szemlélet tárgyai szerint idomul; az idealismusnak viszont — mint ezt még maga Descartes megállapította — az ismeret forrásai a velünk született eszmék, ismeretünk tehát pusztán fogalmi s e fogalmakból mathematice levezethető. Kant mindkét felfogást, mint egyoldalú s tökéletlen irányzatot, épen az ismeret megbízhatósága érdekében, tagadásba veszi; másrészt azonban, szemben az idealismussal (az empirismussal egyezően) állítja, hogy az ismeretet mindig a tapasztalat előzi meg, vagyis hogy ismeretünkben mindig van egy a posteriori elem, viszont szemben az empirismussal (az idealismussal egyezően) hangsúlyozza, hogy a tapasztalatszerzéshez mindig bizonyos, a mi ismerő tehetségünkkel adott a priori elem is járul, a minek forrása tehát nem kívülről, a jelenségvilágban, de bennünk magunkban, önünkben van. Az említett két irány között vergődő skepsist Kant szintén elvetendőnek tartja, a mennyiben t. i. ez azt törekszik bebizonyítani, hogy az emberi gondolkozás azon követelményeinek, melyeket ellenében

de meg a „Religion innerhalb stb.“ főszakaszaiból is látjuk, nem vallásphilosophiát, de „philosophiai vallástant“ akart adni; sőt a „Streit der Facultäten“ előszavában világosan meg is mondja, hogy vallástani főművének „Religion *innerhalb* der Grenzen der blossen Vft“ czimét teljes szándékossággal állapította meg, mert nem az volt a célja, hogy a vallást mint pusztá észproductumot (kijelentés nélkül) értsék alatta, hanem az, hogy mindazt, a mi a kijelentett vallásban, illetőleg a bibliában *a pusztá ész által is* megismerhető, összefüggésben előadja. Kant tehát csak a keresztyéniséget tartja mindig szemei előtt. S helyesen mondja *Pünjer* (i. m. 36 l.), hogy Kant e főműve „nem akar vallásphilosophia lenni modern értelemben, mert nem az a feladata, hogy a vallás lényegét psychologiai s történeti jelenségeinek megvizsgálása alapján állapítsa meg; egyszerűen philosophiai vallástan az, vagyis természetes theologia, a mennyiben t. i. a vallásos tanokat, a kijelentésre való tekintet nélkül, csupán az ember lényegének megfigyelése alapján akarja kifejteni s megérteni“. Ezért nem szólunk mi sem itt Kant vallásbölcseletéről, hanem csupán bölcseleti vallástanáról, vagy még egyszerűbben „vallástanáról“. Ennyit tanulmányunk czimének igazolására.

bármelyik dogmatikus irány felállít, megfelelni képtelen, minek folyománya, hogy a skepticismus az embernek az ismeretre való képességére nézve kétségbeesik s kétségben hagy. Ez irányzat ellenében tehát Kant nem kritikai mivolta, de kritikájának elfogult s ennyiben ugyancsak dogmatikus jelleme miatt száll sikra s a maga eljárását kritikainak nevezi azért, mert feladataul az ismeretnek minden dogmatikus elfogultságtól menten való megvizsgálása mellett csupán azt akarja megállapítani: képes-e gondolkozásunk tudományos ismeretre s mi ez ismeret lehetőségének feltétele és köre?

Kant ismeretelméletének ¹ kiinduló pontja, hogy különbséget tesz, Locke módjára, ismerő tehetségünk passiv és activ, fogékony és cselekvő, vagy mint ő maga nevezi, receptiv és spontán formái között, melyek gyökerükben egyek bár, de nekünk mint ismeretünknek két egymástól teljesen különálló és működő ágai jelennek meg, úgy azonban, hogy azért az ismeret csak a kettőnek egymást kiegészítő működése alapján lehetséges. Ismerő tehetségünk e két ága: az érzékiség (Sinnlichkeit) és az értelem (Verstand.) Amaz a fogékony nő; ez a megtermékenyítő férfi. Amaz azon tehetség, a melynél fogva képesek vagyunk a tárgyi világ benyomásainak, a képzeteknek szemléletére; mely képzetek, szemléletek alapján aztán értelmünk a tárgyak megismerésére, fogalmára jut el.

Ám mind a kettőben, szemléletben s fogalomban meg kell jól különböztetnünk a rendelkezésünkre álló sokféle s változó, tehát empirikai anyagot az ezt befogadó s feldolgozó változatlan formától s keresnünk kell mindkét mezőn ismerő tehetségünk ama változatlan alapelemeit, a melyek, szemben a tapasztalat nyújtotta egyedivel s esetlegessel, az egyetemesség s szükségszerűség bélyegét hordozzák magukon s ép ezért a prioriak s teljesen tiszták. Az a kérdés tehát immáron: vannak-e valóban ilyen a priori, vellünk magunkkal adott, tehát nekünk magunknak ismerő lényegünket alkotó, egyetemes és szükségszerű, tiszta szemléleteink és tiszta fogalmaink?

Kant e kérdésre igenlő feleletet ad, kimutatva, hogy ilyen tiszta szemléletek: a tér és az idő, amaz mint a külső, ez mint

¹ Ez egész részletre források a „Kritik der reinen Vernunft“ és a „Prolegomena“.

a benső érzékelés formája (Transe. Aesthetika); továbbá, hogy ilyen tiszta fogalmak a kategóriák, melyek szerint a szemlélt dolgokra vonatkozó ismeretünket, mint ítéletet, okvetlen megfogalmazzunk kell; e kategóriák: a quantitas, qualitas, relatio és modalitás (Transe. Logika. I: Tr. Analytika). Ismerő képességeinknek e két alapeleme egymással elválaszthatlan, kölcsönható viszonyban van; úgy annyira, hogy egyik a másik nélkül teljesen értéktelen s képtelen, vagyis a mint Kant ezt maga mondja: „Szemléletek fogalmak nélkül vakok; fogalmak szemléletek nélkül üresek“.

S e megállapodásunk aztán igen fontos következtetésekre készítet. Arra, hogy ismeretünkben az a priori és a posteriori elemek elválaszthatlanul egybeolvadnak; hogy tényleg ismeretünk alapja a tapasztalat, de a mit tapasztalunk, az csak a mi tapasztalatunk; a dolog csupán a mint nekünk a tér s idő szemlélete, valamint az értelemkategóriák alapján szükségszerűen megjelen, tehát mint jelenség (Erscheinung) és nem a mint önmagában önmagára létez (Ding an sich) képezi megismerésünk tárgyát. Az empirismussal szemben tehát Kant hangsúlyozza, hogy az ismeretet nemcsak a tárgy, de az én is meghatározza; az idealismussal szemben viszont, hogy oly dolgokról, melyek az én receptivitását nem afficiálják, semmiképen sem lehet ismeretünk; a skepticismussal szemben, hogy sem érzékeink, sem gondolkodásunk nem csálnak, mert vannak biztos inhaeráló törvényeik: általában a dogmatismussal szemben, hogy az elme nem ismerheti meg a dolgokat soha magukban, csakis azok jelenségeit, annál kevésbbé azon dolgokat, a melyek soha semmiféle körülmények között jelenséggé nem lehetnek. Mindebből pedig a végső consequentia, hogy tudományos ismeret igenis lehetséges, tehát a matematikai és természettudományok körén belől, de a metaphysika, mint az érzékfelettinek, a transcendensnek tudománya, minthogy szemléletünknek tárgyát nem képezi, merő képtelenség.

Nem feladatunk itt Kant ismeretelméletének részleteibe bocsátkozni, közelebbről, hogy mikép indokolja ő a tér és idő szemléleteinek aprioritását s a kategóriákat, mint köti össze ismerő tehetségünk e kettős alapelemét egymással s mint vonja le belőlük az épen említett tudományok jogosultságát; mindez más feladatkörbe tartozik. Elegendő volt itt ez ismeretelméletnek lényegére s azon negatív eredményre utalni, a melyre az a meta-

physikával szemben s így minden metaphysikai jellemű vallásos tantétellel szemben eljutott, ezeknek az ismeret számára idegen s hozzáférhetlen voltát hirdetvén.

„Fogalmak szemléletek nélkül üresek.“ Mihelyt tehát értelmünk az idő és tér szerint való jelenségvilágon túl kiemelkedik s a végtelent felismerni akarja: nyomban üres gondolkozássá válik, melynek a valóságban mi sem felel meg, mely tehát teljesen subjectiv, önkényes s igazság nélkül való.

A metaphysika tehát valóságos önámítás: de hát ekkor hogyan lehet az, hogy ez önámító törekvés az emberiségben csak ép olyan általános, mint az „érzékliség“ s az értelem gondolkozása; avagy nem kell-e itt is bizonyos benső szükségszerűséget felfennünk, mely amaz önámítást szüli? Kant ezt a kérdést igenlőleg dönti el s ráutal, hogy ama benső szükségszerűség forrása egy bizonyos logikai látszat, melynek következtében „az értelem alaptételeit, melyek pedig csak a benső tapasztalat körére szorítkozhatnak, transcendens térre viszzük át“. Se „transcendentalis látszat“ fészke az ész (Vernunft). Az érzékliség s értelem kritikája után tehát most Kant kritika alá veszi az ész (Transc. Logika. II: Tr. Dialektika), melyet az értelemmel, mint a fogalomalkotás s ítélet képességével szemben az ideák, illetőleg a következtetés képességének nevez. Az ész „soha sem megy vissza a tapasztalatra, vagy valamely tárgyra, hanem mindig csak az értelemre (ép úgy mint ez ismét az érzékliségre), hogy ebben a különböző ismeretek egységét a priori a fogalmak által megadja“. E következtetések során — midőn a különöst s feltételest megismerni törekszünk ez általánosban vagyis feltétlenülben, — ha totalitásukban vesszük, végül eljutunk oly általános fogalmakra, a melyek már nincsenek feltételezve — s ezek az ideák. Az észnek tehát ép úgy megvannak a maga (a priori) ideái, mint az érzékliségnek a maga (tisza) szemléletei és az értelemnek a maga (tisza) fogalmai. Tekintve pedig, hogy az ész — mint említők — mindig csak az értelemre megyen vissza, szükségszerű, hogy az értelmi relatio kategóriájának három módusa alapján (m. kategorikus, hypothetikus és disjunctivus) az ész három főideát különböztessen meg, ezek: az én ideája, mint minden képzet subjectiv feltételeinek, — a mindenség ideája, mint minden jelenségdolog objectiv feltételeinek, — s az Isten ideája, mint abszolút egész s minden realitásoknak abszolút egy-

sége. Ezen három transcendentális eszme tehát észtermészetünkkel adott, az ismeretre nélkülözhetlen alapkövetelmény, „postulatum“. A prioriak ép úgy, mint a szemléletek és kategóriák s mint ilyenek az értelem használatának principiumai, a melyek megmutatják, hogy ismeretünk mikép hozandó egységbe, mert csak általuk köthetjük össze a különféle ítéleteket egységes rendszerré. Használatuk, jelentőségük tehát nem „constitutív“ mint a kategóriáké, hanem „regulatív“: minden tudomány t. i. csak az én-ről, a mindenségről, vagy az istenről szólhat.

De hát hol van itt az az említett transcendentális látszat, a melynél fogva a tudományos ismeret ez ideákkal magukkal szemben lehetetlenné válik? Ott, hogy az ész ezen az empirikai ismeret lehetőségét biztosító eszméknek, éppen mert az ismeretre abszolút szükségesek s nélkülözhetlenek, constitutív jelentőséget tulajdonít, vagyis nekik megfelelő reális existenciákat vesz fel. Holott pedig az ész erre nincs feljogosítva, sőt még csak azt sem mondhatja, hogy ez eszmék a „Ding an sich“-hel azonosak, mert akkor nyomban az eddigi metaphysika álomködébe vész, a mely „ellenállhatlan illusiótól“ vezettetve, amaz eszméket concrét valóságokként fogta fel. Kant ezért szigorú köteletségének ismeri a hagyományos metaphysika ez álomképeit eloszlatni s teszi ezt, midőn (Tr. dialektika. II. k. harmadik főrész „A tiszta ész dialekt. következtetéseiről“ cz.) az ú. n. felvilágosodás philosophiáját nyomon követve, kimutatja, hogy bárha az ész ez eszméket, mint föltétleneket szükségszerűleg alkotja is; de midőn nekik tárgyi valóságot tulajdonít, akkor reájuk tulajdonképen az értelem kategóriáit alkalmazza s így logikailag képtelen és hamis eredményre jut. Kimutatja szemben az ú. n. rationalis psychológiával, hogy a léleknek (én) s az ő halhatatlanságának kérdése ép oly kevésbé bizonyítható be, mint ennek az ellenkezője, hogy tehát e kérdés nem a metaphysikai spekulatio útján oldandó meg („A tiszta ész paralogismusai“ cz. szakasz). Kimutatja, hogy a mindenségre vonatkozólag is a rationalis kosmologia antiuomiákba bonyolódik, vagyis, hogy eredményei állítók és tagadók egyaránt, tehát egymást megsemmisítik; minélfogva a szabadság eszméje — mert Kantot az egész kosmologia főleg az eszme miatt érdekli, a mely a vallásban mint az akarat praktikus szabadsága jön tekintetbe, de a transcendentális szabadságon nyugszik — elméleti úton be nem bizonyítható, de nem is tagadható; minthogy

pedig az okok ellene s mellette egyenlő súlyúak, természetes, hogy mihelyt újabb okok mellette szólalnak, el kell fogadni igazságát: a mi be is fog következni, de más, mint speculativ úton. („A tiszta ész antinomiája“ cz. sz.). S végül kimutatja, hogy miként az előző két eszme, ép úgy nem bizonyítható be speculativ úton Isten léte sem, minthogy a racionális theologia által e pontra vonatkozólag használt három (t. i. ontologiai, kosmologiai, és teleologiai) argumentum közül egyedül számbavehető teleologiai érv maga is legfeljebb csak a czélszerűen és jól berendezett világ ez alakjának okára, tehát az alakítóra, az alkotóra, de nem magára a világ teremtetőjére enged következtetést. („A tiszta ész ideálja“ cz. sz.)

„Nem gondolom — mondja Kant — hogy a tiszta ész ezen két sarkalatos tétele mellett: van Isten és van jövő élet, valaha kétségtelen bizonyítékot remélhetnénk találni... De kétségtelen bizonyos az is, hogy soha sem lesz ember, a ki az ellenkezőt a legkisebb valószínűséggel, annál kevésbbé dogmatikailag igazolni képes lenne“. Azért „az ellenféllel szemben mindig készek vagyunk bevallani, hogy — non liquet, a mi őt okvetlen zavarba kell hogy hozza, míg mi annak megfordításától épen nem tartunk, miután mindig hivatkozhatunk az ész subjectiv maximájára, minek az ellenfél híjával van, s minek védelme alatt minden vagdalkozását nyugodtan s közönyösen nézhetjük“.

Az eredmény tehát a hagyományos metaphysikára lesújtó, de másrészt mégis — egészben biztató. Lesújtó, mert foszlány-nyá tépi ama „metaphysikai álmokat“; de felemelő, biztató, mert azon ideákat, a melyeket a rationalistikus dogmatismus — tehát a lélek halhatatlanságának, az akarat szabadságának s Istennek eszméit — metaphysikai spekulációval akart beigazolni, nem ejti el egyáltalán, ellenkezőleg mint az ész „subjectiv maximáit“ fenntartja s gondja lesz rá, hogy azokat más úton meg is mentse s biztos magaslatra emelje. Teszi pedig ezt már itt is, midőn e destructiv kritika után („Az ész speculativ elveiből való minden theológiának kritikája“ cz. f.:) a moráltheológiára utal s ezzel mintegy az „Einzig möglicher Beweisgrund d. Dasein Gottes“ cz. művének azon kijelentését juttatja érvényre: „Általán szükséges, hogy Isten létében higgyünk, de épen nem szükséges, hogy azt demonstráljuk is“.

A theologia szerinte ugyanis vagy az észre, vagy a kije-

lentésre támaszkodik. Ez utóbbi, mint az ész spekulációjának körén kívül álló itt tekintetbe nem jön; de igenis az első, a mely ismét az Istennek nevezett „öslényt“ vagy pusztán transcendentális fogalmak segítségével (ens originarium, ens realissimum, ens entium) mint világokat, — vagy pedig a lélek természetéből vett fogalommal, mint legfőbb intelligentiát, világteremtőt fogja fel. Amaz irány a deismus, ez a theismus; amaz istent, ez élő istent hisz; amaz a transcendentális, ez a naturális theologia, melyeknek elseje (a transc. theologia) kosmotheológiára (a mennyiben t. i. amaz öslény létét a mindenség tapasztalatából általában vezeti le) s ontotheológiára (a mennyiben ugyanazt a legcsekélyebb tapasztalat igénybevétele nélkül, tehát tiszta fogalmukból akarja bebizonyítani) oszlik fel; emez utóbbi (a naturális theologia) viszont physikotheológiára (a mennyiben a világban uralkodó természeti) s ethikotheológiára (a mennyiben az ugyanott uralkodó erkölcsi rend és tökély elvére áll) oszlik fel.¹ Ama három első theologia (a kosmo, — onto, — és physiko-theologia) a fentebbiek szerint már meg lett döntve, marad tehát még mint negyedik, illetőleg egyetlen argumentum, a mely azonban nem itt tárgyalatik le, a moráltheologiai, a melyen még amaz észeszmék igazsága megpróbálható. „A legfelsőbb lény tehát az észnek pusztán spekulatív használata számára pusztá ideál, de mégis hibátlan ideál marad; oly fogalom, mely az egész emberi ismeretet befejezi és betetőzi; melynek objectív realitása ez úton nem bizonyítható ugyan, de nem is czáfolható: és ha van erkölcs-theologia, mely e hiányt pótolhatja, akkor az azelőtt csak problematikus transcendentális theologia nélkülözhetlenségét fogalmának meghatározásával és az érzékiség által elég sokszor

¹ A schéma tehát ez:

Theologia			
rationalis		revelata	
		(ez itt tekintetbe nem jön)	
th. transcendentális		th. naturális	
(deismus)		(theismus)	
(Isten = Weltursache)		(Isten = Welturheber)	
1. <i>Kosmo</i> -theol. (mindenség tapasztalatából).	2. <i>Onto</i> -theol. (tiszta fogalmakból).	3. <i>Physiko</i> -theol. (természeti világrendből).	4. <i>Ethiko</i> -theol. (erkölcsi világrendből).

megesalt és a saját eszméivel nem mindig egyező észnek folytonos cenzurájával bizonyítja“. („Krit. der rein. Vft.“ Alexander—Bánóczy ford. 389 l.).

A nagy probléma tehát: Istennek léte, t. i., kihez a vallásban viszonyulunk, megoldását csupán csak a moráltheológiától várja. Ama „non liquet“ alapján ugyan nem dicsekedhetik senki, hogy őt ismeri; de azért az ész „subjectiv maximája“ sem csekélyebb jelentőségű s ez azt mondja: van Isten, kinek léte azonban nem logikai, de morális bizonyosság ténye; s ha az ismeret a hitet nem képes is többé támogatni, a tudás viszont elvesztette minden jogát, hogy e hitet megtámadja, melynek benső tárgyát, Istent, az erköles, mint feltétlen szükséges valóságot, követeli.

Ime, azon „subjectiv kényszer“, a melyre bevezetésünkben hivatkoztunk, a hol hangsúlyoztuk, hogy Kant kutatásai mind végül theologiai kérdésekre vezetnek, s a mely az ismeret kritikájának negatív eredményeivel kapcsolatban is (mely szerint t. i. ismeretünk csak a tapasztalati világra szorítkozván, a metaphysikára s a vallás tárgyára épen nem terjeszkedhetik ki) már vallásos fogalmak képzésére utal. Az isteneszme, a lélek halhatatlanságának s az akarat szabadságának nagy eszméivel egyetemben él az elmében s érvényesülni törekszik; nem fejez ki ugyan többé megismerhető objectiv létet, csak gondolkozásunk benső törvényét, hogy t. i. a végesnél meg ne álljon, de haladjon fel, az általánosítás útján, mind magasabb, mindent magukba foglaló egységekhez. Minthogy pedig e folyamat soha meg nem állhat, teljessé sohasem lehet, tehát célhoz nem érhet: ezért a végső abszolút egyet, mint mindennek ős feltételét, de magafütlétlent a theoretikai ész soha el nem éri: „A végtelen a theoretikai ész számára mindig végtelenség, örök elérhetlen ideál marad“ (Pfleiderer i. m. 7. 8. l.). S hogy ez ideál nem „metaphysikai álom“, de igaz valóság, erről bizonyosságot majd a morál, a gyakorlati ész lesz hivatva szolgáltatni.

Visszatekintve az elmondottakra, igazat kell adnunk Pölitznek, midőn (i. m. XIV. l.) hangsúlyozza, hogy Kantot jogtalanul vádolják vallástalansággal, sőt atheismussal. Ellenkezőleg, már az ismeret kritikájáról szóló e legclassikusabb művéből is kitűnik, hogy ő lényegében vallásos ember volt, vallásosabb tán, mint sokan, a kik őt atheismussal vádolták; s hogy épen az ő tanítása volt hivatva az atheismusnak és vallástalanságnak — leg-

alább philosophiai téren gátat szabni. Urci (i. m. 339—340. l.) a „Kritik der reinen Vernunft“-nak méltán különös érdemül tudja be, hogy annak következtében, bárha az a lélek természetére, a világ keletkezésére, s Isten létére és lényegére vonatkozó dogmatikai tanokat teljes bizonyíthatlanságukban fel is tárta, de egyúttal másrészt minden lehetőségét kizárta annak, hogy a lélek hallhatatlansága, az akarat szabadsága s Istennek existenciája épen materialistikus okokból kétségbe vonassanak. Kant ismeretelmélete is, már eredményében, kizárja az atheismust és a materialismust; sőt mivel az ész dogmatismusát is kizárja, valóságos nyereség, a mennyiben ennek következtében „az ész azon mezőre utaltatik, a melyen hatalma egyáltalán érintetlen marad, t. i. a czélok (Zwecke) mezejére, mely minden tapasztalaton túl emelkedik. S a spekulációnak nagy szerencsétlensége, hogy ennyire megkorlátoztatik, talán épen szerencsésévé válik az ember, praktikus rendeltetése számára“.

(Folyt. köv.)

Stromp László.

A SOCIALISMUS MINT POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI SZERVEZET.

(Le regime socialiste. Principes de son organisation politique et économique, par Georges Renard, professeur à l'Université de Lausanne. Paris. Felix Alcan 1898.)

Összefoglaló, rendszeres és tudományos feltüntetésére vállalkozott a socialista tanoknak legutóbb Georges Renard abban a könyvében, mely a „Bibliothèque de philosophie contemporaine“ című francia vállalat legutolsó köteteként hagyta el a sajtót. Valljuk meg, az igen érdekesen megírott s a socialista eszmék fejtegetéséhez sok nyomós érveléssel járó munka más körülmények közt is figyelmet érdemelne, habár konkluzióit nem osztjuk is, de tévedéseinek eloszlatása, általános szempontjainak bírálata épenséggel indokolt ma, a midőn a socializmus fegyverkezése minden vonalon nálunk is megindult.

A socialis kérdést Renard kettős szempontból, politikai és gazdasági oldaláról veszi szemügyre. Egyszersmind a problema tényeit is kettős vonatkozásban tekinti, mint tudományos és erkölcsi tényeket. Azaz támaszkodik egyfelől a társadalmi fejlődést irányzó törvényekre, a mennyiben azok ismeretese s másfelől nem téveszti szem elől azt sem, hogy a kitűzendő cél, akkép cselekedni, hogy a társadalom minden tagja, a nélkül, hogy másoknak ártson, sőt ellenkezőleg, másokat segítve, kifejttesse azon képességeket, melyekkel felruházva van s kivehesse jogos részét azon testi és szellemi élvezetekből, melyeket neki a környező világ nyújt.

Tehát, kiindulva abból a mi van, hogy elérje azt, a minnek lennie kell, törekvése volt összeegyeztetni a lehetőség szerint az igazságosságot és hasznosságot, az egyéni tiszteletet érdemlő szabadságot és a társadalom észszerű szervezetét.

Hogy ezt megértsük, kifejti Renard, hogy minden társadalom kettős jelleget mutat, mely két jelleg kizárhatja egymást, de ki is békíthető egymással, hanem mindenesetre eltörölhetetlen,

mert alapszerkezetében gyökerezik. E két jelleg: a *verseny* tagjai közt minden személyiség teljes kifejtésére, s a *solidaritás* egymással minden egyesnek s az összeségnek jólétére.

Ez eddig tiszta dolog; de Renard tovább megy, s hogy a socialismus észlezes alapját bebizonyítsa, egy hibás láncszemet fűz bele okoskodásába s a társadalom jogi szervezkedése fölépítésénél nem csupán az egyén és egyén közötti jogviszony természetét vizsgálja, a mi magában elég volna a társadalmi és állami közösség eszméje szükségképeni előállítására, hanem azonkívül minden egyesnek egy képzelt egésze, egy önálló konkrét összeséghez való viszonyát is tárgyalása körébe vonja, a mi nyilván illagieus mert ez a föltételezett collectivitás épen csak az egyesek létviszonyainak az abstractiója, azoknak származéka s így nem képezhet külön elemet a társadalmi evolutio processusaiban. Nem vélünk tévedni, ha már itt rámutatunk e tételben a socialista babona eredeti kiinduló pontjára, mely a társadalmat mint a priori létezőt, mint időileg is együttlevőt s önmagától adottat tekinti az ezt alkotó elemekkel s ebből folyólag a hamis tantételek egész sorozatára jut el, a melyek önmagoktól megdőlnék, mihelyt a társadalmi együttlét természetes kialakulását nem zavarjuk meg önkényes föltevésekkel.

Hogy célját elérje Renard, keresi először az *igazságosság maximumát*, valahányszor megállapítandó, hogy a dolgokból és jogositványokból mi kell, hogy illesse akár az egyes egyént, akár a társadalmat vagy annak különböző csoportjait. Másodszorban pedig keresi a *hasznosság maximumát*, valahányszor megállapítandó, hogy mi fontos az egyes és az összes jólétére. Amannál erkölcsi, emennél tapasztalati tények szolgálnak kiinduló pontul.

Sajátságos, hogy Renard ebben és feltűnő hibásan állítja fel a tételt. Szerintünk az igazságosság és hasznosság legalább részben egymást kizáró fogalmak lévén eszmélkedésünkben bizonyos határon az igazságosság maximumának csak a hasznosság *minimuma* felelhetne meg és megfordítva. A hasznosság és az igazságosság maximuma, az erkölcsi életben egymás mellett egyszerűen nonsens. A ki a hasznosság maximumát keresi valamely tényt sorozatban, az föltétlenül az igazság minimumára fog jutni. Másképp állana a kérdés, ha igazságosság és hasznosság egymást kölcsönösen korlátozó viszonyfogalmakat jelentenének itt, de akkor melyik az a közös mérték, a melyikhez viszonyulnia kell az

igazságosság és hasznosság bizonyos összegének? E kettős alaphól konstruálni tehát a társadalmi szervezetet, ezt az erkölcsi dualismust vezetni végig gerinczetén egyáltalán nem lehet.

Vizsgálva már most az egyeseknek egyesekhez való viszonyát, első sorban azok egyenlőtlensége tűnik szemébe Renardnak. Ezen egyenlőtlenségből azonban szükségképen foly egy oly társadalomra nézve, mely az emberi természet szükségleteinek meg akar felelni, hogy minden tagjának egyenlő esély biztosíttassék arra, hogy csorbitatlanul, azaz egyenlőtlen módon fejlődhessenek.

Igen helyesen tehát Renard is abban látja a társadalom igazán demokratikus jellegét, hogy a munkához, az önképzéshez, a tulajdonságok szabad kifejtéséhez tartozó eszközök egyaránt rendelkezésére bocsátassanak mindenkinek; de viszont az arisztokracziát is megilleti a jogos rész abban az értelemben, hogy az értelmiségöknél, jellemességöknél, jóságuknál, munkateljesítésükénél és mindenféle erényeiknél fogva becsülésre legméltóbbak, soron kívül emelkedhessenek s érdemeiknek megfelelő állást foglalhassanak el.

De ez még nem elég. Abban is igazat kell adnunk Renardnak a jövő socialista társadalomra vonatkozó fejtegetéseiben, hogy lehetnek ebben a társadalomban lények (gyermekek, aggok, rokkantak), kik képtelenek a társadalomnak megfizetni munkáikkal tartozásaikat, s a kiket azért még sem szabad veszni hagyni. Sőt igen elmésen okolja meg Renard, hogy például a rachitikus gyermekek segélyezése úgy is tekinthető, mint késő reparálása annak a túlfeszített munkának, annak a nyomorúságos állapotnak, melyre szülők voltak kárhoztatva, vagy mint hosszú lejárátú és kétes elhelyezés, melynek a társadalom egykor gyümölcseit szedheti.

Mindez azonban eddig teljesen összefér a társadalom mai elméleteivel és semmiképen sem vagyunk hajlandók olybá tekinteni, mint a socialistikus eszmék diadalát. Épen úgy az állam politikai szervezetére vonatkozó észrevételek sem képeznek lényeges újítást a socialista programmban a jogállam azon eszményével szemben, melynek fokozatos megvalósítása a modern államtani rendszerek bevallott törekvése. Épen azért bizvást aláírhatjuk Renardnak alább következő fejtegetéseit, melyek a socialista állam politikai szervezetének főbb vonásait konstruálják.

Mindenekelőtt kétségtelen, mint Renard kiemeli, hogy politikai tekintetben az egyénnek fentartott jogok alkotják az úgy-

nevezett szabadságot, ellenben a közületre átruházott jogok képezik a kormányzati hatalmat.

Épen úgy gazdasági téren is. Képzeljük a közhatalmat aránytalanul kiterjesztve s rájuttunk az abszolút communismusra, mely minden egyéni tulajdont eltöröl. Ellenben terjeszszük ki vég nélkül az egyén jogait s megkapjuk az individualismust, mely semmi collectiv tulajdont nem tűr meg. De ez a két álláspont — biztosít Renard, sohasem érvényesül a maga abszolút korlátlan-ságában. A legmegrögzöttebb communista is helyet enged némileg a magántulajdonnak, s a legmakaesabb individualista sem tagadja végkép a collectív tulajdon jogosultságát s eltűri, hogy a társadalom korlátozza a magántulajdont.

De mi a különbség a socialista államszervezet politikai és gazdasági fejlődésmenete közt Renard szerint? Az, hogy politikai tekintetben nyilván a szabadság lehető maximuma tüzendő ki célul, ellenben gazdasági szempontból a viszony fordított. A collectivitásnak juttatandó a legnagyobb szerep, s az egyénnek a legkisebb. Még pedig azért így, mert az egyén szerepe a gazdasági javak termelésében rendkívül kicsiny, szemben azzal, a melyet a társadalom maga fejt ki a dolgok értékesítésénél. Ha pedig egy anonym és megszámlálhatatlan collectivitás szolgáltatta ekkép az egyénnek az eszközöket a benne rejlő erők és tehetségek gyümölesztetésére, csak méltányos, hogy a jelen a jövőre ruházza át és pedig megnövekedett arányban, a multtól átvett collectiv dominiumot.

És ez valóban legcsattanósabb, komoly tudományos számbavételre legjobban rászolgált argumentuma a gazdasági socialismusnak. Mert mit látunk lépten-nyomon? Íme egy classikus példa. Egy telek gyarapodik értékben, mert népes városban fekszik, vagy élénk negyedben, egy nagy forgalmú utca mentén. S gyarapodik, a nélkül, hogy a tulajdonosnak legcsekélyebb része lenne ezen értékelelkedésben, csupán a körülötte levő társadalom collectiv munkája következtében. A legkitartóbb egyéni munkásság sem idézhetne elő önmagától ily értékelelkedést. Méltányos-e, hogy a haszon tisztán és csupán az egyéné legyen, mikor az okok főképp sociálisak?

Menjünk tovább. Nem kell-e joggal tartani a tőke felhalmozódásától egyesek kezeiben, midőn a gazdagság valósággal hatalom s az az ember, a kinek vagyona van, épen ebből folyólag

nem csupán arra rendelkezik eszközökkel, hogy több élvezetet szerezzen magának, mint mások, de a mi még veszedelmesebb, arra is, hogy uralkodjék fölöttünk. Régi történet a milliomosé, a ki szerelmet, lelkiismeretet, szavazatokat vásárol korrumpáló pénzével s a polgári és politikai szabadság és az egyenlőség nevében jogos aggodalommal lehet nézni a tőke túlkapásait.

De mindez vajjon igazolja-e Renard és a socialista bölcselek azon következtetését, hogy tehát a collectiv hatalom minimuma, a kollektiv tulajdon maximumával szemben, vagyis a szabadság maximuma az egyéni tulajdon minimuma mellett, mint a socialista társadalmi szervezet kettős ideálja az, a mely felé törekedni kell? Sőt, ha osztózunk is azon aggodalmakban, melyek a gazdasági egyenlőtlenség számos hátrányai tekintetében új és áldásos reformok alkotására buzdítják a társadalom javítóit, emberi természetünknek és az egyéni függetlenség megóvásának nem megfelelőbb volna-e a magántulajdon minimuma helyett, annak maximumát szabni meg, hogy csak azon túl kezdődjék a társadalom collectiv beavatkozása, az egyéni tulajdon korlátozására? Ez persze nem férne meg a collectiv tulajdon maximumának azon gondos kizírkalmazásával, melyet az elméleti socialismus a kathedra kedvéért formulázott, de mindenestre jobban megfelelné a fokozatos és óvatos haladás s az egyén gazdasági autonómiája igényeinek.

Bátran mellőzhetné Renard könyvében a társadalom politikai szervezetére vonatkozó fejtegetéseket, melyek kevés új szempontot ölelnek fel. De — úgymond — külön tanulmányozni a társadalom politikai és gazdasági szervezetét alig lehet. Mindkettőnek összhangzatban kell lennie, s a társadalom baja nagy részben azon ellenmondásokra vezethető vissza, melyek a kettő között léteznek. Ki nem venné észre például, hogy a jelen viszonyok közt is a demokratikus államok mennyire szenvednek azon kiáltó kontrast alatt, mely ugyanegy emberből szabad és souverain polgárt s szegény napszámost csinál, szolgáját annak, a ki munkát ad neki s lehetővé teszi, hogy éhen ne haljon.

Nézetünk szerint azonban a mai állam problémája többé nem a közszabadság és a központi hatalom viszonyában találja súlypontját. Az egyén jogköre századok folytán mind praecisebb alakot és terjedelmet öltött. Azért kissé túlhaladott álláspontnak tetszik, mikor Renard az egyéni szabadság maximumának vagy

a társadalmi hatalom minimumának föltételeit vizsgálva, ezeket abban az elemi jogban találja föl, hogy senki sem lévén hazugságra vagy hipokrizisre kényszeríthető, szabadnak kell lennie a gondolatnyilvánításnak úgy művészi, mint tudományos, vallási és politikai kérdésekben. Ellenben a társadalomra átruházott hatalom körét mindig az abszolút szükségesség kell, hogy igazolja, a mi viszont a társadalomra háruló kötelezettségeket illeti, azok — teszi hozzá — szorosan az egyén jogaitól függenek. A rábizott hatalom nem lehet egyéb, mint ezek garanciájának eszköze. A hatalom csak a szabadság nevében igazolható.

Ebből folyólag aztán nem szabad feledni, hogy az egyéni szabadság maximuma a megvalósítandó ideál; hogy az emberek hatalmának az emberek felett folyton csökkennie kell, hogy minden külső kényszer úgy tekintendő, mint ideiglenes óvakodás az emberi tökéletlenség tévedései és ballépései ellen, mint a jární nem tudó gyermeket vezető járszalag, s hogy ennél fogva, minden társadalomnak arra kell törekedni, hogy feleslegessé tegye hatalma gyakorlatát, mindjobban képesítvén tagjait arra, hogy önmagukat kormányozzák, azaz tiszteljék az igazságot s minden társadalmi kötelességeiknek eleget tegyenek, minden egyéb parancs nélkül, mint a lelkiismeretes öntudat parancsából. Vagy a mint Rousseau oly szépen fejezte ki: „oly szövetségi formát találni, mely teljes közös erővel védelmezze minden szövetséges személyét és vagyonát s mely által mindenki mindenkivel egyesülve, mégis csak önmagának engedelmeskedjék.“

Röviden érintve ezeket, térjünk át most a társadalom *gazdasági életkörére*, melyre nézve a socialismus alapproblémáját Renard e rövid tételben állítja fel: „mindenkinek munkája szerint“ — kiegészítve azzal, hogy „mindenkinek szükségleteihez képest“.

Úgyde itt mindjárt a controverz kérdések egész sora merül föl. Példának okáért, mindenekelőtt: az, a mi mindenkit megillet, vajjon munkája fáradságával avagy annak értékével kell-e, hogy arányban álljon?

Akárminth döntsük is el a kérdést, a nehézség, ezt Renard is elismeri, nem lesz véglegesen megoldva, mert egyik esetben sem könnyű a mértéket megtalálni s lehetséges, hogy nem lévén képesek közvetlen módon értékelni a jutalmat föltételező fáradságot, kénytelenek leszünk azt látható és megfogható eredményei után, azaz a bevégzett munka alapján becsülni fel.

Ámde ez a becslési mód, ha jogos és méltányos társadalmi szempontból, mert a társadalomnak tett valóságos szolgáltatáson alapszik, de nem olyan egyéni szempontból, mert nem veszi számításba az egyén belső értékét. És ez az egyik ok, a miért Renard ezen formulát: „mindenkinek munkájához képest“, kiegészíti azzal a másikkal, hogy „mindenkinek szükségéhez képest“.

Siessünk hozzátenni, hogy ez alatt nem érti ő sem a korlátlan szükségletek vagy inkább vágyak egyetemes kielégítését, mert hiszen ha mindenki küzdelmei béréül mindazt megkaphatná, a mire vágyódik, akkor kimeríthetlen vagyonszűzletre volna szükség, mivel az ember vágyai rengetegek és egyre növekedők. Meg aztán, kinek jutnának a mennyiségileg korlátozottabb javak, melyekre gyakran legtöbbször vágnak? Vagy önkényesen kellene, hogy szétosztogassa azokat valamely hatóság s akkor mily tere nyílnék a protectionnak! Vagy pedig a legerősebbek, a legtolakodóbbak, vagy a legkorábban érkezők zsákmányaivá válnának s mindkét esetben az igazságosság elve szenvedne sérelmet.

A szükségleteket tehát a szerző legszorosabb értelmében veszi. Azaz, hogy minden munkásnak biztosítani kell megélhetését, ki kell elégíteni lényeges szükségletét s a jólét minimumában (lakás, fűtés, táplálék, ruházat) részesítendő az is, kinek munkássága csekélyebb értékű eredményekkel jár.

S van még egy ok, mely az ily módon formulázott tétel mellett harcol. A társadalom ugyanis, mint már említettük fentebb, köteles biztosítani azok existenciáját is, kik még nem, vagy már nem dolgozhatnak.

Ez a két indok igazolja Renard szerint a kérdés oly formulázását, hogy: mindenkinek munkájához képest és lényeges szükségéhez mérten.

De még több controversia bonyolítja a kérdést, ha egy lépéssel tovább megyünk. Három kérdés követel ugyanis megoldást. Hogyan osztandó fel a tulajdon a társadalom és egyén között? Hogyan osztandók fel az egyéni és collectiv javak az egyesek közt? És hogyan osztandó fel a vagyontermelő munka a társadalom tagjai között?

E pontnál különös figyelmet érdemel Renard theoriája. Minden társadalomban — úgymond — három neme létezik a javaknak. Kettő természeti: a föld (talaj, altalaj, folyók, vizesések stb.) és az emberek munkaereje; egy pedig mesterséges: t. i.

a két elsőnek combinált productuma (házak, vetések, gyárak, szerszámok, ingók stb.).

Kit illessen a tárgyak e három rendjének tulajdonjoga, az egyént vagy a társadalmat?

Minden az eredettől függ — feleli Renard. Ki alkotta vagy járult hozzá alkotásukhoz? A nemzetgazdaságírók sok tintát pazaroltak annak bizonyítására, hogy az egyéni tulajdon joga a munkán alapszik. Renard is elfogadja és alkalmazza ezt az igen egyszerűnek látszó theoriát.

Ehhez képest a föld nem lévén senki alkotása, egyénileg senkinek sem lehet tulajdona. Tehát az egész föld úgy tekinthető, mint a rajta élő emberi lények osztatlan közös dominiuma. A mennyiben pedig az emberiség nemzetekre oszlik az egy nemzet által elfoglalva tartott minden terület nemzeti vagy collectiv tulajdon.

Viszont minden egyénnek joga van rendelkezni munkaerejével s következőleg azzal, a mit az létrehoz. Minden egyén tehát jogos tulajdonosa munkája productumainak vagy csereforgalom esetében, azok aequivalensének.

A mi a mesterséges javakat illeti, azok azt illetik, a ki valósággal termelte, azaz a körülmények szerint vagy az egyént vagy az egész collectivitást, vagy ezen collectivitás egyes csoportjait. Az egyén nem bírhatja sajátjakép csak azt, a mit maga hozott létre vagy maga szerzett meg személyes munkája becselésével (ingók, lovak, festmények, ház, a melyet saját költségén épített stb.), szóval meglehetősen keveset. A többi collectiv tulajdon.

A kérdés azonban más pontra helyezkedve is megvitatható s ha az eredmény ugyanaz lesz, ez nem csekély erősségére szolgál a kockáztatott hypothezisnek — mondja Renard.

Mondhatjuk ugyanis: az embernek joga van hasznára fordítani mindazt, a mit a természet elébe kínál. S ez a jog mindenkre nézve egyenlő. Mily feltételek között sajátíthatja el egy valaki a többiek kizárásával e tárgyak egy részét? Azon föltétel alatt, ha szüksége van arra, hogy megélhessen vagy kenyerét munkával megkereshesse. Lehet tehát egyéni tulajdon az elfogyasztható dolgokban vagy a személyes munkaeszközökben, szóval használati személyes tulajdon. De van-e jogosítva az egyes ember sajátjává tenni oly dolgokat, melyeket sem el nem fogyaszthat, sem egyedül magára nem fordíthat? Nem, mert ezzel sérti szom-

szédja jogát, mivel kezei közé kerítvén a neki nem szükséges termelési eszközöket, s ennél fogva tetszése szerint bírva engedélyezni vagy megtagadni az azokhoz juthatást, a minek pedig szabadnak kellene maradnia, ezzel más emberek szabadságát és egyenlőségét csorbítja, úrunkká lesz, kezeiben tartja őket, saját hasznára aknázhathja ki azt a kényszerhelyzetet, a melyben vannak, hogy alá vessék magokat föltételeinek s következőleg jogtalanul másnak munkájából éljenek. Íme tehát, a magántulajdon abban, a mi képessé tehet valakit, hogy mást az ő számára dolgozó eszközzé tegyen, nem jogszerű. Más szavakkal, a kihasználási tulajdonnak collectivnak kell lennie. Továbbá azt is mondhatjuk, mindenkinek saját munkája, gyümölese. Következésképp mindenki elfogyaszthatja azt, a mit termelt. De ez az eset csak ritkán fordul elő a jelen társadalomban. Természetesen kezdetben, mikor az ember még fél vad állapotban volt, megtörténhetett, hogy mindenki csak azt fogyasztja el, a mit termelt; s csak azt termelje, a mit elfogyasztandó volt. De a dolgok sokban változtak. Történt az (a mi pedig egyhangú vélemény szerint egyike volt azoknak a változásoknak, melyek legtöbbet tettek az emberi társadalomnak haladására), hogy a munkamegosztás érvényesült, hogy különféle mesterségek támadtak, hogy mindenki külön foglalkozásra adta magát, szükségletei kielégítése végett terményeinek vagy szolgáltatásainak másokéival való kicserélésére számítva. Már pedig, a ki munkamegosztást mond, az collectiv munkát mond. Hány különböző mesterség van például érdekelve egy oly banális műveletben, mint egy ház építése és berendezése! Így a munka formája lényegesen módosult az ősidők óta és ma is még, abban az arányban, a mint a gépek és a nagy ipar kifejlődtek, a termelés ezen collectiv jellege mindinkább előtérbe nyomul.

Tehát az egyesek magánérdekein túl, melyek egyénről egyénre különbözhetnek, Renard egy collectiv érdek létezését is fölveszi, holott lehetetlen átlátni, hogy miben különbözhetnék ez a collectiv érdek az egyesek jogos, kielégítésre váró érdekeitől. Azt mondja Renard, hogy a collectiv érdek abban áll, hogy biztosítsa a társadalmi testület lételét és virágzását az azt alkotó egyesek minél nagyobb javára. Ezzel beismeri, hogy az egyes érdek a cél, tehát hogy az eléressék, a collectiv érdeknek nem szabad különböznie vagy éppen ellenkeznie a magánérdekkel. S

ha az áll, akkor a magánérdek, az egyesek érdeke tökéletesen absorbeálja a collectivitás érdekeit, az utóbbi mint különálló fogalom megszűnt létezni, mert ha megfordítva a collectiv érdek absorbeálna az egyesek érdekét, a socialistikus szervezet ép oly hatalmi szervezet volna, mint minden egyéb.

Ezeket constatálva. kövessük tovább Renard eszmemenetét azon problema keresésében, hogy egy oly társadalmi szervezkedési formát találjon, a melyben minden emberi lény a lehetőleg szabadon és sérthetetlenül fejlődhessék ki, a nélkül, hogy ártana a másik és az egész társadalom kifejlődésének, sőt egyenesen elősegítve azt.

A nélkül, hogy felesleges részletezésbe bocsátkoznék, Renard ennek bizonyítása végett, egyszerűen utal arra, hogy, föltéve még azt is, hogy valaha a villamosságnak a házakba való bevezetése és szétosztása a mai nagy gyárakat családi kis műhelyekké változtatná, azért mégis igaz maradna az, hogy minden ekkép végzett munka (vászon, selyem, óra és egyéb) ezrek és ezrek közremunkálását jelentené, kezdve azoktól, kik előállították és fuvarozták ez ősz terményeket, fel egész azokig, kik fölszerelték a gépeket, megtakarították a villamosság termelő erőit s az utolsó simítást adták a gyártott czikkeknak. Úgyde, ha tagadhatatlan az, hogy minden polgárosult társadalomban a termelés formája főleg collectiv, ép oly természetes, hogy a tulajdon formája is az legyen.

Nem szabad tehát visszariadni attól, hogy ez elvekből kivonjuk a végső következtetéseket, még ha szükség esetén új jogot kellene is formulálnunk. Mert mit tartalmaz az egyéni tulajdon és a collectiv tulajdon fogalma?

Az egyéni tulajdon absolut és kizárólagos. Egy egyén tulajdona, mások tulajdonának kisajátítását jelenti. Ki mit egyénileg tulajdonjoggal bír, azt el is fogyaszthatja. Hatalmában áll tetszése szerint rendelkezni vele szükségéhez és kénye-kedvéhez mérten. A régi római jogi szabály szerint élhet vele és visszaélhet.

De ugyanakkor ne feledjük, hogy az egyéni tulajdon, mely korlátlan a dolgok fölötti rendelkezés szempontjából, időileg nagyon is korlátolt. Már meghatározásánál fogva, kötve van a személy létezéséhez, csak addig tart, míg az, logikailag tehát túl nem élheti s tisztán csak életre szóló.

Ellenben a collectiv tulajdon (például az utak, múzeumok,

államjavak irányában) relativ és tökéletlen. Ez osztatlan tulajdon és nem szerezhető meg a collectivitás egy vagy több tagja által, mások sérelmére. Senki azok közül, kik abban részesek, nincs jogosítva egymagában csökkenteni, elidegeníteni vagy magának tartani azt, a mi mindenkié. Mindenkinék joga van élni vele, de nem visszaélni. Lényege szerint inkább haszonélvezet, mint tulajdon a szó szoros értelmében.

De ez a haszonélvezet időileg tovább tart. A köztulajdon azon közület létezéséhez van kötve, mely azt bírja, a melynek élete végtelen, mert új tagok váltják fel benne folyvást a letűnő régieket. Ha községi, municipiális vagy nemzeti jellegű, addig kell tartania, míg a község, municipium vagy nemzet. Minden nemzedék élvezheti, de köteles ezen élvezet jogát átruházni a következő nemzedékekre.

Ebből, mint tudjuk, a socialistikus tanok híveire nézve komoly következtetések folynak. Állítják, hogy ha egy egyén meghal, javai nem háromolhatnak más egyénre, mert akkor ez az utóbbi oly dolgokkal bírna, melyeket nem munkájával szerzett meg. Szükségkép tehát ezeknek vissza kell esniök a közre; a köz az egyetemes örökös s ez helyes is Renard szerint, nemcsak azért, mert az egyéni tulajdonjog alapja a munka, de azért is, mert ily módon az egyén visszafizetheti a társadalomnak azokat a számtalan szolgálatokat, melyeket kapott és különösen kapni fog tőle, egy az ész, a tudomány és az igazság elvei szerint szervezendő rendszer mellett.

Talán már banális vállalkozás is volna Renarddal szemben rámutatni arra, hogy a társadalmi szervezkedés fokozatai közt mily célzatosan mellőzi a családot, holott ez legközvetlenebb és legtermészetesebb kiválása a társasélet ösztönének az egyéni lét korlátoltságából, sőt több annál, magának az egyéni életnek physikai és erkölcsi folytonossága, s mint ilyen, az örökösödés jogintézményének is alapja. A társadalmi evolutio természetének teljes félreismerésén alapszik, nem látni a politikai szervezetekben mást, mint halvány és elvont sablonokat, a speculativ theoria üres dogmáit, holott azok történeti és pszichológiai százados alakulások resultatumai s az egyéni lélek közvetlen életfunktioi. De a tőke és munka, az egyéni és collectiv tulajdon oly merev szembeállítására is nélkülözi az elfogulatlan kritika ismérveit, mert nem szabadna szem elől tévesztenünk, hogy minden tőke nem

egyéb, megtakarított munkánál s a tulajdonnak nincs gazdasági értéke a szabad forgalmon kívül. Ha mindenkié minden, akkor semmi senkié s a socialis problémát csak áthelyezzük egy új terrenumra, mely ép oly, ha ugyan nem még sokkal nagyobb veszélyeket fog magában rejteni a jövőre nézve. Az állam kétségtelenül megoldást követelő nagy socialis feladatai nem abban állanak, hogy a létező jogrendből tabula rasát csináljon s az egyesek jogos érdekein keresztül gázoljon, egy szármalmas utopia kedvéért, hanem, hogy szabályozólag és ha kell kényszerítőleg avatkozzék be a társadalmi rend viaszszássaiba ott, a hol azok az egyesek kizsákmányolását lehetővé teszik.

Ez álláspont egyedüli helyességére vall az is, hogy Renard sem zárkozhatik el például az örökösödés eltörlésének a családi élet meglazítására alkalmas hatása elől s csak azzal vigasztal, hogy hiszen a jövőre társadalomban is, mikor az egyes a köz érdekében dolgozik, tulajdonkép saját gyermekei érdekében is dolgozik mert azok is a nagy és általános emberiség tagjai s az örökösödés nem lesz eltörölve, csak socializálva.

Ép ily gyöngén czáfolja azt a közel fekvő vádat is, hogy a socialista társadalom kiirtja a személyes érdek és szükség-érzet ösztönző rúgóit s így a társadalmi gépezet mozdulatlan-ságára, a munka halálára vezet majd, bár Renard nem fektet súlyt azokra, a kik kiszámították, hogy négy órai napi munka bőven elég lenne a socialistikus államban arra, hogy a társadalom lényeges szükségsei kielégítést nyerjenek, s ő maga az egyént munkássága korlátlan urává engedné lenni, mihelyt a társadalmi kötelesség ki van elégítve.

Sajátságos sophisma. hogy a socialisták s köztük Benard is, a társadalom jövőjének ily perspectivája daczára mégis az emberi szabadság nevében követelik merész álmaik megvalósítását, csakhogy az az okoskodás, melylyel ezt a nézeteket támogatni vélik, kétélű. Idézi Renard a liberalismus híres theoretikusának, Constant Benjaminnak szavait, hogy: „csak a tulajdon képesíti az embereket politikai jogok gyakorlására“. Úgy is van, mert csak az biztosítja függetlenségöket, sértetlenségöket s azt a szükséges nyugalmat, mely a műveltség megszerzésére szükséges. Ebből következik, hogy ha politikai jogokban akarjuk részesíteni a társadalom minden polgárát, meg kell engednünk azt, hogy minden polgár tulajdonos lehessen.

E cél elérésére Renard csak két utat lát. Egyik az, hogy mindenki számára biztosítsák magántulajdon, a mi a föld és az ingatlanok felosztását vonná magával, de a szabad forgalom elváhatlan lévén az egyéni tulajdontól, elkövetkeznék a pillanat, mikor ez s ez a birtokos hanyagsága, kockáztatása vagy ezer más ok folytán, kénytelen volna megválni parcellájától szomszédja javára s akkor az osztozkodást mindig újra meg újra kellene kezdeni, ha mindenkit tulajdonnal akarnánk bírni látni. A socialisták nagyobb része maga is állást foglal a bonyolult eljárással szemben, mely minden húsz évben számtalan zavarra szolgáltatna okot. Azért inkább a másik módot ajánlják, mely abban áll, hogy mindenkinek rész biztosítsák a collectiv tulajdonból, de természetesen oszthatatlan és elidegeníthetlen rész, s azonkívül egy munkájával arányos egyéni tulajdonrész. Ezt a módot tartják a politikai, erkölcsi és gazdasági emancipáció legbiztosabb eszközének.

Nem bocsátkozva most ez expediens részletesebb bírálatába, csak annyit jegyezve meg előre is, hogy ha ezen földarabolt földtulajdon egyéni és oszthatatlan egyszerre, akkor mit kapnak majd azok, a kik később jönnek a világra, p. o. egy család több leszármazója, nem újra kell-e megint kezdeni mindannyiszor az osztozást? nézzük most, hogyan gondolja Renard keresztülvihetőnek az imént vázolt rendszer mellett a munka és a munka terméke repartíálásának problémáját.

Az elv az, mint láttuk, hogy *mindenkinek munkája arányában*. Két fentartást tesz azonban ez evvel szemben Renard, először tudniillik leütendő a felosztásra kerülő tömegeből az, a mi szükséges a collectiv megtakarításhoz s azok fentartására, a kik nem bírnak dolgozni. Szintén elkerülhetetlennek látja a különböző természetű dolgok közt egy mértékegység megállapítását, mivel gyakran nem is lehetséges, hogy mindenki természetben kapja meg azt a terméket, a melyet termelt. Például egy locomotivon dolgozó munkás nem kaphat itt egy kereket, ott egy kazánt, vagy mit kaphatna máskülönbön például egy nyelvmester?

További nehézség előtt állunk kétségkívül a munka repartíálásával az egyes egyének közt. A munkának szabadnak kell lennie és mégis kötelezőnek. Más szavakkal dolgoznia mindenkinek kell, de mindenki a lehetőség szerint maga választhatja meg mukássága nemét. Már most hogyan akadályozni meg egy-

egy foglalkozás elárasztását a másik rovására? Hiszen csak természetes, hogy bizonyos foglalkozások kellemesebbek és könnyebbek s ezekre valószínűleg többen tódulnának, míg mások fáradtságosabbak és ellenszenvesebbek s ezek ki lennének téve az elhagyatatlánságnak.

Úgy a termelés, mint a javak repartíálásának problémája, előre kijelenti Renard, azzal lesz legcélszerűbben szabályozható, ha minden munka javadalmazását azon fáradtsághoz arányosítjuk, melyet megkövetel.

Munkája harmadik részében Renard a termelés szervezetét tárgyalja. Itt két szempont hívja fel figyelmét mindenekelőtt arra nézve, hogy a termelés a fogyasztással egyensúlyba jöjjön és se felesleges tékozlás, se fogytatkozás ne legyen. Az első az, hogy hogyan érni el az erő minimumával az eredmény maximumát, hogy miként osztani fel a társadalom minden tagjai közt a teljesítendő munkát és a munka gyümölcseit. Amaz gazdasági, ez inkább jogi problema. A bölcsen szabályozott termelés föltételei között egyik az, hogy a termelés a társadalom és az egyének szükségleteihez legyen mérve, a másik, hogy az erő lehető kimélésével növelje a termelés mennyiségét.

Tudjuk, hogy a jelen társadalomban a termelés az egyéni érdekek kényére bízva, csak részben szabályozódik a fogyasztók szükségletei szerint. A termelő mindenekelőtt a piacz számára termel, azaz eladásra, haszonra, s mivel nem tudja s nem tudhatja, milyen lesz a kereslet, találmra termel: részben bizonytalan conjuncturákra támaszkodva, részben azon szükség által hajtva, hogy tőkéjét ne hevertesse tétlenül. Ebből komoly nehézségek származnak. Néha nem talál elhelyezést terményeinek s ekkor megtelnek a raktárak, megindul az örült hajsza a távoli piaczkra, a veszteségre való eladás, a küzdelem s gyakran a bukás.

Még hátrányosabbak az eredmények a munkásokra nézve. Foglalkozáshiány, inség, nyomor. A hidegtől didergő s éhenhaló családok szomorú kontrastja a felesleges ruházatoktól és felhasználatlan élelmiszerektől duzzadó raktárakkal szemben. Egyfelől túltengés, másfelől nélkülözés.

Egy socialista társadalom nem tűrhetné ezt az anarchikus termelési rendszert, azért legelső feladata volna megállapítani szükségleteit.

Előbb azonban még egy kérdést vet föl magának Renard. Vajjon minden szükségletet, mely kielégítésre tart számot, különbség nélkül ki kell-e elégíteni? Nem kell-e azokat legalább is fontosságuk és sürgősségük szerint sorozni? Már pedig úgy a társadalom mint az egyén szükségleteit két főcsoportra lehet osztani, olyanokra, melyek életszükségletek és olyanokra, melyek csupán hasznosak vagy kellemesek.

A nélkülözhetetlen életszükségletek közé számítandók:

1. a közszolgálatok (külső és belső biztonság, oktatás, közlekedés stb), melyek lajstromát maga a nemzet folyton revideálhatja.

2. A társadalmi tőke fentartása.

3. A nemzetközi csereforgalomra szükséges élelmi cikkek, mely lehetővé teszi a nemzeti termelés hézagos pótlását, s mely a behozatal és kivitel egyensúlyát kell hogy szem előtt tartsa.

Az egyén életére nélkülözhetlen dolgok, hogy a szigorú minimumot vegyük: a táplálkozás, ruházat, lakás és bútorzat s a fűtés. A termelésnek úgy kellene kiszámíttatnia, hogy senki se szenvedjen az elemi szükségletek hiánya alatt.

De nincs valószínűség arra nézve, hogy az egész rendelkezés alatti munka kimeríttessék a köz- és magánszükségletek ez első kategóriájának kielégítésében. Az ember által meghódított természeti erők szolgálata megengedi, hogy más, kevésbé sürgős szükségletek is kielégítést nyerjenek. S szükségletek raffinementja népeknél úgy mint egyeseknél a fokozott intelligencia és finomodás jele. Bizonyos dolgokat, melyek csak egyszerűen hasznosak vagy kellemesek, korszakról korszakra erősödő intenzivitással követelnek s nincs ok rá, hogy mihelyt egyszer a társadalom vitális szükségletei kielégítést nyertek, a társadalmi munka maradék része ne szenteltessék a sürgős szükségletekre.

S most fordítsuk meg a tételt. Nélkülözhetetlen szükségleteknek nélkülözhetetlen munka felel meg. Ha a társadalomnak kötelessége az elemi szükségleteket kielégíteni, ugyanakkor joga is kell hogy legyen, megkövetelni az azok ellátására megkívánható munka mennyiségét. Ez így kimondva, meglehetősen egyszerűnek látszik. De a nehézségeket Renard sem tagadja a társadalmi munka szervezésénél, ha arról van szó, hogy azt egy állandó, hibátlanul functionáló mechanismusra vezessük vissza, a mely változhatlanul szabályozza a kereslet és kínálat viszonyait.

Ha az új szervezetből nem akarjuk kiküszöbölni a szükségletek azon nemének kielégítését sem, melyek nem föltétlenül életszükségletek s ezt Renard sem akarja, ha a gazdasági kényszer köréből a gazdasági szabadság körébe lépünk át, akkor a nehézségek mind magasabbra tornyosulnak eléink. Kaphat-e minden igény kielégítést? Bizonyára nem, pedig csak ez biztosítná a társadalom öntevékenységet, csak ez szolgálna ösztönzőül a szorgalomnak. Sőt ép oly valószínű, hogy minden munkakinálat sem találna foglalkoztatásra. Nem nyughatunk meg Renard azon vigasztalásában, hogy hiszen már úgy is biztosítva van minden munkásnak existenciája, a társadalmi szükségletnek megfelelő kötelező munka által, legrosszabb esetben tehát mindenki megvárhatná békén, míg kínálata megfelelő szükségletet vagy kereslete megfelelő kínálatot támaszt. Ez előttünk minden erkölcsi rúgó kiölését jelenti a gazdasági életközösségből, holt sablon, mely egy modern social-feudalismus megunt robotjába hajtja vissza az emberiséget. A gazdasági élet kényszer-szervezete egyfelől és szabad öntevékenysége másfelől oly principialiter különböző dolgok, hogy azokat együtt és egyszerre fentartani nem lehet.

Még két pontjáról kívánunk tüzetesebben megemlékezni Renard könyvének: az egyik a termelési eszközök kifejlesztése, a másik a munka felosztása.

Előbbinél egy tudományos és technikai természetű problema foglalkoztatja. Hogyan volna kombinálható a legkisebb erő kifejtés a hasznosság maximumával? Ettől függ szerinte az, hogy a socialista uralmi rendszer alatt a nemzeti vagyonosság aránytalan mértékben megtöbbszörösödjék.

Hogy ennek így kell lennie, hivatkozik a socialismussal szemben legellenségesebb nemzetgazdaságtani írónak is hallgatólagos elismerésére, hogy a collectiv munka sokkal productivabb, mint az elszigetelt. Helyesen ítél Renard, mikor a munkamegosztás nagy és diadalmas elvében is voltaképen a collectiv munka érvényesülési formáját látja, azt a törekvést, mely a co-operativban a nemzeti termelés nagy szövethelyzeti intézményét igyekszik megvalósítani.

Tény az is, hogy a mai társadalomban egész tömege él a a renyhéknek, ítéleneknek, a kik részben mások munkájából tartják fenn magukat, tőkejövedelem és nyereség alakjában, részint a vagyonosok kifosztásából tengetik életüket. A mellett a társa-

dalom munkás tagjai közt is mennyi erő pazaroltatik el a munkaszervezet hibái folytán, mely magánvállalkozásnak dobja oda a termelést, a termelő és fogyasztó között egész sorát türi a közvetítőknek, mely a verseny engesztelhetetlenségében minden kivívt sikert egy bukással fizettet meg s periodikus válságokkal fenyegeti úgy a tőkepénzest, mint a munkást. Ily helyzetben a termelési eszközök alkalmazását tudományosan szabályozni nem lehet, mert a tulajdonos osztály magánérdekei megghiúsítanak minden együttműködést.

Nézzük csak ez állításoknak a mezőgazdasági téren való mikénti érvényesülését. A föld magántulajdona Renard szerint elvitathatlanul csökkenti a földjáradékot, ha tekintjük a nagybirtokosok által kényelmi célokra vagy parkoknak felhasznált rengeteg területet, ha tekintjük a kisbirtokos által szövetkezeti tőke hiányában rosszúl öntözött, trágyázott és művelt földeket.

Ugyanaz tapasztalható az ipar terén is. A methodus nélküli való termelésnek inség és bukás a következménye; a munkaadók és munkások közt, kiknek érdekei ellentétesek, áldatlan és örökös harc folyik, nem lévén köztük összekötő társadalmi kapocs. Tőkék semmisülnek meg haszon nélküli vállalatokban vagy pedig oly elhelyezéseket keresnek, melyekben gyümölcsözetlenül hevernek a közre nézve. A tudomány szünetlen fölfedezései, a természeti erők szakadatlan meghódítása csak lassan találhatnak értékesítést, mert a munkaeszközök felújítása költséges, s mert sok iparos visszaretten oly áldozattól, mely csak hosszú évek múlva hozhatja meg kamatait a találmányok monopoliuma folytán. És még a sok ezer áldozat, a kiket a munkanélküliségbe és nyomorba hajt egy-egy új gép; és a dúskáló gazdagok által, a fényesen javadalmazott sinecurák által, a békeidőben fentartott fegyveres erő által eltékoztolt roppant tőkék.

Mindazt a socialistikus termelési rendszer kizárhatónak tartja. A munkáskezek számát roppant módon megnövelné a mindenféle heréknek munkára szorítása, ügyvédek, bankárok, kereskedők és a termelés közvetítésével foglalkozók egész serege szükségtelenné válnék s visszatérne a producens osztály soraiba, mert a forgalom egyszerűsítése, a közcélra összesített erők békés coordinációja megadná ennek lehetőségét.

A mezőgazdaság helyzetét is virágzóvá tenné a tőkék és munkáskezek bősége, mely megkönnyítené a nagy és hasznos

közmunkák végrehajtását, a lápok kiszáritását, a terméketlen talaj csatornázását, az irtások művelhetővé tételét, a hegyek fásítását, a folyamok szabályozását. Hisz az utóbbi feladatokat már is a közálladalomra ruházta a társadalom. Meg aztán — festi tovább Renard egy ily jövőbeli munkaszervezet képét — tévedés azt hinni, hogy collectiv földtulajdon szükségkép nagy és extensiv culturát jelentene. Sőt tudományosan volna megállapítható, hogy minden talajon milyen művelésmód folytattassék. Az a tény, hogy a föld nemzeti és collectiv tulajdon, lehetővé tenné annak megszabását, hogy a talaj és éghajlati minősége, valamely nagyváros, folyóvíz, vasút közelléte szerint, melyik földön milyen művelési mód volna a legalkalmasabb: extensiv vagy intensiv, nagy vagy kis gazdaság, szántóföld, erdő, legelő vagy épen díszpark. Azonkívül ez a rendszer megengedné a trágya, a gépek, az embererő szétosztását is mindazon területeken, melyeken ez irányban szükség mutatkozik.

Ipari termelés tekintetében, a szövetkezeti tőkék eddig is már nagy eredményeket mutathatnak fel; de még fokozná a termelést a munka közös szervezkedése, akár erre a célra alakult közös telepeken, akár a motor-erő szétosztása által reconstituált házi műhelyekben. A társadalom szükségleteihez mért alkalmazkodás kikerülhetővé teszi akkor majd a túltermelés és munkahiány folytán előállható alternatív válságokat. A véletlen és szétforgácsolt termelési mód helyébe lépő centralisztikus és módszeres termelés ép oly fontos előrelépést fog jelenteni a közgazdaság jövőjében, mint ma a társulás és cooperatio eszméje. A népesség ettől fogva veszély nélkül fog szaporodhatni — mondja Renard — mert a létfenntartási eszközök legalább is hasonló gyorsasággal szaporodnak meg.

Vessünk egy végső tekintetet arra is, hogy miképen képviseli Renard a munka és a munka gyümölcsei szétosztását az új társadalomban. Alapgondolata melyből itt kiindul, az, hogy a munka jutalmazása egyenlitse ki ezt az egyenlőtlenséget, mely a különböző foglalkozásnevek által gyakorolt vonzerő következtében minden valószínűség szerint elő fog állani a foglalkozások megválasztásánál.

Terve mindenek előtt föltámasztani a régi athéni törvényt, mely megkövetelte, hogy minden polgár bejelentse a hatóságnak önfenntartása módját. De Renard még tovább megy és lehetőnek

tartja azt, hogy jövőben minden felnőtt ifju valamely mesterségre beiratkozzék. Ezen külön mesterségeknek testületi jellegök lenne, s mindeniknél egy választott igazgató gondoskodnék — esetleg az összes testületek által választott munka-kamara felügyelete mellett az illető testületek által ellátandó szükség totalizálásáról, azután az ennek megfelelő munkaerők reparciálásáról az egyes munkások közt. Végül egy központi statisztikai és tudakozódási iroda, máskülönbben minden hatáskör nélkül, csoportosítaná a különböző testületektől beérkező számokat s ejtené meg azokat a számításokat, melyeket szükségessé fog tenni a társadalmi és az egyéni jövedelem meghatározása.

De hátha egyik vagy másik kategóriája a munkásoknak nem lévén elegendő számmal az ellátandó szükséghez képest, kénytelen lenne ennél fogva több órai munkát teljesíteni a többiekénél?

A kérdés csak azon az alapon oldható meg, ha föltesszük, hogy a munkaóra jövedelmezése lesz az alapja a társadalmi jövedelem felosztásának. E szerint aztán a több munkást foglalkoztató mesterségeknél minden tagnak kevesebb órát kellvén dolgoznia, kevesebb részt is kap. Föltéve, hogy az egyes foglalkozások javadalmazásai közzé lesznek téve, bizton várja Renard, hogy a tulságosan elárasztott mesterségektől egészséges visszáramlása fog bekövetkezni a munkaerőknek, a kevésbé keresett, s így jobban jutalmazott foglalkozási körök felé, úgy, hogy némi hullámlás után az egyensúly automatische helyreáll.

Ha mindezek után is akadna oly feladat, melyre nem jutna önkénytes vállalkozó, a társadalom, jegyzi meg Renard vagy külön remuneratioval ösztönözhetné az embereket azok elvállalására, vagy épen kényszerszolgálat útján gondoskodhatnék azok teljesítéséről, a mit különben alig hisz szükségesnek. mert az a csáberő, hogy valaki igen rövid munkával hosszú pihenőt biztosíthat magának, elég lesz arra, hogy feleslegessé tegye a végső eszközökhöz való folyamodást.

Igyekszik Renard a maga módja szerint megoldani azt a kérdést is, hogy mi történjék az uj rendszer alatt a művészettel és irodalommal? Inkább csak curiozunkép veszünk tudomást arról az expediensről, melyet e részben ajánl, midőn az intellectualis termelés minden ágában külön juryket javasol, melyeket az azon művészeti vagy tudományágban működő egyének válasz-

tanának, hogy ezek azután kijelöljék a jövő nagy embereit. Utóbbiak persze a *nemzet gyámoltjai* lennének s az állami ellátásért bizonyos számú irodalmi vagy művészeti alkotás által rónák le hálájukat. A kik erre képteleneknek bizonyulnának, azok a juryk véleménye alapján visszataszíthatnának a közönséges munkások soraiba.

Különben — teszi hozzá Renard — semmi sem áll útjában, hogy egy-egy kiváló érdemű föltaláló, jelentékenyebb író vagy művész nemzeti jutalomképen élte végéig a társadalom közkölségén élhessen, csak úgy minden részrehajlás és pártszellem kizárása érdekében óhajtható volna — ugymond Renard, hogy ily kitüntetés ritkán és csak kettős próbatét után adományoztassék: azaz az illető testület többsége ajánlja, s a nemzet maga retifikálja.

Az utolsó kérdés az, hogy hogyan osztani el azt a quotát mely a nemzeti cooperatív szövetkezet jövedelmeiben való részesülésnél mindenkit megillet, a mit természetesen, mint már előbb kiemeltük, a dolgozni nem képesek eltartására szükséges összesen kívül, a munka egyenértékében vesz föl Renard.

Ugyde miként állapítani meg a munka és jutalma egyenértéke közti viszonyt? Hogyan hasonlíttani össze a különböző nemű munkákat? Hogyan állapítani meg, mit érhet egymáshoz viszonyítva egy szolgáltatás és valamely tárgy? Mindenesetre egy értékelméletet szükség e czélból konstruálni s erre vállalkozik könyve utolsó fejezetében Renard.

A dolgok normális értékét két elemben látja; egyfelől kell, hogy az a dolog valami szükségnek, vagy legalább is óhajtsáknak feleljen meg. Ebben áll a dolog hasznossága. Másfelől szükség, hogy ez a dolog bizonyos munka által alkalmassá tétessék egy létező szükség, vagy kívánság kielégítésére.

Hasznosság és munka tehát az a két faktor, melyek minden értéknek alkotó elemeit képezik. A forgalom vagy csere nem teremt értékeket, mint a hogy sokszor tévesen állították. Ha egy dolgot a másikkal becserélünk, azokat okvetlen egyenértékűeknek vesszük, s következkéskép semmi értékttöbbltet nem produkálódik e művelet által.

Következkéskép az értékben nincs semmi abszolút, csupán két változó mennyiség közötti viszonyt jelent az: az érzett kívánság foka és a kielégítésére szükséges munka mennyisége közötti viszonyt.

Már most mi hatással van az értékre a két alkotó elem minden hullámozása? Itt három eset különböztethető meg.

1. Ha az elemek egyike növekedett vagy csökkent, míg a másik változatlanul maradt, az érték ezen növekedő vagy csökkenő irányzatot követi. Azaz egy tárgy többet ér, mikor élénkebben kívánják, habár csak ugyanannyi erőbe kerül is előállítás, és megfordítva, kevesebbet ér, ha kevésbbé óhajtják.

2. Ha a két elem egyszerre növekedik vagy csökken, az érték még jelentékenyebb arányban emelkedik vagy száll alá.

Így egy ostromlott városban az éhség mind erősebbé válik, a táplálék mind ritkább lesz, tehát az élelmiszerek ára rendkívül magasra hág.

3. Ha az elemek egyike növekszik, míg a másik apad, akkor az érték emelkedik, csökken vagy ugyanaz marad, a szerint, a mint az egyik vagy másik részről szenvedett változások egymást ellensúlyozzák vagy egyenlőtlenek.

Ez az érték hullámozásnak igen egyszerű törvénye, a mint Renard megállapítja. Kérdés most, hogy az értéknek ezen functiója, melyet mindig a fogyasztó szükséglete és a termelő munkája határoz meg, miként mérhető meg méltányosan és igazságosan?

Előfordulhat, hogy a fogyasztó és termelő egy személyben egyesül, azaz, hogy egy egyén saját fogyasztására termel. A dolgoknak tehát értékek van egy önmagában álló egyénre nézve és ez az érték kétségtől arányos azon szükség érzetével, melyet tapasztal és a kielégítésére szükséges erő kifejtés nagyságával. De van-e módja az egyéni érték szabatos megmérésének?

Legalább pszichologiailag — igen is van. Például utal Renard az újabb nemzetgazdaságtani elmélet azon elmés definitiójára, hogy az értéket azon hasznosság legkisebb foka határozza meg mindig, melyet bizonyos erő kifejtés létrehoz. Más szavakkal, ha pl. kilencz pint víz szükséges arra, hogy egy egyén szükségletei kielégítést nyerhessenek, akkor a kilenczedik és utolsó pint víz értéke fogja meghatározni rá nézve a többi nyolcz értéket s a tizedik és a következők már, ha a szükség lecsillapult, nem fogják megérni rája nézve azt a fáradságot, hogy megszerezze.

Tény, hogy a nemzetgazdaságtani írók általános felfogása az, hogy a dolgok értéke a csere útján méretik meg. E szerint minden dolog annyit ér, a mekkora mennyiségű más tárgyért

becserélhető. Hogy ez a piacon így történik, azt Renard sem vonja kétségbe. De hozzáteszi, hogy ki biztosíthat arról, hogy a külön természetű tárgyak közt ilykép létrejött esere igazságos, hogy a köztük empirice megállapított egyenérték észszerű és alkalmas arra, hogy alapul szolgáljon a méltányos megjutalmazásra?

Ámde figyelemmel kell lenni arra is, hogy a socialista társadalomban a társadalmi szükséglet kiszámítása átlagos, s éppen úgy a társadalmi munkáé is. Tehát itt az átlagos szükséglet kielégítésére megkívántató átlagos munkát kell tekintetbe venni. Mert a socialista társadalomban lehetséges az előzetes gondoskodás is, éppen az egyének egész csoportja szükségleteinek totalizálása folytán, mely kompensálja az egyesek közt előfordulható kikerülhetetlen eltéréseket, holott az egyén szükségleteit csak maga az illető egyén becsülheti föl előre.

Ha már most egy dolog értéke kölcsönös viszonyban áll úgy az átlagos társadalmi szükséghez, mint az átlagos megkívántató munkához, világos, hogy ezen értékmérést nagyban egyszerűsíteni, ha a két factor egyikét kiküszöbölhetnők. A problema akkor csak a megmaradó factorra szorítkoznék.

Már pedig éppen ez az eset lehetséges, mint szellemesen fejti ki tovább Renard, a socialista szervezetben. Itt ugyanis a társadalmi szükséglet megszűnik befolyással bírni az érték hullámzásaira. Ez a befolyás tudniillik csak addig tart, míg a szükséglet nincs kielégítve. Ámde itt a társadalom szükséglete előre látható s így rögtönösen kielégíthető levén, a módosító hatás nem válik már érezhetővé. Viszont a kereslet kielégítése előre biztos lévén, ez az előfeltétel fixirozva van, mindig egyenlő marad s ép azért megsemmisül, mint módosító ok. Nincsenek többé-kevésbbé nagy hasznossági fokok ugyanegy természetű dolgok között, melyeknek bizonyos száma az egész társadalomra nézve szükségesnek ismertetett el. Ha a kereslet 100,000 kenyér naponként, akkor a 99,999-ikre ép olyan a kereslet, mint az elsőre, s a legelsőre, mely a megkívántató számot túlhaladja, ép oly kevésbé van kereslet, mint a 300,000-ikre.

Ezek után már csak az van hátra, hogy vizsgáljuk, vajjon az érték megmaradt factora, a társadalmi munka elegendő-e az érték mérésére?

És itt is az a szerencséje Renardnak, hogy nem egy tekin-

télyes nemzetgazdászra hivatkozhatik, a kik kívánatosnak tartják, hogy a dolgok értékét a munka szabja meg, a mibe kerülnek, mely esetben könnyű volna oly társadalmi berendezést teremteni, melyben a gazdagság arányban állna a munkával s ekkép a társadalmi szervezetet szolid igazságosság elvére építeni.

Lássuk tehát hogyan volna mérhető a társadalmi munka; vagy átlagos munka, a melybe valami kerül.

Az erő kifejtés mérhető intenzivitása vagy tartama szerint. Az intenzivitása szerinti mérés óhajtható volna, ha arra a tudomány módot nyújtana. De akkor meg kellene határoznia, hogy mennyi izom- és agyerő fordítatik minden fajtájú munkára s azután, hogy egyik fajtájú munka izom- és agyerőfogyasztásának mily mennyisége felel meg egy másik mennyiségének. Ezt a számítást ma lehetetlen megcsinálni.

Annál könnyebb az időtartam szerinti mérés. Ezt könnyen mennyiségekre lehet szétarabolni, melyek alkalmasak állandó és változatlan valutát szolgáltatni. Lehet például egységnek venni a munka-órát.

Magától értetődik, hogy ennek a munka-órának átlagosnak kellene lennie, azaz szükséges, hogy ugyanaz a termék mindig ugyanannyi idő alatt s ugyanannyi munkával legyen előállítható. Vannak a termelésnél eltérések, melyek majd a természeti vagy társadalmi milieu által nyújtott egyenlőtlen könnyűségtől függenek, majd pedig az emberi képességek egyenlőtlenségétől. Így egy adott időben egy gazdag bánya több szenet fog szolgáltatni, mint egy szegény; egy tökéletesített szerszámmal dolgozó takács több vásznat fog szőni, mint az, a ki még a régi mód szerint dolgozik. Egy dolog társadalmi értéke meghatározásánál azonban nem jönnek figyelembe ezek az eltérések, melyek kiegyesülést nyernek abban a köteles munkamennyiségben, melyet hasonló tárgyak előállítására szükség fordítani.

Mindezek után Renard kimondhatónak véli azt a tételt, hogy egy bizonyos cikk ennyi s ennyi társadalmi munka-órát ér.

A többire nézve egyszerű elemi számítás elegendő. Totalizálандó a munka-órák száma, a mibe minden hasonló cikk előállítása kerül, azután az órák számát elosztjuk a termelt cikkek számával.

Példának okáért, ha egy millió hectoliter gabona termelhető 15 millió óra alatt, akkor egy millió hectoliter gabona 15 millió

órát ér, s következőképp egy hectoliter gabona értéke 15 órai munka.

De a munka-óra nem képviseli ugyanazt az erő kifejtést egyik mesterségnél, mint a másiknál. Egy asztalos órája ugyanannyi munkát jelentene-e, mint egy kötőré? Egy földmunkásé annyit-e, mint egy gépészé? Minden esetre komoly kérdés, melyet Renard is elismeri, hogy számolni kell.

Hanem a mi még nagyobb fejtörést okozna a munka-órák ezen egyenlegrendszerével, az az, hogy a valóban veszedelmes és visszataszító foglalkozásokra szabadon ki sem vállalkoznák, úgy hogy a társadalom kénytelen volna kényszerrel alkalmazni azok végrehajtására.

Ép ezért Renard indokoltnak látja egy más, talán jobb, de bonyolultabb rendszer mérlegelését is, melynek mindenestre meg volna az az előnye, hogy nem ejtene sérelmet az egyéni szabadságon. Az igazság is azt követeli, hogy a munka-órának különböző taksája legyen a mesterségek szerint és pedig arányban álló a mesterségek fáradságosságához.

De hogyan állapítani meg a fáradságosság különböző fokozatait?

Egy eljárást abban látna, hogy vétessék alapul minden mesterség tanonezideje, mint coefficiente a munka-óra taksájának. Tegyük fel pl., hogy egy év kell arra, hogy valaki jó köfőjtő legyen, 18 hónap, hogy jó esztergályos és két év, hogy használható mechanikus legyen. A munkaórát egy egységnek véve fel a köfőjtőnél, az esztergályosnál lenne $1\frac{1}{2}$, a mechanikusnál kettő s így tovább.

Természetesen ennek a rendszernek is megvolnának a maga hátrányai. Vannak veszedelmes és ellenszenves foglalkozások, melyek nem nehezen tanulhatók s vannak aránylag könnyű és kellemes foglalkozások, melyek hosszú és viszontagságos tanulást igényelnek. Igazságtalanság volna ezeket is egy kalap alá vonni.

Hátha azonban — veti közbe Renard — éppen az egyes professziók különböző vonzó erejét vennők a fáradságosság kriteriumául? Azaz, a munkaóra taksája váltakozzék a kínált munka mennyisége szerint. Ha például egy bizonyos mesterségen sok a munkások száma, a munkadíj csökken. Ha ellenben csak csekély számmal jelentkeznek munkások, a bér emelkedni fog. Ily módon mellett — úgy van meggyőződve Renard — nincs szükség külső szabályozásra. Az érdekeltek szabad választása döntheti el

javadalmazásuk kisebb-nagyobb mértékét. A kínált munka mennyisége s az arra vállalkozó egyének száma egész automatikusan módosítná így a munka-óra értékét.

Részletes példákkal világítja meg Renard ezt a szervezetet is, melyet úgy látszik maga is legelfogadhatóbbnak tartana a socialismus munkaszervezkedésére.

Hogy a forgalom tárgyát tulajdonképen nem képező ritkább dolgok megszerzéséről se feledkezzék meg, erre nézve Renard a nyilvános árverés formáját ajánlja, annál inkább, mert hiszen felesleges ismételnie, hogy a szocialista rendszer mellett a tárgyak több értéke is az egész társadalomnak válik hasznára s ekkép a megszerzésökre fordított ártöbblet is a társadalmi jövedelmet szaporítja s mindenki között egyaránt megoszlik. Különben hangsúlyozza, hogy a gazdasági javak integrális szétosztásáról szó sem lehet, az erre vonatkozó útszéli jelszó, mintha a socialismus a munkást munkája teljes hozadékához juttatná. üres beszéd. Nem lesz jogcíme a tőkének ezen hozadékhoz ezentúl a föld és a termelési eszközök monopoliumának ürügye alatt, de viszont a társadalom ezen vagyon összegéből kell, hogy fedezzen bizonyos ráháruló kötelezettségeket is. Így például a befolyt aratás egy része mindenesetre egy collectiv tartalék alakítására lenne fordítandó, másfelől a nemzetközi csere céljaira is félre kellene tenni a termelt javak egy részét.

Ezek leütése után minden egyesnek jövedelme tulajdonkép két részből állana: a collectiv élvezetek bizonyos összegéből, a melyekben a társadalom minden tagjával osztozik, s a személyes élvezetek bizonyos összegéből, mely egyéni munkája után illeti meg.

A csere mechanizmusa czélszerű megszerkesztésére is ad néhány általános útmutatást Renard, könyve végén. E szerint a társadalom bizonyos számú kötvényeket, vagy bonokat hozna forgalomba, melyek megfelelnének a szétosztandó javakban képviselt munka-órák összegének. Ezeket minden munkatestület újra szétosztaná a maga körébe tartozó munkások közt. A bonok, jól megjegyzendő, névre szólók és átruházhatlanok lennének. Minden munkásnak egy számviteli könyv állana rendelkezésére, melybe bejegyezné egyfelől, mit van joga követelni, s másfelől, mire van szükségeihez mérten igénye. Ekkép a bonok változhatlan s a készletben létező összes társadalmi javak által fede-

zett értéket képviselnének, s nem képeznének többé a kínálat s kereslet viszonyai szerint ingadozó értékű árút, mint az arany és ezüst.

A bonok leszámítolása aztán nyilvános állami vagy községi árúraktárakban történhetnék, melyeknél a társadalom volna az egyetlen közvetítő a fogyasztó és termelő közt, s ezzel a kereskedelem által ma szétforgácsolt sok hasznos termelő erőt egyesítne és takarítna meg.

Azok után, a miket fentebb Renard munkája alapelveiről mondtunk, feleslegesnek látszik a részletek bírálatába belebocsátkoznunk. Ismeretesek azok részben a socialismus régebbi apostolai munkáiból, részben a socialis gazdasági szervezet mechanizmusa tárgyában a belga Solvay-féle Institut által folytatott kísérletekből. Azt hisszük, az egész rendszer nem a gyakorlati használhatóság, hanem az elméleti czélszerűség kérdésén fordul meg s azért kiindulási pontjai szerint ítélendő meg.

Várnai Sándor.

I R O D A L O M.

Dr. Ernst Mach. Die Principien der Wärmelehre, historisch-kritisch entwickelt. Leipzig (J. A. Barth), 1896. — *Die Mechanik in ihrer Entwicklung historisch-kritisch dargestellt.* Dritte verbesserte und vermehrte Auflage. Leipzig (F. A. Brockhaus), 1897.

II.

A *Principien der Wärmelehre* tartalmát tekintve szintén öt részből állónak mondható, ú. m. thermometria; hőközlés; calorimetria; thermodynamika és a kapcsolatos kérdések; ismerettani és pszichológiai rész.

Az első rész a thermometria történetét, a hőmérsék fogalmát s e fogalom kritikai tárgyalását tartalmazza. Később következik, mint a thermodynamika egyik elvén nyugvó, de lényegileg ide tartozik az absolut temperatura skála, melynek első tervével Amontonsnál találkozzunk (1703), de a melynek kiképzése — egészen más alapon — Thomson W. érdeme.

Az absolut temperatura skála eszméjére Thomsont Clapeyron: Ueber die bewegende Kraft der Wärme [Poggendorff, Annalen der Physik und Chemie. Bd. 59 (1843) p. 446—451¹ és 566—592., a Journ. de l'école polytechnique XIV. kötetéből (1834)] dolgozatának tanulmányozása vezette,² a melyből a Carnot-féle körfolyamattal megismerked-

¹ A lapszámozás helytelen; az idézett közlemény 22 l-ot foglal el.

² Tehát nem mint Mach mondja; „durch Carnot's Arbeit angeregt“. p. 232. L. W. Thomson, On an absolute thermometric scale.

vén, ebben egy új, a hőmérő anyag specifikus tulajdonságaitól független hőmérősmód biztos alapját vélte megtalálni. Egy tökéletes ú. n. thermodynamikai gép ugyanis, mely két állandó temperaturájú hőforrás között működik, ugyanazon hőmennyiségnek (p. o. a hőegységnek) átvitele alkalmával mindig ugyanazt a munkát végzi vagy fogyasztja. E munka nagysága azonban változást szenved, ha az egyik vagy másik hőforrás temperaturája (s illetve hőállapota) változik. Ha tehát az egyik hőforrást állandóan egyazon állapotban tudjuk tartani (mint p. o. a jég olvadása alatt a nyert vizet), akkor bármely más hőállapot megleendő határozva (a pozitív vagy negatív) munka által, melyet a hőegységnek vagy ismert hőmennyiségnek az illető testből a normalis hőforrásra átvitele szolgáltat. Mivel pedig úgy a munka, mint a hőmennyiség a temperaturától függetlenül mérhető, a hőnek munkavégző képessége alapján Thomson szerint egy valóban tudományos temperatura-skála szerkeszthető. (Az eddig használt skála tulajdonképen csak: „an arbitrary series of numbered points of reference sufficiently close for the requirements of practical thermometry“ i. m. p. 102.) E skála fokainak számszerű meghatározására még egy szintén állandó hőállapotot — a forrásban levő víz gőzéét (norm. nyomás mellett) veszi igénybe, s az új skála egy fokának mértékéül a két normális forrás között a hőegységgel működő thermodynamikai gép munkájának 100-ad részét veszi fel s a skála kezdő pontjául a fagypontot választja, úgy hogy a forráspont mint a Celsius-féle fokosztálynál, 100 jelzőszámot kap. Az új skála tehát egyrésztől független a hőmérő anyag természetétől, másfelől pedig fokszámai s illetve fokkülönbségei a munkaképességgel egyszerűen arányosak. esetleg a munkaegység kellő megválasztása mellett egyenlők. A közönségesen használt léghőmérő egy-egy fokához ellenben más-más munkaképesség tartozik és pedig annál nagyobb, minél alacsonyabb a hőmérsék, úgy hogy — 273° (az ú. n. absolut 0 pont), tehát nem is

Math. und. Phys. Papers I. p. 100, a hol Carnot; *Réflexions sur la Puissance Motrice du Feu* művét megemlítve, Th. ezt írja: „Having never met with the original work, it is only through a paper by M. Clapeyron, on the same subject... that the Author has become acquainted with Carnot's Theory. Sajátságos, hogy Clausius, a Carnot-féle elmélet reformátora szintén nem ismerte Carnot alapvető művét (L. Poggendorf, *Annalen der Phys. und Chemie* Bd. 79. p. 368.) Hogy ennek mi befolyása lett a thermodynamika továbbfejlődésére, azt talán majd lesz alkalmam közelebb kifejtteni.

nagy értékű fokszám, physikailag el nem érhető állapotot jelöl. (Erre nézve lásd a következő jegyzetet.)

Azt hiszem, nem tévedek, a mikor a léghőmérői fokosztály e Thomson szemében hátrányos sajátosságai vezették t. k. őt az abszolút skála eszméjére, a mit azért tartok szükségesnek megemlíteni, mert e részben Mach nem teljesen helyesen vélekedik s Thomson thermometriai értekezéseinek nem kellően figyelmes olvasása is tévedésbe ejthet. Thomson idézett értekezésének az a helye (p. 103—104), melyre véleményemet alapítom, a következő: „In M. Clapeyron's paper . . . the amounts of mechanical effect due to a unit of heat descending a degree of the air-thermometer, in various parts of the scale, are calculated . . . according to Carnot's expressions. The results so obtained indicate very decidedly, that what we may with much propriety call the value of a degree (estimated by the mechanical effect to be obtained from the descent of a unit of heat through it) of the air-thermometer depends on the part of the scale in which it is taken, being less for high than for low temperatures.¹ The characteristic property of the scale which I now propose is, that all degrees have the same value . . .”

Annyival érdekesebb az abszolút temperatura skála eszméjének ez oka, mert ép az bizonyult gyakorlatiatlannak — t. i. a munka szerinti fokosztály — a mi Thomstont ez alapvető jelentőségű gondolatra vezette. Az energia-átalakulás álláspontján pedig a Thomson-féle skála ugyanazt a sajátosságot mutatja, csakhogy a 0-án felüli hőmérsék számoknál, a miben a léghőmérőnél Thomson megütközik. A szóban levő skálában ugyanis a hőmérsék egy felső határhoz, t. i. a 373-hoz csak közeledhetik, de azt el nem érheti.²

¹ Erre vonatkozólag Th. a következő megjegyzést teszi: „This is what we might anticipate, when we reflect that infinite cold must correspond to a finite number of degrees of the air-thermometer below zero: since, if we push the strict principle of graduation, stated above, sufficiently far, we should arrive at a point corresponding to the volume of air being reduced to nothing, which would be marked as — 273 of the scale; and therefore — 273° of the air-thermometer is a point which cannot be reached at any finite temperature, however low.”

² A hőegység munkájának, kifejezése két hőfok között a hő anyagi hypothesis mellett s a későbbi — a léghőmérőével csaknem teljesen egyező — skála használásával:

$$M_s^T = \int_s^T \mu dT = \int_s^T \frac{J}{T} dT = J (\log T - \log S)$$

Ép ez okokból Thomson soha nem használja ezt a skálát, hanem megtartva Carnot elméletének lényeges s a hő anyagi hypothesisától (Clausius, Thomson szerint) független alap gondolatát, hogy t. i. a thermodynamikai gép által teljesített munka adott hőállapotok s hőenergia mellett szintén teljesen meghatározott: a temperaturát a Carnot-féle függvény nyel¹ megfordítva veszi arányosnak s arányossági tényezőül, az energiátanhoz alkalmazkodva, a hőegység munkaértékét (Joule: $J = 423.5$ mkg) fogadja el. Lesz ennél fogva, mint a tempe-

és így a temperaturának (τ) fentebbi definíciója értelmében

$$\tau = \frac{M_{273}^T}{M_{273}^{273}/100} = 100 \frac{\log T - \log 273}{\log 373 - \log 273} = 320.41 \log T - 1797.28$$

míg a hő energia-elmélete esetén:

$$\frac{1}{J} M_s^T = 1 - e^{-\frac{1}{J} \int_s^T \mu dT} = 1 - e^{\int_T^s \frac{\mu}{T} dT} = 1 - \frac{s}{T}$$

$$\text{és így } \tau_1 = \frac{M_{273}^T}{M_{273}^{273}/100} = 100 \frac{1 - \frac{273}{T}}{1 - \frac{273}{273}} = 373 - \frac{273 \cdot 373}{T}$$

A három (T , τ , τ_1) skálának és még a Celsius-félének (t) összehasonlítására álljon itt az íménti formulák szerint kiszámított pár fokszám:

t	T	τ	τ_1
∞	∞	∞	373
600	873	2169.77	256.36
— 173	100	— 372.50	— 645.29
— 272	1	— 1797.28	— 1014.56
— 273	0	— ∞	— ∞

¹ A Carnot-féle függvény, melyet Thomson μ -vel jelöl, az az érték, melylyel a nagyon kicsinynek feltételezett hőmérsék különbséget szorozni kell, hogy a hőegységnek munkáját megtaláljuk, azt a munkát t. i., a melyet nyerünk, ha egy tökéletes, thermodynamikai gépet úgy működtetünk, miszerint az a magasabb hőmérsékű forrással érintkezésben a hőegységet vegye fel. E függvény — a melynek reciprok értéke nyerte eredetileg Clapeyrontól a Carnot-függvény nevet s a melyet Clausius is ily értelemben alkalmaz — minden testre ugyanaz és csakis a temperaturától függ. Clausius „Über die bewegende Kraft der Wärme“ alapvető értekezésében μ reciprok értékét egyszerűen a léghőmérő (abszolút 0 ponttól számított) fokszámával veszi arányosnak, a mi Thomsonat arra indítja, hogy e felvétel helyes vagy helytelen voltának kimutatását kísérleti úton (Joule-al együtt) eszközölje. A nagy gondnal és több éven át végzett kísérleteknek eredménye az, hogy Clausius felvétele (melyet Thomson rendszeren a hő mechanikai egyenértékének kiszámítására vonatkozásban „Mayer's hypothesis“-nek nevez) alig számbavehető differentiával helyes.

ratura definitiója $^1 T = \frac{1}{\mu}$. Majd egy másik, ^{2} az iméntivel lényegében egyező definitio szerint, két test hőmérsékének viszonya alatt az illető hőállapotokban egy tökéletes gép által felvett és leadott hő viszonyát érti, úgy hogy Q_1 , Q_2 -vel az A_1 és A_2 testekkel érintkezésben felvett (s illetve leadott) melegmennyiségeket jelölván: $T_1 : T_2 = Q_1 : Q_2$ s kísérletekből a víz forrás- és fagypontjához tartozó viszonyt $373.1 : 273.1$ -nek találja, ^{3} miután a két tag közötti különbséget már előbb — a Celsius jelzéssel megegyezés céljából — 100-nak vette.

Két ismerettani cikk: Namen und Zahlen, Das Continuum után a hővezetés és a hősugárzás, tehát a hőközlés módjai kerülnek tárgyalás alá és pedig mint a hőmérésnél is, először az idetartozó ismeretek, fogalmak fejlődésének története, azután a fejlődés eredményének átnézetes összefoglalása és mai ismeretünk álláspontján való bírálata. A hőmennyiség fogalma kiképzésének és a calorimetria fejlődésének kritikai történetét a munkának physikai és philosophiai tekintetben talán legérdekesebb része, a thermodynamika követi, a melynek folyamán a Carnot-féle (a hő munkájára vonatkozó), a Mayer Joule-féle (a hő és munka átalakíthatósága) és ezzel együtt az energia megmaradására vonatkozó általános elv kerül beható tárgyalás alá.

Különösen érdekes s Machnak régebbi dolgozataiban is körvonalozott, de itt részletesebben kifejtett nézeteit tartalmazza az: „Erweiterung des Carnot-Clausius'schen Satzes. Die Conformität und die Unterschiede der Energien. Die Grenzen des Energieprincipes“ feliratú cikk.

^{1} „we propose“ (Joule és Thomson) „that the numerical measure of temperature shall be not founded on the expansion of air at a particular pressure, but shall be simply the mechanical equivalent of the thermal unit divided by Carnot's function“. Math. und. Phys. Paper. I. p. 234.

^{2} „If any substance whatever, subjected to a perfectly reversible cycle of operations, takes in heat only in a locality kept at a uniform temperature, and emits heat only in another locality kept at a uniform temperature, the temperatures of these localities are proportional to the quantities of heat taken in or emitted at them in a complete cycle of the operations“. Joule and Thomson, On the thermal effects of fluids in motion. I. m. I. p. 394

^{3} E viszonyt az imént idézett helyen Joule és Thomson $373.7 : 273.7$ -nek találják. Az encyklopaedia Britannicában (1878) megjelent: Elasticity and Heat cz. munkában e viszony a fentebbi értékkel van felvéve. Math. and Phys. P. III. p. 178.

Ebben Mach kimutatni igyekszik, hogy a Carnot-Clausius-féle tétel nem csupán a hőenergiának, hanem általában az energia minden alakjának (mechanikai, villamos stb. energia) átalakulásánál érvényes, s hogy ehhez képest az nem kizárólag — mint egy ideig hitték — thermodynamikai törvény, hanem az erélymegmaradás elvével együtt a teljes energia elvet képezi. Mach szerint az így általánosított energia elv a következőleg formulázható: „A legegyszerűbb megfordítható Car-

not-féle körfolyamnál minden energia nemre nézve: $-\frac{W_1}{V_1} + \frac{W_2}{V_2} = 0$,

a hol V_1 , V_2 potenciálokat (a hőnél temperaturákat), W_1 , W_2 a V_1 s illetve V_2 potenciálon (hőmérséken) átalakított energia értékeket jelentenek. Vagy más formulázásban; „Ha a V_1 potentialon“ (p. o. bizonyos magasságban) „levő $W^1 + W$ nagyságú energiából“ (p. o. súlyból) „a W^1 rész egy vagy több más alakú energiává változik át, a maradék: W alacsonyabb V_2 potenciálra süllyed le, és pedig úgy,

hogy a következő egyenlőség érvényes: $\frac{W^1}{V_1} + W \left(\frac{1}{V_2} - \frac{1}{V_1} \right) = 0$.”

Ha p. o. $W + W^1$ egy h_1 magasságban levő m tömegű testnek helyzeti erélye, vagyis $W + W^1 = mgh_1$, s ebből W^1 -t actualis energiává változtatjuk át s az utat, melyen át a test esett h -val ($< h_1$) jelöljük, lesz:

$$W^1 = mg \cdot h \quad \text{és} \quad W = mg(h_1 - h),$$

továbbá: $V_1 = g \cdot h_1$, „ $V_2 = g(h_1 - h)$ ”, úgy hogy a fentebbi egyenlet baloldala:

$$-\frac{mg \cdot h}{g \cdot h_1} + mg(h_1 - h) \left\{ \frac{1}{g(h_1 - h)} - \frac{1}{gh_1} \right\} = -m \frac{h}{h_1} + m \frac{h}{h_1}$$

csakugyan = 0.

Minden energianemnél tehát három fajta érték szerepel: az

energia érték: W ; a niveau érték: V és a kettő hányadosa: $\frac{W}{V}$, a tömeg (Menge) érték, iménti példánkban m , vagyis az eső test tömege. Az entropia tehát, a mechanikai hőelméletnek e sok discussióra s megszemenő következtetésekre alkalmas adott nagysága $\left(\frac{dQ}{T} \right)$ vagy $\int \frac{dQ}{T}$

a tömeghez, a villamos mennyiséghez analog érték. A hőenergia és egyéb energianemek között ezek szerint a Carnot-Clausius-féle tétel nem constituál semmi különbséget. Ilyen különbséget azonban Mach mégis elismer és azt abban látja: 1. hogy a temperatura, a poten-

tiálnak megfelelő niveauérték, kisebbedhetik, a nélkül, hogy maga a hőenergia változást szenvedne. Ez az, a mi a hőenergiának (közönséges nevén hőmennyiségnek) az anyag jellegét kölcsönzi. Minden más energianemnél a niveausúlyedésnek szükségképen energia átalakulással kell történni s ez alól csak a hőenergia képez kivételt — 2. egyéb energianemeknél a niveau o pontja, a honnét t. i. a magasságot vagy potenciál értéket számítjuk, tetszőleges; míg a temperaturánál egyetlen és meghatározott: az u. n. abszolút 0 fok.¹ Ugyane czikkben az energia elvre nézve arra a felvételre jut, hogy annak érvénye s illetve alkalmazási tere nem korlátlan. Az energia mértékét ugyanis a mechanikai munka képezi, a melyet általa, vagy a melylyel azt produkálni lehet. Nincs értelme tehát oly melegmennyiségnek, mely munkává többé (a temperaturakülönbség elenyészése miatt) nem alakítható, munka és így energia értéket tulajdonítani.

¹ Erre nézve egyébként megjegyzi Mach: „Es steht jedoch nichts im Wege, sich den Carnot'schen Kreisprocess, statt im Vacuum, in einer Gasatmosphäre von beliebiger Spannung ausgeführt zu denken, und dadurch den Temperaturnullpunkt willkürlich zu machen“. A hő és egyéb energianemek között tett különbséget illetőleg a Pr. d. W. fejtegetéseivel szemben O. Wiedeburg felveti a kérdést (Wiedemann, Annalen der Ph. u. Ch. Bd. 61. p. 704—736 s Bd. 62. p. 652—68¹. 1897), hogy csakugyan vannak-e a hőenergiának ilyen specifikus, egyéb erőlyemekével ellentétes tulajdonságai? s azt hiszi, hogy e kérdésre, bár némi megszorítással, *nemmel* felelhet. „Ueber nicht umkehrbare Vorgänge“ cz értekezésében Wiedeburg épen abból a felvételből indul ki, hogy a hő nem megfordítható folyamatoknál is egyéb energianemekkel formálisan teljesen egyezőleg tárgyalandó. — E végből — hogy csak a legegyszerűbb, de könnyen általánosítható esetre szorítkozzunk, — két testből álló rendszert illetőleg a csak egyensúlyi állapotokra (s egy állapotbeli p. o. tisztán hő változásokra) érvényes: $dE_1 = N_1 dM_1$; $dE_2 = N_2 dM_2$ egyenletek helyett Wiedeburg a következőket veszi minden energianem időbeli, nem megfordítható változásainak meghatározásánál alapul: $dE_1 = N_1 dM_1 + W_1 \left(\frac{dM_1}{dt} \right)^2 dt$; $dE_2 = N_2 dM_2 + W_2 \left(\frac{dM_2}{dt} \right)^2 dt$ a hol E energiát, N niveau értéket, M tömeg (Menge) értéket jelent s dt az idő differentialéja, tehát $\frac{dM}{dt}$ az M változásának sebessége (egyenletes változás esetén az időegységben bekövetkezendett változás). A W_1 tényezőt, mely lényegesen pozitív, Wiedeburg ellenállásnak nevezi, mivel egyenlő niveaukülönbség mellett a változás annál lassabban történik, minél nagyobb az ellenállások összege (l. alább az I. egyenlőséget). Ez egyenletekből a bennök szereplő értékek között fennálló további

Befejezik a művet a túlnyomóan ismerettani és pszichológiai kérdésekkel foglalkozó cikkek, a melyeket Mach a philosophiai természetű fejtegetések iránt kevésbé érdeklődő physikusokra tekintettel a mű végén csoportosított s melyek a már említett „Nahmen und Zahlen“ és „Das Continuum“ §-okkal körülbelől az egész munka negyedrésztét teszik (115 l.).

Mach ezekben — hogy pár szóval néhány itt tárgyalt kérdésről is megemlékezzünk — a Kirchhoff által jelzett s azóta gyakran vitatott álláspontot¹ foglalja el, a mely szerint a tudományos ismeret a tényeknek lehető egyszerű és teljes leírásában áll. Az egyszerűsége — melynél a fogalmak, nemkülömben ezek jegyei, a math. symbolumok, nyelv stb. játszanak lényeges szerepet — szükség van azért, hogy a tényeket minél többen és minél könnyebben tudják összefoglalni, emlékezetben megtartani és másokkal közölni. Ez egyszerűsége, mód-

összefüggések levezetése a következő, ú. n. (energia- és tömeg)megtartási törvények segítségével történik: $dE_1 = -dE_2$; $dM_1 = -dM_2$. Alkalmazva ez egyenlőségeket a hőenergiára vagyis téve: $E = Q$; $N = T$; $M = S$, származik: $dQ_2 = 0 = (T_1 - T_2) dS_1 + (W_1 + W_2) dQ_1 + \left(\frac{dS_1}{dt}\right)^2 dt$ vagyis $\frac{dS_1}{dt}$ vel osztás után: $dS_1 = (1 W_1 + W_2) (T_1 - T_2) dt$. I., a mi megfelel a hővezetésre vonatkozó Fourier-féle felvételnek.

Ha pedig írjuk: $dQ_1 = (-dQ_2) = -T_2 dS_2 - W_2 \left(\frac{dS_2}{dt}\right)^2 dt$, $dS_2 = -dS_1$ folytán származik: $dQ_1 = T_2 dS_1 - W_2 \left(\frac{dS_1}{dt}\right)^2 dt$, a mi nem

egyéb, mint a mechanikai hőelmélet második főtétele (a hő, a környezet temperaturája és az entropia közötti viszony) meg nem fordítható körfolyamatokra, csak hogy nem a $dQ_1 < T_2 dS_1$ keveset mondó egyenlőtlenség, hanem precíz egyenlet formájában. Ez egyenlet Wiedeburg szerint kétségtelenül mutatja, hogy az egyébként vele (a második tag lényegesen negatív értékénél fogva) ellenmondásban nem levő $dQ_1 < T_2 dS_1$ egyenlőtlenségből a világ entropiájának növekedésére vont következtetés elhamarkodott, mert hisz egyenletünket éppen az entropia állandóságából ($dS_1 = -dS_2$) vezettük le, a minthogy Wiedeburg elméletének egyik alaptétele ez: *a világ entropiája állandó.*

¹ Es ist bekannt, dass in neuerer Zeit wieder Kirchhoff die Thätigkeit des Naturforschers als eine rein *descriptive* aufgefasst und ebenso, dass diese Auffassung mancherlei Bedenken begegnet ist. Nicht unwahrscheinlich ist es allerdings, dass Kirchhoff's Ansicht, der zu eingehenden erkenntniskritischen Erörterungen keine Zeit fand, auf einem blossen Aperçu beruhte, darum in einem Gespräch mit F. Neumann unterliess er es, dieselbe energisch zu vertreten. *Darum bleibt aber diese Ansicht nicht weniger richtig.*

szerességre törekvésben nyilvánul a kifejlett tudomány oekonomiai jellege, a mely szerint lehető kevés fáradsággal, a szellemi erőknek lehető kimélésével igyekszik bennünket a körébe tartozó ismeretekhez elvezetni. Ép oly lényeges, sőt az ismeret tartalmát tekintve, még lényegesebb a tények leírásánál a *teljesség*. Úgy, hogy a tökéletes tudomány nem egyéb, mint az egyes ismeretkörökhöz tartozó tényeknek teljes, áttekinthető inventariuma.

Ezzel szemben az elmélet, a *theoria*, melynek hosszú időn át és sokan még ma is nagyobb becsét tulajdonítanak, tulajdonképen nem egyéb, mint a tényeknek indirekt leírása, s jogosultsága és haszna csak addig terjed, a míg a lényegeshez, a tényeknek a tudvágyat teljesen kielégítő direkt leírásához el nem jutottunk. Kétségtelen, hogy a kissé bonyolultabb viszonyokat előtáró tényeknek direkt leírása fáradságos munka még akkor is, a mikor az ehhez szükséges fogalmak már rendelkezésünkre állanak. Nagy könnyebbségünkre szolgál tehát, ha felvehetjük, hogy valamely még kevésbé ismert tény több vonatkozásban megegyezik egy már ismert ténynyel. És az elmélet tényleg nem egyéb, mint a részben vagy egészen új tényeknek egyszerűbb vagy ismertebb tényekkel helyettesítése (a holdnak az eső testtel, a fémjelenségeknek a hangjelenségekkel stb.), a mi *bizonyos* vonatkozásban meg is engedhető, de mert különböző tényekről van szó, nem *minden* vonatkozásban. Ha ezt nem vesszük kellő figyelembe a mire pedig számos példát mutat fel a tudományok története, akkor az egyébként hasznos szolgálatot teljesítő elmélet a továbbfejlődés akadályául szolgál. A hő, a fény, a villamosság stb. anyagi elmélete sok tekintetben fejlesztő hatással voltak az illető tudományágakra, de nem kevésbé akadályozták azoknak más irányban való fejlődését. Néha azonban a tények megegyezése nagyobb mérvű is lehet, mint azt eleve feltételeztük, ilyenkor kapcsolatba hozásuk váratlan felfedezésre vezethet (p. o. a Hertz-féle villamos rezgések).

A mint a legtetszetősebb elmélet nem pótolhatja teljesen a tényeknek egyszerű és hű leírását, ép úgy nem helyettesítheti ezt az okok felderítése és az ú. n. tudományos magyarázat. Ok és magyarázat ugyanis csak addig szerepelhetnek a tudományban, a míg az ismeret ideáljához, a tények teljes leírásához el nem jutottunk. Az ok keresésére alkalmat a (rendesen feltűnő) változások adnak s mivel előttünk megszokottabb az akaratsnak s az ezt kísérő mozgásnak a kapcsolata, hasonló összefüggést keresünk a tőlünk független változások s azoknak meghatározó körülményei között is. A hol azonban e körülmé-

nyek a kérdéses tényre s illetve változással együtt teljesen ismeretese, ott az ok után kutatásnak egyáltalán semmi értelme nincs. Úgy látszik ugyan, hogy a mikor p. o. a tömegek vonzásáról beszélünk, többet mondunk, mintha a vonzás következtében előállónak gondolt változást (a gyorsulást) pontosan leírjuk. Holott. ha a gyorsulás értékét matematikai formula által tudjuk adni, a bekövetkező változások meghatározásához s illetve ismeréséhez sokkal közelebb jutottunk, mint az ezen formula nélkül használhatatlan vonzásnak, vagy erőnek okul megnevezésével. Ugyanezt mondhatjuk a leírásnál magasabbra becsült magyarázatról, mert hisz megmagyarázottnak azokat a tényeket szokták első sorban tekinteni, a melyeknek okát tudják adni. A végeredménye e fejtegetéseknek tehát az, hogy ha a tudományból az animismust és fetischismust (t. i. az élettelen tárgyaknak akarattal bíró tények gyanánt felfogását) teljesen ki akarjuk küszöbölni: az ok és magyarázatot a tények teljes és egyszerű *leírásával* kell helyettesíteniünk. Némi tekintetben például szolgálhatnak erre — a teljes ideál felé ismeretünk csak asymptotikusan közeledik — a d'Alambert vagy a Lagrange-féle egyenletek, melyek minden lehető dinamikai tényt, vagy a hővezetés Fourier-féle egyenletei, melyek a hővezetés körébe tartozó valamennyi tényt felölelnek. S általában a differentiális egyenletek azok, a melyektől tudásunk ez irányú fejlődését várhatjuk, a mennyiben ezek a tényeket és változásokat a legegyszerűbb esetekben, t. i. a tér- és időelemekre vonatkozólag fejezik ki s belőlök kiindulva képesek vagyunk (a mennyire t. i. ezt a szükséges számító eljárás ismerete megengedi) a véges térben és véges idő alatt végbemenő változásokat is kellő pontossággal leírni.¹

De már ideje, hogy befejezzem, talán kissé hosszúra is nyúlt, mindamellett — sajnos — még mindig hézagos ismertetésemet, melyben több fontos kérdést nem is érinthettem. Annyi azonban, úgy hiszem, a gazdag tartalomnak e hiányos és vázlatos jelzéséből is

¹ L. erre nézve : B. *Riemann*, Partielle Differenzialgleichungen und deren Anwendung auf physikalische Fragen. (2-te Aufl.) Braunschweig 1876. p. 4. „Wahre Elementargesetze können nur im Unendlichkleinen, nur für Raum und Zeitpunkte stattfinden. Solche Gesetze aber werden im allgemeinen partielle Differenzialgleichungen sein, und die Ableitung der Gesetze für ausgedehnte Körper und Zeiträume aus ihnen erfordert die Integration derselben“. Nagyon valószínű, hogy erre reflektál Mach, a mikor a fentebbi tárgygyal kapcsolatban megjegyzi (p. 460): „Das hat wohl Riemann gemeint, mit dem Worte : dass wahre (überall anwendbare) Naturgesetze nur im unendlich Kleinen zu erwarten seien (nicht in dem zufälligen zu speciellen und individuellen Integralfall)“.

kitünik, hogy mindkét munkában egy nemcsak az illető ismeretágakban egyaránt otthonos, hanem e mellett a tárgy philosophiai felfogására kellő érzékkel bíró kutató szól hozzánk, a kinek műveit úgy a szakember, mint a philosophus, sőt egyes részleteit a komoly munkától vissza nem riadó laikus is élvezettel és haszonnal tanulmányozhatja.

Dr. Horváth József.

Lehrbuch der Psychologie von Friedrich Jodl. Stuttgart 1896.

Cottasche Buchhandlung. Egy kötet 776 lap.

Örömmel kell üdvözölnünk a bécsi egyetem tudós professorának fentebbi című terjedelmes lélektanát, mely felölelve az újabb lélektani kutatásoknak a legutóbbi néhány évtized alatt elért összes eredményeit, roppant anyagát, nemcsak hazájában, hanem nálunk is hivatva van hézagot betölteni. Jodl írói egyénisége *Az ethika története* című műve után nálunk sem egészen ismeretlen. Miként az egyike lett legjobb és leghasználtabb philosophiai kézikönyveinknek, úgy jelen műve is, mint összefoglaló tankönyv, mindama magasabb igényeknek megfelel, melyeket csak egy ily célú könyvvel szemben támaszthatunk. Mert Jodl szerény igényekkel lép fel, műve csak összefoglaló tankönyv akar lenni egyetemi hallgatók, tanárjelöltek stb. számára s maga bevallja, hogy bár felhasználta a lélektan összes kísérlet útján nyert eredményeit, maga azon téren, különösen az érzetek terén — hol kísérletek döntenek — újjal nem gyarapíthatja a tudományt. Mindamellett műve, az anyagnak megfelelő kiválasztása, teljessége, annak világos, könnyen áttekinthető elrendezése, a tényeknek megfelelő felosztása, nemkülönben eredeti felfogásánál és szempontjainál fogva, valóban megérdemli, hogy vele bővebben foglalkozzunk.

Mindenek előtt nézzük, milyen helyet foglal el a Jodl könyve felfogásánál fogva a legújabban megjelent lélektani művek között. A legutóbbi hét év alatt megjelent e nemű művek két csoportba oszthatók. Vannak olyan szerzők, kik elvakítva a physiologiában alkalmazott módszer és kísérletezés sikerétől, a lélektanban az agyvelő idegsejtjeire és idegpályáira vonatkozó legújabb histologiai és physiologiai kutatások és hypothesisektől, azt tartják, hogy a lélektan csak a physiologianak lehet kiegészítő része. Minden lelki jelenséget az idegfolyamatoknak a természetéből igyekeznek kimagyarázni, s ha némelyek, mint Külpe félnek is ezen újabb materialismustól, s a

Wundt által is annyira pártolt psycho-physikai parallelizmusnak a hivei, mégis az önmegfigyelést kiküszöbölendőnek tartják a pszichológiai módszerek közül s egyedül az exact kísérletezés szerint igyekeznek az egész pszichológiát megalapítani. Szerintük a pszichológia nem volna más, mint a pszichológia eredményeinek alkalmazása és kiterjesztése a lelki életre. Ugy tapasztaltam, hogy ezen felfogásnak a következő lélekбúvárok hódolnak: Ziehen Th. néhány év előtt (1892) megjelent *Leitfaden der Physiologischen Psychologie* című művével, (1896-ban harmadik bővített és javított kiadást ért); Külpe 1894-ben megjelent *Grundriss der Psychologie* című művével; aztán Exner a bécsi egyetem pszichológiai tanára ugyancsak 1894-ben megjelent *Entwurf zu einer physiologischen Erklärung der psychischen Erscheinungen* című munkájával, melynek idáig csak első része jelent meg és végül Ebbinghans a boroslai egyetem tanára: *Grundzüge der Psychologie* című művével, melyből csak az első résznek első fele jelent meg idáig.

Jodl középhelyet foglal el a régi tisztán önmegfigyelésen alapuló subjectiv pszichológia és ezen legradikálisabb pszichológiai irányzat között. Művének 28-ik lapján az Aufgabe und Methode der Psychologie című első fejezetében következőleg formulázza álláspontját: A belső tapasztalás egész területének azaz az összes pszichikai folyamatok és jelenségeknek a pszichológiai pszichológia methodusa szerint való tárgyalását csak úgy tekinthetjük még idáig, mint tudományos utópiát. Ha csak azt vennők a pszichológia tudományos objectumának, a mi ezen methodusoknak hozzáférhető, úgy le kellene mondanunk a pszichikai jelenségek magasabb és lényegesebb csoportjának tudományos megértéséről és sok nehezen kiküzdött és értékes belátást kellene feladnunk. Mert az összes többi philosophiai disciplinák, különösen a normatív tudományok a magasabb tudatműködéseknek fogalmi analysisére utalvák és ha addig várunk, míg azok biológiai correlatumainak tudományos megismerése lehetővé vált, ezzel azoknak életereit vágnánk el — És alább a 76. lapon: a Leib und Seele című II-ik fejezetben. A ki physikai és pszichológiai ingerekből és állapotokból akarja a tudatot kimagyarázni, azaz azt akarja megvilágítani, hogy hogyan jut az agyvelő ahhoz, hogy ne csak ingerállapotai legyenek, hanem hogy ezeket észre is vegye, vagy hogy miként keletkezik a subjectumnak és objectumnak a kettősége, az átlépte a kritikai gondolkodásnak határát, nevezze bár magát akár philosophusnak akár természettudósnak.

Így Jodl. Ebből azonban nem következik, hogy ő kelleténél kevesebb súlyt fektetne a physiologiai magyarázatra, a hol az lehetséges, vagy kiesínylené a lélektani kísérletezést. Ennek ellentmondana már az a körülmény is, hogy művének jó egy harmadát képezi az *érzetekről* szőlő tan,¹ s ezeket a jelenségeket szigoruan physiologiai és kísérleti alapon tárgyalja. De az általános részben is nyilatkozik erre nézve. „Miután az élő organizmusnak működései közül némelyek a külső észrevétel (tapasztalás) által, mások a belső észrevétel által vannak jobban és világosabban adva, egy jelenség egészének leírásánál is ahhoz az oldalhoz kell fordulnunk, a melyről azt legkönnyebben felfoghatjuk. Ámde a tulajdonképeni cerebralfolyamatok, melyek a tudatjelenségeknek megfelelnek, aránylag a legismeretlenebbek és a leghomályosabbak, míg a megfelelő tudatjelenségek a belső észrevételben közvetlenül advák“. (II. f. 43 pont.)

A mű két részre oszlik, általános és különös részre és XII. fejezetből áll. Jodl nem úgy jár el e tekintetben mint Wundt hasonló czílt szolgáló „Grundriss der Psychologie“ czimű legújabb művében, vagyis nem inductive, hanem deductive építi fel a lélektan egész rendszerét Wundt a legegyszerűbb lelki elemek tárgyalásán kezdi s azután tárgyalja az elvontabb physiologiai problémákat, Jodl az általános részt bocsátja előre három fejezetben, alapfelfogását közli s az elvontabb problémákkal ismertet meg, melynek mintegy bizonyítékait, dokumentumait találják aztán meg a különös részben. A test és lélek czimű második fejezetben megállapítja a viszonyt, amely a mai tudományos felfogás szerint az élet és lélek között van, tárgyalja a lelki életnek physiologiai alapjait, az idegrendszert, az agyvelő egyes részeinek physiologiai és psychikai functióit, a localisatio tanát. Érdekesen nyilatkozik aztán a psychophysikai parallelismust illetőleg, Szerinte kausalis összeköttetés csak az idegfolyamatok és a tudatos jelenségek között forog fenn. A tudat nem változik át idegmozgássá és a mozgás sem tudattá, miként a melegség munkává és a munka meleggé lesz. Nem az agyvelőbeli mozgásfolyamatok idézik elő a tudatjelenségeket; ezek a tudatjelenségeknek csak objectiv vagy physikai oldalát képezik egy olyan szemlélőre nézve, a ki nem subjectuma ezen folyamatoknak, hanem azokat csak kívülről úgy szemléli mint az objectiv világnak egyik részét.

Az idegfolyamatok és a tudatjelenségek nem fedik teljesen

¹ A különös résznek több mint felét.

egymást. A pszichikailag egyszerűnek a physiologiailag összetett felel meg. *Mert idegrendszerünkben nemcsak olyan folyamatok mennek végbe, melyekhez tudat van kötve.* És ez nemcsak a physiologiai mozgásokra és életműködésekre nézve áll, hanem a mint az érzékszerveknek és működésüknek analysise megmutatta az érzetekre nézve is. Számítalan, peripherikus, centripetalis és centralis idegfolyamatnak kell végbemenie, hogy egyszerű pszichikai elem, *érzet* keletkezzék.

A második fejezet első részében a tudatnak a tudattalanhoz való viszonyáról a tudat kifejlődhetésének és normalis működésének physiologiai és pszichikai feltételeiről elmélkedik. Érdekesebben jellemzi a tudat két oldalát, a Receptivitást és Spontaneitást. A tudat ép úgy különfeleség, mint egység, működése ép úgy felfogó, mint alakító, összekapcsoló és vonatkoztató. A legnagyobb, természetes Spontaneitás a genie, teljesen elkülönítve az ingerektől, magányosságban és homályban növe fel, vagy megfosztva a Receptivitás legnevezetesebb szerveitől, az érzékszervektől; alig fog különbözni a hülyétől; a hülye, a belső Spontaneitásnak természetes, született csenevész, a leggazdagabb és legeszméletőbb környezetben is alig tapasztalhatja tudatának jelentékenyebb fokozódását. A környezetnek a befolyása, a nevelésnek a hatása ezért nagyon korlátolt. A tudat kifejlődése is két föltételnek van alávetve. Ontogenetikusan vagy egyénileg az elődök és szülők sajátos természetétől, phylogenetikusan vagy nemileg a fajnak általános fejlődéstörténetétől és az az által elért szervitypustól. Itt nyilatkozik aztán Jodl az átöröklés problémáját illetőleg is. A tudat-tevékenységnek kész formái nem öröklődnek s az csak az újszülöttnak legeredetibb felszereléséül szolgáló reflexmozgásokra, melyek adott ingerre önkénytelenül lépnek fel — továbbá hajlamokra psycho-physikai dispositiókra vonatkozhatik, a melyeket az individuum aztán a körülmények, sors és környezet szerint különféleképen fejleszt ki. A tudat mechanizmusának ezen relativ határozatlanságában van az embernek rengeteg alkalmazkodási képessége s föelőnye az állatok felett. Ezen alapon oldja meg aztán Jodl az Apriorismusnak és Empirismusnak régi ismerettani kérdését is. Szerinte az ingerek maguk nem teremhetnek tudatot ott, a hol nincs meg a psycho-physikai organisatio, a mely azokat felfogná és feldolgozná; és a psycho-physikai organisatio sem teremthet tudatot ott, hol az ingerek hiányzanak. E fejezetben beszél Jodl a külső és belső észrevétel (tapasztalás) sajátosságáról, mely Wundtnál is oly nagy szerepet játszik s érdekesen tárgyalja a tudattalannak jelentőségét lelki életünkben. A tudattalan

nem psychikai, hanem physikai állapot (cerebratio) s ismerete nélkül némely magasabb jelenségeknek, az emlékezet és reproductionak magyarázata lehetetlen vagy legalább is hiányos volna. A tudattalan — bár nem fordul elő semminémű tudatban — mégis működő tevékeny valami. Tudatunk küszöbén alól csendes munkásság folyik, a mely organikus és nem psychikai működés, de melyet észreveszünk, ha eredményei a tudatba lépnek. Hisz az emlékezet nem egyéb, „mint a szerves anyagnak általános functiója”. (Hering.) Végül e helyen beszél Jodl a tudatos és tudattalannak periodikus váltakozásáról, az álomról, a hypnotismusról, a melyet mint pathologikus álomszerű jelenséget fog fel, melyre az idegrendszernek különös dispositiója szükséges.

Ugyane fejezet második részében beszél Jodl a tudat alaptevékenységeiről, a lelki tehetségek régebbi tanának keletkezéséről s az újabb psychologusok hasztalan törekvéseiről arra nézve, hogy a tudatnak három alaptevékenységét, irányát egyre reducálják. Az ismert hármas felosztás (ismeret, érzés, akarat) nem is az állapotokra, hanem csak az elemekre vonatkozhatik, mert minden állapotban előfordul mind a három elem vagyis a három alaperő relative egységet képez. De Jodl a lelki jelenségek részletes tárgyalásának alapjául nem azt a megszokott felosztást használja, hanem a mint azt e fejezet utolsó részében kifejti, új felosztást csinál a tudat különféle fejlődési fokait véve szempontul. Vannak ugyanis alacsonyabb primär és magasabb secundär s végül terciär jelenségek is. Primär jelenség az egyszerű érzet, érzéki észrevétel — az alacsonyabb érzés (a kedv és kedvetlenség) az ösztön, vágy, törekvés, akarat, mozgás legprimitívebb formájában. Secundär jelenségek a képzetek, reproductio a magasabb érzelmek, melyek emlékezéseket tételeznek fel p. u. bűnbánat stb. az önkénytes és tudatos mozgások stb. Terciär jelenségnek nevezi Jodl az eszméket, a tudós és a művész akaratí tevékenységét, az erkölcsi érzelmeket. A tudatnak összes jelenségei felléphetnek secundär formában is, de csak az érzelmek és akaratingerek (törekvés) válhatnak secundär állapotból primärre. Más szavakkal csak érzelmek és akaratingereket képzelhetünk el oly élénken, hogy ezek ezen élénk elképzelés folytán primär izgalommá válhatnak. De egy érzet tartalmának még oly határozott, élénk elképzelése sem okozhatja tisztán psychikai causalitásnál fogva annak primär izgalommá való válását, ha a külső inger újból nem jelentkezik, habár bizonyos körülmények között a megzavart tudat ezt a képzetet fel is cserélheti a primär izgalommal. A mi Jodlnak terminológiáját illeti, tudnunk kell, hogy

ő ép úgy mint Höfding, ellentétben Wundttal az érzet fogalmát szélesebb értelemben veszi s alatta a jelenlevő benyomás által okozott összes intellectualis állapotokat érti, tehát az összetettebbeket is, az észrevétel és a szemlélet képzeit is. Itt találjuk Jodlnek az érzésre és akaratra vonatkozó alapfelfogását is. Az összes érzelmi izgalmak és akaratingerek primár jelenségek. Még a képzetektől, emlékezősektől, gondolatfolyamatoktól függőket sem szabad reproducált vagy secundär fejleményeknek tekintenünk. Ez abból is következik, hogy a testre gyakorolt hatásuk erős és félreismerhetlen, nyilatkozzék bár e hatás akár külső u. n. kifejező mozgásokban, akár a vitalis működésekben (a vérkeringés, lélekezés, kiválasztás) okozott változásokban. Különösen erős az összefüggés az érzelmi izgalom és a szív mozgásai között, a mely már régóta figyelem tárgyát képezte. Ez a tapasztalás nemcsak a nyelvet indította arra, hogy a kedély és szív neveket felcserélje, a mi képletes ugyan, de nem egészen értelem nélkül való; hanem némely újabb kutatót is arra a felvételre indított, hogy az érzelmeknek szervi correlatumát nem az agyvelő képezi, hanem a nyúlt agy és hogy az érzelmeknek említett visszahatásai az életfolyamatokra nem mellékesek vagy kísérő jelenségek, hanem maguk az érzelem lényege. (III. fejezet 64. pont). Ez az ismeretes James-Lange-féle elmélet, a melyhez Jodl sem csatlakozik s melyet ujabban Sergi olasz psychologus igyekszik megalapítani és védelmezni. Daczára ennek, korántsem kicsinyli Jodl a kifejező mozgások, szervi elválasztások jelentőségét. Mindenesetre — mondja a 148. lapon — az összeköttetés az érzelmi izgalom és a nekik megfelelő kifejező mozgások között oly erős, hogy némely esetben az, ha önkénytelen előidézzük az érzelemnek külső mimikai jeleit, elég arra nézve, hogy előbb az illető érzelemnek élénk képzelet keletkezzék és erre maga az érzelem is jelentkezzék. De ez csak kivételes esetekben történik. Tény ugyanis, hogy nem csak az érzetek, hanem az érzésnek és törekvésnek nyilvánulásai is, miután megszűntek primáerek, azaz a tudatban közvetlenül jelenlevők lenni — visszatérhetnek mint secundär izgalom, a képzetnek formájában. Ép úgy emlékezhetünk elmúlt érzelmeinkre és törekvéseinkre, mint érzeteinkre. De ezen az érzelemre és akaratra vonatkozó képzelet ép oly kevésbé valódi érzés és akarat, mint a hogy egy érzetre való emlékezés még nem valódi érzet: azok csak lenyomatok vagy utóképek. (III. fejezet 57. és 58. pont).

Ily értelemben fogja fel Jodl az akaratot is és annak az érzéshez való viszonyát. A hol nincs érzés, ott nincs akarat. Képzeleteinknek és

gondolatainknak menete maga is önálló forrásává válhatik bizonyos érzelmi izgalmaknak, amennyiben az, nem tekintve a tartalmat vagy értéket, melyet reprodukál vagy rendelkezik bizonyos productív képességgel vagy nem, vagy összhangzik a külső folyamatok menetével vagy nem és ez az érzelmekben (erő- és feszültségérzelmek) válik tudatossá. És a mint a primär fokú érzelem közvetlenül tudatossá teszi azt az értéket, melylyel egy fellépő inger a psycho-physikai organismusra nézve bír, így ép úgy a tudat fejlődésének magasabb fokán is hirdeti a szellemi folyamatoknak jelentőségét és értékét. Csak így érzelmekkel összekapcsoltan képesek a secundär és tertiär fokú tudatjelenségek (képzetek, képzeleti képek, fogalmak, itéletek) az érzéki alacsonyabb izgalmaakra akadályozólag és mérséklőleg hatni, csak így képesek a nekik megfelelő törekvéseket előidézni s általában az akaratot bizonyos irányba terelni. (III. fej. 147. lap.)

Még csak a mű két, tankönyvnél eléggé meg nem becsülhető saját-ságára akarok utalni. Az egyik az, hogy Jodl terminológiája igen jó, következetes, a tényeknek leginkább megfelelő s hogy ő a műszavak történetére s használatára is figyelmet fordít. Ez nem csekély érdem, ha meggondoljuk, hogy a psychologusok nem ragaszkodnak egyöntetűen megállapított, közös műszavakhoz s sokan nagyon is önkényesen járnak el. Azért aztán a kezdőnek, tanulónak igen nehéz sok psychológiában eligazodni. Jodl mindig megmondja, hogy a műszavak használata és értelme tekintetében miben térnek el korunk jelesebb psychologusai (I. p. u. VII. fej. 9. pontját).

A másik, kiváló előnye művünknek az a gazdag repertorium, melyet szerző minden fejezet elején, de meg az egyes pontok végén is pontosan közöl. A mint a roppant anyagból ki tudta választani azt, a mi fő és lényeges egy kézikönyvben, úgy az utolsó évtizedek rengeteg psychologiai irodalmából is csak azt közölte, a mi valóban értékes. Ezért Jodl könyvét nemcsak egyetemi hallgatóknak s azoknak ajánlhatjuk, kik a lélektan újabb eszményeivel és módszerével megismerkedni akarnak, hanem azt a szakemberre nézve is nélkülözhetetlennek tartjuk.

Dr. Székely György.

Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane,
hrsg. v. H. *Ebbinghaus* und A. *König* XV. kötet 1—4. füzet.

Az első füzetben *G. Wolf* *A képzetek kóros dissociációjáról* értekezik, két pathologikus esetet elemezvén, melyek közül különösen az első tanulságos. Voit, volt serfőző traumatikus aphasiában szenved,

a tárgyakat képtelen másképp mint *írásban* megjelölni. Az eddigi magyarázatok leginkább e körülményre fektettek súlyt s e jelenséget annak tulajdonították, hogy a beteg a szót alkotó hangokat csak egyenként reprodukálja s így csak egyenként, vagyis írásban fixirozva képes azokat kifejezni. Szerzőt ez interpretatio nem elégíti ki, s e jelenséget a patiens intelligenciájának elemibb defectusára vezeti vissza. V. a hozzá intézett kérdéseket mind megérti (a mire bizonyosság, hogy a neki adott parancsokat rögtön teljesíti), de mindazonáltal képtelen a vele közölt érzéki tárgyak tulajdonságait megjelölni. Ha például azt kérdezik tőle vajjon a fa levele zöld? e kérdésre nem tud felelni, sőt arra sem képes, hogy az eléje rakott szinkoczkák közül megjelölje azt, a mely a falevél színének megfelel. És így van ez érzékiségének bármely sphaerájában is; a legképtelenebb ítéleteket elfogadja mint pl. „a menydörgés kék“ mert nem képes a tárgyak érzéki tulajdonságait reprodukálni, s így azok összetartozósága fölött ítéletet mondani. Az egyetlen mód, a mely szerint a beteg correct (írásbeli) feleletre képes, ha a kérdezett érzéki tárgy in concreto vagy képen fölmerül előtte. Arra a kérdésre: vajjon a fa levele kék-e? az ablakhoz siet s egy fát megpillantva leírja: nem, zöld. Értekező egy ízben azt kérdezte tőle, hogy milyen színű a vér? nem tudott felelni, míg nem hirtelen egy kezén levő pattanást fölkaparva in concreto vért percipiált. A *nem érzéki* képzetek körében úgy látszik a reproductio valaminél könnyebben megy a mennyiben néhányszor correct erkölcsi ítéleteket fejez ki a hozzá intézett kérdésekre. A mi a beteg *érzéki megismerését* illeti, értekező úgy találja, hogy valamely tárgy (írásban való) megnevezésére nemcsak okvetlenül szükséges az illető tárgynak (vagy képmásának) optikai perceptiója, hanem az utóbbinak bizonyos intensitással is kell föllépnie, szóval kifejezésteljesnek, jellemzőnek kell lennie. A beteg a vizet az üvegen keresztül nem ismeri meg, valamint az összehajtott vagy félig nyitott ernyő sem imponál neki mint ilyen, csnpán ha azt egészen kinyitjuk. A hajtút sem ismeri meg pusztá látásra, csak úgy, ha valaki azt hajába tűzi: Világos tehát, hogy a megismerést eszközölő associatio valamiképp meg van akadályozva s így V. a látott tárgyakat emlékképeiből nem tudja kiegészíteni. De azért nem hiányzik minden associatio a betegnél sőt találunk illet heterogén érzéki benyomások között is. Erre mutat, hogy pl. a kulcsot pusztá tapintással nem ismeri meg, csak, ha egyúttal látja is, vagy ahhoz hasonló tárgyat. Épen így nem ismeri meg az órát pusztán ketyegéséből, csak ha optikailag is percipálja. Ép

ily eredményeket mutat az izlés, szaglás és a mozgási érzetek sphaerája, bár mindenütt található egyikét képzet — a tactilis körben a szél, a hideg, a meleg képze, hallási téren egy keringő megismerése — melyeket úgy látszik csupán *egynemű* benyomások: tapintás, illetve hallás által ismer meg. De túlnyomó számú esetben az optikai benyomás sine qua non föltétele a megismerésnek. Ép úgy a mint a tárgyak megnevezésére csak közvetlen perceptio alapján képes, épen úgy a vele közölt érzéki tulajdonságokból is csak érzéki inger alapján képes egy tárgy képét reprodukálni. Tavasszal pl. arra a kérdésre, hogy mely évszak van, csak úgy képes felelni, ha *virágot* lát akár természetben, vagy képen, függönyön, falon. V. tehát a reproductio és associatio hiányában szenved, ezért a közvetlen szemlélet embere; szüksége van konkrét érzéki ingerre, hogy a megismerés és megnevezés létrejöhessen. Ez ingernél főszerepet az optikai benyomás játszik, mely úgy látszik a legjellegzetesebb impressio. És ebből: az érzéki impulsus szükségességéből magyarázható ki azon sajátság is, hogy csak írva képes a tárgyakat megjelölni. Az írás ugyanis a vele járó motorikus és optikai érzetekkel szintén érzéki mozzanatokot szolgáltat, melyek a név fölidézését elősegítik. Ez világot vet arra, hogy az egészséges ember is miért képes jóval könnyebben pl. egy geometriai deductio fölidezésére, ha mintegy rajzolva teszi ezt. Hozzátehetjük hogy a „semel scriptum decies lectum“ régi szabályának is van lélektani alapja. A másik eset hasonló az előbbihez; egy bal hemisphaerájában szélütött egyén kóros dissociatioit mutatja

Ez évfolyamból még a következő czikkokat emeljük ki: *Dr. W. Nagel: A vegyült szagokról és a szaglóérzék componentális taglalásáról* szól. Úgy találja, hogy valamint a látóérzéknél, úgy itt is beszélhetünk componens benyomásokról s így elemi szagokról, melyek vegyületéből a többi keletkezik. Ezt az érzékek specifikus energiájának föltétele is támogatja: de ez elemi szagok megállapítására még most nem vagyunk képesek. A szagok componentalis jellegére az is mutat, hogy a különböző szagbenyomások olyképp egyesülhetnek, hogy új qualitasok állanak elő, melyekből azonban csakhamar kiérezzük az alkotóelemeket.

A. Faist: Új kísérleteket a hangösszeolvadást illetőleg ír le, melyekből Stumpf ismert hangpsychologiai törvényeivel némileg ellentétes következtetéseket von. *Jonas Cohn kísérleti kutatások az akustikus motorikus és a visualis emlékezés összehatásáról* című fejtegetésében arra az eredményre jut, hogy 1. a lényegileg akustikus-motorikus

az accomodáló, mint a convergáló mozgásokkal járó összes organikus képekkel dolgozó emlékezés nagyobb mértékben zavartatik ak. mot. zavarok által, mint a visualis emlékezés; 2. akustikus-motorikus emlékezési zavaroknál a mennyire lehetséges a visualis emlékezés segíteleg lép közbe.

L. Hofbauer: A test látszólagos és valóságos nagysága közti különbség okairól értekezik. Köznapi tapasztalat, hogy némely ember feltűnő magasnak látszik, holott tényleg alig haladja túl a közép-nagyságot, és megfordítva. Ez illusiót az egyes testrészek aránya okozza, nevezetesen a felső test és az alsó végtagok, viszonyai; mentől nagyobbak az alsó végtagok, annál magasabbnak tűnik föl az egyén s viszont. Már Homeros és az ókor művészei ismerték e törvényt; Lyseppos Apoxyomenes-én, hogy az emberfölköt kifejezze, a felsőtestet úgy arányítja a lábához, mint 446,1 : 553,8. holott a normalis férfinál e viszony 97 : 100. Ép ily arányt mutatnak a medici Venus, a belvederi Apollo és a sixtini Madonna. Az így létrejövő látszólagos nagyság oka optikai csalódás, melyet különböző arányú és egymás fölé rakott különböző szélességű paralellogramoknál mint geometriai schémán észlelhetünk.

A kötetben még a következő értekezéseket találjuk: *I. v. Kries: A reczelartyaperiphéria szín vakságához. Stumpf: Újabb adatok a hangösszeolvadáshoz. Theod. Axenfeld: A szaruhártya és lencse törési szögéről az újszülöttnél. Hugo Münsterberg: Az eltolt sakktábla alakról. Meining u. Witasek: A hangösszeolvadás fokának kísérleti meghatározásához.* Minden füzetben dazdag irodalmi rovatot találunk.

Wilhelm Wundt, Philosophische Studien. XIV. kötet 1—2. füzet.

Wundt „*A térbeli látás elméletéhez*“ czim alatt közöl hosszabb tanulmányt. Az első nevezetes eredmény, a melyre jut, az, hogy a reczehártya a körülmények változásával fokozatosan adaptálódik az új viszonyokhoz s még abnormis állapotban eleinte torzképeket mutat, mindinkább helyesen tükrözi vissza a tárgyakat. Ezt W. az önmagán észlelt metamorphopsiából (a mi a reczehártyafelületnek az alatta képződő exsudatio [Choroiditis disseminata] által való megváltozását jelent) következteti, a midőn a képek idővel visszanyerik eredeti normalis alakjukat. E jelenség támpontot nyújt a térszemlélet genetikus elméletére. Ezután áttér a geometrico-optikai csalódások vizsgálatára. Négy osztályra osztja őket, melyek *elsejét* az ú. n. megfordítható

perspectivistikus csalódások képezik, hogy t. i. valamely testnek geometriai (vonali)-rajzát úgy *kiemelkedőnek*, mint *mélyülőnek* szemlélhetjük. E csalódások általános szabálya: a kép azon részei, melyekből a szem látómozgása (Blickbewegung) kiindul a szemlélőhöz *közelebb* állóknak látszanak, mint a melyekre a szemsugár későbbben megy által, illetve ha a szem nyugvó állapotban van a *fixírozott* részek közelebb esőeknek tűnnek föl, mint a többiek. A legnevezetesebb következtetés, melyet e jelenségből vonhatunk az, hogy a látómozgás befolyása a térszemlélet létrejövésénél minden kétségen felül áll. Tévedés a régibb lélektan azon nézete, hogy e csalódások *ítéletbeli* illúziók, egyrészt mert az érzéki észrevevés tartalma maga még nem ítélet, másrészt pedig e föltevés praesupponálja, hogy agyvelünkben valamiképen az észrevevés tartalmától független helyes ismeretünk van a dolgokról. A kérdés most az, hogy mely elemek azok, melyek az észrevevéshez csatlakozva, a szem állását és mozgását létrehozzák? Az egyedüli elfogadható föltevés szerint ezt azon *érzetek* közvetítik, a melyek magukat a szem mozgásait kísérik, tehát sem nativistikus mozzanatokkal, sem szándékolt (akarat) innervatiókkal e jelenség nem magyarázható. E csalódások általánosságban az *associatio* folyamatokon nyugszanak, mert a nélkül, hogy megelőzőleg *különböző* stereoskopikus képeink lettek volna, nem tekinthetnők ugyanazon geometriai rajzot kétféleképp plastikusnak. Az associatiók tulajdonképen *simultan assimilatiók*, a melyek létrejöttére bizonyos idő kell, mint ezt mindenki önmagán észlelheti. Semmi esetre sem helyes a régibb lélektan föltevése, mely e csalódásokban a képzelő erő *rendszeretlen* productumát vélte észlelni; az ily képzelőerő a valóságban egyáltalán nincsen. A *második* csoportot azon csalódások képezik, a melyekben *egyirányú* méretekkel van dolgunk. Ezek a következők: 1. Kitöltött és beosztott távolságok túlbecsültnak kitöltetlen és beosztatlanokkal szemben. 2. Határozatlanul határolt távolságok túlbecsültnak szemben élesen határoltakkal. 3. Hegyes szögeket túlbecsülünk tompákkal szemben s végre 4. valamely térbeli nagyságnak túlbecsülése, vonatkozzék az bár távolságra vagy szögére, mindig összekapcsolódik, ha csak az akadályok nem állnak útjában, a túlbecsült térképletnek a szemtől való nagyobb távolsága képzetének. E csalódások oka azon energiamennyiség, a mely szükséges bizonyos távolságnak szemsugarunk által való befutására, a melynél fogva pl. beosztott távolság átfutására több energia szükségeltetvén, az nagyobbak is fog feltűnni. A recze hártványainak tehát *nincs* része e csalódásokban, bár az észre-

vévésnek természetesen itt is egyik főtényezője. Ebből nyilván az következik, hogy az érzéki észrevevésnek *mindig két tényezője van*, ú. m. a reczehártyakép és a szem mozgása, s ezek egyenlő figyelembevétel nélkül helyes elméletet nem konstruálhatunk. A csalódások két hátralevő csoportja már nem oly fontos lélektanilag. A *harmadik* osztályt ugyanis azon csalódások képezik, melyeknél fogva rendszeren túlbecsüljük e függőleges vonalakat szemben a vízszintesekkel s összetett alakok vertical dimenzióit szemben a horizontal dimenziókkal. A *negyedik* csoportnál az associatio csalódásokban, végre az észrevevés tartalma az ahhoz kapcsolódó képzetek által módosul. Áttér ezután W. a *nativistikus* és az *empiristikus* tételmelet vizsgálatára s úgy találja, hogy a tudomány mai álláspontján már egyik sem kielégítő. Az előbbi *három* főhibában szenved, ú. m.: 1. ragaszkodik a Müller-féle anatómiai identitás elvhez, melynél fogva a reczehártya egyes pontjaihoz van azok térbeli jelentősége kötve; ezt az adaptationak már említett ténye megezáfolja. 2. A régi tehetség psychologiainak tarthatatlan akaratfogalmával kénytelen élni, mert e nem empirikus „actus purus” vezet a szemmozgásokat minden tapasztalástól függetlenül, ez az „akarat” azonban üres szó, s nem magyarázó elv. Végre 3. ép e hamis tehetségfogalomtól vezettetve magát a nativistikus elvet önkényűleg csupán a látófunctiók sensorikus oldalára terjeszti ki. De az empirismus is tarthatatlan. E thema ugyanis a szemben pusztá érzeteket vesz fel, a melyekből azután ép a tapasztalás által alakul ki a térképzet; de nem magyarázza meg, hogy a pusztá érzet mikép vezet térbeli orientálásra, ha már vele eredetileg nem volt e hajlam adva. Hogy e nehézségen segítsünk, fel kell vennünk a *tapintási* térképzeteket, mint olyanokat, melyekre való vonatkozás által a szem érzetei térbeli jelentést nyernek. Igen, de ez esetben meg a tapintásban kell nativistikus elemeket fölvennünk; másrészt pedig a tények megezáfolják azt, mintha a tapintási térképzetek a fejlődésben megelőznék a látási térképzeteket. A legelfogadhatóbb elméletet ép e két themát egyaránt magábfoglaló *genetikus elmélet* szolgáltatja: a *complex helyi jegyek elmélete* (Thorie der complexen Localzeichen). Van ugyanis középut azon két végeletszerű állítás között, hogy képzeink alkotása velünk született vagy pedig egészen az egyéni tapasztalásból merül fel, ha t. i. ez alkotást *fejlődés* productumának tartjuk, melyben egyaránt van része a physiologiai és lélektani dispositionnak, illetve a folyton működő reproductio, associatio és assimilationak, mint magának az észrevevés konkrét tartalmának. E productumok nem

mondhatók velünkiszületetteknek, mert a tapasztalás folyton módosítja őket; de nem is nevezhetők kizárólag az empiria eredményeinek, mert a tapasztalás őket már mindenütt előre fölteszi. *Helyjegyek* (Localzeichen) sem az izomérzet maga, sem a reczehártya érzékenysége nem vehető; az előbbi nem mert elszigetelt izomérzetet a szemben a tapasztalás nem mutat, az utóbbi álláspont pedig tarthatatlan, mert a térszemlélet két egymáshoz kötött tényezőjét: az extensiv rendet és az *iránymeghatározást* mint elválasztott functiókat tekinti. A complex helyjegyek elmélete e nehézségeket megoldja, a mennyiben a térszemléletet reczehártya érzet és izomérzet összeszővődő functiójának tulajdonítja. Azt egészen figyelmen kívül hagyja vajjon e térszemlélet velünk született-e vagy sem, csak azt constataálja, hogy az észrevevést associatio folyamatok szinezik, tehát hogy az észrevevés fejlődési productum. Egyaránt igazságos ez elmélet a szem sensorikus és motorikus functiói iránt, a mennyiben mindkettőt egyenrangú tényezőnek tartja. A kérdés legföljebb az lehet, hogy mikép jöhet e két factorból valami létre (a térszemlélet) a mi elszigetelt állapotban egyik elemben sincs? E metaphysikai ellenvetést azonban meggyöngíti a következő két körülmény: 1., tény, hogy képzetek csak ott merülnek föl, a hol érzetek és mozgások összehatnak, 2., hogy csupa ellenmondásokba keveredünk, ha ez elemek egyikének akarjuk csupán a térszemléletet tulajdonítani. A tudomány célja egyáltalán nem metaphysikai gondolatosság, hanem a tényeknek a valósággal megegyező magyarázata.

Raoul Richter „Az akarat fogalmáról Spinoza tanában“ értekezik. Spinozának nincsen külön akarattana s a definitiók között az akarat meghatározásával nem is találkozunk. Egész rendszere ép arra törekszik, hogy az akaratot mint önálló tudatmozzanatot megsemmisítse és annak minden nyilvánulatát intellectualizálja. Ezért eliminálja az akaratot úgy istenből (a substantiából), mint az attributumokból és a végtelen modusokból a nélkül azonban, hogy bizonyos energetikus tonust sikerülne mindezekből kiküszöbölni. Ezzel párhuzamosan halad az akarati mozzanatok intellectualisálása: a szenvedélyek és moralnak ismerési momentumokra való visszavezetése s az ebből folyó determinismus. E processust azonban Hobbes kimutatható befolyása bölcsészünkre, némileg megállapította: ennek tulajdonítható a *vágynak* mint már föloldhatatlan törekvésnek bevezetése az Ethikába.

BLUNTSCHLI ÉS AZ ÁLLAMTUDOMÁNY.

A fejlődés törvényét, hogy az emberi élet minden irányában szerényebb folytatás, ha épen nem pangás, követője a nagyobb, nyomokat hagyó lendületnek, ama tudomány története is igazolni látszik, melynek az állami élet jelenségeinek megértése, a nemzetekint élő emberiség együttléti és fejlődési törvényeinek kutatása és megállapítása képezik feladatát. Valóban az elfogulatlan szemlélőnek el kell ismernie, hogy az államtudomány, — nem ugyan a gyakorlatiasságban, a közvetlenül hasznosra törekvésben kitünő kor szellemének megfelelőbb közgazdasági és pénzügyi ágai, nem ugyan a köz gazdasági életével foglalkozó tanok, hanem azok, melyek tárgya a nemzetek országgló élete, régebb ideje híjjával vannak a tudománynak hatalmasabb lökést adó, korszakos szellemeknek. Némely újabb képviselői pedig, felkapott divatos iskolák oly irányba terelték a tudomány fejlődését, mely teljesen emancipálva magát az előzményektől, sőt azokról tudomást se véve, nem hogy új, gyümölcsöző, értékes igazságok nyerésével kecsegtetne, nem hogy reményt nyújtana az állami lét szövedékének kigombolyítására, hanem egyenesen veszélyes kezdet azon az úton, melynek hova-tovább az állami, nemzeti lét mellékességének, sőt nélkülözendőségének hirdetéséhez kell vezetnie. Értem az ú. n. sociologikus iskolát, melynek hívei pedig fennen hirdetik, hogy csak nekik sikerült az állami élet szövedékét kibontani, annak jelenségeit természetes alapon felderíteni.

A külsőségek után induló, felületes szemlélő minden bizony-nyal kétségbe fogja vonni az államtudomány fentírt helyzetéről szóló ítéletünket s joggal, ha a külső jelenségek mérvadók lehetnének bírálatunkban. Hogyan — fogja mondani — hát nem jelennek-e meg számottevő, értékes munkálatok a tudomány nagy kérdéseiről? nem válogathatunk-e az időszaki iratok nagy töme-

gében, melyek a politika, általános és positiv államjogok, azok történetének, irodalmának kutatását üzik a modern nyelvek majd mindegyikén, nem is említve az ó- és új-világ tudós testületeinek: akadémiáinak s tudományos társulatainak kiadványait? nem tartatnak-e előadások a tudomány legfőbb, legaktuálisabb kérdéseiről, sűrűn látogatott konferenciák és éppen nem a legutóbbi évek mozgalmának eredményeként közvetítették a tudós kutatás gyümölcse itt is azoknak a szélesebb köröknek, melyek az egyetemek teremt be nem népesítik?

Kétségtelen mindez, de mindez nem segít ama hiányon, melyet a tudomány nagy összefoglaló, rendszerező szellem nem létében érez. E hiányon nem segít sem a német jogász-konstruktorok nem lankadó buzgalma, melylyel az ember országoló életét — sajnos, még folyton a positiv államjogi szabványok, a nemzeti élet tényleges viszonyainak erősen lebilincselő nyüge alatt — elemezni igyeksznek; sem a francia íróknak demokrátiájuk legakutabb bajaival foglalkozó publicistiko-politikai tevékenysége, se az angolok inkább egybevető alkotmányi irányzata. És éppen a „nagy gondolkodók és kutatók“ hazájában: a németeknél vajmi siralmas helyzete van az állam tudományának ama feltűnő elhanyagoltság következtében, melyet a tudomány legeredetibb, legtisztább forrásainál, az egyetemeken a civilistikus irány képtelen túltengése miatt el kell viselnie, midőn az egyetemi oktatásnál a főszűl még mindig a római jog s a magánjogok tanulmányozására helyeztetik, az államtudomány pedig csak a még mindig oly nagyfontosságúnak tartott pandekták és exegetikus római jogi gyakorlatoknak mintegy függeléke gyanánt tárgyalatik. E kiáltó anomália, melyre már Stein rámutatott, melyet újabban és nem egyszer tettek már szóvá maguk a német jog- és államtudósok, valóban mikor fog már megszűnni a gondolkodók és kutatók nemzeténél a tudomány igazi tüzhelyein? Hallgassuk csak meg, mit mond Ihering, az újabb idők egyik nagy jogásza, ez érthetetlen maradiságról.

„Minden év meghozza a maga új termését a római jog köréből s az ember csodálkozva kérdezi, vajjon mi a célja és értéke mindazoknak a problémáknak, kérdéseknek, melyek megfejtésén a szerzők összes erejükkel iparkodnak? A jogalkalmazásra semmi értékük nincs, az bizonyos; és az iskola számára? — Az oktatás céljaira éppen semmit se tudtam értékesíteni mind-

azok legnagyobb részéből, miket a mai jogtudomány a beható kritika és a jog alapfogalmainak elemzése útján felszínre hozott. Azt a szellemi erőfeszítést, melyet a tudomány ebben az irányban kifejtett, véleményem szerint az iskola érdekében se volt érdemes megtenni. Azt hiszik, hogy a tudomány dialektikus erőművészi mutatványok cirkusza“. (Scherz und Ernst in der Jurisprudenz). Az államtudomány e mostoha helyzete a német egyetemeken, mi ellen maguk a német jog- és államtudósok méltatlankodva szólaltak fel (így Holtzendorff, Stein, Laband, Thiel s mások), nagyban hozzájárult a politikai tudomány korszerű haladása meglankadásához. Hozzájárult ehhez az államtudomány ily mellékes kezelésénél fogva ama körülmény is, hogy kiválólág civilistikus képzettségű, a magán-, váltó- és kereskedelmi jog vagy büntetőjog tekintélyei csak úgy mellékesen tárgyalván a politikai tudományt is, ez utóbbiba szükségtelenül a jogi elem túlnyomóságát vezették be, megfelelkezvén teljesen az emberi összlet legmagasabb formájában, az állami kapcsolatban működő szellemerköleszi, jogi szabványokba nem szorítható erők szerepéről és jelentőségéről.

Mindezekon felül a tudomány szerényebb fejlődésének egyik hatékony oka amaz, érdemein jóval felül adott jelentőség, amaz indokolatlan nagy tekintély vala, melyet nemcsak a német, de az egész modern világ tudománya egy államtudósnak tulajdonított. Bluntschli, a volt heidelbergi tanár, oly tekintélyre, hírnévre tett szert az államtudomány legújabb történetében, melyhez foghatóval a tudomány egész történetében valóban kevesen dicsekedhetnek. Nemcsak az elméletet tartja hosszú időn át, egész napjainkig uralma alatt, de szelleme befolyásának nyomait megőrzi nem egy helyt az államélet pozitív szabályait meghatározó törvények is. Megdönthetlen tekintélyként hivatkoznak rá nemcsak tudományos munkálatokban és tudós vitatkozások folyamán, publicistikában és sajtóban, hanem mint egy új Montesquieu, hatalmas érv egy-egy államtani axiomája a parlamenti szónoklatokban is. Míg élt, országok versenyeztek egymással bírásáért, s ha a külső siker, melylyel valamely tudományos munkát találkozik, igazi fokmérője belbecsének, úgy az ő művei tudományos jelentőség dolgában az államtudomány egész nagy irodalmában első helyen állanak, mert elterjedtek azok nemcsak úgyszólván a modern nyelvek valamennyién, de fordítóra akadtak még egy

keletázsiai nyelven is. Önkéntelenül elénk tolul a kérdés, honnan e rendkívüli siker, e tekintély s vajjon igazolt-e teljes mérvben ama nagy jelentőség, melyet a tudomány a heidelbergi egyetem egyébiránt kétségtelenül jeles egykori tanárának tulajdonított? A haladó idő nem kedvez a tekintély tartós, feltétlen uralmának, még ha azt valóban belső tartalmának súlya igazolja is; a tudomány fejlődésének legújabb iránya éppen a múlt idők nagy tekintélyeinek tagadásával, sőt figyelembe se vevésével tűnik ki. Oly nevek nimbusza, oly szellemek feltétlenül uralkodó ereje, a minő a Montesquieué volt, nagyon elhalványult az idők folyamán s a bonczoló elme kimutatta oly tanításaik tarthatatlanságát, melyekre annak idején a tudomány mint változhatlan vezérelvekre esküdött, melyeket az emberek sokáig megdönthetlen igazságokként voltak készek elfogadni. A tudomány valóban csak legelengedhetlenebb kötelességét teljesíti, midőn történetének egyes nagyra tartott alakjait valódi mivoltukban mutatja be; őket igazi értékre szállítja alá, bizonyos lévén, hogy a mit az egyes ember értékesége e kritikai munkája közben veszít az elfogulatlan megítélésnél, az más oldalról magának a tudománynak nyeresége igazságainak tisztázódása révén.

Hogy a Bluntschlit megelőzőtt német államtudomány, nagyszámú kiváló képviselői daczára, maradandóbb hatású műveket nem tudott felmutatni, annak kettős oka volt. Ez írók, kiknek sorában oly elismert nevekkal találkozunk, mint Dahlmann, Krause, Rotheck, Schmitthener, Schleiermacher, Zachariae. — vagy kiválóan egyoldalú álláspontból, vagy tényleges állami viszonyok merev figyelembevételével, illetőleg egy bizonyos állam- vagy alkotmányforma szem előtt tartásával írták műveiket, e mellett természetesen a modern állam elégtelen számbavevésével, ez utóbbi még jórészt csak azután kezdvén, főleg a német népnél, kibontakozni az avult hagyományok rendszeréből. Még azok előtt is, kik közelebb esnek e világtörténelmi nagy átalakulás idejéhez, valami esetleges, kellőleg nem méltatott, alig észrevett valami marad a legújabb kor nagy átalakító, mozgató eszméje, a nemzeti eszme (így Mohlnál), melyet a tudós heidelbergi tanár már kellőleg figyelembe vehetett. Az éppen csak hogy megalakult modern, alkotmányos, jogállami neki már bőséges anyagot szolgáltatott a méltatásra.

És ha nemcsak a merőben publicistikus, de a tudós mun-

kának sikerében is nagy része van a tárgyalás mikéntjének, úgy épen e körülmény segíti elő nagy részben az ő művei elterjedését. Ha volt valaki, a ki a közérthetőség, az elvont bonczoló, elemző mód helyett a könnyed világosság ruhájába tudta öltöztetni a tudomány legelvontabb kérdéseit, úgy kétségtelenül Bluntschli volt az. Az ő „Gemeinverständlichkeiten“-je a maga nemében egyedüli. Ő maga tagadja ugyan meg e tulajdonságát egyik nyilvános felolvasása bevezető soraiban (*A középkori és a modern állam-eszme közötti különbségekről*, 1855. február 5-én), a mi azonban attól valóban meg nem fosztja. „Némi aggodalommal fogok bele — úgymond — ezen válogatott, de mégis vegyes közönség előtt államtudományi előadás tartásába. Az ugyan nem zavar, hogy nem érzek magamban tehetséget és, hozzáteszem, hajlandóságot sem arra, hogy könnyed, játszián mulattató előadást tartsak tudományos dolgok felől, mert tudom, hogy önök nem is azért jöttek ide, magukat kellemesen szórakoztatni. De nem is igen értem annak művészetét: hatalmas igazságok komolyságát a szép külalak díszes formáiba öltöztetni, hogy ekként a szép külformában szivesebben fogadottak legyenek“. — Ellenkezőleg, nagyon is értette ő hatalmas igazságok komolyságát a könnyen érthető nyelvezet mezébe öltöztetni, nem elemezve, nem bonczolva, nem gombolyítva ki fokozatosan a tudomány nagy elvont kérdéseinek csomóját, hanem majd históriai szemléltetés útján, majd sokat mondani akaró, többfelé magyarázható általánosságokkal, melyek a szabatosság nagy hiánya daczára tetszetősek, igyekezve az egyes tanokat megvilágosítani. Természetesen más kérdés marad aztán, hogy a látszólagos, egyszerű világosság nem csupán felületesség-e, s így az, mi első tekintetre erénynek látszik, nem megy-e fogyatékoság, ereje gyöngeség számba.

Az államtudomány nagy kérdéseire nézve lehet-e ma már csak a kutatás kész eredményeit, kellő bevezetés, elemzés nélkül előadni annak részéről, ki igényt formál a tudomány fejlődésében nyomot hagyandó befolyásra? az állami, nemzeti lét problémáinak megfejtése ily úton a siker reményével kísérelhető-e meg? lehet-e az állami élet természetét, folyását az analitikus vizsgálás mellőzésével megértetni? mind oly kérdések, melyekre a tudomány mai álláspontján csak határozott tagadással felelhetünk. A feltevés, mintha csak új, tanításaik szokatlanságával felülmúló iskolák szorulnának az elemző kifejtés rendszerére, az állam-

tudomány természetének félreismerése. Elemző, bonczoló volt már az államtudomány Bluntschli előtt is német hazájában és pedig nemcsak az államfilozófoknál, ha nem is emelkedett e részben a mai jogász-konstruálók teremtette színvonalra.

Az által, hogy a német államtani és államjogi írók gyakorlatát: a tudományban se venni tudomást, vagy legalább kevlőleg nem méltányolni oly tanokat, melyek a tényleges állami viszonyokkal nincsenek összhangban — teljes mértékben követte, szűkebb honában sokszorosan rászolgált az elismerésre. E viszásság, mely egyedül az igazságot, a törvényt kereső tudományt egyenesen alárendeli a gyakorlati életnek, ma is megzsibbasztója egy Laband, Hänel, Meyer tudós működésének és a német államtudománynak, minden nagy dicsősége daczára, nagy gyarlósága marad. Ez az óvatossági tekintet magyarázza meg, ha egy Bluntschli is ily kérdéseket tárgyal „Politiká”-jában: mennyiben tekinthető az angol parlamentáris alkotmány előképül Németország részére és mennyiben nem vihető át ide? ha a modern kor demokratikus irányának veszélyeit oly nagy gonddal tartja kiemelendőnek, az általános szavazati jogot pedig éppen államilag dekadens nemzetek veszélyes intézményeként fogja fel, már a mennyiben ugyanis annak hamisítatlan alakjáról és nem német torzképéről van szó. A tényleges viszonyokhoz való ez alkalmazkodásban őt tán csak a nemzetgazdász Roscher multa fölül, a ki élete legutolsó szakában megírt, közgazdasági tudományos tevékenységének értékével arányban éppen nem álló „Politiká”-jában (melyet a monarchia, aristokratia és demokratia történeti természetrajzának nevezett el) indítatva érezte magát egy, még a német közfelfogás szerint is erősen e század elei értelemben monarchikus hajlandóságú német fejedelemlnek pártjára állni, illetve mentségére sietni, mondván, hogy az erős, vagy éppen igen erős monarchia sem egy még a cezarizmussal. Hogy ez irányzatból, mely a politikai tudományban az államművészet elméletének ád helyet, tehát lényegileg a publicistika birodalmába csap át (mely utóbbi a mi Conchánk találó meghatározása szerint nem más, mint „az országló művészetnek nem cselekvő, hanem irodalmi üzése, akár az országlás tényeinek bírálata, akár új tervek készítése alakjában”) — az állam *tudományának* vajmi kevés haszna lehet, sőt arra határozottan káros befolyású, nem szükséges bővebben indokolni.

Az óvatossági tekintet, hogy a tudományban, a politika elméletében se legyen hirdetője oly tanoknak, melyek az államot alakító, gyakorlati államművészet által el nem fogadtattak, hogy a tudományban is csak addig a fokig engedjen tért, érvényesülést a nemzeti lét és fejlődés bizonyos feltételeinek, a meddig azok az államéletben megvalósítottak, veres fonálként vonul végig a tudós heidelbergi tanár összes művein; sőt annyira megy, hogy magát a tudományt egyenesen a meglevőhöz, a tényleges államviszonyokhoz alkalmazza, felfogását ez utóbbiak által irányoztatja az államtan nem egy nevezetes kérdésében, mint erre alább rámutatni alkalmunk lesz. Ez annál nagyobb hiba, mert beavatott célja szerint nem egyedül a tanulószoba számára írta műveit (ezek közt első sorban „A modern állam taná”-t), hanem a politikai gondolkozók jellegében és céljaiban igen is különböző egész nagy táborra számára, hogy nekik messze kiterjedt történeti, philosophiai és államjogi kutatásainak megérett gyümölcseivel szolgáljon, hogy az állam létét és fejlődését, szervezetét és tevékenységét, feladatait és eszközeit szellemesen, élénk modorban előadja. Természetesen a színleg már modernné vált, a modern állameszme által áthatottnak látszó, de valóban a rendiség hagyományaiban leledző, a modern demokratikus irányzat alapgondolatától messze álló, fejedelmének személyes uralma túlnyomósága tekintetében pedig épen mult századias jellegű államszervezetek szigorú szemmeltartása mellett azt a célját, hogy „sok évi munkásság és ismételt meggondolás” eredményeként a *modern* állam mivoltát, lét- és fejlődési feltételeit kifejttesse, már előre megghiúsította. Ily körülmények közt alig fogadható el egészen az a magasztalás, melylyel általános államjogának egyik újabb kiadója a művét bevezeti; az egyoldalú vizsgálódás, az annyira kötött útlevelemmel nekiindulás nem lehetvén előnyére annak a tudománynak, mely a nemzetenként élő egész emberiséget teszi szükségképen kutatásai tárgyává. E magasztaló bevezetés szerint Bluntschli volt az, ki először felismerte az alkotmányos monarchia mivoltát, úgy a mint az a jelenkori német alkotmányok szerint jelenkezik; ő mutatta meg, hogy ez lényegileg különböző Anglia parlamentáris alkotmányától és az alkotmányosság azon alakzataitól, melyek Franciaországban és más román fajú nemzeteknél kifejlődtek; ő ismerte fel a német királyság hatalmát, politikai és socialis feladatait, melyeket a jelenkor eléje szab. De

együttal ő volt az, a ki ama kísérletet, hogy a királyságnak theokratikus alap adassék és a rendek középkorias tagozata ismét mesterkéltén életre hívassék, egész határozottsággal visszautasította. És ha az államtudomány utána más utakat követett is, ha nem is törekedett ő határozott, logikailag megtámadhatlan definitiókat adni, a jogtételeket szigorú logika szerint analizálni és szétszedni, azért érdemei nem csekélyebbek, mert az állami intézmények élő erejét és tevékenységét oly mértékben sikerült neki felderíteni, találó, szellemes szavakban megértetni, mint egy más államtudósnak sem. — Hogy az alkotmányos királyság mivoltát, úgy a mint az a német államok alkotmánya szerint (de csakis így!) jelentkezik, kellő világításba helyezte, ez kétségtelen. De ha mindezen többi erőnei, melyeket egyik lelkes tanítványa: Loening tanár felfedezni vél államtudományi működésében, valóban diszitenék a sokat emlegetett német államtudóst, úgy kétségtelenül egyike lenne minden idők legérdemesebb alakjainak az állam tudományának történetében. Sajnos, ezt az elfogulatlan vizsgáló el nem ismerheti! Sőt nem egyet az erőnyűl felhozott tulajdonságok közül határozottan a gyarlóságok lapjára kell terhelőleg feljegyeznie.

Valljuk meg különben, hogy honfitársainak nagy, feltétlen elismerését nemcsak azzal az imént említett szigorú óvatossági eljárással szerezte meg, mely szerint soha nem tanított olyat, a mit a szemei előtt fekvő német tényleges viszonyok meg nem testesítettek legalább bizonyos fokig. Nemcsak ez a szempont, melynek lenyűgöző, nagyban feszélyező erejével kínosan kellett megküzdenie munkái megírása közben, volt alkalmas a méltányló elismerés kihívására. Honfitársai szemében még egy, ennél is nagyobbra becsülendő tulajdonsága gyanánt kellett feltűnni az ő nagy németiségének, a szabad, demokratikus Svájczból való származása daczára, a németiség sovínismuszig menő szeretetének. Ő, a ki látta a német nép folytonos erősödését, a korábbi particularismus helyén a nagy német egység hatalmas megalakulásának befejeződését, a birodalomnak nemcsak belső konsolidáltságát ténynyé válni, de még hódító hatalmát is, terjeszkedését messze tengerentúli világgrészekben is, majdnem annyira meggyőződöttnek látszik a német nemzet világra szóló hivatásáról, mint a nemzeti eszme hatalmával elméletileg először fellépő vakbuzgó Fichte, a ki a német nemzethez intézett Beszédeiben

(1808.) az egész emberiség jövődjét a német nemzet sorsával hozza összeköttetésbe és elragadtatásban imígy kiált fel: Ha nektek végetek lesz, veletek sirba száll az egész emberiség a feltámadás reménye nélkül! — Bluntschli is, midőn Politikájában a porosz állam hatalmáról, növekedéséről s ennek alapjairól, majd a német állam eszményéről értekezik, a németiség államalkotó ereje, hatalma által annyira elfogultnak mutatja magát, hogy hajlandó feltételezni: a nemzeti, állami lét legtökéletesebb alakját csakis a német nép valósíthatja meg. Dicséretes vonás a hazafiban, de kevésbé az államtudományi íróban, a tudósban, kinek minden hazafiúi elfogultságtól, előítélettől mentnek kell maradnia. Csakis így lehet reménye az emberi fejlődés általános törvényeinek megállapítására. A hazafiúi előítélet veszélyeire a közületi jelenségek vizsgálatánál helyesen figyelmeztet Herbert Spencer, a sociologikus iskola újabb nagy apostola is, sociológiájának alaptanaiban.

De hiszen Bluntschlinál tulajdonképen nem is hazafiúi felbuzdulás eredménye ez irányzat, nem a hazafiúi lelkesedés mondja tollába a német nép állami kiválóságának, szinte utánozhatlanságának hirdetését. A szabad, demokratikus svájci köztársaság vallhatja őt voltaképen magáénak; államtudományi írói működésének első gyűmölseseiül is a svájci szövetség alkotmányának történetét nyújtá (*Staats- und Rechtsgeschichte der Stadt und Landschaft Zürich*. I., II. Zürich, 1838—39., majd később *Geschichte des schweizerischen Bundesrechtes von den ersten ewigen Bünden bis auf die Gegenwart*, I., II. Zürich. 1849—52.). Midőn azonban Németországba került, mint német egyetemi tanár első sorban a nagy német közönségnek, és pedig nemesak a szorosán vett szakembereknek meg tanulóknak, de az úgynevezett művelt közönség nagy tömegének is írván munkáit, gyakorlatias érzékének az első pillanatra tisztába kellett jönni azzal, hogy céljának csak úgy fog megfelelhetni, műveinek sikerére, elismerésre csakis úgy számíthat, ha teljes mértékben számol a hely és a kor viszonyaival, melyben él s ezentúl működését kifejteni fogja, ha szigorúan figyelembe veszi azokat a tekinteteket, melyeket a német alkotmányossági és rendi viszonyok figyelembe venni parancsoltak. mindemellett azonban kifejezést ad annak a már akkor izmosodni kezdő, azóta hatalmasan kifejlett nemzeti önérzetnek, becsvágynak, mely az államot és társadalmat

eggyaránt betöltötte. Ennek a követelménynek azután meg is felelt a lehető legnagyobb mértékben. A fennálló államjogi elemnek a politikai tudományba való szükségtelen bevitelével sohase vállalkozott oly tan hirdetésére, mely a német állami viszonyokban nem talált volna megtestesítésre és az alkotmánytörténet minden dicsőségét szívesen lefoglalta volna a német államfejlődés története számára, ha ez egyáltalán módjában áll vala. Nem német földön, nem a germánoknál van-e a modern állami alapintézményének: a parlamentarismusnak is eredete? Hiszen Montesquieu mondja „L'Esprit des Loix”-jának Anglia alkotmányáról szóló híres XI. könyvében (VI. fejezet), hogy „ha Tacitus csodálatos munkáját olvassuk a germánok erkölceiről (XI. fejezet), látni fogjuk, hogy az angolok politikai kormányzatuknak alapeszméjét tőlük kölcsönözték; ez a szép rendszer a germán erdőkben született meg.” És Bluntschli, csak természetes, hogy minden bírálat nélkül kapva-kap a múlt század szenzációs könyvének idézett helyén s feljegyzi azt a német faj nagy államalkotó, szervező tehetségének dicsőséges lapjára. Jól tudja Montesquieu — úgy mond „Az általános államjog és politika történeté”-ben — hogy ennek a szabad állami rendnek eszméi először az angolok által képeztettek ki, de egyúttal arra is emlékeztet, hogy ezek az eszmék germán eredetűek. (Következik a Tacitusra való hivatkozás.) Ezt a kijelentést gyakran nevetségesnek tüntették fel. Voltaire azt mondta: Miért nem született meg a regensburgi országgyűlés hamarabb a német erdőkből, mint az angol parlament, hiszen amaz közelebb fekszik hozzá? Az angol alkotmány tényleg lényegében új fejlemény. Ennek daczára azonban két igazság megtámadhatatlan: Először, hogy az ősi germán szabadságérzet a politikai szabadságnak legbőségebb forrása lett Angliában és egész Európában. Másodszor, már az eredeti germán alkotmányban, annak magas tiszteletben részesített, de jogilag igen korlátozott népfeljedelmeivel, befolyásos nemességével és a szabad földbirtokosoknak összességével — fel lehet találni a későbbi alkotmányok nyers, de fejlődésképes alapjait, melyek arra törekedtek, hogy a germán szabadságot és germán népet fentartsák és azokat az egység és közjólét román állami eszméivel összekössék. Jellemző példa ez, melynél alig kell találóbba a nagyhirű német államtudós államtudományi elfogultságának feltűntetésére.

Súlyos tévedés, erős gyarláság ez egy államtudományi

(általános államjogi és politikai) írónál, ezt ma már a tudomány minden elfogulatlan kutatójának habozás nélkül el kell ismernie. Általános államjogot, politikát írni egyoldalú, elfogult nemzeti szempontból egy a tudomány színvonalának visszasüllyesztésével arra a fokra, midőn művelői nyíltan bevallott vagy leplezett különös politikai célzattal szerkeszték államtani írataikat. És ha a különös államjog írójának súlyos mulasztásul róhatjuk fel, ha nem sikerül neki a pozitív államjog-anyag specifikus színezetét kiemelni, ha nem sikerül neki (hogy nagytudományú Conchánk szavaival éljek) az elvont alapfogalmak fényét a konkrét élet prizmáján áteresztve, azt a maga való módosulataiban feltüntetni, hanem a módosulatokat az elvont fogalom általánosságba való beerőszkolással színteleníti el; ép úgy kifogásolandó az az irányzat is, mely egyoldalú nemzeti szempontok által vezetettve magát, már eleve kizárja azt, hogy az állam tudományára, mely csak az egyetemes tekinteteinek hódolhat, értékkel bíró megállapításokat eredményezhessen. Ha Bluntschli azt czélozza vala, hogy bevallottan csak német politikát, német szempontból vett általános államtant írjon, mint a hogy megajándékozta a német közönséget egy ily német államtannal (*Deutsche Staatslehre für Gebildete*; majd *Deutsche Staatslehre und die heutige Staatenwelt*), valamint egy német államlexiconnal (*Bluntschli und Brater: Deutsches Staatswörterbuch, 1857—70.*) — úgy semmi kifogásunk se lehet azon mód ellen, melylyel tárgyát kezeli. Ámde ő általános államjogot kívánt nyújtani „történetileg megindokolva“, általános államtant és politikát, mely szakai az államtudománynak nem egyetemes szempontból csak a tudományra nézve többé-kevésbbé értéktelenné válás veszélye mellett tárgyalhatók.

Az államtudományi kritika mindeddig nem figyelmeztetett kellőleg a volt heidelbergi tanár államtani írói munkásságának e nagy árnyoldalára. Pedig ez az árny ráborul egész működésére, meglátjuk azt az államról szóló fejtegetéseinek, kétségtelenül szellemes előadásainak egész folyamán; nincs része a politikai tudománynak, nincs egyetlen nagy kérdése, melynek megfejtésére irányuló igyekezetében ez a nagyon is számításba veendő visszásság ki ne lenne mutatható. De lássuk a részleteket. Az államtan lefontosabb kérdéseit úgy tárgyalja e nevezetes német államtudós, hogy czélzatára nézve semmi kétséget sem hagy fenn, mely abban áll: a német mintára kifejlett alkotmányos

monarchia szerinti fejedelmi személyes túlsúlyt minden zavaró behatástól, tehát főleg a modern demokratikus eszmék érvényesülésének veszélyeitől megőrizni, ennek a szerinte egyedül valódi monarchiának tekintélyét, erejét biztosítani. Azt, hogy a monarchiai államformát az államfejlődés legtökéletesebb alakzatának tekinti, alig is kell említeni. Csakhogy ő a monarchiának csak azt a formáját látja, melyet a porosz és egyéb német monarchiák személyes uralmi rendszerükkel mutattak és mutatnak még mai nap is; ilyennek is kell lenni szerinte a monarchiának, ha „igazság akar lenni“. azaz nevének megfelelni. Nem nyíltan vallja ugyan ezt, de következtetéseiben mégis ide jut. Legjobban kiviláglik ez a modern államról szóló könyvének ama fejezeteiben, melyekben a fejedelem és a minisztérium viszonyáról értekezik. A miniszterekről ugyanis azt tanítja ő, hogy azok a fejedelmet szolgálják, állami functióinak különböző irányokban támogatják, hozzátevén, hogy az alkotmányos monarchiában a fejedelem minden állami cselekvésében az illető felelős miniszter közreműködéséhez van kötve. A miniszterek az államfőben találják meg magasabb egyesülésüket, egységüket. De a miniszterek közti egyetértés a politika főirányaira nézve nagy fokban kívánatos. (Nem szükséges, csak kívánatos!) Ennek következtében az össz-minisztérium rendszere, mely a minisztereket egymás közt is összeköti és fontos esetekben közös tanácskozásokban egyesíti, előnyösebb, mint az a rendszer, midőn a minisztereket csak az államfő egyesíti, midőn csak abban találják meg egységüket, egymással szemben azonban idegenül állanak. De a minisztérium harmoniájának nem szabad annyira kifejelettnak lenni, hogy a királyban feltalálendő magasabb egységüket és ez utóbbinak hatalmát pótolni, azt feleslegessé tenni akarja. Nem szabad ennek a különben kívánatos harmoniának se a király folytonos, közvetlen érintkezését az egyes miniszterekkel gátolni, sem pedig akadályul szolgálni a királynak arra nézve, hogy a szükséghez képest egyes minisztereket elbocsáthasson a nélkül, hogy ezért egész minisztériumát átalakítania kellene. Kívánatos, hogy a király a napi kisebb jelentőségű ügyeket, melyeknek nincs nagyobb politikai súlya, egészen miniszterei szabad belátásának engedje át; de ha a monarchia nevének meg akar felelni, ép oly szükséges, hogy a nagy politikát, az általános jóllét céljait folytonos gondoskodással önállóan kísérje s ezekre egyéni erejéhez

képest önállóan befolyjon, ámbár a minisztereivel való állandó összeköttetés fentartása mellett. (L. az Általános államjog 256. és köv. l.) Vagyis valódi monarchia csak az, melyben a fejedelem személyes uralma érvényesül, melyben az államélet irányzásánál nemcsak a törvényhozás, de a kormányzás tekintetében is a túlsúly a fejedelemnél van, ki ezen ténykedéseiben a közület mértékadó befolyásához kötve nincsen, mert végső esetben mindenkor az történik az államban, a mit ő *salus respublicae*-nek tekint, miután az állami főszervek a túláradó fejedelmi hatalommal szemben érvényesülést nem találhatnak. Ez a valódi monarchia a Bluntschli felfogása szerint; egyedül ez azért, mert a német alkotmányos monarchiák mai napig se tudtak az államfejlődésnek ennél magasabb fokára emelkedni. De nézzük tovább, mit tanít ő a király és a miniszterium viszonyáról, ez utóbbinak a parlamenttel szemben elfoglalt állásáról. Az államra — úgy mond — mindenesetre nagy baj, ha a miniszterek iránt nincsen bizalom a kamarák többségében, mert ennek következtében talán némely, különben jótékony hatású rendszabály el fog maradni, a kamarák nem akarván hozzájárulásukat adni egy, előttük gyűlöletes miniszterium számára. Ennélfogva megérthető az, ha határozott bizalmatlansági szavazat esetében a miniszterek hivatalukat az államfő kezébe teszik le. De ez nem államjogi szabály és minden államra nézve lehetnek olyan idők, viszonyok, midőn a minisztereknek továbbra is hivatalukban kell maradniok nem nézve arra, hogy egy ideig talán csak a kamarák kisebbsége lesz mellettük. Magában Angliában is, mely állam pedig történeti okokból jobban hajlik a parlamenti kormányzati rendszer felé, mint ezt az alkotmányos monarchia megkívánja és talán egyáltalán eltűri, magában Angliában is nem egy miniszter továbbra is megtartotta a kormányzat gyeplőit kezeiben hosszabb ideig, daczára annak, hogy ellenséges érzületű alsóházzal állt szemben. Ez a gyakorlat azonban kevésbé aggályos Angliában, részint mivel ott elegendő számban vannak államférfiak, a kik bírják a király bizalmát és meg tudják szerezni egyúttal a parlamentét is, részint pedig mivel ott az állam egy hatalmas szellemi, vagyoni és születési aristokratia alapján nyugszik, mely tartózkodik minden szertelen ellenzékieskedéstől. A kontinens román és germán államaiban azonban, melyekben még szilárd, biztos nyugalom nincsen, melyekben a demokratikus elemeknek

is nagyobb hatalmuk van, még gyakrabban előfordulhat az eset, hogy a minisztereknek kötelességük helyükön kitartani, daczára annak, hogy a parlament többsége ellenük fordult. Ha Bismarck herezeg nem állt volna ellen a porosz alsólház bizalmatlanságának, ha annak ellenséges magatartását figyelembe vette volna, úgy nem vezette volna a porosz államot az 1866. év sikereihez és Németország nemzeti újjáalakítását meg nem állapíthatta volna. Hosszasan azonban egy kormány se nélkülözheti a néptöbbség hozzájárulását. A normális állapot ugyanis az, ha oly férfiak vezetnek, mint miniszterek, az államügyeket, kik egyúttal bírják a korona és mindkét kamara bizalmát.

A tényleges viszonyok feszélyező hatalmával kellett Bluntschlinak eme fejtegetéseinél nagyban küzdenie. Persze rendkívül bajos volt oly magyarázatot adni a minisztereknek egyfelől a koronához, másfelől a parlamenthez való viszonyáról, mely ne menjen túl a német alkotmányosság e részben vajmi szűk határain, ne sértse az államviszonyok által teremtett német közfelfogást, de másrészt, habár homályosan, sejtette, hogy van ennél az államfejlődésnek magasabb foka is, az, melyet a nem-német államok jó részében ma már feltalálhatunk. Bezzeg Bismarck herezeg valamivel nyersebben, burkolatlanabb formában mondá el mindazokat a dolgokat, melyeket óvatosan számbavenni, az államtudományt író Bluntschlinak mulhatlan kötelessége volt meggyőződése szerint. A nagy német államférfiú előtt nem állt semmiféle feszélyező tekintet, és a milyen erélylyel, határozottsággal tudta vezetni nemzetét az újjáalakulás nagy művéhez, sikereihez, ép oly tartózkodás nélkül fejtette ki a német tényleges államviszonyokat alkalom adtán a parlamentben. Beszédeinek nagy sorozatában ismételten jellemző kijelentéseket találunk erre nézve. Legyen elég csak a következőket idéznünk: Az első alkotmányos feltétel arra, hogy valaki Poroszországban miniszter legyen, ő felségének a királynak bizalma (Beszéd a porosz Landtagban 1863. január 29-én). — Poroszországban az igazi, tényleges miniszterelnök ő felsége a király. Én kollégáimnak mit se rendelhetek, én csak kérhetem őket és leveleket írhatok nekik, a melyek azonban nem mindig győzik meg őket és azért nem is folyamodom ehhez mindig, hanem ha azt gondolom, hogy valaminek meg kell történni és én nem tudom kivinni, akkor az igazi miniszterelnökhöz, ő felségéhez fordulok; ha itt nem talál-

lok visszhangra, akkor a delgot elejtem, ha igen, akkor jön egy királyi paranes, hogy ez így és így történjék és úgy történik, vagy pedig kabinetválság következik be, mely szép csendesen megy végbe (Beszéd a Reichstagban 1882. január 24-én). — Mint miniszterelnök nem vagyok más, csak külső dísz (Beszéd a Reichstagban 1874. december 1-én). — Önök ép oly jól tudják, mint mindenki Poroszországban, hogy a miniszterium ő felsége a király nevében és az ő parancsára jár el. Jól tudják, hogy ebben a tekintetben egy porosz miniszterium egész más helyzetet foglal el, mint egy angol miniszterium. Mert egy angol miniszterium, akár mint neveztessek is, parlamenti miniszterium, a parlament többségének a miniszteriuma; mi ellenben ő felségének a királynak miniszterei vagyunk (Beszéd a képviselőház felirati bizottságában 1863. január 27-én). — Így Bismarck herezeg. Persze az ő helyzete könnyebb volt a Bluntschliénál; neki nem kellett általános államjogi doktrínákat a német tényleges államviszonyok feszélyező figyelembentartásával kifejteni, csak egyszerűen politikáját, az államot gyakorlatilag alakító tevékenységének irányát a tényleges államjogi helyzettel, az állami erők mérkőzésének tényleges képével megindokolni. Mennyivel őszintébb a sokat idézett német államtani írónál Mohl, a ki nyíltan bevallja, hogy Németországban csak a király miniszterei vannak, de nem igazi miniszteriumok angol alkotmányossági mintára. De ő bevallhatja ezt, tudván, hogy a német alkotmányok szerint a király az állam souverain feje, ki az államhatalom teljét egyesíti magában és az alkotmány által előírt módon gyakorolja. A mit Bluntschli is nagyon jól tudott, de elméletében csak burkolt homályossággal érvényesíthetett.

Csodálkozhatunk-e ily körülmények között, ha semmi megjegyzése sincs Nagy Frigyes Antimachiavell-jének ama helyére, hol úgy nyilatkozik a királyt az állam első szolgájaként odaállító ezen philosoph fejedelem, hogy az olyan király, a kinek megfelelő egészsége és élénk segédei vannak, kötelességével ellentétbe jön, ha miniszterelnököt, premiért alkalmaz maga mellett, de ha mindama feltételek fenn nem forognak, akkor igenis kötelessége a fejedelemnek olyan okos férfiút találni, ki elviselheti azt a terhet, mely nagyon súlyos volna urának, királyának. Nem, nem csodálkozhatunk ezen, ha számbaveszszük, hogy Bluntschli nagyon jól látta azt, miként a német államok, daczára a

majdnem másfélszázados multnak, melyre Nagy Frigyes koráig visszatekinthetének alkotmányfejlődésük újabb folyamában, még akkor is, midőn ő államtani műveit írta, a személyes uralomnak majd csaknem ugyanazon a fókán állottak, mely a fentebbi jelentőségteljes szavakat mondatá a nagy philosoph-fejedelemmel. És vajjon találó-e az Angliára hivatkozás abban a tekintetben, hogy íme a modern alkotmányosság e nagy hazájában is voltak esetek, midőn a miniszterek parlamenti többség nélkül, sőt annak ellenére igyekeztek kormányozni? Hiszen épen az általa felhozott Pitt-féle eset leghatározottabban mutatja, hogy az angol alkotmányosság szelleme kizárta a parlament támogatását nélkülöző miniszter részére a további hivatalban maradást, a mint ezt az alsóház 1784-iki felirata kifejezte, mondván a királynak, hogy „oly kormány fenmaradása, mely nem bírja a nép képviselőinek bizalmát, az államérdekekre káros” és maga Pitt is csak ezen bizalom újabbi megszerzése után tudott a kormányon boldogulni. Még jobban kifejezi az angol alkotmányosság e vezéreszméjét Sir R. Peel 1841-iki híres indítványa, ki azért kívánt bizalmatlanságot szavaztatni a kormánynak, „mert Ő Felsége miniszterei nem bírják annyira a képviselőház bizalmát, hogy képesek lennének a házban a közjólétre nézve fontosabb javaslatokat keresztülvinni; tehát tovább is hivatalban maradásuk ilyen körülmények között ellenkezik az alkotmány szellemével”. Tisztán állt mindez a nagytudományú Bluntschli előtt is; csak-hogy neki szüksége van a Pitt-féle esetre, mely a parlament akarata ellenére való kormányzás látszólagos bizonyítéka az angol alkotmánytörténelemben; szüksége van azért, hogy a parlamenti többség nélküli, szilárd parlamenti pártra egyáltalán nem támaszkodható miniszteriumok kormányzását, a minőket a német államok mindegyikében alkalma volt szemlélni, tetszetősebbé tegye. Hosszabb időre azonban, úgymond, egy kormány se nélkülözheti a néptöbbség hozzájárulását. Jellegző példája a tényleges viszonyokat folyton szemmeltartó szigorú óvatosságnak. Nem szilárd, állandó parlamenti többség, a minőt csak egy egyöntetű parlamenti párt adhat természetesen, szükségeltetik a kormány fenmaradásához, csak épen, akármiként összehozott többségi szavazata a népképviselőnek, mely szavazatával ugyan esetről-esetre támogathatja a kormányt, de annak politikáját egészen megsebesíti magáévá. lévén az a többség, mely ily módon összekerül

nem párttöbbség, hanem esetleg a lehető legkülönbözőbb parlamenti pártok elemeiből összealkotott.

Ily körülmények közt csak magától érthető, ha a minisztereknek parlamenti felelősségét mélységes hallgatással mellőzi a *modern* állam életének tanában. Igen, mert ha a miniszterek csak a napoleoni értelemben segédei az uralkodónak (sa pensée en exécution), akkor nem is lehet szó parlamenti felelősségről, ez természetes. Csak annyit tart szükségesnek kijelenteni, hogy a jogi felelősség mellett van még politikai is, vagyis a miniszterek kormányzati tényeinek czélszerűségeért, azonban még ez a politikai mozzanat is a felelősség tekintetében eddigelé kevésbé talált érvényesülést Németországban és csak a jogi szempont nyomult előtérbe. És miért helyezi ő maga is ez utóbbira a fősúlyt, miért nem fejtegeti egyáltalán a kabinet egyetemleges felelősségét, a kabinetsolidaritást? Egyszerűen azért, mert az előtte fekvő tényleges állami viszonyok ezt kényelmetlenné teszik neki; azok a tényleges állami viszonyok, melyek az államfejlődésnek ugyanazt a fokát tüntetik eléje, mely megvolt már az 1820-iki bécsi Schluss-Akte korában is, mely szerint „az összes államhatalom a fejedelemben van összpontosítva és az uralkodó csak bizonyos jogok gyakorlatában lehet a rendek közreműködéséhez kötve az alkotmány által“. Valóban, a Bluntschli fejtegetéseit olvasva a fejedelemtől s minisztereiről, lehetetlen, hogy eszünkbe ne jusson az újabbkori államtudomány egy másik kitünőségének előadása a miniszteriumnak, a *modern* államélet ezen egyik nagy szervének jelentőségéről. „A miniszteriumnak és így minden kormányzatnak életfeltétele az egyöntetűség a kormányzat összes feladatainak alapfelfogása tekintetében és annak megalakítására nem az egyes miniszterek adminisztratív képessége a főfeltétel, hanem eszméiknek megegyezése az államélet és kormányzás legmagasabb czéljai tekintetében. Az összminiszteriumnak ez a belső egysége az, mit solidaritásnak nevezünk. Az összminiszteriumban mint kormányban az elnök nem pusztán a minisztertanács ügyrendjének formális vezetője, hanem a miniszterium egész szellemének személyes képviselője; ő terjeszti fel a minisztereket kinevezésre, vagyis ő alakítja a miniszteriumot és annak alaki organismusa az ő egyéniségének jellemét nyeri. A formai összminiszterium ezen felemelkedésében az önálló kormány egyéniségére van annak valódi hatalma. Ezért egy olyan

miniszterium, mely csak az administratio egységét képviseli, hivatalnoki miniszterium; az olyan miniszterium ellenben, mely a fenti értelemben nemcsak adminisztrál, hanem kormányoz is, alkotmányos miniszterium, mert az államélet szellemét, mely a népképviselőben általános kifejezésre talál, most már individuális, egységes, az állam egész hatalmával felruházott személyiséggé emeli, melynek jelleme a népben élő egyes előtt ép oly tiszta vagy homályos szokott lenni, mint a saját véleményei.“ (Stein: *Handbuch der Verwaltungslehre* I. 98. l.) Mennyire másként hangzik ez, mint a Bluntschli által adott fentebbi fejtegetések!

De mindezekben nem fejeződik be a konkrét államjogi viszonyok sajnálatos lenyűgöző hatalma, mely Bluntschlira államelméletének megalkotása közben oly kinosan nehezedett. Ha a valóságos monarchiát lényegileg úgy tekinti, hogy az miben se különbözik a személyes uralomtól, ha ennek megfelelőleg fogja fel a miniszterek állását szemben egyfelől a fejedelemmel, másfelől a parlamenttel, akkor csak magához marad hű, midőn egyrészt elismeri ugyan a modern demokratikus eszmék hatalmát az államéletben, másrészt azonban mégis megtagadja még a lehetőségét is a demokratikus irányú monarchiának és csak demokratizáló monarchiát enged meg (így Norvégia), mondván, hogy a mai monarchiának kiváltképpen a nagy néposztályokra, a demoszra kell támaszkodnia és ezzel közeli viszonyban kell maradnia (Német államtan 81. l.). A demokratikus monarchia azonban szerintem nem tökéletes állam, melyben az aristokratikus elemek nem vétetnek tekintetbe, avagy elnyomatnak. Hogy ez mennyire tarthatatlan, mutatja a jelenkori államok egy részének alkotmányfejlődése, melyek a monarchikus forma daczára igenis megtűrrik a demokratikus eszmék érvényesülését. Látja ő ezt jól, meg is vallja Politikájában, hogy a modern demokratikus eszmék kellő módon beilleszthetők a királyság keretébe, bírván ez a szükséges hatalommal is arra, hogy a demokratikus irányzat szélsőségeit, kinövéseit megfékezze. Látja azonban másfelől a demokrátiára annyira kedvezőtlen német államviszonyokat, melyek a rendiség késő maradványait tüntetik fel. Ez osztályrendszer csak a francia forradalom eszméinek behatása alatt kezdett felhagyni korábbi ridegségével; uralmának korábbi szakában a maga középkorias hagyományaival, Kleiderordnungjával, Gänseordnungjával s a nemes és egyszerű polgárember közé vont óriási ürre

emlékeztető egyéb furesaságaival disztelen tagadását képezte az egyenlő emberi rendeltetés, méltóság s állampolgári egyenlőség újabb nagy elveinek. De ámbár a nagy forradalom adta ösztönzésre ezen ósdi rendi szervezet engedett is zárkózottságából, sőt látszólag majdnem egészen megszűnt a különbség a születés esélye szempontjából állampolgár és állampolgár között, ennek dacára a rendi szervezet maradványai valóban nem veszték ki az államszervezetből, a felvilágosult szellem terjedése dacára nem döntettek le teljesen a német társadalmi és állami rend korábbi erős választófalai. A demokratia vezéreszméjének: a személyes érdem és képesség társadalmi és állami elismerésének, annak a követelménynek, hogy minden állampolgár szellemi, erkölcsi erejének arányában részesülhessen az állami életben, egyéni súlyának megfelelőleg, nem tekintve semmiféle születési minősítésre, vajmi nehéz e régi hagyományokon élősködő társadalmi és állami rend nehéz mozdulatlanságán változtatni. Az egyszerű polgár és a nemesség közti még mindig nagy válaszfal eléggé mutatja ezt. Jól látta, tudta ezt Bluntschli és ezért, ha már a dolgok e rendjén nem változtathatott, sőt nem volt kilátása még arra sem, hogy ez az ósdi hagyományokból táplálkozó társadalmi és állami rend a közelebbi jövőben más alakulatot vegyen, hát legalább arra igyekezett, hogy államtani elméletében olyan felfogásnak adjon tért, mely számolva ezen tényleges társadalmi és állami viszonyokkal, azokat mégis szelídebb, tetszetős formában tüntesse elő, illetőleg a való élet kietlenségét legalább az elméletben elsimítsa, önként felvett elméleti rendjével a tényleges rendet elfogadhatóbbá tegye. Ezért állítja ő fel a modern államban helyet foglaló osztályok között az uralkodó osztály (fejedelem és legfelsőbb állami hivatalnokok), az arisztokratia, a polgárság és a köznép sorozatában az arisztokratia és a polgárság közé ékelve a felsőbb polgárság osztályát, számítván ezekhez az állami hivatalnokokat, rendszerint a papokat és tanítókat, a tudorokat, orvosokat, közjegyzőket, ügyvédeket, gyógyszerészeket, magántudósokat és írókat, továbbá a művészeket, mérnököket és felsőbb rendű technikusokat, nagykereskedőket és gyárosokat, műiparosokat és tőkéseket, végül a nem az arisztokrátiához tartozó nagy földbirtokosokat. (Általános államtan 208. l.) Maga a német társadalmi és állami rend semmi tudomást nem vett erről a felsőbb polgárságról; de éppen ezért, hogy ne álljon az aristo-

kratia és az egyszerű polgárság az államtan elveiben is oly ridegen egymás mellett, mint áll az általa mindig figyelemmel követett tényleges állami életben, hogy legalább az elméletben meglegyen némi elégtétele a szellemileg, jellemben és felfogásban előkelők osztályának, melynek tagjai tényleg ha nem arisztokratikus származásúak, csak olyan közönséges polgárnak tekintendők a fennálló államjogi határozmányok értelmében, mint a különösebb szellemi képzettséggel nem bíró nem-nemesek, ennek a bántó ellentétnek némi elsimitására volt Bluntschlinak szükségére arra, hogy felvegye külön rend gyanánt a felsőbb polgárságot. Se Németországban, hol az államfejlődés még csak a magyar rendi államjog által is elismert „honoratorok“ rendét se volt képes megalkotni, se Franciaországban, hol különben már a régi uralom alatt ismeretes volt a „noblesse de robe“ intézménye, se Olaszországban nem képeznek azok külön rendet, kiket ő a „höhere Bürgerthum“, felsőbb polgári osztály keretébe akar beilleszteni. De mert szerinte nem tökéletes állam az, melyben az arisztokratikus elemek számba nem vétetnek, másfelől azonban a személyes képességek, érdemek, műveltségnek, tehát a demokratikus eszméknek mind nagyobb térfoglalását nem hagyhatta egészen figyelmen kívül, saját elméletével és konkrét államviszonyokkal úgy vélt kiegyezhetni legjobban, ha a személyes képesség, műveltség részére külön rendet állít fel „felsőbb polgárság“-ával.

Miután a német államfejlődés nem volt még képes eljutni a parlamenti kormányzatú állam magas színvonaláig, helyén valónak találta Bluntschli azt is, hogy a parlamentáris monarchiáról mennél kevesebbet szól és konstatálja, hogy az újabb idők alkotmányos (tehát csak alkotmányos és nem parlamentáris) monarchiája a monarchiai formának legmagasabb eddigi kifejlődési alakja szabad állammá képviselői alkotmánynyal (Általános államtan 386. l.). Ennek az alkotmányos királyságnak sajátossága más monarchiákkal szemben abból áll, hogy az uralkodó a kamarák hozzájárulásához és a miniszterek együttműködéséhez van kötve. De nem abban áll, siet hozzátenni, hogy az államélet irányzásánál a súlypont akár a kamaráknál, akár a minisztereknél legyen. Az ilyen parlamenti és miniszteri kormányzás szerinte határozottan ellentétben áll a monarchia alapelveivel. (U. o. 496. s. köv. l.) Az előtt természetesen szemet húny, hogy az európai

monarchiák legnagyobb részében, éppen csak a német államokat és az ezekkel e részben is sok hasonlatosságot mutató osztrák államot véve ki, a parlamenti kormányrendszer igen szépen ki tudott fejlődni a nélkül, hogy a nemzeti életnek ez a legtokéletebb szervezete a királyság megdöntését vonta volna maga után. De természetesen német egyetemi tanár létére, német közönségnek írván államtani vezérfonalt, lehetetlen volt azt hirdetnie, hogy a parlamenti kormányzás, mely az állami főhatalmak közt a szellem egységét oly szépen lehetővé teszi, a jogi és erkölcsi erők harmoniáját feltételezi s a nemzetnek a szó legszorosabb értelmében vett, valódi önkormányzata, mégis csak legtokéletebb szervezete a nemzeti életnek a pusztán alkotmányos kormányzatnál. Természetesen megvannak e tökéletes kormányzati formának a maga, nem mindenütt megtalálható feltételei. Hogy ezek Németországban ma még nincsenek meg, azt Bluntschli se vonakodik elismerni akkor, midőn azt a kérdést tárgyalja, mennyiben tekinthető az angol parlamentáris alkotmány előképpül Németország számára és mennyiben nem lehet azt ide átültetni. (Politika 336. s köv. l.) De lehet-e ezért az angol parlamenti kormányzati rendszernek német földre átültetését egyszerűsmindenkorra kizártnak nyilvánítani s azt mondani, hogy az alkotmányos monarchiának Németországban más jelleggel kell bírnia, más formákat kell öltetnie, mint Angliában? Bármily lassú legyen is a német államfejlődés, bármily lomha lépéseket tett legyen is amaz idő alatt, míg az európai államok legnagyobb része már az igazi modern nemzeti lét színvonalára emelkedett, mégis bizonyos, hogy a német államfejlődés se fog mai színvonalán végleg megállapodni.

Ily bántóan egyoldalú szempontok, a tudomány tanításainak értékét nagyon is leszállító ily feszélyező tekintetek mellett Bluntschlinak vagy új, értékes elméletekkel kellett volna gazdagítania az államtudományt, vagy művészien szabatos formákba kellett volna öntenie a tudomány már közkinceset képező anyagát, ha igényt akart formálni azon nagy elismerésre, tekintélyre, melyben tényleg részesítettett. Eleget tett ezen követelések egyike vagy másikának? Sajátos államtudományi elméleteinek jelentéktelenségét a tantörténeti kritika már rég megállapította. Organikus államfelfogását, melyben annyira ment, hogy az egyes élő organismusok különféle szerveit, a látás, szaglás, nemi ösztön

szerveit az államban szintén feltalálni vélte (Az állam- és egyházról szóló tanulmányai), a modern államelmélet az állam létét, életét sokkal magasabb szempontból magyarázó, világosabban megfejtő Stein-féle személyiségi elmélettel rég meghaladta. Lényegében Aristoteleshez ragaszkodó államforma-elmélete, mely csak abban különbözik a kétezer év kutatása óta alapjában meg nem döntött, öröklött államforma-elmélettől, hogy a már ismert három államformát megtoldotta az ideokrátiával, azzal a megokolással, hogy ebben nem élő lény, hanem az isteni eszme uralkodik, önkényes kísérlet, melyet elfogadhatóan mivel se volt képes indokolni. Az a törekvése, hogy a politikai pártok pszichologikus alapját az életkor és vérmérséklet különbségeire alapítsa, (Politikája 497. s köv. l. és külön is: A politikai pártok) egyike azoknak a szellemeskedéseknek, melyekkel nála nem ritkán találkozunk. De ha sajátos elméletei kevésbé sikerültek, talán a tudomány már meglevő anyagába öntött oly elemző világosságot, talán az általános államjog és politika tanainak nagy tömegét kezelte oly tökéletes szabatossággal, hogy az államtani tekintély nevét valóban kiérdemelte. Sajnos, ezt se mondhatjuk el az oly nagyra tartott német államtudósról. Mert eltekinte attól, hogy az államtan nem egy kérdésért tévesen fogva fel (államhatalmak), a tudományt ezekben semmivel előbbre nem vitte, az állami lét más főmozzanatait se sikerült neki úgy kifejteni, hogy ama magasztaló elismerést, melylyel a modern államról szóló művének legutóbbi kiadója elhalmozá, megérdemelte volna. Annak, a ki az ő irataiból akarna helyes, kimerítő képet nyerni akár a nemzeti eszme lényegéről, ennek államalkotó erejéről, akár a modern képviselő lényegéről, akár a különböző monarchiák természetéről különösen a fejedelemsnek a törvényhozásbani része tekintetében, akár a felsőház jelentőségének és szervezési alapjának tulajdonképeni mivoltáról, vagy általában az államfői hatalom természetéről, annak valóban azzal a kinos feladattal kellene megküdenie, hogy oldalszámba menő szellemes fejtegetések daczára elmosódott, homályos, kellőleg nem körvonalozott kép fog előtte állni, melyen sok mindent fog látni vágyó szeme észrevenni, de kevés igazán jellegzetes, találó vonás tárul eléje. A magyar államtudományi irodalomban se maradt nyom nélkül ez az általánosságokban mozgó, a lényegre nem ügyelő előadási mód és egy ritka olvasottságú, az államtudomány egész törté-

netében kitünő jártassággal bírt magyar politikai írónk ezen Bluntschli-féle módszer nyomán hatalmasan bebizonyítá, mint lehet hosszú lélekzetű fejtegetések daczára az állami életjelenségek igazi megértését megghiúsítani. Bluntschli fejtegetéseinek homályosságára classikus példa nála a nemzetfogalomnak teljes elmosódottsága, midőn sok, magukban véve helyes megjegyzése mellett se látja meg a kérdés magvát, azt ki nem bontja, teljesen elejti, daczára, hogy vizsgálni szeretné. De hát persze a szigorú logika szerinti elemzés, széttagolás és tisztázás távol áll tőle, mint tanítványa: Loening mentegetésére megjegyzi. Hogy szellemes módon tudott értekezni az állami intézmények élő erejéről és hatásáról, azt megengedhetjük; de hogy az államélet mivoltát találóan fejtette volna ki, értette volna meg, azt ma már az elfogulatlan bírálatnak tagadásba kell vennie.

A tekintélyes német államtudós munkássága irányának és jelentőségének általános méltatása lévén célja jelen munkánknak, nem kívánjuk tanait egyébként apróra elemezni, a mit már különben is megtett szétszórta az államtudományi kritika. Nem rójuk fel különösebben sem azt, hogy álláspontját az idők folyamán nem egyszer változtatta; sem azt, hogy a modern államról irt nagy munkája a rendszeres tárgyalás hiányában szenved szükségszerűleg már annál fogva, hogy az apródonként megírt s részben közre is bocsátott fejezetek összeillesztése. Összefüggő, teljes, tiszta képet az állami életről, fejlődésről telát már ezen okból sem adhatott. Tekintve azonban azt a jókora alkotmánytörténelmi anyagot, melyet főleg általános államjogában felhasználándónak vélt, mindenesetre fogyatékoság számba megy az a következetes mellőzés, melyben a magyar alkotmánytörténetet részesíti, ennek államtudományilag értékesíthető sok becses eleméről, mozzanatáról egyszerűen tudomást se véve, ámbár ez módjában lett volna. És ha az állam tudományából még mai napig sem sikerült kiküszöbölni azt a tudománytalan módszert, mely a nemzeti élet törvényeinek keresése, megállapítása közben gyakorlati politikai tanácsokat lát jónak osztogatni, az állam tényleges alakítására vonatkozó, vélt igazságokat kijelenteni bizonyos adott korra, bizonyos konkrét viszonyok között, mely módszer tehát egyszerűen elhagyja a tudomány terét, átcsapván a publicistikába; ha az államtudományban még ma is felüti fejét e nem oda való gyom, úgy ez ismét a Bluntschli befolyásának

maradványa, ki a hol csak módja, alkalma kinálkozik, nem veti meg e tudománytalan módszerhez folyamodni, főleg akkor, ha német hiúságának kedvező jóslásokba bocsátkozhat. Pedig nálánál jelentékenyebb államírók példája eléggé megmutatta már mily kevésbé alkalmas az államtudós a jövő beláthatlan fejleményeinek miként következtetését a meglevő jelenségekből előre kimutatni, mily csekély értékkel bírnak az ily politikai jövődömondások.

Az államtudományi igazságos kritikának mindezen, méltán tehető kifogások daczára nem lehet Bluntschlitól az érdemesültséget, melyet az államtan és politika szolgálatában hosszú években át szerzett magának, elvitatni. Egyoldalúságra kényszerítve, a tényleges német államviszonyok súlyos nyomása alatt írta ő meg a modern állam tanát; valóban nehéz volt egy alapjában még ma se modern államszervezet szüntelen szemmeltartása mellett az igazi modern, tehát a demokratia hatalmas fuvallatától átjárt nemzeti létezés feltételeit kifejtienie. A német államtani írókat még napjainkban is feszélyező, a tudomány méltóságán súlyos csorbát ejtő ezen nyomasztó befolyás nélkül bizonyára becsebbebb gyümölcseivel tudott volna szolgálni az államtudományi kutatásnak. Hogy ez így van, erre elégséges példa az általános államjog és politikának a tizenhatodik századtól kezdődő történetéről írt munkája. Itt nem kellett ama feszélyező tekintettel megküzdnie, a tudós vizsgálat, kritika szabad tere állt előtte, ezért ámbár az államtudomány történetére vonatkozó újabb kutatások e művét is részben avulttá tévék, értékességét szabatoságánál, találó bírálatainál fogva nem lehet elvitatni.

Kétségtelen, hogy igen előkelő helyet fog ő elfoglalni mindenkor a tudomány történetében. Ez előkelő helyet töle megtagadni, nem lehet a tudomány feladata már azon hosszú, irodalmi eredményeiben is nagy arányú működésnél fogva sem, melyet évtizedeken át kifejtett, befolyása alá juttatván nemcsak saját korának államíróit, de uralkodván tekintélyével napjainkig. Ha azonban érdemeit általában meg nem is tagadjuk, azt már joggal tehetjük kérdés tárgyává, vajjon az államtudomány mai színvonalán igazolható-e még ezen nagy tekintély tudományban, publicistikában, mindazon téren, hol a köz életének szervezete képezi a feladatot? Erre a fentebbiek után minden habozás nélkül tagadással kell felelnünk és ugyanily értelemben ítélt már a

tudomány maga is, mely legújabb irányában tudatára ébredt annak, hogy ha az államot megérteni s megmagyarázni akarja, nem szabad a Bluntschli mutatta utat mindenben szolgai módon követnie. A befolyás, melyet az újabb államtudományi írói nemzedékre gyakorolt, természetesen legerősebben tartja magát még mindig Németországban, de ez is annak tulajdonítható, hogy az államtudomány ottani alárendelt helyzete mellett e szakban olyanok is munkálkodtak, kik főleg civilistikus képzettséggel bírván s nem folytatván mélyrehatóbb államtani kutatásokat, kényelmesebbnek vélték a tekintély gyanánt szereplő heidelbergi tanár nézeteit elfogadni, mint analitikus úton új igazságok felderítésére törekedni. — Újabb kutatók azonban (Lingg, Seidel) nem érik be egyszerűen a régi tekintélyhez való csatlakozással. Nem is tehetik, ha a modern tudományos színvonalra igényt kívánnak tartani és még kevésbbé teheti a nem-német államtudomány, melyen a Bluntschli-féle befolyás nyomai napjainkig meglátszanak. Valóban ideje a tudományt e nyomás alól megszabadítani. Bluntschli érdemes államtani írói működése jól fel van jegyezve a tantörténet lapjaira; de őt még folyton megdönthetlen tekintélynek venni, tanítására untalan hivatkozni, a politikai tudomány oraculumá gyanánt megszólaltatni őt tudományos művekben, publicistikában, parlamentek termeiben, ép olyan anachronismus, mint a mily túlhaladott álláspont lenne manapság már azt hinni, hogy a nemzeti fejlődés minden feltételét biztosítja a mult század hatalomosztási nagy elvének törvénybe czikkelyezése, a mit még szerzőjük iránti feltétlen csodálatukban, nagy elragadtatásukban megtettek a jelen száz elején a parlamentek. Megszabadítani a tudományt a tekintély indokolatlan hatalmától annyi, mint új, szabadabb irányt, magasabb röptőt adni fejlődésének.

Dr. Balogh Arthur.

PLINIUS ÉS A GÖRÖG KÉPÍRÁS TÖRTÉNETE.

— Negyedik közlemény. —

„Nemea“ után a Concordia templomában lévő „*Bachus*“-t majd *Hyakinthos*-t említi. Ez utóbbiról írja *Pausanias*,¹ hogy a művész igen fiatalnak és gyöngédnek festette, mert ezzel akarta valószínűvé tenni Apollónak iránta táplált szerelmét, Plinius pedig (XXXV. 131.) azt jegyezte fel, hogy Augustus nagyon kedvelte s Alexandria elfoglalása után magával vitte s aztán Tiberius az Augustus templomában állíttatta ki.

„*Danae*“, majd Megabizosznak, ephesosi Artemis papjának ephesosi *sztéméléke* és az Athénben levő „*nekyomentea Homeri*“ következnek, a melyet, mint mondja, 60 talentumért nem akart Attalusnak eladni, hanem inkább ajándékban engedte át hazájának.

Nagy képei között említi Plinius a következőket: *Kalypso*, *Jo*, *Andromeda* és „a még Pompeius csarnokában is felöltő „*Sándor*“ és az „ülő *Kalypso*“ „Huic eidem adscribitur“ bizonytalan bevezetéssel említi, hogy négylábúakat is festett és pedig legtöbb sikerrel kutyákat; ugyanezt *Pausanias* is megerősíti.²

Az itt felsorolt képek kettejére nézve a legkitünőbb művészettörténészek körében bizonyos találgatások merültek fel. Azt hiszik ugyanis, hogy a pompeii falképek közül néhánynak a Nikias

¹ Paus. III. 19. 4. Overb. 1811.

² Paus. I. 29. 15. Overb. 1820. Νίκιαις τε ὁ Νικομηθεύς ξῶν ἄριστος γράφει τῶν ἀρ' αὐτοῦ. Irodalomtörténeti szempontból érdekes, hogy Winkelman itt a ξῶν szót általában csak alakok (Figuren) kifejezéssel fordítja, hivatkozva különösen Athenaios „Philemon“-jának egy helyére, hol a ξῶν a samosi templom szobrai jelent. Plinius idézett helyeivel való összevetés után, azt hisszük, Winkelmannel tévednie kellett. L. Winkelman: Geschichte der Kunst des Alterthums 689. l.

Jó és Andromédája lehetett az eredetije, sőt egy római falkép festőjét is az ő Jo-ja inspirálta. „A tudomány és éles elme erőfeszítésével adja nekünk vissza Helbig Nikiasnak két híres festményét „Andromedá“-t és „Jo“-t, mondja *Boisier*.¹ És valóban, a mire a tudomány és éles elme csak képes, mindazt felhasználja Helbig, hogy a pompeii és római falképekben feltalálja Nikias eredetijét. Az ásatások leíró lajstromában 1186—89., illetőleg 131—34. számok alatt foglalkozik a kérdéses falképekkel, másik művében pedig² a 140. s következő lapokon vonja meg az eredeti s a másolatok közt a párhuzamot. A falképek kitűnő szerkesztése s az alakok szerencsés felállítása, nézete szerint, a kitűnő mester compositiójára és teremtő erejére vallanak. Másrészről a szokottól elütő nagyobb alakok azt mutatják, hogy az eredeti mű, melyről az inspiratiót nyerhette a falkép festője, az ú. n. megalographia terméke lehetett, de a két fresko között is tárgyban, elrendezésben olyan nagy a rokonság, hogy mindkettőnek a mintája egy azon képiró esetje alól kerülhetett ki. Ezek magukból a falképekből meritett következtetések. Másrészről — folytatja az érvelést — bizonyos, hogy Nikias kedvelt alakjai nők voltak és itt is, mind a két képen, nők a jelenet és cselekvés középpontjai; sőt Pausanias azt is szemére veti Nikiasnak, hogy Hyakinthosát is nőiesen gyöngédnek festette. És ennek éppen megfelel a falkép Argos alakja, ki az általánosan elfogadott óriás helyett itt gyöngő leánya. Végül, hogy egyetlen érv se maradjon figyelmen kívül, az Andromeda-kép parti nymphea-it is fölemlíti, a melyek szintén azért kerültek erre a falképre is, mert Nikias kiváló előszeretettel szerepeltette festményein a női alakokat.

Helbig érveit körülbelül ebben az eszmemenetben sorolja fel. De ha okoskodását közelebről vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy nem egyéb az a „tudomány és éles elme“ szédületes játékánál. Hiszen ismeretes Plinius szövegének szüksézszerűsége: pedig az ő fejtegetései egyik oldalról innen indulnak ki. Plinius magát a képet csak névleg említi: Jo, Andromeda. Így aztán természetes, ha a Helbig gondolatmenetének egyes részletei egymást mulják felül a vakmerőségben. A görög római összes képirók közül szerinte egyedül csak Nikias tehetné képei középpontjává a

¹ Archeologiai sétat. 341. l.

² Untersuchungen über die campanische Wandmalerei.

nőket; egyedül ő népesíthette be festményeit asszonyok és nympha-k alakjaival; a szépségéről, nőies bájáról híres Hyakinthost egyedül Nikias festhette bájos nőies arczezzal. Azonban elfeledi, hogy a görög művészet sokszor a valóságosság elemi követelményeiről is megfélekedve, az erősebb egyénítést mellőzte s még az atletát is nőies arczezzal, ártatlan leányos vonásokkal ábrázolta; annyival inkább Hyakinthost, ki a rege szerint is méltó volt Apolló szerelmére. Feledí, hogy Nikias a négylábúakat s különösen a kutyákat is kiváló sikerrel festette és így a római kori falfestmények maradványai közt a kutyaképeknél is keresnie kellene az ő művészetének nyomait. A következetesség minden esetre azt hozná magával.

Nézetünk szerint a komoly kritikával végzett kutatás a következtetésekben idáig nem mehet, mert minden tudománynak, így a régészetnek is, kell számolnia eszközeivel s ügyelnie a lehetőség határait. A multak történetének is vannak örökre elfedett titkai, a melyeknek kutatásába belekáprázik a szem, megtévelyedik az elme, s csak önmagát csalja meg, ha valami pozitív eredménnyel áttatja magát.

Plinius, mielőtt Nikias egyes műveinek felsorolásába belekezdené, általánosságban mond róla valamit. E szavak tanúsága szerint őt a fény és árny szerencsés vegyítése jellemezte¹ s alakjait a sík térből az által emelte ki. Ezt megerősíteni látszik a könyv elején a 38. §-ban megőrzött adata, a mely szerint ő használta először az égetett ólomból készített fehér festéket, mely erre a célra különösen alkalmas lehetett. A régészek azonban sokkal nagyobb súlyt fektetnek ebben a tekintetben egy alábbi helyre, a hol Plinius azt beszéli el, hogy Praxiteles megkérdezte, ő maga melyik szobrát becsüli legjobban, azt felelte, hogy azt, a melyiket Nikias színezett ki; s auctorunk ezt veti még utána: „tantum circumlitioni eius tribuebat“ (XXXV. 133.). Itt a circumlitioni-t közönségesen úgy magyarázzák, hogy az Nikias árnyékolására vonatkozik s a contour-ok elmosását jelenti.² Noha circumlitiono bizonyos vonatkozásokban kétségen kívül ezt fejezi ki, nézetünk szerint itt mégis más a jelentése. Ugyanis, szob-

¹ „Lumen et umbras custodiit atque ut eminenter e tabulis picturae maxime curavit.“ Plin. Nat. Hist. XXXV. 131.

² L. Brunn i. m. II. 132. és köv. l. és Ulrich i. m. 373. l.

rok körülfestéséről lévén szó, ezúttal minden továbbmagyarázás nélkül épen legelső értelmét kell vennünk. Ezért azt hiszszük, itt semmi más nem jelent egyszerű „*körülfestés*“-en kívül. Ezt annyival is inkább merjük állítani, mert ennél a műtétnél a festészetnek nagyon kevés önállósága lehet s nem is volt szükség arra, hogy a finomul elenyésztetett körvonalak domborítsák ki az idomokat, mert erre a szobrászat saját eszközeivel sokkal inkább képes. Azért csak színei üdeségét, természethűségét dicsérhette Praxiteles, ki bizonyára azért volt halás művészvárosa iránt, mert a ruháknak és testnek, a húsnak színét a valóság-nak megfelelően tudta visszaadni.

C) *Apelles*.¹

Zeuxis és *Apelles* kétségen kívül a mai kor előtt a görög képírás legismertebb alakjai. S valóban az elismerést mindkét festő még tőlünk is, a késői kor gyermekeitől, méltán megérdemli.

S mégis, — szeszélyes játéka a véletlennek — az újabb kor tudósai sokáig bizonytalanságban voltak az *Apelles* személyiségét illetőleg.

S bár *Apelles* az ókori írók előtt is kimagasló egyénisége a görög képzőművészetnek, s a képírást ő róla magáról nevezték „*ars Apellea*“-nak: mégis neve számtalan kombinációra adott alkalmat; felmerült a lehetősége annak, hogy egyéniségét szétválaszszák s azt a nagy, fényes művészi pályát, melyet megfutott, azt az irigyelt dicsőséget, melynek részese volt, négy külön képíró között oszszák fel.

Akadtak olyan régészek, a kikkel szemben bizonyítani kellett hogy az a siker, mely az *Apelles* névhez fűződik, nem négy különböző, de egy és ugyanaz a művész dicsősége volt.

E különböző kombinációkra főleg a név és *Lukianos*-nak egy elbeszélése adott alkalmat.

Ugyanis Pliniusnál magánál *Apelles*en, a festőn kívül találkozzunk még egy hasonló nevű érezöntővel is; a Kyniska-emléknek is állítólag egy *Apellas* volt a készítője s *Athenaios* is még négy *Apellest* említ, kik mind agyagművészek valának. A régészeknek

¹ A tanulmánynak ezt a részét a Philologiai Társaság 1896 év márczius havi ülésén bemutatta dr. Hegedűs István egyet. tanár úr.

pedig még mindezekben felül huszonnégyszer Apellest sikerült fölfedezniök a különböző foglalkozású ókori embereknek fönmaradt nevei közül.¹

De a legnagyobb zavart Lukianos okozza egyik elbeszélésében.² Lukianos szerint Apellest, a híres festőt, egyik versenytársa, Antiphilos, Ptolemaos előtt azzal vádolja, hogy Tyrusban bizonyos Theodosos által szított összeesküvésben részt vett. Ezért a király a hűtelennek vélt Apelles ellen rendkívüli haragra gyuladt s fejét vétetni parancsolá. Midőn azonban Ptolemaost felvilágosítják arról, hogy Antiphilos csak a versenytárs elleni gyűlölködésből vádaskodik az ártatlan művészre, a félrevezetett király az ok nélkül gyanúsított Apellesnek elégtétel gyanánt az irigy Antiphilost rabszolgául adja át s ezenkívül még 100 talentummal meg is ajándékozza. Apelles aztán, hogy hiszékenységeért megbüntesse a királyt, egy gúnysos, allegorikus képet festett, melyen egy Midáshoz hasonlóan nagyfülű ember az Árulkodás, a Butaság és a Gyanakvás alakjai között volt látható.

Arról a fölkelésről, a melylyel Lukianos Apelles nevét kapcsolatba hozza, Polybios, művének 5-ik könyvében, részletes leírást közöl.

És ebből kitünik, hogy ez IV. Ptolemaos (Philopator) uralkodása alatt történhetett, a mikor meg az az Apelles, a kit az ókori írók a görög művészek egyik legnagyobbjaként emlegetnek, már nem élhetett. Ptolemaos Philopator ugyanis 139. ol. 4—144. ol. 1. uralkodott, Apelles virágzási kora pedig a 112. ol. éveire esik. Így teljes egy század választja el Ptolemaosnak és az említett összeesküvésnek korától.

Ezek szerint tehát, ha Lukianos elbeszélésének van valószínű alapja és e fölkelésben Apelles festő részt vett, akkor ez az Apelles természetesen nem lehet azonos azzal, kit mi Nagy

¹ L. „Apelles und Antiphilos“ czimmel *Tölken* előadását a következő vállalat 128 lapján: „Amalthea, oder Museum der Kunstmythologie und bildlichen Alterthumskunde“. Herausgegeben von *Böttiger* III. Leipzig 1825.

² *Lukian*. „Non temere cred. calumnae“. cap. II—V L. *Overbeck* 1839. sz. a.

³ Nem mellőzhetjük el itt annak a fölemlítését, hogy *Dürer* ezt a képet Lukianos elbeszélése nyomán a XVI. században megfestette.

Sándor korának nagy képírói közt szoktunk emlegetni. Ezért szinte önként kínálkozik az a föltevés, hogy legalább is két Apelles létezett. Ennek valószínűségét nagyban növeli még az is, hogy az a munkakör, mely Apelles nevéhez fűződik, csakugyan két különböző mezőre osztható fel; de általánosságban is ez a munkásság és dicsőség olyan nagy, hogy azon két festő bizony bőven osztozkodhatik.

E kérdést legalaposabban és — úgy látszik — véglegesen *Tölken*-nek sikerült tisztáznia, idézett. egyetemi előadásában. Ő ugyanis kiderítette, hogy Lukianos elbeszélésének nincs semmi valószínűsége, Apelles-szel efféle nem történhetett és semmiféle Apellesnek nem igen volt hasonló ügye IV. Ptolemaos-szal.

Főbb érvei a következők: Polybios (204—121), ki Philopator uralkodásának épen utolsó évében született és így ezekhez az eseményekhez közel eső időben élt, mit sem tud Apelles festő részvételéről, pedig, ha ez való volna, akkor nem tehető fel, hogy fölemlítetlenül hagyjon ilyen nagy és mindenkitől érdeklődéssel kísért nevet. Másrésről, ha csakugyan van történelmi igazság Lukianos elbeszélésében, akkor Antiphilost is kettőt kell fölvennünk. Egy Antiphilosról ugyanis biztosan tudjuk, hogy a Nagy Sándor idejébeli Apelles korában élt, neki kor- és versenytársa volt. Különös véletlenség volna tehát, ha mindkét Apellesnek volna egy-egy Antiphilos nevű ellenlábas. Az sem utolsó érv, hogy az ókornak magának is csak egy Apellesről van tudomása. Mindezeket megtetézi még Lukianos meséjének belső valószínűtlensége. Ptolemaos Philopatort, bármily keveset feltételezzünk is róla, bajos olyan tökkelütötnék gondolnunk, hogy szentírásnak vegyen oly vádakát, melyeket Apellesre egyik esküdt ellensége szór; másfelől Apellest, a macedon és alexandriai udvarokban élő udvari kegyenczet is nehezen képzelhetjük olyan vakmerőnek, hogy a nagy ügygyel-bajjal visszanyert királyi kegyet egy festett pasquillus-szal újból kockára tegye.

Mindezek együttvéve minket is meggyőzhetnek arról, hogy Tölken valóban megtalálta az igazságot, a művészettörténetnek az Apelles névről alkotott fogalma helyes, s hogy csak egy Apellesről, mint híres festőről lehet beszélni.

Ennek megállapításával megnyertük a helyes szempontokat s hozzáláthatunk Plinius szövege nyomán Apelles pályájának részletes ismertetéséhez és kritikai méltatásához.

Plinius Apelles virágkorát a 112. ol.-ra teszi.¹ Lássuk, mennyiben igazolják ezt a körülmények? Művészetének bizonyára már előrehaladottabb korában Pamphilos volt a mestere.² Ezt Pliniustól magától tudjuk. Pamphilosról pedig már fentebb kimutattuk, hogy a 103. ol. 3. évében már híres művész volt. Másrészről pedig Apelles Sikyonban Pamphilos egy másik tanítványának társaságában Sykion zsarnokát, Aristratost, festette.³ Aristratos pedig macedoniai Fülöpnek volt kortársa. Ha már most figyelembe vesszük, hogy Fülöp 105—111. ol. uralkodott, akkor könnyen beláthatjuk, hogy az adatok épen összevágának; Nagy Sándor uralkodásának kezdete a 111. ol.-ra esik, Apelles pedig neki volt kedvelt udvari festője. Mindezek igazolják Pliniust. Apelles pályájának legtermékenyebb ideje csakugyan a 112. ol.-ra eshetett.

Születési helyére vonatkozó adatát ellenben kétkedéssel kell fogadnunk, mivel az ókori írók e kérdésben töle is, egymástól is nagyon eltérnek. *Strabon* (XIV. 642.) *Lukianos* Calumn. non tem. cred. 2. *Tzetzes* (Chil. VIII. 392)⁴ ephesosinak mondják; a latinok — *Ovidius* és *Plinius*⁵ — Kosból származtatják; *Suidas* „*κολοφώνιος*-nak nevezi, de hozzáteszi, hogy adoptio folytán ephesosi (ῥέσει δὲ ἐφέσιοι). És mindezek között, úgy látszik, *Suidas*nak van igaza. Igaz, hogy legtöbben ephesosinak mondják, de az ellentmondást könnyűszerrel ki lehet egyenlíteni. Ugyanis Ephesosban művészi iskola volt, első tanítója is (Ephoros) — ugyancsak *Suidas* szerint (l. i. h.) — szintén ephesosi; a ῥέσει kifejezés pedig azt mutatja, hogy, adoptáltatván, ugyanott polgárjogot is nyert. Az első kiképzés, a művészi iskola, az adoptálás

¹ „Verum et omnes prius genitos futurosque postea superavit Apelles Cous olympiade centesima duodecima“. *Nat. Hist.* XXXV. 79.

² „Pamphilos quoque Apellis praeceptor...“ *Nat. Hist.* XXXV. 123.

³ L. *Plut.* Arat. 2. *Overbeck*-nél 1749. sz. a. idézve és *Böttiger Amalthea* III. 117.

⁴ Az említett helyeket l. *Overbeck* *Schriftquellen*-jében 1829 31. sz. a.

⁵ *Nat. Hist.* XXXV. 79. és *Ovidius*nál:

Ut Venus artificis labor est et gloria Coi
Aequoreo madidas quae premit imbre comas.
(Ex Ponto. IV. 1 29.).

Si Venerem Cous nunquam pinxisset Apelles
Merse sub aequoreis illa lateret aquis.

(De arte amand. III. 401—3.).

⁶ L. *Overbeck* i. m. 1828.

és polgárosítás után méltán nevezték hát ephesosinak a nélkül, hogy ott született volna. Ilyen réven a kos-i név is méltán megilleti. Több jelentékeny művét állították itt ki, ezek között utolsó műveit is itt csodálták; sőt, mivel működésének, a mai kor tudomása szerint legalább, ez vala utolsó helye, itt is halhatott meg. Azonban születési helyétül nemcsak azért nem tarthatjuk, mert egyetlen görög író sem említi, hanem azért sem, mert életének vagy pályájának kezdetéről egyetlen adat sem köti őt ide. Ellenben Suidas meg határozottan állítja, hogy kolophoni, s hangsúlyozza, hogy Ephesoshoz egyéb viszonyai kötik. Tölken helyesen mutat rá egy Kolophon mellett bizonyító érvre. Kolophon ugyanis művészi tekintetben egészen közömbös, semleges hely, hol egy jó lovat hihetőleg többre becsültek egy szerencsés képíronál. Más-képen, pl. művészi iskolája vagy műpártolása révén, nem is kerülhetett combinatióba, mint, ha csakugyan szülővárosa volt a művésznek. Plinius tehát ebben a dologban valószínűleg téved s Apelles, születése szerint, nem kos-i, hanem kolophoni.

Sajátságos, hogy Plinius itt a görög írókkal szemben áll, bár legtöbbször görög forrásaihoz ragaszkodik. Azonban ennek megvan a maga magyarázata. A mint később látni fogjuk. Apelles leghiresebb művei Kosban voltak, s ezek közül az Aphrodite anadyomene példabeszédszerüvé vált. A római felvilágosodás kételkedő költője, Ovidius, azt írja róla, hogy ha Apelles a kosi Venust meg nem festi, az örökre elrejtve marad a tenger vizében. Általában a kosi művek által jutott be a rómaiak közismertébe a neve; érthető tehát, ha e helyről nevezték el magát a mestert is. Plinius is, talán felületességből, ezért írta egyszerűen így: „Apelles Cous“; vagy, mert a pontosabb utánanézését sajnálta, vagy talán azért, mert azt hitte, hogy római olvasó közönsége így ismer reá leginkább. Lehet az is, hogy ez által Ovidius-szal együtt nem is a születési helyet akarják megjelölni.

Plinius korábbi tanítóját, ephesosi *Ephorost*¹ nem említi; ellenben Pamphilos neve ilyen vonatkozásban kétszer is előfordul nála.² S hogy Apelles a kiváló mesternek csakugyan tanítványa lehetett, azt *Suidas* és *Plutarchos* is megerősítik.³ Mindezekből világos annyi, hogy először Ephesosban kellett tartózkodnia

¹ L. *Suid.*; *Overbeck* 1828.

² Nat. Hist. XXXV. 76. és 123.

³ L. f. i. h. és *Plutarch* Arat 13. *Overbeck* 1832.

Ephoros iskolájában s csak ezután került Sikyonba, Pamphiloszhoz. Különben Apelles jóval túl lehetett már az elemi ismeretek körén akkor, mikor *Sykionba* ment. *Plutarchos* szavaiból helyesen következteti *Brunn*¹, hogy Apelles ide csak a magasabb művészeti tökéletességek megszerzése végett jöhetett s a művészet általánosan ismert eszközeinek már birtokában lehetett s inkább a munkatársi, mint a szorosabb értelemben vett tanítványi viszony fűzhette Pamphiloszhoz. Nem lehet tagadnunk azonban, hogy Pliniusnak magának a szavai nagyon is általánosak az efféle következtetésekhez, sőt a kifejezések kapcsolatából ennek inkább az ellenkezőjét lehet kiolvasnunk.

Pamphilosnál azonban a szokásos tanfolyamot nem igen járhatta végig, mert a mester a 104. ol.-ban már dicsősége magaslatán állott, Fülöp pedig a 105—111. ol.-ig uralkodott. Plinius pedig határozottan állítja, hogy Apelles már Fülöpöt is számtalanszor festette;² tehát a szokásos idő eltöltése előtt kellett odahagynia mesterét, hogy Macedoniába költözhessék át.

Lukianos fentebb ismertetett elbeszéléséből annyi igaz, hogy Apelles Nagy Sándor utódainál Alexandriában is időzött. Plinius egy anekdotája bizonyítja ezt.³ Egy tengeri vihar üzte őt ide, szerzőnk előadása szerint. Egyik vetélytársa, kit azonban Plinius elmulaszt megnevezni, félvén a versenytől, egyszer s mindenkorra kellemetlenné akarta tenni a király előtt. Ebből a czélból felbérelte az egyik udvari szolgát, hogy hívja meg Apellest a királyi ebédre. Ptolemaos, a király, megjelenésében tolakodást látván, haragra gyúlt s kérdezte a meglepett művésztől, ki hívta őt ide? Ekkor Apelles egy kialudt üszökkal a falra rajzolta a szolga képét, ki őt az ebédre hívta volt. A két író elbeszéléséből valóság gyanánt fogadhatunk hát annyit, hogy Apelles Sándor utódánál, I. Ptolemaosnál, Alexandriában csakugyan megfordult és hogy itt irigy ellenfele, Antiphilos, egy kis kellemetlenséget is okozhatott neki, de lángelméje végre itt is megnyerte számára a fejedelem kegyét.

Tovább kísérve Apellest vándorlásaiban, gyaníthatólag *Smyrnában*, *Samosban* és *Rhodosban* is megfordult.⁴ Végül csakugyan

¹ L. *Brunn*: i. m. II. 137. lap.

² Nat. Hist. XXXV. 93.

³ Nat. Hist. XXXV. 89.

⁴ Nat. Hist. XXXV. 81., 93. Az előbbi két helyre nézve csakis sejtelmek lehetnek, melyeket még meggyengít az a körülmény, hogy

Kosban telepszik meg s számos művét, melyekkel éppen legnagyobb diadalait aratja, közöttük éppen az utolsó, befejezetlen darabot is, itt készítette. A kosiak Aesculap-templomát az ő remekjei tették híressé. A Venus Anadyomene-t is itt őrizték: innen van a római világ szemében állandóan a kosi mellékneve. Ezért *Tölken*¹ csonkán maradt művéből helyesen következteti, hogy Apelles utoljára itt tartózkodott ebben a városban, mely Aesculap templomáról volt híres, a gyógyító istenségnek oltalma alatt várva be halálát.

Plinius Apellesről bőven adomázik. Az adomák egy tekintélyes része *Nagy Sándor*-ral való viszonyát jellemzi. Ez természetes is, mert Apelles az ókor előtt úgy ismeretes, mint a macedoniai udvar hivatalos képírója. Maga Plinius is mondja, hogy se szeri, se száma nincs annak, a hányszor Apelles Fülöpöt és Nagy Sándort festette, sőt Sándor egyenesen meg is tiltotta, hogy Apellesen kívül más festő képmást vegyen róla.²

Sőt ezek szerint az adomák szerint Sándor maga is gyakran megfordult Apelles műhelyében.

Egyik kortársával, Protogenes-szel való viszonyára is két igen jellemző anekdotát beszél el Plinius. Az egyikben egy Protogenes-nél tett látogatás történetét adja elő (XXXV. 81.) s miután kétszeri látogatás mellett sem találkozhattak Protogenes házában, a képtáblán hagyott kézvonásaik finomságáról ismertek egymásra.

Plinius állítja, hogy ez a képtábla, mely a két művész érdekes és tanulságos versenyének emlékét őrzi vala, a mons Palatinus-on, a császárok palotájában volt mindaddig, míg egy tűzvész alkalmával el nem pusztult. Ez a megjegyzés némi valószínűséget kölcsönöz a dolognak, egyébként azonban az egész elbeszélés nagyon mesészerű és erőszakosan pointírozott.

Pliniusnak ez a, kétségkívül tanulságos meséje hosszú ideig foglalkoztatta a jobb sorsra érdemes tudósok elméjét; kritikájuk élet e hely különböző magyarázása által sokáig köszörülgették.

Plin. illető helyét, melyre föltevésünket alapítottuk, valószínűleg Mucianusból kölcsönözte, ő pedig nagyon kevés hitelű író. L. Oemichen: *Plinianische Studien.* 146. l.

¹ Amalthea III. 126.

² Alexandrum et Philippum quotiens pinxerit, enumerare super vacuum est. Nat. Hist. XXXV. 85., 93. és VII. 125. Horac. Epp. II 239—42. Cic. Epp. ad. famil. V. 12., 13.

A világos kifejezések mellett is (liniam duxit, tenuiorem liniam duxisse, tertio colore lineas secuit) azon tűnődtek, ha vajjon egyszerű kézvonásokról, vagy egy határozottan megrajzolt alak körvonalairól van-e szó? Egy egész tudós irodalom keletkezett ilyen kérdések felett a tudós félszagségek s az emberi elme eltévelyedésének és pedanteriájának ijesztő példája gyanánt.¹

De lássuk kissé közelebbről művészetét.

Ha pontosabban megfigyeljük az ókori íróknak azokat a helyeit, melyek Apelles képművi munkásságára vonatkoznak, ezek alapján műveit két nagy csoportba oszthatjuk. Az egyik csoportot azok alkotják, a melyek istentől ihletett lelkének mintegy önkéntes alkotásai; a másikba pedig az inkább megrendelésekre készült darabjai tartoznak. Ezek szerint az a hosszú és termékeny művészi pálya is, mely Apellesnek osztályrészül jutott, két részre oszlik; az egyik Apelles geniejének művészi megnyilatkozása; másik felén a megfizetett udvari képművi halad. A művészettörténetben dicsőségének nagyságát amaz mutatja; ez utóbbi főleg mint szerencsés halandóról, az udvarok kegyeltjéről beszél. E kettős munkatér elválasztó mesgyéjét pontosan megvonni természetesen nem lehet. A különböző festmények különböző alkalmazások és különböző természetű művészi sugallás teremtményei, mégis mindannyian egyazon művész erőteljes egyéniségének alkotásai. Apelles, mint udvari festő sem tagadhatta meg önmagát, sőt legfőbb törekvése lehetett lángelméje legkitünőbb termékeivel fizetni meg a királyok kegyét. De másrésről az ecset sohasem hallgat oly készséggel az akarat parancsára, mint a művészi lélek hivatkozó szavára.

Pályájának e kettéosztása inkább műveire, mint külső életviszonyaira illik. De nem volna erőltetett dolog az sem, ha ez utóbbiakban keresnők erre az adatokat. Hiszen tudjuk, hogy csak Nagy Sándor haláláig kedvezett neki annyira a szerencse. Utódai közül egyedül I. Ptolemaos-szal volt viszonyban és ennél a királynál sem lehetett valami nagy kegyben. Élete utolsó részét Kosban töltötte s itt festette utolsó és egyszersmind legkiválóbb képeit is, melyekből mi az időrend megváltoztatásával az első csoportot alkottuk meg.

¹ L. e kérdés egész irodalmának ismertetését *Böttigernél*. (Ideen zur Archeologie der Malerei 153. és köv. l.) Böttiger még komolyan veszi a dolgot.

Mivel Apelles egyéniségét igazi mivoltában s valódi nagyságában épen ezek a képei mutatják, műveinek egyenkénti ismeretét kezdjük hát az időrendben későbbi, de a mondott okokból az első csoportba osztott művek tárgyalásával. Ezek közül legtipikusabb alkotása a „*Venus Anadiomene*“, mely névvel egészen összeforrott. A görög anthologia költői a római írókkal, Ovidiuszal, Propertiuszal, Ciceróval és Pliniuszal versenyezve dicsőítik.¹ Plinius magáról a képről érdemlegesen nem szól, csupán csak későbbi történetét beszéli el. Augustus Rómába vitte s a Caesar templomában állította ki, mert a Gens Julianak Venus volt a védőistennője. Ugyanezt Strabon is megerősíti (XIV. 657.). Plinius további történetéből elmondja még azt is, hogy mikor a kép alsó része romlani kezdett, nem akadt senki sem, a ki méltóképen tudta volna restaurálni. Nero bizonyos Dorotheust bízott meg a munkával, de a helyreigazítás viszonylagos gyarlóságával még inkább szembetűnővé tette az épen maradt rész kiváló jelességeit. Ezt az adatot más írónál nem találjuk meg. *Petronius* csak annyit említ, hogy „tisztelemmel csodáltam Apelles képét is, melyet a görögök monocnemonnak neveznek“ (Satyr. 84.). Némelyek, így *Brunn*² is, Petronius Satyricon-jának e szavait a Venus Anadyomene-nek Pliniusnál említett sérülésére vonatkoztatják, az idézett *monocnemon* melléknevet „fállábú“-nak fordítván. Mások ellenben e helyen „*monochromon*“-t olvasnak s ebben az esetben elesnék a kapcsolat Petronius e helye és a Venus Anadyomene között, mert lehetetlen feltennünk, hogy Apelles legbájosabb képét egy színnel festette volna. De akárhogyan is, bajos azt kimagyarázni, hogy Petronius ezen a helyen Apelles képére gondolt, mert a képet.

¹ *Strabon* XIV. p. 657. *Anth. Gr.* II. 15., 32., II. 83., 16., III. 202., 32., I. 164., 41., II. 237. *Ovid.* Ex Ponto IV. 1., 29. *Trist.* 526. *Amor* I. 14., 35. *Ars.* am. III. 401. *Lucilius* aetn. 592. *Propert* III. 7., 11. *Cic.* De divin. I. 13., 23., ad Attic. II. 2 , 4. de nat. deor. I. 27., 75 in Verr. IV. 60., 135. *Plin.* XXXV. 91. L. mindezeket együtt *Overbecknél* 1847—1863. sz. a Pliniusnál ennyi van e képről: „Venerem exeuntem e mari divus Augustus dicavit in delubro patris Caesaris, quae anadyomene vocatur, versibus Graecis tali opere, dum laudatur, victo sed inlustrato, cuius inferiorem partem corruptam qui reficeret, non potuit reperiri, verum ipsa iniuria cessit in gloriam artificis. consenuit haec tabula carie aliamque pro ea substituit Nero principatu suo Dorothei manu. Ed. Detlefsen. vol. V. p. 127.

² *Brunn.* Geschichte der griechischen Künstler. II. 138.

a melyről beszél, egyáltalában megnevezetlenül hagyja. ¹ De azért sem tartjuk valószínűnek ezt a vonatkozást, mert, úgy látszik, a szerző valamelyik pinacotheca-ban való szemléléről szól, a Venus Anadyomene-ről azonban tudjuk, hogy Augustus a Caesar templomában állíttatta ki. Petronius pedig a Nero korában élt, tehát még elég közel a kifüggesztés idejéhez.

Magáról a képről egyébiránt Plinius csak annyit mond, hogy a tengerből kiszálló Venust ábrázolja s a görögök Anadyomene-nek nevezték. Bővebb leírást a görög epigrammok közül különösen az Anth. Gr. II. 15., 32-ben olvasunk róla, a melyet Ausonius a 106. epigr.-ban csaknem szóról-szóra fordít le latinra. Ezek tanúsága szerint is a szép istenasszony éppen most kelt ki a habból s nedves hajáról és testéről kezeivel tolja le a vizet. A kép keletkezéséről különben érdekes felemlítenünk a Pliniusnál és Aelianusnál fölmaradt megjegyzéseket. Plinius ugyanis azt mondja, hogy némelyek szerint a Nagy Sándortól neki ajándékozott Pankaspe-ről, Athenaios szerint pedig Phrynéról festette. ²

Plinius a következő 92. §-ban Apellesnek egy másik Venus-képeről is szól, a melyet azonban csak elkezdett, de halála miatt be nem végezhetett. Nem is akadt aztán senki, a ki az elhalt mester vázлата után (ad praescripta linamenta) képes lett volna befejezni.

„Hír szerint — mondja Plinius — ez még az előbbi is felülmulta volna“ (superaturus illam suam priorem). Ugyanerről a 145. §-ban is megemlékezik. *Cicero* többet mond Pliniusnál; a mennyiben szerinte a főt és a mellet „a legtökéletesebb ragyogó művészettel“ be is végezte. ³ Egy más helyen különösen az ajkak szépségét mondja utolérhetetlennek. ⁴

Ez első csoportba osztható művei közül Plinius a smyrnai *Charist* és *Tychet* mellőzi, ellenben *Diana*-jának emlékét egyedül ő tartotta fel, de aligha nem ezt is hibásan. Diana, Apelles e

¹ „Iam vero Apellis, quam Graeci monocnemon apellant, etiam adoravi“. Petron. Satyr. 84.

² Siemiradzky pár évvel ezelőtt állította ki egy hires festményét a műcsarnokban, mely „Phryne“ czímet viselt. A szép hetaera Aphrodite Anadyomene szerepét játszta s az áldozásra összegyűlt férfiak ott hagyták az oltárt és templomot s asszonyaik bosszúságára, sietve tódultak az isten-gúnyoló bájainak csodálására.

³ Epp. ad famil. I. 9., 15.

⁴ De offic. III. 2., 10.

képén, szüzek társaságában szent tánczokat lejt.¹ A képiro e művével legyőzte magát Homert is, a kinek a leírása alapján készült állítolag ez a festmény.

E kép tárgya s különösen a „*sacrificantium*“ kifejezés különböző magyarázatokra adott alkalmat, mivel ennek eléggé megfelelő hely nincs a homéri költeményekben. Általánosau az Odyssea VI. 105—107.-re vonatkoztatják, hol Artemisnek a Nymphákkal való vadászata és táncza egy hasonlatban jön elő. De az összehasonlítás nagyon erőltetett; itt vadászatról van szó, s csak az egyetlen *παίσουσι* jelenthet valami olyat, a mely némileg megfelel a kép tárgyának. Ha ezt elfogadjuk, könnyű belátunk, hogy Apellesnek nem nagy dicsőség volt Homer ez egyetlen szavával szemben kiállani az összehasonlítást és felülmulni a költők királyát. Ha pedig az összehasonlításba befoglaljuk az előbbi sorokat is, akkor már nagyobb reá is a dicsőség. Úgyde ezekben már a vadászatról van szó. Azért *Lessing*² azt hiszi, hogy itt szövegromlás történt és „*sacrificantium*“ helyett „*venantium*“—ot vagy „*silvis vagantium*“—ot kell olvasni s így Apelles képének is nem „szent táncz, de „vadászat“ vagy „erdőhajtság“ volna a tárgya.

E kérdések felett is egész kis irodalom támadt. *Spence*³ vallásos tánczot gondol a „*sacrificantium*“ participium imperfectum alatt. *Urlich*⁴ azt hiszi, hogy a képen Artemis ephesosi papnői a Nymphák jelmezében szerepeltek, a chorus alatt pedig az istennőnek felszolgáló környezetét kell értenünk. Egyébként ő is az Odyssea VI. 102—107.-re vonatkoztatja. *Welcker*⁵ egészen más irányban keresi a magyarázatot. Nézete szerint ez a kép azt a jelenetet ábrázolta, a midőn Artemis Iphigenia tervezett feláldozásánál megjelenik s ebben az esetben nem Kalkhas, de az istennő papnői forgolódnának a szerencsétlen leány körül. Homérnál ehhez a jelenethez is lehet találni megfelelő helyet. A többi tudósok föltevésai csekély eltéréssel az eddig ismertetett nézetekhez állanak közel.

¹ *Dianam sacrificantium virginum choro mixtam, quibus vicisse Homeri versus videtur id ipsum describentis. Nat. Hist. XXXV. 96.*

² *Less. Laocoon ford. Braun Zs. Olesó ktr. 221. 1.*

³ *Lessing. Laocoon 223.*

⁴ *Url Chrestomatia Plinia 360. 1.*

⁵ *L. Brunn. Geschichte der griech. Künstler II. 139.*

Kétségen kívül a Lessing föltevése volna a legtermészetesebb, de ennek az összes codexek ellenmondanak, mert valamennyi a „sacrificantium“ kifejezést őrizte meg. Spence felfogásának tarthatatlanságát már Lessing is kimutatta. Hiszen a legkezdetlegesebb logika mellett sem feltételezhető az, hogy egy istennő saját tiszteletére rendezett tánczban maga is részt vegyen. Urlich felfogásában meg nyilvános az ellenmondás, midőn először a nymphák jelmezébe öltöztetett papnőkről, később meg erdei nymphák kórusáról beszél. Urlich magyarázatára nézve egyébként az is áll, a mivel Lessing a Spence föltevését czáfolja meg. Welcker feltevésére pedig Brunn felel meg nagyon helyesen, midőn különösnek tartja, hogy Plinius éppen a jelenetnek főalakját, magát Iphigeniát hagyja említetlenül.

Mi mindezen föltevéseket alapjukban tartjuk hibásaknak, mert nézetünk szerint Pliniusnak ezt a helyét, illetőleg Apelles Artemisét nem lehet kapcsolatba hozni az Odyssea idézett soraival. Ezen véleményünk okait részben már elmondottuk. Annak, hogy Artemis vadászat-jelenetét ábrázolta legyen, ellent mond a szövegkritika; hogy a *παίσουσι* kifejezésre vonatkozzék: azt meg igen jelentéktelen párhuzamnak tartjuk. Azért, a míg Plinius és Homer e két helyének kapcsolatára Urlich azt mondja, hogy „a hasonlóság nem éppen teljes“, mi, ezzel ellentétben meg határozottan azt állítjuk, hogy éppen teljes.

Melyek hát azok a homéri sorok, a melyekkel Plinius Apelles képét összeméri? Hiszen az összehasonlításban magában nincs semmi hihetlenség! Homer csakugyan bőven nyújt anyagot és tárgyat a képzőművészetek számára. Pheidias is „Zeus“-ével Homert hívta ki versenyre. A *ὀλοποιΐα*-jelenet is egy ötvösműremek készítésének a leírása. Nincs hát semmi hihetlenség abban, hogy Apelles ezt a festményét Homer valamely leírása után készítette volna. Mivel azonban a számunkra fenmaradt két homéri költemény egyetlen sora sem mutat erősebb párhuzamot annál, a melyet idéztünk, azért véleményünk szerint Plinius itt Homérnak valamely elveszett, illetőleg tudományosan megállapított homéri szövegbe befő nem került részletére hivatkozik. Ez a föltevés nem lesz hihetetlen azok előtt, kik ismerik ez eposok sorsát. Apelles korában ugyanis e költemények még igen különböző szöveggel forogtak közkézen, másrésről azonban már a leírott példányok sem mehettek ritkaság számba. Ismeretes dolog, hogy egy híres

példánya épen a Nagy Sándor könyvtárában is megvolt. De még egy századnál több idő választja el Apellest (kinek virágzási kora a 112. ol.-ra, Kr. e. 332. év körül esik) Aristarchostól (222 – 150) s általában az alexandriai későbbi korú kritikusoktól, a kik Homérnak általánosságban elfogadott szövegét megállapították. Ezért e sorok, melyekre Plinius hivatkozik, benne lehetnek bármely oly példányban, mely az alexandriai tudósok fellépése előtt keletkezett, nem is említve azt, hogy a már megállapított szövegű kéziratokból is elveszhettek s még ezután is élhettek sokáig a köztudatban. Hogy ilyen tartalmú sorok csakugyan benne lehetnek a homéri költemények valamelyik változatában, annak valószínűségét nagyban fokozzák *Vergilius* Aeneiseből a l. 497 – 500. versek, a melyekben a nymphák valóban nyomon kísérik Dianát s az istennő csakugyan tánczban gyakorolja őket:

„Quales in Eurotae ripis aut per iuga Cynthi
Exercet Diana choros, quam mille secutae
Hinc atque hinc glomerantur Oreades...”

Mintha csak Homeros ama sorainak latin fordítását olvasnók, a melyekkel Plinius Apelles festményét összeméri...

De kár volna bizonytalan eredmények kutatására több időt fordítanunk. Végeznünk kell Apelles azon műveinek ismertetésével, melyek egyéniségét egyik s pedig legfényesebb oldaláról mutatják be. *Pausanias* (IX. 35., 6.) említi még e csoportból *Charist. Stobaios* (Flor. CV. 66.) és *Lybanias* (Εκφραζ. ξδ. ζαλλους) *Tychét*, de mert ezekről Plinius nem szól, mi is mellőzzük őket, mivel a mi czélunk inkább Plinius festészettörténeti adatainak ellenőrzése, mint a görög képírás tűzetes ismertetése. De épen ezért meg kell még emlékeznünk Apelles „*Pancaspe*”-járól, a melyik a már említett hetaera képmása volt. Ezt a művét, ha Plinius anekdotájából következtetni lehet, kiváló gonddal készíthette.

A második csoport művei közül első helyen érdemes megemlítenünk *Herkulest*,¹ noha Plinius ennek ismertetését, „az övének tartják”-féle bizonytalan bevezetéssel kezdi. De aztán annál nagyobb dicséretet rak reá. Egyébként az a pár sor, melyet

¹ Eiusdem arbitrantur manu esse et in Antoniae templo Herculem aversum, ut quod est difficillimum, faciem eius ostendat verius pictura, quam promittat. (Nat. Hist. XXXV. 94.).

Plinius e képről ír, egyike a legnehezebb értelmezésű helyeknek. Heraklest hátrafordulva ábrázolta Apelles s mégis „alakját igazabban mutatta — mondja Plinius — mint a mennyit a kép maga előadott“. Annyi plasticitás, annyi művészi tökély volt e képen szerzőnk ítélete szerint, hogy az inkább a valóság, mint a látszat és utánpótlás hatását keltette fel. A codexek közötti eltérés már a kép helyére nézve különböző magyarázatokra adott alkalmat. *Preller*¹ Diana-templomának gondolja, sőt a római Dianacultust ismertette, bizonyos következtetéseknél igazolásul is felhasználja. Ő utána „in Dianae templo“-t nyomtatott *Detlefsen* is Plinius kiadásában (Vol. V. p. 128.). A cod. Bambergensis „*Annae*“, a többiek Antoniae alakot őriztek meg. *Overbeck*, *John*, *Ulrich* *Antoniaet*, *Brunn* és *Wittstein* *Annát* olvasnak. (Anna Perenna).²

Preller és *Detlefsen* gyanítása áll legmesszebb a valószínűségtől. *Brunn* és *Wittstein* olvasása mellett is egyedül a cod. Bamb. tekintélye szól, ellenben az „*Antoniae*“ mellett valamennyi többi codex és az összes észszerű következtetések. Első és fő érv minden esetre az, hogy egy codex kivételével mindegyik „*Antoniae*“-t ír „*Annae*“ helyett. A második s pedig nem kevésbé fontos érv az, hogy az előző sorokban Plinius azokról a művekről szól, a melyek Augustus nevével valamelyes összeköttetésben vannak.

Ilyenek: *Castor* és *Pollux*, valamint a *Bellum*, mindkettő Nagy Sándor képmásával; és ezek Rómában az Augustus fórumán voltak; Plinius azt is elmondja róluk, hogy *Claudius* ezekről kivágatta a Sándor fejét s elődjeét, Augustusét, tétette helyébe. Ezek után jön a Herakles-kép, a mely másképen alig kerülhetett ide a Dioskurok és *Bellum* mellé, mint úgy, hogy Augustus nevével ez is vonatkozásban áll, vagyis ez az Augustusnak szentelt templomban állhatott. De hogyan, hiszen Pliniusnak általunk is elfogadott szövege szerint itt *Antonia* templomáról van szó? Erre a kérdésre *Ulrich* érvelése adja meg a feleletet.

¹ *Preller*: Römische Mythologie. Berlin Weidmannsche Bulg. 1858. 284. l. Első kiadására szorítokozom, mert az újabb és sokkal teljesebb kiadás ezúttal nem jutott kezemhez.

² *Overbeck*: Antiken Schriftquellen 1871. sz. a. *John*: Die Malerei der Alten 34. l. *Ulrich*: Chrest. Plin. pag. 360. *Brunn*: Gesch. der griech. Künst. II. 139. *Wittstein*: Naturgeschichte der C. Plinius Sec. VI. 142. l.

Plinius egy helyt¹ azt mondja Augustus templomáról, hogy azt az ő felesége, Augusta építtette. De másfelől tudjuk, hogy még Tiberius idejében nem készült el s csak Caligula alatt szentelték fel. Caligula pedig Augustát még emlékében is gyűlölte annyira, hogy szoknyás U'lissemek nevezte. Lélektanilag véve annyival természetesebb vala hát Caligula az a tette, hogy mindama tisztességeket, a melyek Augustát illették, a saját nagyanyjára, Antóniára ruházta.² Így jutott az Augustus tiszteletére feleségétől, Liviától megkezdett templom továbbépíttetése is Antonia védnöksége alá. Főforrásunk, Svetonius, erre a különös esetre magára nem hivatkozik ugyan, de ismertetett általános kijelentéséből és Caligulának Augusta Julia iránti ellenszenvéből az természetesen következik. Egyben-másban bővítve és kiegészítve ez Urlich érvelése. Bátran elfogadhatjuk tehát, hogy Antonia temploma nem más, mint az, a mely divus Augustus tiszteletére épült, továbbá, hogy Apelles Heraklese ebben a templomban állott.

Heraklesével rokon tárgyú, hasonló kidolgozású és sikerű munkája lehetett a „*meztelen hős*“, a melyet szintén Pliniusból ismerünk. Azt mondja róla, hogy ezzel magát a természetet hívta fel versenyre.³ Más genre-ű, de szintén reális ábrázolásainak erejéről tanuskodik egy *állatképe* is, mely harci paripát ábrázolt. Mikor ezt a képet egy ló elibe vitték, az, valóságnak véve, reá nyertett.⁴

Apellesnek azonban művei e második csoportjában, melyben kiváló jellemző és természetutánzó ereje érvényesül, nem ezek voltak leghíresebb művei, hanem azok, a melyeket mint udvari képiro festett. Kétségen kívül legtöbbször magát Nagy Sándort festette. Ezt Plinius is mondja, sőt egy más helyen (VII. 125.) *Horatius*-szal (Epp. II. 1. 239.), *Valerius Maximus*-szal (VIII. 11.) *Apuleius*-szal (Florid. p. 117. ed. Bipont. Overbeck 1448.) egyetértőleg egyenesen azt állítja, hogy egyedül csak ő vele

¹ Nat. Hist. XII. 94.

• ² *Svetonius*: De vita caesarum Calig. 15

³ Pinxit et heroa nudum eaque pictura naturam ipsam provocavit. Nat. Hist. XXXV. 94.

⁴ Est et equus eius sive fuit pictus in certamine, quo iudicium ad mutas quadripedes provocavit ab hominibus, namque ambitu praevalere æmulos sentiens singulorum picturas inductis equis ostendit, Apellis tantum equo adhinnivere idque et postea semper evenit ut experimentum artis illud ostentaretur. (Nat. Hist. XXXV. 95)

festtette magát, míg *Cicero* (Epp. ad. famil. V. 12, 13) csak annyit mond, hogy leginkább (potissimum) ő vett fel róla képeket.

Ez általános megjegyzéseken kívül egyes kiválóbb vagy talán inkább csak különösebb Sándor-képről emlékezik meg. Egy képen pl. Zeus-ként ábrázolta s felemelt ujjai közé villámokat adott.¹ Íme, e kép tanúsága szerint a görög erkölcs már oda hanyatlott, hová a római társadalom csak sokkal később, a császárak korában jutott el, midőn a képzőművészet az istenek attribútumaival ruházta fel az előkelő rómaiakat. Plinius szerint a király keze úgy emelkedett ki a kép sík lapjáról, mintha a villám már nem is arra lett volna festve. A kép árát, a húsz talentumot nem is szám, de súly szerint mérték ki neki. Diana ephesosi templomában állították ki, a mely előbb leégett és Sándor restauráltatta s a híres képek egész gyűjteményével ékesítette fel. E képről *Plutarchos* (De Alexandr. M. 2., 4. Overbeck 1876—1877. stb.) is több helyen megemlékezik, noha nem lehetetlen, hogy Apellesnek más, hasonló tárgyú művére czéloz.

A szerencsés világhódító Apelles más két festményén Castor és Pollux, meg Victoria, illetőleg a hátrakötött kezű Bellumnak a társaságában van.² Ez utóbbin diadalmi szekeren áll. Mindkét műről, alkalmilag, már fentebb megemlékeztünk. Hihetőleg ugyane képekre vonatkozik Pliniusnak egy más helye is (XXXV. 27.), hol Sándort nem nevezi ugyan meg, de a situációk ugyanazok.

Plinius Apellesnek, mint arcképirónak általánosságban is nagy elismeréssel adózik. Apionak, az Oasisból származó aegyptomi grammatikusnak följegyzését idézi, a mely szerint képmásairól egy metoposcepos (homlokról jósoló = μετωποσχοπος, olyan mint a tenyérből jósoló = χειροσκόπος) megmondotta, hogy az illető hány éves és még meddig él.³ De néhány arcképét egyenként is fölemlíti. Így az Antigonos királyét (meghalt a 120. ol.

¹ Pinxit et Alexandrum Magnum fulmen tenentem . . . digiti eminare videntur et fulmen extra tabulam esse . . . manipretium eius tabulae in nummo aureo mensura accepit, non numero (Nat. Hist. XXXV. 92.).

² L. mindkettőt XXXV. 93.

³ Nat. Hist. XXXV. 88.

2. évében 301-ben). Plinius elmondja,¹ hogy, mivel Antigonos vak volt, Apelles oldalnézetben festette le s hogy ő volt az első, ki ezzel a művével megmutatta, miképen lehet valami testi fogatkozást elleplezni. *Quintilianus* (Inst. orat. II. 13., 12.) szintén megemlékezik erről a profilképről. *Strabon* azt is közli velünk (XIV. 657. Overb. 1847), hogy e képmás a Venus Anadyomenevel együtt Kosban vala. Ez tehát későbbi korából való, a mely időből az első csoportba osztott művei származnak. De tárgya miatt ide iktatjuk.

Az arcképek közül Plinius felsorolja még a harcza menő *Klitos*-nak és a perzsák ellen induló *Neoptolemos*-nak lovas, *Antigonos*-nak pajzos és lovas képmását, továbbá *Habron*-nak Samosban, *Menander* kariai királynak Rhodosban, *Gorgosthenes* tragikus színésznek Alexandriában s végül *Archelaos*-nak feleségével és leányával együvé festett arcképét.²

A Pliniusnál említett művek között nagyobbszabású lehetett még egy *Megabyzos* kép,³ mely az ephesosi Artemis papját díszben ábrázolta. A bizonytalan kifejezésekből azt is lehetne következtetni, hogy valami szertartásos jelenet lehetett s a papot áldozása közben tüntethette fel. Ennél bizonyára magasabb művészi feladatok megoldására vállalkozhatott azokban a műveiben, melyekben *haldoklók haláltusáját* festette meg. Az „expirantium imagines“ kifejezés alatt legalább egyebet nem érthetünk.⁴

Ezek után még szólnunk kell Plinius egy felette homályos helyéről, a melyben azt mondja, hogy „Apelles olyanokat is festett, a melyeneket festeni tulajdonképen nem is lehet: mint *mennydörgés, villámlás* — tonitrua, fulgetra, fulgura — a melyeket a görögök *Bronte*-nak, *Astrape*-nak, *Ceraunobolia*-nak neveznek“.

*Urlich*⁵ azt hiszi, hogy Plinius itt egy olyan képet említ, a mely Dionysos születését, illetőleg anyjának, Semelének halálát

¹ „Pinxit et Antagoni regis imaginem altero lumine orbam primus excogitata ratione vitia condendi, obliquam namque fecit, ut quod deerat corpori picturae deesse potius videretur, tantumque eam partem e facie ostendit quam totam poterat ostendere.“ Nat. Hist. XXXV. 90.

² Nat. Hist. XXXV. 93.

³ „Pinxit et megabyzi sacerdotis Dianae Ephesiae pompam.“ Nat. Hist. XXXV. 93.

⁴ „Sunt inter opera eius et expirantium imagines.“ Nat. Hist. XXXV. 90.

⁵ Chrestom. Plinian. 361.

ábrázolta. Véleményét Philostratosnak *Imagin.* I. 14.-re alapítja, hol tényleg egy hasonló tárgyú kép leírását találjuk. Mi azonban egészen másképp értelmezzük Pliniusnak ezt a helyét.

Abból indulunk ki, hogy, ha a mennydörgés és villámlás egy bizonyos jelenetnek volnának kiegészítő részei, akkor a görög neveket nem közölné, mert a „tonitrua“, „fulgura“ általánosan elfogadott kifejezések s azok nem teszik szükségessé, hogy értelmüket görög szavakkal magyarázza Plinius a római olvasóközönség előtt. Azt sem lehet mondanunk, hogy az efféle talán szokása Pliniusnak. Épen nem; Plinius a görög kifejezéseket csak olyankor alkalmazza, a mikor vagy olyan fogalmakat kell kifejeznie, melyek a görög társadalomnak vagy műveltségnek specialitásai, tehát latin szóval csak tökéletlenül vagy épen nem lehetne visszaadni; vagy másodszor olyankor, a mikor művészeti technikus terminus gyanánt kell használnia s az épen megfelelő latin szó hiányzik, (de ilyenkor is igyekszik megtalálni reá az illő latin kifejezést, ha egyébként nem, hát körülírással); vagy végül harmadszor akkor, midőn az illető műdarabnak a görögöknel közszájon forgó görög elnevezését közli. Mindezekre csak futólag, nagyobb válogatás nélkül, idézünk egy pár példát a képről szóló XXXV. könyvből: pinxit et navarchum thoracatum (69), et archigallum (70), pinxit et monochromata ex albo (64), primus symetrium picturae dedit (67), (más helyén, — mint láttuk — ennek magyarázatát is adja) habrodiaetum se apellando (71), graphicen, hoc est picturam in buxo (77), venustas . . . suam Venerem . . . quam graeci Charita vocant (79), Venerem exeuntem e mari dicavit, . . . quae anadyomene vocatur (91), pinxit et megabyzi sacerdotis Dianae Ephesiae pompam (93), Apio . . . re liquerit quondam ex facie hominum divinantem, quos metoposcopos vocant (88), cognominatus rhopicographos (112), quae tabula appellata est stephaneplocos ab aliis stephanopolis (125) huius tabulae exemplar quod apographon vocant (U. o.) pinxit in templo Eleusine Phylarchum et Athenis frequentiam quam vocavere syngenicon (134). Ezeket az idézeteket a többi könyvekből, s ennek is a végéről még folytatni lehetne, de célunkra — hogy állításunk mellé bizonyítékokat hozzunk fel — ennyi is elég. Azonban nem lehetne találni egyetlen görög kifejezést sem, a melyik valamely közönségesen érthető, általánosan elfogadott latin szó értelmét magyarázná.

Akármit mondhatunk Plinius stilusáról, de azt nem, hogy ily naiv kérdéssel mutogatná az ő görög tudományát. Ez különben is olyan volna, mintha korunkban valaki német vagy francia nyelvismeretével kérkednék ilyen módon. Ellenben az idézetek közt is nem egy van olyan, a melyben latin nevét vagy leírását adja valamely képnek s mellé teszi általánosan elfogadott görög elnevezését, mely úgy hozzátapadt az illető képhez, mint pl. a „La belle jardinière“ Raphaello louveri madonnájához. Nézetünk szerint a szóban forgó szövegnél is ugyanezzel az esettel találkozunk. A görög szavakat itt is nem a latin kifejezések fordításaként, hanem mint e természeti tűneményeket ábrázoló festményeknek a neveit idézi. De föltéve azt, hogy ezek a szavak egyetlen képre vonatkoznak, erre is áll az az érv, a melylyel Brunn fentebbi soraink szerint Welckernek a Diana-képről felállított hypothesisét megecfázolta. Ugyanis hogyan lehet azt elképzelni, hogy Plinius itt is említetlenül hagyja a főalakokat: Semelét, Dionysost és Zeust épen akkor, mikor tisztán a háttér gyanánt szolgáló természeti tűnemény kifejezésére csaknem azonos értelmű három latin s három görög szót felhasznál, tehát a kifejezésekben és térben egyáltalán nem fukarkodik.

De ugyanazon az alapon, hogy mindhárom latin szónak görög fordítását is külön-külön odateszi, tagadjuk azt is, hogy itt egyetlen képről van szó. Ha igaz a feltevésünk, hogy a görög kifejezések nem a természeti tűnemények megnevezései, de a képek címei gyanánt állanak itt, akkor igaz az is, hogy itt három külön képről van szó, mert a görögöknél nem volt szokásban egy műnek hármias nevet adni. A „quae vocant“ pluralis is állításunk mellett bizonyít. Meggyőződésünk szerint tehát itt három olyan, tájképi részletekben bővelkedő festményt kell értenünk, a melyeknek mindenike vihart ábrázolt.

De vajjon lehet-e ennél a kornál tájképfestésről beszélni?

Föltévésünk nem fog oly merésznek tetszeni, ha figyelembe vesszük az emberi gondolkozás lassú átalakulását s ebben a nagy természetnek és az ember viszonyának ebben az időben történt megváltozását. Nézzük kissé közelebbről a dolgot.

A görögös műveltségnek, mely Nagy Sándor hadseregeivel együtt újabb világhódító útra indult, ebben a korszakban újabb központjai kezdtek fejlődni. Erre az időre esik azoknak a nagy, görögös műveltségű városoknak nagyobb fellendülése, sőt részben ala-

pítása, a melyek Sándor halála után mind egy-egy kis birodalomnak lettek székhelyeivé. Ezzel együtt jár az igazi nagyvárosi élet kifejlődése, a mely pedig az embert elszakítja a természettől. De a mily mértékben távolodunk attól, oly mértékben nő vágyunk is utána. A nagyvárosi ember aztán mesterséges eszközökkel igyekszik pótolni azt.

Így volt ez a Sándor utáni korszakban is. A görög mindez ideig maga is benne élt a természetben, egy volt vele; maga ép oly kiegészítő része annak, mint az erdők fája, a mezők vad virága. A megváltozott idők embere azonban a nagy városokká fejlődött görög gyarmatokban élt. A nagyvárosi viszonyok leszakították az anyatermészet kebeléről és mesterséges eszközök után kellett látnia, hogy helyettesítse azt. A villák körüli parkok gondos művelése, az idilli és természetleíró elemeknek a költészetben való mind nagyobb térfoglalása és a tájképfestés föllendülése voltak azok a jelenségek, melyekben ennek a korszaknak természet utáni vágya kifejezést nyert.¹

A görög szellemnek ezt az újabb irányát Sándor utódai alatt már teljesen kifejlődve találjuk. De természetesen, hogy ez az átalakulás nem következhetett be egyszerre, a minthogy az új világvárosok sem varázsütésre termettek a földből elő. Átmeneti időnek kellett az ó világot összekötni az újjal és ebben az új felfogás apródonként jelentkezett, a viszonyok természetes fejlődésének a mértéke szerint. A Sándor uralkodásának vége s a halála utáni első pár tized már bizonyára beleesett ebbe az átmeneti korbba.

Mindezek a fejtegetések s még inkább a *Helbig* és *Woermann*² könyveinek bőséges utalásokkal gazdagított fejezetei nagyon való-

¹ Böven foglalkozott ezzel a kérdéssel *Woermann* két művében is. Az első, kisebb terjedelmű kötete, csak irodalmi előtanulmány volt második nagy munkájához. A W. nézeteit fogadja el *Helbig* is a campaniai falképekről szóló könyvének XXIII. fejezetében. *Woermann* Über die landschaftlichen Natursinn der Griechen und Römer. Vorstudie zu einer Archeologie der Landschaftsmalerei. München Th. Ackermann 1871., 66. l. *Helbig*: Untersuchungen über die campanische Wandmalerei. Leipzig Breitkopf u. Hartel 269. és köv. II. *Woermann*: Die Landschaft in der Kunst der alten Völker. (Münch. Th. Ackerm. 1876. 201. és köv. II. III. szakasz I fejezet. W. első művében a megváltozott időknek az irodalmon hagyott nyomait kutatja, ellenben a másodiknak idézett helyén egész szélkében vizsgálja a kérdést és művészet-történeti oldalról világítja meg.

² L. i. művek i. h.

szinüvé teszik azt a föltevést, hogy a tájkép, legalább mint magát érvényesíteni törekvő háttér, Apelles festményein már megjelenhetett a görög képirásban.

A következtetésekben azonban nem akarunk messze menni, mivel ennek az átalakulási korszaknak Apeles-szel még nagyon is az elején vagyunk. Azért nem állítjuk azt, hogy itt *tiszta tájképről* van szó: a tájkép csak mint háttér szerepelhetett. De már ez is nagy haladás ebben az irányban; ennyi is nagy ujság a görög szemlélő előtt; ez is méltán feltűnhetett! A képzőművészet eddig is utánozta a természet egyes jelenségeit, pl. az embert, az állatokat, de ezek környezetükből kiszakítva, magukban, önállóan szerepelnek a művészetek tárgyaiul. A görög festményekben is az a szellem érvényesül, a mi az olympiai altis vagy az atheni akropolis épülettömegeiben, a hol csak initt-amott lehetett egy-egy százados fát találni, a melyekről a versenyzők jutalmát, a szent galyakat törik vala le. A képirásban és építészeti díszítésben ez ugyanannak a classikus szellemnek a megnyilatkozása, a mely ellenzője volt minden mellékesnek; az idealizálásban kereste az elvonást, a jellemzésre, a tiszta kifejezésre való kizárólagos törekvést. A görög művészet azért adta műtárgyaiban mindig csak a legszükségesebbet, a legjellemzőbbet. A szobrászat és építészet példáiból ezért kell azt következtetnünk, hogy a képirás is a háttérből csak épen a legszükségesebbet adta vagy talán még azt sem, egészen a megváltozott idők küszöbéig. Festményén a háttérből alig volt meg egyéb, mint a csupasz föld, a melyen a képiro felállította alakjait. Úgy hisszük: ebben a tekintetben jó ideig alig volt valami különbség a rendes festmények és a háttérrel teljesen nélkülöző vasa-képek között. Az életviszonyok átalakulására, a felfogás és szemlélődés irányainak megváltozására volt szükség, sőt sok tekintetben a művészeti elvek aláhanyatlása kellett ahhoz, hogy mindez másként legyen: figyelemre méltassák a jelenségek környezetét, szóval, hogy a festményeken a háttér és a tájkép, mint önálló műfaj, jogaihoz jusson.

Ha mindezeket elgondoljuk, természetes lesz előttünk hogy Apelles ily irányú kísérleteit mindenki csodálattal fogadta: másrésről azonban a természet után sóvárgó lelkek igaz gyönyörűségeket találtak bennök. Mert tetszetek a képek, külön neveket adott nekik a közvélemény; s mert a tájképi háttér miatt tetszetek, hát erről nevezték el azokat.

De ne mondjunk se többet, se kevesebbet annál, mint a mennyire a kor megváltozott hangulatából s a képírás eddigi történetéből következtenni lehet.

Ebben a korban a tájképi részletből még a kicsi is nagyon sok lehetett egy ahhoz szokatlan, de utána mégis vágyakozó görögnek szemében. Másfelől azonban a változás alatt levő természet-felfogás, az újság ingere és talán az első próbálgatások sikere Apellest is hova-tovább többre csábíthatta. Azért azt hisszük, hogy e festményei épen úgy mehettek tájképszámba, mint a hogy — tárgyaiknál fogva — beillhettek a szokásos képek közé is. Valami jelenetet ábrázolhattak ezek, erősen érvényesülő tájképi háttérrel. Tájképek, de a mainál bizonyára több szerepe lehetett rajtuk a staffagenak.

De térjünk vissza oda, a honnan kiindultunk, Apelles műveinek osztályozásához. Itt, festményeinek főleg tárgyi csoportosítása szerint, művészetében kettős irányt jelöltünk meg. Most már aztán látni fogjuk, hogy felfogás és kidolgozás tekintetében is megvan közöttük ez a különbség. Mint udvari képirót főleg az arcképfestő jelességei, a valóságnak lehetőleg élethű, eleven utánzására való törekvés, mint a női alakok festőjét a formai szépség teszik kiválónak, s mindkét irányba egyesül a real-idealismus aesthetikai elvének megvalósításában.

Plinius különösen hangsúlyozza, hogy műveit a „*venustas*” teszi utolérhetetlenekké. Nagy kortársait maga is csodálja, — mondja írónk — de műveikből a művész szerint hiányzik az ő kiválósága: a kecsesség, a *χαρις*. Ebben az egyben senki sem hasonlít hozzá. Ugyanezt megerősíti *Quintilianus* is (Inst. orat. XII. 10. 6.): „A kedvességben, melyet leginkább maga hánytorgat, Apelles a legkiválóbb.” Hasonlót olvasunk *Plutarchosnál* (Demetr. 22.) és *Aelianusnál* (Var. hist. XII. 41).

A miket művészetének erről az irányáról és ilyen tulajdonságairól az irodalmi emlékek mondanak, azokat más körülmények is megerősítik. Első sorban az egyes műveiről szóló tudósítások. „A Venus anadyomene”-nek leírásából s az azt jellemző epigrammokból láthatjuk, hogy ebben nem az olymposi fenségében megjelenő istenasszonyt, de a női szépség megtestesítőjét és tipikus képviselőjét akarta megfesteni egy bájos földi asszony kaczer megjelenésével. A motiválás már magában is mutatja ezt. A tengerből lép ki, hol a földi szépségek példájára idegeit frissítette

meg. Hajáról lecsapja a vizet, hogy ebben a poseban idomai szépségét még karjaival se takarja el. Mindezek egy földi nő cselekedetei, melyek által testét gondozza, szépségét ápolja, mivel ezek foglalkoztatják leginkább. Hol itt az istennői fenség?

Apelles a festészetben épen úgy szakított a régi felfogással, mint a Praxiteles, Skopas és Lysipposék csoportja a szobrászatban. Eddig a képzőművészet a vallás szolgálatában állott; az idők folyamán lassankint, ő általuk meg véglegesen, felszabadítja magát ennek az uralma alól és önálló jogait érvényesíti. Ezelőtt az istenek olymposi nymbusokkal jelentek meg az emberek előtt, akkor is, mikor a szobrászat és festészet elevenítette meg őket; most mint emberek lépnek fel és egyéniséget nyernek. Sőt a comoedia még tréfálkozni is mer velök. Eddigelé Aphrodite testét is nyakig betakarta a chiton; de lassanként mindig lejobb eresztí leplét, a kaczer istenasszony mindig többet mutat bájaiból és végül egészen eldobja magától a ruhát.

(Folyt. követk.)

Ifj. Mitrovics Gyula.

A FELSŐBB ANALYSIS ALAPELVEINEK KRITIKAI TÖRTÉNETE KEPLERTŐL LAGRANGE-IG.

— Negyedik közlemény. —

Descartes és Fermat.

I. A mértani analysis és differentiális számítás felfedezése és első alkalmazásai.

Kepler és Cavalieri munkái minden fogatkozásuk és logikai botlásaik mellett is kétségtelen bizonyosságát adták annak, hogy a vonalaknak, lapoknak, testeknek elemi részekre bontása mily hatalmas eszköz tulajdonságai felismerésére s ezek alapján a mértan nehezebb problemáinak megoldására.

Nem csoda hát, ha a támadások daczára is, melyekben az új módszerek különösen alapfelvételeiket illetőleg részesültek, számosan igyekeznek az új nyomon haladni tovább. Azonban, hogy ez sikeresen történhessék, arra nézve szükség volt mindennek előtt oly módszerre, melynek segélyével az elemi részek s illetve az indivisibilék képzésének általános törvényét felismerni és számításra alkalmas alakba öltöztetni lehessen. Ez egyszerűbb esetekben nem okozott nehézséget, a mint azt Keplernél és Cavalierinél láttuk. Így p. o. a gömbstüveg felületének kiszámításánál ismerni kellett az egymásután következő gömbövek alapköreinek sugarait, a miket a sinusfüggvény közvetlenül szolgáltatott. A Cavalierinél felhozott példában a háromszög területének kiszámításához szükség volt az egyenlő közökben következett indivisibilék általános kifejezésére, melyet a hasonló háromszögek megfelelő oldalainak arányosságából nyerhetni.

Ámde eddigelé egyáltalán nem rendelkezett a geometria oly általános módszerrel, a melynek alkalmazása útján a mozgó sík minden egyes helyzetéhez a megfelelő indivisibilét megtalálni lehetett volna. Vagy hogy a mai analysis kifejezéseit használjuk: a feladatban szereplő két változó, t. i. a vizsgált idom egyes pontjaihoz tartozó összrendezők között (mert a regulától vett távolság és az ehhez tartozó indivisibile nem egyebek, mint derékszögű összrendezők) nem tudták képezni az egyenletet, melynek segítségével az egyiket a másik függvénye gyanánt lehetett volna kifejezni.

Míg tehát ez irányban a geometria terén a kellő lépés, mondhatni felfedezés meg nem történt, az infinitesimalis calculusnak általános módszerré fejlődése nem volt lehető.

Descartes és Fermat voltak azok, a kik e tekintetben halhatatlan érdemet szereztek maguknak s a kiknek e téren tett felfedezésére gondoltunk akkor, a mikor Oresme-ről szólva méltó, bár hosszú időköz által elválasztott utódokról tettünk említést.

Descartesnak az elemző mértani módszer felfedezését s annak a görbevonalak elméletére alkalmazását tartalmazó munkája az *Essays philosophiques* 4-ik értekezéseként „La Géométrie“ czímmel¹ 1637-ben jelent meg, tehát két évvel Cavalieri Indivisibiléi után.

¹ E szerény czim nem árulja el a gazdag tartalmat, mely a csekély terjedelmű művet a világirodalom egyik legkiválóbb termékévé teszi. Descartes ebben a legharmonikusabban egyesíti a szaktudományt a philosophiával, a mi különösen abban mutatkozik, hogy minden kérdést lehető magas és általános szempontból tárgyal s mindig különbséget tud tenni a lényeges és lényegtelen között és míg az elsővel kellő részletességgel foglalkozik, az utóbbit csak érinti vagy legfeljebb pár szóval jelzi a megoldáshoz vezető utat. S daczára annak, hogy a könyv majd minden lapján találkozunk egy-egy új gondolattal, meglepő eszmével, nagy horderejű felfedezéssel: az egész mégis oly természetesnek, mintegy magától értetődőnek látszik, hogy alig akarjuk elhinni, miszerint e könyvecskében egy egészen új s bámulatosan termékeny fejlődési korszak szilárd alapjai vannak lerakva. Azonkívül a specialis kérdések kezelésében is, a melyeket, mint p. o. a kúpszeletek elméletét részletesebben tárgyal, igazi virtuoznak mutatja magát, úgy hogy a Geometrie-nek ma is meg van nemesaka a historiai, hanem a tudományos érdeke és értéke is. — A philosophia történetére nézve pedig e mű különösen az által nyer nagy fontosságot és érdeket, hogy a benne felállított és több addig

Ez alapvető műben találjuk a határozatlan egyenleteknek geometriai értelmezését s egyúttal a mértani helyekre vonatkozó feladatoknak ilyen egyenletek segítségével történő tárgyalását és megfigjtését. Ez pedig történik úgy, hogy a mértani feladatot megoldottnak tekintve, a megoldásnál szereplő ismert és ismeretlen egyeneseket betűkkel jelöljük s ezek között a feladat természetéből folyó egyenleteket felállítjuk.¹

Ha az egymástól független egyenletek száma ugyanannyi, mint az ismeretleneké, akkor a feladat határozott s az egyenletek megoldásából a Geometrie első lapjain adott útmutatás szerint a geometriai megfigjtés is levezethető. Ha azonban az egyenletek száma kevesebb, mint az ismeretleneké, akkor a feladat határozatlan. Ilyen határozatlan feladatokra már Descartes előtt is figyelmesekké lettek egyes matematikusok a geometriai feladatoknak (Vieta eljárása szerint) algebrai úton megfigjsérelt megfigjtése alkalmával, de nem is sejtették, hogy az algebrának épen a határozatlan egyenletekre vezető alkalmazása van hivatva a geometriát s vele együtt az összes exakt tudományokat mint-

megoldhatlannak tetsző problema megfigjtésére sikerrel alkalmazott módszer az, mely Descartes-ot a helyes methodus kiváló előnyeiről a legszebb és nem remélt eredmények által győzvén meg, hatalmas impulzust adott az oly hasznosnak bizonyult módszeres vizsgálat minden irányban leendő kiterjesztésére s ez úton a philosophia és természet-tudományok (mechanika, optika, meteorologia stb.) újja alakítására.

¹ *La Geometrie de René Descartes*. Nouvelle édition. Paris, A. Hermann p. 3, 11 stb. Az ismert s illetve adott hosszakat Descartes az ABC első, az ismeretleneket annak utolsó betűivel jelöli és pedig nem nagy, hanem kis betűkkel, míg mások általában a Vieta-féle jelzésmódot használták, a mely a vonalakat nagy betűkkel és pedig az ismeretleneket a magán-, az ismert vonalakat a mássalhangzók jegyeivel symbolizálja. Bár ez újítást e kor másik, legkiválóbb matematikusa Fermat kifogásolja vagy legalább is szükségtelennek tartja („Quantitatibus autem ignotis characteres vocalium iuxta Vietam assignamus: haec enim levia et prorsus arbitraria cur immutarit Cartesius, non video“ *Oeuvres de Fermat*. I. p. 120; „Vietaeam enim ignotarum quantitatum per vocales expressionem cur respiciamus?“ p. 154), az tényleg lényeges haladást jelez a mértani és algebrai symbolikában, a minthogy ma is a Descartes-féle jelzésmód van használatban. Fermat ellenben mindvégig a Vieta-féle jelzés mellett marad meg s csak kivételes esetekben folyamodik a műveleti jelek és exponensek használatához is (műveleti jeleket tudtommal egyáltalán nem alkalmaz), a mely tekintetben a Geometrie szintén úttörő munka.

egy újjá teremteni s egyúttal a tiszta mathesisnek a függvény-fogalom kiképzése útján hatalmas lendületet s egészen új irányt adni. Így p. o. Ghetaldi (1566—1627) „De resolutione et compositione mathematica“ című hátrahagyott művének V. könyvében (3. fejezet) a határozatlan egyenletekhez vezető feladatokat, mint a melyeknek nem egy, hanem végtelen sok megoldásuk van: „Problema vanum seu nugatorium“ nevezettel tárgyalja. Hogy a határozatlan egyenleteknek is meg van a maguk geometriai értelmök, nevezetesen hogy két ismeretlen esetében azok meghatározott, síkbeli vonalat képviselnek: ezt Fermat-n kívül csak Descartes éleslátásának sikerült nemcsak felismerni, hanem egyúttal a legegyszerűbb módszert is megtalálni, a melynek segítségével az egyes vonalakat képviselő egyenletek képezhetők.

E módszer pedig — mint ismeretes — abban áll, hogy az alapismeretleneket két meghatározott irányú egyenesen az ú. n. *coordinata* tengelyeken vesszük fel s a feladatban előforduló minden más ismeretlent ezek és ismert nagyságok által fejezünk ki, úgy hogy a felállított egyenletben vagy egyenletekben csupán az alapismeretlenek szerepelnek. Az alapismeretleneknek a jelzett módon felvételét Descartes síkmértani problémáknál úgy eszközözi, hogy valamely, ismert helyzetű egyenesen egy tetszőleges, ú. n. kezdőpontot: *A* választ s a síknak *C* pontjából, mely a feladat követelményeinek megfelel, meghatározott, de különben szintén tetszőlegesen választható irányban egy másik egyenest húz, míg az az első egyenest metszi. Ha e metszés pont *B*: az egyik alapismeretlen *CB*, a másik *AB* leendő, a melyek *C* helyzetét a két-kiterjedésű síkban teljesen meghatározzák s a melyek közül Descartes az első *y*-nal, a másodikat *x*-szel jelöli. A *CB* egyenes, vagyis *y* (s illetve a második *coordinata* tengely) irányának választását csupán az az egy szempont korlátozza, hogy nem szabad *AB*-vel párhuzamosnak lennie, mert különben ezt nem metszhetné; a feladat természetéhez képest s a képezendő egyenletek lehető egyszerű alkatára tekintettel azonban úgy a kezdőpontot, mint a *coordinata* tengelyeket s azok egymáshoz hajlását vagyis szögét különbözőképen választhatjuk.

A „geometriai calculust“ Descartes első sorban egy híres ókori problema megoldására alkalmazza, helyesebben — a Geometrie szerkezetéből kitetszőleg — az egész eljárást s a görbe-vonalak elméletét e problema megoldása kapcsán fejti ki, a mi

nagyon valószínűvé teszi, hogy az elemző módszer felfedezésére közvetlenül az ú. n. Pappus-féle feladat adott alkalmat.¹

Az ekként historiai nevezetességüvé vált probléma a következő. Adva lévén egyazon síkban tetszőleges számú egyenes vonal, meghatározandó azon pontok összessége vagyis mértani helye, a melyekből az adott egyenesekig ugyancsak adott szögek alatt húzott vonaldarabok egyik felének szorzata meghatározott viszonyban áll a többi vonaldarab szorzatához. Ha az adott egyenesek és így az ismeretlen vonaldarabok száma is páros, p. o. $2n$, akkor mindkét szorzat n tényezőből áll: ha e szám páratlan, p. o. $2n-1$, az egyik szorzat tényezőinek száma szintén n s hogy a másiké is ugyanannyi legyen, az $n-1$ ismeretlen vonaldarabhoz tényezőül még egy ismert, különben tetszőleges vonaldarab veendő. E feladatot az ókor legkiválóbb geometriái is csak 3 s illetve 4 egyenesre tudták bizonyos mértékben kielégítőleg megoldani, azzal az eredménnyel, hogy ez esetben a mértani hely általában kúpszelet: a mikor azonban a vonaldarabok számát 4-nél nagyobb-nak vették, a tisztán geometriai módszerek teljesen felmondták a szolgálatot.

Descartes ellenben az új geometria segélyével minden tekintetben kielégítőleg és a legáltalánosabban oldja meg a kérdést, oly módon, hogy a keresett és ismertnek vett pontból a feladatnak megfelelően vont egyenesek hosszát az alapismeretlenek és ismert vonaldarabok hosszai által fejezi ki, még pedig az ismeretlen x és y -nak *első fokú* függvényeként, s az így talált kifejezésekből képezett két szorzatot egyenletbe teszi. Az ekként nyert egyenlet,

¹ Geometrie, p. 7—14. Érdekes, hogy Descartes egyik, De Beaune-hoz (1639. febr. 20-án) írt levelében mértánának fogatkozása-ként említi fel, hogy a görbék elméletét Pappus feladata, mint közép-pont körül fejti ki: Et ut scias — olvassuk — me non adeo mihi ipsimet placere, ut nullos in ea (t. i. a Geometriában) naevos agnoscam, aliquos tibi hic enumerabo. Primo pro eo quod me extenderim ad construendam quaestionem Pappi, neque postea de Locis nisi in forma Corollarii locutus fuerim, debuisssem explicare ordine omnes Locos, et dicere postea, isto modo quaestionem Pappi constructam esse. — *Renati Descartes Epistolae*, partim Latino sermone conscriptae, partem é Gallico in Latinum versae. Pars tertia. Amstelodami. 1683. p. 258. — Holott ép ez alakban szolgálat a Geometrie igen tanulságos adatot és példát a tudományos módszerek és elvek fejlődésére a mellett, hogy systematikai tekintetben sínes a kifogásolt tárgyalásmód a műnek hátrányára.

ha benne mindkét ismeretlen előfordul — a mint ez egyes kivételes esetektől eltekintve általában így van — mindig sík görbevonalat képvisel, a melynek pontjait tetszésszerű számban szerkeszthetjük, ha az egyik ismeretlennek p. o. x -nek választott értéket adunk s az így egyismeretlenűvé vált egyenletből y -nak megfelelő értékét vagy értékeit meghatározzuk.¹

Miután a Pappus-féle feladat megoldása, de meg általában a kétismeretlenű egyenletek geometriai interpretációja végetlen sok, az addig részletesen jóformán egyedül ismert kúpszeletektől különböző görbevonallhoz vezet: szükségessé vált azoknak osztályozása, a melynek hiányát a régebbi geometriában Descartes méltán kifogásolja² s a melyről, fontosságára tekintettel, pár szóval szintén meg kell emlékeznünk.

A görbe vonalaknak a Geometrie két főosztályát különbözteti meg, a ma ú. n. transcendens és algebrai görbéket. Az utóbbiaknak jellemző tulajdonságát az képezi, hogy pontjaikat mindig egyazon egyenes pontjaira vonatkoztathatjuk, a mennyiben az alapegyenes, vagyis a coordinata tengely minden egyes pontjához (vagyis az x -ekhez) a görbét képviselő egyenlet értelmében az illető vonalnak az y -ok által meghatározott véges számú pontjai tartoznak; míg a másik fajta, mechanikaiaknak nevezett görbék az egyenes vonal pontjaival ily egyszerű vonatkozásba nem hozhatók.³ Ép azért ezekkel, mint a melyek az egyenletek tanára támaszkodó geometriai calculusnak nem vethetők alá, részletesen nem is foglalkozik; ellenben az algebrai vagy a saját elnevezése

¹ Geometrie p. 13.

² Geometrie p. 15. „je m'étonne de ce qu'ils n'ont point outre cela distingué divers degrés entre ces lignes plus composées“. Az ó-korban t. i. a geometriai problémáknak három osztályát látjuk megkülönböztetve. Azokat ugyanis, a melyeknek szerkesztése a vonalzó és körző segítségével lehető. a sík-feladatok közé sorolták; a kúpszeletek alkalmazásával megoldható problémák a „problema solidum“ osztályába tartoztak; minden egyéb feladatot linearisnak neveztek, a melyeket t. i. sem az egyenes vonal és a kör, sem a kúpszeletek segítségével nem tudtak megfejteni. Ehhez képest különböztették meg azután a görbéknek s illetve vonalaknak is három osztályát, a melyek 1. az egyenes és kör: loci plani; 2. a kúpszeletek: loci solidi; 3. a magasabb rendű és nemű összes görbék: loci lineares vagy mechanici, — a nélkül azonban, hogy az utóbbiakat osztályokba sorozták volna, a mire vonatkozik éppen Descartes fentebbi észrevétele.

³ Geometrie p. 17—18. és 31—32.

szerint geometriai görbéket beható vizsgálat alá veszi s az őket képviselő egyenletek vélt sajátossága alapján nemek szerint osztályozza.¹ Descartes ugyanis azt hitte, hogy a páros fokú egyenletek megoldása semmivel sem okoz nagyobb nehézséget, mint az egygyel alacsonyabb fokúaké, a mint ez a négy első fokú egyenletnél így is van, mihez képest azután a $2n$ és $2n-1$ -ed fokú görbéket egy, és pedig mint könnyen látható, az n -edik nemhez tartozónak veszi, úgy, hogy p. o. a két első fokú egyenlet az első, a 3. és 4. fokú egyenlet a második nem alá sorolandó s így tovább. Hogy a görbéket ezenkívül még egyenleteik foka szerint is meg kellene különböztetnünk, azt Cantor teljesen helytelenül állítja, mert hisz a Descartes által elfogadott osztályozási alap e felvételt egyenesen kizárja.²

Megemlítem még, hogy Descartes ismeri és alkalmazza a változó parameteres egyenleteket is, a minek különös fontossága a mechanikában és általában ott van, a hol a hely- vagy állapot-meghatározó elemek egy heterogén változótól, p. o. az időtől függenek; azonkívül az ily parameterek alkalmazása sok esetben tisztán analitikai vizsgálatoknál is jelentékeny előnnyel jár.

A síkelemző mértan módszerén kívül ott találjuk még Descartes classikus munkájában a téri analysis alap gondolatát is, igaz, hogy alkalmazás nélkül. A mikor nevezetesen a leszármaztatott végegyenlet három ismeretlent tartalmaz, azok közül nem egy, hanem kettő választható szabadon s csak e választás után leend a harmadik ismeretlen a fennálló egyenlet által meghatározva. A keresett mértani hely ez esetben tehát két kiterjedésű

¹ Geometrie p. 20.

² Cantor-t a degré = gradus szó ejti tévedésbe, a melyet azonban Descartes sohasem használ a foksám jelölésére. Egyébként ez Cantor munkájának legkisebb tévedései közé tartozik, a melyben, t. i. a degré helytelen értelmezésében vele Fermat összes műveinek két kiadója, *Tannery* és *Henry* is osztozik. Cantor, G. d. M. II. p. 742. és Oeuvres de Fermat, I. p. 121. A mit azért tartok megemlítenedőnek, mert ez is egy példa arra, hogy nem elég egy írónak pusztán a szavait olvasni és idézni s különösen nem elég egyes kiszakított és már mások által is helytelenül interpretált mondatok utánolvasásával megelégedni. Ha ugyanis akár Cantor, akár az Oeuvres kiadói csak egy lapot is elolvastak volna a Geometrie-ből, de természetesen a kellő figyelemmel, semmiképen sem követhették volna el a jelzett lapsust.

és pedig vagy sík, vagy gömb, vagy összetettebb felület,¹ a melyeknek ép úgy, mint a térbeli görbéknek algebrai meghatározása czéljából az alapismeretleneket akként választjuk meg, hogy ismert helyzetű egyenesen át két, derékszög alatt hajló síkot fektetünk, az adott egyenesen kezdőpontot választunk s a keresett és megtalálnak feltételezett C pontból a síkokra merőlegeseket bocsátunk. Legyenek a merőlegeseknek a síkokkal való találkozási pontjaik D, E ; a C, D, E pontokon keresztül fektetett síknak az ismert helyzetű egyenesseli metszéspontja B s a kezdőpont A : akkor AB, CD, CE lesznek az alapismeretlenek, melyek a C pont helyzetét tökéletesen meghatározzák s melyeket Descartes értelmében x, y, z -vel jelölhetünk. A mi magokat a térgörbéknek illeti, azok pontjaiból az alapsíkokra bocsátott merőlegesek talppontjai egy-egy síkgörbét írnak le, a melyeknek egyenleteit az előzőekben leírt módon képezhetjük s a melyek által maga a térgörbe teljesen meg leendő határozva, úgy hogy azt két

$$f(x, y) = 0; f(x, z) = 0$$

alakú egyenlet képviseli.

Itt volna helye még foglalkozni Fermatnak ugyancsak az elemző geometriai módszer leírását és a másodfokú görbék osztályozására alkalmazását tartalmazó iratával az „Ad locos planos et solidos Isagoge“-val, mely minden valószínűség szerint már a La Geometrie megjelenése előtt kész volt s melyet Fermat néhány barátjának meg is mutatott. Azonban akár az ebben található analitikai eljárást, akár annak említett alkalmazását tekintjük, egyáltalán nem állítható ez értekezés a Geometrie mellé.³ Azonkívül az Isagoge figyelmes átolvasása arról győz meg bennünket, hogy Fermat a Geometrie hatása alatt mindenestre

¹ Geometrie p. 29. Et s'il manque deux conditions à la détermination de ce point, le lieu où il se trouve est une superficie, laquelle peut être tout de même ou plate, ou sphérique, ou plus composée.

² Geometrie p. 52.

³ Alig képzelhető két mű viszonylagos értékének ferdébb megítélése, mint a minővel a Geometrie-t és Isagoge-t illetőleg egybeült is, de kivált Cantor G. d. M.-jában találkozunk. Az Isagoge ugyanis Cantor szerint: „geht in wesentlichen Dingen weit über Descartes hinaus“, holott éppen megfordítva áll a dolog s a Geometrie még akkor is epochalis munka számba menne, ha az Isagoge előbb jelent volna

tett változtatást az első fogalmazáson, úgy hogy a „*Varia opera mathematica*“-ban (1679) megjelent szöveg semmiesetre sem az eredeti. Azonban történeti szempontból e néhány lapnyi dolgozatnak különös érdeket ad az, hogy kitűnik belőle, miszerint Fermat-t is a Pappus-féle feladat megfejtésére törekvésre vezette rá az analitikai módszer feltalálására. Egy későbbi dolgozatában, a „*De solutione problematum geometricorum per curvas simplicissimas et unicuique problematum generi proprie convenientes*, *Dissertatio tripartita*“-ban Descartes egy tévedését igyekszik helyreigazítani¹ s ezzel is bizonyosságot tesz arról, hogy bár az analitika geometria közel sem köszönhet neki annyit, mint az e részben határozottan fölötte álló Descartesnak, mindazonáltal őt e téren is a legkiválóbb geometrák közé kell számítanunk.

Az analitika geometria szellemében s az általa alkalmazott segédvonalaknak, az összszerendezőknek felhasználásával a területszámítás (s megfelelő módosítással a térfogatmeghatározás) problémája most már a következőleg fogalmazható. Legyen adva valamely síkgörbének egyenlete és pedig az ordinata szerint meg-

meg. Az előbbinek jelzései, tisztán analitikai módszere s az összetartozó problémák egész seregét felölelő gazdagsága mind nem jó számba az Isagoge-nek azon előnyével szemben — már t. i. Cantor szemében — hogy „Fermat besitzt [also] ausdrücklich die Gleichung der Geraden Linie, welche man bei Descartes vergebens sucht“, a mely megjegyzésnek komikus voltát, a mikor egy az összes algebrai vonalak általános és a kúpszeletek speciális elméletét adó művel van dolgunk, még inkább növeli az, hogy nem is olyan nagyon kell keresgelnünk, ha a Geometrie-ben az egyenes vonal egyenletét megtalálni akarjuk. Egyébiránt Descartes többször hangoztatja, hogy neki nem czélja vaskos könyvet írni és mindent elmondani és még kevésbé a legegyszerűbb kérdésekkel hosszasan foglalkozni, hanem eszméket, elveket és módszert adni. Mutatja ezt a Geometrie befejező mondata is: *Et j'espère que nos neveux me sauront gré, non seulement des choses que j'ai ici expliquées, mais aussi de celles que j'ai omises volontairement, afin de leur laisser le plaisir de les inventer*“.

¹ Descartes-nak e tévedése abban áll, hogy azt hiszi, miszerint az n -edik nemű (vagyis $2n$ és $2n - 1$ -ed fokú) egyenletekre vezető feladatok megoldásához általában $n - 1$ -ik nemű (vagyis $2n - 2$ és $2n - 3$ -ad fokú) görbékre van szükségünk: míg Fermat kimutatja, hogy ha $s = m \cdot p$, a hol s , m , p egész számok, m és p fokú görbék is elegendő az s -ed fokú feladatok megoldásához, a minthogy két, m és p -ed fokú görbének általában $m \cdot p = s$ metszéspontja van. *Oeuvres de Fermat*. I. p. 118 131, különösen p. 121 s e helyen a kiadónak (2) jegyzetét, a melyben van a fentebb jelzett lapsz.

oldott alakban, tehát $y = f(x)$. Vegyük fel e görbének két oly (x_1, y_1) , (x_2, y_2) pontját, a melyek között az ordinata tengelylyel párhuzamos egyenesek a görbét csak egy pontban metszik: meghatározandó annak a területnek az általános kifejezése, a melyet a két ponthoz tartozó ordináták, az abscissa-tengely és a görbevonálnak a két pont által határolt íve zárnak be. Ily területekre szétbontás s a megfelelő értékek felkeresése útján ugyanis, mint ez könnyen belátható, bármily alakú véges területet mindig kiszámíthatunk. Hogy pedig a három egyenes vonal és a görbe által bezárt területet megnyerhessük, osszuk el a két határpont abscissáinak különbségét n egyenlő részre s jelöljünk egy ilyen részt Δx -szel. Minden osztásponthoz húzzuk meg az ordinátát, mely feltételünk szerint a görbének megfelelő ívét egy pontban metszi. Két szomszédos ordinata, az abscissa-tengely s a görbevonál által bezárt Δx szélességű területelem helyébe tegyük az egyik ordinata s a Δx által meghatározott derékszögű parallelogramma területét: $y \cdot \Delta x$ -et. Ez elemi területeknek a két szélső ordinata között vett összege, vagyis

$$\sum_{y_1}^y \cdot \Delta x = \sum_{x_1}^x f(x) \Delta x$$

adja megközelítőleg a keresett terület értékét s egyúttal, mint Kepler és Cavalierinél láttuk, ebből nyerhetjük a területnek exakt kifejezését is, ha t. i. az összegezés oly tagokhoz is vezet, melyekben Δx nem fordul elő tényező gyanánt, míg a többi tagok Δx -szel együtt elenyésznek, vagyis azok összege a $\Delta x = 0$ felvétel mellett eltűnik.

Az integrálás feladata tehát ily módon a következő alakot ölti: keresendő az

$$\sum_{x_1}^{x_2} f(x) \Delta x = f(x_1) \cdot \Delta x + f(x_1 + \Delta x) \cdot \Delta x + f(x_1 + 2 \Delta x) \cdot \Delta x + \dots + f(x_1 + (n - 1) \Delta x) \cdot \Delta x,$$

vagy a mi mindegy, az:

$$f(x_1 + \Delta x) \cdot \Delta x + \dots + f(x_2) \cdot \Delta x$$

összeg határértéke a $\Delta x = 0$, vagyis $n = \infty$ felvétel mellett, mely esetben, mint már előzőleg tettük, a Σ jel helyett $\int$ -et és

Δx helyett dx -et írunk, úgy hogy a keresett határértéket $\int_{x_1}^{x_2} f(x) dx$ jelöli, mely az $f(x)$ függvénynek az x_1, x_2 határok között vett, ú. n. határozott integrálja.

De nemcsak a felsőbb analysis egyik problémájának szabatos formulázása s a megoldás lényeges feltételének, y egymásután következő értékei kiszámításának lehetővé tétele által lett az analitika geometria tudományunk történetében elsőrendű fontosságúvá, hanem az által is, vagy mondhatjuk az által még inkább, hogy oly új problémákra vezetett, a melyeknek megoldása magában is nagy érdekléssel bírt, de ép oly mérvben fontossá vált az a másik problema lehető általános megfejtésére.

Az összegelés ugyanis, melyet a terület- és térfogatszámításnál végezni kellett, már egyszerűbb esetekben is rendkívüli nehézséget okozott, a mint erről már eddig is meggyőződhattunk. Úgy, hogy e direkt művelet alig látszott kiterjeszthetőnek bonyolultabb feladatokra, dacára annak, hogy e részben a legkiválóbb matematikusok, egy Fermat, Pascal stb. minden rendelkezésre álló eszközt megragadtak. A sorok alkalmazásán kívül az *összegelés invers problémája*, a differentiálás volt az, mely e részben a fő nehézséget elhárítani volt hivatva s mely a következő. Ha adva van valamely függvény $F(x)$ mint terület, a mely tehát az x minden értékére meghatározott értéket vesz fel: levezetendő a görbevonala egyenlete; míg a direkt problémánál a görbevonala egyenlete, vagyis $y = f(x)$ van adva s ebből határozandó meg a terület.

Világos most már, hogy az adott $F(x)$ és a keresett $f(x)$ között igen egyszerű az összefüggés, ha meggondoljuk, hogy a terület értékét $F(x)$ -et a $\sum_{x_0}^x f(x) \cdot \Delta x$ összeg határértékének tekintetjük, ha t. i. x , annak az ordinátának felel meg, a melytől a területet számítjuk s melyet állandónak veszünk, míg a másik ordinata ($y = f(x)$) s a hozzátartozó abscissa, mint változó szerepel. Ez összegnek utolsó tagja ugyanis $f(x) \cdot \Delta x$, tehát a keresett függvénynek Δx -szel való szorzata, úgy hogy csak az összeg ez utolsó tagját kell felkeresnünk s Δx -szel osztanunk, hogy $f(x)$ -et megnyerjük. Ha most már az összeg, mint feltételeztük, x -nek függvényeként adva van: a $\sum f(x) \cdot \Delta x$ utolsó tagját meg-

kapjuk, ha az összegnek $F(x)$ -nek (x) -nél adott értékéből kivonjuk az $(x - \Delta x)$ -nél nyert értékét. Megközelítőleg áll ugyanis:

$$F(x) = \sum_{x_0}^x f(x) \Delta x = \Delta x \cdot f(x_0 + \Delta x) + \dots + \Delta x \cdot f(x - \Delta x) + \Delta x \cdot f(x)$$

$$F(x - \Delta x) = \sum_{x_0}^{x - \Delta x} f(x) \Delta x = \Delta x \cdot f(x_0 + \Delta x) + \dots + \Delta x \cdot f(x - \Delta x)$$

tehát $F(x) - F(x - \Delta x) = f(x) \cdot \Delta x$ és így

$$f(x) = \frac{F(x) - F(x - \Delta x)}{\Delta x}$$

mely megközelítő egyenlőségek teljesen exakttá lesznek, ha $\Delta x = 0$, a mely felvétel mellett, mint láttuk az $\sum_{x_0}^x f(x) \Delta x$ összeg $F(x) = \int_{x_0}^x f(x) dx$ -szel lesz egyenlő. Ennélfogva, ha a tetszőleges $F(x)$ függvényből mindig tudjuk az imént jelzett módon képezni az $f(x)$ függvényt, mint az $\frac{F(x) - F(x - \Delta x)}{\Delta x}$ hányados $\Delta x = 0$ melletti határértékét, akkor világos, hogy mindazon $f(x)$ -ekre nézve az integrálás feladata megoldottnak tekinthető, a melyeket ismert $F(x)$ függvényekből differenciálás útján vezettünk le. Ezeknek integráljai, az $\int_{x_0}^x f(x) \cdot dx$ -szel jelölt határértékek ugyanis nem mások, mint az ismert $F(x)$, vagyis az ú. n. primitív függvények.

Mint említettük, a geometriai calculusnak köszönhetjük, hogy ez invers műveletnek felfedezésére és kiképzésére alkalmas volt, nem ugyan a jelzett összefüggésben, hanem a mint ez a tudományok történetében gyakran mutatkozik, egészen más kérdések kapcsán, a melyeknek az integrálszámítással való összefüggése csak később lett nyilvánvalóvá.

Ezek a kérdések, melyekkel már az elemző mértan felfedezése alkalmával találkozunk s a melyek felé felvetésektől fogva az összes kiválóbb matematikusok a legnagyobb érdeklődéssel fordulnak: az érintő szerkesztésének és a maximum-minimum meghatározásának kérdései.

Az érintő-problema nagy fontosságára a Geometrie-ban Descartes mutatott rá először¹ s ugyancsak ő adja a feladatnak ma is legegyszerűbb megoldási módját; míg Fermat első sorban maximum-minimum meghatározásokkal foglalkozik, a melyeknél követett eljárást azonban csakhamar sikerrel alkalmazza, úgy az érintő, mint számos más problema megoldására.

Az érintő meghatározás első általános módszerét a Geometrie-ben találjuk, mely célját és tartalmát tekintve az algebrai görbék általános elmélete s mint ilyen, minden kérdésre kiterjeszkedik, a mely a görbék tulajdonságait s egymáshoz való viszonyát illeti.² A különböző vonalak egymáshoz való viszonyának ismereténél leglényegesebb szerepet játszanak azok a szögek, melyeket a vonalak, helyesebben ezek érintői a metszéspontokban egymással képeznek. Hogy e szögeket meghatározhassuk, szükségünk van ennél fogva arra, hogy a görbe bármely pontjához érintőt tudjunk szerkeszteni annak egyenlete és az illető pont koordinátáinak ismerete alapján. Descartes azonban nem közvetlenül határozza meg az érintő irányát, hanem a normálisnak, vagyis annak az egyenes vonalnak szerkesztése útján, mely az érintőt az adott pontban derékszög alatt metszi. A normálissal ugyanis adva van az érintő is, mint a kérdéses pontban a normálisra merőleges egyenes; másfelől meg a normálisok által bezárt szög ugyanakkora, mint az érintők iránykülönbsége.

A normalist Descartes algebrai görbéknél a következő megfontolás alapján találja meg.³ Messük az illető görbét az adott pontban oly körrel, melynek középpontja az egyik koordinatengelyre esik. Jelöljük e kör sugarát s -sel, a középpontnak a kezdőponttól való távolságát v -vel, a melyek a középpont megválasztása által adva vannak. s ugyanis a középpont távolsága a görbe

¹ Geometrie p. 33. Et j'ose dire que c'est ceci le problème le plus utile et le plus général, non seulement que je sache, mais même que j'aie jamais désiré de savoir en géométrie.

² Geometrie p. 32.

³ Geometrie p. 33—40. Az érintő-meghatározás e több tekintetben nevezetes módját Cantor teljesen félreérti és hibásan közli. A mi annyival feltűnőbb, mert alig van problema, a melynek megoldása s illetve megoldási módja a matematika fejlődésére elhatározóbb befolyást gyakorolt volna. Azonfelül a miket Cantor idevonatkozólag mond, nemcsak historailag, hanem tárgyilag is helytelen s egy a matematikában otthonos egyénnél igazán érthetetlen.

adott pontjától, mely egyúttal a körvonalnak is pontja, v pedig a kör középpontjának egyik koordinátája, míg a másik koordináta felvételünk értelmében $= 0$. Lesz tehát a kör egyenlete derék-szögű összrendezőkben:

$$x^2 + (y - v)^2 = s^2$$

a mely egyenlet fennáll akkor is, ha x , y helyébe a kérdéses pont koordinátáit x_1 , y_1 -et teszszük. De érvényes ez egyenlet egyúttal mindazon pontok koordinátáira nézve, a melyekben a kör a görbevonalat metszi s a melyeket megtalálunk, ha a görbe egyenletében x (vagy y) helyébe a kör egyenletéből vett értéket ($= \sqrt{s^2 - (y - v)^2}$) teszszük s e helyettesítés után az egyenletet racionális alakra hozzuk. Az így egyismeretlenüvé vált, t. i. vagy csak y -t, vagy csak x -et tartalmazó egyenletnek legalább két, az adott pont megfelelő koordinátájával egyenlő gyöke leend, ha a kör középpontja a görbevonalon keresett normalisára esik, mivel ez esetben a kör a görbevonalon érintőjét, mint a radiusra merőleges egyenest érinti, vagyis a görbét két, az adott ponttal összeeső pontban metszi. Ennélfogva az y értékét adó egyenletnek okvetlenül a következő alakja lesz:

$$(y - y_1)^2 \cdot f(y) = 0.$$

Hogy tehát a keresett normalist megnyerjük, csak azokat a feltételeket kell egyenletek alakjában kifejeznünk, a melyek mellett a keresett értékeknek meghatározására szolgáló egyenlet az $(y - y_1)^2 f(y) = 0$ alakot nyeri. E feltételi egyenletekből kiszámíthatjuk, milyen értékekkel kell v és s -nek bírnia, hogy a kör középpontja a normálisra essék, mely utóbbi ekként az adott pont és még egy szintén benne fekvő pont által teljesen meg leend határolva, t. i. a (o, v) pont által.

A feltételi egyenleteket leszámaztatandók, jelöljük a görbének és a körnek egyenletéből x kiküszöbölése által származott egyenlet baloldalát $F(y)$ -nal, úgy hogy $F(y) = 0$; ennek coefficientseiben a végzett helyettesítés ($x = \sqrt{s^2 - (y - v)^2}$) miatt s és v okvetlenül előfordulnak. A coefficientsek száma, ha az egyenlet foka n s a legmagasabb hatványú tag együtthatója $+1$, szintén n . E coefficientsekben előforduló mennyiségek v és s kivé-

telével mind ismereteseek. Másfelől az $(y - y_1)^2 \cdot f(y)$ szorzatban, mely szintén n -ed fokú, $n - 2$ ismeretlen van, t. i. az $f(y)$ tényező egyíthetői. Mivel pedig az $(y - y_1)^2 f(y)$ csak más alakú kifejezése $F(y)$ -nak, e két polynom teljesen azonos tartozik lenni, miből következik, hogy y ugyanazon hatványaihoz egyenlő coefficientsek tartoznak. És mert a coefficientsek száma mindkét kifejezésben (ideszámitva az $F(y)$ -ban esetleg hiányzó tagok 0 tényezőit) n , ugyanennyi egyenletet nyerünk v és s továbbá az $f(y)$ polynom $n - 2$ coefficientének kiszámítására, úgy hogy ez egyenletek v és s értékeit az $n - 2$ más ismeretlénéivel együtt teljesen meghatározzák. A feladat megoldásához egyébiránt csupán v értékére van szükségünk, a mit a legtöbbször egyszerű műveletekkel s illetve szerkesztésekkel megnyerhetünk.

Descartes e megoldása nemcsak azért érdemel különös figyelmet, mert alapgondolatát illetőleg teljesen evidens s lényegére nézve ugyanaz, a melyet — a műveletekre vonatkozó egyszerűsítéstől eltekintve — a felsőbb analysis ma is használ: hanem még inkább azért, mert e megoldásnál alkalmazza vagy talán épen e megoldást keresve találja fel Descartes azt az elvet, mely úgy a felsőbb analysis, mint az egész matematika egyik legtermékenyebb s legfontosabb elve: a határozatlan egyúthatók elvét. Ez elv nagyjelentőségének Descartes is teljes tudatában van, a mint azt következő szavaiból, melyekkel a normális meghatározására irányuló eljárásnak vázolását befejezi, láthatjuk: „je veux bien en passant vous avertir que l'invention de supposer deux équations de même forme, pour comparer séparément tous les termes de l'une à ceux de l'autre, et ainsi en faire naître plusieurs d'une seule, dont vous avez vu ici un exemple, peut servir à un infinité d'autres problèmes. et n'est pas l'une des moindres de la méthode dont je me sers“.¹

Kétségtelen azonban, hogy a mi magát az érintő meghatározására vezető eljárást illeti, azt egyszerűnek épen nem mondhatjuk, a mennyiben egy mennyiségnek, t. i. v -nek meghatározása kedvéért, a melyre van egyedül szükségünk, $n - 1$ más, a feladatra nem tartozó ismeretlent is kénytelen keresni; azonkívül szükségtelenül nagyon magas fokú végegyenlettel operál, a mikor az érintő kör egyenletét, mely másodfokú, veszi igénybe.

¹ Geometrie p. 40.

Az elsőre nézve feltétlenül szükség volt oly módszerre, melynek segítségével a legrövidebb úton lehessen eldönteni, vajjon van-e az egyenlet baloldalának négyzetes tényezője; a másik nehézséget illetőleg pedig maga Descartes adja a közvetlen kéznél fekvő, legtermészetesebb egyszerűsítést, a midőn egyik 1638 tavaszán kelt levelében a görbét nem körrel, hanem egyenes vonallal metszi s azt a feltételt keresi, a mely mellett a metsző egyenes az adott pontban érintővé lesz, vagyis a görbevonalat két összeeső pontban találja.

A kíváncsú egyszerűsítést mindkét irányban az említett másik rokon problémának, t. i. a maximum-minimum meghatározásának új módszere nyújtotta, a melynél látjuk először alkalmazva a differentiálás műveletét, a modern analysis e leghatalmasabb és legjellemzőbb segédeszközét, melynek felfedezése „a világ első emberének”,¹ Fermatnakláng elméjét dicséri s melynek történetével, alapvető fontosságára tekintettel, kissé részletesebben kell foglalkoznunk.

A maximum-minimum meghatározására szolgáló módszernek első használata s illetve feltalálása körülbelül 1629-re tehető, de mindenesetre előbbre, mint Descartes Geometrie-ja megjelent volna, a mint ez kitűnik Fermatnak egyik, Robervalhoz intézett s 1636 szept. 22-én kelt leveléből, a hol hivatkozik a felfedezést tartalmazó „De Maximis et Minimis“-re, melyet Despagne-nek 7 évvel előzőleg Bordeaux-ban megmutatott, a ki ismertette meg azt s illetve a benne leírt módszert Robervallal is.

Fermat szabálya a maximum és minimum felkeresésére a következő eljárást írja elő.² Képezzük a feladat értelmében azt

¹ A világ első emberének Pascal (Blaise) nevezi Fermat-t, 1660. aug. 10-én hozzá intézett levelében, a hol a többek közt így ír: „Je vous dirai aussi que, quoique vous soyer celui de toute l'Europe que je tiens pour le plus grand géomètre, ce ne seroit pas cette qualité — là qui m'auroit attiré . . . .” s e levél végén Fermat fiáról emlékezik meg, mondja, hogy azok: „portent le nom du premier homme du monde”. Oeuvres complètes de Blaise Pascal. Paris. 1858. II. p. 409.

² Omnis de inventione maximae et minimae doctrina duabus positionibus in notis innititur et hac unica praeceptione:

Statuatur quilibet quaestionis terminus esse A (sive planum sive solidum aut longitudo, prout proposito satisfieri par est) et, inventa maxima aut minima in terminis sub A , gradu [aut gradibus], ut libet, involutis, ponatur rursus idem qui prius terminus esse $A + E$, iterumque inveniat maxima aut minima in terminis sub A et E gra-

a polynomot, melynek minimumát vagy maximumát keressük s jelöljük ebben a feltételnek eleget tevő ismeretlen A -val. Vegyünk ez ismeretlen helyett $A + E$ -t s az így nyert két kifejezést tegyük megközelítőleg egyenlővé (adaequentur). Kifejtván a megközelítő egyenlőségnek azon tagjait, melyekben $A + E$ fordul elő, részint E -t tartalmazó, részint attól mentes tagokhoz jutunk. Az E -t nem tartalmazó tagok a két oldalon ugyanazok, tehát elhagyhatók s ha ez megtörtént, az egyenlet s illetőleg az adaequatio osztható lesz E -nek első vagy magasabb hatványával. Ha az így közös tényezőként fellépő E -vel s illetve annak megfelelő hatványával osztunk s azokat a tagokat töröljük, a melyek E -vel még mindig szorozva vannak: az A kiszámítására alkalmas *egyenletet* (s nem adaequatiót) nyerjük. Végül A -nak ebből vett értéke a levezetésnél alkalmazott műveletek útján a maximum vagy minimum (lételének és értékének) ismeretére vezet bennünket.

Fermat e bizony kissé talányszerűen hangzó szabályt minden bizonyítás nélkül közli a „De Maximis et Minimis“-ban, melyet Mersenne közvetítésével a Geometrie megjelenése után mintegy bemutatóul Descarteshoz küldött s azt mindössze két feladatnak, egy maximum és egy tangens-problemának megoldására alkalmazza. Nem találjuk ez eljárás igazolását második értekezésében sem, melyben a forgási paraboloid súlypontját az új módszer szerint keresi fel; holott ez irat czélja éppen az volt, hogy a módszer helyességéről és alkalmazhatóságáról Descartes-ot meggyőzze, a mi mindenesetre legegyszerűbben az elméleti igazolás közlése útján történhetik vala.¹ A mi annyival inkább helyén lett volna,

diбус, ut libet coefficientibus. Adaequentur, ut loquitur Diophantus, duo homogenea maximae aut minimae aequilia et, demptis communibus (quo peracto, homogenea omnia ex parte alterutra ab E vel ipsius gradibus afficiuntur), applicentur omnia ad E vel ad elatiorem ipsius gradum, donec aliquod ex homogeneis, ex parte utraque, affectione sub E omnino liberetur. Eliduntur denique utrimque homogenea sub E aut [sub] ipsius gradibus quomodo libet involuta et reliqua aequentur, aut si ex una parte nihil superest, aequentur sane, quod eodem recidit negata affirmatis. Resolutio ultimae istius aequalitatis dabit valorem A , qua cognita, maxima aut minima ex repetitis prioris resolutionis vestigiis innotescet. — Methodus ad disquirendam maximam et minimam. Oeuvres I. p. 133—34. E dolgozatot rendszeren „De Maximis et Minimis“ czímen idézik.

¹ Ugyanezt mondja Descartes is Mesennehez írt levelében: „neque etiam adhuc eum certum esse fundamenti regulae suae, cum

mert a „Nec unquam fallit methodus; imo ad plerasque quaestiones pulcherrimas potest extendi“ szavak, melyekkel a De Maximis et Minimis végződik, kissé fenhéjazóknak tetszhettek egy minden megjegyzés nélkül közölt mysteriosus eljárással s annak csupán két, igen egyszerű és ismert megoldású problémára alkalmazásával szemben, a melyek közül az egyiket, a parabola tangensének meghatározását, mint látni fogjuk, nem minden ok nélkül találta Descartes kifogásolhatónak. Úgy hogy az egész eljárás azt a benyomást teszi ránk, miszerint Fermat szándékosan fogalmazta az adott szabályt úgy, hogy annak teljes átértését másokra nézve lehetőleg nehézze tegye, a mi különben is ennek a kornak „tudós divatjai“ közé tartozott.¹

Az említett két értekezésben ugyanis mindössze az adaequantur szó az, mely némi világot vet az új módszer természetére. A *παρισότης*-t vagyis megközelítő egyenlőséget, melyet Xylander és Bachet nyomán Fermat adaequatioval fordít, Diophantus számelméleti vizsgálataiban használta² s lényege abban áll, hogy a meghatározandó ismeretlen helyébe hozzávetőleges számértéket teszünk s a helytelen eredmény alapján igazítjuk meg a nem megfelelő felvételt.

Ez adaequatiót a maximum-minimum keresésénél Fermat — mint későbbi értekezéseiből is kitűnik — a következő értelemben alkalmazza.

A szabálynak megfelelően képezett függvények, melyeket $f(A)$ és $f(A \pm E)$ -vel jelölhetünk, különböző értékűek, ha $f(A)$

demonstrationem ejus non transmiserit... fueritque illud unicum medium probandi certitudinem ejus, quam inutiliter conatus est tot aliis persuadere modis“. Epistolae, III. p. 222. Abban azonban nincs Descartesnek igaza, hogy Fermat ne lett volna a szabály fogalmazásakor tisztában annak elméleti alappjával és saját szavait használva: „neque eum nisi palpitando eam inoenisse“ (Epistolae, p. 203), mert mint a következőkből kitűnik, Fermat teljes tudatosan képezte és használta a kérdéses regulát.

¹ Hasonlóan jár el Descartes is, Fermat és barátjaival szemben. Epistolae III. p. 196.

² A miből azonban egyáltalán nem következik az, a mit Cantor e szó használatából kimagyarázni akar, hogy t. i. „Damit gewinnen wir die zur Beurtheilung von Fermats Geistesrichtung ungemein lehrreiche Erkenntniss, dass ihm auch die Infinitesimalbetrachtungen ein Ausfluss zahlentheoretischer Begriffsbildung waren“, a mely vélt ismeret alapnélkülisége az alábbiakból kétségtelenül ki fog tűnni.

maximum vagy minimum s $A + E$ az A közelébe eső értéket jelent. Vagyis bármily kis, 0-tól különböző értéket adjunk E -nek az $f(A) = f(A + E)$ egyenlet feltétlenül helytelen. Ellenben ha $f(A)$ a maximumhoz vagy minimumhoz közel eső reális érték (azaz ha maximumot keresünk, annál kisebb, ha minimumot, ennél nagyobb), a maximum és minimum fogalmának megfelelőleg mindig találhatunk oly $A + E$, vagy a mi mindegy E mennyiséget, mely a fentebbi egyenlőséget exakttá teszi. Ebben az esetben az $A + E$ s illetve E értékét az az egyenlet szolgáltatja, melyet az $(A + E) - A = E$ gyöktényezővel osztás útján nyerünk, a mint ez az egyenletek elméletéből ismeretes, vagyis:

$$\frac{f(A + E) - f(A)}{E} = 0.$$

Fermat módszerének sajátossága most már abban áll, hogy ugyanezt az egyenletet (helyesebben adaequatiót) veszi igénybe akkor is, a mikor $f(A)$ maximum s A ismeretlen; csak hogy azt az $E = 0$ felvétellel *megkorrigálja*, a mely felvétel mellett t. i. az $f(A + E)$ és $f(A)$ közötti adaequatio identitássá s a belőle levezetett relatio tisztán A -t tartalmazó és így azt egyértelműleg meghatározó egyenletté változik, a miből már a felállított szabály helyessége következik.

Természetes azonban, hogy egyáltalán nem róhatjuk fel Descartes-nak, ha az elmés, de csupán az adaequentur szóval magyarázott módszer velejét nem fogta egyszerre fel, különösen ha még azt is figyelembe vesszük, hogy a módszer felállítójáról már előbb — bár tévesen — úgy vélekedett, hogy az nagy praetensiójú, de kevés tanultságú s a mellett kötekedő ember, a kivel szemben épen ezért ugyanabba a hibába esik, a mit egyik levelében Fermat-nak ró fel, t. i.: ut rem agendam non ea qua decet aut oportet attentione comitetur.¹

¹ A *De Maximis et Minimis* másolatát a következő, egyáltalán nem hízogó megjegyzések kíséretében küldi vissza Descartes Mersennehez: Sed quantum ad scriptum ejus *De Maximis et minimis* . . . . penes me servandum duxi ejus Autographum, misso ad te ejus Apographo, praecipue cum errores adeo evidentes contineat, ut fortasse me falsi accusare posset, nisi manum ejus retinerem. Sane ex eo quod de ipso vidi, deprehendere possum, esse ingenium igneum, plenum inventione atque ausis, quod me iudice praefestinavit, quodque, cum

Egyébként Descartes-ban Fermat módszere iránt különösen annak a tangensproblema megoldására alkalmazása keltett kedvezőtlen véleményt. Hogy ezt megérthessük, nézzük, miként vezeti le Fermat az adott szabály szerint a parabola subtangensének egyik jellemző tulajdonságát, a melynek alapján az érintőt megszerkeszthetjük.

Jelöljük e végből — miként Fermat — a parabola csúcsát D -vel; azt a pontot, melyben a parabolához érintőt akarunk vonni B -vel; ennek derékszögű projectióját a parabola tengelyére C -vel, az érintő és a tengely metszéspontját E -vel, úgy hogy az érintőnek az érintési és a tengelyvel való metszéspont közé eső része BE s ennek derékszögű vetülete a tengelyre, az ú. n. subtangens CE .

Vegyünk fel a BE egyenesen egy tetszőleges pontot O , mégis úgy, hogy az abból a tengelyre bocsátott merőleges (ordinata) OI a parabolát messe s egyúttal a következőkre tekintettel jelöljük e metszéspontot is külön betűvel O_1 -val. Lesz:

$$\frac{CD}{DI} > \frac{BC^2}{OI^2}$$

mivel az O pont kívül esik a parabolán; másfelől a BCE , OIE háromszögek hasonlóságából:

$$\frac{BC^2}{OI^2} = \frac{CE^2}{IE^2}$$

és így

$$\frac{CD}{DI} > \frac{CE^2}{IE^2}.$$

subito famam acquisierit scientiae Algebraicae, eo quod forte laudatum fuerit per eiusmodi homines, qui satis operae non adhibuerunt ad iudicandum de ea, aut iudicare non potuerunt, eo audaciae provectum est, ut rem agendam non ea qua decet aut oportet attentione comitetur... Neque vers nomen eius exprimendum existimavi, ut minus erubesceret ob errores quos ipsi expono... Epistolae III. p. 174-75. Az érdemleges bírálat eredménye pedig az érintő-meghatározást illetőleg ez: *nec unquam ita se habet alibi quam in parabole, ubi casu, et non ex vi praemissarum verum concluditur; semperque fallit iste methodus.* p. 177.

Ez egyenlőtlenségben előforduló mennyiségek közül CD az adott pont egyik összrendezője, ha t. i. coordinata tengelyekül a parabola tengelyét és csúcsérintőjét választjuk. Jelöljük ezt D -vel. CE, a subtangent legyen A, CI pedig E. Tehat

$$\frac{D}{D - E} > \frac{A^2}{A^2 - 2 AE + E^2}$$

vagyis

$$D \cdot A^2 - 2 ADE + DE^2 > A^2 D - EA^2.$$

Az egyenlőtlenség jele helyett írjuk az adaequatióját ($\equiv$) az adott módszer értelmében s egyúttal az egyenlőket hagyjuk el mindkét oldalról, lesz:

$$- 2 ADE + DE^2 \equiv - EA^2,$$

vagy a mi mindegy

$$DE^2 + EA^2 \equiv 2 ADE.$$

Minden tagot E-vel osztva:

$$DE + A^2 \equiv 2 AD$$

s az E-t tartalmazó tagot törölve

$$A^2 = 2 AD,$$

tehát

$$A = 2 D,$$

azaz a subtangens kétszer akkora, mint az illető pont abszisszája vagyis a csúcsérintőtől való távolsága.

Ha a parabola tangensének ezen meghatározását s illetve az erre vezető deductiót összehasonlítjuk a Descartes-félével, az utóbbit nemcsak az alkalmazott elv evidenciája, hanem a levezetés egyszerűsége és rövidege tekintetében is határozott előnyben levőnek találjuk. A parabola csúcsponti egyenlete ugyanis derékszögű koordinátákban:

$$y^2 = 2 p x$$

az érintő köre

$$y^2 + (v - x)^2 = s^2$$

melyben y^2 helyébe a parabola egyenletéből vett értéket téve, az

$$x^2 - 2(v - p)x + v^2 - s^2 = 0$$

egyenlőséget nyerjük. Mivel a baloldalon levő kifejezés Descartes elve értelmében $x^2 - 2ex + e^2$ alakú, vagyis teljes négyzet $[(x - e)^2]$: kell hogy $v - p = e$ legyen, a mi v értékét egyszerűen szolgáltatja az érintési pont abszcissájának, e -nek függvényében.

Nem csoda hát, ha Descartes az érintő meghatározására adott új módszert úgyszólván figyelemre sem méltatja s azt nemcsak czélszerűtlennek, hanem egyenesen tévesnek állítja és pedig azért, mert Fermat az érintőt csak az érintési pontig rajzolta meg s az O pontot az érintési ponton belül vette fel az EB vonalrészén, mely felvétel mellett az ellipszire és a körre s még számtalan más görbére nézve az érintő szerkesztésének ugyanazt a módját (t. i. $A = 2D$) nyernénk, mint a parabolánál, a mi képtelenség.¹ A maximum-minimum meghatározásra nézve pedig Descartes úgy vélekedik, hogy az csekély fontosságú s hogy e problema az ő módszerével ép úgy megoldható, mint Fermat-éval, a miben tökéletesen igaza van, mert hisz ennél a feladatnál is a lényeges az, hogy el tudjuk dönteni, mikor van bizonyos kifejezésnek négyzetes tényezője.² Csakhogy Descartes nem veszi észre, miszerint a Fermat-féle eljárás a kérdéses criterium megnyerésére sokkal általánosabb s hasonlíthatatlanul egyszerűbb, mint az övé s arra is csak később jő rá, hogy mindkét módszerrel tulajdonképpen egy és ugyanazon dologról van szó; azt

¹ Epistolae III. p. 177. s több helyen. Ámbár Descartesnak sokban nem volt igaza, a következő észrevételt egészen helyesen tette: „non simpliciter dicendum fuisse, *sumendo quodlibet punctum in recta BE*, verum addendum erat, sive sumatur illud intra puncta B et E sive ultra punctum B , in linea EB producta. Neque vero hoc intelligi potest in sua dissertatione, ideo quod ibi describat lineam BE , velut utrinque terminatam, nimirum ex uno latere per punctum B , quod datum est, et altero objectu Diametri CD . Rendkívül érdekes és találó még Descartesnak következő megjegyzése: *Construendae insuper erant duae aequationes, demonstrandumque idem inveniri supponendo EI esse $A + E$, quam supponendo illam esse $A - E$: secus enim ratiocinatio operationis hujus imperfecta est, nihiloque concludit.*

² Lásd a következő közleményt

meg egyáltalán nem akarja elismerni, hogy nem az ő, hanem Fermat eljárása az igazi.

Az így keletkezett félreértés igen éles hangú polemiára adott okot Fermat hívei és Descartes között, mert maga Fermat, biztos tudatában lévén módszere előnyeinek és helyességének, a legnagyobb higgadtsággal és a nagyon is túlságba menő Descartes iránt mindig a legnagyobb figyelemmel ír. Mersenne-t, a ki igen restelte Descartes leveleinek kicsinylő hangját s épen ezért nem továbbította azokat, 1638 ápr. 20-án kelt levelében Descartes kiválóságának teljes elismerésével kéri a neki szánt iratok elküldésére, bár ekkor már tudja, hogy írójuk ítélete reá nézve nem kedvező és nem igazságos. Expecto itidem — írja Fermat — a benevolentia tua Responsiones Domini Cartesii ad difficultates quas ipsi in Dioptricam proposui, ejusque animadversiones in Tractatum meum *de Maximis et Minimis et de Tangentibus*. Et quam insit acrimoniae quippiam ob contrarietatem opinionum nostrarum, non tamen eo averteris a mihi commonstrandis. Profitetur enim nihilomagus me turbatum iri, remotum ab omni ambitione, neque adeo Dominum Cartesium parvipendere posse, quin ipsemet me longe adhuc minoris aestimem; quod non eo fit, acsi urbanitatis lege compelli possem ad veritatem mihi probe perspectam retractandum, sed ut tibi animus meus innotescat... Siquidem velis cessare conflictum meum minoris momenti cum D. Cartesio, non repugnabo; et si mihi honorem amicitiae suae conciliabis, ero tibi multum obligatus.

Ezek egy igazságának teljes tudatában levő s az igaz érdem előtt mindenkor meghajló nemes ellenfélnek a szavai, a kinek a félreértések megszűnése után méltán adózik Descartes, egyik hozzá intézett levelében elismerve, hogy nem tud senkit, a ki a geometriában Fermatnál kiválóbb volna.¹ A félreértést Fermatnak az érintő meghatározás módszerét világosabban és részletesebben kifejtő francia nyelvű irata oszlatta el, mely ellen Descartesnak már a legkisebb kifogása sincs: „viso posteriori modo“ — olvassuk az arra adott válaszban — „quo usus es ad inveniendas tangentes linearum curvarum, nihil mihi ad illi respondendum sup-

³ me neminem unquam novisse qui mihi majorem, quam tu, Geometriae scientiam ostenderit. Epistolae. III. p. 212.

petit, nisi eum perelegantem esse, et si eum a principio ita explicasses, tibi nullatenus contradixissem“.

Azonban e Descartes-ot meglehetősen alteráló vitának meg volt a tudományra nézve a maga üdvös hatása. Ennek köszönhetni ugyanis, hogy Fermat a megtámadott módszert úgy az alapjául szolgáló elméletnek világos kifejtése, mint több fontos problema megoldása útján védelmezi s annak kiváló előnyeit minden kétséget kizárólag demonstrálja. Másfelől ugyanez ad alkalmat Descartesnak, hogy a tangensmeghatározás oly módszerét állítsa fel, mely az új analysis eszközeivel, de egyúttal az általa már előbb alkalmazott elvnek érvényesítésével oldja meg a felsőbb analysis történetében oly kiváló szerepet játszott problémát.

(Folyt. köv.)

Dr. Horváth József.

KANT VALLÁSTANA.

— Második közlemény. —

II. *Kant vallástanának positiv előkészítése az erkölcs mezején.*

Kant kutató birálatának az ismerő értelem mezején — mint láttuk — főeredménye, vallásbölcseleti szempontból az, hogy a vallást, mint tárgyánál fogva metaphysikai vonatkozású állapotot teljesen elvonta a theoretikai megismerés köréből s egyúttal már rá is utalt a morálra, mint azon mezőre, a hol a vallásnak éltető forrását keresnünk kell. Immáron a vallásnak az erkölcs útján való e positiv előkészítését, megállapítását kell közelebbről szemügyre vennünk. S e tekintetben főleg két mű érdemel különös figyelmet, t. i. a „Grundlegung zur Metaphysik der Sitten“ s főleg a „Kritik der praktischen Vernunft“, melyekhez sorozandók „Paedagogika“-jának egyes, inkább aphoristikus utalásai arra nézve, hogy mint vezet a morál útján nyert theologia a vallásra.

E munkákban Kant előharczosa a nemes értelemben vett philosophiai és theologiai rationalismusnak. A theoretikai észtt előbb csak azért készítette hallgatásra, hogy ezért az ú. n. praktikus észnek a kizárólagos szót átadja, hogy így ennek az erkölcs és vallás birodalmában való kizárólagos uralmát biztosítsa.

Már „a tiszta ész kritikájában“ láttuk, hogy az ész (Vernunft) az ismerő képességnek csak feladatokat tűzött ki s ideáit csupán mint regulatív principiumokat bocsátja neki e feladatok betöltésénél rendelkezésére. Ámde az ész tulajdonképen való tevékenysége még csak az akarat sphaerájában nyílik meg; még csak mint „praktikus ész“ emelkedik azon magaslatra, a honnan felsőséget gyakorol minden, még spekulatív tevékenysége fölött

is. S a gyakorlati ész feltétlenül megkívánja az Isten létének, az akarat szabadságának és a lélek halhatatlanságának elismerését; s meggyőződése ez eszmék objectiv igazságáról oly erős, hogy azok megtagadása egyenlő volna minden erkölcsi érzet megtagadásával. Így a gyakorlati ész bőven kárpótolja a tiszta (elméleti) ész fogyatékoságait s meggyőződésünket amaz eszmék realitására vonatkozólag feltétlen bizonyossággá teszi.

Központi jelentőségű azért e helyen Kantnak az akaratról, mint a gyakorlati ész sphaerájáról szóló tana, a melyre nézve mindenekelőtt „az erkölcsök metaphysikájának alapvonalai“ (Grundlegung stb.) cz. művében találunk útbaigazítást.

„Minden felfogható dolog közül csak egyetlen egy van, melyet megszorítás nélkül jónak tarthatunk — mondja Kant — s ez a jó akarat, mert egyedül ennek van értéke önmagában s nem eredményei miatt.“ Jó akarat pedig az, melyet a kötelesség határoz meg, minek alapja tárgyilag a törvény, alanyilag pedig a törvény tisztelete. Egyedüli subjectiv mozgóatója tehát az akaratnak a törvény tisztelete; oly érzelem, mely nem külső befolyások, de maga az ész által határozottatik meg, a természetes önszeretetet észszerűvé minősíti, s kizárólag az erkölcsi törvényre és nem, mint más hajlamok, kifelé irányul. „A morális érzéknek tehát mélyen fekvő intellectuális alapja van; s ez az egyetlen, a mit a priori teljesen ismerünk s a mire képesek vagyunk, a mennyiben t. i. az intellegibilis világnak tagjai vagyunk“ (Pünjer i. m. 20. l.). Cselekvéseinknek erkölcsi értéke tehát pusztán attól függ, hogy akaratunkat semmi más ne mozgassa, csupán az erkölcsi törvény. E törvénynek pedig általános érvényűnek kell lenni („Ich soll niemals anders verfahren, als so, dass ich auch wollen könne, meine Maxime solle ein allgemeines Gesetz sein“. Kant összes műveinek Rosenkranz-f. kiadása 8. k. 22. l.). E törvény képzete, illetőleg az a tudat, hogy e törvény alapján cselekszünk, különböztet meg bennünket, észlényeket, a természet tárgyaitól s egyéb lényeitől, melyek csupán törvény szerint működnek. A törvény már most, midőn az akarattal szemben érvényesül: parancs; a parancs formája pedig imperatív. Minthogy pedig az erkölcsi cselekvés nem valamely czélra való tekintetből, de önmagára, tehát mint öncél jelentős és szükséges, ezért az erkölcsi törvény az akarattal szemben mindig mint „kategorikus imperativus“ jelen meg. Az erkölcsi törvény tehát általános s

mindig csak kategorikus. Minthogy pedig a kategorikus imperativus csak mint öncél gondolható, ilyen öncél pedig „egyedül az ember s általában minden észlénnyé“ (i. m. 56. l.); azért minden észsubjectum ez öncélvoltának ama fenti maximában érvényre kell jutnia („Handle so, dass du die Menschheit sowohl in deiner Person, als in der Person eines jeden Anderen jederzeit zugleich als Zweck, niemals bloß als Mittel brauchst“ i. m. 57. l.); tehát minden egyesnek, mint eszes természeténél fogva feltétlen értékűnek kell elismertetnie, a mely elvvel függ össze aztán még az akarat általános törvényhozó jelentőségének elve is. („Die Idee des Willens jedes vernünftigen Wesens, als eines allgemein gesetzgebendes Willens“. I. m.¹ 60. l.)

Az akarat tehát nem csupán a törvénynek alávetett, de egyúttal törvényhozó is, sőt csupán mint ilyen van a törvénynek alávetve, mely őt csak azért kötelezi, mert önmaga hozta, a nélkül, hogy bármely hajlam, vágy, vagy indok ösztökélte volna. Az akaratnak ezen tisztán a maga észtermészetéből folyó öntörvényhozása: az ő autonómiája. A gyakorlati észnek ezen autonom törvényhozása már most a milyen általános és feltétlen (mivel mint észtörvény minden észlénnyek szól), ép oly szabad is, mert minden külső kényszerből, fegyelemtől, czéltól független. „Itt az autonom erkölcsi törvényhozás terén töri át tehát az ember (mint észlénnyé) a végeket, a feltételeket, a természetet s emelkedik a végtelenhez, a feltétlenhez, a természetfelettihez és vesz is ebben részt; az erkölcsi törvény pedig nem egyéb, mint az észszerűség maga, azon pszichologiai forma, melylyel az általános s mindenben egyenlő ész magát az egyesekben, mint feltétlenül reálisálandót postulálja“ (Pfleiderer i. m. 8. l.).

Azonban e magára szabad és föltétlen autonom észtörvényt nem szabad összetévesztetni az ember különféle akaratmegnyilatkozásaival, sem pedig ez akaratmegnyilatkozások összességével azonosítani¹ mert mi csak mint észlénnyek, mint az „intelligi-

¹ A miből aztán az következne — jegyzi meg helyesen Pfleiderer (i. m. 9. l.) — „hogy ha tehát az autonom ész nem azonos sem az egyessel, sem az egyesek összegével, a fajjal, mi is akkor valójában? E kérdés odavezetett volna, hogy az emberiség északaráta egy magasabb ősakaratból vezettség le s így az emberiség északautonómiája a theonómiával, szabadsága az Istentől való függéssel kapcsolódik össze...“ De Kant e kérdést föl sem veti.

bilis“ világ tagjai vagyunk szabadok; mint érzéki lények, mint a „sensibilis“ világ tagjai a természetszükségnek vagyunk alávetve s ennyiben heteronomia alatt állunk. Az ember miként theoretikai ismeretében, úgy akaratában is érzéki természete által van meghatározva: innen, hogy az észtvörvény realisálódásának követelménye örökké akadályoztatást szenved. Ezért az észtvörvény mindig csak eszmény marad, egy soha teljesen el nem érhető postulatum. A helyzet hasonló itt, mint a „tisztá észnél“, a melynél a végtelen csak ép úgy regulatív elv, mint itt az autonóm észtvörvény csak cselekvési ideál.

Elvben azonban áll az akarat szabadsága. A mire a theoretikai ész kritikája már szintén rávezetett, a nélkül azonban, hogy realitását bebizonyítani vagy megdönteni képes lett volna, most azt a gyakorlati ész igazolja, mert követeli. A szabadság alapja az erkölcsi törvény, melyből azt szükségszerűségében megismerjük; viszont meg e szabadság meg az erkölcsi törvénynek lételeme. („Die Autonomie des Willens ist das oberste Princip der Sittlichkeit“ s viszont „Freiheit ist der Schlüssel zur Erklärung der Autonomie des Willens“: i. m. 71. és 78. l.). Szabadság és autonomia correlát fogalmak.

A „Grundlegung“ fejtegetéseit kiegészíti a „Kritik der prakt. Vernunft“, melynek első, analitikai része (i. h. 125 — 240. l.) az eddig rajzolt mederben tárgyalja az akarat autonómiájának s szabadságának kérdését, majd az autonomia s heteronomia viszonyát; hogy aztán e műve második, dialektikai részében (i. h. 241. s. k. l.) az akarat szabadsága mellett Isten létét s a lélek halhatatlanságát is igazolja.

Oly lényben, a ki csak szabadság, autonomia, „praktikus ész“ volna, az erkölcsi törvény csak mint akarat s nem mint kellőség, kötelesség élne. S valójában — „szent“ akaratnál ez utóbbiról szó sincs. Mi bennünk azonban az erkölcsi törvény imperatív jellegű; a mi akaratunk — épen érzéki természetünkől folyólag — nem lehet szent, tökéletes; mint természeti lények, láttuk, a természet heteronomiája alatt állunk; s csak mint ész-lények, ideális rendeltetésünk szerint vagyunk autonomok. Ideális, intellegibilis lényegünk a moralitás; jelenségvalónké a legalitás, mert cselekedeteink csak törvényszerűek, de nem érdek nélkül valók, tehát nem erkölcsösek. A legfőbb jó, melyre a gyakorlati ész sarkal: az erény, vagyis az erkölcsi törvénynek végrehajtása,

tekintet nélkül arra, hogy ez kellemes vagy kellemetlen-e; de mert érző lények is vagyunk, boldogságra is van szükségünk. Azért amaz erény mint bonum supremum, akkor válik tökéletes jóvá, bonum consumatummá, ha a kettő: erény és boldogság együtt járnak, egységben vannak.

Am a tökéletes jónak e két egymást végső fokban kiegészítő mozzanata egymással nincsen analitikai viszonyban, mintha t. i. (itt e földi életben) egyik a másikban bennfoglaltatnék; ellenkezőleg viszonyuk egymást kizáró, synthetikus, az erény épen nem jár boldogsággal és viszont a boldogság épen nem erény. Sőt az erény, mint az autonom akarat által abszolút erkölcsi törvénytényé s így abszolút czéllá tett legfőbb jó, e világban teljessé egyáltalán nem is lehet; másrészt pedig abszolút értelemben vett boldogság a sensibilis világban ugyancsak lehetetlen. Kell tehát, hogy a kettő itt elérhetlen egysége elérhető legyen s valósággá válhasson az intelligibilis világban. S e követelménynyel adva van, mint létünk a végtelenbe menő folyamata alapfeltételének: a lélek halhatatlanságának (i. h. 261. s. k. l.); és mint a természettől különböző intellegibilis oknak: Istennek valósága (u. o. 264. s. k. l.). Mindkettő: halhatatlanság s Isten tehát a praktikus ész elengedhetlen postulatuma. Az embernek, észtermészete alapján, tiszta erkölcsi lénynyé kell válnia s erre alapkövetelmény a személyes továbbélés; s mert az erény és boldogság közt itt ellentét van, a kettő egységre juthatása érdekében kell, hogy egy természetfeletti causalitást felvegyünk s ez Isten. Az ember való léte nem gyöke-rezhetik e jelenségvilágban, substantiájának alapja csak Isten lehet. A miből foly, hogy a teremtés itt csak az észlényegre vonatkoztatható, vagyis az ember intellegibilis existenciájára.

Isten, szabadság, halhatatlanság: íme Kant szentháromsága, melyet a theoretikai ész egyáltalán fel nem foghat, mert ismerete sphaeráján kívül, felül esik — a gyakorlati ész azonban feltétlenül megkövetel. Elfogadni e három ideát, mint valóságot, épen nem kötelesség — theoretikai szempontból; de elodázhatlan szükségszerűség a gyakorlati ész álláspontjáról. Haszon sem háramlik általuk a theoretikai észre közvetlenül, mert általuk ismeretünk nem bővül semmi irányban; de mégis közvetve tisztítólag hat értelmünkre is, a mennyiben azt egyrészt az anthropomorphismusoktól, másrészt pedig a fanaticismustól megszabadítja (i. m. 279. l.). Bizonyítani pedig e három postulatumot épen nem taná-

csos, nehogy esetleg a bizonyítás, mint képtelenség által épen az ezen eszmékben való hit veszélyeztessék. „A vallás e három főeszméjének alapja kizárólag az ember erkölcsi tudata, melynek nyilatkozatai, mint tér és idő alakjain és a bíráló értelem kategóriáin felül állók, objectív bizonyossággal bírnak“ (Kovács Ö. : Vallásbölcsezet 185. l.). És épen mert Istent csak a praktikus ész postulálja, de a theoretikus ész fel nem ismerheti, abban látja Kant a morál fenségét. „Ha Isten és örökkévalóság félelmetes fenségükben folyton szemeink előtt lebegnének, betölthetnők bizonynyal a törvényt, de félelemből s reményből és nem tiszta kötelességből s nem morális érzelemből“. A cselekedetek morális értéke ekkor megszűnnék s az ember merő mechanikus géppé válnék. Most azonban képesek vagyunk morális cselekedetekre, függetlenül minden hajlamtól vagy épen mindennek ellenére. Az isteni „kikutathatlan bölcsesség, a mely által existálunk nem kevésbé tiszteletre méltó abban, a mit tőlünk megvont, mint abban, a mit részünkül jutottat“. (Kr. d. prakt. Vft. 295. l.).

Telát a szabadságban, a mely az autonom erkölcsi törvénnyel azonos, s a mely eszme alatt állónak az ember csak mint észszerű lény képzelhető, — s a szabadság lényegének fentebb elősorolt következményeiben áll Kant positiv philosophiája. Ezen szabadság s a vele azonos erkölcsi törvény az, a mely Kantot a mikrokosmoszal szemben, a makrokosmos mellett oly vallásos csodálatra ragadja. „Két dolog van, a mi a kedélyt mind újabb és fokozottabb csodálattal s tisztelettel tölti el, minél többször s minél tovább foglalkozik vele a gondolkozás: a csillagos ég felettünk s az erkölcsi törvény mi bennünk“ (i. m. 312. l. „Be-schluss“). S ezen erkölcsi törvény, ezen autonomia oly független, oly önálló s közvetlen tulajdona az emberi szellemnek, hogy azzal szemben még a theonomia is — heteromonía, melynek elfogadása cselekvésünket épen morális értékétől fosztaná meg. „A morálnak — úgymond — nincs szüksége sem egy harmadik, az emberen kívül álló lény eszméjére, hogy kötelességét elismerje, sem a törvényen kívül más rugóra, hogy teljesítse. Nincs szüksége még a cél eszméjére sem, mert a kötelességet önmagáért, minden céltől eltekintve, kell teljesítenie.“ Az erkölcsi törvény tehát elodázhatlan kötelesség, mely engedelmisséget követel — tisztán önmagáért. Kant e gondolatot gyönyörűen szemlélteti azon szavaiban, a melyekkel a kötelességet következőleg apostrofálja: „Kö-

telesség, de magasztos nagy név, ki semmi oly kedveset, mi a hízélgéssel jár, nem foglalasz magadba, hanem hódolatot kívánsz; de nem is fenyegetsz, hogy az akaratot megindítsad. hanem csak egy törvényt állítasz fel, mely önkénytelenül jut a kedélybe és mégis tiszteletet szerez magának, mely előtt minden hajlam elnémul... micsoda eredet méltó tehozzád? Nem lehet az csekélyebb, mint a mi az embert önmaga (mint az érzéki világ egy része) fölé emeli, mi őt a dolgok bizonyos rendjéhez csatolja, a mit csak az ész gondolhat; nem más az, mint a személyiség, t. i. az összes természet mechanizmusától való szabad függetlenség, mi mégis egyúttal úgy tekinthető, mint képessége bizonyos lénynek; mely sajátos (nevezetesen a sajátos észtermészete által adott, tisztán praktikus) törvényeknek, tehát a személy, mint az érzéki világhoz tartozó, a maga tulajdon egyéniségének van alávetve, a mennyiben az intelligibilis világhoz tartozik“ (i. m. 214—215. l.).

A személyiségnek, mint az „intelligibilis világhoz tartozó“ substantiának e szabadsága s autonómiaja — Ulrici szerint i. h. — azon „vallástalan elem“, a mely Kant egész positiv philosophiáján végig húzódik; mert hiszen ha Isten az erkölcsi törvénynek nem szerzője, az emberre nem is lehet jelentős. Másrészt — ugyancsak Ulrici szerint — itt van a kanti philosophia azon behízélgő, csábító mozzanata, mely a kortársakra olyan nagy hatással volt. S végül innen erednek Kant főtévédései is, melyek csak annál veszedelmesebbekké lőnek, midőn követői azokat, mint kész igazságokat tették speculatiójuk tárgyává. Pedig — úgy mond — Kant deductiója gyenge lábon áll. Kanti álláspontról ugyanis az erkölcsi törvény tudata is — ép úgy, mint tudatunk minden egyéb tartalma, csak phaenomenonnak állítható s így belőle transcendentális szabadság, mely az embert mint noumenont illeti meg egyedül, nem is következtethető. Tévedés továbbá, mert ellenmondás azt állítani, hogy a szabadság nem volna az, ha nem az erkölcsi törvény önmaga tételezné s ennek daczára mégis az erkölcsi törvényt a kötelesség kategorikus imperativusának nyilvánítani: mert egyrészt a szabadság maga magának motiválja az elhatározást, másrészt pedig Kant maga mondja, hogy oly lény, ki az erkölcsi törvényt maga adja magának s kinek szabadsága autonom, nem bírhatna a „Sollen“, a kötelesség tudatával, mert az ő egész erkölcsi törvénye az ő szabad „Wollen“-

jével esnék össze teljesen. A helyett már most, hogy azt következtetné, hogy mert mi bennünk megvan a Sollen tudata, nem is adhatjuk magunknak a törvényt, Kant azon ellenmondásos következtetésre jut, hogy bárha mi magunk adjuk magunknak a törvényt s ezt így akarjuk is, mégis egyidejűleg azt nem is akarjuk, mert annak ellenszegülünk. Kant — Ulrici szerint — itt egy képtelen contradictióba jutott (in adjecto) s észre nem veszi, hogy ha egy ilyen ellenmondás, egy ilyen kételtű monstrum gondolható volna is, következtetései még akkor sem volnának levonhatók. Mert így az ember, mint noumenon (autonom) és mint phainomenon (heteronom), nem volna együtt s egyúttal szabad meg kötött lény is, hanem vagy egyáltalában nem volna képes akaratra (ha t. i. szabadsága és kötöttsége egyensúlyban volnának), vagy pedig egyoldalúlag egyik vagy másik szerint cselekednék (ösztönszerűleg készítetve a túlsúlyban lévő erőtől). Ekkor is tehát vagy teljesen akarat nélküli vagy teljesen akaratszabadság nélküli volna. „Ebből foly, hogy a jelenségnek a Dingansichtől való ama merev, már theoretikailag is tarthatatlan elválasztása, melyet most Kant az erkölcsi törvény és a szabadság által akar megállapítani, valólag önmagában összeomlik, mivel éppen inkább a saját alapjait, a szabadságot s az erkölcsi törvényt rontja le“.

Hát az bizonyos, hogy Kant etikája „vallástalan“ olyan értelemben, hogy a morál, mint az ember autonom erkölcsi élete, egyáltalán semmi kívülről jövő s így theonom befolyásra sem szorul. Ámde tartalmilag azt vallástalannak mondani nem lehet. A szabadság Kant szerint csak eszme, ép úgy mint Isten is lélkünkben csak ideál; az autonom törvény is, mint fentebb reá utaltunk, csak ideálja a cselekvésnek, melyet el kell érniünk s melyre éppen Isten és a lélek tovább fennmaradása a garanciák. Mihelyt pedig az elme Istenhez fordul, ott már, éppen Kanti alapon, nem tudásról, de hitről van szó.

Azon ellenvetés, hogy erkölcsi tudatunk is csak phaenomenonnak lévén vehető, belőle transeendentalis szabadság, mely csak a noumenont illeti meg, nem következtethető: úgy látszik azon hibás felfogáson alapul, hogy itt a „noumenon“ a „dingansich“-hel azonosítatik; holott e noumenon szó itt reánk mint cselekvő, tehát intelligibilis lényekre, lényünk ez intellegibilis mozzanatára vonatkozik, de csakis a „phainomenonnal“ való ellentét szempontjából, a mennyiben t. i. sem érzékiség, sem értelem

által ismeret tárgyává nem tehető.¹ De ép ezért transcendentalis szabadság, mint ideál, reá ugyan vonatkoztatható.

A „Sollen“ és a szabad „Wollen“ ellentéte sem áll meg úgy, a mint azt Ulrici egymással szembe állítja. Az intellegibilis én midőn a benső lényegét alkotó erkölcsi törvényt, mint autonóm parancsot megvalósítja, akkor nem idegen befolyás alatt, de saját lényegéből cselekszik. Itt csak a két szó formája különböző. Ideáliter a kettő egy.

A kétféle, t. i. érzéki és intellegibilis lélekállapatra alapított azon ellenvetés pedig, hogy ez alapon az ember vagy teljesen akarat nélküli vagy teljesen akaratszabadság nélküli volna, azért nem állhat meg, mert e két mozzanatot teljesen egymással szembe állítja, holott úgy összefüggnek azok, mint a szemléletek meg a fogalmak: egyik a másikat irányítja. Az általános észtvörvény vagy erkölcsi törvény csak formája a cselekvésnek („Allgemeingültigkeit der Maxime“); hogy tényleg cselekvéssé váljék, a tárgynak hozzá kívülről kell adatnia s így az észtvörvény realizálódásának postulatuma örökké akadályoztatást szenved. Olyan ez, mint a fizikában a mozgás törvénye, melyet a dörzsölés ellensúlyoz s végkifejlődésében akadályoz. Intellegibilis éntünk az a mozgó, érzéki éntünk az a dörzsölő. fékező momentum; e viszonyok miatt most, tényleg akaratszabadságunk nincs: de igen ideáliter s Kant erre irányítja figyelmünket s törekvésünket, ebben látja ideális, morális célunkat.

Sokkal nyomósabb azon ellenvetés, a mely Kant azon eljárását kifogásolja, hogy az érzéki észtermészetünk ellentéte alapján, a szabadság ideáljának megvalósítása érdekében, Isten létének s a lélek halhatatlanságának hitét postulálván, „deus ex machina“-ként előrántja a „legfőbb jó“ és a „boldogság“ fogalmait. Főleg ez a boldogtalan „boldogság“ fogalom sehogy sem akar Kant

¹ V. ö. *Kurd Lasswitz*: „Die Lehre Kants von der Idealität des Raumes u. der Zeit“. Berlin 1883. 217. l. „Der Dingsich ist nur Gedankending, rein imaginär, für ihn spricht nur die Unersättlichkeit des Verstandes; das intelligibile Ich ist aber noch etwas Anderes, es ist, im Gegensatze zum D. a. sich, an sich, absolut real, allerdings nicht im Sinne der empirischen Gegenstände; es ist zwar nicht erkennbar, aber das Erkennende, Wollende, Fühlende selbst, die reine Selbstthätigkeit, die Vernunft selbst...“ 218. l. „Dinge a. s. sind intelligibel und nicht real; Gegenstände sind empirisch und real; das autonome Ich ist aber intelligibel und real“.

rendszerébe beilleszkedni. Teljesen heterogén valami az itt. Kant szerint a legfőbb, tehát az ideális boldogság összes hajlamainknak terjedelemre nézve teljes, fokra nézve legmagasabb, idő szempontjából szakadatlanul folytonos kielégítésében áll, melyek maguk az emberi természet szükségletein alapulnak. A boldogság tehát és az arra való törekvés az embert csak mint phainomenont illeti meg, s nincs köze a szabadság és erkölshöz, melyek a noumenonéi. E fogalom azért igen külső s laza összefüggésben áll a praktikus észszel. Ellenkezőleg: a kategorikus imperativusnak meg kell maradnia és ha mindjárt az erényt se itt, se a másvilágon boldogság sohasem kísérné; s ezért a praktikus ész csak azt követelheti, hogy az erkölcsi törvény töltesse be tekintet nélkül a boldogságra. Tehát a boldogságnak Kant rendszerében nyilván vajmi erőszakolt s önkényes helye van s mégis ebből vezeti le a praktikus ész két további ideájának, postulatumának, t. i. Isten létének s a lélek halhatatlanságának valóságát is. A „bonum consummatum“ (= erény + boldogság) s az ennek megfelelő világ (= ideális erkölcsi közösség) csakis akkor realisálható, ha egyrészt lelkünk más megfelelőbb állapotba jut, vagyis személyesen végtelenül tovább él s másrészt, ha Isten — ezen ősz eredeti, tökéletes jó — létezik. E pontra nézve nem akarjuk Utricivel azt kérdezni „miért rendezte be ez a Kant istene úgy a világot, hogy a jó ne legyen benne realisálható s a természetet úgy, hogy annak az erénnyel és erkölcsi törvénnyel semmi köze?“ mert erre bárki joggal azt felelhetné, hogy ez tudásunk határát meghaladja; de azt igenis elfogadjuk, hogy Kant istene különben is csak túlvilági isten, tehát valójában nem is Isten. Az is igaz, hogy Kant a lélekre nézve kifejtett egy fontos dolgot. Öntudatunk tényleg nemcsak azt mondja, hogy tökéletlenek vagyunk, de azt is, hogy ezért a vádsúly (Schuld) is reánk nehezedik. Ha tehát ez a mi személyes hibánk s nem a természeté vagy lényünk állapotáé: ekkor ugyan nincs okunk a lélek végtelen személyes léteire következtetni. Egyrészt túlnan is ama tökéletesedést ismét paralyálhatja a saját hibánk; másrészt mert nem kívánhatjuk, hogy a mi hibát mi követtünk el, azt egy más lét pótolja ki. S végül, ha Isten, szabadság, halhatatlanság csak erkölcsi tudatunk követelményei s a vallás csak e követelménynek a consequentiája: úgy a vallás és a hit elvesztik minden önállóságukat s a moralphilosophia pusztá függelékévé süllyednek, a mint ezt

Kant utódai a vallás teljes kiirtásáig le is következtették (Fichte) a mi azonban a vallás pszichológiai tényével homlokegyenest ellenkezik.

Látni való tehát, hogy Kant morálphilosophiája nem kerülheti el a kritika kifogásait. Akármikép is szóljon azonban a kritika Kantnak erkölcsbölcséletéről, egy áll s igaz marad. „Az erkölcsinek absolut érvénye és jogosultsága, a jónak sajátos értéke és méltósága, a lelkiismeretnek érzékfeletti igazsága, az emberélet ideális rendeltetése s a kötelességtudás szigora: oly megdöntetlen érvényű etikai alaptanok, a melyek őt excellence moralistává teszik s fölébe emelik egy Platon s Aristotelesnek vagy a régibb és újabb idők sensualistáinak s metaphysikusainak“ (Szilávik: „Kant etikája.“ Eperjes 1894. 18. l.). S álljon bár az ő morálphilosophiájának rigorosus szellemével, a kategorikus imperativus elvével, a theonomikus Isten-hit a legkiáltóbb ellentétben (mert midőn Kant az emberi ész autonómiáját hangsúlyozza, akkor egyenesen kizárja azt, hogy az erkölcsi törvény fogalmáról Isten eszméjére juthassunk): mégis a következetlenség, a melybe ez eszmének a halhatatlansággal együtt való postulálása által jutott s e célból a legfőbb jó s a boldogság fogalmait előrán-totta, felette imponál s fejének rovására a szívét dicséri. Mert Isten létének postulatumával a morál keretén belül a vallás és theologia egyaránt meg van állapítva. Igaz, hogy a theologia, mint moráltheologia, alapjával a morállal annyira össze van forrva, hogy mihelyt attól elválik, nyomban elzüllik; de mégis csak a vallás mozzanatát viszi az be a morálba s ezzel két új nevezetes mozzanatot: 1. megtanít ugyanis arra, hogy az erkölcsi törvény autonómiájának correlatuma, hogy a törvény isteni parancs is, — 2. megkönnyíti a törvény betöltését az erénynek megfelelő boldogság reménysége által. Igaz, hogy a két mozzanaton alapuló hit nem egyéb, mint „Fürwahrhalten zum praktischen Behuf“, s a vallás nem egyéb, mint „Die Bekenntniss unserer Pflichten als göttlicher Gebote“, mely tehát ama hitből, mint „gyakorlati érdekből való igaznaktartásból“ consequensen foly; igaz az is, hogy a hit és vallás e definitiói ellenkeznek azzal, a mit kereszttyén alapon mindkettőre nézve megállapítani szoktunk: de mind a kettő ténye alapján bizonyos az, hogy bármennyire távol is tartsa Kant a moráltól a vallást, valójában az ő moralitása is vallásosság: Isten s lélek halhatatlanságának hite nélkül alapjai-

ban megrendül maga az erkölcs is. Szabadság s Isten-hit egymást nem nélkülözhetik. A szabadság eszméje adta az erkölcsiség biztos fundamentumát; az Isten-eszme adja a vallást. Amaz első által a büszke öntudat legmagasabb létfokára emelkedünk; e második által pedig, megkorlátozódva, szerényen a mindent átölelő istenség alá helyezkedünk.

Természetes, hogy Kant álláspontjáról mindamellett a vallásban mindig a morál lesz a domináló elem. Egyenesen kifejezi „Paedagogika“-jában (Rosenkranz-féle kiadás 9. k. 369. l.) azon óhaját, vajha a gyermekek Isten nevét s kultuszát nem hallva s látva, először is az erkölcsi törvényre s a természet szépségére és rendjére és csak azután vezettetnének a legfőbb lény fogalmára. Ám e nyilván Rousseau befolyására is visszavezethető kíváncsi Kant maga is lehetetlennek tartja, tehát concedálja, hogy a gyermekeket vallási fogalmakra is tanítsuk s csak azt kívánja meg, hogy a vallás mindig morállal legyen összekötve, mert különben erkölcsiség nélkül pusztá kegyhajhászassá lesz. A nevelés főfeladata arra figyelni, hogy a tiszta s igaz vallás a morállal s theológiával való szoros összefüggésből keletkezzék.

Látni fogjuk mindjárt, mint hajtotta végre maga Kant a keresztyénység tanain e moralizáló elvet, midőn vallásbölcseleti szempontból főművének, a „Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft“-nak ismertetésére s ezzel Kant bölcseleti vallás-tanának positiv kifejtésére térünk át.

Stromp László.

AZ ANALOGIA AZ INDUCTIO SZOLGÁLATÁBAN.

A nagy eszmék rendesen túlélik alkotóikat, de ha epigonok jutnak örökükbe, idővel még azok az eszmék is elkorcsosodnak, melyekhez a tudomány megújulásának kellene fűződnie.

Aristoteles a megismerés alapkövét tette le, mikor logikáját hagyta örökül; utódai azonban alig mentek tovább annál a néhány hexameternél, melyben a syllogismus szabályait összefoglalták. Logikája a scholastikusok keze közt elfajult, módszere pedig lassankint annyira eltért az ő intentiójától, hogy az akkori tudományról valóban el lehetett mondani, hogy *csődbe került*. Macaulay taposó malomnak nevezi az akkori bölcseledést, mely évszázakon át csupán a két ókori nagy elme gondolatait magyarázgatta s hijával volt annak az alkotó erőnek, melynek fölszállását a többi pangó tudomány jogosan a bölcsezettől várta. Így állott elő mintegy szellemi közszükségül a nagy megújulás, az „*instauratio magna*“, mely új eszmével új korszakot is jelöl a tudomány történetében.

A megismerés anyaga Aristoteles után is ugyanaz maradt; a megismerésben való stagnálás tehát kizárólag módszerének abból a sajnálatos félreértéséből eredt, hogy a merőben tapasztalati tudományok művelésére is a syllogismus zászlaja alatt indultak el és beláthatatlan sokaságát halmozták össze azon tévedéseknek, melyektől utóbb az inductiónak kellett megtisztítani a tudományt. Azt szokták ugyan mondani, hogy minden módszer jó, ha az igazság felé vezet; csakhogy ők elmentek az igazság mellett, mert vezetőjük vak volt s az előleges tapasztalat nélkül fölvelt praemissák sohase jogosították fel őket arra a következményre, melyet nagy merészen levontak belőlük. Így veszett el a tudományra sok évszáz gyümölesüzetlenül, míg nem a tapaszt-

talat megtanította az emberiséget arra, hogy tévedéseinek özöne majdnem kizárólag hibás módszerének róható fel. A nagy elmék pedig, kik félreverték a harangot, hogy fölrázzák a szunnyadókat, mint tudjuk, *Descartes* és *Bacon* voltak. Az a törekvés legálább, hogy korukkal is megértessék a helyes módszer szükségét s ennek megalkotásával siettessék a tudományok haladását: az ő nevükhöz fűződik.

Nekik is voltak epigonjaik: az abstractio s a mohó kutatás hívei, de a kritika leszűrte a commentárokat, úgy hogy a mai módszertan egyenes örökösként fogadja magába a mesterek elveit. A tudomány korunkban nagyobb készültséggel és több segédeszközzel alkalmazza módszertani elveit, mint ők tehették, a *Descartes-Bacon*-féle ösvények azonban napjainkig fővonalak maradtak a megismerés mezején.

Az analogiáról lévén szó, *Descartes* mennyiségtani módszere itt csak távolról érdekel bennünket; forduljunk tehát az inductióhoz.

I.

A módszer az az eljárás, melylyel az igazságot kutatjuk és megismerjük. A tudományra nézve, különösen újabb föllendülése óta, épen nem közönyös dolog az a mód, melylyel és a hogyan vizsgálódunk, mert esetleg ez óvhat meg a tévedésektől. A módszer közös vezetője minden tudománynak s habár ezek más-más úton járnak is, minden út egy végeztél, az igazság felé vezet. Maga a módszer követelése tehát sohase változik s így minden kutatóra kötelező annak tudása, „hogyan kell használni az észet és hogyan kell keresni az igazságot a tudományokban?”

Valószínűnek látszik, hogy ezen elv vezette *Descartes*-ot is arra, hogy a módszer általános alapelveit az ismert négy pontban összegezze. Ezen általános irányelvek mellett napjainkig két módszer bizonyult leghasznavehetőbbnek az ismeretek szerzésében: a *deductio* és az *inductio*. Az emberi kutatás történelmi fejlődésében elsőnek a deductio jelentkezett, az inductio felé jóval később csak *Bacon* fordította a figyelmet. Arra pedig, hogy a deductiót az elméleti tudományoknak engedjük át s az inductiót a gyakorlatiaktól részére foglaljuk le: a legújabb kutatások sikere vezetett rá.

Az inductio a tiszta tapasztalás módszere; mint ilyen a természet tényeiből indul ki és fokozatosan törekszik fölfelé a törvények egyetemesítésére. Megfigyeli a tünetmenyeket és tárgyakat, följegyzí a pro és contra adatokat és ezek egyszerű felrolásával tapasztalati törvényeket állapít meg. De, tovább menve, nem állapodik meg a tünetmenyek előtt és nem elégszik meg azok egymásutánjával, hanem keresi a közöttük levő összefüggést, az oki és okozati viszonyt, hogy így rájőjjön azokra a törvényekre, melyek szerint a természet működik létrehozásukban. Hiányzó és hiányos ismereteit kísérletekkel egészíti ki, összehasonlításokat végez s így emelkedik föl az érzéki észrevéstől egész a természeti törvényekig, melyeket ismét csak lépcsőként használ a felsőbb törvényekhez. Ezt az eljárást nevezte Bacon a *természettudományok egyellen kulcsának*, mert csakis ezen az úton juthatunk el a legáltalánosabb törvényekhez, vagyis a *természetnek emberileg lehető megismeréséhez*.

Régi igazság, hogy a tapasztalat mindig szegényebb, mint a természet; az inductio tehát eddig még azt a munkát se végezhette el, melyet Bacon eléje szabott. Mert bármily nagy terjedelmű is észlelésünk és ennek alapján kritikai tapasztalatunk: a természet törvényeinek teljes fölismerése mégis lehetetlen. A tünetmenyekben érvényesülő egyetemes és különös teleologiai elv ugyanis annyira el van rejtve előttünk, hogy néha a legszorgosabb kutatások daczára sem állanak olyan tapasztalati adatok rendelkezésünkre, a melyekből biztosan lehetne következtetni az okviszonyokra. Ilyen eseteknél az inductiv vizsgálódás eddig ismert módja sikertelennek bizonyul, miért is — a tudomány érdekében — kerülő úton igyekszünk a tünetmenyek közötti kapcsolatok feltüntetésére, vagyis az *analogiához és hypothesishez* folyamodunk.

Itt a mesterhez kell visszatérnünk.

Baconról szóló tanulmányaim¹ ismertették már a *Novum Organum*-ot, következőleg azt az inductiót is, melynél oly kiváló szerepet juttatott a természeti hasonrszerűségnek. Történelmi viszapillantásunk tehát e helyen csupán az analogiáját vázolja.

Az inductiv úton kutatott természeti egységet Bacon nem

¹ Megjelentek a löceai áll. főreáliskola 1887/8- és 1888/9-ik tanévi „Értesítő”-jében.

mutatja be axiomákban,¹ hanem magán a természet kebelén az analógiákban akarja azt feltüntetni, mint a melyek bő anyagot kínálnak az egység földerítéséhez. Szerinte mindig az analogia védő szárnyai alatt kell az inductiót végezni, hogy a tárgyak rokonságát, hasonlóságát és eredetét azok törzsfájában s főleg ennek gyökereiben fölkuathassuk. Az ő éles figyelme számos ily analógiát lát a természetben, melynek harmoniájában ezek az első akkordok; de óvatosságra int, hogy ezeket ne tekintsük még törvényeknek, hanem csak útmutatóknak a felsőbb törvény megismeréséhez.

Hallgassuk csak meg magának Baconnak véleményét az analógiákról:

„Ezek egyúttal a legelső és legelső lépcsők a természet egységéhez. Ezek nem annyira az axiomákat erősítik meg, mint inkább csak megmutatják és megfigyelik a testek bizonyos összehangzását. Nem segítik oly nagyon elő az exact törvények feltalálását, hanem inkább feltárják előttünk a világ műhelyét a maga egyes részeiben és úgy kalauzolnak néha mintegy kézenfogva a kiemelkedő és jeles ismeretekhez, névleg azokhoz, melyek inkább a világépület configuratióját, mint az egyszerű törvényt illetik.“ (XXVII. aph.) Az analógiák tüzetes, de nem elhamarkodott vizsgálásával hozhat csak az inductio valódi egységet a tudományba, mert a pusztá leírás nem vezet sikerhez. Ezért mondja folytatásul az előbbi aphorismában: „Egy olyan nézőpontot kell előrebocsátani és arról folyton megemlékezni, hogy a buzgó vizsgálódás a kutatásnál és a természettudományi anyag összehalmozásánál az ellenkező irányt szem előtt tartsa, a mely most szokásban van. Mert eddig szívesen belemélyedt az emberi szorgalom a dolgok különféleségébe, az állatok, növények és ásványok különféleségének bizonyításába, de ezen varietások legnagyobb részben inkább a természet játéka kedvéért, mint komoly haszonból a tudományok kedvéért vannak. Az efféle dolgok gyönyörködtetők s néha gyakorlati hasznuk is van, de semmit vagy nagyon keveset adnak a természetbe való bepillantáshoz“. Ez okból „a dolgok hasonlóságait és analógiáit épen úgy az egész-

¹ Bacon tévesen nevezi az inductiv vizsgálódás eredményét összegező természeti törvényeket *axiomák*-nak, mert axiomák csak az elméleti tudományokban lehetségesek.

ben, mint az egyesekben kell kutatni és megfigyelni, mert csak azok analogok, melyek a természetet összekapcsolják és a valódi tudományhoz kezdetet adnak. Az ilyen analogiákra mindig komoly és szigorú figyelmet kell fordítani; mert csak az olyanok érvényesek, melyek természetes hasonlóságokat mutatnak, vagyis valódiak és lényegesek, melyek a természet lényegében fekszenek, nem esetlegesek s a kik azokat ad speciem vonatkoztatják, még kevésbé képzetek, mint a természeti magia hívei, kik mindenütt fitogtatják azokat (az analogiákat) s a kik legnagyobb hiúsággal és meggondolatlanul azt koholják, hogy üres hasonlóságok és sympathiák vannak a dolgokba beírva.

Megemlíti a dolgok nagy törzsfáját és terjedelmes combinationokban mutatja be, hogy miként vezethető vissza minden egy családdhoz a világban. Itt adja összehasonlítását a tükör és szem, a fül és echo közt. A szerves és szervetlen természetet egészen hasonlítván össze, egyesekben is analogiát lát. Így figyelemre méltatja a növények és kövek között mutatkozó hasonlóságot; példaképen a fák gummiját hasonlítja össze bizonyos nemeskövekkel, „mert ezek nem egyebek, mint a nedvek kiizzadási és kiszívargásai. Az első a fák nedveiből, a második a kövekeiből; innen származik mind a kettőben a fény és átlátszóság a vékony és tartós kiizzadás nyomán. Innen van az is, hogy a madarak szárnyai szebbek és élénkebb színűek, mint az állatok szőrei, mert a nedvek a bőrön keresztül nem oly finoman szivárognak ki, mint a tollakon át“. Ilyen analogiát talál a gyökerek és ágak közt, melyek között a különbség csak az, hogy a gyökér lefelé törekszik a földbe, az ágak pedig föl a nap felé a levegőbe; és „ha a fa gyöngye ágát vagy hajtását ledugjuk a földbe, az — nem érintkezhetvén a napfényvel — nem ágat, hanem gyökeret fog hajtani“. Hasonlítja a növényt az emberhez és így szól: „Az ember megfordított növény; a mi az embernek az agy, az a növénynek a gyökér; amott az idegek ágaznak el, itt pedig a növényi idegek keletkeznek“. Összehasonlítást tesz a földrészek között is; így Afrika és Dél-Amerika lakóinak szemei közt lát analogiát, ezek ugyanis a déli hemisphaera alatt kidüllednek. Analogiát lát Európa és Amerika fekvésében, a mennyiben ezek észak felé szélesednek, dél felé szűkülnek és csúcsban végződnek. Ilyen analog vonásokra bukkan a tudományok és művészetek közt is; összehasonlítja a retorikát és a zenét, a mathesist és a logikát stb.

II.

Az analogia nem egyéb, mint a tárgyakon és tüneményeken észlelhető hasonzerű vonások összege. Az inductio telát, midőn bizonyos rejtett jelenségek megmagyarázásához az analógiát veszi segítségül, ezen épen nem egyetemes érvényű tapasztalatokra támaszkodik: „Similibus similia conveniunt, dissimilibus dissimilia“ és „Causae similes effectus similes produciunt, causae dissimiles effectus dissimiles“. Az analogia útján való következtetés e szerint olyan külső látszatokból indul ki, melyekből azt *gyanítthatjuk*, hogy a külsőleg valóban hasonló jelenségek között azonos természeti törvények uralkodnak vagy megfordítva. Ezt a sejtést azonban olyan tényeknek kell támogatni, a melyek eléggé feljogosítanak arra, hogy bizonyos dolgok hasonlóságát, rokonságát és eredetét egy ugyanazon egyetemes törvényre vezessük vissza. Az analogia védő szárnyai alatt vállalkozunk tehát a kutatásra és helyes combinatio segédelmével törekszünk a hasonzerű tünemények lehető megfejtésére.

Íme egy mindennapi példa: Látom a szikláról lezuhogó vízesést, melynek finom cseppjei a levegőben lebegnek; látom a szökőkút merészen feltörő vízsugarait; látom a fecskendő rózsájából vízszintesen haladó parányi vízcseppeket. Ha e három irányban haladó víztömeg szétáradó cseppjei közé befurakodnak a napsugarak: bizonyos szög alatt épen olyan szivárványt veszek észre a cseppek közt — kicsiben, a milyent látok néha eső alkalmával — nagyban. Amaz a körív egy kis része, emez már völgyet áthidaló óriás félkör.

E négy tünemény közt lehetetlen észre nem venni a felütlő analog vonásokat, melyek bár néma jelekkel, de mintegy kényszerítenek arra az analogia útján való inductiv következtetésre, hogy a szivárvány mind a négy esetben egy és ugyanazon természeti törvény szerint keletkezett.

Igaz, hogy e tüneményeknél a hasonzerű vonások mellőzésével egyszerű kísérlet útján is ki lehet mutatni ugyanazon törvény érvényesülését, de valószínűnek tetszik, hogy a látszólag különböző körülmények közt nyilvánuló szivárványok analog vonásai irányozták valamikor e gyanításra az ember figyelmét.

Nem így áll a dolog azon analógiákkal, melyeknél a biz-

tató látszat mögött nem bukkanunk rá arra a motivumra, melyet a külső hasonlóságból sejtettünk, sőt egyáltalában nem jutunk el semmiféle ismerethez vizsgálásukkal. De beszéljen helyettem itt is a példa: Az emlősök hímjeinél, következőleg nálunk is, mindenütt fellelhetők az emlők. A hímek emlői abban az élettani jelenségben is hasonlóságot mutatnak a női emlőkkel, hogy néha elég jól kifejlődnek és ilyen állapotban több-kevesebb tejet választanak ki. Sőt bizonyos betegségek alkalmával (kanyaró) a hímek emlői tetemesen megrúgnak, mint a hogy ez a szülés körüli időben a másneműeknél tapasztalható. Ha már most valaki a különeműek emlőinél mutatkozó ezen hasonlósági tünetekből per analogiam arra következtetne, hogy a férfi-mamillát a nőéhez hasonló rendeltetés szülte: olyan tévedésbe esnék, mely az okkutató analógia jogtalan kiterjesztésekor minden körülmény közt előáll. A hímek emlői ugyanis oly koresnövések, mint a több hímnél előforduló villaalakú vesicula, mely azonosnak látszik a szintén villaalakú anyaméhvel. Az efféle analógiák tehát, mint a természetnek sok más játéka vagy kores alkotása, nem szolgáltatnak elfogadható praemissákat az inductiv következtetéshez.

A felhozott eseteken kívül találkozunk még más fajtájú hasonlóségekkel is: így ismeretes dolog, hogy a harkályfajok a fakéreg alatt tartózkodó káros rovarok petéivel és bábjaival táplálkoznak, melyeket erős csőrükkel vájnak ki. A kéreg lehántásakor hallatják ismeretes kopogásukat, úgy hogy e munkájukhoz rendszeren oda gondoljuk éhségüket, mely e munkára ösztönzi őket. Pedig e néha messzehangzó kopogásuk nem mindig azt jelenti, hogy napi ételmük után látnak. Egyes harkályfajok t. i. tavasszal, a párzás idején elvesztik hangjukat s hogy a nőstényeket magukhoz csalják, felkúsznak a magasan kiálló száraz ágak végére és sajátságos hosszas kopogással jelzik az irányt, a merre föllelhetők. — Itt is analógiát tapasztalunk, de a kopogtatások hasonlósága mögött egymástól különböző motivumok rejlenek: az éhség és a nemi ösztön sajátos jeladása. Hosszas megfigyelés és éles analysis jogosíthat csak fel valakit arra, hogy az azonos jelekből egyik vagy másik végokra következtessen.

A természetben tömérdek ily analógia köti le figyelmünket, de ha a kritikai ész nem áll mindig résen, hogy munkáját az analógia neve alatt befurakodó természeti játékoktól megóvjá: szerfölött kevés hasznót hajt a tudománynak, mivel értéktelen

phantasmákat hirdet. Képzelmünk repül és analogiát lát ott is a természetben, hol legfőljebb külső hasonlóság mutatkozik néhány szembeötlő vonásban. Figyelmes inductio nélkül ilyen phantasmák- és illúsiókkal népesítenők be a tudományt, melyben pedig csak igazságnak van helye. Szükségesnek látszik ennél fogva az analogiáknak két csoportra osztása, úgy a mint itt következik:

1. Az első csoportba a természetüknél fogva hasznavehető azon analogiákat sorozhatjuk, melyeknek hasonló vonásai *lényeges* pontokban találkoznak s így elfogadható anyagot nyújtanak arra a következtetésre, hogy bennük az analog vonások analog okok szüleményei. Az ilyféle analogiákat ott látjuk már Baconnál is, ki nem ok nélkül sürgeti a *természetes hasonlóságot*, a milyent lát pl. a gyökerek és az ágak közt, vagy a milyeneket az állatok ú. n. védőszínei mutatnak.

Az inductio tulajdonképen csakis az ilyen analogiákra támaszkodhatik, mert ezeket kíséri az a valószínű remény, hogy általuk bepillantathatunk abba a titkos természeti műhelybe, hol a teremtés végbe megy. Ámde a valódi és lényeges sajátságokban találkozó analogiák fölismerése nem egyszer sok nehézséggel jár; csakhogy viszont ebben más természeti elvek és törvények ismerete is támogathat bennünket. Így tudjuk, hogy a természet alkotása mindenben a takarékosság elvét követi s ebből kifolyólag lehetőleg azonos törvények szerint jelöli ki a fejlődés irányát is, úgy hogy a tárgyak különfélesége néha csak félrevezető látszat és a köztük levő sok analog vonás kimutatása csak azért nem sikerül, mert nem tudjuk észrevenni a bennük nyilvánuló harmóniát. Ha azonban a teleologiai elv közösségére rájövünk, a fejlődés stadiumait könnyebb lesz megfigyelni; ugyanez áll megfordítva is. A látszólagos különbségek se riaszszanak vissza, hisz a természetnek annyi anyag áll rendelkezésére, melyekkel — esetleg különböző utakon — ugyanazt a tüneményt létrehozhatja, épen úgy, mint a hogy a kísérlet útján ezt a tudomány is megteheti. A paraszt meteorologia pl. rendesen szelet jósol, ha napnyugtakor az égen tűzvörös felhők jelentkeznek; ebben tapasztalatokra támaszkodhatik; de mindazáltal mégis hányszor várja másnap hiába a megjósolt szelet? Oka ennek az, hogy analogiája nem kimerítő, mert ugyanazt a tüneményt, mely sok esetben valóban előpostája a szélnek, t. i. a felhők színeválto-

zását, nemcsak a levegő változása (tehát a szélhez okvetetlenül szükséges föltétel), hanem olyan más természeti körülmény is előidézheti, mely nem von maga után szelet. Falb sokat emlegetett kritikus napjait is az ilyen látszólagos különbségek teszik csúffá. Vagy vegyük a fényképezést, mely a collodiumos (nedves) és emulsiós (száraz) úton egyformán sikerült képeket állíthat elő, úgyannyira, hogy kitünő szem legyen az, mely magán a productumon megismerhesse, vajjon milyen lemezre történt a levétel?

A szembetünő, de különösen a látszólagos különbségek mögött rejtőző analogiák gyors észrevevésében nyilvánul leginkább az értelmes inductio, mely az eseteket mindaddig egyen-jogúaknak tekinti, míg bizonyossá nem lesz arról, vajjon lényeges sajátságok rejlenek-e a hasonló vonások mögött. Még ilyenkor is bukkanhatunk csalóka analogiákra, mint a hogy ilyenekkel az összehasonlító nyelvészet többször félre is vezet bennünket. Hogy tehát következtetéseinkben a valószínűség végső határáig elmehessünk, a hasonló tulajdonságok lehető nagy számára töreked-jünk. Az analógiai kutatás súlypontja abban a célban van, hogy a tűzpróbáig való kimerítés megóvjon bennünket az ú. n. *meglepetésektől*.

2. A másik csoportbeli analogiákat *látszólag* jellemzik csak a valódi analog sajátságok. Sokat mondóknak látszanak, de való-jában vagy merő véletlenségen alapulnak, vagy olyan egyszerű illúziók, minőkkel a felszínes megfigyelés folyamán lépten-nyomon találkozunk. Már Bacon figyelmezteti a kutatót, hogy ne higgyen a természet eme csodás játékainak, melyek nagyon keveset ad-nak a természetbe való bepillantáshoz. S e figyelmeztetés nem is fölösleges, mert az efféle analogiák az első pillanatra sok, jellemzőnek ígérkező hasonlóságot tárnak elénk és szinte fáj megválnunk tőlük, oly kecsegtető következtetéseket ígérnek. Föl-ismerésük és kiválasztásuk ennélfogva erős próbára teszi elménket s ha gyengék vagyunk, meg is tántorodhatunk. A bemélyedő inductio azonban, mely „a gyökerekig száll le s a veséig lát“, ha leereszkedik is az analogiák ez ingoványai közé, a kritikai megfigyeléssel biztosítja magát az elmerülés ellen.

Lehetnek ez analogiák korcsvonások és szükségtelen kinövé-sek, melyeknek rendeltetése nincs, mi legalább nem ismerjük; ilyen-ek: a férfiemlők, a farkesont, a kérődzők metszőfogai, a lomha testű madarak elkorcsosult szárnyai, egyes állatok húsítyegői, hasonló

tollazata stb. Ezek gyakran annyira haszontalanok, hogy nem is tehető fel, hogy a természetnek velük valamely titkos célja van; máskor a fejlődés oekonomiája révén rájövünk, hogy létük és alakjuk a megváltozott életviszonyokra vezethető vissza; néha meg merő véletlen külsőségek. Az élettani vizsgálódások különösen sok csalóka analógiát vetnek felszínre az organismus világából s ha ezeket mindig készpénznek vesszük, éppen olyan ábrándkép után indulunk, mint az a gyermek, ki a szivárvány hídján akart feljutni az égbe. Nem hozok fel példákat a tapogatózó phrenologia és areztan köréből, hol valamely lángész lapos feje s egy-egy humanus fő nem. sympathikus vonásai halomra döntik Gall és Lavater tanait, melyekre még ma is oly sokan esküsznek. A költőkből sem idézek a priori sántító hasonlatokat, bármennyire hajlandók vagyunk még a társalgásban is utánuk indulni és a hasonlatosságokból többé-kevésbé szellemes bonmot-kat közrebocsátani. Azt az esetet sem említem, mikor valamely tapasztalatlan laikus két egyformán lázas betegnél ugyanazon betegség kitörését várja. Hanem fölelevenítem azt az analógiát, mely az orangután s az ember agyának vizsgálásánál tünt fel és az első pillanatban elfogadható alapul ígérkezett az analog következtetéshez. Az orangután agyának redői ugyanis az emberi agyban is mind föllelhetők. Ebből az analógiából a darwinisták azt szerették volna kimutatni, hogy az orangután és az ember szellemi életének is azonosnak *kell* lenni. Darwinnak azon kijelentésével azonban, hogy a két agy fejlődése teljesen elüt egymástól s így — minthogy nem valódi analógiával állunk szemben — jelen esetben a „causae similes effectus similes producunt“ elve nem alkalmazható: a sokat ígérő hasonlatosság elvesztette úgy vélt értékét.

Mindezen körülmények folytán szükségünk van bizonyos normativumra, mely szerint az analógiákat mérlegeelnünk kell, mielőtt velük bizonyításra vagy legalább a terrenumnak az inductióhoz való előkészítésére vállalkozunk. Itt kiválóan ez a két követelmény domborodik ki:

α) *Az analogia megállapításánál az inductio ismeretes szabályai szerint kell eljárunk.*

β) *Az analog vonások valódiak, lényegesek és természetes hasonlóságok legyenek.*

Az analógiák tudományos értéke, melyet feldolgozásuktól

várunk, egyébiránt attól függ, vajjon lehetséges-e bizonyos hasonló vonásokból egy más, hasonló tünetmény ismert vagy sejtett törvényeire következtetni? Ha lehet, akkor a hasonló tünetmények egy csoportba sorozhatók és részben vagy egészben analogoknak tekinthetők. Ha pedig nem lehet, akkor az analogia, mint érték-telen, egyszerűen mellőzendő. A dolog természetéből következik, hogy minél nagyobb számú analog vonást sikerül megállapítanunk bizonyos tünetmények és lények közt és minél lényegesebb pontokban látjuk ezeknek találkozását: annál valószínűbbnek látszik, hogy a vizsgált tárgyakat a természet analog törvények szerint hozta létre. Az ú. n. matematikai és analogiai *valószínűség* közt azonban nagy különbség van, mert amott rendszerint az egyszerű véletlen szüli a bekövetkező eseteket, itt pedig már a hasonló előzmények feljogosítanak a várható conclusióra. Száz sorsjegynél egy sorsjegy valószínűsége a főnyereményre $\frac{1}{100}$; száz jó analogiánál pedig — hogy sokat ne mondjak — $\frac{500}{1000}$ a valószínűleg megközelíthető törvény. Az analogiának is, mint első szülöttjének, a hypothesisnek, nagy tere és phantasiája van, mely annál jobban közeledik a valószínűség felé, minél bemélyedőbbek és nagyobb számúak azok a tulajdonságok, melyeket az összehasonlított tünetményeken megállapítottunk. Így közeledik analogiai bizonyításunk zárótétele a $\frac{1000}{1000}$ valószínűség felé és — a tapasztalat tanúsága szerint — nincs kizárva az a lehetőség, hogy bizonyos határokig érvényes természeti törvény erejéig is emelkedhetik. Példa rá a camera obscura, a szem és a megismerés analog functiója; vagy az emlékezet és a megszokás hasonlósága. Ilyen a tükörben látott kép és az echótól visszavert hang analogiája, hol az előbbinél a fénysugarak az utóbbinál pedig a hanghullámok verődnek vissza az ismert physikai törvények szerint. De példa rá Laplace theoriája is a föld keletkezéséről, mely a puha anyagból készült és saját tengelye körül forgó teke s a kezdetben szintén puha anyagú föld forgásának analogiáján alapuló hypothesis; mert a sarkoknál mutatkozó horpadásokból — per analogiam — igen valószínű a következtetés arra, hogy valamikor a föld is puha anyag volt.

Az analogiai bizonyítás módjai a hasonlószerű vonások aránya szerint többfélék lehetnek; így már a régiek megkülönböztették: 1. Az általánosan ismert vonásokon alapuló *a pari* bizonyítást, mely szerint pl. a fa ágáról állítjuk, hogy az a földbe dugva gyökeret

fog hajtani; vagy hogy az alpesi és tátrai morénák analog jég-
 árák folytán keletkeztek. 2. A hasonyszerű vonások jelentkez-
 hetnek az összehasonlított tárgyak valamelyikén nagyobb ará-
 nyokban, mint a többin s ekkor áll elő az *a fortiori* bizonyítás,
 mely leszálló és emelkedő lehet. Pl. a fűzfa ága földbe dugva
 több valószínűség szerint fog gyökeret verni, mint a nyárfaé;
 ezé inkább, mint a többi fáé. 3. Az *a contrario* bizonyítás az
 ellentét viszonyán alapszik s így tulajdonképen a hasonyszerűt-
 lenségből meríti az érvet. Így a morénák s a vízlerakta üledékes
 kőzetek elütő szerkezete kizárja, hogy ezek analog geológiai
 tényezők folytán keletkeztek.

A bizonyításnak bármelyik módja ígérjen is e három közül
 sikert, fölöttébb óvatosaknak kell lennünk az analog következtet-
 tetés conclusiójának elfogadásában. Gyöngeségünk egyik saját-
 sága, hogy szívesen hajlunk az általánosítás felé és kerüljük a
 bemélyedést, a hosszabb kutatást kívánó részleteket; szóval könny-
 nyebb végét fogjuk a munkának, a mire az analogiák félrevezető
 látszataikkal különben is csábítanak. A véletlen külsőségek, me-
 melyek minduntalan magukra vonják figyelmünket, gyors sikerrel
 biztatnak s úgy tetszik, mintha a szemszűrő hasonlatok már
 magukon hordanák a belsejükben uralkodó közös elvek bizonyos-
 ságát. Könnyű szerrel vesszük észre a rokon vonásokat s ép
 ily játszi módon szeretnénk eljutni a kutatott conclusióhoz. Pedig
 ha valahol, úgy az analogiák világában lehetünk elkészülve azokra
 a veszedelmes meglepetésekre, melyek halomra döntik korai és
 könnyelmű föltevéseinket. Itt látjuk, hogy a természet mennyire
 magába rejti titkait, melyeket ki kell csikarni tőle, mint Pro-
 teustól a jóslatokat.

Az analogiák világának e megbízhatatlansága kényszerítette
 a logikát arra, hogy ezt a két szigorú utasítást szabja a kutató elé :

α) *A hasonló vonásokra támaszkodó következtetések csak
 addig terjedhetnek, a meddig az analogiák felfogositanak.*

β) *Mindaddig csak hypothesiseken alapulóknak tekintessenek,
 míg végleg nem igazolhatók; az igazolás lévén az a forum, mely
 hiteles útlevéllel látja el a conclusiókat.*

*

Gyakorlati bizonyításra szolgáló analogiákkal már a classicus
 íróknál is találkozunk. Említsem-e *Sokrates* módszerét, vagy idéz-

zem-e *Aristoteles* és *Quintilianus* szavait, kik a retorikai bizonyítás exemplaris részében oly gondosan részletezik az analogiára támaszkodó példák meggyőző erejét? Vagy ott van *Plutarchos* párhuzamos életrajzaival. Két-két nagy alakjának életrajza merő analogia, hol a lelki motívumok találkozó pontjait hasonló életviszonyokban keresi és több-kevesebb szerencsével magyarázza is. A historikusok közül *Herodotos* néprajzi összehasonlításai még ma is minták lehetnének. A bölcselő *Tacitust* talán első helyen kellett volna említenem. Néhány odavetett vonással egész népek élettani analogiáját jellemzi s megfigyelései oly talpraesettek, hogy kalapot kell emelnünk következtetései előtt. Meg nem állhatom, hogy legalább néhány sort ne idézzek pl. *Agricola*-jából, onnan, hol az elfoglalt Britannia népeit ismerteti.

„XI. Egyébiránt minő emberek lakták legyen eleinte Britanniát, benszülöttek-e vagy jövevények, az náluk, mint barbárok nál, kevésbé van tudva. A testek alkata különféle s innen a következtetések: ugyanis Caledonia lakóinak vörösés haja és izmos tagjai germán eredetet tanúsítanak; a silurok barna arczai, többnyire kondor hajai és a szemközt fekvő Hispania lehetővé teszik, hogy régi hiberusok keltek át s foglalták el azon lakhelyeket; a gallusokhoz legközelebbek hasonlók is hozzájuk, akárhogy a származás jellege folyvást tart, akárhogy kinyulván egymás irányában az országok (Gallia és Britannia), az éghajlat ugyanazon alkatot adta a testeknek. Általában véve mégis hihető, hogy a gallusok foglalták el a szomszéd szigetet. Azoknak (a gallusoknak) szent szertartásait, babonákról való meggyőződéseit fölismerheted (Britanniában); a nyelv nem igen különböző; a veszélyek kihívásában ugyanazon vakmerőség s midőn (ezek) megérkezének, ugyanazon félénkség, hogy kikerüljék. A britannok mégis több bátorságot tüntetnek föl, kiket t. i. hosszú béke még el nem puhított; mert értesülénk, hogy a gallusok is háborúban virágoztak; nemsokára tunyaság állt be a nyugalommal, odaveszvéen a vitézség, szintűgy mint a szabadság: a mi hajdan a britannok legyőzöttével is történt; a többiek még folyvást azok, minők a gallusok voltak.“ (Télly fordítása.)

Napjainkban az inductív tudományok mindegyike igyekszik a megengedett határok közt (sőt még azokon túl is) kihasználni az analogiákat; a régibb tudományok termőrigyeiből kipattanó újabb tudományok némelyikének pedig egyenesen az analogia

adott életet. Így korunk tette a *néplélektant* külön tudománynyá. Lazarust és Steinhalt erre az a történelmi analogia vezette, mely a népek fejlődésében felütlő akár művelődésüket, akár pedig kormányrendszerüket vizsgáljuk. A történelmi kutatás ugyanis újabban oly mélyreható lett és a művelődés különböző ágait is annyira felölelte, hogy erkölcsi, érzelmi, politikai stb. tekintetben ki tudja mutatni azt az analog fejlődést a különféle népeknél, mely ugyanazon (kedvező vagy kedvezőtlen) földrajzi viszonyok közt várható. Következőleg e népek fejlődésének törvényei is azonosak, a mellett hogy megtartották eredeti nép- és nemzeti jellegüket. Ebből a kétségtelen történelmi analogiából indult ki — mint mondtam — a néppsychologia, mely a történelmi fejlődés analog vonásaiból akarja idővel megállapítani az emberi lélek fejlődésének törvényeit. E tudomány ma még nagyon fiatal, tehát keveset égzett, mert a roppant anyag inductiv feldolgozása hosszú időt kíván; az eddigi kutatásokból ítélve azonban szép jövő áll előtte.

Az analogián alapuló *elméletek* is ide tartoznak. Már Bacon megemlíti a tárgyak nagy törzsfáját és terjedelmes combinatiókban mutatja be, hogy mint vezethető vissza minden egy családdhoz a földön. Ugyanezen nyomon halad *Darwin*-nak a fajok eredetéről szóló theoriája s midőn valamennyi organismus eredetét néhány ős törzsfarmához viszi vissza: számos analog tényt hoz fel bizonyítékul, melyek azt látszanak igazolni, hogy az élőlények a folytonos fajváltozás azonos törvényeinek vannak alávetve. „*Az ember származása*“ cz. másik munkájának főkövetkeztetésére (= az ember valamely kevésbbé kifejlett állatformától származik) szintén egy részletes analogia útján jutott, melyet a majmok s az ember közt vont és tudományosan végig vezetett. És hogy mily rendületlen meggyőződéssel hiszi analog következtetésének jogosultságát, mutatják szavai: „E következtetés alapja sohasem lesz megrendíthető; az ember és az az alacsonyabb állat közti nagy hasonlatosság, az embryonalis fejlődésben ép úgy, mint a testalkat és váz számtalan pontjaiban, a melyek többé-kevésbbé fontos jelentőségűek: a csökevények, melyeket megőrzött és az abnormis reversio, a melyhez néha hajlik — mind olyan tények, melyeket nem lehet elvitatni“. (409. l.)

Nem utolsó helyen állanak *Flammarion* csillagászati analogiái se, melyekkel a Mars lakottságának bebizonyítását kísérti

meg. Ez irányú megfigyeléseiben hathatósan támogatták őt azok a helyzetüket nem változtató foltok, melyek a Mars és a Föld közös vonásainak tekinthetők, tehát analogiák. E foltokhoz a Mars két holdjának fölfedezése s a Schiaparellitől megfigyelt különböző színű csíkok és apróbb sötét foltok járulnak, melyeknek szabályos alakjáról mesterségesen készült csatornákra lehet következtetni. Ezeket az ott lakó emberi lények készíthették, kiknek már szintén rá kellett jönniök Pythagoras tantételére. Úgyhogy ha mi az e tételt jelző geometriai alakot a szibériai hómezőkön óriás méretekben kivágnánk: a Mars lakói ezt valószínűleg megértenék! Ily merész ideában végződik Flammarion analog következtetése.

„A dolog természetében“ rejlő *jogi* hasonlóságokra, valamint azokra a *nyelvészeti* analogiákra, melyek a különböző nyelvekben mutatkozó hang-, alak- és szótani hasonlóságokkal a mai összehasonlító nyelvtudományt szülték: e helyen csak egyszerűen hivatkozom.

Összefoglalva elmélkedésünk eredményét, arra a *conclusióra* jutunk, hogy az *analogiák feljogosítanak bennünket az inductív következtetésre s minél lényegesebb hasonlóságokon alapulnak, a természeti törvényeket annál jobban megközelíthetjük*. Ne feledjük azonban, hogy az analogiák mindig bizonyos *hypothesis*szel kapcsolatban jelentkeznek s így tudományos értékük az igazolás arányától függ.

Dr. Sárffy Aladár.

A KÖZÖS ÜGYEK ELMÉLETE.

— Második közlemény. —

II.

A ház kezdeményezési joga az ujonczlétszám megállapítására. Az 1868. évi 40. t.-cz. 13. §-a a 10 évre megállapítandó ujonczilleték időközbeni emelését vagy leszállítását ő felsége kezdeményezésének engedi át, a kormányok közbejöttével. E rendelkezést fentartotta az 1878:XXXI. t.-cz.-ben foglalt provisorium, valamint az 1879:LI., 1889 végéig s végre újabb tíz évre, az 1889:LI. t.-cz. 14. §-a is. Ehhez képest az ujonczlétszám kérdésbe vonásának joga az országgyűlés által csak abban az esetben volna gyakorolható, ha ő felsége felelős kormánya által a létszám emelését vagy leszállítását kívánja azon idő előtt, melyre a törvény érvénye szól.

Ezzel látszólag reservált királyi joggá lett alkotmányrendszerünkben az ujoncz-illeték leszállításának joga. 1879. november 21-én azonban, a mint az első tíz év letelt, Pulszky Ágost és társai határozati javaslatot terjesztettek elő, melyben a hadi létszám megállapításának öt évre korlátozását indítványozták s pedig azzal a hozzátétellel, hogy az 1868:XL. t.-cz. 13. § rendelkezése akkép módosíttassék, hogy a törvény módosításának kezdeményezése a törvényhozást is megillessen.

A válasz, melyet ez indítványra a véderő bizottság előadója Márkus István, utóbb Tisza Kálmán miniszterelnök által is hivatalosan megerősítve adott, fontos interpretációját szolgáltatja a törvényhozás intencziójának a homályos kérdésben. Valóban, már az 1868-iki viták tanuságot tesznek arról, hogy az akkori törvényhozásnak is feltűnt az ellenmondás a hadi létszám tíz évre

való megállapítása és az évi ujonczjutalék megszavazása közt. Akkor is feltűnt, hogy vagy a 800,000 főnek vagy az ujonczilletéknek megállapítása illuzórius. De éppen ez a vita mutatta ki azt is, hogy igenis az akkori törvényhozás fenn akarta tartani azon nagy politikai jogot, mely az ujoncz-illeték megszavazásában és megtagadásában van, habár ki akarta zárni annak lehetőségét, hogy az ujoncz-illetéknek folytonos változtatása által a 800,000 főnyi hadi létszám kétségessé tétessék. Erre vonatkozik az a passzus, hogy az ujoncz-illeték vagyis az ujonczok számmennyisége és nem a hadi létszám, é 10 év alatt csak úgy lesz kérdésbe vehető, ha ő felsége kormánya erre mindkét oldalon a javaslatot megteszi.

A törvény tehát — folytatta az előadó — akadályozza azt, hogy a magyar képviselőház, ha egyszer a 800,000 főnyi létszámot elfogadta, ezen 10 év alatt az ujonczilletéket emelje vagy leszállítsa, *de azt éppen nem akadályozza, hogy a szokásos parlamenti eszközök útján, iniciativa jogával éljen arra nézve, hogy a 800,000 főnyi hadi létszám törvényes úton megváltoztattassék.* Igaz, hogy ez iniciativa másképp sikerre nem vezet, mint ha ugyanazon factorok, melyek a 800,000 főnyi hadi létszámról szóló törvényt alkották, új törvényes intézkedéseket tesznek.

A véderőtörvény — fejezte be Márkus — érvényére nézve általában nincs időhatárhoz kötve. Sőt módosítható azon factorok megegyezésével, melyek alkották, bármikor a tíz év alatt. Csak két szakaszra nézve tűz ki a törvény időhatárt: a hadi létszám és az ennek fentartására szükséges hadjutalék megállapítására nézve. Tette pedig ezt azért, mert ezen két intézkedésre nézve fenn akarta tartani azon szükségességet, hogy bizonyos idő múlva mindkét törvényhozásnak újra kelljen nyilatkoznia s határoznia a hadi létszám megállapítása tekintetében. De míg a véderőtörvény többi részei fentartására elég, ha a két törvényhozás nem tud egy új dispozicióra nézve megegyezni, addig e két szakasz megújításához szükséges, hogy a két törvényhozás egész új megegyezésre jusson.

Még azon ülésen Tisza Kálmán is felszólalt s kijelentette, hogy teljes egészében magáévá teszi az előadó fejtegetését a ház iniciatívája tárgyában. Másnap i felszólalásában pedig hozzátette, hogy részéről nemcsak feleslegesnek tartja, de veszélyesnek is a parlamenti kezdeményezési jognak egyes specialis esetekben

külön törvényben való proclamálását, mert ha a törvényhozás alsó házában ezen kezdeményezési jogát egyes esetekben külön mondanók ki, ez arra a következtetésre vezethetne, hogy a hol ez megmondva nincs, ott nincs meg az iniciatívának joga. Csak-hogy természetes, hogy parlamenti kormányforma mellett a kezdeményezés célra csak úgy vezethet, ha a parlamenti kormány azt magáévé teszi vagy leszavaztatván, helyt ad oly kormánynak, mely azt magáévé teszi. Oly törvényt pedig, melyhez — mint ez esetről — mindkét állam törvényhozásának hozzájárulása szükséges (!), természetesen a kezdeményezés is sikerre csak úgy vezethet, ha mindkét felől a parlamenti kormányok megegyeznek s a két kormány által egyöntetűen vitetik a két törvényhozáson keresztül a javaslat.

De vajjon a Tisza Kálmán által ily módon körülírt jog ugyanazon kezdeményezési jog-e, a mely minden más tárgyban föltétlenül megilleti a törvényhozást? Méltán fejezhette ki ez iránt aggodalmait Szilágyi Dezső, mert világos, hogy az oly kezdeményezési jog, mely csak közvetve gyakorol hatást a felelős kormányra, hogy ez viszont ő felségétől egy vagy más irányban bizonyos intézkedések kezdeményezését kérje, — nem ugyanazonos azzal a kezdeményezéssel, mely a házat és annak minden egyes tagját a törvényen való változtatásokra irányuló törvényjavaslatok alakjában illeti meg, oly módon, hogy az országgyűlés minden tagjának joga legyen törvényjavaslatot benyújtani az iránt, hogy leszállítás által változtassék meg a megállapított létszám.

De még ha e részben nem volna is különbség az iniciativa terén, a mint hogy Tisza Kálmán is elismerte, hogy a létszám leszállítására nézve is fennáll az a joga minden egyes képviselőnek, hogy erre vonatkozólag törvényjavaslatot terjeszthessen elő — hogyan indokolható az, a mire Molnár Aladár rá is mutatott, hogy a törvény mégis szükségesnek látta ő felsége kezdeményezési jogát expresse fentartani, holott világos, hogy a koronát is épen úgy általában megilleti a kezdeményezés joga, mint a törvényhozást, a melylyel szemben pedig a törvény nem tette ugyanazt a fentartást. Ha tehát a kezdeményezési jognak külön kiemelése, mint Tisza Kálmán megjegyezte, csonkítja annak érvényesítését más tárgyaknál, akkor világos, hogy a 13. § által a korona kezdeményezési jogára vonható hátrányos következtetés. Ha pedig ez nem áll, akkor meg a 13. § egy oly jogot tar-

tott fenn a korona számára, melyet a törvényhozással szemben elejteni látszott.

*

A közösügyes alap tágtítása. Akadtak hangok röviddel a kiegyezés után már, melyek a delegatiók hatáskörének még szűkebbre vonása érdekében emelkedtek; így az 1868. évi márczius 10-iki delegationalis ülésen maga Trefort Ágost bizottsági tag fejezte ki ezt az óhaját; az élet azonban a közjogi kapcsolat meglazítása helyett annak egyelőre inkább szorosabbra fűzését mutatta szükségesnek, a közös intézkedést igénylő ügyek sorainak kibővítése által.

Az a keret ugyanis, melybe az 1867: XII. t.-cz. a közös ügyek intézését szorította, hamar szűknek bizonyult. A közös ügyeknek taxatív felsorolása nem merítette ki mindazon eseteket, melyeknek természetes foruma a delegatio vagy a közös kormány kellett hogy legyen. Ilyen ügy volt a határörvidék ügye, mely már 1867—68-ban a delegatiók elé került, daczára annak, hogy a törvény nem utalta oda, és pedig odakerült azon oknál fogva, mert jövedelme nem fedezvén a kiadásokat, a katonai kormány kényszerülve volt a hiány pótlását a delegatióktól kérni; úgyde a határörvidék még tényleg a hadügyminister kezelése alatt állott, teljesen katonai szervezettel, s bevételei úgy, mint kiadásai a közös hadügyminister költségvetésében mint katonai kiadások számoltattak el. S a delegatio nem is nyugodott meg abban, hanem 1868. január 20-iki ülésén az albizottság javaslatára kimondta, hogy a határörvidék a magyar korona tulajdona s az ország jogait fentartja s kívánja, hogy a határörvidék ügye a közös ministerium köréből szakíttassék ki s helyeztessék a magyar kormány alá. A költséget pedig csakis azért és kivételesen szavazta meg, mert nem állt hatalmában a helyzetet rögtön megváltoztatni, miután a határörvidék a hadsereg szervezetében tényleg be-foglaltatott. Jövőre azonban kimondta, hogy az ügy többé a delegatio elé ne kerüljön.

Egész más helyzetet teremtett azonban a közös ügyekre nézve a berlini szerződés által a monarchiára ruházott azon mandátum, hogy Boszniát occupálja és kormányzatát s közigazgatását vezesse. Ezzel az a befolyás és ellenőrzés, melyet addig kizárólag a katonai kormány gyakorolt, a parlamentek hatáskörébe

is bevonatott a közös ministerium közbejöttével s az 1880. évi VI. t.-cz. által.

Kétségtelen, hogy ezzel Bosznia közigazgatása közös ügynek declaráltatott. A dolog nem is történhetett másképp, mert az hogy az elfoglalt tartományok kormányzása egyik vagy másik kormányra bízassék, nem felelt volna meg a tényleges közjogi helyzetnek.

Az 1867. évi XII. t.-czikk tudvalevőleg semmit sem szól a monarchia esetleges új területi részei közigazgatásának a közös ügyek közé tartozásáról. Ily eshetőségre az 1867. évi XII. t.-cz. alkotói teljességgel nem gondoltak még. De kérdés, vajjon másfelől kizártnak lehet-e egyszerűen tartani az 1867-iki törvény alapján a közös ügyeknek ily megszorítását? A törvény 43. §-a például nem zárja ki a taxative felsoroltakon kívül még egyéb ügyeknek hasonló módozatok melletti intézését. Azonkívül pedig ugyancsak az 1867. évi XII. t.-cz. 2., 8. és 9. §-a határozottan közös ügynek declarálja azon ügyeket, melyek „a közös biztonság közös és együttes védelmének és fentartásának eszközét képezik“. Már pedig az occupatio az osztrák-magyar monarchia védelmének és fentartásának egyik eszköze volt, s ekkép némileg következtethető, hogy az 1867. évi XII. t.-cz. szelleme — ha nem is szavai szerint — mint ezt az 1880. évi VI. t.-cz. 1. §-a bevezető szavai is kifejezik, az occupált tartományok közigazgatását a közös ügyek közé kellett sorozni, habár másrészt tudjuk azt is, hogy a közös védelemnek sem minden eszközét utasította az 1867. évi XII. t.-cz. a közös kormány körébe.

De az 1880. évi VI. t.-cz. nemcsak a közös ügyek keretét tágitotta ily módon ki, kibővítette azt a hatáskört is, melyet az 1867. évi XII. t.-cz. a közös ministeriumnak szánt. Bizonyos, hogy a közös ministerium nem úgy volt contemplálva, hogy tartományt kormányozzon, mert a törvény szorosán körülírja mindenik tárcza hatáskörét, sőt az 1867. évi XII. t.-cz. 27. §-a, mely kimondja, hogy „ezen ministerium a közös ügyek mellett sem az egyik, sem a másik résznek külön kormányzati ügyeit nem viheti, azokra befolyást nem gyakorolhat“ — sejtetni engedi a törvényhozónak azt az intentióját, melylyel egyenesen kizárni akarta, hogy a közös ministerium más hatalmat gyakorolhasson, mint a mit a fennálló két felelős kormánytól kap. Az 1880. évi VI. t.-cz. értelmében azonban az 1867-ben csonka hatáskörrel

körülírt közös ministerium teljes önkormányzati joggal fölruházott ministeriuma lett Boszniának.

Pedig a delegatiók hatáskörét megállapító 1867. évi XII. t.-cz. 37. §-a is. egyenesen kimondja, hogy „a bizottságok hatásköréhez csak azon tárgyak tartozhatnak, melyek a jelen határozatban mint közösek, határozottan a bizottságokhoz vannak utasítva. Ezeken túl a bizottságok intézkedéseikben nem terjeszkedhetnek“.¹

Ezzel szemben tény az, hogy a nép által választott parlamentnek felelős két kormány mellett Bosznia és Hercegovina kormányzása egy harmadik kormányt tett szükségessé, mely a két tartomány által előteremtett minden erőt és hatalmat kezel. a nélkül, hogy a delegatiókon kívül akár a magyar, akár az osztrák parlamentnek felelős lenne. a delegatiók pedig teljes parlamentjeivé váltak az új tartománynak. Kérdés, megegyezik-e ez az 1867. évi XII. t.-cz. 25. §-ával is, mely a kiegyezés alapfeltételéül azt tűzte ki, hogy teljes alkotmányosság uralkodjék ő Felsége többi tartományaiban.

Az az egy bizonyos, hogy ez a megoldás az 1867. évi XII. t.-cz. értelmének megfelelő nem lehet, annak szoros keretében létrejötnék nem tekinthető, hanem csakis annak ellenére, mert épen ellenkezőjét rendeli mindannak, a mire az 1867. évi XII. t.-cz. egyenesen kötelez. Itt tehát az alaptörvény gyökeres módosításával állunk szemben, mely sem analogia, sem pedig maga az 1867. évi XII. t.-cz. létrejöttének eredeti indokai alapján nem állhat elő, hanem ily változtatás megtételére csak a souverainitás és az állami hatalom teljességének birtokában levő két állam külön kifejezett törvényhozási intézkedése lett volna szükséges, még pedig az osztrák parlamentben kétharmad többség alapján. Nem alaptalanul jegyezte meg *Szilágyi Dezső* a Bosznia közigazgatásáról szóló törvény 1879. november 11-iki tárgyalásánál, hogy „ha a törvényben lefektetett indokok alapján, a törvényben világosan meg nem nevezett ügy, a nélkül, hogy a két állam törvénye által pótlólag közösnek nyilváníttatnék.

¹ Ugyancsak e kiegyezési törvény 40. §-a azt is kiköti, hogy a delegatiók által megállapítandó közös költségvetés egyedül azon költségekre terjedhet ki, melyek ezen határozatban közöseknek vannak kijelölve.

igénybe vehető mint törvényes jogkör a közös kormány által: akkor alkotmányunk jogi biztosítéka le van rombolva“.

Hogy ez a rendezés nem folyt közvetlenül az 1867. évi XII. törvényczikkből, azt mutatja az erre vonatkozó törvény, az 1880. évi VI. t.-cz. egész szerkezete, is, a mely a legmesszebbmenőleg részletező, holott ha a törvény egyszerűen kimondja, hogy Bosznia közigazgatása közös ügynek nyilváníttatik, úgy minden egyéb részletezés fölösleges, mert az 1867. évi XII. t.-cz. sokkal szabatosabban körülírja a közös ügyek kezelésmódját.

De más ellentét is mutatható ki az 1867. évi XII. és az 1880. évi VI. t.-cz. álláspontja között. Míg ugyanis az előbbi törvény 8. §-a a magyar kormány befolyását úgy formulázza, hogy *beleegyezése* nélkül nem történhetik semmi intézkedés, addig az 1880. évi III. t.-cz. 2., illetőleg 5. §-a a magyar ministerek meghallgatásán kívül arra reducálja a magyar kormány befolyását, hogy „minden változtatásához azon viszonyoknak, melyben a tartományok jelenleg a monarchiához állanak (tehát az annexióhoz is), a monarchia két állama törvényhozásainak egyetértő *jóváhagyása* szükséges“. Már pedig a jóváhagyás utólagos tény, holott a beleegyezés előzetes jóváhagyást feltételez és egyenes veto-jogot foglal magában, tehát több jogot tartalmaz.

De legegyszerűbb argumentum azon theoria ellen, mintha Bosznia és Hercegovina közigazgatása már az 1867. évi XII. t.-cz. alapján a közös kormányt illethetné, az az igazság, hogy az 1867. évi XII. t.-cz., mely egyáltalában nem is tartalmaz polgári belkormányzati intézkedést, a magyar korona országai számára lévén alkotva, hatálya csak azon országokra terjed ki, melyek 1867-ben a magyar korona fenhatósága alá tartoztak. Úgyde Bosznia és Hercegovina akkor nem tartozott oda, külön törvénynyel pedig a törvény hatálya nem terjesztetett ki Bosznia és Hercegovinára is.

Sőt egy további lényeges eltérés Bosznia és Hercegovina administrációjában a közös ügyek intézése módjára nézve az 1867. évi XII. t.-czikkből lefektetett alapelvektől az a mód is, a mint addig is, míg a tartományok költségei saját jövedelmökből fedeztetnének, a rendes és a rendkívüli kiadások fedezetét megállapította a törvény. Míg ugyanis a rendes kiadásokra vonatkozó fedezetet a quota alapján jelöli ki a törvény, addig a rendkívüli beruházásokra a monarchia mindkét államában összhangzóan ho-

zott törvényeket kíván. A törvény erre vonatkozó intentióját megvilágítja *Tisza Kálmán* miniszerelnöknek azon magyarázata, melylyel a törvény betérjesztését kísérte. „Én nem hiszem — úgymond — hogy egyszersmindenkorra meg lehessen határozni minden netaláni befektetésekre nézve egyformán a hozzájárulási arányt, mert azok természete egymástól nagyon különböző és eltérő lehet, mert a befektetések történhetnek ugyan Bosznia és Herzegovina érdekében, azonban képzelhetők, azt hiszem, oly befektetések is, melyek habár ott történnek, a monarchia egyik vagy másik állama közgazdaságának, forgalmának vagy kereskedelmének érdekei által követeltetnek.

Világos ebből, hogy Bosznia adminisztrációja nem az 1867. évi XII. t.-cz. rendelkezéseiből kifolyólag tétetett közös ügygyé. Legalább nem nálunk. Mert másképp áll a dolog Ausztria szempontjából. Ott az osztrák törvények szerint Bosznia közigazgatása már „ipso jure“ közös ügyet képezett. Mert az 1867. évi XII. t.-cz. és az osztrák 1867. december 21-iki G. E. B. 146. sz. alatti törvény különösen a közös ügyekre vonatkozó részeikben nem egészen összhangzók. De épen ebből az eltérésből következik, hogy azt, hogy valamely ügy közös ügygyé tétessék vagy sem, mindkét állam saját alaptörvényeivel összhangzatban kell hogy eldöntse, s nem lehet tekintettel egyik a másik törvényeire.

A bizottság a vita eredményéből, a hozzá utasított módosításokkal szemben levonta azt a következtetést, hogy kihagyta a törvény szövegéből az osztrák Reichsgesetzblattra való hivatkozást s az eredeti szöveg azon passzusát, hogy Bosznia közigazgatása az 1867: XII. t.-cz. „értelmében“ tétetik közössé, ekként változtatta meg, hogy „szellemében“ — minthogy e kifejezés, az előadó szerint „nincs oly szoros összefüggésben a kiegyezési törvényekkel és közös ügyekkel“. Ezzel félig-meddig el lön ismerve, hogy azon tartományok kormányzata a közös miniszteriumot nem az 1867-iki törvények alapján illeti meg, de külön törvényhozási tényen alapul.¹

*

¹ Az eredeti javaslatnak közjogilag sérelmes álláspontjára világot vet ugyanazon javaslatnak a lajtántúli állam törvényhozásában benyújtott indokolása, mely világosan azt mondja, hogy; „ist die Verwaltung Bosniens und der Herzegowina in die Verwaltung der österreichisch-ungarischen Monarchie übergegangen, welche auf die gemeinsamen Angelegenheiten aller Länder gemäss dem Gesetz vom 31. December 1867 und dem gemeinsamen Ministerium besorgt wird“.

A vám- és kereskedelmi közösség. A kiegyezési törvényről maga Deák Ferencz annak idején elismerte, hogy az inkább discussive van szerkesztve s nincs kellőleg törvény formájában codificálva. Inkább állami okirat az, mint tulajdonképeni értelemben vett törvény.

Deák Ferencz a kiegyezés létrehozásánál a „pragmatica sanctio“-ból indult ki s a közös kormányzat és delegatiók körébe tartozóknak csak oly ügyeket vett föl, melyek egyfelől a „pragmatica sanctio“-ból következnek, s másrészt a dolog természeténél fogva közös kezelést igényelnek.

Mindkét kelléknek meg kell lennie tehát, hogy valamely ügy az 1867. évi XII. t.-cz. értelmében a delegatiók és a közös kormányzat körébe tartozhassék. Így pl. a „pragmatica sanctio“-ból foly ugyan az uralkodó közössége és az udvartartás, de mivel ez utóbbi nem külön külön kezelést, külön is elintézhető, azért nem utasítottatott sem a közös kormány, sem a delegatio körébe. A „pragmatica sanctio“-ból foly a közös védelem s annak egyik főeszköze, a hadügy, de azért ez is csak azon részében utasítottatott a delegatiókhoz s a közös kormányhoz, mely a dolog természeténél fogva közös kezelést igényel; míg azon része, mely külön is kezelhető, fentartatott az egyes államok külön elintézési körében. Így pl. a véderőtörvény megalkotása, az újonczok megszavazása, a beszállásolás stb.

Másfelől aztán vannak ügyek, melyek a helyzetről, az érintkezésről fogva egyetértéssel czélszerűbben intézhetők, tehát közös elintéztést kívánnak, habár nem folynak a „pragmatica sanctio“-ból. Ilyenek pl. a régibb államadósságok kérdése, a vám- és külkereskedelem. Ezek is az érdekek közösségénél fogva közös egyetértéssel való elintéztést kívánnak, de a „pragmatica sanctio“-ból nem folván, nem utasítottak sem a delegatiók, sem a közös kormányzat körébe.

Legpraegnansabbul állította fel ezt a megkülönböztetést Deák Ferencz az 1867. évi XII. t.-cz. tárgyalása alkalmával kifejtett vitában, a midőn többek közt ezeket mondta: „A külügyekben s az említett (közös) költségvetés megállapításán kívül semmi egyéb tárgyra nézve nem mondtuk mi, hogy annak közössége a sanctio pragmaticából foly. semmi egyéb tárgyat nem bízunk mi a delegatiókra. Azokra nézve, melyek részint a helyzetről fogva politikai tekintetből, részint a két fél érdekei talál-

kozásánál fogva czélszerűbben intéztethetnek el közös egyetértéssel, mint szorosan elkülönözve — szabad alkut és egyezkedést javasoltunk, oly egyezkedést, melyet szabad ország köt más szabad országgal. Kimondottuk, hogy ezen egyezkedések időről-időre kötendők és világosan fentartottuk, hogy azok csak a magyar országgyűlés beleegyezésével lesznek reánk nézve érvényesek“.

Mit értett azonban Deák Ferencz a czélszerű elintézés alatt? Ezt, a mennyiben specialiter a vámszövetségre vonatkozik, megmagyarázta következő szavaival: „Tudjuk, hogy az európai kereskedelmi politika oda látszik irányozva lenni, hogy minél nagyobb vámterületek alakittassanak addig is, míg a világ teljesen bevezethet a szabadkereskedelem révpartjába. Mi sem láttuk czélszerűnek, hogy Magyarország külön vámterületet képezzen; ezen nézetben voltak a lajthántúliak is magukra nézve. Ők is azt hitték, hogy nagyobb vámterület a kereskedésnek nagyobb előmozdítója.“

Tény tehát az, hogy Deák és a kiegyezés megalkotói előtt a vámszövetség megkötésénél tisztán gazdasági tekintetek lebegtek. Ők a vámterületi kapcsolatnak csupán gazdaságpolitikai tartalmát fogták fel és semmit nem adtak fel az ország jogából, a mi azt mint független és semmi idegen hatalomnak alá nem vetett országot megilleti. A közös és külön, vagy önálló vámterület fogalma törvényeinkben nem is talál tüzetesebb körülírást, de nem is találhatott, mert hisz azok mindenekelőtt nem tudományos technikus terminusok, s a tudomány methodusa szerint, mint alább látni fogjuk, nem is kezelhetők. Mindössze annyit mond a törvény az 1867. évi XII. t.-cz. 68. §-ában, hogy a mennyiben a kereskedelmi és ezzel kapcsolatos ügyek fölött az egyezkedés nem sikerülne, „az ország önálló törvényes intézkedési jogát magának fentartja s minden jogai e részben sértetlenek maradnak“.

A törvény ezen szavai azonban: „az ország önálló törvényes intézkedési jogát magának fentartja“ — mindenesetre alkalmasok a félremagyarázásra. Mikor éled fel ez az önálló intézkedési jog? Vajjon a megelőző szerződés lejártá pillanatában, vagy pedig csak az egyezkedések meghiúsulása után? Mik a korlátai az ország önálló intézkedési jogának? Csak a fennálló szerződések-e, vagy pedig egy formális alkotmányparancs, mely az egyezkedéseket kényszerítőleg előírja? Más szavakkal az

Ausztriával való gazdasági egyezkedés megkísérlése maga is törvényes jogkötelezettséget képez-e, s oly jogparancs, mely föltétlen engedelmességet követel, vagy pedig csupán a politikai cél-szerűség intelve, mely semminemű külső jogkényszert nem von magával?

A kérdés így feltéve, nem jelentőség nélkül való, mert a felelettől, melyet arra adunk, fog függeni mindenekelőtt az is, hogy vajjon a 68. §-ban az önálló vámterületi állapotnak csupán eventualitása van-e benne, vagy pedig maga a tényleges jog is. Vajjon az önálló rendelkezés joga egy további feltétel bekövetkeztétől van-e függővé téve, t. i. az egyezkedések nem sikerülésétől, vagy pedig önmagában álló jog? Eredeti, az állam souverainitását önként, önmagától megillető attributum-e, vagy pedig csak származtatott, közvetett?

Úgy tetszik nekünk, hogy az eddigi magyarázatok a kérdés ezen ágára nem fektettek kellő súlyt, vagy legalább is lényegesen hozzájárultak annak elhomályosításához abban az irányban, mintha Magyarország autonom gazdasági joga egy nyugvó jog lett volna, melynek feléledése csak a két állam közti egyezkedések meg-hiúsulásának constataciójától számítandó. Csak ez a felfogás szülhette az 1898. évi I. t.-cikket, mely midőn proclamálja a vámterületi önállóság jogi állapotának előállítását, ezzel inkább gyengíti, semmint gyarapítja ezen sarkalatos államjog és az 1867-iki alkotások erejét.

Világos ugyanis, hogy az egyezkedések megkísérlése, meg-hiúsulása vagy ilyen-amolyan irányban folytatása teljesen irrelevans magára a jog lényegére nézve, melynek nem ismerhetjük el más határát, mint azt, a mely a szerződés által lekötött souverain állami akarat önkorlátozásán alapszik. Különben nyilvánvalólag nem volna igaza Deák Ferencznek a törvény olyatén interpretálásában, hogy a két ország egyezkedése szabad egyezkedés, melyet szabad ország köt szabad országgal, vagy a mint a 61. §. mondja, „két, egymástól jogilag független ország“ köt egymással. De ha így áll a dolog, akkor azt sem lehet tagadni, hogy a törvény a szövetség megkötésére nem állít fel semminemű jogkényszert, s akár megkíséreltetett előzetesen az alkudozás, akár nem, a helyzet jogilag nem lehet más, mint mindannyiszor a tíz évről tíz évre kötött szerződések lejárta pillanatában, s Magyarország önálló és szabad elhatározásának jogán mitsem változtatna

az sem, ha, tegyük föl, meg sem kísérelné az egyezkedést, mert hiszen, ha az egyezkedési akarat hiányzik, ezzel elesett a szerződés létrejuthatásának leglényegesebb jogi momentuma.

Következésképp a vámszövetségnek nincs más kriteriuma, mint akármilyen vámszerződésnek. Tartalma lehet messzebb menő, a rendezendő kérdések nagyobb körét felölelő, de a jogi forma egy és ugyanaz: a szabad egyezkedés formája. Viszont ebből szorosan folyik az is, hogy közös és önálló vámterület egymást nem kizáró fogalmak, sőt a közös vámterület fogalmában szűkséggéppen benne van az önálló vámterület fogalma is, mert közös csak az lehet, a mire a közösség minden tényező elemének ugyanazon befolyási köre van, s ha áll az, a mint kimutattuk, hogy a vámszövetség tiszta szerződéses viszony, úgy ezen szerződés jogalanyainak szabad cselekvőképessége, teljes és souverain államisága sértetlennek tételezendő fel minden irányban.

*

A közös vámterület elve. Az 1878: XV. törvénycz. 1. §-a első pontja úgy írja körül a közös vámterület jogi keretét, hogy mindkét fél államterülete a szövetség értelmében egy vámterületet képez, melyet közös vámhatár vesz körül és összes további rendelkezésében fentartja a két állam egyforma jogosultságát mindazokra vonatkozólag, melyek e vámterületet akár részben, akár egészben illetik.

Ugyanazon törvény 4. §-a világosan utasítja a két kormányt arra, hogy a fennálló vámkülzetek megszüntetése és megszüntetésük időpontja és módozatai, valamint a közös vám- és kereskedelmi területbe olvasztása iránt, egymás közt megállapodják és a két törvényhozó testület elé megfelelő javaslatokat terjeszszzen.

Kérdés azonban, hogy vajjon osztrák területen fekvő vámkülzet megszüntetése iránt, mint 1879-ig volt Brody vagy Istria, ugyanazon mértékben illetheti-e a törvényhozási intézkedés joga a magyar — és megfordítva, magyar területen fekvő vámkülzet megszüntetésénél az osztrák törvényhozást? Ez nyilván lehetetlen, de nem is szükséges, azért a legislatív gyakorlat úgy oldotta meg e kérdést, hogy p. o. Brody vámkülzete megszüntetésénél a magyar törvény csak elvben mondja ki a vámkülzet megszüntetését, a végrehajtás részleteit ellenben külön osztrák törvénynek hagyta fenn.

*

A vámbevétel minden körülmények közt a közösügyi költségek fedezésére fordítandó-e? Ez tűnnék ki az 1867. XII:64. §-ából. De mivel ugyanott kétségkívül fön­n van tartva Magyarország gazdasági önrendelkezése is, nyilvánvalóan nem annyi ez, mintha Magyarország vámbevételei minden körülmények közt a dualismus fennállása alatt a közösügyi költségekre volnának fordítandók. Ép ennek hangsúlyozására ajánlta 1878. május 22-én Bánhidy Béla a quota-törvénybe azon dispositio fölvételét, hogy a vámbevétel, a vám- és kereskedelmi szövetség tartama alatt közös bevételnek jelentetik ki. Széll Kálmán, habár a módosítást nem fogadta is el, de elvéhez hozzájárult s hivatkozott a pénzügyi bizottság módosítására, mely e helyett: „az 1867:XII. t.-cz. 64. §. által közös bevételnek kijelentett vámjövedék” — ezt tétette: „az 1867:XII. t.-cz. 64. §-nál fogva a vám- és kereskedelmi szerződés tartama alatt közös bevételnek kijelentett vámjövedék”.

Várnai Sándor.

I R O D A L O M.

Corpus juris Hungarici.

A jogász, a politikus nagyszabású hézagpótló munkát talált a „Millenniumi Törvénytárban“ mely a Franklin-Társulat kiadásában 20 kötetre tervezve, három évvel ezelőtt indult meg s már rövid idő alatt teljes befejezést fog nyerni. Ez az első egységes kiadása Magyarország összes törvényeinek a legrégibb évektől a mai napig s így tulajdonkép a magyar törvényhozás történetének adja hű és teljes képét.

Újabb törvényeink különösen sokféle kiadást értek már, de ezekben az egyes törvények közt semmi más nincs, mint időbeli összefüggés; ez az első összeállítás, mely a törvényalkotás munkáját szerves egészében fogja fel, nyomon kíséri annak szellemét, a törvényhozói akarat folytonosságát, pragmatikai egymásutánját nyújtja az államélet egyes ágai szabályozásának, vagyis röviden szólva az egymást követő törvények khronologiai sorrendjét kiegészíti ma már hatályon kívül helyezett, elévült törvényezikkel is, reámutat azok módosításaira, előzményeire, kifejti azok különböző vonatkozásait más jogforrásokhoz s ekkép valóságos monografiáját adja egyes törvényeinknek, a mi a kutatás szempontjából megbecsülhetetlen előny.

Kétségekivül nagy conceptio egy ily törvénytár létesítése s alkalmas arra, hogy minden más hasonló vállalatot kiszorítson. Ha meggondoljuk, hogy képzett, sőt országos hírű jogász politikusokat hallottunk a képviselőházban törvényszakaszokkal argumentálni, a melyeket a büntetőtörvénykönyv rég hatályon kívül helyezett, sőt 1848-diki alaptörvényekre hivatkozni, melyeket a 1867-diki törvények lényegesen módosítottak, úgy értéke szerint

becsülhetjük fel azt a fáradságos kritikai munkát melyet a szerkesztő, jogirodalmunk nagy érdemeket szerzett munkása, dr. Márkus Dezső végzett a különböző törvények egybevetésével és kritikai jegyzetekkel való ellátásával. Törvényalkotásunk egész methodusa, mint tudjuk, sokban eltér más államok törvényhozási procedurájától. Alkotmányunk egész fejlődése kizárta azt, hogy állami szervezkedésünk alapvető törvényei egy testté foglalva önálló egészként foglaljanak helyet jogalkotásunk rendszerében. Az egységesség ezen hiánya teszi oly nehézé nálunk az eligazodást a paragrafusok labirinthjaiban s oly hálássá a kommentár-írók munkáját. Mindazt, a mit a jogirodalom e téren magyarázólag végzett, jóformán feleslegessé teszi a Márkus-féle törvénykiadás, mely a jogi hermeneutika és exegetika teljes apparatusával lép fel s hitelesség és megbízhatóság tekintetében minden aggályon felül áll.

Ha vannak is itt-ott hibái, ezek nem a szerkesztés, de a technikai kivitel hibái. Ennek vagyunk hajlandók tulajdonítani p. o. több helyt a jegyzeteknek hibás számozását, mely könnyen értelemzavarólag hathat, többek közt a jövedelemadóról szóló 1868: XXVI. t.-cz.-nél, a hol a cím után rakott harmadik jegyzetszám (4) el kell, hogy essék s a 2-dik §. d) pontja után kell tétetnie, s ugyanezen §. e) pontjára vonatkozó 6. és 7. s a következő §. e) pontjához tett 8 számozás, 5 és 6 illetőleg 7 számmal kell, hogy fölcseréltessék, hogy az aláírt jegyzetekkel összevágjon, a 8. szám pedig a 3. §. c) pontja alá tartozik, a hol most nem áll jegyzetre utaló szám. Hibás az 1868-iki törvények 480. lapja 1. jegyzetében is, hogy az 1868: XLI. t.-czikket az 1890: V. t.-czikk helyezte hatályon kívül, e helyett: VI.

Az 1875. évi törvények 81-dik lapján is hibásan áll a lap élén: „1875: XXVII. t.-cz. a bor- és húsfogyasztási adóról“ holott „1875: XXVIII. t.-cz.“ kellene, hogy álljon. Ezek oly apró dolgok, melyek csak sajtóhibaszámba vehetők, de alkalmasok a megtévesztésre mégis és mivel hibaigazításokat nem látunk az egyes kötetekhez csatolva, igen czélszerű lesz a munka teljes befejezése után egy általános mutatóját adni az erratáknak. Már a szerkesztésbe is belevág azonban, hogy a gondos és éberszemű szerkesztő nem tartotta szükségesnek az ily címeknek, mint pl. 1879: XXXIII. t.-cz., az 1873. évi IX. t.-cz. 15. és 16. §§-ainak módosításáról — vagy „1882. évi

VIII. t.-cz., az 1871. évi XLII. t.-cz. 9. §-ának magyarázatáról“ — „1882: XXIX. t.-cz., az 1881. évi XLI. t.-cz. pótlásáról“ stb. — a mit a helyes törvényhozási technika szempontjából sem tartunk elfogadhatónak — felvilágosítóbb körülírását. Amaz ugyanis az illetékek fizetése elmulasztása után járó késedelmi-kamatokról szól, emezek pedig a Sugárút létesítése céljából kisajátított területen emelendő épületek adókedvezménye föltételeiről, illetőleg az ármentesített területek részére biztosított rendelkezések érvényesítése módjáról. De a ki nem ismeri a tárgyat, a melyről szó van a felhívott törvényekben, arra nézve az ily törvényczimek teljességgel tájékozatlanok. Ha már a szerkesztő nem tartotta is megengedhetőnek a törvények hivatalos czíme helyesbítését, de mindenesetre legalább az indexben tanácsos lett volna az ily általános czímek tartalmára is rámutatni egy-egy rövid paraphrasissal.

Épen ezen szempontból tartjuk mulasztásnak azokkal szemben, kik nemcsak a gyakorlati szükség, hanem a tudományos vizsgálódás céljai érdekében is igénybe kívánják venni a Törvénytár útmutatását, hogy az 1848-diki törvényeknek a népképviseleti alapon nyugvó parlamentáris intézmények kereteit szabályozó rendelkezései kommentárjánál a jelenleg érvényes házszabályok analog vagy pótló rendelkezéseire való utalás mellett a régi házszabályok egész figyelmen kívül hagyatnak, holott azoknak sok tekintetben eltérő intézkedései az összehasonlításra bő és tanulságos anyagot nyújtanak s megvilágítják parlamentarismusunk tételes jogszabályainak fejlődését és hézagait.

Ime csak egynéhány a szembeötlőbb apróbb hibákból, melyekre felületes lapozgatás után bukkanunk. Fájdalom. ebből következtetni lehet a nagy sorozat húsz kötetében rejtve maradt hasonló hibák nagy tömegére is, melyeket csak az idő és használat fog kimutatni. De épen azért, mert lehetőleg makula nélkül valónak óhajtanók törvényeink e nagybecsű *végleges* kiadását, szeretnők lelkére kötni az áldozatra kész kiadó *czégnek*, hogy egy utolsó zárókötetben foglalja össze még egyszer az összes paralipomenákat és egy gondos, szakszerű, általános revizio minden eredményét.

Hogy ezt a fáradságot megérdemli a monumentális mű, a felől nem lehet kétség, ha tekintetbe vesszük nagy arányait; melyeknél fogva valóban alkalmas lesz arra, hogy a magyar jog

történelmi és közhasználati lexiconját képezze. Felőleli ugyanis a mű Erdély külön törvényhozását is, mely ez alkalomból először kerül a maga teljességében a magyar közönség kezébe. A mellett gond fordítottat az 1868 óta alkotott horvát-szlavon autonom törvényekre, melyek eddigelé úgyszólván teljesen ismeretlenek a magyar jogászközönség előtt. Az 1832-ig alkotott törvényeknek hiteles latin szövege mellé eredeti magyar fordítás van csatolva és ezen köz- és magánjogunk szempontjából oly nagyfontosságú régi törvényeinkhez is egészen a jelenkorig terjedő utalások fűzvék, úgy, hogy itt is minden egyes jogintézményünknek történelmi fejlődése első pillanatra felismerhető, áttekinthető és a legkisebb fáradság nélkül a mai napig levezethető. Említsük még meg, hogy a Corpus Jurisban foglalt latin nyelvű törvények fordítását is kiválóan hivatott szakférfiak végezték és pedig: az Árpád-kori törvényeket Nagy Gyula orsz. levéltárnok: a Róbert Károlytól III. Ferdinándig alkotott törvényeket, valamint a Verbőczy Hármaskönyvét, továbbá Erdély külön törvényeit Óváry Kelemen és Kolosváry Sándor egyetemi tanárok: az I. Lipóttól I. Ferenczig (1830) alkotottakat pedig Tóth Lőrincz nyug. curiai tanácselnök és Csiky Kálmán m. egyetemi tanár fordították. V.

Bismarck social-politikája.¹

A porosz történetet ismerő alig fog csodálkozni azon, hogy Porosz-Németország az imperialistikus social-politika classikus kísérletező terévé vált. Mert Poroszországban, „az iskolák és kaszárnyák“, a technikailag legtökéletesebb hivatalnokság és az állami gyámkodás hazájában, hol a korona az összes államéletben a legnagyobb jelentőségű tényezőnek mutatkozott, ezen országban valójában nagyon könnyen fölmerülhetett azon gondolat, hogy a koronának, hatalmas közgazgatási organumai segítségével, sikerülhet a socialis nehézségeket, legalább egyelőre, legyűrni. Azon államférfiú, ki ezen eszmét gyakorlatilag megvalósítani megkísérlé, Bismarck vala. Ellentétben D'Izraelivel és Napoleon Lajossal, kész socialista programja nem volt akkor, midőn (1862-ben) Poroszország vezető ministere lett. De ezen pilla-

¹ Die imperialistische Socialpolitik. D'Izraeli, Napoleon III., Bismarck. Eine Skizze von Georg Adler. Tübingen. 1897.

nattól kezdve szüntelenül arra gondolt, vajjon mi a feladata a kormánynak az épen akkor jelentkező munkáskérdést illetőleg. Föltétlenül meg lehetünk arról győződve, hogy Bismarck social-politikai tevékenységében is azon alapelv érvényesült, mely a birodalmi cancellár összes nyilvános működését általán jellemezte: „Reám nézve mindig csak egy delejtű létezett; előttem csak egyetlen sarkcsillag lebegett útmutató gyanánt: a *salus publica*“. Viszonyai megengedték, hogy ekként cselekedjék is; mert ellentétben a munkások helyzetén szintén javítani akaró *D'Israeli*-vel és *III. Napoleon*nal, neki nem kellett kalandos eszközökhöz fordulnia, hogy hatalomra jusson és nem kellett engedményeket tennie, hogy személyiségének biztosítsa a kormányzást. Jóllehet egész politikájában, nem is tekintve ennek nagyságát, bizonyos bevégezethez, sőt összhang rejlik, mégis nem szabad felednünk, hogy Bismarck sokkal inkább realpolitikus volt a szó legszorosabb értelmében, semhogy személyre ne vette volna folyton a közvetlen politikai célokat is, tehát a kormánynak, a párt prestige-ének erősítését és az ellentétes pártcsoportok gyengítését. Ekként Bismarckot social-politikai tevékenységének megindítására több tényező sarkalta: a *laissez-faire* tehetetlenségét éles szemmel csakhamar belátta, épen úgy mint azt, hogy a munkások socialis helyzetén sürgősen javítani kell. Arra, hogy az állami közbelépés, ha ügyesen és előrelátóan intézik, nem okoz zavart, megtanítá őt Napoleon Lajos social-politikájának vizsgálata, melyet mint porosz követ Párisban, közvetlenül a forrásnál, tanulmányozhatott; végtére épen akkor Poroszországban kiválóan a haladópárttal kellett küzöldnie, mely a gazdasági politika terén, részint a bourgeoisie érdekeinek kedvéért, részint a doctrinär elvakultság miatt, a merev Manchester-elméletnek hódolt és a munkás-osztályt a capitalismus pusztaságában segélytelenül hagyta.

Ha mindennek daczára 1866-ig Bismarck e téren positiv reformokat meg nem indított, ennek, Adler szerint, több oka volt. Az első ok államférfiúi előrelátásában és óvatosságában rejlett: egy oly területre ugyanis, melyet nem ismert, ha békasszin (mocsári szalonka) vadászaton volt — mint maga mondani szokta — csak akkor lépett, ha előbb a talajt pontosan sondirozta. Azután nem is volt neki akkor alkalmas tanácsadója, úgy, hogy ezen korszak csekély social-politikai műveltsége miatt kényszerítve érzé magát az állami ministeriumban majd a rokkant munkások nyugdíjpénztárainak állami segélyezését indítványozni a Napoleon-féle minta szerint, majd pedig arra gondolt,

hogy a termelő-szövetkezetek alapítását kellene megvalósítani a Lassale-féle tervek szerint.

De mindaz, mit Bismarck e téren kigondolt és tervezett, a leg-
 élenkebb ellenállásra talált, mivel a burokratikus gépezetben ural-
 kodó hagyományos sablonokkal ellenkeztek. Megszoktuk Bismarck-
 ban a mindenható ministert látni és alig vagyunk képesek felfogni,
 hogy a burokrácia, a helyett, hogy támogatta volna Bismarckot,
 csak akadályokat gördített eléje a social-politika terén. És mégis így
 volt. Ezen ellenállás élén állott *Itzenplitz* gróf, kereskedelemügyi
 minister, tehát épen azon ember, kinek ressortja lett volna leginkább
 hivatta arra, hogy a tervezett social-politikát előmozdítsa. Midőn
 Bismarck a rokkantakat, elaggottakat segélyező pénztárak föllállítását
 sürgeti, azt felelik neki: Azok nem sikerülnének, mert nincs biztos
 alapok: midőn azt tanácsolja, hogy a meglévő munkás-szövetkezeteket
 kell megrendelések nyújtásával támogatni: akkor azt vetik ellene, hogy
 ezen esetben túlságosan sokan fordulnának az államhoz; ha pedig
 alkalmas tanácsokat kér az iránt, vajjon tulajdonképen mit tehet az
 állam a munkásokért, akkor egyszerűen azt mondják neki: minden
 állami beavatkozás veszélyes; mikor végre kijelenti Bismarck, hogy
 a munkások productív associatióit támogatni óhajtja: a kereskedelmi
 minister hivatalosan örültségnek jelenti ki annak hívét, hogy „az
 állam a közigazgatás valamely törvényszerű intézkedésével vagy ren-
 deletével megszüntetheti a nyomorúságos állapotokat, melyek szorosan
 összefüggenek általán a munka föltételeivel és a szegény és gazdag
 között, a világrendben gyökerező különbséggel“. Sőt annyira elfajzott
 a Manchester-féle insubordináció, hogy egy ügyben Bismarck 17 sürgető
 megkeresvényét felelet nélkül hagyni merészelte: „azt reményelték
 ugyanis — mint Poschinger mondja — hogy a kiméletlen ad acta tevés-
 sel a kellemetlen tervkovácsot kifáraszthatják“. — Később mégis sikerül
 Bismarcknak *Itzenplitz* grófot arra kényszerítenie, hogy egy bizottságot
 hívjon össze, mely a munkásosztályok javára positiv terveket dolgozna
 ki. Bismarck sürgősen kéri a grófot, hogy e bizottságba különböző
 irányú tudósokat és értelmes munkásokat is hívjon meg és ime *Itzen-
 plitz* a tanácskozáásra egyetlen tudóst hív csak meg, de egyetlen mun-
 kást sem; ezek helyett azonban meghívja *Stumm* és *Liebermann*
Bénjámint ipartanácsosokat. — Nagyon természetes, hogy e bizottság
 nem sietett a socialis kérdés „megoldásával“ és az egész ügy — mint
Poschinger krónikája mondja — a homokszivatagba vészett. Ily dolgok
 láttára jogosan jegyezte meg ekkor Bismarck: „Csak az ügyvitelbe

való mélyebb bepillantás után láthatjuk a frictió¹ azon nagyságát, melyet előbb le kell küzdeni, hogy a megmaradt erő fölszabaduljon és practikusán érvényesüljön.“ Majd így duzzog: „A ressort-particularismuson megy minden tönkre; mert úgy dolgozik ez, mint nyolez malomkő egymás ellen; mi vagyok én mint minsterelnök? Egy ornamentalis tag.“ És a hivatalnokok ezen ellenállása lenyúlik a referendariusok- és csendőrökig is. Ez korántsem tréfa; biztosít bennünket Adler. Bizonyítékul szolgálhat a következő történet, mely a végtelenül kiesinyek forradalmát a lángeszű reformátorral szemben gyönyörűen jellemzi. A waldenburgi területben 11 takácsot, kik a királynál gyárosaikát bepanaszolták, az 1864. évben ez utóbbiak elbocsátották. Bismarck, ki e takácsok részére kihallgatást eszközölt ki a királynál, nyomban 120 tallért küldött az illetékes tartományi tanácshoz a kenyér nélkül szűkölködő munkások közt leendő kiosztás végett.

A további fejleményeket élénken megvilágosítja Bismarcknak Eulenberg gr. belügyministerhez intézett következő levele:

„A tartományi tanács hivatalának mostani ellátója, Böhm, kormány-referendarius, a helyett, hogy teljesítette volna a mivel meg volt bízva és sürgősen kiosztotta volna a segélyt: — e helyett jelenésében nemcsak azt adja elő, hogy illetén gyámolítást egyáltalán helytelenít, hanem fölhasználja egyszersmind az alkalmat a takácsok bérviszonyainak megvizsgálására, a mire pedig megbízatást és fölhatalmazást nem kapott. És ebben is, úgy látom, egyoldalulág járt el, a mennyiben mindkét fél meghallgatása helyett, kizárólag a gyártulajdonosnak kihallgatására szorítkozott és e célból a Giersdorfban székelő és azért teljesen alig pártatlan csendőrséget használta föl. Eljárásában olyannyira elragadtatja magát, hogy hivatalos jelentésében a munkásoknak a kormánypárttól való felizgatásáról beszél. A hivatalos közegeknek ilyen magatartása ellenkezik a folyó hó 12-én kiadott legfelsőbb rendelet célzataival, mely a tényállás pártatlan földerítését parancsolja meg. Egyébként azon határozottságból, melylyel nevezett Böhm referendarius egyoldalú felfogását a legfelsőbb állami hatóságokkal szemben képviseli, azon következtetést vagyok hajlandó levonni, hogy hiányzik nála az ítélés azon érettsége és a magasabb rendeletek iránt való azon

¹ Katonai műszó. Azon viszonyok hatását jelenti, melyek a hadműveleti intézkedések és rendeletek teljesítését késleltetik vagy megakadályozzák.

engedelmesség, melyek a tartományi tanács hivatalának önálló vezetéséhez szükségesek. Ezen okok alapján kérem kell Excellenciát az iránt: sziveskedjék meggondolni, vajjon a folyó hó 12-én kelt rendeletnek a legfelsőbb szándék szerint való végrehajtása nem teszi-e szükségessé nevezett Böhm kormány-referendarius viszzaszahívását. Ép úgy föltehető, hogy a teljes pártatlanság jellegével a Wüstegiersdorfbán állomásozó csendőrség jelentései sem bírnak.“

Bismarck egyébiránt ekkor megkísérlé az elbocsátott takácsokból egy termelő-szövetkezetet létrehozni, de kísérlete kudarczot vallott, annak daczára, hogy a királyi pénztár is gyámolítá és a felügyeletet Olearius tartományi tanácsos gyakorlá.

Ekként az első nagyobb szabású socialis cselekvésre csak 1866-ban jutott a sor: az általános, egyenlő, direct választói jog megadására. Bismarckot ezen tette mi sem kényszeríté; nem volt valamely olyan hatalmas áramlat, melynek engednie kellett volna. Sőt 1848-ban határozottan ellene volt: embercsontok és hústömegek fontjai — mondá akkor — nem jogosítanak föl a választói jogra. A radicalis választási törvényre tehát „önszántából határozta el magát, mert politikai céljaira abból nagy eredményt remélt. Bismarcknak ugyanis sajtósága volt, hogy a valójában veszélyes eszközt is megragadta, ha legközelebbi célját ezzel elérni remélhette; érzé magában az erőt, hogy a veszély fölött, melyet fölidézt, uralkodni fog“ — így beszél a Bismarck-aera egyik ismert parlamenti alakja, von Unruh, följegyzéseiben (Poschinger közlése szerint). Tényleg többféle hatása volt e socialis ténynek: a nép választási jogosultsága egy csapásra sok réteget nyert meg az államnak és hatásos sakkhúzás volt a particularismus ellen; a politikából eddig kizárt munkás-osztály kezébe hatalmas fegyvert adtak ezzel és előre lehetett látni, hogy e fegyvert a munkás-osztály első sorban a nagyvárcsok ellenzéki bourgeoisie ellen fogja fordítani.

Bármi volt legyen is subjectiv oka e realis politikának, annyi bizonyos, hogy objective a legnagyobb hasznót húzta belőle a nép, „das Volk in Kitteln und Kappen“, mely ezentúl a nyilvános életben hatalmasan érvényesítheté szavazatát. 1869-ben következett a második tett, az egyesülési szabadság megadása. Ezek azonban csak a socialis kifejlődés akadályait hárították el, de a munkás-osztály létért való küzdelmeinek enyhítésére positív szervezeteket nem alkotának; már pedig, hogy ilyenekre csakugyan szükség van, azt Bismarck ösztönszerűen belátta. Mivel

pedig a bürokratiától tanácsokat hiába várt, nem maradt más hátra, mint az, hogy maga tanulmányozza a socialis kérdést. Figyelemmel kísérte a munkás-párt fejlődését és a hetvenes években nagy lendületbe jutott „cathedersocialistikus“ mozgalmat, melynek akkor még sajátos eszméi voltak. A fölmerült tanok egyikéhez sem csatlakozott, hanem a nyert anyagot saját különleges szempontjából tanulmányozta és mérlegelte. Elvileg abban állapodott meg, hogy az államsegély azon nemét, melyet a cathedersocialisták és a socialdemokraták egyidejűleg hangoztattak, a tulajdonképeni „munkásvédelmet“ nem fogadja el. Ezen állásfoglalásának oka egyrészt azon alapszabályban rejlett, hogy az iparosnak saját házában úrnak kell lennie és az üzletet egészen saját belátása szerint kell berendeznie. Másrészt Bismarck szilárdan ragaszkodott azon, a practikusoktól gyakran hallani megszokott nézethez, hogy a törvénytől maximális munkaidő, a vasárnapi munkaszünet, továbbá a női és gyermeki munka korlátozása a gyáros nyereségét tetemesen apasztaná és egyidejűleg a munkás bérjövödelmét is csökkentené, sőt talán a munkás alkalmazását is általában kérdésessé tenni.

Egyébként Bismarck azt hitte, hogy e tekintetben a munkásoknak csak localis okaik lehetnek a sérelemre és éppen ezért annál kevésbbé tartotta jogosultnak az állami közbelépést.

A modern proletárok tulajdonképeni szerencsétlenségét létük bizonytalanságában látta. „Mert — így vélekedett — a munkás nem biztos arról, hogy lesz mindig munkája; nem biztos arról sem, hogy mindig egészséges marad és előre látja, hogy idővel öreggé és a munkára képtelenné válik. Ha pedig hosszas betegség miatt elszegényedik, saját erejével ezen helyzetéből épenséggel nem segítheti ki magát és vele szemben a társadalom eddigelé a közönséges szegényápoláson kívül semmiféle más kötelezettséget nem ismert, bármilyen híven és szorgalmasan töltötte is el azelőtt idejét a dolgozásban a munkás“. Azért hangzott ekként Bismarck programja: Gondoskodás a munkásról, ha beteg, öreg vagy rokkant lesz; gondoskodás munkaadásról, ha a munkásnak nincs munkája. Az első követelést akként vélte megvalósíthatni, hogy a munkások milliói az államilag szervezett pénztáraknál a betegség, baleset, rokkantság és az elöregedés közgazdasági következményeivel szemben biztosítva legyenek; a szükséges költségeket részint maguk a munkások, részint a vállalattulajdonosok, részint az állam teremtené elő, mely utóbbit hatalmas és gazdag segélyadásra kellene képessé tenni a dohány-

egyedáruság és jövedelmező iltalfogyasztási adók behozatalával. A második követelményt „a munkára való jog” elvének elismerésével óhajtott elérni, melyet practikusan lehetne megvalósítani és valósággá tenni a közgazdasági válságok és az ezekkel összefüggő munkahiány idejében közköltiségeken eszközözlendő czélszerű munkálatok, csatorna- és útépítések eszközzésével.

Bismarcknak véleménye szerint mindezekre a kötelezettség az állam és a társadalom lényegében gyökerül. Csak egyszerűen azt kell kérdezni: mily czélokat képes az egyes elérni, miket a község és miket az állam. A tanulmányozásból kitűnik, hogy maga az állam egyedül is képes segélytelen polgáraitól elégségesen gondoskodni és azért ezt kötelessége is megtenni minden államnak, és nagyon természetes, hogy kétszeresen kötelessége a keresztény államnak. És így — mint Bismarck kijelentette — kötelességünk, hogy az állam részére a receptbe egy-két csöpp socialis olajat vegyítsünk. („... dem Staate ein paar Tropfen socialen Oeles im Recepte beizusetzen.“) De legkevésbbé hitte Bismarck azt, mit rendesen a socialis tervkovácsok hinni szoktak, hogy t. i. az általa tervezett reformokkal a socialis kérdés már megoldatik. Ellenkezőleg úgy vélekedett, hogy e megoldást még gyermekeink és unokáink sem fogják tisztázni. „Általán egyetlen” politikai kérdés sem éri el a teljes mathematicai befejezést olyképen, a hogyan bilanzokat lehet fölállítani a számadó-könyvekből; a politikai kérdések föltűnnek, meg van a maguk ideje, majd végre eltűnnek a történet más kérdései között. Ez az organikus fejlődés útja.“

A munkások állami gondozásának szükségességéről alkotott felfogásával Bismarck összekapcsolta a socialdemokratia kifejlődése folytán benne hovatovább meggyökeresedett azon meggyőződését, hogy e párt a legnagyobb mértékben veszélyes az államra nézve, és ha további fejlődését meg nem akadályozzák, előbb vagy utóbb véres socialis catastrophát fog előidézni. Maga Bismarck elismerte, hogy ezen nézete „azon pillanattól fogva támadt benne, midőn az összegyűlt birodalmi gyűlésen Bebel, vagy Liebknecht — egyik e kettő közül — pathetikus fegyverreszólításban a franczia communet, mint a politikai berendezkedések mintaképét állította föl és magát nyíltan ezen gyilkosok és gyújtogatók evangéliuma hívének vallotta. E pillanattól kezdve a socialdemokratikus elemekben ellenséget láttam, a kivel szemben az államnak és a társadalomnak élet-halálra védekeznie kell. Lassale is e nyomorúságos epigonoknak, kik most vele büszkélkednek, bizonyára fülökbe dörögte volna a quos ego-t; lenéző.

gúnynyal tekintett volna rájuk és bizonyára gondoskodott volna arról, hogy nevével vissza ne éljenek."

És mivel Bismarck a socialdemokraták sikereit abban látta, hogy az állam az alsóbb osztályokról való gondoskodásban úrt hagyott hátra, melyet az agitátorok, belekotnyeleskedvén az állam mesterségébe, kitöltöttek: már ezen reálpolitikai szempont miatt is megkövetelte a socialis reform szükségességét. Hogy pedig a socialdemokrata-izgatók nem jó szándékú kritikáját és versenyzését háttérbe szorítsa, oly drákói törvény meghozatalára törekedett, mely ezen pártot száműzze, tüzzel-vassal kiirtsa. Ily módon reményelte, hogy „a munkások többségét kibékíti a fennálló állami renddel és a munkások, nemkülönben a munkaadók érdekeit ismét összhangzásba hozza."

Bismarck socialis programmja, az általános alapvonalakban nyilvánvalóan megegyezik Napoleon Lajoséval, mert mindkettőt a következő alapelvvel jellemzik: általános szavazati jog, egyesülési szabadság, a munkások biztosítása, a munkahiány leküzdése, semmiféle munkásvédelem, a forradalmi munkásizgatás elnyomtatása. De mily nagy a különbség ezen elvek practikus kezelésében és megvalósításában! Napoleon is kijeleltette egyik hivatalos proclamációjában: „Elégséges segély a balesetek és betegségek alkalmával a munkaképesség idejében és szerény megélhetés, ha a nyugalom bekövetkezik, — ezt akarja a kormány számotokra, munkások; és ezt idővel, a békével és ti segésetekkel meg is fogja teremteni néktek!" De mennyire nyomorúságos az, a mit Napoleon a segítő-pénztárak támogatásának módjával tényleg elért, ahhoz képest, a mit Bismarck alkotott! A német munkásbiztosítás, mely 1881-ben királyi üzenettel kihirdettetvén, 1889-ig befejezve lön, egy nagyszerű, sőt a világtörténelemben páratlanul álló, szervező alkotás. Mily hatalmasok az elért eredmények, azt megmutatják a következő számok.

Németországban biztosítottatott ugyanis betegség ellen 8, öregség és rokkantság ellen 11 és fél-, baleset ellen 18 millió munkás. Azon összeg pedig, mely a munkásokat a biztosítás folytán jogilag megillette, évenként kerek 200 millió márkára rúgott és e szám nem sokára további emelkedést fog mutatni. A munkahiány megszüntetésére azonban Bismarck mitsem tett; ez, nemkülönben azon körülmény, hogy a munkásvédelmet tovább nem fejleszté, bizonyára sajnálatos és social-politikájában valóban hézagot képez. Természetes, hogy Bismarck social-politikájában a legnagyobb hiba a socialdemokraták ellen hozott kivételes törvény, mely szigorúsága daczára hatástalan maradt

és a politikai erkölcsnek ártott. E tekintetben a következő kormányzat a munkásvédelem továbbfejlesztésével és a socialisták ellen hozott törvény megszüntetésével nagy érdemet szerzett. Így a Bismarck-féle social-politika nyilvánvaló hibái megszüntetve lettek, a benne rejlő nagy alkotások pedig fennmaradtak, . . . monumentum aere perennius.

Befejezésül a következő reflexiókat füzi fejtegetéseéhez Adler: A jelenkor imperialistikus social-politikáját többször összehasonlították a hanyatló római birodalom caesarismusának politikájával. És valamint az antik világ decadentiájának tekintik általán a „panem et circenses“ jelszavat, úgy az imperialistikus eszmékör modern képviselőinek social-reformjában is az újabb cultura hanyatlásának jelét látják. De e párhuzam nem találó. Mert az ókor caesaristikus politikája egy fővárosi csöcseléket etetésében, mulattatásában és kitartásában állott, mely csöcselékek az imperium romanum hatalmi eszközeit és segélyforrásait egy munkátlan, ledér élet folytatására használta föl; míg az újabb kor vázolt social-politikája lényegében arra törekedett, hogy munkát adjon a dolgozni akaróknak, hogy megkönnyítse a keservesen dolgozók helyzetét és hogy a tevékenyeket az elpusztulástól megmentse; e rendszer mellett csak a munkára képtelen nyer tápláltatást. Proudhon egy ízben igen szépen jellemezte e különbséget, irván a következőket: „A caesarismus a rómaiaknál akkor vált lehetségessé, midőn a plebsnek a patriciatust fölött való győzelme czéljából a világ meghódítását tűzte ki. Ekkor a caesar veteránusait megjutalmazhatta külföldi javadalmakkal, praetorianusait a meghódított tartományok adóival fizethette és a csöcseléket táplálhatta a külföld jövedelmeiből. Sicilia és Aegyptom gabonát, Görögország művészeket, Ázsia aranyat, illatszereket, szeretőket, a barbárok gladiatorokat szállítottak a caesarismus számára. A nemzetek kizsákmányolásának az volt a czélja, hogy a római plebsnek, e léha, vad és undok tömegnek szükségleteit kielégítse és a császár helyzetét biztosítsa.“

„Napjainkban egészen másról van szó. A külföldről manapság egy garast sem hozhatunk. Most már nem az a czél, hogy a tömeget a legyőzött nemzetek rablott kincseivel mulattassuk, hanem arról van szó, hogy őket saját jövedelmeikből élni hagyjuk, szóval hogy őket *dolgozni* engedjük.“ Íme, erre törekszik a modern imperial-socialismus összes fölsorolt eszközeivel. Hogy ez neki bizonyos mértékig sikerült is, azt kétségbe alig vonhatjuk. Teljes jelentőségének megértése és méltánylása czéljából tudnunk kell azonban, hogy a bourgeoisienek és

a bürokratának a föltörekvő iparos munkás-osztálylyal és ennek social-politikai törekvéseivel szemben az elmúlt korszakokban táplált ellenállása oly nagy volt, hogy még legtörvényszerűbb mozgalmait sem engedte meg és annál kevésbbé gondolt arra, hogy a munkás-osztályt a politikai hatalomban részesíteni, vagy plane ezen osztály előnyére socialis intézményeket szervezni kellene. Ezen ellenállás megdöntetett az imperial-socialismus segélyével, mely a munkások gyámolításának tényezőjeként mutatkozott, mindenütt nekik kedvező választói jogot léptetett életbe, a közgazdasági küzdelemben az önsegély jogát biztosította számukra, s ezeken fölül még positiv intézkedéseket is tön, hogy életküzdemeiket megkönnyitse: míg a vezérlő egyének socialistikus törekvése nélkül az állami tekintély és az államhatalom roppant súlya a föltörekvő munkásmozgalmat elnyomta volna.

Azt állítani, hogy ezen államférfiak, kik a jelzett politikát megindíták, e tekintetben önzetlenül cselekedtek: — naiv lélektanra mutatna. Ellenkezőleg, valamennyien azon, könnyen bebizonyítható hiedelemben voltak, hogy működésükkel sikerül megnyerniök a munkások tömegét. E reményök azonban meghiúsult, mert a nyilvános életben mindenütt ellenséges álláspontot foglaltak el a munkások az említett államférfiakkal szemben. D'Izraelit az 1880-iki választásokkor a munkások szavazatai buktatták meg, a kikért oly sokat tön és a kiknek vágyait minden téren oly melegen támogatta. Napoleonnak sohasem volt félelmetesebb ellensége a proletariatusnál, mely leste a pillanatot, midőn egy forradalom a siker reményével kecsegtethetett; és Németországban Bismarcknak leghalálosabb gyűlölői a munkások tömegében voltak. Így tehát, alapjában véve, illusió volt az, a mi a nevezett államférfiak social-politikai működését vezette, bármennyire áthatotta is tevékenységüket a rideg értelmi számítás és a messzetekintő államférfiúi megfontoltság. Ezzel azonban korántsem végeztünk az imperial-socialismussal, mert tudjuk, hogy a világtörténetet nem pusztán a dolgok folyton fejlődő igaz ismeretei viszik előre, hanem nem kevésbbé a dolgokról alkotott bizonyos illusiók is. Ilyen, világtörténetileg jelentékeny illusiónak kell tekintenünk az imperial-socialismust is, mely azzal, a mi benne maradó, hatalmasan előmozdította a proletariatusnak a modern társadalomba való beilleszkedését és a proletariatusnak a társadalom cultur-feladataiban való positiv közremunkálását elősegítette. Épen ezért az imperial-socialismus leghíresebb képviselőit: *D'Izraelit, III. Napoleont és Bismarckot* a social-politika terén is, széles látókörrrel bíró államférfiaknak kell tekintenünk.

Ez ítélettel fejezi be *Adler* tanulmányát, melyet a legmelegebben ajánlunk a társadalmi mozgalmak iránt érdeklődő olvasóink figyelmébe.

Dr. Buday József.

A kisebbségek joga.

A heidelbergi egyetem nagytekintélyű jogtanára, *dr. Jellinek*, „Das Recht der Minoritäten“ czim alatt önállóan is közrebocsátotta azt a felolvasását, melyet a bécsi jogászegyletben ugyanerről a tárgyról tartott. Természetesen lényegesen bővült formában s az e kérdéssel foglalkozó irodalom gondos felhasználásával. Nem akarunk vonatkozásokat keresni e nagyérdekű tanulmány és az osztrák politikai viszonyoknak az utóbbi időben tapasztalt alakulásai között, de mindenestre jellemző és tanulságos symptomája Jellinek műve azon újabb törekvéseknek, melyek a parlamentarismus eddigi keretei megbontásával igazságosabb tartalmat igyekeznek önteni a politikai küzdelmek chablonjaiba.

Elhez képest könyvében kritika alá veszi Jellinek mindenkélt az a jogtételt, hogy a többség dönt s kimélet nélkül leszállítja arról az abstract magaslatról, melyre a politika böleselme és az észjog helyezte, hogy mint positiv jogfejlést kutassa fel historiai gyökereiben. És itt úgy találja, hogy a mi a többség jogát először megteremtette, az az istenitéletnek bizonyos neme, melyet a többség döntésében hallgatólag láttak. Ez azonban csupa sejtelen. Hiszen az ókori demokrátiák is ismerték a többség-elvet, annak daczára, hogy isteneszmjök és az istenségről való felfogásuk kizárta azt a morális tendenciát, mely egy égi erőnek a világrend bírójául való döntő beavatkozását föltételezhette volna.

Abban igaza lehet Jellineknek, hogy a középkori társadalom eszményeivel nehezen fért össze a többség-uralom elfogadása. Részen oka lehet ennek az is, hogy, mint mondja: „a germán népek és erős individualitási érzetével nehezen egyezett össze, hogy kettő többet érjen, mint egy. Ha egy bátor ember nyílt harcban ötöt le tudott győzni, miért hajolt volna meg a tanácsban a többség nézete előtt?“ De nem ez a psychologikus okoskodás bizonyítja-e ellentétes következtetéssel azt is, hogy a többség uralma is voltaképen a túlerő hallgatag elismerésén alapszik.

- Csak a nyers physikai erő tekintélyének a szellemi erő tekintélyével való föleserélése idézte elő lassankint azon nézet térfoglalását, hogy a *pars sanior* tulajdonképen a *pars major* fölött áll, s hogy a szavazatoknak mérlegeltetniök, nem számláltatniok kell. Ez az elmélet már a középkori rendi gyülekezetenek tért hódít, s voltak rendi testületek, melyeken a legutóbbi időkig sem voltak rendes szavazat-összeszámlálások. Mint példát idézi erre Jellinek a 48 előtti magyar országgyűlést is. De a germánok nyilvános életében is eredetileg a határozatokat — különösen választásoknál — egyhangú felkiáltással hozták, a melyből csak itt-ott hangzott ki egy dissztáló kisebbség szava. Sőt kimutatja a gyakorlat folytonosságát Jellinek az angol jogrendszerben is, melynek bűnvádi eljárásában ma is elv, hogy az esküdtek verdictjének, akár fölmentésre, akár marasztalásra irányul, egyhangúnak kell lenni, s még nemrég is addig tartották a szabadság hazájában elcsukva a juryt, míg csak megegyezésre nem jutott.

Sőt a parlamenti vitatkozásoknál is kifejezésre jut még ma is itt-ott az egyhangú választások ó-germán gondolata. Eredetileg a megyegyűlés nevezte ki az alsóházba küldendő követeket. A választandó követek számát meghaladó számú jelöltekről azonban sokáig szó sem volt. Sőt inkább a gyülekezet két tagja jelölte ki a leendő követeket. Ha ellenmondás nem emeltetett, úgy egyhangúlag megválasztottaknak lettek kijelentve.

Lényegében így áll ez fenn ma is, habár a választási eljárás alapjában módosult. Egy választó ajánl, a második támogatja s még más nyolcz hozzájárul a jelöléshez, azzal a különbséggel, hogy ennek ma már nem szóval, hanem írásban kell történnie. Ha ellenjelölt nem lép fel, akkor az ajánlottak, *nemini contradicente*, egyhangúlag megválasztottaknak tekintendők. Ha azonban több jelölt van, akkor beáll a szavazás. A tiszta majoritási elv tehát még ma sem érvényesül az angol parlamenti választásoknál, és igazat kell adnunk Jellineknek abban is, hogy a kisebbség azon kötelessége, hogy a többség határozatának magát alávesse, sem jelent voltakép egyebet, mint az egyhangúság követelményét.

De hogyan tört lassankint útát magának a többségi elv? Jellinek az egyházban keresi első nyomait. Az hozta be — úgymond — először, romanistikus befolyások hatása alatt s azon fictio alapján, hogy a többség akarata azonos az összeség akaratával. Csak később vette át az állam is ezt az eszmét. Ugyanis míg azelőtt az egyház a pápát a római clerus és a szomszédos püspökök útján népfelkiáltás

által választotta, addig később, a római corporatiók elméletének elveit követve, a bibornokok kétharmad többségére ruházta azt a jogot, hogy szent Péter székét betöltse, ellenben püspökválasztásoknál már 1215 óta csak a káptalan egyszerű többségét követelte; de itt is eredetileg az a tétel állott, hogy a többség csak akkor dönt, ha a *sanior pars*.

Ezen példa után, mint csak legutóbb lön kimutatva, az aranybulla a német királyválasztásnál is a választófejedelmek egyszerű többségét kívánta meg. A késő középkorban is számos püspökségben találkozunk azon elvvel, hogy a kisebbség kövesse a többséget. De semmiesetre sem gyökerezett még meg a német tartományokban mindenütt, a régi birodalom idejében, a többség uralma. Egy monarchico-aristokratikus társadalom s az abból alakult államrend már természeténél fogva csak szoros korlátok közt ismerheti azt el. Azért a birodalomban a császárnak s a birodalmi gyűlés mindhárom collegiumának kellett megegyeznie, hogy birodalmi végzés jöjjön létre, s épen így állott a dolog a rendi intézményekkel is minden államban. A theoria ugyan itt-ott igyekezett tagadni az egyhangú határozatok szükségességét, s akadtak publicisták, kik a császári hatalom erősítése s az ügyek siettetése szempontjából annak bizonyítására vállalkoztak, hogy a birodalmi hatalom annyi, mint tizenkét tizenketted, ebből a császárnál van hat tizenketted s minden collegiumnál két tizenketted, úgy hogy a császár egy collegiummal irányt szabhat. Ez az arithmetikai bizonyításmód azonban, melynek gondolatát Svetoniustól kölcsönözték, nem talált osztatlan helyeslésre.

A kisebbségek jogvédelmét látja Jellinek számos más intézményben is, melyek által azoknak befolyás biztosittatik a döntésben. Ilyen a népnek osztályokra, centuriákra, tribusokra, curiákra való tagozódása, a rendeké collegiumokra, a parlamenteké különbözően összeállított kamarákra, a képviselőknek a korona általi és érdekcsoportok szerinti meghívása, a censusos választások, sőt maga az uralkodó szentesítése s az elnök vetője. — Mindennek célja — úgy mond — meggátolni a tisztán lélekszám szerinti döntést. Ilyen biztosítékoknak tekinti továbbá a hatalmak megosztásáról szóló elméletet, melynek nem utolsó sorban célja az egyesek védelme a többség uralmával szemben, azután a változó majoritások és az azoktól befolyásolt kormányok elleni jogos bizalmatlanságtól sugalt törekvéseket az önkormányzatra és a közigazgatási bíráskodásra.

Áttérve azután a többségi akarat elé a törvényhozói gyűletekben állított korlátokra, Jellinek foglalkozik mindenekelőtt az

alkotmány fogalma körül fölmerült különböző nézetekkel. Csak a XVI. század vége táján kapott lábra — úgymond — az a felfogás, hogy vannak törvények, melyek különös szentséggel bírnak, melyeknek nagyobb értékük van, mint a többieknek. Ezek az úgynevezett alaptörvények: *leges fundamentales*.

Ez a kifejezés már a XVI. században előfordul a Monarchomachoknál: „*Leges quae dicuntur fundamentales*“ — azok, a melyek a királyi hatalom alól ki vannak vonva. Loyseau azt mondja a XVII. század kezdetén, hogy a „*lois fondamentales de l'Etat*“ a francia király elé, a ki már akkor korlátlan kényúr volt, áthághatlan korlátot emelnek, s a pedans zsarnok, I. Jakab is hivatkozik a „*fundamental laws*“ létezésére, melyeket a maga módja szerint magyaráz. Az osnabrücki béke bevitte az alaptörvény fogalmát a német államjogba is.

Úgyde mi az az alaptörvény? Erre a tudományos irodalomban nem találunk feleletet. Hobbes a Leviathánban megemlíti az alaptörvény és más törvények közti különbséget, de hozzáteszi, hogy egy írónál sem találta meg az alaptörvény definitióját. Azután fejtegetni próbálja a szó értelmét. Alaptörvény az, a melynek felfüggesztése az államtestet feldúlná s teljes anarchiát vonna maga után. Az alaptörvény tehát semmi egyéb, mint alapszerződés, melyre Hobbes államtanának egész rendszerét s az abból vonható következtetéseket építi.

Hobbes nem is sejtette, hogy az új tudományos fogalommal már rég meglevő tényeket jelzett. A puritánok és independensek ugyanis mint Anglia és Skócia forradalmi mozgalmainak tényezői, a reformált egyház tanaiból vont azon nézet alapján állanak, hogy minden hatalom, úgy egyházi, mint világi, a község kezeibe van letéve. Azért egyházi község alapításához szükséges a jövőbeli községi tagok szerződése és tényleg ezen tan követői azáltal szervezkednek, hogy „*covenant*“-okat, azaz szerződéseket kötnek, a honnan az egész párt „*covenant*“-ok nevet nyerte. De nemcsak az egyházi, hanem az államközség is szerintük egy szerződés eredménye. Ezért Cromwell tisztjei, a Levellerek és különösen azok vezére, Lulburne John befolyása alatt azt kívánják, hogy egy általok kidolgozott és szerkesztett alkotmány, mintegy Angliának alapszerződése, a parlament által minden angolnak aláírás végett elébe terjesztessék. Ebben az instrumentumban, az „*agreement of the people*“-ben (népszerződés) ki van jelentve, hogy az a nép alapjogait és szabadságait tartalmazza. Ezek az alapjogok azonban kifejezetten elvonatnak a parlament többségi határozatai alól. Minden törvény, mely ebben az irányban kényszerítettik rá a több-

ség által a kisebbségre, semmis és érvénytelen. Ezen alaptörvényeknek egyáltalában nem áll fölötte a parlament, hanem csak a nép, melynek akaratából származtatja a parlament is saját megbízatását és egész lételét. Azon formákról azonban, a melyek között az alkotmányos alapelvek megváltoztatásának a nép által végbe kell mennie, ezen figyelemreméltó documentumban, mely csak néhány év előtt látott újra napvilágot, egy szó sincs. Pedig elveiknek megfelelőleg a jámbor embereknek az alkotmánymegváltoztatásokhoz az összes nép egyértelműségét kellett volna kívánniok. A vallásos érzés előtt a többségnek való meghódolás idegen. Az egyes személyiség értéke végtelenné fokozódott. Csak alárendelt dolgokban dönthet nálok a többség. Ha azonban az egész közszervezet léte forog kérdésben, annak megváltoztatásához egyértelműség volna kívánatos.

Ez a forradalmi mozgalom azonban Angliában véget ér. A régi parlament a királysággal együtt visszatér és túléli ezt a királyságot s az 1686-iki dicső forradalom által Angliában a kétségbevonhatatlanul uralkodó hatalommá lesz. Ebben a parlamentben azonban már régidő óta mindkét házban az egyszerű többség döntött és így van ez mai napig is. Az angol jog nem tud oly ügyről, mely a határozathozatalhoz qualificált többséget kívánna.

Majd a politikai irodalomba is átjátszódik a kérdés és Locke a kormányzásról irt híres könyvében veszi kritika alá a társadalmi szerződésről szóló tant, a melynek fontos clausuláját abban látja, hogy az államban jövőre ellenmondás nélkül érvényesüljön a többség akarata. Ám Locke is von bizonyos korlátokat a többség akarata elé, melyeket azonban csak az egyesülés céljai igazolhatnak, mint az egyesek tulajdonának oltalma, a melyben az élet és szabadság is befoglaltatik. Ily esetben a népnek ellenállási jog van adva még a törvényhozóval szemben is, a kitől visszavonhatja az átruházott hatalmat. Csakhogy Locke is elmulasztja megmondani, mily törvényes eszközök által juthat az igazságtalan törvények folytán sérelmet szenvedő egyes ember vagy kisebbség abba a helyzetbe, hogy magát védelmezhesse.

A XVII. század második felében a continensen is kezdték a kisebbségek jogát, szemben az alaptörvényekkel, vizsgálat tárgyává tenni. De legerélyesebben Wolf hangsúlyozta, hogy a törvényhozói hatalomnak áthághatlan korlátai az alaptörvények, ezeket csak az uralkodó és az összes nép közösen változtathatják meg. Rousseau is, bár visszatér Locke tételére, hogy az eredeti, egyértelműleg kötött

szerződésből kifolyólag a többség a kisebbséget kötelezi, mindazáltal érzi a mély ellenmondást e tétel és az általa oly hévvel védelmezett tan közt, hogy az államban mindenki szabad, s azért csak saját akaratának kell hogy alávetve legyen. Ezt az ellenmondást azon sophistikus magyarázattal oldja meg, hogy a népszavazásnál kisebbségben maradtott a *volonté générale* tartalma felett, mely pedig az ő akaratának is lényegét képezi, csatlakozott. A többség akarata mindig az igazi egyetemes akarat, melynek létrejöttében a másképp vélekedő is részt vesz szavazat által. Maga is érezte azonban e deductio aggályosságát s azért hozzászól, hogy a határozathoz szükséges többség ereje a tárgy fontossága és sürgőssége szerint állapítandó meg. Sohasem szükséges azonban a kisebbségek védelme, mivel Rousseau elképzelhetlennek mondja, hogy a közakarat az egyesnek czélzatosan ártani akarhatna.

Hosszabb fejtegetést szentel Jellinek az academikus elméletek gyakorlati megvalósulása formáinak az amerikai alkotmányokban, melyekben az egyértelmű társasági szerződés tana érdekes megtestesülést nyert. Még mikor az anyaországból — úgymond — egyes települő rajok költözködtek ki, magától értetődőnek tartották ezek ünnepélyes ültetvényi szerződéseket kötni, melyeket aztán mindnyájan aláírtak. A legismertebb ilyenmű okirat az a szerződés, melyet a „zarándok atyák“ 1620. november 11-én a „Gyöngyvirág“ hajó fűdélzetén kötöttek. De a legjelentékenyebb a „Fundamental Orders of Connecticut“ 1638. január 14-ről, melyben már részletes alkotmánytervezet van kidolgozva.

Így alkotnak maguknak ettől fogva az anyaországtól elszakadt coloniák, hatalmi souverainitásukból kifolyólag, államszervezeteket — az első, modern értelemben vett alkotmányleveleket. Mindezeket pedig az egyesült nép akarata közvetlen kifolyásainak tekintik: mintegy írott alapszerződéseknek, melyeken ma is alapszik amerikai felfogás szerint az állam.

Mihamarabb föltul azonban a kérdés: megváltoztathatók-e ezek az alkotmányok, s ha igen, mily formákban? A régi, egyházi és természetjogi szempontokon alapuló tana az egyértelműségnek, mint az alkotmányváltoztatás előfeltételének, természetesen nem tartható fenn; egy minden doctrinairismustól olyannyira idegenkedő néptől, mint az amerikai, mi sem állt távolabb, mint a lengyel liberum veto-t illeszteni be intézményeibe. De az alkotmány megváltoztatásának hathatós és bonyolult gátló eszközei állapíttatnak meg, úgy hogy

sehol sem nehezebb ilyesmit keresztülvinni, mint az Egyesült-Államokban. Az amerikai alkotmányok merev alkotmányszerkezetek, szemben azon hajlékonyabbakkal, a minőket Európában nem csekély számmal ismerünk.

Az alkotmányváltoztatásnak ezzel megteremtett formái különböző ezélokot követnek. Előszőr a gyakori változtatásnak akarnak akadályai lenni, ezért állitnak fel tiltó rendelkezéseket ezeknek bizonyos időn belül történő kísérletei ellen, azután a népnek magának kell a dolog fölött utolsó forumban dönten, s innen a népdöntés különböző módjait illető rendelkezések. De nagy része e formáknak a parlamenti kisebbség védelmét tartja szem előtt, melynek ellenmondási jog van adva a tervezett változtatás ellen. Még az egyes államok alkotmányainak módosítását szentesítő népszavazatra sem elegendő mindig egyszerű többség. Abban a Rhode Island-ban, mely a XVII. században mint a legelső coloniák egyike jött létre ültetvényi szerződések alapján, ma is csak a szavazó nép háromötödni többsége által változtatható meg az alkotmány, úgy hogy egy jelentékeny kisebbségnek meg van adva az óvástétel joga.

Rendesen azonban a törvényhozó testületekben, melyek mindenütt első sorban kell, hogy döntsenek az alkotmány megváltoztatása fölött, az egyszerűnél nagyobb többség szükséges az érvényes határozathoz; és pedig itt a legkülönbözőbb combinatiók fordulhatnak elő: háromötöd vagy kétharmad többség egyik kamarában, a másikkban egyszerű többség; két egymást követő ülésszakban való szavazás, egyszerű többséggel az egyikben s kétharmad többséggel a másikkban, sőt, mint Delaware-ban, kétharmad többséggel az egyikben és háromnegyeddal a másikkban s így tovább. A hol pedig ily rendelkezések hiányoznak, ott gyakran egyszerű többség van megszabva egy második törvényhozási cyklus alatt, hogy kiderüljön, vajjon az eredeti többség fennáll-e még?

De a kisebbség védelmének ezen rendszere magában az amerikai unio alkotmányában is keresztül van vive. A congressus mindkét házának kétharmada kell, hogy az alkotmányváltoztatást elhatározza és az államok törvényhozásának háromnegyede kell, hogy ratifikálja, úgy hogy akár a congressus mindkét házának kisebbsége, akár az államoknak még nagyobb kisebbsége bir azzal a joggal, hogy a módosítás létrehozását meggátolja. Ezek a kisebbségi jogok valóban oly messzemenők, hogy e század alatt csak négy pótléka fogadtatott el az alkotmánynak s több mint harmincz év óta az alkotmány módosi-

tására célzó számos javaslatok egyike sem ment keresztül. A kisebbségek e joga miatt az unio alkotmánya a létező legmerevebb.

Megjegyzí a szerző, hogy a kisebbségi védelem s az alkotmány módosítása elleni tiltakozási jog ezen eszméjétől sajátos módon épen a legrégibb alkotmányokkal bíró nemzetek maradtak érintetlen, mint pl. Anglia és Magyarország, továbbá részben azok az alkotmányok, melyek a „pouvoir constituant“ francia theóriája alapján keletkeztek. Sokan ezek közül ugyanis külön revisionális kamarákat választanak, melyek úgyszólván a nép speciális mandatumával vannak felruházva. Jellemző az is, hogy a román államok ma, mint Olaszország és Spanyolország, vagy épen nem, vagy pedig, mint Portugál és Franciaország, csak oly formákat ismernek, melyek csekély vagy semmi védelmét nem foglalják magukban a kisebbségnek.

A mi nevezetesen Franciaországot illeti, az csak a forradalmi időszak és a második köztársaság ephemer alkotmányaiban ismerte az alkotmányváltoztatásnak amerikai mintára való megnehezítését. Az 1814-iki charta ellenben s az 1830-iki revideáló charta hallgatnak erről. A két császárság árnyékalkotmánya alig jó tekintetbe. Ma azonban az alkotmánymódosítás előbb egyszerű többséggel határoztatik el mindenik kamarában s azután a nemzetgyűléssé egyesült két kamara elé kerül, a hol szintén egyszerű többség, de az összes kamara-tagok többsége dönt. Ha tehát a többség teljes számmal van jelen, még a legjelentékenyebb kisebbség ellenállását is megtörheti.

A jelenkor többi államaiban is többé-kevésbé kifejezésre jut a kisebbségi védelem elve. Így Németalföldön, Belgiumban, Norvégiában, a Balkán-félsziget államaiban, Svájcban, a hol nemcsak a svájci polgárok többségének, hanem a cantonok többségének is, melyek pedig a népességnek talán kisebbségét képezik, hozzá kell járulnia. Így Ausztriában s a Németbirodalomban is, melynek szövetségi tanácsában tizennégy szavazat veto-t mondhat minden alkotmánymódosítás ellen s melyek között Poroszország egyedül tesz kivételt, mivel ott egyszerűen ismételt szavazás elég mindkét kamarában az alkotmány megváltoztatásához.

A következő fontos kérdés, melylyel Jellinek foglalkozik, az, hogy ha a kisebbség védelme az alkotmánytörvények, az alapszerződések megváltoztatása kérdésében találja leghatályosabb biztosítékát, úgy hát mi tulajdonkép egy alkotmány tartalma, mi az alapszerződés? Hiszen az egyes államokban az állam szervezete és kompetenciája főbb vonásain kívül a legkülönbözőbb rendelkezések vétettek be az

alkotmányba, a melyek másutt egyes törvények legalárendeltebb alkatrészei közé soroztatnának. Találó példát nyújt erre a német birodalmi alkotmány, mely azokat a közvetítő functiókat is ide sorozza, melyeket a vasútügy terén a birodalom elé utal. Ausztriában meg épen a legteljesebb elvnlküliség észlelhető az alkotmánytörvény és az egyszerű törvény feladatai körének elhatárolásában, mert p. o. ott a birodalmi választási rendszer egyszerű, a tartományi választási rendszer ellenben alkotmánytörvény. A svájci szövetségalkotmány 25. b) pótcikkelye meg épen a hízó ökrök levágatását is az alkotmánytörvény keretében szabályozza.

Ismét más alkotmányokban a sorsjáték vagy a szeszes italok elárúsításának tilalmára vonatkozólag, a büntetések végrehajtása, a normális munkanap megállapítása, a tisztviselők fizetésrendezése, az iskolai oktatás tárgyában követendő utasítások, a vasutaknak adandó személyi és testületi jogok föltételei, s más ily kérdések rendezése szempontjából találkozunk tételes szabványokkal, a melyek másutt nem is a törvényhozás, hanem egyszerűen a kormányzat teendői körébe tartoznának.

Oka ennek részben az a törekvés, hogy — mint p. o. az egyesült északamerikai államokban — a törvény a bírói támadások ellenében sértetlenül megóvassék, mert a bírói hatalom azon kiterjesztése ellen, mely az Egyesült-Államokban megengedi, hogy alkotmányellenes törvények bírói ítélettel érvényteleneknek nyilváníttassanak, nincs más menedék, mint ily törvényeknek alkotmánytörvény erejével való fölrüházása.

De oka azontúl a nép fokozódó bizalmatlansága is a parlamenti intézmények iránt, mely bizalmatlanság szüli azt a törekvését, hogy fontos gyakorlati ügyekben a végső döntést magának tartsa fenn, a mi épen Amerikában érdekes következményekre vezet. A legtöbb államban ugyanis a rohamos törvénygyártás megakadályozása céljából nemcsak a törvényhozás évenkénti egybehívása töröltetett el s lépett helyébe kétéves ülésszak, de sőt minden ülésszakra az ülések maximuma is meg van állapítva, nehogy a húzamosabb időn át tartó napidíjakra való kilátás a népképviselőket az ülésszak kiterjesztésére s a törvényeknek egyre-másra való meghozatalára bírja.

De oka végül a kisebbségekre való tekintet is. Mert az alkotmány alaptörvényei közé való felvétel kicsavarja a többség kezéből azt a fegyvert, melylyel a törvényhozás hatalmát kimélet nélkül zsákmányolhatná ki a parlamenti kisebbségek rovására. A mennyire csak

a demokráciával összefér, az amerikaiak nem tágitnak ma sem azon vallásos-természetjogi felfogástól, hogy a többséget is csak bizonyos korlátok között illeti a rendelkezés. Ezért vitték keresztül nemcsak a szövetségi alkotmányban, de az egyes államok alkotmányában is a két-kamararendszert, s a szenatusba való passzív választóképeséget mindenütt magasabb életkor és hosszabb megtelepedés korlátolja, úgy hogy a választottak, szemben az alsó kamarával, kisebbséget képviselnek.

Azonkívül az unióban az elnököt s a legtöbb államban a kormányzót jelentékeny mérvű felfüggesztő veto illeti a törvényhozás határozatával szemben, melylyel szemben mindkét kamarában kétharmad többség szükséges, hogy a veto-val illetett bill újra keresztül-menjen. Némely állam pedig egyenesen megköveteli, hogy egy egyszerű törvény is csak az összes választott tagok többségével legyen meghozható.

Odáig megy a többség önző uralma elleni önvédelem intézményes biztosítása a tengerentúli demokráciában, hogy hasonló rendszerek, mint a két-kamararendszer, a polgármesteri veto, melyet csak kétharmadnyi többség újabb határozata dönthet meg stb., a helyi önkormányzatban is meggyökereztek már. Magában a szövetségben, mint Mason „Veto power“ című munkája érdekesen illusztrálja, száz év alatt, 1789-től 1889-ig 433 javaslat ellen fogatosított az elnöki veto, s ezek közül csak 29 vált törvényté.

Még azokat az eszméket kell vázlatosan ismertetnünk, melyeket Jellinek *de lege ferenda* bocsát nyilvánosság elé, a kisebbség joga védelme érdekében.

A problémával — tudjuk — behatóan foglalkozott az amerikai Calhoun, az angol Hare, Mill, Spencer, Maine, a francia Constant, Guizot, Tocqueville, Laboulaye, Dupont-White. Mindannyian abból indulnak ki, hogy a többség akarata korlátokat tesz szükségessé, s hogy a tiszta többséguralom semmi egyéb, mint önkény és elnyomatás. A többség uralmának ezen korlátait illetőleg pedig a legtöbben így formulázzák véleményöket: A kisebbség joga ép annyira terjed, mint az egyéni jog.

Amde azt, hogy az egyén vagy a kisebbség joga mikor van megsérve a többség túlkapásai folytán, ezek az írók nem is érintik. Csak Észak-Amerika nyújt példát az alkotmányellenes törvények elleni védelemre az által, hogy ha ott valamely állam oly törvényt hoz, mely az illető állam *Bill of Rights*-a elleni támadásnak bizonyul, a bírónak joga és kötelessége azt adandó esetben alkalmazhatatlannak jelenteni

ki, Európában pedig a kis Uri canton alkotmánya tartalmaz hasonló irányú rendelkezést az egyéni jogok védelmére a hatóságok által alkotott jogszabályok ellenében, a mennyiben a jogaiban sértettnek ünnepélyes óvást enged meg.

Hogy Amerikában ennek az alkotmányos jogelvnek mily gyakorlati kihatása is van, mutatja az, hogy p. o. az utóbbi években az államok egész sora alkotott törvényt a vasárnapi munkaszünetről, melyet a bíróság ismételten érvénytelennek nyilvánított. Különösen érdekesek itt a borbélyok munkaszünetére vonatkozó döntvények, melyeknek indokaiban kifejtik a bíróságok, hogy minden embernek alkotmány szerű joga van a megelégedett gazdasági berendezkedéshez, hogy senki vallási cselekményre nem kényszeríthető, hogy specielis törvények, melyek a polgárok egyes osztályainak szabadságát korlátozzák, meg nem tűrhetők stb. Mindezeknél fogva általános emberi jog vasárnap is borotválkozni annak, a ki akar, s a törvényhozónak nincs hatalmában e jogot megszorítani.

Jellinek szerint van egy biztos alapja a minoritások jogai megítélésének, csak abból kell kiindulni, hogy a többség döntésének jogsultsága a nép belső egységének gondolatán alapszik, a teljesen egyenértékű individuumok föltételezésén, a kik között természetesen csak a szám dönthet.

De ez az eset nem áll fenn ott, a hol ez az egység hiányzik, hol az állami ellentétek oly nagyok, hogy ott az individuumok egyenértékének előfeltétele föl nem található s a pártok terjeszkedése és fluctuálása eleve ki van zárva.

Ilyen ellentétek azonban első sorban a vallásiak. A hol csak vallási kérdések politikai alakban jelentkeztek, ott mindenütt élénk tiltakozások kísérték ezt a majorizálás ellen. Vallási dolgokban való majorizálás sohasem ismertetett el jogszerűnek, mindig csak brutális erőszaknak bizonyult.

Frappáns módon látjuk megnyilatkozni a vallásos kérdésekben a többségi elv visszaütését a harminczéves háború áldatlan viszályai után Németországban. Akkor a birodalmi gyűlésen a tanácskozás normális formája egészen ki volt zárva. Minden majorizálás lehetlenné vált s a két vallási párt között az *amicabilis compositio* döntött, s ha a két párt valamelyike egy, habár a vallással össze nem függő ügyet testületi ügynek jelentett ki, akkor megtörtént az *itio in partes*, a birodalmi gyűlés *Corpus Catholicorum*- és *Corpus Evangelicorum*-ra oszlott, s felekezeti curiák szerint szavazott, a mi által

a számban csekélyebb evangélikus szavazatok is ugyanakkora súlyt nyertek, mint a katolikusokéi.

Hasonló ellentéteket mutatnak a nemzetiségi ellentétek is. Itt is ki van zárva a tiszta politikai pártok azon fluctuálása és váltakozása, mely nélkül nincs egészséges parlamenti élet. A mai német vagy magyar nem válhatik holnap szlávvá. Úgy a nemzetiségi, mint a felekezeti pártkeretek egyszersmindenkorra szorosan ki vannak vonva. Minden majorizálás e téren brutalizálásnak tűnik föl, mert hiányzik az összes nép belső politikai egységének előfeltétele.

Svájcban, Belgiumban a népesség, nemzetiségi kevertsége dacára politikai és nem nemzetiségi pártokat alkot, s itt elegendők a közigazgatásban és igazságszolgáltatásban lefektetett biztosítékai a kisebbségeknek a nélkül, hogy a törvényhozó testületekbe is átsapnának az ellentétek. De nem úgy Ausztriában, a hol a törvényes és administratív rendszabályok nem elégségesek s azért Jellinek nyelvtörvény megalkotását, a vegyes nyelvű területek nemzetiségi kikerekítését, nemzetiségi főtörvényszék felállítását, az állami és önkormányzati hatóságok nemzetiségi osztályokkal való kiegészítését s a tartománygyűléseken nemzetiségi curiák behozatalát sürgeti.

A vallási és nemzetiségi pártokhoz minden valószínűség szerint a legközelebbi jövőben a szociális pártok is fognak csatlakozni, melyek még jobban ki fogják mélyíteni az állami törvényhozás körében állandó fészket ütő kiegyenlíthetlen ellentéteket.

Hogy miben álljon már most az ily alapon alakult kisebbségek megóvandó joga, arra nézve tüzetesen nyilatkozik két előkelő politikai író: az amerikai Calhoun s az angol jogtörténész, Sir Harry Sumner Maine. Amaz a „Disquisition on the government“ czimű munkájában a számbeli többség elnyomása helyébe a „concurrent majority“ elvét akarja emelni. A nép minden önálló elemének — úgymond — kell hogy ellenmondási joga legyen a sérelmes határozatokkal szemben. Nem a majorizálás alapján, a mi nem egyéb az erőszak formájánál, hanem compromissum alapján, mely egyedül méltó módja a döntésnek egy alkotmányos államban, kell hogy az általánosan kötelező határozatok hozassanak.

Viszont Maine „Popular Government“ czimű munkájában Angliát illetőleg azt a lehetőséget veszi szemügyre, hogy a mai parlamenti rendszer helyébe egy titkos jólléti bizottság által vezetett convent mindenhatósága léphet. Ez ellenében azonban az egyedüli sikeres védekezési mód az obstructióban rejlik.

A parlamenti tárgyalások obstructio vagy agyonbeszélés által való megakadályozását vagy késleltetését a kisebbség részéről, az angol parlament már rég ismeri. Híres e tekintetben az alsóház 1771. márczius 12-iki ülése, melyben a kisebbség huszonhárom szavazást erőszakolt keresztül, hogy megakadályozza a parlamenti viták kinyomtatóinak megbüntetését. Csak 1881-ben hozták be az irek obstructiója következtében a „closure” vagy a vita bezárásának intézményét.

Az obstructio aztán más államokban is utánzásra talált, a mi arra indítja Jellineket, hogy néhány megjegyzést tegyen a parlamenti kisebbségek e sajátos harcmodjára.

Ö különbséget tesz az agyonbeszélés két módja közt, melyek közül egyik törvény- és szabályszerű, a másik nem az. Csak az első tartja természetesen az ellenállás jogosult eszközének, habár a másikat is politikailag menthetőnek mondja végszükség esetén.

Mint alaptalant utasítja vissza először is Jellinek azt a felfogást, mintha a kisebbség jogaival való visszaélés volna, ha e jogokat arra használná, hogy a többséget megakadályozza törvényhozói működésében s a parlament munkáját megbénítsa. Minden oly szabályzat — mondja — a mely a legfőbb állami organumok hatáskörét körülírja, kettős tulajdonsággal bír. Egyfelől jogokat és kötelezettségeket állapít meg, mint minden jogszabály, és pedig ezeket állami érdekekben; másfelől azonban hatalmi eszközökkel is felruhazza az illető organumokat, melyeket saját különleges érdekeikben alkalmazhatnak.

Ez utóbbi jellege az illető szabályoknak jogilag nem mérhető meg, politikai s nem jogi természetű. A mit azonban a tisztán formailag eljáró jogász ignorál, az nem szabad hogy elkerülje figyelmét az államot összes viszonylataiban felölölő politikusnak. A jogász a maga deductióit az állam összes szerveinek köteleességszerű közérdekű cselekvése szempontjából vezeti le, ő a maga eszközeivel nem mérlegelheti valamely állami organum külön érdekét, a mely nem államérdek is egyúttal, s ezért nem is képes egy ily cselekményt, a meddig éppen át nem hág valamely specialis jogszabályt, elítélni.

Másképp áll a dolog az államélet valóságos viszonylataiban. Itt a különböző szervek szakadatlan küzdelme áll előttünk hatalomért, tekintélyért, befolyásért, s ez folytonosan ellenemond ama jogász eszménynek. A hivatalnokok kinevezésének, a korlátlan adminisztratív döntéseknek, concessióknak stb. joga minden kormány kezébe oly hatalmi eszközöket szolgáltat, melyekkel élhet és él is, a nélkül, hogy törvényt sértene. Épen úgy a parlamenti jogok is, mint mindenekelőtt

a budgetjog, egyúttal hatalmi eszközöket is szolgáltatnak a kormány ellen. Minden alkotmányos államban a kormány és parlament viszonyában nemcsak jog áll a joggal szemben, de hatalom is a hatalommal szemben.

Hasonló helyzet áll fenn a parlamenti többség és kisebbség között. Ezeknek házzsabályszerűleg biztosított jogaik egyúttal hatalmi eszközök is. Egy fluctuáló pártokból alakult parlamentben ez a viszony nem lép előtérbe, mert hiszen minden kisebbségnek módjában van hatalomra jutni, s ezért pillanatnyilag nagyobb háttérbe szorítást is elszenvedhet a jövő kedvéért. Nem úgy azonban az állandó kisebbségre kárhoztatott pártoknál. Ha ott a többség nem gyakorol önuralmat s nincs tekintettel a kisebbség méltányos óhajaira; ha csak saját pártérdekeit hajszolja, úgy nem lehet a kisebbség elé sem azt az ideális példát tartani követés végett s nem lehet rossz néven venni tőle, ha a jog eszközeit mint hatalmi eszközöket kezeli. Mindaddig ugyanis, míg a kisebbséget illető hatalom kezelése folytán valamely specialis jogszabály áthágása el nem követtetik, a jogi fegyverek politikai felhasználása ép oly kevésbé gáncsolható, mint a kormány megfelelő eljárási módja.

Persze Jellinek is siet hozzátenni, hogy ily agyonbeszélés, ha nemcsak alkalmilag, de rendszeresen alkalmaztatik, csak ritka esetekben válhatik be. A törvényhozási gépezet tartósabb megakasztása csak akkor vihető keresztül, ha a választóközönség a képviselőkkel ez iránt egyértelműen van, s ez ismét föltételezi, hogy minden egyebet felülmúló vitális érdek megvédelmezéséről legyen szó. Mint minden, habár még oly legalis fegyverekkel végigharczott állami conflictus, az ilyen obstructio is anormalis, egészségtelen politikai viszonyok jele, a mely, ha a kisebbség végleges megtörése nem sikerül, csak a vitás pontok tárgyában létrejött compromissum által hátritható el.

Különben más neveit is fölemlíti Jellinek a kisebbség legalis harcsmódjainak. Ilyen az abstinentia vagy secessio. De ez csak ott vezet sikerre, a hol a kisebbség távolléte a törvényhozás határozatképtelenségét vonhatja maga után.

Egy utolsó tekintetet vet a szerző arra a jövőndő perspectivára, mely a társadalom mind szélesebb arányokban történő demokratizálódása folytán a többségi elv uralmának azzal karöltve járó kiterjedésében fenyeget. Helyesen és igazán sejti, hogy az állam legprimitívebb jogával szemben oly ellenséges magatartású, oly kegyetlenül rideg s minden nagyot és igazat mélyebben lenéző valami alig képzelhető.

mint egy demokratikus többség. Hiszen valóban csodának kellene történni, ha azokat a jó és nemes tulajdonokat, melyeket az egyes embereknel is oly ritkán találunk, a tömegnél találónok meg nagyobb mértékben. Tudjuk, hogy minden világot mozgató gondolat az uralkodó hatalom ellenállásán mily nehezen tudott utat törni. De ez az ellenállás még százszorta nagyobb a demokratikus társadalomban. Ott még sokkal nagyobb hatalommal uralkodik, mint a többség által vezetett államban a közvélemény, a mely ismét semmi egyéb, mint többség — politikai mellett társadalmi hatalmat is gyakorolva.

A mit Toquevillé — bár ő a demokratikus eszmék előharczosa volt — több mint hatvan év előtt tanított, hogy a demokráciában a közvélemény minden ellene emelkedő hangot könyörtelenül elfojt, s hogy nagyobb bátorság kell ahhoz, hogy valaki a „vox populi“-nak ellentmondjon, mint a fejedelem parancsának, ezt a demokrácia legújabb története megerősítette.

Szépen mondja Mill Stuart, hogy „a közvélemény modern rendszere szervezetlen formában ugyanaz, a mi a khinai nevelési és politikai rendszer szervezett formában, s ha csak az egyéniség nem lesz elég erős, hogy sikerüljön lerázni igáját: Európa, daczára nagy elődeinek és keresztény hitvallásának, egy második Khinává lesz“.

Jellinek is úgy vélekedik, hogy az egyén szabad fejlődését fenyegető jövő annál veszedelmesebb, mert a történelem azt bizonyítja, hogy minden haladás eredetileg a kisebbségek műve volt. De ő az ébredésnek bizonyos előjeleit is látja már előtinni az uralkodó áramlatokkal szemben a minoritás valami daczos önérzete fölserkenésében. Az „Übermensch“ modern tana, meg az anarchistikus teoriák tévelygései csak egy oly korban találnak magyarázatot, mely a többség kimélytelen jogát törekszik proclamálni. Mindezen tanoknak magva az a gondolat, hogy elsőrangú társadalmi érdek az egyén egy állam- és társadalommentes sphaerájának elismerése, a melyen belől nem kell magát a többség akarátának alávetnie.

V. S.

A *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie* idei évfolyamának második füzetében Lange nagy elismeréssel szól Groos Károly giesseni egyetemi tanár legújabban megjelent könyvéről: „Die Spiele der Thiere“. A Gross könyvének ismertetéséhez fűzi a maga gondolatait s mint Gross, ő is adatokat közöl az aesthetikának fejlődéstörténeti alapon való megalapításához. Nagyon érdekes az, hogy új és

eredeti czélt jelöl ki a művészet számára. Értekezéséből kiemelünk néhány érdekesebb gondolatot.

Mennél magasabbra fejlődött az intelligentia, annál inkább nélkülözhetők az ösztönök. Sőt a magasabb intellektualis fejlődés érdekében el is kell halniok, hogy az intelligentia fejlődésének tért nyujtsanak.

Nevezetes lépést tesz az állat ebben az irányban a mozgásjátéktól az illusiojátékhoz való átmenetnél. Ha kezdetben mozgását tisztán a pusztá ösztön határozta meg, most azt előmozdítja bizonyos komoly cselekvényeknek utánzása és a tudatos illusio.

Mert a játék által gyakorolja be magát az állat a létért való küzdelemre. Miután az ösztön természetesen az intelligentia emelkedésével gyöngül, a tudatos *önámitásnak* kell most pótolni az ösztön erejét. A tudatos önámitásnak kedvértéke oka a játék továbbfolytatásának.

Az intellectualis fejlődésnek magasabb fokán okvetlenül szüksége van a játékosztönnek eme psychikai *sarkalóra*, ha intensív, *fajtfentartó* módon akar érvényesülni. Ez által a tudatos önámitás óriási jelentőséget nyer a létért való küzdelemben. Az az első lépés az intelligentia kifejlődéséhez, az élet komoly feladataira való kielégítő előkészületnek feltétele; a faj fentartásának és fejlődésének leglényegebb faktora.

Mint a játék, úgy a művészet is ezentúl még a legjózanabb szemlélő előtt is hatalmas tényezőnek fog feltűnni a létért való küzdelemben. A mint a felnőtt állatnak szüksége van a játékra, úgy a felnőtt embernek a művészetre. Mert a művészet nem egyéb, mint finomult, átszellemült játék. A műösztön az intelligentia által a természetes kiválás hozzájárulásával kiművelt, finomított és gazdagon kifejlesztett játékosztön. Azért a felnőttnak is ugyanazon czélra való a művészet, mint a játék a felnőtt állatnak.

Az embernek minden komoly működése egyoldalú. Élete a munka és az érzéki élvezet közötti szakadatlan váltakozásban áll. Rendesen a hivatás szerinti munka az emberi szellemnek csak kevés erejét - de ezt egyoldalú módon - veszi igénybe. Számtalan érzésre nézve, melyek az ember természetében gyökereznek, nincs alkalom, hogy azok nyilvánuljanak, megpróbáltassanak. Világos, hogy ennek az egész fajra nézve végzetes következményei lennének, ha művészetben nem rendelkeznének eszközzel, ezt a *hiányt pótolni*.

Székely György.

Az osztrák szükségjog és a 14. §. viszonya alkotmányunkhoz.

Ausztriával való kiegyezésünk mai fázisában bizonyos fokozott jelentőséget nyert nálunk is az osztrák alkotmánynak utóbbi időben sokat emlegetett „Nothparagraph“-ja, melynek a magyar kiegyezési törvény az 1867: XII. t.-cz. 25. §-a szempontjából való mérlegelése élénk szó- és tollhareznek szolgált tárgyául. Mennyiben képezi az ily törvényes meghatalmazás alapján kibocsátott szükségrendelet az osztrák alkotmány kiegészítő részét, mennyiben vagyunk jogosítva mi, a monarchia másik állama ennek bírálatára, mennyiben képez e paragraphus alkalmazásával szemben tiltó rendelkezést az 1867: XII. t.-cz. 25. §-a, mely kimondja, hogy Magyarország mindezen (közösen intézendő) ügyekre nézve csak Ausztria alkotmányos képviselőivel léphet érintkezésbe — ezek a kérdések azok, melyek körül a kontroverz magyarázatok kiformálódtak. A kérdés érdemleges megvitatása érdekében azonban fontosnak és mellőzhetetlennek kell tartanunk mindenekelőtt a 14. §. törvényhozási anyagát, historicumát tisztába hozni s a paragrafus körül kifejtett viták anyagából állapítani meg annak szellemét. Ezt a szolgálatot teljesíti egy Bécsben most megjelent munka: „Zur Geschichte des 14-ten Paragraphes“ dr. Karl Neissertől.

A 14. §. legelső nyomát az osztrák 1849. márcz. 4-iki alkotmány 87. §-ában találjuk, mely a végrehajtó hatalomról szólva, ekként rendelkezik:

„Ha a birodalmi vagy tartománygyűlés nincs egybegyűlve s a törvényekben előre nem látott sürgős rendszabályok a birodalomra vagy valamelyik koronatarományra nézve a késedelem veszélyével szükségeseeknek mutatkoznak, akkor a császár jogosítva van a szükséges intézkedéseket, a miniszterium felelőssége mellett ideiglenes törvényerővel megtenni, azonban azon kötelezettség mellett, hogy annak okát és eredményeit a birodalmi, illetőleg a tartománygyűlés előtt kifejtse“.

Az 1849. márcz. 4-iki birodalmi alkotmány a birodalmi gyűlés egybehívását helyezte kilátásba, a mi az 1851. ápr. 13-iki patens által meg is történt, s érvényben maradt egész addig, míg az 1859. júl. 15-iki manifestum a törvényhozásban és közigazgatásban újabb korszerű reformokat nem ígért. Ezen újabb korszerű reformoknak volt eredménye a „verstärkte Reichsrath“, mely 1860. május 31-én ült először össze, föladata azonban csak az 1861-iki állami előirányzat

tárgyalására szorítkozott, mely után bezárult, s kevéssel rá kihirdettetett az 1860. okt. 20-iki diploma, mely Ausztria mai alkotmányának is alapja, s melynek kiegészítését képezte az 1861. febr. 26-iki patens a birodalmi képviselétről szóló alaptörvénnyel.

Ezen alaptörvény 13. §-a, melynek szövegezését Schmerlingnek tulajdonítják, némi módosítással átvette az 1849. márcz. 4-iki alkotmány 87. §-át is a következő új szövegezésben.

„Ha oly időben, midőn a birodalmi gyűlés nincs együtt, valamely hatáskörébe tartozó tárgyban sürgős intézkedések válnak szükségessé, a kormány kötelezve van, a legközelebbi birodalmi gyűlésnek az intézkedés okai és eredményei felől beszámolni“.

Mint látszik, az új 13-ik paragrafus, mely először az 1863. febr. 17-iki császári rendeletben — a törvények kihirdetéséről — nyert alkalmazást, szűkebbre vonta a kormánfra nézve a felelősség határát, miért is Giskra és társai mindjárt a reichsrath megnyilta után megragadták az alkalmat, hogy oly értelmű módosítást terjesztszenek elő, mely a 13. §. alkalmazása körét jobban megszorítsa s ehhez képest a következő változtatást ajánlották:

„Ha oly időben, midőn a birodalmi gyűlés nincs együtt, valamely hatáskörébe tartozó tárgyban sürgős, s *a törvényekben előre nem látott* intézkedések válnak szükségessé, azok *ideiglenes törvényerővel* bocsátandók ki, mindazonáltal oly kötelezettség mellett, hogy a legközelebbi birodalmi gyűlésnek azok okai és eredményei felől felvilágosítás adandó“.

Ezt a módosítást azonban a bizottság javaslatára a ház elvetette, daczára annak, hogy az csaknem szószserinti feltámasztása volt az 1849. márcz. 4-iki alkotmány rendelkezésének. Sőt Schmerling a 13. § alapján a kormány számára igénybe vette azt a jogot is, hogy az 1862. évi költségelőirányzatot rendeleti úton állapítsa meg. „A ministerium — úgymond (1861. decz. 17-iki ülés) — nem mulaszthatja el ő felsége ezen alkotmányos jogát félremagyarázhatlan nyílt kijelentéssel határozottan és forma szerint is konstatálni“. Igaz, hogy ennek oka az volt, hogy az erdélyi követek meg nem jelenése miatt a reichsrath nem alakulhatott meg teljesen, a mi aztán indokul szolgált a kormány azon további kijelentésére is, hogy „ő felsége fölhatalmazta miniszteriumát arra, hogy az 1862-ik évi állami előirányzatot s az 1860. évi zárszámadások eredményeit, az azokkal összefüggésben álló pénzügyi javaslatokkal együtt az egybeült birodalmi gyűlésnek kivételosen s a birodalmi pénzügyek jövőbeli kezelésének sérelme nélkül,

azzal a hozzátétellel terjeszsze elé, hogy ő felsége e javaslatok alkotmányserű tárgyalásának az abban képviselt királyságok s tartományok tekintetében a jelen kivételes esetben hajlandó ugyanazon hatályt tulajdonítani, mely a teljesen megalakult reichsrath határozatát alkotmányserűen megilletné“.

Ugyanez eset ismétlődött az 1863. és 1864. évi költségvetések beterjesztésénél is, míg végre az erdélyi követek megjelenése elhárította azt a nehézséget, melyre való hivatkozással indokolták addig a 13. §. alkalmazását. Ettől fogva nem hirdettetett ki több törvény azon záradékkal, hogy „az 1861. febr. 26-iki alaptörvény rendelkezéséhez képest“. Az utolsó törvény, mely e klauzulát tartalmazta, az 1863. decz. 27-iki törvény volt az osztrák nemzeti bankkal kötött egyezmény tárgyában.

Még egy interpelláció történt a 13. §. alkalmazása miatt a fentebb idézett 1863. február 17-iki császári rendeletnél, mely a tartományi törvények kihirdetésére és kötelező erejük kezdetére vonatkozott. Ez volt — mint jeleztük — az első császári rendelet ideiglenes törvényerővel, mely csupán a 13. §. alapján állt. Okait és eredményeit azonban nem terjesztették elő, a mint ezt a birodalmi képviselőtről szóló alaptörvény előírta, a miért is 1863. nov. 24-én dr. Berger és társai a képviselőházban interpellációt intéztek az állam-miniszterhez, mely azon két kérdésre terjeszkedett ki: hajlandó-e a kormány a reichsrathnak még a folyó ülősszak alatt a birodalmi képviselőtről szóló alaptörvény 13. §-ának megfelelően az intézkedésről jelentést tenni, s másodszor, mikép szándékozik a tartományi törvények kihirdetése ügyét az 1863. febr. 17-iki császári rendeletben is kilátásba helyezett alkotmányos elintézés alá bocsátani?

Ez az interpelláció azonban nem talált válaszra, sőt kevéssel azután az osztrák és a magyar földhitelintézetek részére az általános pénzügyi és igazságügyi törvényektől bizonyos tekintetben eltérő kedvezményekről intézkedő 1863. június 15-iki császári elhatározás sem hozatott tudomására a reichsrathnak mindaddig, míg Herbst interpellációja a dolgot meg nem sürgette, a mikor aztán 1865. márcz. 9-én a kormány megtette előterjesztését a rendelet okai és eredményei felől.

Még a galicziai ostromállapot s a szász királyi kormány nyal 1864. nov. 30-án kötött vasúti egyezmény tették volna szükségessé a 13-ik §. alkalmazását, azonban az utóbbi még csak hivatkozást sem tartalmazott az alaptörvény 13. §-ára, annál kevésbé tartotta

fenn a reichsrathnak az utólagos jóváhagyás jogát, az előbbi esetben pedig bár a rendelet utólag a reichsrathnak tudomására hozatott, de azzal a határozott kijelentéssel a kormány részéről, hogy miután az ostromállapot kihirdetése a végrehajtó hatalom joga, ezzel a kormány többet tett, mint a mennyire alkotmányosan kötelezhető.

Ezekből látszik, hogy a 13. §. alkalmazásában a kormány nem mindig számolt a törvény azon intencziójával, mely az abban foglalt felhatalmazást kifejezetten sürgős jellegű intézkedésekre szorította, de azonkívül figyelmen kívül hagyta a törvény azon határozott utasítását is, mely az ily módon kibocsátott rendeletek utólagos igazolását tette kötelességévé, vagy legjobb esetben is nem a legközelebbi reichsrath előtt számolt be igazolásával. De a mi a támadást legerősebben kihívta, az a kormány azon interpretatiója volt, mintha a 13. §. alapján tett intézkedésekre nézve a törvényhozást csak a tudomásvétel joga illette volna meg, nem pedig a hozzájárulási vagy helybenhagyási jog is azon értelemben, hogy a 13. §. alapján tett intézkedések további érvényessége csak a jóváhagyás megadásához legyen kötve.

Igaz, hogy a 13. §. szó szerinti szövegéből alig lehetett volna az utólagos jóváhagyás vagy hozzájárulás ezen értelmét kimagyarázni. De ép oly kevésbé lehetett kimagyarázni azt is, hogy itt törvényhozói actusokról van szó, mert az „intézkedések“ kifejezés ez iránt jogosan támaszthatott kételyt. Nem változtat a dolgon azon ellenvetés sem, hogy itt a birodalmi gyűlés „hatáskörébe“ eső ügyekről van szó, s hogy a birodalmi képviselőt egyáltalában csak törvényhozói actusoknál van közreműködni hivatva, mert tudvalevőleg a törvényhozás alkotmány szerű részvétele oly ügyeknél is biztosítva van, melyek tulajdonképp nem képeznek legislatív functiót, mint p. o. az állami zárszámadások helybenhagyása, az államadósságok ellenőrzése stb.

Ha azonban az „intézkedések“ alatt csakugyan törvényhozói actus értendő, akkor a februáriusi alkotmány életbeléptetési pátense, visszamutatással az októberi diplomára, egyenesen megjelöli, hogy mit kell érteni a törvényhozás közreműködése alatt a törvényhozói actusoknál. Ez ugyanis azt mondja, hogy „törvényeket hozni, módosítani, megszüntetni, jövőre csak a törvényesen összegyűlt tartományi vagy birodalmi gyűlés közreműködésével lehet“. Ehhez a februári alkotmány 12. §-a azt a további magyarázatot fűzi, hogy „a 10. és 11. §§-ban felsorolt ügyek tárgyában hozandó minden törvényhez a két ház megegyezése s a császár szentesítése szükséges“.

Világos ezek után, hogy a közreműködés alatt a két ház megegyezése értendő. Ez a megegyezés pedig nem lehet más, mint hozzájárulás, épen azért, mert ez a megegyezés szembe van állítva a császári szentesítéssel, a miből következik, hogy a megegyezés ugyanazzal a hatálylyal kell hogy birjon, mint a szentesítés. Már pedig a szentesítés jóváhagyás, miből következőleg a két ház megegyezése sem lehet egyéb, mint jóváhagyás, máskülönben arra az absurd következtetésre kellene jutni, hogy ha a két ház megegyeznék abban, hogy egy törvényt nem akarna, akkor ezzel szemben a császári szentesítés elég volna a törvény létrehozásához.

Nyilvánvaló tehát ebből, hogy minden törvényhez a reichsrath jóváhagyása szükséges, s így a 13. §. alapján hozott törvény sem tarthatja meg örökre legális jellegét, ha nem járul ahhoz hozzá mindkét ház megegyezése, azaz azoknak jóváhagyása, máskülönben az októberi diploma és a februári pátens lenne megsértve.

De ha ez így van, akkor az sem vonható kétségbe, hogy a 13. §. helyes felfogása csak az lehet, hogy ha azon paragrafus alapján egy törvényt hozatik meg, az csak addig tekinthető a 13. §. szerint törvénynek, míg a legközelebb összeült reichsrath ahhoz jóváhagyását adja, vagy azt megtagadja, a mikor vagy definitív törvényt válik, vagy megszűnik ideiglenes törvény lenni, ha t. i. nem kapja meg az összeült reichsrathtól a jóváhagyást.¹

Forduló pontot jelez a paragrafus történetében 1865. márcz. 9-én a Berger és társai által ép a jelzett szempontokból kifolyólag a paragrafus kiegészítése és magyarázata tárgyában benyújtott indítvány, mely annak kimondására célzott egy új törvény alakjában, hogy *„minden, a birodalmi képviselétről szóló 1861. febr. 26-iki alaptörvény 13. §-a alapján tett törvényes intézkedés hatályát veszti, ha a kibocsátása után összeült legközelebbi birodalmi gyűlés hozzájárulását meg nem nyeri“*.

A bizottság többsége, melyhez e javaslat utasított, osztozott abban a felfogásban, hogy a februáriusi alkotmány 13. §-ának oly

¹ Ez értelemben hangzik az 1850. évi jan. 31-iki porosz alkotmánylevél 63. §-a is: „Csak azon esetben, ha a közbiztonság fenntartása vagy egy rendkívüli baj elhárítása sürgősen követeli, s a mennyiben a kamarák nincsenek együtt, bocsáthatók ki az összministerium felelőssége mellett törvényerővel rendelet, a melyek az alkotmánynyal nem ellenkeznek. Ezek azonban a kamaráknak legközelebbi összejövetelök után azonnal jóváhagyás végett betérjesztendők“.

értelmezés nem adható, mintha a reichsrath együtt nem létében kibocsátott rendeletek a birodalmi képviselői alkotmányos hozzájárulása nélkül is állandó törvények jellegével bírhatnának — s konstataulta, hogy e felfogásával a kormány azon interpretatiója, melyet eddig a 13. §-nak adott, nem áll összhangzásban. Mert figyelmen kívül hagyva, hogy az 1860. okt. 20-iki császári diploma 1. §-a és az 1861. febr. 26-iki pártus bevezetése világosan kifejezi, hogy a törvények alkotásának, módosításának és megszüntetésének joga csak a tartományi gyűlések, illetőleg a birodalmi gyűlés közreműködésével gyakorolható s figyelmen kívül hagyva, hogy ezen minden törvényhozási actushoz megkívántató alkotmányos közreműködés a februári alkotmány 12. §-ában akként iratik körül, hogy minden törvényhez a reichsrath két háza megegyezése és a császár szentesítése szükséges — a kormány mégis rendeleteket kibocsátott ki, a februári alkotmány 13. §-a alapján, a melyeknek a reichsrath ez utólagos, és általa alkotmányosan szükségesnek el nem ismert jóváhagyása nélkül is állandó törvény jellegét tulajdonítja, s a melyeknél semmi esetre sem hivatkozhatott minden esetben, a melyekben a 13. §-t alkalmazta, sürgős vagy átmeneti viszonyokra. Aggályát fejezte ki tehát a bizottság is, hogy a kormány az alkotmány 13. §-a ily magyarázata mellett feljogosítottnak tarthatná magát arra is, hogy a törvényhozás egész területét a 13. §-nak vesse alá, sőt magát az alkotmányt is egyes rendelkezéseiben vagy egészben a 13. §. szerint változtassa meg.

Ebből kiindulva a bizottság határozati javaslatot indítványozott, hogy mondja ki a ház, miszerint azon alkotmányos jogát, hogy a törvényhozás minden actusában hozzájárulásával részt vegyen az 1861. febr. 26-iki alkotmány 13. §-a nem érinti s az említett rendelkezés e joggal ellenkező magyarázata vagy alkalmazása ellen tiltakozik; továbbá, hogy az 1861. febr. 26-iki alkotmány 13. §-a jelenlegi szerkezetében csak sürgős esetekben és átmeneti viszonyokra alkalmazható, s minden ez alapon létrejött intézkedés azon különös eset megszüntével, a melyre vonatkozólag kibocsátott, hatályon kívül lép, s végre ezen felfogás erősebb hangsúlyozására törvény alkotását javasolja, mely jövőre minden kétértelműséget megszüntessen s a következőképen hangozzék: *„A reichsrath együtt nem léte esetén a kormány az 1861. febr. 26-iki birodalmi képviselőiről szóló alaptörvény 13. §-a szerint csak sürgős, a törvényekben előre nem látott s az állam alaptörvényeivel nem ellenkező rendeletek kibocsátására van jogosítva, az ősszministerium felelőssége mellett ideiglenes törvényerővel. Minden*

ilyen törvényes rendelkezés elveszti hatályát, ha a kibocsátása után egybegyűlt legközelebbi reichsrath jóváhagyását meg nem nyeri“.

A bizottság ezen jelentésének tárgyalása részletes vitát provokált, melyben a kormány hívei közül többen vitatták, hogy a 13. §. nem törvényes rendeletekre vonatkozik s azért azokra nézve a reichsrathot nem a jóváhagyási, hanem csak a megítélési jog illeti meg-hogy az ily módon kibocsátott rendeletek nem csupán provizorius, de állandó és végleges törvényerővel bírnak, alkotmányszerűen nem szorulnak a reichsrath utólagos jóváhagyására s azért nem is vesztik hatályukat, ha a legközelebb összeült reichsrath azoktól a hozzájárulást megtagadja s végül ép úgy mint más törvények, csak alkotmányos úton, tehát vagy önálló kezdeményezéssel, vagy szintén a kormány által a 13. §. útján módosíthatók vagy szüntethetők meg.

Szemben ezzel mások azzal érveltek a 13. §. ily értelmezése ellen, hogy az ily alkotmány viszályok magvát hintené el, *távol tartaná Magyarországot az osztrák alkotmánynyal való minden solidaritástól*, sőt illusoriussá tenné magát azt az alkotmányt is, melynek szükségességét pedig Ausztria pénzügyei rendezése és nagyhatalmi állása szempontjából senki sem vitathatja el. Dr. Ryger az alkotmányt, mint a kormány (!), a korona és a kormányzott népek közötti alapszerződést fogta föl, melyet Ausztria népei concludens tények által elfogadtak, az ezen állami alaptörvény alapján végrehajtott választások által, s mint ily jogügyletre, az általános polgári törvénykönyv 914. §-a alkalmazhatóságát vitatta, mely szerint „egy kétes szerződés olykép magyarázandó, hogy ellenmondást ne foglaljon magába s eredményes lehessen“.

A tárgyalás folyamán hangzottak nézetek abban az irányban is, hogy bizonyos esetekben rendkívülig sürgős intézkedések a reichsrath *együttléte alatt* is kibocsáthatók legyenek, természetesen mindig utólagos bejelentés kötelezettsége mellett, így p. o. ostromállapot hirdetése esetében. Ezzel szemben azonban a Magyarországgal való kiegyezés hívei hangsúlyozták, hogy a 13. §. reformja vagy legalább kielégítő magyarázata nélkül a kiegyezés is meg lenne nehezítve s épen Teutsch, az erdélyi szászok küldöttje volt az, a ki nem habozott kijelenteni, hogy Erdély egész jogtudata meg lenne ingatva s 13. §. oly felfogása által, a minőnek többen a paragrafus védői közül kifejezést adtak s az állami alaptörvénynek az erdélyi szászok részéről történt elfogadásával szemben meg nem érdemelt felelet volna, ha a 13. §. ily felfogása folytán a rendeleti jog lépne a törvényhozási jog helyébe,

a melynek javára mondott le Erdély (t. i. a szászság) a maga törvényhozói hatásköréről (!)

A kisebbségi javaslat előadója, mint abnormis dolgot tüntette fel azt az alkotmányos monarchikus elvek szempontjából, hogy egy törvényerővel kibocsátott rendelet, miután a korona szentesítését elnyerte, utólag még jóváhagyásra szoruljon, mert ezzel a törvényalkotás sorrendje és a szentesítő határozat tekintélye érintetnék. Ebből kiindulva, a kisebbség véleménye oda ment ki, hogy az a körülmény, hogy a miniszterek utasítva vannak eljárásuk indokait és eredményeit a ház ítélete alá bocsátani, semmi egyebet nem jelent, mint hogy a ház fontolóra vehesse, vajjon a miniszterek a koronának jó vagy rossz tanácsot adtak.

Egyébiránt a 13. §. felőli tárgyalásokat, a mint említettük, nem csekély részben dominálta a Magyarországgal való kiegyezés gondolata és érdeke. Dr. Berger, a bizottsági előadó, ismertette az 1791-iki magyar országgyűlés 12. t.-cikkét s ugyanazon évi erdélyi országgyűlés 8. t.-cikkét, melyek kizárják a rendeletekkel és pátensekkel való kormányzást s megtiltják a hatóságoknak azok tudomásul vételét s az azok szerint való ítélkezést, egyenesen a kiegyezés föltételének mondta Magyarország részéről a 13. §. eltörlését vagy legalább módosítását, rámutatva ezzel arra az erkölcsi contactusra, mely a kiegyezési pártok közt a monarchia mindkét államában létezett, s melynek concludens kifejezését szolgáltatatta az 1867: XII. t.-cz.-nek 25. §-a.

Hosszas vita után a reichsrath kétharmad többséggel elfogadta a 13. §. interpretálására czélzó javaslatot. Ez azonban törvényerőre nem emelkedett, mivel az urak házának már nem volt ideje azzal foglalkozni. Az ülőszak ugyanis 1865. júl. 27-én bezáratott s a bizottság már nem tehetett jelentést a hozzáutasított törvényjavaslatról.

De a harcz a következő ülőszakban is lankadatlan erővel folyt a 13. §. körül, s épen az a viszály, melybe Schmerling e paragrafus miatt az alkotmánypárttal jutott, volt egyik oka a miniszter lemondásának.

Az 1867. május 22-én összeült reichsrath már megváltozott viszonyok közt találta magát. A Magyarországgal való kiegyezés létrejött s azon törvényjavaslatok közé, melyek az osztrák alkotmány kiépítését tűzték ki czélul, tartozott az a javaslat, melyet a kormány „az 1861. febr. 26-iki alaptörvény 13. §-a megváltoztatásáról” terjesztett elé.

A trónbeszéd így nyilatkozott a tervbe vett módosításról: „Mindenekelőtt tehát tekintettel a Magyarország képviselőtével történt megállapodásokra, a mennyiben ezek a közös ügyekre vonatkoznak, 1861. febr. 26-iki pátensem szükségessé vált módosításai terjesztetnek elő, a miniszteri felelősségről szóló törvénnyel és a 13. §-nak az alkotmányos követelményeknek megfelelő módosításával“.

A Beust által 1867. jún. 17-én erre vonatkozólag benyújtott javaslat így hangzott:

„Oly időben, ha a reichsrath nincs együtt, sürgős esetekben az összmíniszterium felelőssége mellett oly rendeletek is kibocsáthatók, melyeknél különben a reichsrathnak alkotmányszerűleg közre kellene működnie, ezek azonban a legközelebb összeülendő reichsrathnak jóváhagyás végett beterjesztendők s ha ez megtagadtatik, hatályon kívül helyezendők“.

A június 21-étől megindult bizottsági tárgyalások alapos megvitatás alá vették a kormány által előterjesztett javaslatot s végül alábbi új szövegezést állapítottak meg arra, mely tüzetesebben körülírta a kormány hatáskörét a 13. §. alapján gyakorlandó jogositványok tekintetében.

„Ha sürgős szüksége merül föl oly intézkedéseknek, melyekhez alkotmányszerűen a reichsrath jóváhagyása szükséges, oly időben, midőn ez nincs egybegyűlve, ezek császári rendelet útján bocsáthatók ki“.

„Ily rendeleteknek ideiglenes törvényerejök van, a mennyiben állami alaptörvényekkel nem ellenkeznek, az összes miniszterek által alá vannak írva és az állami alaptörvény ezen rendelkezésére való kifejezett utalással hirdettetnek ki“.

„E rendeletek törvényereje megszűnik, ha a kormány elmulasztotta azokat, a kihirdetésük után összeülendő legközelebbi reichsrathnak, és pedig első sorban a képviselőháznak, összeülését követő négy hét alatt, jóváhagyás végett beterjesztetni vagy ha azok a reichsrath jóváhagyását meg nem nyerték“.

„Az összmíniszterium felelős arról, hogy ily rendeletek, mikély ideiglenes törvényerejüket elvesztették, rögtön hatályokat veszítsék“.

További módosítások iránt tettek javaslatok a bizottság következő ülésein. Így Kremer dr. az első bekezdésben közbeigatni indítványozta az összmíniszterium felelősségét, s azt, hogy „a mennyiben azok az állami alaptörvények módosítását nem czélozzák“: dr. Demel pedig fölvetetni kívánta ugyancsak az első kikezdés végére, hogy „a mennyiben azok az államkincstár tartós megterhelésével nem járnak s államjavak elidegenítését nem czélozzák“.

E módosítások elfogadtattak s az így megállapított szöveget a bizottság kimerítő indokolással látta el, melyben kiemelte, hogy a kormány javaslatát nem találta kielégítőnek a reichsrath alkotmányos jogának megfelelő garanciákkal való biztosítása, s a végrehajtó hatalmat kétségtelenül megillető rendeleti jog kellő határok közé szorítása szempontjából, mely okból természetesnek látta, hogy ily kivételes jogositványok az állami alaptörvények megváltoztatására ne nyerjenek kiterjesztést, s ép úgy kizárva legyenek azok alól a törvényhozás bizonyos pénzügyi tárgyai, különös horderejük miatt.

Ily előzmények után nyerte a bizottság javaslata mostani szövegezését, mely szerint az eredeti 13. §. oda módosított, hogy:

„Ha oly rendelkezések sürgős szüksége, melyekhez alkotmány-szerűen a reichsrath hozzájárulása kívántatik meg, oly időben merül föl, midőn ez nincs együtt, akkor azok az összminiszterium felelőssége mellett, császári rendeletek útján bocsáthatók ki, a mennyiben nem czélozzák az állam alaptörvénye megváltoztatását s nem vonatkoznak az államkincstár tartós megterhelésére, sem államjavak elidegenítésére“.

„Ily rendeletek ideiglenes törvényerővel bírnak, ha az összes miniszterek által is alá vannak írva s az állami alaptörvény ezen rendelkezésére való kifejezett utalással hirdettetnek ki.

„E rendeletek törvényereje megszűnik, ha a kormány elmulasztotta azokat a kihirdetésük után legközelebb összeülő reichsrathnak, s pedig első sorban a képviselőháznak, összefövetelét követő négy hét alatt jóváhagyás végett előterjeszteni, vagy ha azok a reichsrath két háza valamelyikének jóváhagyását meg nem nyerték“.

„Az összminiszterium felelős azért, hogy ily rendeletek, mihelyt ideiglenes törvényerejüket elvesztették, azonnal hatályon kívül helyezzessenek“.

Hogy a 13. §. ily módosítását első sorban éppen a kiegyezés kívánta, arra rámutattak többen a kifejtett vitában. „A paritás követelte meg — jegyezte meg Kaiser képviselő — hogy ugyanoly jogokkal rendelkezünk, mint a Lajtántúli királyság, melynek alkotmánya nem ismeri a 13. §-t“. Brestel ezenkívül arra is tett célzást, hogy a magyarok kijelentették, mikép nem ismernek el oly pénzkiadást, mely hozzájárulásuk nélkül jött létre. Ha tehát a 13. §. alapján Ausztriában a kormány kiadásokat tehetne és adósságokat csinálhatna, kockáztatná azt, hogy az illető összegek, habár a monarchia céljaira fordítottak is, egyedül Ausztria által kellene, hogy visszafizettessenek.

A mi a részletes vitának az új szöveg intencióit megvilágító

eredményeit illeti, különösen fontos *Skene* képviselő felszólalása, ki egyenesen fölvetette a kereskedelmi szerződések kérdését s tekintettel arra, hogy nem látta kizártnak, hogy a monarchia két állama közt esetleg a vámsorompók újra felállíttatnak, egyenesen azt kívánta, hogy a kereskedelmi és vámszerződések is kivétessenek a 13. §. hatálya alól. Érdekes, hogy ezen módosítás ellen azon szempontból érveltek, hogy *mivel a kereskedelmi ügyek a kiegyezésben valószínűleg közös ügyeknek fognak elismertetni, s mint ilyenek a delegációk elé utaltatni, a 13. §. hatálya úgy sem terjedhetne ki azokra.* *Beust* azonban rögtön megjegyezte, hogy arra nézve, vajjon a kereskedelmi ügyek a közös ügyek közé soroztassanak, *még nincs megállapodás, sőt éppen ebben a kérdésben kétség forog még fenn,* máskülönben pedig éppen az ily ügyek nem is képezhetnék parlamenti tanácskozások tárgyát, mielőtt megkötöttek. E felvilágosítások után *Skene* önként visszavonta módosítását.

A végleg elfogadott szöveghez az urak háza is hozzájárult, miután kifejtette a képviselőház által tett módosítások célját, s az a „Reichsgesetzblatt“ 1867. júl. 18-iki számában ki is hirdtetett, miután megnyerte a legmagasabb szentesítést.

Az új törvény aztán az 1861. febr. 26-iki alaptörvénynek a Magyarországgal való megegyezés folytán a közös ügyek tekintetében szükségessé vált revíziója fölött okt. 14—16-án folytatott tárgyalások során az utóbbiba nyert beillesztést a 14. §. czimén s mint ilyen kapta meg azzal együtt 1867. decz. 21-én a legfelsőbb szentesítést.

Azóta csak a múlt évben terjesztett be újból a szocziáldemokrata párt részéről indítvány a képviselőházhoz a 14. §. eltörlésére, melyet ez év márczius 21-én aláírói, Verkauf, Daszynski és társai, a Gautsch-kormány ellen is megújítottak, eddig még azonban siker nélkül.

Az osztrák szükségrendeletnek ötven év óta fennálló ezen három formája különböző időbeli alkalmazásai közül azok közé, melyek részben magyarországi viszonyok szabályozására is kiterjedtek, tartozik mindenekelőtt az a császári pátens 1850. jún. 7-éről, melylyel egyfelől az Ausztria és másfelől Magyar- és Horvátország s Erdély közötti közbeeső vámvonal megszünttetett. Ez még az 1849-iki alkotmány 87. §-a alapján keletkezett. Ép úgy a dohánymonopolium behozatala is a magyar korona területén, az 1850. nov. 29-iki pátens útján. Az új 14. §. útján módosított 1870. júl. 28-án az osztrák nemzeti bank statutumának 14. §-a és állapított meg 1870. aug. 29-én a 10 kraj-

czáros papir váltó- és 6 pengőkrajezáros ezüstváltópénzeknek a köz-forgalomból való kivonása (nálunk 1870: XXIV. t.-cz.).

A gabonára és hüvelyes veteményekre kivetett vámilletékek ideiglenes megszüntetéséről szóló magyar 1874: IV. t.-cz. is Ausztriában 1873. szept. 23-án a 14. §. alapján kibocsátott rendelettel léptetett életbe, bár itt a két kormány előzetes megegyezése alapján rendeleti úton tett intézkedés nálunk is csak utólag igttatott törvénybe. 1878. júl. 25-én és aug. 6-án az osztrák 14. §. alapján a dalmát honvéd-csapatoknak az ország határán kívül történt alkalmazása rendeltetett el, a mivel szemben nálunk ugyanakkor a magyar honvédségnek az 1868: XL. t.-cz. 4. §-a szerint csak rendkívüli szükség esetében s a törvényhozás utólagos jóváhagyása föltétele mellett eszközölhető alkalmazását az ország határán kívül — a kormány utólagos bejelentésére a ház 1878. decz. 18-iki határozata hagyta jóvá.

1880. júl. 3-án a 14. §. a czukoradóra vonatkozó 1878. június 27-iki törvényben megállapított bejelentési határidő kiterjesztése érdekében vétetett alkalmazásba, s ugyancsak a czukoradó-törvény rendelkezései ideiglenes módosításáról intézkedő 1896. júl. 5-iki törvény hatályának meghosszabbítása czéljából bocsátott ki a 14. §-ra szóló hivatkozással az 1897. aug. 24-iki császári rendelet, mely aztán alkal-mul szolgált Verkauf, Rieger, Gross és társai vád alá helyezési indítványára. Végre az 1898. jan. 1-től június végéig terjedő időszakra eső adók és illetékek behajtására s az állami kiadások fedezésére is a 14. §. alapján vett igénybe a kormány felhatalmazást az 1897. decz. 28-iki császári rendelettel s kötötte meg, az ugyanazon évi decz. 30-iki rendelet alapján. a vám- és kereskedelmi provizoriumot Magyarországgal, beleértve a vámilletékek beszedésére és az osztrák-magyar bankköl való viszonya szabályozására vonatkozó intézkedéseket. Ez évben már állandó kormányzati eszközzé vált a 14. §., mint azt mutatta az újonczilleték 1898. évre történt kivetéséről és beszedéséről rendelkező 1898. febr. 21-iki rendelet, a július 1-től deczember 31-éig terjedő időszakra eső közadók és illetékek behajtására s az állami szükségletek fedezésére felhatalmazó 1898. jún. 25-iki s végül a czukoradó módosítása hatályát fentartó 1898. július 9-iki rendelet.

Neisser fentebbi történeti előadásához mi is tartozunk néhány fontos politikai reflexiót fűzni. Mellőzve az akademikus vitákat az iránt, hogy mily hatály tulajdonítandó az alkotmány keretében egy oly negativumnak, mely az alkotmány functiói némelyikének ideiglenes fölfüg-

gesztésére van alapítva, bizonyos az, hogy a 14. §. egyenesen az osztrák alkotmányos állapotoknak a magyar alkotmány intézményeivel való összehangzatba hozatala érdekében alkottatott a módosított 13. §-ból; alkotatot pedig épen a kiegyezési tárgyalások során magyar részről fölhangzott kívánalmak és aggodalmak figyelembevételével; bizonyos, hogy ezen módosítást már az 1867-ikjiosztrák ülésszakot megnyitó május 22-iki trónbeszéd hangsúlyozta, épen a Magyarország képviseletével történt megállapodásokra való tekintettel, s szentesítése az 1861. febr. 26-iki alkotmánynak a közösügyek intézési módja megállapítására való tekintettel szükségessé vált revíziójával egyidejűleg történt, minélfogva egyáltalán lehetetlen és képtelen vállalkozás a 14. §. törvényes és alkotmányos jogosultságát az 1867: XII. t.-cz. 25. §-a szempontjából kétségbe vonni, a kettő között ellenmondást keresni vagy a 14. §. legalis erejét a közösen érdeklő ügyek intézése tekintetében Magyarország álláspontjából kifolyólag vita tárgyává tenni.

Egyébiránt az 1867: XII. 25. §-a, azaz az osztrák alkotmányosság, mint a dualismus előfeltétele többször képezte discussio tárgyát nálunk is, de siker nélkül. Miletics Szvetozár Ujvidék képviselője 1869. nov. 25-én határozati javaslatot nyújtott be az iránt, hogy föl-hivassék ő felsége figyelme arra az állapotra, hogy tekintettel a Lajtán túl fennálló alkotmányra, mely nem történeti és állami jogok, hanem 1861-ben octroyált s 1867-ben revideált pátens kifolyása, s az azáltal inaugurált alkotmányos életben a Cseh és Morvaországi csehek declaratióik következtében nem is vesznek részt, ép úgy a galicziaiak is kilátásba helyezték képviselőik visszahívását, ha az alkotmány nagyobb körű autonómiával nem váltatik fel, s erre az alapra helyezkedett a laibach-krajnai országgyűlés is — mindezek folytán a kiegyezésnek alapföltételéül odaállított azon kikötés, hogy ő felsége többi királyságaiban és tartományaiban is teljes alkotmányosság lépjen életbe, mely kikötés pedig az alkotmányosságnak nemcsak kezdetére, hanem tartósságára is vonatkozik, teljesítve nincs, hasson oda ő felsége, hogy állama többi királyságaiban és tartományaiban is a „teljes alkotmányosság“ lépjen életbe, mi ha nem sikerül, a képviselőház tartsa fenn magának azt, hogy az 1867: XII. t.-cz. 25. §-án alapuló módokról javaslatot terjeszsen elő.

Daczára annak, hogy ez esetben nem is különösen a 14. §., hanem általánosságban az osztrák alkotmányosság mint olyan lett feltüntetve az 1867: XII. t.-cz. s ezzel a kiegyezés műve dirimens momentumául, a törvényhozás ezt sem vette komolyan s

nem érezte magát feljogosítva az osztrák államjog átmeneti expediensei felülbírálatára.

De mi értelme van ezek után az 1867 : XII. t.-cz. 25. §-ának, ha nyilvánvaló, hogy annak rendelkezései nem irányulhatnak a másik államban a 14. §. alapján való törvényhozási intézkedések kizárására? Mert hisz világos, hogy a kiegyezés alkotói előtt ismert és tudvalevő dolog volt az osztrák szükségparagrafus mint a lajtántúli állam alkotmányrendszerének kiegészítő része. Annak tudatában léptek a kiegyezési alkudozások terére, annak hallgatólagos elfogadásával folytatták a tárgyalásokat s legfőljebb csak az alkotmányos parlamentarismus elveivel való szorosabb összhangzatba hozatalát, annak megfelelő módosítását, nem pedig teljes elejtését tűzték ki a meg-egyezés előfeltételéül.

A látszólagos ellenmondás megfejtést nyer, ha az 1867 : XII. t.-cz. egész szerkezetét, szövegezése irányát, stylusát és összefüggését vesszük szemügyre. Az 1867 : XII. t.-cz. nem a codificatio műve, nem technikai értelemben vett törvény, hanem állami okirat, szerződési instrumentum. Ez a felfogás teljes igazolást nyer a 67-es bizottság tanácskozásai során történt felszólalásokból s abból a párhuzamból, melyet egyfelől a törvény 25. §-a, másfelől annak 5. §-a között vonhatunk. A 25. §. ugyanis nem egyéb, mint az 5. §. parafrázisa, ismétlése s mindkettő Deák világos magyarázata szerint, melyet a 67-es bizottság második ülésén adott, historiai enarratio, vagyis történeti deductio. Ezen az ülésen Tisza Kálmán ugyanis ellenezte a javaslat 5. §-ának azt a szövegét, mely szerint a közös ügyek intézésére vonatkozó új megállapodás szükségét az a körülmény feltételezné, hogy Ő Felsége többi országainak és tartományainak is alkotmányt adott. Szerinte s ebben támogatta Nyáry is, ebből nem következne az, hogy többé mi magunk sem intézkedhetünk a mi ügyeinkre nézve, úgy a mint eddig tettünk, királyunkkal való megállapodás útján.

Ehhez fűzve Jókai azt a kérdést is fölvetette, mi történnék akkor, ha az örökös tartományoknak oly alkotmány találna adatni, a mely őket magokat sem elégíti ki s mely ellentétbe jöhet a magyarországi alkotmányos érzülettel? Ép ezeknél fogva kíváncsnak jelezte beszéde végén, hogy első feladatának tekintse az országgyűlés, hogy a mindkét részen való valóságos alkotmányos élet — és nem csupán alkotmányos ígéret helyreállítása előzze meg mindezeket.

Erre felelte aztán Deák azokat a szavakat, a melyek a 25. §. tartalma és szelleme megértésére is mérvadók, hogy „azon szabályok

vagy elvek, melyek e munkálatban felállíttatnak, *csak akkor lépnek életbe, ha valóságos alkotmány adatik Ausztriának és a magyar alkotmány is helyreállíttatik.* „Ezen feltétel mellett — folytatta Deák — lehetetlen, hogy az osztrák tartományoknak oly alkotmány adassék, mely a miénket absorbeálja, mert feltételül tűztük ki, hogy alkotmányunk helyreállíttassék. *Hogy milyen alkotmány adatik az örökös tartományoknak, azt nem kutatom,* csak arra hivatkozom, hogy ezen munkában igen határozottan és világosan ki van fejezve, hogy minden szabályok, mindezen elvek csak akkor léphetnek életbe, csak akkor kötelezők az országra nézve, ha a magyar alkotmány tetteleg visszaállíttatik és itt is, ott is, az alkotmányosság, a felelős ministerium teljes mértékben elfogadtatik.

De még határozottabban és minden kételyt kizáróbban utalt rá ugyanazon bizottsági ülésen *Eötvös József* báró a 24. és 25. §§. valódi inteniójára, melyeknek félremagyarázhatlanul azt az értelmet tulajdonította, hogy azok tisztán „ezen rendelkezések életbeléptetésének“ (tehát nem érvényének, nem törvényes tartamának) föltételei. Azaz más szavakkal a 25. §. egész tendenciája szerint csak „pro tunc“ szólott, csak azon esethez kötötte positive a kiegyezés föltételét, ha az, alkotmányos élet, melynek akadályá, fölfüggesztő oka a fejedelmi önkény elhárítása volt, mindkét részen helyreállíttatik — nem pedig „pro futuro“ minden elképzelhető időkre, állította oda a kiegyezés műve negatív bontó föltételül az alkotmányosság azon magyarázatát, melyhez képest a parlamenti élet minden szünetelése, még ha annak oka nem a korona absolutismusában, hanem a pártélet elfajulásaiban gyökereznek is, a 25. §. követelte alkotmányosság lényeges csorbitását, vagy éppen megszüntét jelentené. Ismételjük, s a kiegyezés pragmatikus története fentebbi megvilágítása után minden kételyt kizárólag konstatálhatjuk is, hogy ily interpretatio távol állott úgy Deák Ferencztől, mint maga az 1867: XII. t.-cz. igazi szellemétől. Ausztria alkotmányossága kérdése nem bontó, de halasztó feltétele volt a kiegyezés létrejöttének s ha a kiegyezés létrejött, úgy Ausztria alkotmányossága „eo ipso“ teljes épségben fennállónak ismertetett el magyar részről is, és pedig az egyidejűleg módosított mai 14. §-sal együtt, melyet kifogásolni sem jogunk, sem okunk nincs.

De még ha Ausztriát végkép az absolutismus örvényébe sodornák is az események, a *pragmatica sanction* alapuló államszövegség természete nem engedné megszüntetni azt a viszonyt, mely a két állam között a *pragmatica sanction*ból folyó közös ügyek intézé-

sére nézve természetszerűen fennáll. Legfeljebb csak a közös ügyek *intézésének módja változhatnék*. Csakhogy nagyon félő, hogy ez újabb bizonyos előszeretettel kolportált stereotyp formula semmi egyebet nem jelent, mint a két állam alkotmányos intézményeinek újabb parificálását, csakhogy ezúttal egészen ellenkező irányban, mint az 1867-iki kiegyezésnél, a mikor Magyarország volt a követelő fél; ezúttal Ausztria helyzete szabná meg az irányt, s a kiegyezés fenntartásának ára nem lehetne más, mint Magyarország népképviselői alkotmányának, a 48-iki institutióknak teljes feladása.

Nem közelebb fekvő-e már most a 25. §. sanctióját nem abban keresni, hogy általa megbonthatónak nyilvánítsuk a vélt függő föltétel elmaradása esetén a közös ügyek egész mai rendszerét, mint inkább abban, hogy annak alapján Magyarország érvényesítse befolyását a monarchia másik államában is a normális viszonyok helyreállítására, mint annak idején Andrássy tette volt, de minden körülmények között legalább is abban, hogy ne nehezítse odaát a 14. §. természetes működését, mely alkalmilag hasznos biztonsági szelepje lehet Ausztria belső átmeneti zavarainak, a dualismus fenntartásának s ezzel a monarchia jövőjének.

V. S.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/23-140.

HETEDIK ÉVFOLYAM.

ELSŐ SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1898.

TARTALOM.

	Lapsz.
I. A BÜNTETTES ANTHROPOLOGIÁJA A MŰVÉSZETBEN ÉS IRODALOMBAN. (I.) — <i>Várnai Sándortól</i>	1
II. AZ ORSZÁG FÜGGETLENSÉGE. (I.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézáttól</i>	17
III. A FELSŐBB ANALYSIS ALAPELVEINEK KRITIKAI TÖRTÉNETE KEPLERTŐL LANGRANGE-IG. (I.) — <i>Dr. Horváth Józseftől</i>	31
IV. A NYELVEK ÁLLAMI SZABÁLYOZÁSA. (I.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	52
V. A LÉLEKTANI KUTATÁS MAI FELADATA; MÓDSZEREI ÉS ESZKÖZEI. — <i>Parádi Kálmántól</i>	66
VI. ÜTIJEGYZETEK AZ ÁLLAMTAN ÉS CULTURPOLITIKA KÖREBŐL. (I.) — <i>Schvarcz Gyulától</i>	80
VII. PLINIUS ÉS A GÖRÖG KÉPÍRÁS TÖRTÉNETE. (I.) <i>Ifj. Mitrovics Gyulától</i>	86
VIII. APÁCZAI CSERI JÁNOS MINT PAEDAGOGUS. (V.) — <i>Stromp Lászlótól</i>	109
IX. IRODALOM: Dr. Ludwig Stein: „A socialis kérdés bölcsészeti megvilágításban“. Joób Lajos. — „Észrevételek Alexander Bernát úr bírálatára“. Posch Jenő. — „Felelet“. Alexander Bernát. — <i>Megjegyzések „Az indus evangeliumra“</i> . Balogh Elemér	139

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—25 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1898.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

✱

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/23-140.

HETEDIK ÉVFOLYAM

MÁSODIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1898.

TARTALOM.

	Lapsz.
I. A BÜNTETTES ANTHROPOLOGIÁJA A MŰVÉSZETBEN ÉS IRODALOMBAN. (II.) — <i>Várnai Sándortól</i>	169
II. AZ ORSZÁG FÜGGETLENSÉGE. (II.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézától</i>	187
III. A FELSŐBB ANALYSIS ALAPELVEINEK KRITIKAI TÖRTÉNETE KEPLERTŐL LANGRANGE-IG. (II.) — <i>Dr. Horváth Józseftől</i>	196
IV. A NYELVEK ÁLLAMI SZABÁLYOZÁSA. (II.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	219
V. ÜTIJEGYZETEK AZ ÁLLAMTAN ÉS CULTURPOLITIKA KÖREBŐL. (II.) — <i>Schwarz Gyulától</i>	244
VI. PLINIUS ÉS A GÖRÖG KÉPÍRÁS TÖRTÉNETE. (II.) <i>Ifj. Mitrovics Gyulától</i>	261
VII. IRODALOM: <i>Überweg bölcsezztörténeténc legújabb kötete.</i> Dr. Szlávik Mátyás. — Dr. Alois Höfler: <i>Psychologie.</i> Dr. Lechner László. — Fr. Carstanjen und O. Krebs: <i>Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie.</i> — Wilhelm Wundt: <i>Philosophische Studien.</i> Pauler Ákos. — Dr. Ernst Mach. <i>Die Principien der Wärmelehre.</i> Dr. Horváth József. — Heinrich von Treitschke: <i>Politik.</i> Dr. B. A.	283

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1898.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/23-140.

HETEDIK ÉVFOLYAM.

HARMADIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1898.

TARTALOM.

	Lapsz.
I. A KÖZÖS ÜGYEK ELMÉLETE. (I.) — <i>Várnai Sándortól</i> . . .	313
II. A BIOLOGIAI ELV JELENTŐSÉGE AZ AESTHETIKÁBAN. — <i>Dr. Pauler Ákos</i>	337
III. A FELSŐBB ANALYSIS ALAPELVEINEK KRITIKAI TÖRTÉ- NETE KEPLERTŐLLANGRANGE-IG. (III). — <i>Dr. Horváth Józseftől</i>	351
IV. PLINIUS ÉS A GÖRÖG KÉPÍRÁS TÖRTÉNETE. (III). <i>Ifj. Mitrovics</i> <i>Gyulától</i>	365
V. KANT VALLÁSTANA. (I) — <i>Stromp Lászlótól</i>	393
VI. A SOCIALISMUS MINT POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI SZERVE- ZET. — <i>Várnai Sándortól</i>	408
VII. IRODALOM: Dr. Ernst Mach: <i>Die Principien der Wärmelehre.</i> Dr. Horváth József. — Friedrich Jodl: <i>Lehrbuch der Psychologie.</i> Dr. Székely György. — H. Ebbinghaus u. A. König: <i>Zeitschrift</i> <i>für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane.</i> — Wilhelm Wundt: <i>Philosophische Studien</i>	434

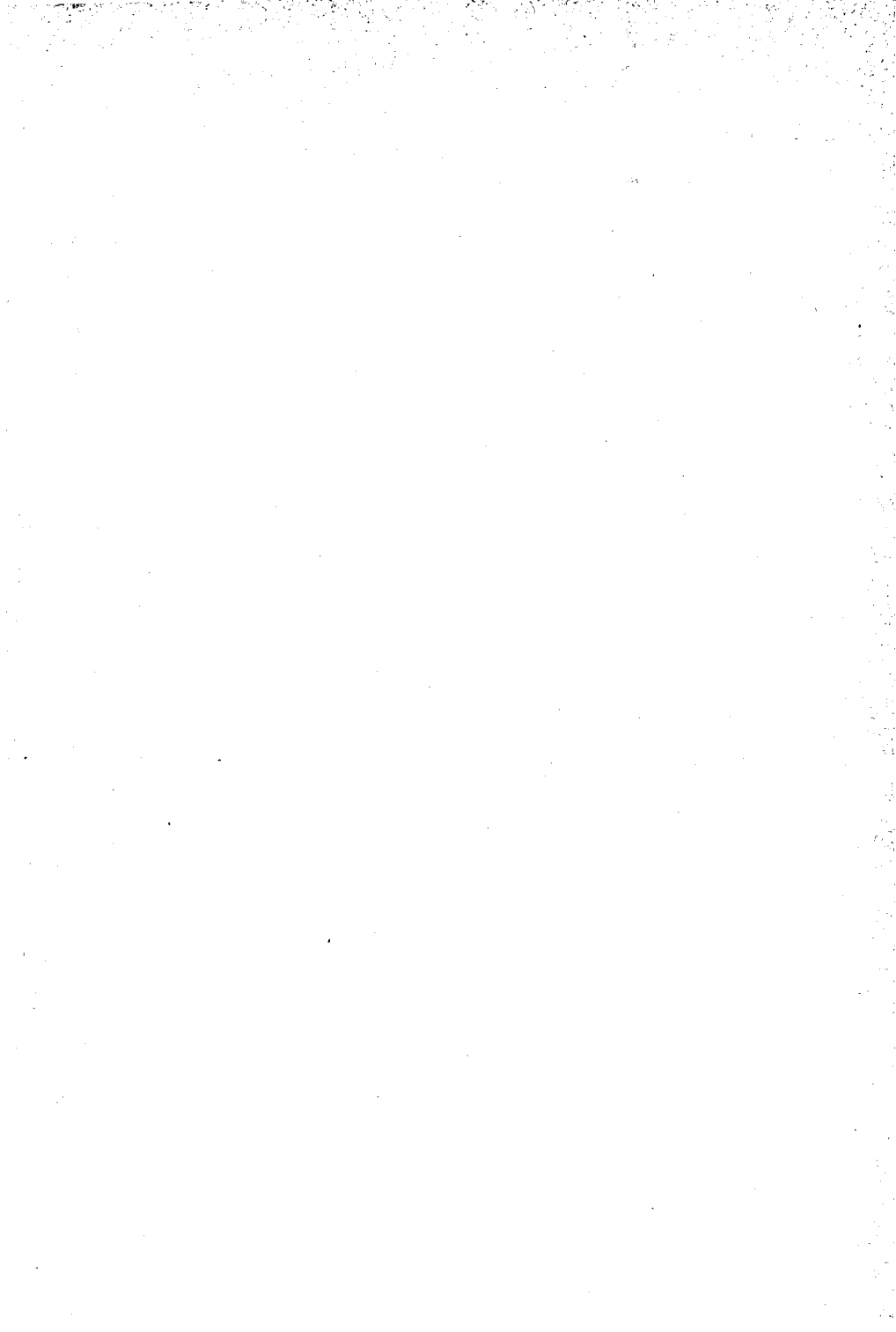
Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—25 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

HORNYÁNSZKY VIKTOR

CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

BUDAPEST.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

HETEDIK ÉVFOLYAM.

NEGYEDIK SZÁM.

F 1922/23 - 140.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1898.

TARTALOM.

	Lapsz.
I. BLUNTSCHLI ÉS AZ ÁLLAMTUDOMÁNY. — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	457
II. PLINIUS ÉS A GÖRÖG KÉPÍRÁS TÖRTÉNETE. (IV). <i>Ifj. Mitrovics Gyulától</i>	482
III. A FELSŐBB ANALYSIS ALAPELVEINEK KRITIKAI TÖRTÉNETE KEPLERTÖLLANGRANGE-IG. (IV). — <i>Dr. Horváth Józseftől</i>	508
IV. KANT VALLÁSTANA. (II.) — <i>Stromp Lászlótól</i>	532
V. AZ ANALOGIA AZ INDUCTIO SZOLGÁLATÁBAN. — <i>Dr. Sárffy Aladártól</i>	544
VI. A KÖZÖS ÜGYEK ELMÉLETE. (II.) — <i>Várnai Sándortól</i>	559
VII. IRODALOM: <i>Corpus juris Hungarici</i> . V. — <i>Bismarck social-politikája</i> . Dr. Buday József. — <i>A kisebbségek joga</i> . V. S. — <i>Zeitschrift für Psychologie und Physiologie</i> . Székely György. — <i>Az osztrák szükségjog és a 14. §</i> . Várnai Sándor	572

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

HORNYÁNSZKY VIKTOR
CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
BUDAPEST.